

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ДРОГОБИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
ІНСТИТУТ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(Дрогобицька філія)

ДРОГОБИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано 1994 року

Випуск IX

Дрогобич
КОЛО
2005

ББК – 63,3 (4 УКР)
УДК 908 (477.83) (082)
Д – 75

Рекомендовано до друку Вченою радою
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Збірник зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України. Свідоцтво сер. КВ, № 5063 від 23.04.2001 р.

Постановою Президії ВАК України (№ 2-05/9 від 14.11.2001 р.) збірник
включено до Переліків наукових видань ВАК, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата
наук з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2001. – № 6. – С.12).

Редакційна колегія:

Володимир Александрович, доктор істор. наук, професор;
Любомир Винар, доктор істор. наук, професор (США);
Леонтій Войтович, доктор істор. наук, професор;
Леонід Зашкільняк, доктор істор. наук, професор;
Ярослав Ісаєвич, доктор істор. наук, професор, академік НАН України;
Михайло Кріль, доктор істор. наук, професор;
Леонід Мацкевий, доктор істор. наук, професор;
Валерій Скотний, доктор філос. наук, професор;
Віталій Тельвак, канд. істор. наук, доцент;
Леонід Тимошенко, канд. істор. наук, професор (головний редактор).

Літературне редагування Петро Мацьків, Орест Пілько
Переклад англomовних текстів Олег Шалата

Д – 75 **Дрогобицький краєзнавчий збірник** / Ред. кол. Л.Тимошенко (голов.
ред.), В.Александрович, Л.Винар, Л.Войтович, Я.Ісаєвич та ін. – Вип. ІХ. –
Дрогобич: Коло, 2005. – 620. с.

Дев'ятий випуск “Дрогобицького краєзнавчого збірника” репрезентований
документальними матеріалами, статтями і повідомленнями, оглядами та рецензіями
з актуальних проблем історії України та суміжних країн, історичного краєзнавства,
археології, джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін.
Збірник присвячено 150-річчю від дня народження Івана Франка.

ISBN XXXXXXXXXX

Drohobych Regional Studies / Drohobych Ivan Franko State Pedagogical
University. – Vol.IX. – Drohobych: Kolo, 2005. – 620 p.

The eighth volume of the “Drohobych Regional Studies” is represented by the
documentary materials, articles and announcements, reviews and comments on the
actual problems of history of Ukraine and the adjacent countries, historical studies of
the local lore, archaeology, source study, historiography and special historical disciplines.
Study dedicated to the 150 anniversary from the birth of Ivan Franko.

ISBN XXXXXXXXXX

© Дрогобицький державний
педагогічний університет ім.І.Франка, 2005.
© Українське Історичне Товариство, 2005.
© Видавництво “Коло”, оформлення, 2005.

Зміст

ФРАНКОЗНАВСТВО

<i>Ігор СМУТОК</i> ФРАНКИ В ОЗИМИНІ У XVIII ст.....	11
<i>Петро СІРЕДЖУК</i> ДЕЩО ПРО ІМ'Я ТА ПРИЗВИЩЕ ФРАНКО.....	16
<i>Юрій СТЕЦИК</i> ІСТОРІЯ НАГУЄВИЧ – РОДИННОГО СЕЛА ІВАНА ФРАНКА (ДО КІНЦЯ XVIII ст.).....	18
<i>Володимир ГАЛИК</i> АРХЕОГРАФІЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНО-ФОЛЬКЛЬОРНІ ЗНАХІДКИ ІВАНА ФРАНКА НА ТЕРИТОРІЇ ДРОГОБИЦЬКО-САМБІРСЬКОГО ПІДГІР'Я: СПРОБА КАТАЛОГІЗАЦІЇ.....	31
<i>Світлана БІЛА</i> ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА ГАЛИЧИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІВАНА ФРАНКА....	39
<i>Віталій ТЕЛЬВАК</i> ВЗАЄМИНИ ІВАНА ФРАНКА ТА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ.....	48
<i>Лідія ТИМІШ</i> НАУКОВА СПАДЩИНА АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА В ОЦІНЦІ ІВАНА ФРАНКА.....	61
<i>Władysław MAKARSKI</i> Iwan Franko jako onomasta	67
<i>Ярослав ОЛЬХОВИЙ</i> ДРОГОБИЦЬКІ СТАНЦІЇ ВЕЛИКОГО КАМЕНЯРА	73
<i>Ярослав ГРИЦАК</i> МІЖ СЕМІТИЗМОМ Й АНТИСЕМІТИЗМОМ: ІВАН ФРАНКО ТА ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ	79
<i>Богдан ЯНИШИН</i> ІВАН ФРАНКО ТА ГАЛИЦЬКІ НАРОДОВЦІ У 1880-их рр. XIX ст.....	106
<i>Михайло КРІЛЬ</i> ІВАН ФРАНКО В АВСТРІЙСЬКОМУ ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ 1890-х РОКІВ	115

СТАТТІ

<i>Олександр ЄРМОЛІН</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО НЕКРОПОЛЯ ДЖУРГА-ОБА (КЕРЧ) В 2004 РОЦІ.....	128
<i>Олександр БАРАН</i> ОБРАЗ УКРІПЛЕНОГО МІСТА В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ.....	157

<i>Андрій ПЕТРИК</i> УГОРСЬКА ПАРТІЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	181
<i>Олександр ГОЛЕЗДРЕНКО</i> ЛЬВІВСЬКИЙ ЦЕХ МЕЧНИКІВ.....	194
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> ЄПИСКОП КИРИЛО ТЕРЛЕЦЬКИЙ: РОДОВІД І ПОЧАТОК ДУХОВНОЇ КАР'ЄРИ	202
<i>Мар'яна ДОЛИНСЬКА</i> ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ САМОВРЯДНИХ ПЕРЕДМІСТЬ МІСТА ЛЬВОВА XVI–XVIII ст.	214
<i>Наталія СІНКЕВИЧ</i> ІКОНА БОГОРОДИЦІ ЛУЦЬКОГО ДОМІНІКАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ: ІСТОРІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ КУЛЬТУ	225
<i>Леонтій ВОЙТОВИЧ</i> РОЗДІЛ: СТОЛИЦЯ “УКРАЇНСЬКОЇ ШВЕЙЦАРІЇ” НА ДНІСТРІ	234
<i>Володимир ПЕРЕРВА</i> ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В МАЄТКАХ ГРАФІНИ ОЛЕКСАНДРИ ВАСИЛІВНИ БРАНИЦЬКОЇ.....	257
<i>Петро СІРЕДЖУК</i> МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО НІМЦІВ ГАЛИЧИНИ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.	264
<i>Олександр СЕДЛЯР</i> СТОСУНКИ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО ІЗ СТАРОРУСИНАМИ (РУСОФІЛАМИ) (70-і рр. XIX ст.–1914 р.).....	272
<i>Вікторія ТЕЛЬВАК</i> МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ДИСКУСІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТ.	288
<i>Василь ПЕТРАНІВСЬКИЙ</i> ДО ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ГАЛИЦЬКОГО ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII ст. – 1945 р.)	299
<i>Лідія ЛАЗУРКО</i> ГАЛИЦЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ “ІСТОРИЧНИЙ КВАРТАЛЬНИК” (ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД).....	310
<i>Оксана ТИМОШЕНКО</i> РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ М.МІХНОВСЬКОГО В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УНП	328
<i>Зоряна ЛИЛЬО-ОТКОВИЧ</i> ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ (1905 – 1939 рр.)	339
<i>Іван МОНОЛАТІЙ</i> ГАЛИЧИНА ТА ГАЛИЦЬКІ УКРАЇНЦІ У “СПОГАДАХ” ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО: ІДЕЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ.....	346

<i>Андрій СОВА</i>	
ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ТОВАРИСТВ	
“СОКІЛ” НА ДРОГОБИЧЧИНІ.....	356
<i>Михайло СЕНЬКІВ</i>	
ТОВАРИСТВО “СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР” У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	372
<i>Володимир НАКОНЕЧНИЙ</i>	
АКЦІЯ “ВІСЛА” ЯК АКТ ЕТНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ	379
<i>Михайло КРІЛЬ</i>	
СТАРОСАМБІРСЬКИЙ РАЙОН ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ	
ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ (1939–1991 рр.)	389
<i>Катерина ШЕВЦІВ</i>	
ПОЛЬСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО В ДРОГОБИЧІ	
НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ (ШКІЦ ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ	
ПРОВІНЦІЙНОГО МІСТА).....	420

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

<i>Ігор СКОЧИЛЯС</i>	
“ДАР ЛЮБОВІ”, ФІСКАЛЬНИЙ ОБОВ’ЯЗОК І ЄРАРХІЧНА	
ПІДЛЕГЛІСТЬ: КАТЕДРИК У СИСТЕМІ ФІНАНСОВО-	
КОРОПРАТИВНИХ ВІДНОСИН ДУХОВЕНСТВА	
КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XIII–XVIII століть *	431
<i>Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ</i>	
УНІКАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛЬНЕ СВІДЧЕННЯ 1683 РОКУ ПРО ПЕРЕБУДОВУ	
ДРОГОБИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ СВ. ПАРАСКЕВИ П’ЯТНИЦІ	461
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i>	
ДОКУМЕНТИ ДО ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ ДРОГОБИЧА	
(друга половина XVII – початок XVIII ст.)	467
<i>Андрій ГРЕЧИЛО</i>	
ПРАПОР САМБІРСЬКИХ РАЙЦІВ XVII ст. У ДЕРЖАВНИЙ ЗБІРЦІ	
ТРОФЕЇВ ВІЙСЬКОВОГО МУЗЕЮ У СТОКГОЛЬМІ	477
<i>Олена БІРЮЛІНА, Михайло ДОВБИЩЕНКО</i>	
ЗАБУТІ ІМЕНА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ:	
ШЛЯХЕТСЬКА РОДИНА ЄЛО-МАЛИНСЬКИХ	481
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i>	
РУКОПИСНА КНИГА БРАТСТВА ДРОГОБИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ	
СВЯТОГО ЮРІЯ (середина XVII – XVIII ст.)	503
<i>Mariusz KAZNOWSKI</i>	
WYBRANE DOKUMENTY MAJĄTKOWE BENEFICJUM CERKIEWNEGO	
W BESKU Z LAT 1702-1803 W ZBIORACH ARCHIWUM	
PAŃSWOWEGO W PRZEMYSŁU	520
<i>Beata BODZIOCH-KAZNOWSKA</i>	
PARAFIE UNICKIE	
W MIASTACH DEKANATU MOŚCISKIEGO W LATACH 1769-1783	531

Ірина СКОЧИЛЯС

ЗАСТОСУВАННЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ ПЕЧАТОК ПЕРЕМИСЬКОЇ
ЄПАРХІЇ НА ДОКУМЕНТАХ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст. 548

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Олег ПЕТРЕЧКО

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ.

ДВІ КНИГИ ПРО СТАРОДАВНІЙ РИМ

Робер Жан-Ноэль. Рождение роскоши: Древний Рим
в погоне за модой / Пер. с франц. – М.:

Новое литературное обозрение, 2004. – 400 с., ил. 561

Тираспольский Г.И. Беседы с палачом: Казни, пытки

и суровые наказания в Древнем име. – Москва: Intrada, 2003. – 192 с. 564

Андрій ПЕТРИК

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства

XІІІ – першої половини ХІV століть. Дослідження. Тексти. –

Львів, 2004. – 1283 с. 568

Леонід ТИМОШЕНКО

Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej

w ХVІІ – ХVІІІ wieku. – Rzeszów:

Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – 336 s. 572

Віталій ТЕЛЬВАК

Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ –

перша третина ХХ ст.). – Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с. 580

Вікторія ТЕЛЬВАК

Іван Монолатій. Від контактів до співпраці:

соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців

у Галичині (1772–1940). – Частина І: Австрійський період –

Західно-Українська Народна Республіка (1772–1923). – Коломия:

Вік, 2002. – 228 с. (Бібліог. 590

Ігор ЧОРНОВОЛ

У ПОШУКАХ МЕТАНАРРАТИВУ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Ab Imperio. Теория и история национализма и империи в постсоветском

пространстве. Казань, 2003. №1. Росийская империя:

окраины и границы. 630 с. 594

Володимир ГАЛИК

Пастух Р. Корона Данила Галицького. Вибрані статті,

нарисы, інтерв'ю, рецензії, есеї. – Дрогобич: Коло, 2005. – 640 с. 602

Микола ГЛАДКИЙ

Іванцюра Іван. ДОРОГИ ЖИТТЯ РОДУ ІВАНЦЮРИ.

КНИГА СПОМИНІВ І СВІТЛИН. МЕМУАРНИЙ НАРИС

/Ред. В. Демків/. – Україна, 2005. – 566 с. 606

Василь МЕНЬКО

Петришин П.В. Історія села Гірське-Горуцько:

короткий енциклопедичний довідник (разом із хутором Випучки

(Сталінівка, Угартсберг) і селом Великі і Малі Липиці. Україна
(Галичина). Львівська область. Миколаївський район. – Гірське,
2002. – 374 с., іл.; Петри 609

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Леонід ТИМОШЕНКО
АКАДЕМІКУ ЯРОСЛАВУ ІСАЄВИЧУ – 70..... 616

Франкознавство

ФРАНКИ В ОЗИМИНІ У XVIII ст.

Надзвичайно цікавим та, на перший погляд, добре вивченим аспектом франкознавства є родовід Івана Франка. На перший погляд, бо, попри незгасаюче зацікавлення наукового товариства до цієї проблематики впродовж всього XX ст., що спричинило появу не однієї наукової публікації, де так чи інакше піднімаються питання, хто були предки Каменяра, звідки вони прибули до Нагуєвич й ким були за соціальним станом та етнічною приналежністю, тема залишається до кінця не вивченою. Це пояснюється, до певної міри, відсутністю джерел. Брак відповідної інформації унеможливорює з'ясування багатьох питань з історії роду Франків. Разом із тим наявна джерельна база дозволяє виділити два перспективні напрямки вивчення родоводу Івана Франка. Перший – фіксація носіїв відповідного прізвища, що проживали у XVIII ст. в околицях Нагуєвич. Другий – шляхетські коріння Івана Франка.

У рамках цієї статті спробуємо з'ясувати перше – тобто, де, коли й за яких обставин упродовж XVIII ст. прізвищева назва “Франко” зустрічається в документах.

У вказаний період Нагуєвичі та навколишні села входили до складу Самбірської економії – величезного господарсько-територіального комплексу, що об'єднував три міста та більше 120 сіл й розміщувався на території сучасних Турківського, Старосамбірського, частково Самбірського і Дрогобицького районів. У процесі діяльності судово-адміністративних та господарських інституцій управління цієї економії, починаючи з кінця XVI – до кінця XVIII ст., формувався архів, фрагменти якого на сьогодні зберігаються у відділі рідкісної книги, рукописів Наукової бібліотеки Львівського національного університету. Це, в основному, судові декрети комісарських, адміністраторського та віце-адміністраторського судів, а також акти купівлі-продажу, застави, обліково-статистичні матеріали. Всього 71 актова книга. Більше половини з них датуються 30-80-ми роками XVIII ст. Документація XVII – початку XVIII ст. збереглася гірше: наявні лакуни за окремі роки, домінують акти, що стосуються населення гірської частини Самбірської економії – так званих волоських сіл, об'єднаних у країни.

Вивчення документів з архіву Самбірської економії підтверджує думку про відсутність Франків у Нагуєвичах до кінця XVIII ст. У справах, що стосуються нагуєвицької громади або її окремих членів трапляються прізвища Гром, Дрогобицький, Кімакович тощо, натомість Франків немає.

Таким чином, нащадки Каменяра прибули до Нагуєвич з іншого населеного пункту. У своїй монографії Р.Горак і Я.Гнатів припускають, що батьківщиною Франків могло бути село Озимина, розташоване неподалік від Нагуєвичів.¹ В актах економії, датованих XVIII ст., що стосуються мешканців цього населеного пункту, справді знаходимо носіїв прізвища Франко.

Перша, найраніша згадка про Франків у Озимині пов'язана з Михайлом Франківим, підданим з цього села, який у 1735 р. оскаржив у Новому Самборі перед віце-адміністраторським судом шляхетного Йозефа Квятковського, звинувачуючи його у побитті та завданні тілесних ушкоджень². Михайло Франків з'являється ще декілька

разів протягом 40-50-х роках XVIII ст. у ролі сільського вїйта. Так, у 1744 р. підданий пана Яна Турянського з Новошич Андрій Олексяк квітнув озиминську громаду за повернені 100 злотих. Громаду представляли вїйт Михайло Франків та якийсь Іван Косів³. У 1749 р. адміністраторський суд розглядав справу озиминської громади з шляхетним Адамом Ольшевським з приводу неповернутих грошей, позичених колись у останнього. Знову інтереси громади представляв її вїйт Михайло Франків⁴. Цікавим є наступний запис, датований 1759 р., у справі Антона Блажівського, мельницького мечника та озиминської громади. З нього дізнаємося про використання Михайлом Фраковим ще одного прізвища – Когрій (“... Michała Frankowego Kohryia woyna ...”)⁵.

Вживання подвійного прізвища Михайлом Франковим Когрієм є невинувачливим. Адже наприкінці 50-х років XVIII ст. з’являється ще один Михайло й також на прізвисько Франко. Те, що маємо справу з двома різними особами, підтверджують акти 1760-х років. У 1760, 1762, 1765 рр. озиминські мельники в особі працюючих Михайла Франка Кожушаника, Івана Лівчака, Михайла Лівчака тощо з одного боку та озиминська громада, яку представляли Михайло Франків Когрій, вїйт, та інші – з іншого взаємно позивали одне одного до самбірського адміністраторського суду, звинувачуючи у завданні шкод, побитті, привласненні вїйтом коштів, сплачених мельниками до королівської каси, примушуванні останніх до панщизняних повинностей та тягарів, накладених на громаду, тощо⁶.

Про Михайла Франкова Кожушаника відомо, що він був сином працюючого Франка Барткового. Останній у 1727 р. разом з сином Михайлом а також Ільком, Петром, Стахом, Іваном Гуріями заставив сіножаті Федьові Немкові за 80 злотих. На 1760 р. Франко Бартків уже був покійним⁷. Також відомо про інсування двох синів у Михайла Кожушаника – Івана та Василя. Про це повідомляє судовий запис 1760 р. між озиминськими мельниками та громадою (“... Michałem oycem Wasylem u Iwanem synami Frankowemi Kozuszanikami ...”)⁸.

Реєстр носіїв прізвища Франко у зазначений період не обмежується Михайлом Когрієм та Кожушаниками. У тому ж акті 1760 р., де розглядалися претензії озиминської громади до озиминських мельників, у переліку останніх присутній ще один Михайло на прізвище Франків Сас⁹. Він згадується один-єдиний раз, тому сказати про нього щось напевно доволі важко, так само неможливо відповісти, чи існували якісь родинні зв’язки між ним та згаданими Франками Кожушаниками.

Перебування на посаді громадського вїйта та в статусі мельника дозволяє розширити уявлення про соціальний статус згаданих носіїв прізвища Франко (Франків), не обмежуючись лише констатацією факту про приналежність до селянського стану, на що вказує вживане у актах стосовно цих осіб означення “працюючий”.

У XVIII ст. в ключах самбірської економії стрижневою фігурою сільського управління був вїйт. Він обирався з-поміж членів громади, як правило, на один рік. За умови успішного виконання своїх обов’язків та відсутності зловживань (не пропивав громадські гроші, не використовував зібрані податки на власні потреби, не гнобив бідних й не потурав багатим тощо) вїйт міг бути переобраний повторно. Адміністрація економії у своїх інструкціях рекомендувала віддавати перевагу кандидату з середовища “ні бідних, ні багатих господарів”¹⁰. Саме таким був, імовірно, Михайло Франків Когрій, займаючи посаду вїйта впродовж двох десятиліть до кінця 60-х років XVIII ст.

Мельники, зокрема й озиминські, у XVIII ст. в ключах економії не були членами сільських громад. Їхній правовий та почасти майновий статус визначався королівськими привілеями. Особа, яка отримувала такий привілей, ставала пожиттєвим посесором млина

та землі, яка входила до млинарства, й користувалася усіма правами та привілеями, що поширювалися на власників цього об'єкту господарювання. Наприклад, за привілеєм 1760 р., чотири озиминські мельники мали два млини і дві чверті. На праві примусу у них зобов'язані були молоти зерно громади Озимини і Нижнього Лужка. Також ці громади відробляли "шарварки" з ремонту цих млинів й забезпечували їх жорнами. Королівський скарб отримував 1/3 прибутку з мірок жита і пшениці, а 2/3 – мельникам, 1/3 видатків на ремонт млина брали на себе мельники, а 2/3 – королівський скарб у особі державці озиминського ключа (в Торчиновичах посесори млинарства також володіли правом вільного врубів у королівські ліси та правом варити пиво й гнати горілку для власних потреб під час свят та весілля)¹¹. Як правило, посесори млинарств були спадковими й передавалися від батька до сина. Млинарські чверті здебільшого підлягали громадському тяглу, яке включало у себе панщину (так було в Озимині, Шептичах, Дублянах, Сільці тощо)¹².

Насамкінець варто звернути увагу на сам факт побутування прізвища Франко у вказаний період, та використання його одночасно кількома особами в межах одного населеного пункту. Прізвище "Франко" антропонімного походження, тобто, є похідним від імені Франко, Франек. У православному і греко-католицькому календарі такі хресні імена відсутні. Як засвідчує практика вживання імені Франко (Франек), вони властиві для представників римо-католицького обряду. Постає питання: яким чином воно з'явилося серед жителів села Озимина?

Згадане село вже існувало наприкінці XIV ст. й було центром окремої Озиминської волості, що промовляє на користь його давньоруського походження. Аналізуючи номенклатуру податків та повинностей, що відбували громади сіл самбірської економії, В.Інкін виділяв кілька типів сіл: волоського, німецького права та села руського права, які у XVI ст. королівські ревізори ототожнювали з німецьким. До останньої групи належала Озимина¹³. Абсолютна більшість мешканців цього населеного пункту визнавала православне (згодом греко-католицьке) віровчення (у селі не було костюлу, лише церква) й використовувала властиві для корінного населення імена: Іван, Федько, Яцько, Васько, Михайло тощо.

На нашу думку, носії імені Франко, а згодом однойменного прізвища з'явилися в Озимині, в результаті міграції. Їхнім попереднім місцем проживання, або їхніх нащадків могли бути села німецького права, розташовані неподалік від Озимини. Це, наприклад, такі села, як Дубляни, Чуква (Котковичі), Стрілковичі, Дубрівка тощо. Вони з'явилися в кінці XIV – на початку XV ст. і їхнє становлення відбувалося за активної участі німецькомовного елемента, що, ймовірно, прибув зі Шлезвігу та південнонімецьких земель¹⁴. З роками колоністи асимілювалися, одак ця асиміляція відбувалася в напрямку полонізації. На XVII – XVIII ст. жителі тієї ж Чукви, Дублян, Стрілкович тощо вирізнялися з-поміж решти місцевого населення приналежністю до римокатолицької церкви та іншими атрибутами польської ідентичності, зокрема своїми іменами та прізвищами. Наприклад, у 1585 р. з-поміж 27 селян Стрілкович троє називалися Марцинами, 5 – Станіславами, 2 – Шимонами, 2 – Томашами, по одному Вавжинцю, Блажеку. Йозефу¹⁵. Мешканцями Чукви були: Вавжик, 5 Войтків, 5 Марцинів, Янек та 3 Яни, Собек, Фабек, 2 Блажеки, 3 Шимеки, Ганус, Грес, Томек, 3 Яськи¹⁶. У XVIII ст. ситуація не змінилася.

Властиві для жителів цих сіл імена та прізвиська відображені також у топоніміці населеного пункту. Назва окремих оброблювальних ділянок землі, що належали певній родині (дворище, лан, півлан, півдворище, чверть, поле, тощо), як правило, позначалися

іменами своїх власників¹⁷. В контексті сказаного, цікавим є факт використання в топоніміці імені або прізвиська Франко. Зокрема, у 1651 р. працюючий Блажек Михайлів син з Дубрівки продав за 30 злотих Пйотрові Юрковому півчверті орного поля, розташованого в межах чверті, що називалася Франков'ят ("Frankowiąt"), тобто була власністю спадкоємців якогось Франка¹⁸.

Яким чином, коли і за яких обставин Франки з'явилися у Озимині? Ці питання є предметом окремого дослідження.

¹ Горак Р., Гнатів Я. Рід Якова. – Львів, 1999. – С. 32.

² Наукова бібліотека Львівського Національного університету ім. І. Франка. Відділ рідкісної книги та рукописів ім.Ф. Максименка. (НБ ЛНУ. ВРКіР) – Архів самбірської економії. (АСЕ) – Спр. 528/III. – Арк. 111зв.

³ Там само. – Спр. 528/III. – Арк. 51зв.

⁴ Там само. – Спр. 524/III. – Арк. 378-378зв.

⁵ Там само. – Спр. 525/III. – Арк. 203зв.

⁶ Там само. – Спр. 525/III. – Арк. 324, 716зв-717, спр. 531/III. – Арк. 165.

⁷ Там само. – Спр. 525/III. – Арк. 335-335зв.

⁸ Там само. – Спр. 525/III. – Арк. 395.

⁹ Там само.

¹⁰ Інкін В. Сільське суспільство Галицького Пикарпаття у XVI-XVIII століттях: історичні нариси. – Львів, 2004. – С. 213; НБ ЛНУ. ВРКіР.– АСЕ. – Спр. 555/III. – Арк. 141.

¹¹ Інкін В. Сільське суспільство Галицького Пикарпаття у XVI-XVIII століттях: історичні нариси. – Львів, 2004. – С. 177; НБ ЛНУ. ВРКіР.– АСЕ. – Спр. 566/III. – № 149; Słownik geograficzny ... – T. VII. – S: 789.

¹² Інкін В. Сільське суспільство Галицького Пикарпаття у XVI-XVIII століттях: історичні нариси. – Львів, 2004. – С. 178; НБ ЛНУ. ВРКіР.– АСЕ. – Спр. 522/III. – № 842; Спр. 521/III. – № 89; Спр. 537. – № 616; Спр. 525/III. – № 197.

¹³ Инкин В.Ф. К вопросу об эволюции феодальной ренты в Галичине XVI-XVIII вв. (по материалам столовых имений) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. – Вильнюс, 1964. – С. 230-231.

¹⁴ Motylewicz J. Społeczności etniczne w miastach województwa ruskiego // Studia Przemyskie. – Przemyśl, 2004. – T.2. – S. 15.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Zamojskich. – Nr. 2978. – S. 381-382.

¹⁶ Ibidem. – S. 390-394.

¹⁷ Франко І. Причинки до української ономастики // Науковий збірник, присвячений проф. Мих. Грушевському. – Львів, 1906. – С. 216.; Инкин В.Ф. Дворище и сельская община в селах волошского права галицкого подгорья XVI-XVIII вв. по материалам самборской экономии // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1966 г. / АН СССР, АН Эст.ССР. – Таллин, 1971. – С. 118.

¹⁸ НБ ЛНУ. ВРКіР.– АСЕ. – Спр. 520/III. – Арк. 65.

Ігор Смуток.

Франки в Озимині у XVIII ст.

У статті аналізуються згадки про носіїв прізвища Франко, які проживали у селі Озимина протягом XVIII ст. Автором висувається припущення про місцеве похо-

дження цих носіїв, нащадки яких у свій час пересилилися в Озимину з сусідніх сіл німецького права, де широко побутували прізвиська та прізвищеві назви, в основі яких імена неукраїнського походження.

Ihor Smutok.

The Frankos in Ozymyno in XVIII century.

In the article the mentions of surname “Franko” carriers, who lived in village Ozymyno during the 18th century, undergo a particular analysis. The author suggests an assumption of the local origin of these carriers, whose descendants in due time transmigrated in Ozymyno from the neighbouring villages of the German right, where such nicknames and family names were very common, and in which basis there were the names of not Ukrainian origin.

ДЕЩО ПРО ІМ'Я ТА ПРИЗВИЩЕ ФРАНКО

У зв'язку з святкуванням 150 річчя від дня народження Івана Франка сьогодні підвищився інтерес до особи Великого Каменяра. Зокрема багато є дискусій з приводу походження прізвища знаменитого письменника. Однією з них значиться гіпотеза, що предки Івана Франка – німецького походження і мають німецьке коріння.

Уважне дослідження першоджерел свідчить, що на галицьких теренах спочатку появилось ім'я Франко, яке згодом трансформувалося в прізвище. Припускаємо, що ім'я Франко з'явилося на початку XVI ст. насамперед на Покутті. Саме тут між 1564 і 1570 рр. на землях покутського села Белелуя виникло новозасноване село Франківці, назву якого топонімісти виводять від особової назви Франко¹.

Зі знаних нам першоджерел перша письмова згадка, пов'язана з іменем Франко, датується 1667 роком. Тоді у селі Грибовичі (вірогідно, тепер – Великі Грибовичі) на Жовківщині жив селянин з особовою назвою Франко². Вдруге ім'я Франко з прізвищевою назвою відоме з 1675 року: в містечку Букачівці на Рогатинщині проживав міщанин Франко Грицик³.

Ще більше згадок імені Франко припадає на першу половину XVIII ст. Для прикладу, 1707 року в селі Угорники поблизу Станіслава (нині – Івано-Франківська – П. С.) жив якийсь Франко⁴. У містечку Баворів, недалеко від Тернополя, 1715 року мешкав міщанин з прізвищевою назвою Франко. Він був бідним міщанином, який у містечку обробляв конячкою свій невеликий земельний наділ наданий власником – магнатом Й. Баваровським⁵. 1718 року в селі Зарудечко на Збаражчині осів якийсь Франко⁶.

Найбільше письмових фіксацій імені Франко припадає на другу половину XVIII-XIX ст. Зокрема, 1759 року Франко Ткач проживав у селі Слохія на Старосамбірщині⁷. У 1760 році якийсь Франко числиться в списку жителів села Должка на Калущині та Франко Франчук в селі Виноград на Коломийщині⁸.

Пізніше, а саме 1789 року, в селі Велеснів на Надвірнянщині мешкав Франко Мартинюк⁹. Двома роками пізніше селяни з іменем Франко мешкали і на Тернопільщині. Зокрема, в селі Мовчанівка на Скалатщині жив Франко Яронів, а в с. Росохач на Чортківщині – Франко Божко¹⁰.

У селі Сушно на Радехівщині 1820 року проживав переселенець з Самбірщини якийсь Франко, прозваний місцевими мешканцями за місцем виходу Самбірським¹¹. Того року в с. Вижняни на Золочівщині жив Франко Литвин¹².

Найпізніша згадка особової назви Франко датується 1883 роком. Нами воно зафіксоване в селі Псари (з 1946 р. – Приозерне) на Рогатинщині. Того року там проживав селянин Франко Чечил¹³.

Узагальнивши вищесказане, можна зробити такі висновки:

Перший: ім'я Франко на західноукраїнських теренах з'явилося на початку XVI ст. і було дуже поширеним до початку XX ст.

Другий: десь у середині XVIII ст. особова назва Франко, коли в західному регіоні України починає формуватися сучасний антропонім, стає поширеним способом

номінації особи, тобто прізвищем в сучасному розумінні слова, яке дійшло до наших днів, носії якого є й до нині.

Третій: немає ніяких підстав для твердження, що прізвище Франко має німецьке коріння і тим більше пов'язувати з Йосипівською колонізацією німцями Галичини, та що це прізвище пішло від якогось німецького колоніста, адже серед прізвищ німецьких колоністів краю ми не знаходили жодного подібного прізвища.

Четвертий: цей короткий перелік фактів з різних першоджерел незаперечно дає підґрунтя для твердження, що рід Франків – місцевий, тобто автохтонного, а не чужоземного походження.

¹ Бучко Д. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів, 1990. – С. 119.

² Центральний державний історичний архів Білорусії. – Ф. 694. – Оп. 2. – Спр. 2453. – Арк. 168.

³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІАЛ). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 1543.

⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 1016.

⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 1016; Львівська наукова бібліотека Національної Академії наук України. Відділ рукописів. (далі ЛНБ НАНУ. ВР.) – Ф. 4. – Оп. 2. – Спр. 439. – Арк. 45 зв.

⁶ Центральний державний історичний архів Литви. – Ф. 1280. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 2.

⁷ ЛНБ НАНУ. ВР. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 285.

⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 2828, 3115.

⁹ Там само. – Ф. 146. – Оп. 18. – Спр. 3518. – Арк. 5.

¹⁰ ЛНБ НАНУ. ВР. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. 1148. – Арк. 9, 25.

¹¹ ЦДІАЛ. – Ф. 20. – Оп. XVIII. – Спр. 56. – Арк. 11.

¹² Там само. – Ф. 20. – Оп. XVIII. – Спр. 43. – Арк. 65 зв.

¹³ Там само. – Ф. 186. – Оп. 1. – Спр. 658. – Арк. 120.

Петро Сіреджук.

Де що про ім'я та прізвище Франко.

У статті на основі численного актового матеріалу простежується практика уживання прізвищевої форми Франко. Автор доходить висновку, що ім'я та прізвище Франко на західноукраїнських землях появляється на початку XVI ст., відкидає припущення про німецьке походження прізвища та наголошує автохтонності роду Франків.

Petro Siredghuk.

On the name and surname FRANKO.

In the article on the basis of numerous document material the practice of the use of family forms «Franko» is traced. The author reaches the conclusion, that the name and surname «Franko» in Western Ukraine lands first appears in the beginning of the 16th century, thus, rejecting the assumption of the German origin of this surname and emphasizing, that Franko kin is autochthonous.

ІСТОРІЯ НАГУЄВИЧ – РОДИННОГО СЕЛА ІВАНА ФРАНКА (ДО КІНЦЯ XVIII ст.)

Село Нагуєвичі на Дрогобиччині відоме передовсім як батьківщина Івана Франка, який протягом усього свого життя зберігав пошану до рідних з дитинства місць. Це знайшло відображення в його творах, зібраних ним бувальщинах, приповідках, легендах та переказах. Вивчаючи історію села, дослідник зібрав різноманітний матеріал, у тому числі й з історичної топографії. Так, наприклад, у його творах згадуються мікротопоніми: гора Могила, ліс Дубники, ліс Тернавка, вигін Село з кутом Базарище, слобода Гора та ін¹. Оскільки давня історія Нагуєвич, тривалий час залишалася невивченою (зокрема, через малодоступність джерел), то й Франко її спеціально не дослідив. З віддаленого минулого він згадує лише, що на місці стародавнього поселення Сольне колись знаходився укріплений замок Башево/Дашево². Щодо місцевого монастиря, то І.Франко не мав про нього якоїсь скільки-небудь достовірної інформації, хоча в селі досі згадують Монастирський потік, а у Верхніх Нагуєвичах – урочище Монастирець³.

Таким чином, із упевненістю можемо стверджувати, що першим, хто почав збирати та опрацьовувати матеріал з історії Нагуєвич, був І.Франко. Зібраний матеріал він залучав до своїх літературно-публіцистичних творів, проте так і не задався метою написати історію свого рідного села. Очевидно, перед ним стояли важливіші завдання.

Після смерті Франка та його визнання, різні дослідники час від часу вдавалися до вивчення деяких аспектів історичного минулого Франкового краю.

Зокрема, у повоєнний період у діаспорі організовується Дрогобицьке земляцтво, яке започаткувало серію видань, присвячених “Дрогобиччині – землі Івана Франка”⁴. Проте більшість заміток про Нагуєвичі, як і інші населені пункти, побудовані на спогадах та легендах без залучення конкретного джерельного матеріалу, як і дослідження Ю. Рабія⁵.

Подібною була ситуація і в радянському франкознавстві, де, в основному, писались публіцистичні статті про батьківщину І. Франка. Тому певні прогалини в цьому напрямку намагалася подолати Г. Гром – як місцевий краєзнавець, перу якої належать кілька науково-популярних видань, присвячених історії Нагуєвич⁶, які вважаємо за потрібне доповнити віднайденим нами новим джерельним матеріалом. В основному, це досить багатий актовий пласт джерел: сфальсифікована грамота кн. Лева (1244 р.), дійшла не в оригіналі, а в конфірмаціях польських королів (1566, 1601, 1658 рр.), люстрації (1565, 1661 – 65 рр.), поборові реєстри (1628, 1651, 1658, 1674 рр.), виписки із інвентарного опису Самбірської економії (1669 р.), введення у володіння перемишльського владики Атанасія Крупецького (1612 р.), опис Нагуєвицької жупи за даними ревізії Самбірської економії (1614 р.), листування польських королів із адміністраторами Самбірської економії (XVII ст.), грамота перемишльського владики Ін. Винницького про надання помонастирської церкви Св. Миколая о. Степанові Кімаковичу (11.05.1694р.), судові акти Перемишльської уніатської Консисторії (1706, 1710, 1711, 1744, 1746, 1754 рр.), королівські привілеї, надані для парафіяльної церкви

Св. Миколая в Нижніх Нагуєвичих (1650, 1672 рр.), протоколи візитацій парафіяльних церков Нижніх та Верхніх Нагуєвич (1744, 1780 рр.), грошові асекурації (1754, 1756, 1759 рр.), алфавітний каталог ченців ЧСВВ (1760-ті рр.).

Перша писемна згадка датується 1424 р. і відноситься до локаційного привілею Владислава Ягайла про надання с. Нагуєвичі магдебурзького права, пов'язаного із розширенням території поселення. Зокрема, надавалася нова територія під освоєння у розмірі 80 ланів, серед яких 4 лани (2 в лісі та 2 на полі) належали до господарства солтиса⁷. І тільки згодом, у 1531 р. було видано розмежувальний декрет Сигізмунда I про відмежування сіл Нагуєвичі, Медвежа та Ясениця від м. Дрогобича та с. Унятичі⁸. Цей декрет неодноразово отримував підтвердження польськими комісарами під час проведення люстрації Дрогобицького староства у 1663 р. та королем Яном III у 1679 р⁹.

Надані вільницькі лани, в залежності від категорії землі, звільнялися від сплати податків на кілька років: орні поля – на 8, луки – на 12, ліси – на 20 років. Інші землеволодіння у XV ст. виплачували грошовий чинш щорічно у розмірі 20 грошів від лану на користь власника села (короля) та церковну десятину. Зокрема, останню передбачалося сплачувати у двох формах: грошовій (6 грошів) та натуральній (1 мірка жита та стільки ж вівса).

Джерела XV ст. відзначають, що деякий час (1424 р.) у Нагуєвичих одночасно управляли громадою троє братів: Ян, Клемент та Спитко зі Сетушова (Сяноцька земля)¹⁰.

Як зауважують дослідники, солтис мав ряд прав. Крім посідання орних полів, звільнених від чиншів, він також отримував право на будівництво водяного млина, корчми та броварні. У власності солтиса перебували пекарські, шевські та кравецькі товари. Він користувався окрім орної землі, рибними ставками, городами, луками. Нагуєвицький вйіт (солтис) у XV ст. зобов'язаний був нести кінну військову службу не тільки особисто, але й з ватагою озброєних людей¹¹.

У 1430 р. Пашко, син Боти з Морохова, продав солтиство за 80 празьких злотих Янові Омельчичу. Солтиство у Нагуєвичих згадується й у 1507 р. Тут вйіт на ім'я Йоган брав сьомий гріш з чинів, а також тримав млин з усіма прибутками. Тут же знаходимо відомості і про лендтвійта, який посідав чверть лану. Викуп солтиства було здійснено у 30-х роках XVI ст¹². Самбірський староста С. Одровонж 31 листопада 1532 р. одержав від короля право викупу всіх вйітівств у своєму старостві, а вже 14 березня 1533 р. до Нагуєвич скеровуються королівські комісари Микола Дершняк з Рокитниці, суддя і війський, Андрій Жечовський, перемишльський підсудок, і Микола Конюшецький, городоцький війський, для отаксування на місці Нагуєвицького вйітівства-солтиства, на якому сидів тоді спадковий вйіт Каспер Станіславський. Вйітівство було оцінене на 280 зл. А 30 квітня 1537р. королівським декретом воно разом з іншими маєтками шляхом перенесення прав за невивпачену або недопачену суму перейшло у посесію спадкоємців померлого на той час Каспера Станіславського¹³. Так, що у 1537 р. у Нагуєвичих бачимо вже не дідичного власника, а посесора вйітівства або солтиства.

Із впровадженням нового адміністративного поділу, згідно з даними люстрації 1565 р., Нагуєвичі входили до Озиминської волості¹⁴. Однак утворення Самбірської економії (1590 р.) спричинило поступову ліквідацію цієї волості. Так, у 1625 р. знаходимо відомості про урядника Озиминського ключа Самбірської економії Войцеха Кохановського¹⁵, а у 1630 р. – про крайника Підбузького Станіслава Татомира¹⁶. Адже саме до Підбузької волоської країни Самбірської економії було приєднано с. Нагуєвичі¹⁷, і тільки у 1779 р., за новим австрійським адміністративним поділом, воно увійшло до складу Дрогобицького циркулу¹⁸.

Нагуєвичі мало чим відрізнялися у XVII ст. від містечка – вони користувалися магдебурзьким правом, мали свого вйта в особі шляхтича (посесора вйтівства). Тут збиралися ярмарки. Громада села і зваричі підлягали вйтівській юрисдикції за німецьким правом, з апеляцією до короля.

Нагуєвицький вйт виконував щодо жупних підсадків судові прерогативи і певні адміністративні функції. Тутешня вйтівська влада узурпувала за посесорів Ковінських та їхніх наступників, посилаючись на дипломи королів Сигізмунда III і Владислава IV (1603, 1604, 1611 і 1637 рр.), ряд прав стосовно як громади села, так і жупного “посаду”. Згідно з облятованим у 1658 р. у перемишльську гродську книгу королівським привілеєм 1603 р., нагуєвицьким вйтам “надавались” під владу “громада наша і мешканці села Нагуєвич з усяким послухом і юрисдикцією, роботами, податками, чиншем, поклоном, скаргами, судами і винами”, відповідно до магдебурзького права¹⁹. Штрафи мали належати самому вйтові, “а зверхність самбірського замку не повинна вдаватись в жодну юрисдикцію і притягати підданих наших, крім як до річних чиншів, що належать до скарбу” (за винятком шостого гроша, що йшов на вйта). Вйтові, крім того, належали “обирання лендтвйта, присяжних і лісників” і влади над ними. До вйтівства, крім звичайної вйтівської корчми, належали вйтівські “шинки” при жупній “скарбниці”, тобто на жупному подвір’ї. Отже, до вйтівства мали належати дві корчми. Крім того, посесорам вйтівства дозволялося брати сировицю на свій черінь з королівського “вікна” скарбовим кошем, з відшкодуванням лише амортизації коша воловою шкірою один раз на рік²⁰.

Нагуєвичі подають приклад колізії двох типів організації населення, в рамках яких могла розвиватись промислова діяльність, – магдебурзької (напівміської) і, як маємо підстави її назвати, посадської. До інтеграції тут справа не дійшла. Коли 1671 р. скарбові чиновники зажадали від тодішнього нагуєвицького вйта показати оригінали королівських привілеїв, показати йому було нічого. Посесор твердив, що ці документи нібито загинули під час татарських наїздів. Що стосується облят у гродських книгах, то вони викликали серйозну підозру у фальсифікації. Як не парадоксально, при всій очевидності узурпації прав нагуєвицькими вйтами, останні спирались на підтримку з боку королівської канцелярії. У підтверджуваному королівському дипломі від 14 лютого 1656 р. підкреслювалось, що до нагуєвицької “вйтівської юрисдикції з усяким судом, скаргами і винами” належать як сільська громада, так і зваричі. Мабуть, свобода промислової діяльності не мислилася поза містом, а місто поза магдебурзьким правом. Якщо “магдебургізація” в повному обсязі натикалась на опір з боку населення, скарб задовольнявся створенням псевдомагдебургій, як у цьому випадку, керуючись, напевно, нівелізаторськими мотивами за загальнодержавним стандартом²¹.

Домагання нагуєвицького вйта зустріли опір з боку як сільської громади (вона противилася його вимогам стосовно панщини і толок), так і жупних підсадків. Справа дійшла до бунту жупних робітників, який стався під час ярмарку в 1631 р. і завершився вбивством вйтівського “намісника”. При цьому бунтівники (ватажками названі кошовий Іван Климак, “гутник” Іван Хитрун і бондар Мацько) не допустили до коша вйтівських зваричів і прогнали вйтівських підсадків із жупних підсадківських земель. З цього видно, що “намісник” нагуєвицького вйта – це його заступник у жупних справах, його не можна ототожнювати з лентвйтом – судовим заступником²².

Посесори нагуєвицького вйтівства поступово стають фактичними дідичами, спираючись на “приховану дідичність” та вдаються до фальшування відповідних юридичних актів. Неабиякого клопоту завдавали королівським комісарам протягом

більш як століття “вправи” нагуєвицьких війтів щодо підробки королівських дипломів. Комісари змушенні були вдаватися до текстологічного аналізу з метою викриття фальсифікацій. Головним об’єктом критики виявився фальсифікат привілею, виданого нібито Сигізмундом III 4 лютого 1603 р. Привілей містив у собі надання солтисові права брати сировицю на один черінь з королівського “вікна”, а також права на шостий грош з чиншів. Привілей підпорядковував солтисові лентвійта, тивуна, лісників і присяжних та надавав йому право їх номінації. Ставлення королівської канцелярії до цього документа (облятований у перемишльських гродських актах від 1657 р.) змінювалося. Права нагуєвицьких війтів не викликали сумніву після того, як актом від 14 жовтня 1639 р. Владислав IV надав війтівство у формі переведення прав на ім’я вдови нагуєвицького війта Анни Новальської. У дусі доброзичливості щодо війтів складено і комісарський декрет на ім’я посесора війтівства Дрогобицького (водночас самбірського підстарости) від 20 вересня 1656 р. із застереженням адміністраторові економії, щоб залишив при посесії нагуєвицького війта і не чинив йому ніяких перешкод у правах. Але комісарський декрет 1671 р. містив критичні зауваження стосовно привілею 1603 р. Правда, ця критика майже не йде далі “критики слів”. Текст привілею 1603 р. наводиться з певними виправленнями²³. У новому тексті відсутня згадка про Нагуєвицьку жупу. У комісарському декреті від 20 лютого 1682 р. знаходимо критичні зауваження щодо змісту документа 1603 р.: “в усіх правдивих привілеях нагуєвицьким війтам відсутні спеціально виділені і описані повинності і роботи, які належали нагуєвицьким війтам від громади, крім привілею Сигізмунда III, вигаданого і по-польськи написаного з незвичайними для канцелярії термінами і обставинами”. Декрет 1682 р. рекомендував залишити громаду Нагуєвич при старих повинностях (день від полудня з хлібниками жати, один день на рік від полудня і також з хлібниками косити, збиратися на аварійний шарварок до греблі).

У 1731 р. при черговій ревізії прав нагуєвицьким війтам було запропоновано показати привілеї. З цієї нагоди в книгу самбірського замку було внесено обляту привілею Владислава IV 1639 р. на ім’я Анни Новальської.

Того ж року комісарський суд у самбірському замку розглядав скаргу нагуєвицької громади на свого війта Кшечовського. Мова йшла про тижневу панщину, якої домагався від селян війт, спираючись на той самий фальсифікат Сигізмунда III 1603 р. Суд відмовив війтові у його претензіях і залишив громаду при старих повинностях – при річних толоках та гвалтівних шарварках.

У 1751 р. нагуєвицькому війтові знов було запропоновано показати привілеї війтівства. Підвійт Іван Шумилович пред’явив обляту пожиттєвого привілею Сигізмунда III від 4 лютого 1603 р., внесену у перемишльську гродську книгу 1657 р. і наведену в комісарському декреті від 30 жовтня 1671 р. Там сказано, що війти діставали від короля під свою владу “громаду і мешканців села з усяким послухом і юрисдикцією”²⁴.

Комісари у 1751 р. висловились з приводу всіх цих нагуєвицьких документів так: оскільки оригінальних привілеїв бракує, а обляти з певних причин виглядають підозрілими, особливо облята привілею Сигізмунда III від 1603 р., написана по-польськи в незвичному для королівської канцелярії стилі (а оригінали грамот Сигізмунда III та Владислава IV, написані по-латині, не дають ніяких відомостей про повинності), то питання про ці документи треба розслідувати. Між тим, громада заперечувала, що вона коли-небудь відбувала будь-які роботи.

Королівські акти, про які йшла мова, висловлювали реагування королівської влади на селянські скарги проти війтівської сваволі. Відомий також в літературі і зміст

нагуєвицької скарги проти посесора війтівства пана Казимира Турського, адресованої королеві 1636 р. Селяни звинувачували його в узурпації юрисдикції над ними. К. Турський, зокрема, претендував також на права діничного землевласника Нагуєвич і йменував їхніх мешканців своїми “підданими” на тій підставі, що це село буцімто було засноване його діничними втеклими селянами, та чинив необмежену сваволю. К. Турський розправлявся з людьми, які насмівалися доводити свої права. Його слуги хапали і жорстоко били селян у їхніх власних хатах або у війтівських дворах²⁵.

У 1638 р. К. Турський виступив уже сам у ролі скаржника на громаду. З допомогою свого підручного “намісника” і орендаря млина Андрія Коблянського посесор війтівства збирав із селян недоїмки. У селі піднявся бунт проти війта. Зі згаданої скарги відомо, що селяни відмовилися виконувати “підданські повинності”, організували втечу чотирьох підданих війта, захопили або знищили чимало його майна, вбили А. Коблянського і побили війтівських слуг, погрожуючи вбити і самого війта. До селян приєдналися зваричі Нагуєвицької жупи разом із кошовим Іваном Климаком та бондарем Іваном. Громада організувала своє власне самоврядування. Було налагоджено охорону громадських і скарбових лісів від незаконних порубок війта. Бойкотуючи війтівський суд, громада сама судила правопорушників та злочинців. Було звільнено з ув’язнення кількох, звинувачених у посяганні на війтівське майно. Громада заборонила своїм людям виконувати війтівські повинності. Унаслідок цього всього війтівський хліб зігнів на корені, через несвоєчасний ремонт греблі зі ставу повтікала риба. Громада бойкотувала війтівські корчми і млини та влаштувала власний бровар вдома у Івана Климака. Селяни припинили платити війтові куніці, віддавати колядки, не допускати його людей до вибрання торговельних зборів на місцевому ярмарку, до соляних вікон черпати розсіл на черені. Усіх збитків війт оцінював у 8800 злотих. Крім того, К. Турський зазнав шкоди від потрав у хлібах і в сіні, від порубок у лісах (ліс вивозили до Дрогобича на продаж, до жуп на паливо тощо). Коли агенти намагалися реквізувати у селян худобу та інше майно за потрави, то селяни відібрали у них силоміць з боєм “грабіж”. Громада також вигнала зі села п’ятьох війтівських “підданих”, переслідувала його челядь і слуг, які ховалися у замку. Збитки війта по цих статтях були оцінені у 9 тис. злотих. Селяни ігнорували оголошений війтом схід села. Коли війт послав свого челядника Яна Мазура збирати ярмаркові митні збори, громада схопила його і кинула до в’язниці. Повістки з вимогою з’явитись до війтівського суду демонстративно знищувалися селянами. Натомість, у відповідь на заклик організаторів бунту М. Бондаря, А. Палюха, І. Климака та І. Гутника, під війтівським замком почала збиратись уся громада. Серед тих, хто там був, зі співчуттям обговорювався намір убити війта²⁶.

Протягом майже двох років громада тримала у своїх руках розпорядчу, виконавчу і судову владу. Проте суперечності між громадою та війтом не припинялися. Драматичні події, які тоді відбувались, свідчили про несумісність у селі німецького права щодо демократизму сільської громади і війтівської адміністрації.

Королівська адміністрація вкорочувала сваволю солтисів настільки, наскільки вона загрожувала економічним інтересам скарбу. В той же час, вона застерігала не чинити ніяких перешкод війтам у їхніх правах, нагадувала громаді про підпорядкування війтові сільського уряду “згідно з давніми звичаями”, про неухильне виконання всіх повинностей і обов’язків кожним господарем²⁷.

Німецьке право не могло в Нагуєвичах закріпитися міцно. 1638 р. позиттєвий державця нагуєвицького війтівства, звинувачуючи громаду в непослузі, вказував,

зокрема, на те, що селян не влаштовував війтівський суд і вони “шукали собі інших суддів” або самі ж у різних справах, без відома і дозволу позивача (війта), таємно засідають у судах, чинять суд і примирюють сторони.

Невдовзі віднайшовся початковий (локаційний) привілей Владислава II Ягайла 1424 р. з наданням німецького права Нагуєвичам. 1678 р. привілей був підтверджений. Серед інших було підтверджене і право нагуєвицьких війтів на експлуатацію одного череня, на якому виготовлялась лише грудкувата (товп’яста) сіль. Нагуєвицьке війтівство належало до того типу солтиств-війтівств, які умовно можна назвати псевдомагдебургіями²⁸.

Значення самостійних феодальних господарських комплексів до кінця XVIII ст. зберігали тільки солтиства у Стрілковичах, Мокрянах та Нагуєвичах. Усі вони були позбавлені адміністративних (урядницьких) служб уже в XVII ст., але виконували функції суду. Правда, нагуєвицькі війти мали формальне право здійснювати юрисдикцію щодо власних підсадків та комірників, а також щодо робочого персоналу війтівської солеварні – жупи. Спроба цих війтів узурпувати юрисдикцію над громадою їхнього села викликала з боку останньої впертий опір. Проте війтові вдалося з допомогою сфальсифікованого привілею не тільки узурпувати функції, властиві солтисам, але й виходили за межі солтиського права на практиці²⁹.

У Нагуєвичах у 1649 р. суд на війтівському дворі відбувався під головуванням лентвійта з участю 12 присяжних. Згідно з настановами магдебурзького права, сентенцію суду виносив не суддя, а присяжні. Проте вона відображала волю шляхтича-війта, бо від нього залежало призначення не тільки лентвійта, а й лавників. Так, у привілеї нагуєвицького війта, підтвердженому у 1686 р. зафіксовано право призначати і лентвійта, і присяжних³⁰.

Компромісною формою сільського устрою іноді був судовий дуалізм: у цьому випадку діяв суд лентвійта і суд тивуна. Голова сільського уряду Нагуєвичів титулується *viceadvocatus*, тобто заступник війта, судді. Шоста частина зібраних з селян чиншів ішла йому. З чверті лану, яку обробляв, він ніяких чиншів і податків не платив³¹.

Як уже зазначалося, солтисові переважно належало право на одержання третини від судових штрафів. Недаремно війт Нагуєвич домагався привілею, за яким він не лише дістав би під свою владу “громаду і мешканців села з усім послухом і юрисдикцією, скаргами, судами”, а й мав би право збирати штрафи, які б належали і йому³².

Німецьке право доволі міцно і довго трималося по селах, де проживало польське (або німецьке) католицьке населення. Українське ж населення не хотіло приймати німецької юрисдикції. У Нагуєвичах пожиттєвий посесор війтівства звинувачував у 1638 р. громаду в тому, що вона не визнає війтівського суду і що селяни “шукали собі інших суддів” або “самі ж у різних справах без відома і дозволу війта таємно засідають у судах, правлять суд і залагоджують спірки”³³.

Упродовж XVI – XVIII ст. в селі проживали різні категорії залежних селян: кметі, підсадки, які сплачували грошовий чинш і подимне (XVI ст.)³⁴, кухонне від кожного двору та проводили обслуговування і ремонт жупи (XVII ст.)³⁵, збирали очерет та виконували тяглове на користь жупи, виплачували поголовний чинш, торгове, кварту (XVIII ст.)³⁶. Серед жителів села зустрічаємо не тільки хліборобів, але й ремісників – ткачів, шевців, мельників (діяло два млини)³⁷. Від 1564 р. тут з’явилися нові поселенці, яких зараховано до категорії вільних кметів, оскільки їм було надано у користування по чверті лану землі терміном на 16 років. Вони були зобов’язані сплачувати тільки подимне й стацію (XVI ст.)³⁸ та служили у жупі (XVIII ст.)³⁹.

Німецьке право в гірських місцевостях діяло передусім у поселеннях, що були центрами солеваріння. Перші документальні відомості про соляну жупу в місцевості Башево (Нагуєвичі) фіксуються під 1443 р. Вона належала до найстаріших самбірських жуп, які діяли на королівських землях з давніх часів, можливо, з княжої доби. З іменем князя Лева пов'язана традиція про початок солеваріння у Башеві (Нагуєвичах), де перемишльські владики одержали право від князя варити сіль на власних черенах. 1566 р. була підтверджена грамота ігуменові монастиря св. Миколая і владиці Авраамові на дві “ниви” ґрунту і чотири соляних черуни у Башеві. Пізніше, 1638 р., Владиславом IV ця грамота була підтверджена владиці Афанасієві Крупецькому. Владиці належала “частина” у Нагуєвичах з двором, церквою св. Миколая, двома ланами землі та соляним джерелом⁴⁰.

У 1471 р. Нагуєвицька жупа разом із Ясеницею Зварицькою були віддані в оренду італійцю Домінікові разом з митом⁴¹. В XVI ст. вона перебувала під наглядом Котівського піджупника. При солянім вікні діяло 30 приватних джерел та 4 королівські черуни, останні орендував місцевий тивун⁴². Поборовий реєстр 1515 р. візначає у Нагуєвичах поселення прасолів, що стояло поза сільською громадою. Можливо, назва Башава (Башева) спочатку означала окреме поселення, яке згодом злилося з Нагуєвичами (назва Башава у XVI ст. зникає). 1692 р. тут зафіксовано 30 “зварицьких халуп”⁴³. У середині XVI ст. вона належала до однієї із трьох королівських жуп, поруч із Котовом та Ясеницею Зварицькою, розміщених на теренах Самбірської економії⁴⁴. У 1558 р. кошове сплачували 89 осіб від 1479,5 тисячки по 16 денарів, разом із митом та від 503 тисячок по 7 денарів тільки самого кошового. “Домашні” прасоли в кількості 42 осіб заплатили по 9 денарів від 309,5 тисячки і від семи возів. Також від 487 угорських коней сплачено по 9 денарів. В оренду наймали королівські черені 24 зваричі, від них скарб отримував 215,5 тисячки товпок солі. Так, що на 1558 р. у Нагуєвичах на два королівські черені припадало 25 селянських⁴⁵. У 1566 р. самбірський піджупник Станіслав з Кожухова одержав 2 соляні королівські черуни⁴⁶.

З Нагуєвич через сусідні села йшов шлях до Угорщини, яким везли сіль. У селі практикувався відкуп дерев'яного повозу у формі підряду. Оскільки королівські села Дрогобицького староства не возили дров до Нагуєвицької жупи через далеку відстань і круті підйоми. Серед постачальників палива переважали візники з шляхетських сіл Попелі, Котів, Тустановичі, Мразниця, Борислав, Тустанівська Воля⁴⁷.

Розвезенням солі з Ясениці і Нагуєвич займалися самі виробники. В усіх інших жупах соляне мито бралось з фірманів або прасолів, які закупували в жупах сіль⁴⁸. За доставку повної фіри з сіллю у скарбових бочках з Нагуєвич до Сосниці давали 27 грошів⁴⁹.

Підбузька країна, згідно з інвентарем 1749 р., обслуговувала ремонтними та будівельними роботами жупи в Дрогобичі, Котові, Нагуєвичах, Сприні⁵⁰.

Від середини XVII ст. кількість приватних черунів починає скорочуватися, так що в другій половині XVIII ст. відбувається поступове занедбування солеваріння аж до цілковитого його припинення у 1788 р. Така тенденція змушувала місцевих селян вдаватися до заробітчанства. Зокрема, ще реєстр 1741 р. свідчить, що відомості про борги “... одні до реєстру подати не хотіли для збереження кредиту, інші повід'їжджали на заробітки ...”⁵¹.

Окрім старовинного промислу солеваріння, який мав домінуючий вплив на розвиток села, також у Нагуєвичах, згідно податковим реєстром 1515 р. діяла сукновальня⁵².

У XVII – XVIII ст., крім вище описаного вйтівського землеволодіння, набули поширення вільницький, гайдуцький та попівський лани. У громадських володіннях окремо виділявся гайдуцький лан, який звільнявся від будь-яких податків на користь

Королівського Скарбу (XVII ст.), однак утримував за собою військові зобов'язання, які у XVIII ст. замінили грошовим чиншем (квартою)⁵³. У 1756 р. король Август III надав привілей Степанові Маху, Петрові Дрогобицькому, Степанові Лужничому та іншим членам громади Нагуєвич на використання "вибранецьких" ланів із дозволом збирання хмизу та дерева для опалення, мелення в місцевому млині та право пропінації⁵⁴.

Вільницький лан упродовж XVI ст. посідали новопоселенці (вільники), які були зобов'язані служити в жупі. На 1760 р. половина цього лану була у володінні 5 осіб (Степана та Івана Кімаковичів, Василя Дрогобицького, Степана Степ'юка, Костя Лановича), які були зобов'язані прислужувати при жупі та сплачувати грошовий чинш. Друга частина лану перебувала в оренді Михайла Дрогобицького разом з іншими невідомими 8 співорендарями, які також сплачували вищеназваний грошовий чинш⁵⁵.

Найдавніше свідчення про попівство віднаходимо під 1565 р. Воно складалося із двох ланів та перебувало під управлінням двох "руських" священників, одного парафіяльного, а іншого із монастиря, що під лісом⁵⁶.

Упродовж XVI – XVII ст. на теренах села діяло два храми, під титулатурою Св. Миколая, парафіяльний та монастирський, які володіли певними королівськими привілеями⁵⁷.

Зокрема, парафіяльний храм у Нижніх Нагуєвичах користувався привілеями від 1650 та 1672 рр., які передбачали: виділення 1 лану ріллі для попівства із королівських маєтків (із сплатою грошового чиншу – 2 зл. 22 гр.), надання права на використання громадського ставка та млина без виконання будь-яких повинностей (1650 р.); дозволити утримувати 2 підсадків на своїх грунтах, корчму та броварню, надання прав пропінації, вільного вирубування лісу, проведення трьохденного торгу на празник Св. Миколая без жодних грошових стягнень, попівство повинно було щорічно на Св. Мартина виплачувати 40 гр. за чверть лану а парафія звільнялася від повинностей на користь замку⁵⁸.

Перша документальна згадка про парафіяльну школу в Нагуєвичах відноситься до 1726 р. Цей запис поміщено в судових актах Перемишльської греко-католицької Консисторії і пов'язаний він із зауваженнями, які були зроблені нагуєвицькому дякові, який водночас був парафіяльним бакаляром, із приводу не належного виконання ним церковної обслуги під загрозою відібрання наділеної йому землі. А згодом, під 1729 р., в тих же актах згадується про складання екзаменів бакалавром Нагуєвицької парафіяльної школи⁵⁹.

Монастирська церква у Верхніх Нагуєвичах вважала своїм фундаційним документом, як засвідчують судові акти, сфальсифіковану грамоту кн. Лева (1244 р.). Згідно з нею, монастир отримував у посідання 2 лани та 4 соляних черуни в урочищі Башево. Ця грамота отримала королівські підтвердження (1566, 1601, 1658 рр.)⁶⁰.

Попівство Верхніх Нагуєвич належало у XVII – XVIII ст. до єпископських бенефіцій Перемишльської катедри і тільки у 1785 р. владики Максиміліан Рилло передав його у користування світським людям⁶¹.

Проте в розглядуваний період між обома парафіями час від часу виникали судові суперечки (1686, 1744, 1746 рр.), предметом оскарження яких виступали церковні бенефіції. За рішеннями духовних судів (єпископської та митрополичої Консисторій) вони розділялися порівну⁶².

Окремої уваги заслуговує питання про дослідження взаємовідносин між громадою та парафіяльними священниками. Цікавою у висвітленні цієї проблеми є розгляд судової справи Перемишльської уніатської Консисторії від 1711 р. Зокрема громада позивала проти о. Стефана Кімаковича, Мокрянського намісника та парафіяльного священника Верхніх Нагуєвич, виставляючи йому такі обвинувачення:

– вимагає від громади за відправлення похоронів, шлюбів, хрестин великої плати;
– довідавшись, що громада склала проти нього пункти обвинувачення, почав зневажати громаду, так, що на Яця Боднарівського та весь його дім наклав прокляття, відлучивши від церкви;

– вже впродовж 10 років користується півчвертю ріллі громади, не сплачуючи податку, так що назбиралося несплаченого податку на суму 100 злотих;

– отець забрав 2 пні бджіл, які Михайло Гарвал купив у Степана Кімака за 28 злотих. Ці бджоли вдвох (отець зі слугою) вночі забрали та досі не повернули;

– не ввів до храму дружини Степана Кімака, оскільки той не заплатив за хрещення 6 дітей;

– не хотів дати шлюбу для свого слуги Павла, котрий служив йому 13 років, із дочкою Яця Боднарівського. Вимагав у нього 2 биті таляри, в той час як будь-кому давав шлюб за 4 злотих та зволікав протягом довгого часу із цим шлюбом. Проте говорив Яцьові Боднарівському, що дасть шлюб його дочці та зятеві тільки під вербами, а не в церкві та й то зволікав, вимагаючи від нього 30 злотих;

– зятеві Яця Боднара за 13 років служби не заплатив, однак обіцяв дві пари биків, 4 півмірки збіжжя та інші дрібнички, чого, однак, не виконав;

– обізвав Петра Шумилового бунтарем, а Василя Сушицького – злодієм та гульгетєм;

– Яцю Боднарівському в неділю не дозволив цілувати Євангеліє;

– Яць Боднарів ходив упрошувати отця намісника щоби зробив сповідь для хворого Андруся Параціновського, до якого не хотів іти, тому помер той Андрусь, а також і Гриць Гасин без Святих Тайн;

– отець потривожив даремно громаду про те, що в церкві були злодії. Проте він сам намовив Стефана Сикова залізти до церкви через вікно. Тому громада вимушена була збирати кошти для переосвячення храму, а також протягом великого посту в церкві не відправлялися богослужіння;

– під час святкування Господнього Богоявлення при посвяченні води отець завдав 5 ударів хрестом Яцеві Стецьовому, так що його аж кров облила;

– отець намісник із братом своїм отцем Іваном так побили Леся Білінського, що той мусив хворіти протягом двох тижнів;

– найшовши винного йому Леся Шевця вдома, отець не видав його на суд громади, а погрожував йому зі своїм молодшим братом спалити дім, побити його і сина, якщо він не виплатить боргу на суму 100 злотих.

Однак, більшість обвинувачень отець намісник заперечував, називаючи їх наклепами та зведенням порохунків із ним деяких осіб. Тому суд прислухався до його слів та прийняв досить лояльні рішення:

– оскільки отець користується тільки одним ланом, тому громада повинна повернути отцеві 16 злотих, а ґрунт цей на свою користь обернути;

– отець повинен повернути Гарвалу 12 злотих, а інші 12 злотих можна використати для покриття боргу;

– оскільки отець намісник виставив свідка, що Павлові, який у нього служив, зробив розрахунок і він дав йому 11 злотих, а всього затримав 12 злотих, тому суд зобов'язує отця повернути ще 1 злотий Павлові;

– щодо інших пунктів, поданих громадою, які отець намісник заперечував та не спростовував, то потрібно вислати комісію для розслідування справи⁶³.

Про неспокійний характер та низький моральний рівень парафіяльних отців Івана та Стефана Кімаковичів також свідчить і ряд інших судових актів. Так, для прикладу,

у 1706 р. проти вищезгаданих священиків позиває їх мати. Основним її обвинуваченням було те, що вони не допомагали їй, як вдові, у вихованні свої молодших братів. Адже ще за життя чоловіка вона взяла позику у своєї сестри на суму 100 злотих для потреб попівства, а тепер їй сини повернути не хочуть. Відповідно, духовний суд зобов'язав отців повернути борги та не ображати вдову-матір, допомагаючи їй у виховання молодших братів, незважаючи на те, що вони є спадкоємцями батьківської спадщини⁶⁴.

Бувало, що і не завжди брати-священики ладнали між собою. Так, у 1710 р. о. Стефан Кімакович скаржиться на о. Івана Кімаковича за побиття його під час домашньої сварки. Проте митрополичий суд постановив, що потрібно виставити свідків для розгляду судового позову та відклав його розгляд⁶⁵.

Із місцевого священичого роду Кімаковичів віднаходимо поодиноких представників і серед чернечого духовенства. Зокрема, у 1788 р. до Добромилського монастиря вступив Іван (чернече ім'я Йосафат) Кімакович, який народився 29 серпня 1753 р. в сім'ї Івана та Тетяни Кімаковичів. Після року випробувань склав чернечі обіти та був відісланий на філософські студії до Замостя. Через рік, у 1780 р., скерований до Лаврова на студії із догматичної та моральної теології. Після завершення навчання висвячений 23.01.1782 р. у священичий сан із рук Максиміліана Рилла, Холмського єпископа та Перемишльського адміністратора⁶⁶.

Упродовж XVII – XX ст. віднаходимо представників різних священичих родів на посадах парохів села Нагуєвичі:

- 1650 р. – о. Федір Сушицький
- о. Євстахій
- дяк Ігнат
- 1672 р. – о. Євстахій Бучинський
- о. Теодор Сушицький
- дяк Іван Бялозович
- 1694 – 1754 рр. – о. Стефан Кімакович
- о. Іван Кімакович
- 1744 р. – о. Теодор Коблянський
- 1828 – 1831 рр. – Микола Вітошинський
- 1832 – 1844 рр. – Микола Гриневецький
- 1844 – 1846 рр. – адміністратор Микола Лісковацький
- 1846 – 1852 рр. – Лев Кордашевич
- 1853 р. – вакантна
- 1853 – 1854 рр. – адміністратор Іван Давидович
- 1854 – 1860 рр. – Йосиф Левицький
- 1860 – 1862 рр. – Михайло Лісикевич
- 1862 – 1892 рр. – Василь Білинський
- 1892 – 1893 рр. – адміністратор Іван Савчак
- 1893 – 1924 рр. – Михайло Єднакий
- Помічники священиків
- 1831 – 1836 рр. – Максим Колпачкевич
- 1836 – 1843 рр. – Юліян Ясеницький
- 1843 – 1846 рр. – Іван Федорович
- 1846 – 1849 рр. – Іларіон Гриневецький
- 1849 – 1850 рр. – Людвик Заградник
- 1850 – 1852 рр. – Григорій Білинський

1852 – 1853 рр. – Іван Давидович
 1853 – 1856 рр. – Григорій Коблось
 1857 р. – вакантна
 1858 – 1862 рр. – Ананій Нагорнячевський
 1862 – 1865 – Григорій Білинський
 1867 р. – вакантна
 1868 – 1870 рр. – Теофіл Турчманович
 1870 – 1871 рр. – Северин Турчманович
 1873 р. – вакантна
 1873 – 1877 рр. – Ілля Сокало
 1877 – 1886 рр. – Юліан Білинський
 1887 р. – вакантна
 1887 – 1890 рр. – Йосиф Білинський
 1891 р. – вакантна
 1891 – 1894 рр. – Микола Білинський
 1894 – 1896 рр. – Антон Криницький
 1896 – 1898 рр. – Іполит Хиляк
 1899 – 1924 рр. – вакантна⁶⁷.

Динаміку чисельності населення можемо постежити за вибірковими статистичними даними. Так, на 1565 р. люстратори в с. Нагуєвичі нараховують 83 двори, 4 підсадків, 2 “руських” священників та 7 вільних кметів⁶⁸. За даними ревізії Перемишльської землі (1692 р.), в селі було 89 дворів, королівська корчма та жупа, при ній 30 будинків виварювальників солі, які не сплачували громадських податків⁶⁹. На 1785 р., за даними метричних книг та актів парафіяльних візитацій, кількість населення складала 1389 осіб, із яких 1300 греко-католики, 65 римо-католики та 24 євреї. Площа села в той час становила 28,30 км², із густотою заселення 49.1 особи на км²⁷⁰.

Підсумовуючи, зауважимо, що історія Нагуєвич у період середньовіччя та ранньомодерного часу сповнена різними подіями, аналіз яких дає змогу простежити характерні риси ментальності місцевого населення, в середовищі якого згодом почала формуватися геніальна особистість Івана Франка.

¹ Див. напр.: Франко І. Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвич і їх сучасне уживанє // Записки Наукового Товариства Шевченка. – Т.103. – 1911. – С.201; Його ж. Сожжение упырей в с.Нагуевичах в 1831 г. // Франко І.Я. Твори у 50-ти т. – Т.46, кн.1. – С.572-573, 557.

² Франко І. Татарські напади на Підгір'я // Життє і слово. – Львів, 1895

³ Гром Г. Нагуєвичі. – Дрогобич, 2002. – С.248-249.

⁴ Твердовський О. Нагуєвичі – село Івана Франка // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т.І. – Нью-Йорк-Париж-Сідней. –Торонто, 1973. – С.328-332.

⁵ Рабій Ю. Село Нагуєвичі. Історичний нарис // Свобода. – США,1962.

⁶ Данилькевич Г.О., Гром Г.П. Івана Франка // Історія міст і сіл Української РСР. Львівська обл. – К., 1968. – С.286-296; Гром Г. Нагуєвичі. – Дрогобич,2002.

⁷ Dybek E. Lokacje na prawie niemieckim w ziemi przemyskiej w latach 1345 – 1434. – Lublin, 2004. – 242 S.

⁸ Купчинський О. А., Ружицький Е. Й. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові (1233 – 1799 рр.). – К.,1972. – С.211 – 212.

⁹ Gałkiewicz F. Z Archiwum miasta Drohobycza. – Drohobycz, 1903. – S. 54-60, 221, 247.

- ¹⁰ Dybek E. Op. cit. – S.183.
- ¹¹ Ibidem. – S.107, 108, 111.
- ¹² Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI – XVIII ст.: історичні нарис. – Львів, 2004. – С.235.
- ¹³ Там само. – С.405.
- ¹⁴ Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego. 1564 – 1565 rr. – Cz. II. – Warszawa, 2001. – S. 130.
- ¹⁵ Відділ стародруків та рукописів бібліотеки Львівського Національного університету ім. І. Я. Франка. – 518/ III. – Арк. 389.
- ¹⁶ Там само – 548 / III. – Арк. 539 – 540.
- ¹⁷ Lustracja województwa Ruskiego 1661 – 1665. – Cz.I. – Wrocław, 1970. – S.127.
- ¹⁸ Czernyński K. O dobrach koronnych bylej Rzeczypospolitej polskiej. – Lwów, 1870. – S.204.
- ¹⁹ Інкін В. Ф. Вказ. праця. – С.64.
- ²⁰ Там само. – С.64.
- ²¹ Там само. – С.65.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – С.236.
- ²⁴ Там само. – С.237.
- ²⁵ Там само. – С.238.
- ²⁶ Там само. – С.239.
- ²⁷ Там само. – С.240.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само. – С.251.
- ³⁰ Там само. – С.253.
- ³¹ Там само. – С.406.
- ³² Там само. – С.254.
- ³³ Там само. – С.256.
- ³⁴ Грушевський М. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895 – Т. III. – С.292.
- ³⁵ Lustracja województwa Ruskiego 1661 – 1665. – Cz. I. – Wrocław, 1970. – S. 129.
- ³⁶ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (далі S. G.). – Т. 6. – Warszawa, 1881. – S.881.
- ³⁷ Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1651 r. – Т. I. – Cz. 2. – Rzeszów, 1997. – S. 82.
- ³⁸ Грушевський М. Вказ. праця. – Т. I. – С. 294.
- ³⁹ S. G. – Т.6. – S.881.
- ⁴⁰ Інкін В. Ф. Вказ. праця. – С.133.
- ⁴¹ Там само. – С.63.
- ⁴² Грушевський М. Вказ. праця. – Т II. – С. 51.
- ⁴³ Інкін В. Ф. Вказ. праця. – С.64.
- ⁴⁴ Там само. – С.55.
- ⁴⁵ Там само. – С.59.
- ⁴⁶ Matricularum Regni Poloniae Summaria. – Pars. V. –Vol. 1 – № 3448. – Warsovia, 1919. – S. 197.
- ⁴⁷ Інкін В. Ф. Вказ. праця. – С.73, 99.
- ⁴⁸ Там само. – С.317.
- ⁴⁹ Там само. – С.320.
- ⁵⁰ Там само. – С.315.
- ⁵¹ Там само. – С.51.
- ⁵² Там само. – С.44.

- ⁵³ S. G. – T. 6. – S. 881.
- ⁵⁴ ЦДІАЛ. – Ф.856. – Оп.1. – Спр. 427. – Арк. 1 – 2.
- ⁵⁵ S. G. – T. 6. – S. 881.
- ⁵⁶ Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego. 1564 – 1565 rr. – Cz. II. – Warszawa, 2001. – S. 130
- ⁵⁷ див. докладніше статтю Стецик Ю. Нагуєвицький монастир Св. Миколая (XVI – XVII ст.): спроба ретроспективної реконструкції // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С. 182 – 192.
- ⁵⁸ Національний музей у Львові. – Ркл. 2204. – Т. I. – Арк. 115 – 119.
- ⁵⁹ Pelczar R. Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej i sanockiej (XIV – XVIII w.). – Warszawa, 1998. – S. 65, 98, 196.
- ⁶⁰ ЦДІАЛ. – Ф.856. – Оп.1 – Спр.423. – Арк.1 – 2.; також див. документальну збірку Купчинський О. А. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 454 – 463.
- ⁶¹ S. G. – T. 6. – S. 882.
- ⁶² див. докладніше статтю Стецик Ю. Нагуєвицький монастир Св. Миколая (XVI – XVII ст.): спроба ретроспективної реконструкції // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С. 182 – 192.
- ⁶³ Archiwum Państwowy w Przemyślu (dalej – APP). – Archiwum Biskupstwa Grekokatolickiego (dalej ABGK). – Supl. – Syg. 5. – S. 160 – 162.
- ⁶⁴ APP. – ABGK. – Supl. – Syg. 4. – S. 53.
- ⁶⁵ APP. – ABGK. – Supl. – Syg. 5. – S. 47.
- ⁶⁶ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – 3(МВ). – Спр. 435. – С. 51.
- ⁶⁷ Blazejowskyj D. Historical sematism of the eparchy of Peremyśl including the Apostolic Administration of Lemkivscyna (1828 – 1939). – Lviv, 1995. – S. 340 – 341.
- ⁶⁸ Грушевський М. Вказ. праця. – Т. I. – С. 292.
- ⁶⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 7.
- ⁷⁰ Budzyński Z. Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII w. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna. – Przemyśl. – Rzeszów, 1993. – S. 256.

Юрій Стецик.

Історія Нагуєвич – родинного села Івана Франка (до кінця XVIII ст.).

У статті узагальнено найдавніші відомості з історії с. Нагуєвичі. На основі архівних джерел (XVII – XVIII ст.) відображено життя місцевої громади: її устрій, судочинство, заняття та церковні відносини.

Yuri Stetsyk.

The history of Nahuyevychi – Ivan Franko's native village (up to the end of the 18th century)

In the article the most ancient data from the history of village Nahuyevychi is generalized. On the basis of archival sources (of the 17th – 18th centuries) the life of the local community is depicted: its structure, legal proceedings, occupations, and church relations.

АРХЕОГРАФІЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНО-ФОЛЬКЛЬОРНІ ЗНАХІДКИ ІВАНА ФРАНКА НА ТЕРИТОРІЇ ДРОГОБИЦЬКО-САМБІРСЬКОГО ПІДГІР'Я: СПРОБА КАТАЛОГІЗАЦІЇ

У зв'язку з інтенсивним відродженням та розвитком краєзнавчого руху на даний момент, зростає інтерес до витоків цієї важливої галузі гуманітарних знань про минуле. При цьому ми бачимо, що краєзнавчі зацікавлення супроводжували процес формування наукової історіографії в ХІХ столітті. Дуже важливим у згаданому контексті є зародження такого роду досліджень, а саме археографічних та етнографічно-фольклорних, на території Дрогобицько-Самбірського Підгір'я і внесок у їх розвиток Івана Франка.

Надзвичайно цікавий і інтенсивний період історії Дрогобицько-Самбірського краєзнавства пов'язаний саме з І.Франком, який виявляв постійний інтерес до комплексного та ретельного вивчення рідного краю. Саме він був засновником і керівником Етнографічно-статистичного гуртка, що виконував функції краєзнавчого товариства¹. Відомо, що його перу належить понад сто науково-краєзнавчих, археографічних та етнографічно-фольклорних праць, які дають можливість простежити повсякденне життя, звичаї та обряди мешканців Дрогобиччини та Самбірщини, а також умови тогочасного життя і побуту.

Темою даного дослідження є головним чином, безпосередні контакти І. Франка з селянами, робітниками, інтелігенцією та учнівською молоддю Прикарпаття, на основі котрих він записував та досліджував археографічні, етнографічно-фольклорні матеріали, які в майбутньому переросли у фундаментальні праці та дослідження. Головним завданням є також систематизація і каталогізація цих знахідок. До теми "Франко-краєзнавець" дослідники уже зверталися. Наприклад, аналізувалися його зацікавлення історією рідних Нагуєвич та Дрогобича (Г. Гром,² Р. Пастух,³ Я. Грицак,⁴ К. Шевців⁵). Літературознавці систематизували матеріал про локальний колорит його літературних творів (на прикладі Дрогобича та Борислава), зокрема З.Гузар,⁶ М.Шалата.⁷ Про Франка як історика писали Л.Коваленко,⁸ І. Гурій,⁹ Ф. Шевченко,¹⁰ А. Санцевич,¹¹ Г. Вєрвес,¹² К. Дунін-Вонсович;¹³ етнографічну діяльність Івана Франка досліджувала М. Ломова.¹⁴ Про вплив Франка на краєзнавця М. Зубрицького писав В. Батюк.¹⁵

В історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. виділяються краєзнавчі праці Франка, який зосереджував свою увагу на різноманітних проблемах, насамперед – досліджував статистику видобутку та переробки нафти, питання проникнення іноземного капіталу в економіку регіону, становище робітничого класу тощо. Добре відомо, що бориславська тематика знайшла відображення в кількох десятках літературних, публіцистичних і наукових праць Івана Франка, який створив справжню епопею життя робітників Дрогобиччини 70-80-х рр. ХІХ ст.¹⁶ Велику увагу він приділяв гострим соціальним конфліктам, якими супроводжувався розвиток нафтового басейну у період первісного нагромадження капіталу. Непроминальну цінність мають спеціальні

дослідження Івана Франка про становище бориславських і дрогобицьких робітників. Вважається, що внесок Франка у вивчення пролетаріату Бориславсько-Дрогобицького нафтового басейну є найвищим досягненням історіографії XIX – початку XX ст.

І. Франко звертав увагу на простих збирачів-краєзнавців і по, змозі, спрямовував їх на тематичне опрацювання етнографічних матеріалів. З цією метою він розробляв програми, подавав методичні поради, складав докладні анкети. За сприянням Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) і за безпосередньою участю І. Франка було організовано кілька наукових регіональних експедицій. Зібрані на місцях матеріали за редакцією І. Франка та В.Гнатюка публікувалися на сторінках наукових видань НТШ – “Етнографічного збірника” і “Матеріалів до українсько-руської етнографії”.¹⁷ Вчений здійснює теоретичну розробку проблеми етнографії, комплексно вивчаючи духовну і матеріальну культуру, народну архітектуру. Об’єктом дослідження стає Бойківщина, а саме Дрогобиччина – батьківщина І. Франка. Для дослідження народної архітектури особливо цікавим є його квестіонар “Слов’янська хата”, написаний для матеріалів до української етнології, який з’явився у 1968р.¹⁸ Привертає увагу Франків квестіонар місцевих переказів, в якому було зібрано перекази про видатних людей Дрогобиччини – відомих майстрів, співаків, музикантів, громадських діячів тощо¹⁹.

Незабутньою подією для сотень населених пунктів України стало перебування в них геніального письменника і вченого. Збирати й записувати народну творчість (казки, пісні, приповідки, порівняння, прокляття, заклинання та ін.) І. Франко почав ще під час навчання в гімназії – у Нагуєвичах, Ясениці Сільній, Унятичах, Доброгостові, Добрівлянах, Дрогобичі; зібрані матеріали використовував у своїх художніх та літературних творах.

Дуже часто Іван Франко відвідував міста Самбір та Старий Самбір і їх околиці. Лише в 1897 році не менше чотирьох разів він виступав у Самборі перед мешканцями міста та їх гостями з навколишніх сіл. Чотири сотні селян та міщан Самбора слухали промову І. Франка 28 січня 1897 року і палко підтримували його кандидатуру на виборах до Державної ради²⁰. Зібрані матеріали з міста Самбора та сіл Ваньковичі, Воля Баранецька, Лука (тепер Озерне) і Озимина вмістив Іван Франко в досі неперевершеному фундаментальному тритомовому виданні “Галицько-руські народні приповідки”²¹. Коли ж взяти Самбірщину, то до цього збірника ввійшли приказки з одинадцяти населених пунктів в адміністративних межах повіту на початку XX століття (приказки із Дрогобиччини теж посідають значне місце в цьому збірнику)²². Паралельно із дослідженням Самбірщини Франко цікавився і Старосамбірщиною. Питань історії та культури Старосамбірщини Іван Франко також торкався у своїх наукових дослідженнях²³.

Назагал, варто звернути увагу на те, що подані нами сюжети досить повно розкривають Дрогобицько-Самбірську археографічну та етнографічно-фольклорну спадщину Івана Франка. Проте археографічна та етнографічно-фольклорна діяльність Франка на теренах Дрогобицько-Самбірського Підгір’я досконало ще не з’ясована і тому потрібно приділяти більше уваги вивченню цієї проблематики.

¹ Галик В. До питання історичного краєзнавства Галичини в спадщині Івана Франка // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 10. – К., 2003. – С. 165.

² Гром Г. Нагуєвичі. – Дрогобич, 2002. – С. 211-217.; Гром Г. Нагуєвичі – батьківщина Івана Франка. Нарис про рідне село Івана Франка – Нагуєвичі від давнини до сучасності. – Дрогобич, 1992. – 68 с.; Гром Г. Франкові Нагуєвичі. – Дрогобич, 2004. – 282с.

³ Пастух Р. Галицько-руські народні приповідки Івана Франка як джерело вивчення історії, краєзнавства // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. II. – Дрогобич, 1997. – С. 112-117.

⁴ Грицак Я. Історична основа повісті І. Франка “Борислав сміється” // Іван Франко: Статті та матеріали. – Вип. II. – Львів, 1985. – С. 3-9.

⁵ Шевців К. Дрогобицькі знахідки Івана Франка // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. III. – Дрогобич, 1998. – С. 115-121.

⁶ Гузар З. Локальний калорит у романі І. Франка “Перехресні стежки” // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. I. – Дрогобич, 1995. – С. 122.125.

⁷ Шалата М. Козаччина у творах письменників Галичини середини XIX століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. III. – Дрогобич, 1998. – С. 100-105.

⁸ Коваленко Л. А. Історичні погляди І. Я. Франка // І.Я. Франко як історик. “Наукові записки”. – Т. 8. – К., 1956. – С. 3-34.

⁹ Гуржій І. О. Іван Франко як історик селянства України // І.Я. Франко як історик. “Наукові записки”. – Т. 8. – К., 1956. – С. 34-51.

¹⁰ Шевченко Ф. П. Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі // І.Я. Франко як історик. “Наукові записки”. – Т. 8. – К., 1956. – С. 51-80.

¹¹ Санцевич А. В. Іван Франко про реакційну роль католицизму в історії слов'янства // І.Я. Франко як історик. “Наукові записки”. – Т. 8. – К., 1956. – С. 97-114.

¹² Вервес Г. Д. Іван Франко в робітничій газеті “Раса” // І.Я. Франко як історик. “Наукові записки”. – Т. 8. – К., 1956. – С. 114-139.

¹³ Дунін-Вонсович Кшиштоф Про ставлення Івана Франка до польського селянського руху в Галичині // І.Я. Франко як історик. “Наукові записки”. – Т. 8. – К., 1956. – С. 139-160.

¹⁴ Ломова М. Т. Етнографічна діяльність І. Франка. – К., 1957.

¹⁵ Батюк В. Іван Франко та Михайло Зубрицький // 900 років Дрогобичу: історія і сучасність. – Дрогобич. 1991. – С. 92-95.

¹⁶ Див. напр.: Франко І. Борислав. Картинки з життя підгірського народу. Вступне слово // Збір. тв. у 50-ти т. – К., 1978. – Т.14. – С.175-176; Його ж. Вандрівка руської молодіжи // Діло. – 1884. – 5 серпня; Його ж. Галицька індемнізація // Т.44. Кн.1. – К., 1985. – С.86-121; Його ж. Дещо про Борислав. Знадоба до вивчення мови й етнографії українського народу. – Т.26. – К., 1980. – С.186-193; Його ж. Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата в р.1870. Статистична студія. – Т.44. Кн.1. – С.44-51; Його ж. Фабрика парафіну й цезерину у Дрогобичі // Там само. – С.52-65.

¹⁷ Галик В. Вказана праця... – С. 166.

¹⁸ Гаврилів Б. Галицьке краєзнавство. – Ч. 1. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 92.

¹⁹ Франко. І. Квестіонар для збирання місцевих переказів // Хроніка НТШ. – Львів, 1907. – Т. 32. – С. 17.

²⁰ Дем'ян Г. Вказ. праця. – Львів, 1991. – С. 12-13.

и Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Т.І. – Львів, 1905.; Т.ІІ. – Львів, 1908.; Т.ІІІ. – Львів, 1910.

²² Див. докладніше: Пастух Р. Вказана праця... – С. 112-117.

w Див. докладніше: Франко І. Зібрання творів в 50-ти томах. – К., 1976-1986.

КАТАЛОГ
АРХЕОГРАФІЧНИХ, ЕТНОГРАФІЧНО-ФОЛЬКЛОРНИХ ЗНАХІДОК
ІВАНА ФРАНКА НА ТЕРИТОРІЇ ДРОГОБИЦЬКО-САМБІРСЬКОГО ПІДГІР'Я

1. Франко І. Відозва; Селянська хата (Неопубліковані матеріали) // Народна Творчість та етнографія. – 1961. – № 2. – С. 119-125. [Це так званий квестіонар – збірник переказів про видатних людей Дрогобиччини: відомих майстрів, співаків, музикантів, громадських діячів тощо].
2. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Жовтень. – 1972. – № 8. – С. 112-119; № 9. – С. 137-143.; Передрук: Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Збір. творів у 50-ти тт. – Т. 36. – С. 68-100. [Ця праця є однією з кращих народознавчих розвідок І. Франка. Вона вміщує в собі відомості про антропометричні матеріали, знімки типів та одяг, а також про предмети матеріальної культури жителів Бойківщини, зокрема подано зразки тих же предметів матеріальної культури, одягу, прикрас, знарядь праці тощо].
3. Франко І. До історії українського вертепа XVIII в. Історично-літературні студії й матеріали // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. LXXI. – С. 22-43.; Франко І. До історії українського вертепа XVIII в. Історично-літературні студії й матеріали [Продовження] // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. LXXIII. – С. 5-64.; Передрук: Франко І. До історії українського вертепу XVIII в. // Франко І. Збір. творів у 50-ти тт. – Т. 36. – С. 170-376. [Мова йде про зародження та модернізацію українського вертепу на теренах Прикарпаття, в тому числі у селах (Нагуєвичі, Добрівляни тощо) Дрогобиччини та селах (Дидьова, Мшанець тощо) Самбірщини, наводяться конкретні приклади].
4. Франко І. Студії над українськими народними піснями: Переднє слово; I. Стефан воевода; II. Іван і Мар'яна; III. Батько продає дочку Турчинови; IV. Брат продає сестру Турчинови; V. Турчин купує сестру-полонянку; VI. Теща у полоні зятя // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. LXXV. – С. 14-84. + ноти.; Франко І. Студії над українськими народними піснями. [Продовження]: VII. Плач невірлиці; VIII. Степова сторожа; IX. Смерть козака в степу; X. Смерть королевича в битві з турками; XI. Викуп з неволі; XII. Пісня про Байду; XIII. Уривки пісень про Татар і Турків // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. LXXVI. – С. 39-63.; Франко І. Студії над українськими народними піснями. [Продовження]: XIV. Здобуте козаками Варни; XV. Дівчина воячка; XVI. Козак і Кулина; XVII. Колядка про св. Софію в Києві; XVIII. Пісня про Кочубая; XIX. Пісня про ляшка; XX. Лямент України; XXI. Ведмедівка // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. LXXVIII. – С. 90-145.; Франко І. Студії над українськими народними піснями. [Продовження]: XXII. Проба систематики укр. пісень XVII в.; XXIII. Брат брата вбив за дівчину; XIV. Два козаки б'ють ся за дівчину; XX. Тройзіле; XXVI. Подолянка // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXIII. – С. 90-145. Франко І. Студії над українськими народними піснями. [Продовження]: XXVII. Пісня Київській Братській Богородиці; XXVIII. Битва під Хотиним 1739 р.; XXIX. Пісня про Варшаву; XXX. Бандурка // Записки НТШ. – Львів, 1910. – Т. XCIV. – С. 40-57.; Франко І. Студії над українськими народними піснями. [Продовження]: XXXI. Пісні про комаря // Записки НТШ. – Львів, 1910. – Т. XCV. – С. 30-53.; [Зібрані матеріали розкривають питання історії та культури, побуту і звичаїв населення Прикарпаття, вони були записані в місті Самборі та селі Мшанець Старосамбірського повіту].

5. Франко І. Нові матеріали до історії українського вертепа: I. Райок; II. Лазар; III. Доброгостівський вертеп; IV. Різдва́ний “Батлегем” в с. Верхня Апша, Мarmorош // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXII. – С. 30-52 + 1 іл.; Франко І. Нові матеріали до історії українського вертепу // Франко І. Збір. творів у 50-ти тт. – Т. 38. – С. 378-403. [Тут подано нові матеріали про зародження та модернізацію українського вертепу на теренах Прикарпаття, в тому числі Дрогобиччини та Самбірщини, наводяться конкретні приклади, зокрема села Доброгостів на Дрогобиччині].
6. Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: XXXII. Хмельнищина: думи, пісні та вірші // Записки НТШ. – Львів, 1910. – Т. XCVIII. – С. 10-30.; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: XXXIII. Хмельнищина: думи, пісні та вірші // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. CIV. – С. 38-72.; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: XXXIII. Хмельнищина: думи, пісні та вірші // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. CV. – С. 18-49.; Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: XXXIII. Хмельнищина: думи, пісні та вірші // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. CVI. – С. 41-76. [Зібрані матеріали розкривають питання історії населення Прикарпаття, зокрема, Дрогобиччини, Самбірщини, Старосамбірщини].
7. Франко І. Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвич і їх сучасне уживанє // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. CIII. – С. 200-202. [В знахідці вміщений перелік неолітичних знахідок на теренах Нагуєвич, розповідається про їхній ужиток].
8. Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Додатки й поправки]. [Продовження]: V. Турчин купує сестру полонянку; VII. Плач невільниць; VIII. Степова сторожа; IX. Смерть козака в степу; X. Смерть королевича в битві з турками; XI. Уривки пісень про Татар і Турків; XII. Дівчина воячка; XIII. Колядка про св. Софію в Києві; XIV. Пісня про Кочубая; XV. Пісня про Ляшка // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. CXI. – С. 25-52. [Зібрані матеріали розкривають питання історії та культури, побуту і звичаїв населення Прикарпаття, зокрема, села Мшанець що на Старосамбірщині].
9. Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Продовження]: [Вступ]; I. Стефан воевода; II. Іван і Маряна; III. Батько продає дочку Турчинові // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. CX. – С. 5-30. + 2 іл. [Зібрані матеріали розкривають питання історії та культури, побуту і звичаїв населення Прикарпаття].
10. Франко І. Дрогобицька служебна Миня з р. 1563 // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. CX. – С. 157-158.; Передрук: Франко І. Дрогобицька служебка мінея з року 1563 // Франко І. Збір. Творів у 50-ти тт. – Т. 39. – К., 1984. – С. 74-76. [Будучи в Дрогобичі 2 лютого 1912 р. з літературним відчитом, Іван Франко у бібліотеці віднайшов рукопис у старій оправі в дошку, обложений шкірою, містить служебну мінею за місяці червень і липень, при чому, служби за липень доведені тільки до 29 дня включно.].
11. Франко І. Студії над українськими народніми піснями. [Додатки й поправки]. [Продовження]: XVI. Ведмедівка; XVIII. Брат брата вбив дівчину; XXIV. Два козаки б'ють ся за дівчину; XXVI. Подолянка; XXVIII. Пісня Київській Братській Богородиці; XXXII. Пісні про комаря; XXXIII. Спаленє Бершади // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. CXII. – С. 232. [Зібрані матеріали розкривають питання історії та культури, побуту і звичаїв населення Прикарпаття, зокрема зроблена порівняльна характеристика поданих матеріалів з Дрогобиччини з іншими регіонами (деякі з цих пісень були зібрані в селі Нагуєвичі)].

12. Франко І. Духовна і церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над “Богогласником”: [Вступ]; [1.] Пісні церковні в християнській церкві, їх початок і розвій. Гимни грецькі та латинські, національні пісні церковні, стихири, акафісти, минеї і т. ін. Посереднє становище “Богогласника” // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. СХІІІ. – С. 5-22. [Подається аналіз церковної поезії Галичини, в тому числі і Дрогобицько-Самбірського регіону, наводяться конкретні приклади].
13. Франко І. Записки руського селянина з початку ХІХ в. [Додаток у статті: тексти записок] // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. СХV. – С. 155-156. [Простежено соціально-побутове становище селянина Дрогобицько-Самбірського Підгір’я та Прикарпаття в цілому на початку ХІХ століття].
14. Франко І. Причинок до історії галицько-руського письменства ХVІІІ в. [Додаток у статті: оригінальний текст передмови Миколи Шадурського з 1761р.] // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. СVІІ. – С. 110-115. [Подано оригінал актів візитацій Миколи Шадурського, на основі якого проаналізовано особливості письменства Галичини ХVІІІ століття, в тому числі і Дрогобицько-Самбірського Підгір’я].
15. Франко І. Із наукових екскурсій по краю // Літературна Україна. – 1966. – № 992, 994. – 25 жовтня. [Проаналізовано етнографічні особливості населення сільських місцевостей Прикарпаття, в тому числі і Дрогобицько-Самбірського Підгір’я].
16. Франко І. Прислів’я люду руського в Галиції і на Буковині // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 3. – С. 41-42. [Подано фрагменти прислів’їв і приказок, зібраних Франком на території сіл і міст Дрогобищини та Самбірщини та Галичини і Буковини в цілому].
17. Франко І. Ой на тобі, Цісарику // Киевская старина. – Т. 17. – Кн. 3. – С. 437-438. [Записана Іваном Франком в 1883 році у селі Купновичі на Самбірщині. В цій пісні простежується етнографічний колорит села].
18. Франко І. Б. Легенди: То тобі, боже! То міні, боже! (В Нагуєвичах дрогобицького пов. від Матері Марії записав Іван Франко.) // Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору. – Львів, 1894. – Т.ІІ. – С. 349. [Відображено соціально-побутові особливості населення Нагуєвич].
19. Франко І. Бунт аграрний в Якубовій Воли в р. 1819 // Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору. – Львів, 1894. – К.І. – С. 66-68. [Вміщено документ, який свідчить про аграрний бунт в селі Воля Якубова, який відображає соціально-побутове становище селян цього села].
20. Франко І. Урицькі “князі” при кінці ХVІІІ. віку // Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору. – Львів, 1894. – К.І. – С. 68-70. [Подано документ, записаний І. Франком у 1881 р. від одного дрогобицького адвоката. В ньому відображено економічний та громадський стан нібито “князів” Урицьких при кінці ХVІІІ століття в селі Урич, на Дрогобищині].
21. Франко І. Панщина в селі Мшанци в ХVІІІ. в. // Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору. – Львів, 1894. – К.І. – С. 70-72. [Подано два документи, переписані з оригіналів о. Михайлом Зубрицьким з Мшанця. В них відображено соціальні та побутові особливості місцевих жителів].
22. Франко І. Пісні народні: І. Співанки, співанє, голос; ІІ. Смерть богача; ІІІ. Лукіян Кобилиця. // Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору. – Львів, 1894. – К.І. – С. 140-144. [Подаються тексти пісень, записані Франком на теренах Галичини, зокрема в селах Дрогобищини, які змальовують етнографічні особливості населення].

23. Франко І., Франко О. Б. Легенди: Початок і кінець світа (В Болехові від служниці дівчини Марти в р. 1888 записала Ольга Франко.) // Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору. – Львів, 1894. – К.І. – С. 144-146. [Поданий текст легенди, записаної Ольгою Франко, зроблена її характеристика Іваном Франком. Відображає духовні надбання мешканців Болехова].
24. Франко І. Холера в Дрогобичі 1831 р. і жида. (В Дрогобичи від кравця Івана Гутовича Записав Іван Франко.) // Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору. – Львів, 1895. – К.V. – С. 190. [Подаються відомості про епідемію холери в Дрогобичі 1831 року і як вона відбилася на єврейській громаді].
25. Франко І. Охримович В. ХІІІ. Звідки взяла ся назва Бойки? // Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору. – Львів, 1895. – К.І. – С. 143-149.; Передрук: Франко І. [Звідки взялася назва “бойки”?] // Франко І. Зібр. творів у 50-ти тт. – Т. 29. – С. 411-416. [Подано матеріали, які дають змогу простежити походження етнічної назви “бойки”].
26. Франко І. Татарські напади на Підгірє: 1. (В Нагуєвичах від батька Якова чув ок. 1864 р. Іван Франко).; 2. (В Нагуєвичах від пок. Матері Марії чув Іван Франко).; 3.(В Нагуєвичах зап. ut supra). // Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору. – Львів, 1895. – К.ІІ. – С. 227-228. [В поданих легендах відображається давня історія присілка Нагуєвичів Башево чи Дашево часів нападу татар, та простежується повсякденне життя його мешканців].
27. Франко І. Цісарева Марія Тереса // Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору. – Львів, 1895. – К.ІІ. – С. 228. [Подана оповідь відображає соціальний статус шляхти ходячкової в селі Ясениці Сільній].
28. Франко І. Із старих рукописів. VI. Св. Василій і Евладій // Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору. – Львів, 1895. – К.ІІ. – С. 307-308.[Подано зміст та характеристику пісень-віршів та легенд про Василя і Евладія – духовного надбання населення Дрогобиччини].
29. Франко І. Сожжение упырей в с. Нагуєвичах в 1831г. // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1992. – С. 512-526.; Франко І. Сожжение упырей в с. Нагуєвичах в 1831г. // Киевская Старина. – 1890. – №4. [Інформація про демонологічні вірування мешканців Нагуєвич у першій половині ХІХ століття].
30. Франко І. Коляда в Нагуєвичах // Українське слово. – 1916. – 1 лютого. [Простежено особливості святкування Різдва в Нагуєвичах, наведено конкретні приклади].
31. Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Т.І. – Львів, 1905.; Т.ІІ. – Львів, 1908.; Т.ІІІ. – Львів, 1910.; Передрук: Франко І. Передмова до першого тому (видання “Галицько-руські народні приповідки”) // Франко І. Зібр. творів у 50-ти тт. – Т. 38. – С. 294-317.; Франко І. Передмова до другого тому (видання “Галицько-руські народні приповідки”) // Франко І. Зібр. творів у 50-ти тт. – Т. 38. – С. 317-323.; Франко І. Передмова до третього тому (видання “Галицько-руські народні приповідки”) // Франко І. Зібр. творів у 50-ти тт. – Т. 38. – С. 323-329. [Тут розміщено прислів'я та приказки, зібрані Франком в Нагуєвичах, Ясениці Сільній, Унятичах, Доброгостові, Добрівлянах, Дрогобичі, Самборі, Старому Самборі Ваньковичах, Волі Баранецькій, Луці (тепер Озерному), Озимині та не лише на території Дрогобицько-Самбірського Підгір'я, а й на Прикарпатті в цілому].

Володимир Галик.

Археографічні та етнографічно-фольклорні знахідки І. Франка на території Дрогобицько-Самбірського Підгір'я: спроба каталогізації.

Стаття складається з передмови та каталогу археографічних та етнографічно-фольклорних знахідок Івана Франка на території Дрогобицько-Самбірського Підгір'я. В передмові вміщено інформацію про дослідження Франка на теренах Дрогобиччини та Самбірщини і використання їх в його літературно-науковій спадщині.

Volodymyr Galyk.

Archeographic and ethnographic folk-lore finds of Ivan Franko are on territory of Drohobitsko-Sambirskogo of Pidhirya: attempt of cataloguing.

The article consists of preface and catalogue of archeographic and ethnographic folk-lore finds of Ivan Franko on territory of Drohobitsko-Sambirskogo of Pidhirya. In a preface information is contained about research of Franko on the walks of life of Drohobychchini and Sambirschini and use of them in his literary-scientific inheritance

ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА ГАЛИЧИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІВАНА ФРАНКА

Історія церковних братств XVI-XVIII ст. має велику історіографію¹. Однак, у більшості випадків, питання Франкових поглядів на історію мирянських організацій у них практично не досліджувалося, хоча церковно-історична візія наукової спадщини Івана Франка вже розглядалася спеціально в деяких працях². Метою нашої статті є спроба з'ясувати внесок Івана Франка у вивчення історії церковних братств та простежити, як він розглядає такі питання: передумови та причини заснування братств; генеза унії і початковий період діяльності братств; соціальний статус братств та ієрархія функцій мирянських організацій; вплив унії на діяльність братств у XVIII ст.

Принагідно зазначимо, що звернення І.Франка до братської проблематики потрібно розглядати у загальному контексті формування поглядів ученого як на історію церкви взагалі, так і на конфесії українського християнства (православ'я та греко-католицизму) зокрема. Якщо М.Грушевський однозначно характеризував духовенство як національний ареопаг³, то Іван Франко в основному це заперечував⁴. Протягом усього життя він відкрито боровся проти клерикалізму, угодовської політики ієрархії уніатської церкви, виступав за свободу совісті, віровизнання, був прихильником вільнодумства.

Діяльність братств І.Я.Франко розглядає в контексті суспільно-політичної і церковної історії українських земель XVII-XVIII ст. Історик безпосередньо пов'язує заснування братств зі складними суспільно-політичними умовами, в яких перебувала українська спільнота у складі Речі Посполитої за наступу католицизму та занепаду православної церкви. На думку дослідника, в складних обставинах денационалізації і покатоличення у найбільш свідомій частини руської громадськості визріває розуміння необхідності просвітницької діяльності і захисту православ'я. До цієї діяльності приєднуються не тільки елітні верстви населення, але й міщани, об'єднані в братства. І.Я.Франко акцентує, що релігійні братства засновували прості люди: "хлопи, шевці, сидельники, кожем'яки..." задля просвіти народу і регенерації піднесення православ'я. Від початку заснування при братствах організовувалися друкарні і школи. До останніх запрошувалися досвідчені вчителі, письменники і проповідники⁵.

Найбільшу увагу І.Франко присвятив оцінці та аналізу початкового періоду в історії братств, а також їх діяльності в добу Берестейської унії. Зрозуміло також, що найбільше його рефлексій на цю тему концентрується довкола Львівського Успенського братства, яке перебувало на чолі братського руху. Так, наприклад, він стверджував, що львівське братство було засноване ще в другій половині XV ст. під впливом чеського гуситського руху⁶. Наприкінці XVI ст. воно перетворюється у важливий осередок просвіти і письменництва у Львові. Наступними за львівським братством були: віленське (1588), берестейське (1591), мінське (1592), більське (1594), могилівське (1597), луцьке (бл.1600), київське (1615)⁷.

Факт надання права ставропігії львівському братству константинопольським патріархом Єремією І.Франко оцінює як винятково позитивне явище для православної

церкви. Ставропігійні права, на думку дослідника, надали можливість братчикам не тільки бути незалежними від місцевої церковної ієрархії, але і брати участь у виборах єпископа, зберігати “чистоту православного обряду” і “упоминати” священників і єпископів при “неподобствах” та доповідати про це патріархам⁸. Водночас, дослідник вказує, що тогочасні владики негативно поставились до ставропігії братств. Вони почали збиратися на наради, де вирішували, як їм звільнитися від патріархів і контролю братств. Одним із шляхів такого “звільнення” було підпорядкування папі і перехід до унії⁹. Таким чином, дослідник не заперечує факту, що ставропігія братств опосередковано прискорила перехід місцевої ієрархії до унії. Разом з тим, науковець не погоджується з оцінкою проблеми ставропігії, яку подав Михайло Грушевський в “Ілюстрованій історії України”, а саме: це були занадто великі права для братств, які “перевертали” всі церковні порядки і були надані братствам без потреби і необережно, бо неминуче призводили до непорозумінь з духовенством¹⁰. І.Я.Франко акцентує, що така оцінка М.Грушевським ставропігії є суперечливою, оскільки після засудження постанов патріарха Йоакима “як непотрібних і необережних” історик визнає, що їх наслідки для львівського братства були корисними і “розбудили живий рух серед міщанства українського”¹¹.

Заслужують на увагу Франкові міркування стосовно діяльності братств і генези унії, хоча вони виглядають як досить суперечливі. Так, І.Франко неодноразово підкреслює, що братства були осередками захисту православ'я¹². Водночас, він не може заперечити того факту, що діяльність ставропігійних братств була однією з причин прихильності церковної ієрархії до унії. Львівське братство у релігійній полеміці безпосередньої участі не брало, натомість Ставропігія вела довгу і завзяту боротьбу з львівським єпископом Гедеоном Балабаном. Ця боротьба, на думку історика, розлютила єпископа настільки, що він першим з південно-руських ієрархів вирішив перейти до унії, щоб звільнитися в такий спосіб від втручань царгородського патріарха, приводом до яких були звернення ставропігійного братства¹³. Прикметно, що в іншій своїй праці І.Франко відзначає, що саме унійні процеси спонукали “живіших” та “більш тямущих” людей подумати над причинами слабкості православ'я і виникнення та поширення унії. Зрозумівши їх у “темності”, занедбанні, приниженні православного духовенства і обряду, вони намагалися зарадити цьому, організовуючи православну громадськість у братства, засновуючи школи і друкарні¹⁴.

Особливого значення для захисту православної церкви І.Франко надавав львівському ставропігійному братству¹⁵, найвидатнішим діячем якого наприкінці XVI ст. був Юрій Рогатинець. На підставі вивчення документів з братського архіву історик з'ясовує чимало фактів про життя і антиунійну діяльність цього видатного братчика. Так, І.Франко зазначає, що вже у 1592 р. він був запрошений віленським братством для підтримки православ'я у Вільно, де, ймовірно, виступав на публічному диспуті з єзуїтами¹⁶, брав участь у Берестейському соборі 1596 р. та нарадах з князем Острозьким, розробляв заходи в обороні православної церкви¹⁷. Після цих нарад Юрій Рогатинець радив львівському братству не протестувати проти унії на сеймиках, мотивуючи тим, що це не «братська справа»¹⁸. Чітка православна позиція Юрія Рогатинця простежується, на думку вченого, в його творах – листах до віленського братства, до Костянтина Острозького, Івана Вишенського тощо¹⁹. Характерно, що Іван Франко приписує Юрієві Рогатинцю і авторство полемічного антиунійного твору “Пересторога”²⁰, підкреслюючи його національно-політичне значення.

Прокоментуємо зауваги вченого стосовно характеру діяльності братств. Так, назагал, погляди І.Франка зводяться до того, що братства були засновані як релігійні церковні організації, однак займалися вони світською, здебільшого видавничою та просвітницькою діяльністю. Прикметно, що І.Франко високо оцінює світський характер “Перестороги”. Дослідник акцентує на прихильності Юрія Рогатинця до освіти, передусім наполяганні на необхідності заснуванні шкіл, виданні книг, а не будівництві церков і монастирів. Саме така діяльність братства, за Іваном Франком, була оптимальним засобом в боротьбі проти унії. Не схвалюючи аскетизм Івана Вишенського та інших монахів, дослідник підкреслює, що православній громадськості не було великої користі від того, що монахи “не їли м’яса, молока, масла і цілими днями молилися і плакали...” Боротьба церковна і національна, на думку І.Я.Франка, вимагала знання, оживлення і організації всієї суспільності, публічної проповіді, агітації і діяльної пропаганди словом, книгами, школою²¹. Саме на цьому, на погляд науковця, ґрунтувалися причини непорозуміння Івана Вишенського з львівським братством і ведення полеміки з Юрієм Рогатинцем. Відвідування Іваном Вишенським Львова і його проповідування аскетизму вочевидь не виправдали надії братства на те, що він підійме за допомогою своїх полемічних творів значення братства і зміцнить православ’я²². І.Франко акцентує, що, натомість, Юрій Рогатинець як світська людина цинив передусім життя активне, віддане громадським справам і боротьбі за свої переконання та їх поширення, а не тихе і святенницьке життя аскета, – навіть якщо б воно велося “у найбільшій побожності і найглибших роздумх”²³.

Іван Франко неодноразово підкреслює, що церковні братства саме просвітницькою, а не релігійною діяльністю здобули значний авторитет серед православних. Свідченням того є те, що південноруські письменники XVII ст. шукали у братств підтримки і опори²⁴. Не випадково, що основну причину переходу львівського братства до унії у 1708 р. І.Франко вбачає у втраті Ставропігією права друку церковних книг і розповсюдження їх серед руської громадськості²⁵.

Цікавими є також погляди Івана Франка на унійний період в історії братств. Так, він написав спеціальну розвідку про церковні братства Галицької Русі²⁶, в якій підкреслив, що на початку XVIII ст. вони втратили своє “церковно-національне значення”, яке мали в перший період свого розвитку, коли були опорою православних у боротьбі з унією²⁷. Після переходу до унії братства перетворилися в суто церковні організації і мали одну мету – дбати про “благоліпіє” обряду, “церковні знадоби, світло, про порядок у церкві і при всяких обходах”²⁸. Саме це, на думку І.Франка, зменшило інтерес братчиків міста Болехова до самої інституції і сприяло занепаду братства²⁹.

Згадана стаття Івана Франка, присвячена історії Болехівського братства, була опублікована в ЗНТШ 1898 р. Її час від часу згадують дослідники братств та франкознавці³⁰. Пропонуючи передрук статті в додатку, проаналізуємо її зміст докладніше. Як видно з тексту, І.Франко опрацював парафіяльний архів у Болехові Долинського повіту з дозволу місцевого пароха о.декана Івана Озаркевича. Після коротенького вступу він опублікував документ – акт ревізії братства, вчинений 1 жовтня 1728 р. Ревізія була проведена з дозволу львівського єпископа Атанасія Шептицького, який призначив комісарів – ігумена долинського монастиря Ієроніма Дунаєвського і долинського намісника о.Стефана Гнатковського. Документ уміщує згадки про ранню історію болехівського братства, яке діяло при намісницькій церкві Св.Праведних Йосифа Ариматейського і Никодима³¹. Отже, ці згадки дають підставу стверджувати, що болехівське братство було створене 1666 р., коли львівський єпископ Атанасій Желіборський затвердив його

статут (артикули). Крім згаданого статуту, комісари знайшли в церкві акт ревізії 1707 р., реєстр братської каси до 1719 р., касові книги 1719-1720 рр., які вели старші брати Онуфрій Кривецький і Костянтин Фурович. Після невеликої перерви касова книга була продовжена 1726 р. старшим братом Дмитром Басаєм, якому братство висунуло майнові претензії. Д.Басай також мав претензії до братства. Очевидно, саме суперечки між Д.Басаєм і братством спричинили ревізію 1728 р.

Згадані комісари провели вибори братської старшини: старшими обрали Василя Мисевича і Теодора Романова, молодшими – Матвія Фуровича і Теодора Нурика. Відтепер запроваджувалися щорічні вибори старших і молодших братів – керівників братства, а також писаря, до обов'язків яких входило ведення братської книги. Приписувався послух у братстві, регулярні наради та ін., згідно з чинним статутом. Оскільки в статтях статуту була пропущена присяга, яку мали приймати при вступі до братства, то її текст був виписаний. У попередніх записках братської книги була відсутня і ревізія церковного срібла, апаратів і книг. Тепер це також мало входити до обов'язків братської старшини. Причому, ревізори склали згадані реєстри. Д.Басаю висувалися нові претензії.

Назагал, ідеться про нові порядки, які запроваджувала в братствах унійна церква. Так, братчикам категорично заборонялося апелювати до «двору» чи до «замку». Саме на цих аспектах в унійному періоді історії братського руху наголошував І.Франко.

На жаль, копія братської книги Болахівської церкви, не фіксується серед збережених документів архіву І.Франка³². Зате вона віднайшлася в фондах Національного музею у Львові³³.

Отже, в історіографії історії церковних братств помітне місце належить І.Франкові. Його оцінки просвітницької діяльності братств, та акцентування їх національно-культурного значення в історії церкви є досить актуальними.

Іван ФРАНКО

ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ НА ГАЛИЦЬКІЙ РУСИ

Ми знаємо досить добре початок і організацію українсько-руських церковних братств (гл. Флеров, О русских церковных братствах і інш.), та їх внутрішня історія, з виємком одного Ставропігійського братства у Львові, відома нам доси дуже мало. Отсей документ, що друкується нижче, винятний із парафіяльного архіву в Болахівському повіті, кидає цікаве світло на внутрішнє життя болахівського братства в початку XVIII віку. Ми бачимо тут, як братство упадало з двоякої причини: через розлад між міщанами і передміщанами і через брак контролю, через упадок справді братерського духа, яким були оживлені ці інституції в перших початках їх існування. Се було явище натуральне при тім упадку церковно-національного значіння, яке мали братства на початку свого розвою, коли були опорою православних в їх боротьбі з унією. Тепер, при унії, братства мали тільки одну мету – дбати про “благоліпіє” обряду, про церковні знадоби, світло, про порядок у церкві і при всяких обходах. Очевидно, що се зменшило інтерес братчиків до самої інституції і зробило можливою погану господарку такого Басая, що був очевидно причиною ревізії висланої єпископом Шептицьким і описаної в отьому документі. Є в ньому й ще деякі цікаві деталі, як напр. згадка про устроюване “божого гробу” в церкві в Велику п'ятницю, рота братської присяги і т.

п. За дозвіл опублікування сего документу і за ласкаве зроблене копії кінцевої часті складаю тут щиру подяку Впов. о. дек. Іванові Озаркевичу, парохів в Болехові.

[Акт ревізії болехівського братства Св.Йосифа, 1.10.1728 р.]

Діялося в Болехівській міській церкві під титулом Св. Йосифа дня першого місяця жовтня за старим календарем тисяча сімсот двадцять восьмого року.

З виразної волі ясновельможного Його милості отця єпископа Львівського, пастиря і добродія нашого і за його розпорядженням, ми, комісари духовні, з'їхавшись до Болехова на ґрунт для ревізії братства, яке є при Болехівській міській церкві, якщо згідно з фундушем і описаних артикулів [братства] від світлої пам'яті Його великої милості отця Атаназія Желіборського, єпископа Львівського, даного року 1666 поводяться, на цю ж ревізію в цій же Болехівській церкві засівши, ми поміж паперами знайшли письмово комісією 1707 року комісарами, в т.ч. духовними стосовно всіх братських порядків описану і їм залишену, по цій же комісії аж до року 1719 реєстр приходів і розходів братських за старшинства різних [осіб] у сякому-такому порядку ми бачили. А після померлого Онуфрія Кривецького, котрий того ж 1719 року був старшим братом, той уряд старшинства з дозволу всієї братії до року 1720 тримав Костянтин Фурович. Зафіксовано за ті два роки приходу як з легації і кліток братських, так і з інших обвенцій 238 золотих, з котрих той же Костянтин Фурович розхід регестами братськими нам показав і відзвітувався. Потім через замішання поміж панством розвалилося й братство, міщани [посварилися] з передміщанами, через що протягом кількох літ жодного порядку і послуху поміж ними не було, регести приходу і розходу також лежали неписані. Аж у році 1726, за старшинства славного Дмитра Басая, знову заведені регести приходів і розходів братських, з котрих приходу за 4 роки показано 100 злотих і з тих п. Дмитро Басай розхід регестами показав, але претензії панове братство до п. Дмитра щодо легації висловили, що в будинку Сеня Череватого мешкає, до чого й сам п. Дмитро признався, а належні церкві Божій 100 зл. повинен п. Дмитро Басай на вимогу віддати або на чому може запис панам братству зробити під законними термінами. А той же п. Дмитро Басай має до панів братства претензії на 65 зл., що нібито за свого старшинства на виставлення гробу Господнього власні гроші вклав, чого панове міщани визнати не хочуть, вважаючи, що без ради міщан сам п. Дмитро з передміщанами тільки об'єднавшись, той гріб Божий реставрував і складку на всіх парафіян зробив, на яку передміщани дали кілька золотих. Тоді ми, не бачучи іншого способу для заспокоєння п. Дмитра в цій претензії, як тільки щоб розпочату складку продовжити стараннями панів братства, і тим п. Дмитро повинен бути заспокоєний, а це під страхом церковної кари наказуємо.

По закінченню регестів попередньої комісії, які ми застали і бачили і в непорядку, ревізії і декого зі старшої братії рахунків, бажаючи утвердити поміж тутешнім братством якнайкращий порядок згідно з фундушами й артикулами, удвох приступили до елекції, обирання як старшої братії, так і молодшої: отже порядком усі засіли на сесії в резиденції свого духовного на цвинтарі, криком вільними голосами старших і молодших згідно з міщан і передміщан поміж себе обрали, тобто, славного пана Василя Масевича – старшим і пана Матвія Фуровича молодшим з міста; а з передмістя Теодора Романового старшим і Теодора Нурика молодшим братами. Тоді після обрання старших і молодших панів братії іменем ясновельможного Його милості пастиря і добродія владою комісарською постановляємо, наказуючи, щоб пани братство щороку мали елекцію і так, як зараз з міщан і передміщан для більшої між собою згоди

і порядку обирали, тобто тих і наступних на старшинстві затверджували; регести приходів і розходів, писаря з-поміж братії обравши, порядно писали, і сесії, згідно з диспозицією, вираженою в артикулах, щоб мали; молодша братія старшій повинна виказувати звичайний послух без суперечки для слави Божої, так само старший і молодший передміщанські брати до міських старшого й молодшого братів радитися приходити повинні з приводу порядку коло церкви Божої; щорічно чотири служби Божі братські старанням усієї братії правитися повинні; дяк, що має слух до відправи і здатний до навчання дітей має бути; в неділі й свята у церкві і під час ярмарків по місту ходити зі скринькою чи полумиском ходити по черзі без відмовок братія повинна. Щоб також кожен повинність річну до скриньки віддавав цілковито і в братських регестах був записаний, а хто б цьому противився, того після кількарязового дорікання з братського каталогу викинути і висміяти як неслухняного. Духовний на сесіях і сходинах братських завжди має бути всяке пошанування від братії, як належить його особі, мати повинен, і в доходах з парафії бути має задоволеним. Тим же панам братству з пересторогою рекомендуємо, щоб братських інтересів ніколи не вносили перед замкову владу, але якщо хтось до когось що-небудь має, під час сходин щосесії перед старшими братами поміж собою судилися і відповідно до проступку заспокоювалися церковною карою – виключенням з братства і відлученням від церковних християнських обрядів. Постановляється владою його пастирської Милості, щоб кожен, хто хоче вступити і вписатися до цього братства, в церкві, поклавши на Святе Євангеліє два пальці правої руки, виголосив таку присягу:

“В ім’я Отця і Сина і Святого Духа. Амінь.

Я (ім’я), вступаючи до того братства при цій святій Церкві, присягаю й обіцяю Господу Богу в Трійці Святій єдиному, всією душею моєю чистим сер[цем] і цілим розумом моїм жити в братстві цьому при церкві Болахівській міській храму Святого Йосифа, поміж братами вірними і до останньої моєї години не відступати, ані артикулам підданам не суперечити, але в усьому їх дотримуватися і цілковито виконувати. Так мені, Господи Боже, поможи і це святе Євангеліє”.

Цю присягу в артикулах через недогляд пропущено, а вона обов’язково при фундуші братському повинна бути, і без цієї присяги вступ до братства ніколи не буде чинним. В тій же комісії вважаємо слушним, щоб регест срібла, апаратів, книг, які знаходяться в тій же Болахівській церкві, був уписаний так, як уписуємо тепер після ревізії: Євангелія, оправлена в срібло, на ній каменів 17; хрест срібний; кадило срібне; другий келих срібний позолочений з патиною; другий келих срібний також з патиною і зізвздою, корон великих, середніх і мали одинадцять; сердечко; зірочка; рожа і хрестик срібні; камінь на грудях архієрея 1, на руці Найсвятішої Діви на образі – 2, все те срібне; великих таблиць срібних шість, менших табличок срібних дві, коралових шнурків 7, полумисок циновий; апарат зелений, на ньому золоті квіти з епітрахілем і нарукавниками і воздух великий такої ж матерії, два апарати, червоний і зелений, з такими ж епітрахілями, старі, вже перероблювані; стихарів полотняних два; книги: Трифолой, Октоїх, Апостол, Служебник, дві Тріоди, Требник, Ірмолой і Псалтир, книги старі Євангелія, у простій оправі, які о. Стефан заклав; Служебник, Октоїх, теж старі, які той же о. Стефан позичав. Згадана комісія і ревізія на місці в Болахівській церкві закінчивши, і все, що належить панам братству, на письмі засвідчивши власними підписами, для більшої вірогідності власноруч для апробації рекомендуючи панам братству подати до комісії Його милості добродія пастиря, в Болахові діялося того ж року.

Еронім Дунаєвський, ігумен монаст. П. К. Задарів ком.

Стефан Гнатковський, Намісник Долинський. Після закінчення цієї комісії пани братство проти п. Дмитра Басая виставили ще претензії, що він від церковних ста золотих упродовж восьми років не сплачував жодної провізії. Тому наказуємо, щоб 64 золоті (по 8 золотих за рік) на руки панів братства сплатив і видав на вище зазначених умовах. Є. Дунаєвський, J.R.Z.K.

*[Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1898. – Т. 21. –
Кн. 1. Miscellanea. – С. 1-5]
Переклад з польської і латинської.*

¹ Див., напр.: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст. – К., 1966; його ж: Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI- XVIII ст. – К., 1972; його ж. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів // Історія української культури. У 5-ти т. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 549-564; його ж. Bractwa cerkiewne w diecezjach przemyskich obrządku wschodniego w XVI-XVIII wieku // Polska-Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl, 1996. – Т. 3: Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji Przemyskiej/ Pod red. Stanisława Stępnia. – S. 72. Існує і декілька історіографічних студій: Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – Вип. 1. – Київ-Львів, 1992. – С. 54-71; Паславський І. Суспільно-культурна діяльність Львівського братства кінця XVI – першої половини XVII ст. в оцінці української історіографії // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення... – Львів, 1996. – С. 43-51.

² Див. напр.: І. Я. Франко як історик. – К., 1956; Войтюк А. “Агресивність та безоглядність... на щастя, не ввійшли глибше в душу нашого народу” (Іван Франко про Берестейську унію) // Віче. – 1996. – № 1. – С. 136-145; Войтюк А. Іван Франко про Берестейську унію // Франкознавчі студії. Збірник наукових праць. – Дрогобич, 2002. – Випуск другий. – С. 23-34; Тимошенко Л. Берестейська унія у творчій спадщині Івана Франка (концепції вченого і спроби конкретно-історичного зрізу проблеми) // Франкознавчі студії. Збірник наукових праць. – Дрогобич, 2002. – Випуск другий. – С. 69-83.

³ Грушевський М. Листи з-над Полтви. Лист перший [про партійні відносини галицьких русинів]. Лист другий [про духовенство] // Літературно-науковий Вістник. – Львів, 1899. – Т. 6. – С. 103.

⁴ Грицак Я. Й. І. Франко та М. Павлик про роль греко-католицького духовенства у суспільно-політичному житті Галичини // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. – К., 1991. – С. 245-263.

⁵ Франко І. Дві унії (Образок з історії Русі при кінці XVI віку) // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1985. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 586; Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над “Богогласником” // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1983. – Т. 39 – С. 141; Франко І. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 28. – С. 264; Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 55.

⁶ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 230.

⁷ Франко І. Дві унії... – С. 586-587; Франко І. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність. – С. 264.

⁸ Франко І. Дві унії... – С.587; Франко І. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність. – С.265.

⁹ Франко І. Дві унії... – С.588; Франко І. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність. – С.265.

¹⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С.218

¹¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С.218; Франко І. Причинки до історії України-Руси. Частина перша // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1986. – Т.47. – С.442-443.

¹² Франко І. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність. – С.264; Франко І. Дві унії... – С.586.

¹³ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури. – С.231.

¹⁴ Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході... – С.141.

¹⁵ Франко І. Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668-1708 рр., і заведення унії в Галичині // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1986. – Т.47. – С.147; Франко І. Йосиф Шумлянський последний православный епископ и его "Метрика" // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1986. – Т.46. – Кн.2. – С.54.

¹⁶ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури... – С.232.

¹⁷ Франко І. Історія української літератури. Частина перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1983. – Т.40. – С.250.

¹⁸ Франко І. З історії Берестейського собору 1596 р. // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1986. – Т.46. – Кн.2. – С.218.

¹⁹ Франко І. Українці // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1984. – Т.41. – С.176; Франко І. Нарис з історії українсько-руської літератури... – С.231.

²⁰ Франко І. З історії Берестейського собору 1596 р. – С.219.

²¹ Франко І. Іван Вишенський і його твори // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1981. – Т.30. – С.193.

²² Франко І. Іван Вишенський і його твори. – С.197.

²³ Франко І. З історії Берестейського собору 1596 р. – С.219.

²⁴ Франко І. Иоанн Вишенский (Новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности) // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1980. – Т.27. – С.320.

²⁵ Франко І. Йосиф Шумлянський последний православный епископ и его "Метрика". – Т.46. – Кн.2. – С.56.

²⁶ Достеменно невідомо, чи входила підготовка цієї джерельної публікації до якихось ширших планів Івана Франка. Існує лише коротка замітка вченого у листі до М.Грушевського з кінця грудня 1897 р.: «До Miscellanea дам про бохівське братство» // Листування Михайла Грушевського / Ред. Л.Винар. Упор. Г.Бурлака, Н.Лисенко. – Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів-Торонто, 2006. – № 290. – С.294.

²⁷ Франко І. До історії церковних братств на Галицькій Русі // Записки НТШ. – 1898. – Т.21. – Кн.1. Miscellanea. – С.1-5.

²⁸ Там само. – С.1.

²⁹ Там само. – С.1.

³⁰ Див. напр.: Ісаєвич Я.Д. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст. – С.70; Кравець М.М. Іван Франко – історик України. – Львів, 1971. – С.188.

³¹ Повний титул церкви встановлено за протоколом візитації 1.07.1741 р. – Скочилиас І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Т.2: Протоколи генеральних візитацій. – Львів, 2004. – С.150.

³² Див.: Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури / Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. – К., 1999. – С.523 («Матеріали до історії братств»).

³³ Національний музей у Львові. – РКЛ.515. – 20 арк. У справі фіксується також акти візитації церкви, зокрема, 1762 р. Принагідно, висловлюємо подяку п.І.Скочилясу за те, що він звернув нашу увагу на це джерело.

Світлана Біла.

Церковні братства Галичини в дослідженнях Івана Франка.

У статті з'ясовано внесок Івана Франка у вивчення історії церковних братств, проаналізовано як дослідник трактує передумови та причини заснування братств, оцінює їх національно-культурне значення в історії церкви, вплив унійних процесів на їхню діяльність

Svitlana Bila.

Church brotherhoods of Halychyna in Ivan Franko's researches.

The article clarifies Ivan Franko's contribution to the study of the history of church brotherhoods, the analysis, also, is given of the researcher's methods of both the interpretation of the preconditions and reasons of establishment of brotherhoods and estimation of their national-cultural value in the church history, as well as the influence of the Unia processes on their activity.

ВЗАЄМИНИ ІВАНА ФРАНКА ТА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

В українській інтелектуальній історії накопичилась значна кількість тем, інтерпретація яких більшою мірою залежить від світоглядних уподобань дослідника, а не від його поінформованості про наявні джерела чи ознайомленості із контекстом ситуації. До таких тем, передусім, належать міжособистісні стосунки видатних представників нашої історії другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., значно ускладнені, попри особливості власного характеру, також неприхильними обставинами суспільно-політичного життя та вузькістю, через організаційну слабкість українського національного руху, поля для якомога повнішої реалізації власних ідей. Все це робило достатньо непрості стосунки, характерні для будь-якого творчого середовища, ще більш напруженими, а подекуди й гостро-конфліктними. Дослідники цих взаємовідносин, попри бажання залишатися незаангажованими, на практиці мимоволі змушені були дивитись на хід подій очима одного з своїх героїв, адже залишена та доступна джерельна база не завжди вповні репрезентативна. Чи не найбільш типовим прикладом таких тем, на нашу думку, є взаємини найпомітніших українських інтелектуалів зламу ХІХ-ХХ ст. Івана Франка та Михайла Грушевського. Тональність, в якій переповідалися їхні стосунки, особливості авторського підходу до структурування наявних джерел, слугували своєрідним ключем для пізнання світогляду самого дослідника та розуміння його ідейних настанов.

Загалом джерельна база вивчення взаємин двох учених є добре знана та навряд чи поповниться чимось новим і суттєвим. Перша згадка про М.Грушевського у спадщині І.Франка – це його фраза у листі до М.Драгоманова: “Про Грушевського я не знаю багато. Він дебютував у нашій літературі декількома новелами під підписом Михайло Заволока і навіть написав був роман “Свої й чужі” – річ зовсім слабу. Щодо політичних поглядів він, здається барвінщанин...”¹. М.Грушевський, натомість, своє перше ставлення про Каменяра формує на підставі неприхильного відгуку про нього О.Барвінського. Незважаючи на отримані застереження, М.Грушевський, одразу після переїзду до Львова, знайомиться з І.Франком і його планами щодо видань НТШ, сприяє йому в обранні до складу Товариства та залучає до широкого кола найрізноманітніших організаційних і видавничих справ. Відтоді й до перенесення “Літературно-наукового вісника” до Києва їхні стосунки є товариськими, хоча й, як зазначає більшість дослідників, не переростають у дружні. Розлоге листування того часу дозволяє пересвідчитись у глибокій взаємоповазі та подібності позицій як у наукових, так і в громадсько-політичних справах. Першими тріщинами, що надалі поглибили взаємне непорозуміння, було перенесення “Вісника” до Києва, котре позбавило І.Франка довголітнього сталого заробітку, та неприхильна позиція М.Грушевського, зайнята стосовно до праці Каменяра з історії української літератури. Ще більше погіршили стосунки фінансові претензії письменника до М.Грушевського як голови Товариства за несплачену виконану роботу для його видань. Незважаючи на такі обставини, І.Франко підтримав голову НТШ

у тих численних конфліктах, що виникали всередині організації, а його критичний огляд історичних праць М.Грушевського залишається взірцем наукової коректності. На схилі віку, виснажений хворобою та зломлений сімейними негараздами, І.Франко в листі до В.Дорошенка пише про “фальшиві” наукові конструкції свого довголітнього колеги, що різко дисонують зі схвальними оцінками, викладеними в “Причинках до Історії України-Руси”. Після смерті Каменяра М.Грушевський одним із перших відгукнувся розлогим некрологом, де надзвичайно високо було оцінено внесок письменника до скарбниці національної культури. Також М.Грушевський був одним із організаторів відзначення 10-ї річниці смерті Каменяра. Спеціальне франкознавче число “України” відкривалося статтею історика “Апостолові праці”, в якій зустрічаємо як особисті теплі спогади про письменника, так і надзвичайно проникливий та доброзичливий погляд на його життя і творчість. Крім названих джерел, маємо також розлогу та численну літературу мемуарного характеру, де відображено оригінальне бачення сучасниками взаємин І.Франка та М.Грушевського.

Про взаємини І.Франка та М.Грушевського почали писати одразу після смерті Каменяра у перших, присвячених йому працях. Це й зрозуміло, адже один із найбільш плідних у науковому плані періодів життя письменника був пов’язаний із активною діяльністю М.Грушевського в Галичині. Перші дослідники творчості І.Франка, що були особистими свідками обставин його життя, характеризували взаємини двох діячів однозначно-позитивно – лише у руслі товаришкості та співпраці. Вони відзначали залучення М.Грушевським І.Франка до роботи в НТШ, писали про тісну співпрацю двох учених у напрямі перетворення Товариства на осередок наукового українознавства, наголошували на подібності громадсько-політичних ідеалів тощо². Події Першої світової війни та Визвольних змагань зробили практично неможливою скільки-небудь постійну дослідницьку діяльність, тож перші ґрунтовні франкознавчі студії почали виходити лише в другій половині 20-х років.

Перший солідний поштовх для розвитку франкознавства дало широке відзначення в УРСР та на західноукраїнських землях 10-ліття з дня смерті та 70-ліття від дня народження І.Франка. Ювілейні заходи були позначені численними франкознавчими академіями та появою значної кількості літератури, в якій чи не вперше докладно та ґрунтовно досліджувались різноманітні аспекти життя та творчості Каменяра. В УРСР у межах ювілейних урочистостей відбулись численні святкові заходи, редакції багатьох наукових часописів (наприклад, “Життя та революція”) відвели спеціальні числа для франкознавчої тематики³. У ВУАН організацією урочистої академії на пошану І.Франка займався голова історичних установ М.Грушевський. Тогочасне активне листування вченого з багатьма дослідниками-франкознавцями свідчить про визнання провідної ролі Каменяра у вітчизняній інтелектуальній традиції та бажання історика надати ювілеєві загальноукраїнського звучання, залучити до співпраці й західноукраїнських учених⁴. Також за ініціативою академіка окреме число журналу “Україна” за 1926 р. було присвячене франкознавчій тематиці. У більшості ювілейних публікацій, що зосереджувались на науково-організаційній та громадсько-політичній діяльності І.Франка наприкінці XIX – на початку XX ст., містились згадки про тісну співпрацю двох учених, хоча, з причин незначної часової перспективи, були відсутні якісь докладніші оцінки цієї співпраці⁵. Посилена франкознавча рефлексія спричинила появу багатой мемуарної літератури, що розкривала обставини діяльності І.Франка крізь призму життєвого досвіду того чи іншого близького до письменника сучасника. Для нас важливою стала поява знаної статті М.Грушевського у ювілейному номері “України”, присвячена провідним

ідеям творчості Каменяра та сповнена живих і теплих рефлексій про нього⁶. Праця видатного історика, що багато в чому заклала традиції інтерпретації спадщини Каменяра, у подальшому стала одним із важливих джерел для вивчення стосунків двох учених.

З кінця 20-х – початку 30-х років, коли було розгорнуто боротьбу проти М.Грушевського та його школи, в радянському франкознавстві поступово формується теза про антагоністичність ідейних позицій двох учених, що нібито наклало відбиток і на їх особистісні стосунки – з І.Франка цілеспрямовано формувався образ письменника революційно-демократичного напрямку, натомість історика було проголошено чоловою постаттю “буржуазних націоналістів”. Та оскільки необхідних джерел для підтвердження такого уявного антагонізму не вистачало, з франкознавчих праць того часу ім’я М.Грушевського поступово зникає. Після смерті історика в 1934 р. ці тенденції до протиставлення світоглядних позицій І.Франка та М.Грушевського ще більше загострилися та отримали своє логічне продовження у повоєнні часи.

Вивчення спадщини І.Франка та М.Грушевського з позицій національної парадигми нетривалий час здійснювалось зусиллями західноукраїнських учених, а згодом перемістилось в діаспорні наукові центри, де у повоєнні роки взаємини двох видатних діячів розглядались як дослідниками-франкознавцями, так і спеціалістами новозаснованої силами співробітників Українського Історичного Товариства та журналу “Український Історик” міждисциплінарної галузі грушевськознавства. Особливої інтенсивності ці дослідження набували в ювілейні роки, що, як відомо, збігалися у М.Грушевського та І.Франка. Надзвичайно плідним на різного роду ювілейні заходи став 1956 р., коли широко відзначалося 100-ліття від дня народження Каменяра, та 1966 р. – позначений численними науковими імпрезами з нагоди століття М.Грушевського. На думку більшості дослідників, ці ювілейні дати надали унікальний привід для того, щоб надихнути новими ідеями глибокий та безпристрасний аналіз проблеми “Франко та Грушевський”⁷. Тому на численних франкознавчих і грушевськознавчих форумах, що організовували українські наукові інституції за кордоном, нерідким було спеціальне обговорення взаємин І.Франка та М.Грушевського. Така увага була зумовлена, у першу чергу, необхідністю дати відповідь на тотальне фальшування взаємин двох видатних діячів у СРСР. Більшість дослідників зосереджувались на загальному аналізі взаємин учених, намагаючись здійснювати це в широкому контексті суспільно-політичної та культурної ситуації кінця ХІХ – початку ХХ ст.⁸. Щоправда, нерідкими були публікації популярного характеру, де взаємини І.Франка та М.Грушевського подавались безконфліктно та некритично, без серйозного вивчення суті проблеми та обставин її генези⁹.

Особливо плідно серед діаспорних дослідників над вивченням взаємин І.Франка і М.Грушевського працював В.Дорошенко. Його студії над цією проблемою, надзвичайно коректні в науковому та методологічному плані й оперті на солідній джерельній базі, збагачувались цінними особистими враженнями людини, що була безпосередньо знайома з цими найвидатнішими діячами та мала можливість спостерігати за розвитком їхніх відносин. В.Дорошенко наголошував, що взаємини І.Франка та М.Грушевського пройшли складну еволюцію від звичайного знайомства в 1894 р. до тісних дружніх взаємин, що склалися наприкінці ХІХ ст. Учений пише про їхню спільну працю в наукових та громадських інституціях, редакціях багатьох часописів, суспільно-політичних організаціях¹⁰. Саме така співпраця, посилена взаємоповагою та відвертістю, на переконання дослідника, дозволила досить швидко перетворити львівський осередок на центр українського інтелектуального життя. Аналізуючи критичні відгуки І.Франка на праці М.Грушевського, дослідник показував, що вони, по суті, торкалися лише

окремих дискусійних моментів, пов'язаних із тим чи іншим розумінням подій давньоруської історії, або ж правильності перекладу текстів іншомовних джерел. Все це не заважало І.Франку визнавати фундаментальність історичних студій М.Грушевського, їх важливість для пробудження національної свідомості українців. Також, наголошував В.Дорошенко, видатний письменник визнавав слушність основних положень історичної концепції М.Грушевського, більше того – поклав її в основу своїх історико-літературних праць. “Тим часом у Франка не було розходжень із Грушевським на цьому кардинальному пункті [визнання історичної схеми – В.Т.], – зауважував дослідник, – лише у другорядних чи й третьорядних питаннях, як от – норманська теорія, яку відкидав Грушевський, а обстоював Франко, або таке чи інше розуміння скитської чи хозарської доби, старої колонізації, молдавської політики Хмельницького тощо. Але не згоджуючися в цих справах із Грушевським, Франко не заперечував велетенських заслуг історика”¹¹. Багато місця у своїх студіях, присвячених взаєминам двох видатних українців, В.Дорошенко присвятив критиці аргументів, які висували прихильники конфліктного зображення стосунків І.Франка та М.Грушевського. Особливо докладно він зупинявся на листі І.Франка до себе від 1915 р., зміст якого посилено цитували радянські франкознавці. Дослідник наголошував, що останні роки життя І.Франка, позначені прогресуючою хворобою та різким погіршенням фізичного та психічного здоров'я, були відзначені розривом стосунків із багатьма діячами тогочасного українства (наприклад, з С.Єфремовим, М.Мочульським і ін.), а не лише з М.Грушевським, на чому наголошували деякі франкознавці¹². Тому зміст різних зауважень Каменяр на адресу М.Грушевського, на його думку, слід сприймати саме в цьому контексті сумних обставин останнього періоду життя письменника та співставляти зі значно переважаючими кількісно позитивними висловами попереднього часу.

Якщо дослідники-франкознавці зосереджувались на комплексному вивченні взаємин І.Франка та М.Грушевського, то грушевськознавців цікавили насамперед відомі критичні зауваження Каменяр на історичні праці львівського професора, викладені, передусім, у розлогіх “Причинках до історії України-Руси”. Така увага до праці І.Франка була викликана кількома обставинами. Насамперед, це дослідження містило перше в українській історіографії докладне обговорення як змістовно-джерельної сторони праць М.Грушевського, так і їх теоретико-методологічного підґрунтя. Також, критикуючи деякі погляди видатного історика, Каменяр не обмежувався лише констатацією недоліків, а намагався викласти власне бачення досліджуваних проблем і шляхів їх вивчення. Врешті, розпочата І.Франком дискусія мала своїм наслідком не тільки поглиблення наукової рефлексії довкола праць самого М.Грушевського, але й дала імпульс широкому обговоренню ключових проблем української історіографії. Діаспорні історики не тільки виявляли слушність історичних поглядів І.Франка та М.Грушевського на окремі події української минувшини, але й, що значно важливіше, акцентували ті моменти їхньої інтелектуальної спадщини, що, взаємодоповнюючись, склали ідеологічні підстави нової України¹³.

Цілісний аналіз критичної аргументації І.Франка на історичні праці М.Грушевського дав у своїй розвідці Л.Винар. Формулюючи проблему дослідження, він зауважив, що “як не дивно, але значна частина праць Франка була своєрідною антитезою й науковою критикою історичних синтетичних студій проф. Грушевського”¹⁴. Дослідник докладно розглянув всі критичні зауваження письменника, а також його власні, відмінні від М.Грушевського, погляди на ті чи інші аспекти української минувшини. Порівнюючи наукові аргументи обох інтелектуалів з сучасним баченням відповідних проблем,

Л.Винар дійшов висновку, що М.Грушевський, як професійний історик, все ж ближче знаходився до наукової істини аніж І.Франко. Натомість останній, як видатний майстер слова та досвідчений перекладач, слушно критикував стилістику наукових праць М.Грушевського та деякі переклади історичних джерел, якими насичені перші томи “Історії України-Руси”¹⁵.

Досить подібно до оцінок Л.Винара, критичні зауваження І.Франка на праці М.Грушевського розглянув у низці публікацій О.Домбровський. Він зосередився на вивченні поглядів обох учених на ранню історію України в контексті історіографічної ситуації другої половини ХХ ст. Дослідник висунув цікаву тезу про те, що висловлені у “Причинках до історії України-Руси” зауваження І.Франка доцільніше розглядати не антагоністично – як контраргументи ідеям М.Грушевського, а компліментарно – як доповнення до праць останнього, альтернативний рівноцінний погляд, що розширює дослідницькі обрії української історіографії¹⁶. Загалом же, на думку О.Домбровського, з позицій історичної науки другої половини ХХ ст., М.Грушевський виявився значно сучаснішим щодо більшості обговорюваних проблем. І.Франко ж виявився професійнішим у перекладі іншомовних джерел українською мовою. “...Франко тут і там у подобицях нераз має рацію, – робить висновок О.Домбровський, – але при конфронтації з більшими проблемами й концепціями історичної науки далеко не додержує кроку Грушевському. Бо один був поет, письменник, літературознавець, а другий – історик величезного формату. Обидві ті великі постаті доповнювали одна одну на полі української науки під кінець ХІХ і на самому початку ХХ століття”¹⁷.

Академічний тон у вивченні взаємин І.Франка та М.Грушевського було порушено після виходу в світ спогадів доньки Каменяра – Анни Франко-Ключко. Опубліковані спочатку на сторінках діаспорної періодики, вони в 1956 р. вийшли окремою книгою в Торонто засобами Ліги Визволення України. Зміст всієї книги виявився просякнутим різко негативним ставленням до особи М.Грушевського та його діяльності¹⁸. Вченого змальовано бездарним ученим (“Грушевський сам людина пересічна, як професор мав на своїх викладах пересічно трьох студентів. Викладав тихо, затинаючись, нецікаво (свідком я сама)”) та ще більш невдалим політиком (“...як був він нездарним професором, ще більш нездарним став головою держави”). Повернення М.Грушевського в радянську Україну в 1924 р. подається у спогадах як акт національної зради, намагання видатного історика забезпечити собі спокійну та ситу старість. З тексту спогадів історик постає надзвичайно корисливим, підступним і безпринципним. Особливо темними фарбами змальовано взаємини М.Грушевського та І.Франка. Так, приїзд М.Грушевського до Галичини авторка назвала “катастрофою для всієї родини”. Вона стверджує, що саме її батько ввів М.Грушевського до кола галицької інтелігенції, сприяв його просуванню в Науковому Товаристві імені Шевченка, щиро та безкорисливо допомагав у різноманітних справах. М.Грушевський же, натомість, відплатив рідкісною невдячністю: відсунув І.Франка на другі ролі; завантажував великою кількістю чорнової роботи, щоб “здеградувати”, як пояснює авторка; створював різні труднощі у виданні праць письменника; підкреслено демонстрував власну соціальну та фінансову перевагу тощо. Найбільш підступним вчинком М.Грушевського А.Франко називає перенесення редакції “Літературно-наукового вісника” в 1907 р. до Києва, що позбавило І.Франка сталого заробітку. Авторка передає розмову між батьком та М.Грушевським, що її ніби оповів сам письменник по приході від останнього: на запитання І.Франка, як той зможе тепер фінансово вижити, історик нібито знущальним тоном порадив перенестися з сім’єю до Києва. Саме ця розмова, стверджує авторка, призвела до паралічу її батька. Численні

ж схвальні публікації М.Грушевського, присвячені І.Франкові, авторка називає наскрізь фальшивими та закликає не вірити у їх щирість. Мотивація такого суцільного негативізму стає дещо зрозумілою, коли кілька разів у спогадах наголошується, що дружина І.Франка одразу незлюбила родину М.Грушевських і постійно налаштовувала всіх домашніх проти нього, наголошуючи на підступності “попового сина”.

Після своєї появи на світ, спогади викликали широкий резонанс. Прихильники конфліктного бачення стосунків двох українських діячів отримали нові аргументи, підсилені ефектом безпосередності. Особливо популярними спогади А.Франко-Ключко, в аспекті негативу до М.Грушевського, стали в радянському франкознавстві та були незамінними при ілюстрації ставлення І.Франка до М.Грушевського як провідника українського націоналізму. Натомість у діаспорному франкознавстві та грушевськознавстві, наведене у спогадах бачення стосунків двох діячів було сприйняте достатньо критично. Дослідники показували фактологічну помилковість більшості наведених у спогадах тез (наприклад, про допомогу Франка у кар’єрному зростанні М.Грушевського), суб’єктивні ж оцінки пояснювали дитячою навіюваністю, впливами психічно неврівноваженої матері. Окремо наголошувалося на шкідливості різких випадів А.Франко-Ключко проти М.Грушевського, антагоністичного зображення його стосунків із І.Франком, оскільки це дало додаткові аргументи радянським ідеологам від науки. “Можна лише шкодувати, – зазначав В.Дорошенко, – що в спогадах п. Анни Ключко знайшлися дуже негідні випадки проти М.Грушевського, що їх підхопила радянська преса для дискредитації великого українського історика. Очевидно ніяке українське національне видавництво не пустило б у світ подібних інвектив, опертих на незнання або навіяних хворобою висловах чи то самого Франка, чи його дружини”¹⁹.

Радянське франкознавство досить схематично та тенденційно інтерпретувало стосунки І.Франка та М.Грушевського у дусі традицій боротьби з буржуазним націоналізмом. Як влучно зауважила З.Франко: “На одну тальку терезів – прогресивну – ставився Франко, на другу – реакційну – Грушевський, і таке протиставлення беззастережно підводилось під ленінське положення про дві культури в кожній національній культурі”²⁰. Для підтвердження такої штучної конфронтації радянськими дослідниками вибиравались та виривались із контексту відомі критичні зауваження І.Франка стосовно праць і діяльності М.Грушевського, особливо експлуатувалася риторика письменника останніх років його життя, позитивні ж зауваження, яких було незрівнянно більше, замовчувались²¹. Переважно, радянські франкознавці оперували критичними зауваженнями І.Франка на праці М.Грушевського, зібраними в “Причинках до Історії України-Руси”. Вони наголошували на тих місцях, де письменник дискутує зі своїм молодшим колегою, не погоджується з його баченням певних моментів української історії, критикує мовностилістичні особливості творів М.Грушевського. Там, де не можна було оминати схвальних відзивів Каменяра, радянські дослідники зазначали: “Слід підкреслити, що позитивні висловлювання І.Франка про праці М.Грушевського мають, як правило, загальний характер і в більшості розходяться з його конкретними критичними оцінками окремих їх розділів, місць, тверджень”²². Конструйоване радянськими франкознавцями наукове та ідеологічне протистояння двох учених підтверджувалось ними посиленням на текст відомого листа Каменяра до В.Дорошенка. Останній документ, незважаючи на те, що адресатом І.Франка був знаний діяч української діаспори, був одразу після свого віднайдення опублікований на сторінках періодики²³. Також радянські дослідники посилено експлуатували тексти спогадів дітей видатного письменника. Особливо популярними були мемуари А.Франко-Ключко, передусім, з огляду на її авторитет

у середовищі української діаспори. Радянські франкознавці робили акцент на тих місцях, де М.Грушевського було звинувачено у погіршенні матеріального та психічного стану Каменяра, котрі в результаті призвели до його передчасної смерті. З метою популяризації цих поглядів, характерні уривки зі спогадів було опубліковано в радянських журналах, а згодом кілька разів перевидано в збірках мемуарів про І.Франка, що було нечуваною акцією в тогочасних умовах інформаційного вакууму²⁴. Не менш гостро від доньки Каменяра про його сосунки з М.Грушевським писав син письменника Тарас. У численних виданнях його франкознавчих праць з постійною регулярністю наголошувалось, що Франко "... не міг читати фальшиві концепції М.Грушевського"²⁵. У випадках, коли не можна було оминати мовчанкою позитивні відгуки І.Франка про діяльність і творчість М.Грушевського, схвальні тези письменника подавались як "прояв обмеженості і непослідовності"²⁶. Також, зрозуміло, не наводились жодні слова М.Грушевського про І.Франка, або його відповіді на критику свого старшого колеги. Тенденційність радянського франкознавства, в аспекті показу стосунків двох діячів, дуже влучно показали в своїх публікаціях В.Дорошенко та М.Стахів. Останній, зокрема, зауважив: "...Советські автори навмисне перекручують життєпис Івана Франка так, що твердять, що нібито найбільшу шкоду Франкові заподіяв Грушевський"²⁷.

Новий етап української історіографії позначився радикальною ревізією основних тез радянського франкознавства. Серед пріоритетних завдань франкознавчих студій на новітньому етапі вказувалось на необхідність перегляду усталених стереотипних оцінок в аспекті розгляду стосунків І.Франка та його знаних сучасників, особливо тих, чия спадщина тенденційно оцінювалась радянською наукою. Як зазначив у своїй статті "Перебудова і франкознавство" І.Денисюк: "Сьогодні по-новому треба висвітлювати всю складність відносин між Франком і Драгомановим, Лесею Українкою,... Грушевським"²⁸. В руслі таких настанов, залучаючи раніше замовчуваний, а також нововіднайдений першоджерельний матеріал (переважно, листування та мемуари), дослідники вивчають генезу стосунків двох учених, їхню співпрацю, причини та мотивації конфліктних ситуацій, взаємне бачення творчих здобутків і прорахунків тощо. Це призвело до суттєвого зміщення дослідницьких акцентів, як у тематичному, так і в методологічному плані. Вивчаючи взаємини І.Франка та М.Грушевського в широкому контексті культурно-наукового та суспільно-політичного життя українських земель на зламі XIX-XX ст., учені доводять плідність розгорнутого ними наукового діалогу, нормальність обговорення дискусійних моментів, коректність у вирішенні суперечок. Попри традиційне вирішення проблеми взаємних впливів і запозичень, питання ставиться ширше – що саме зі здобутків тогочасної світової культури і яким чином було сприйняте та на українському ґрунті адаптоване обома вченими²⁹. Щоправда, однобічно-конфронтаційне бачення взаємин І.Франка та М.Грушевського тепер подекуди змінилось таким самим некритичним змалюванням їх неодмінного єднання та безконфліктності³⁰.

Перехідний період українського літературознавства та історіографії нерідко був позначений намаганнями формального перегляду стосунків І.Франка та М.Грушевського без попереднього кількісного і якісного розширення джерельної бази та зміни методологічних пріоритетів, що подекуди призводило до необґрунтованих висновків. Наприклад, в одній із перших статей, що з'явились на початку 90-х років та були присвячені взаєминам І.Франка та М.Грушевського, цілком алогічними виглядають спроби поєднати суперечливі твердження, зокрема, про те, як М.Грушевський перевантажував І.Франка другорядною технічною роботою, а в той же час сам був

змушений вникати в не менш рутинні деталі фінансової та матеріально-технічної бази НТШ, котру, за словами того ж письменника, “успадкував у доволі занедбаному стані”, привносячи туди необхідну дисципліну та тим самим наживаючи собі ворогів. З одного боку, автор статті рішуче засудив численні намагання сфальсифікувати та очорнити взаємини І.Франка та М.Грушевського, а з іншого – тільки поновив словесні форми давніх спекуляцій, не враховуючи широкого комплексу раніше замовчуваних джерел і тогочасного суспільно-політичного та інтелектуального контексту³¹. На ці парадокси перехідного періоду української гуманістики неодноразово звертали увагу франкознавці та грушевськознавці³².

Намагаючись розширити джерельну базу вивчення проблеми, сучасні дослідники звернулись, передусім, до замовчуваної раніше різноманітної за формами та жанром франкіани М.Грушевського. Так, чи не вперше на сучасному етапі було досліджено літературно-критичну інтерпретацію М.Грушевським письменницької спадщини І.Франка. Виявилось, що М.Грушевський пильно стежив за розвитком наукового та художнього таланту І.Франка, багато часу присвячував критичному розгляду його творів як з ідейно-композиційної, так і художньо-естетичної сторони. Зауваження історика відбивали його власне бачення ключових моментів письменницької творчості, а сама критика була коректною та доброзичливою, сповненою поваги до генію Каменяра³³. Характеризуючи літературну франкіану М.Грушевського, М.Гнатюк зауважив: “І хоча оцінка його [Грушевського] окремих творів чи творчості письменника в цілому не стали предметом ширших студій, його думка і спостереження про окремі твори і творчість у цілому мають принципове значення для розуміння письменника”³⁴. Об’єктом спеціальної уваги у наш час стало листування двох учених. І якщо листи І.Франка до М.Грушевського в цілому були знані, то листи видатного історика до старшого колеги тривалий час зберігались у закритих фондах. Оприлюднені у першому томі “Листування Михайла Грушевського”, вони створили цілісний образ особистісного інтимно-товариського спілкування вчених. Саме в листах найкраще проявилась їх взаємоповага та доброзичливість, щирість і відвертість, усвідомлення значущості праці один одного³⁵. Також у наш час були перевидані та по-новому осмислені франкознавчі публікації М.Грушевського мемуарного характеру. Вони продемонстрували, що під його пером вимальовується надзвичайно глибокий, психологічно насичений образ найвидатнішого українського письменника, просякнутий авторською симпатією та повагою³⁶.

Дослідники взаємин І.Франка та М.Грушевського демонструють їх поступове зближення після переїзду історика до Львова. Результатом цього зближення стає залучення І.Франка до комісій та видань НТШ, що забезпечило його фінансово та дозволило зосередитись на роботі для української культури³⁷. Як свідчення зростання взаємної довіри та симпатії, наводяться факти спільної побудови будинків, закордонної подорожі, частих взаємних відвідин, спільних дій на форумі НТШ, багате листування кінця ХІХ – початку ХХ ст., наповнене приязними висловами тощо³⁸. Розвінчуються найбільш одіозні стереотипи радянського франкознавства, як от твердження про негативне становище М.Грушевського у справі габілітації письменника. У той же час ведеться спроба пояснити генезу тих конфліктних ситуацій, що виникали між ними. Передусім, звертається увага на надмірне завантаження І.Франка чорною та коректорською роботою в виданнях НТШ, неоднозначне ставлення М.Грушевського стосовно публікації його “Історії української літератури”, фінансові претензії до М.Грушевського як голови Товариства з боку письменника, інші прояви не завжди толерантного ставлення. У чому ж полягала причина цих конфліктів, чому

приятні стосунки переросли у ворожість з боку І.Франка та байдужість зі сторони М.Грушевського? Відповіді на це питання сучасні дослідники дають різні. Більшість вважає, що “відповіді на це питання треба шукати не в ідеології, не в різних соціальних станах І.Франка та М.Грушевського. Головна причина полягає в тому, що часто двом талановитим людям важко співіснувати поряд”³⁹.

На сучасному етапі історіографічного розвитку новий імпульс отримали спроби комплексного розгляду франкової критики історичних творів М.Грушевського в контексті тих завдань, що стояли перед українською наукою на зламі ХІХ-ХХ ст. Дослідники єдині у визнанні наукової коректності зауважень І.Франка, їхній обґрунтованості та продуманості. На відміну від попереднього періоду, коли вивчення проблеми обмежувалося лише текстом “Причинок до історії України-Руси”, сучасні дослідники звертають увагу на інші твори Каменяра, в яких відкрито чи завуальовано проводилась полеміка з історичними концепціями М.Грушевського, або обговорювалися інші аспекти його творчої спадщини. Проведений аналіз свідчить, що І.Франко зазнав помітних впливів історичних праць Грушевського, як у плані теоретико-методологічному – використання історичної концепції історика, так і в аспекті фактологічному, коли подієве тло того чи іншого літературного феномену подавалося у його працях за творами львівського професора⁴⁰. Також виявлені численні приклади, коли Франко намагався прокоментувати окремі події та факти, доповнити ті моменти української історії, на які М.Грушевський звертав недостатню увагу або, на думку письменника, неправильно висвітлював. Особливо уважно вивчаються критичні закиди Каменяра на адресу історичних праць М.Грушевського, сконцентровані у “Причинках”. Поряд із визнанням слушності деяких помічених І.Франком фактологічних помилок у творах видатного історика, загалом визнано першість М.Грушевського як історика, відповідність його ідей завданням становлення вітчизняної професійної історіографії. Разом із тим традиційно повторюються тези про більшу вправність Франка як перекладача іншомовних джерел до історії України, слушність його закидів на рахунок стилістичної сторони творчості М.Грушевського. Загалом же робиться висновок про наукову коректність і доброзичливість критики І.Франка. Прикметно, що сучасні дослідники, вивчаючи франкову критику праць М.Грушевського, справедливо припинили спекуляції довкола відомого виразу з листа Каменяра до Дорошенка від 1915 р., вважаючи таку гостру риторику наслідком важкої хвороби письменника, та протиставляючи негативні оцінки більш численним і аргументованішим позитивним відгукам⁴¹.

Сучасні дослідники вивчають також співпрацю І.Франка та М.Грушевського в наукових організаціях, передусім, в НТШ. Підкреслюється, що саме М.Грушевський, людина нова для галицьких обставин і тому незаангажована в політичні конфлікти, очоливши НТШ в 1897 р., відкрив його двері для І.Франка та інших представників лівої інтелігенції, вхід якої до того часу в Товариство був заборонений. Саме історик сприяє просуванню Каменяра в структурах НТШ, залучає до співробітництва у його виданнях, що уможливило письменнику зосередитись виключно на праці для рідного народу. Дослідники демонструють спільні дії двох учених по перетворенню НТШ в інституцію академічного типу, їх опір деструктивним силам у Товаристві, намагання позбавити наукове життя організації впливів політиканства тощо. Підкреслюючи підтримку І.Франком дій М.Грушевського на чолі НТШ, наводиться той факт, що під час кризи 1913 р. у Товаристві письменник, вищий за всілякі власні амбіції, став на сторону його голови⁴². Загалом, дослідники переконані, що тісна співпраця М.Грушевського та І.Франка на форумі НТШ перетворила аматорське на початку 90-х років ХІХ ст.

Товариство на некороновану українську Академію наук, яким воно фактично стало напередодні Першої світової війни⁴³.

Також розкриваються обставини співпраці І.Франка та М.Грушевського на громадсько-політичній ниві. Дослідники намагаються реконструювати еволюцію їх національно-політичних концепцій під впливом різких змін тогочасних політичних реалій. На підставі аналізу та порівняння провідних ідей політичної публіцистики І.Франка та М.Грушевського простежуються їх взаємні впливи та запозичення, внесок до конституювання національної ідеї⁴⁴. У цьому контексті, наприклад, традиційним стало говорити про вплив М.Грушевського на еволюцію світоглядно-політичних поглядів І.Франка, що знайшла своє вираження у його відході від ідеї безнаціонального соціалізму М.Драгоманова⁴⁵. Багато місця присвячено спільним зусиллям обох інтелектуалів по структуруванню тогочасного розрізненого українського політикуму, особливо, їх участі у створенні та діяльності Національно-демократичної партії в 1899 р.⁴⁶.

Досліджуючи відображення взаємин І.Франка і М.Грушевського в історіографічній традиції, можемо стверджувати виразну тенденцію відходу від конфліктної парадигми, утвердження цілковитої нормальності їх стосунків, позбавлених різких розривів, як на цьому особливо наголошували речники радянського франкознавства. Незважаючи на значну зацікавленість проблемою “Франко та Грушевський”, на сьогодні відсутнє цілісне дослідження їх особистих і творчих взаємин у тривалій часовій генезі та в широкому суспільно-політичному та інтелектуальному контексті. Сучасні вчені намагаються поглибити традиційне річище пошуку новими аспектами, наприклад, поглянути на проблему з позицій методологічних настанов конфліктології та психології творчих стосунків. Отже, враховуючи тривалу історіографічну традицію, настав час на синтез.

¹ Лист І.Франка до М.П.Драгоманова // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Том 49. Листи (1886-1894) – К., 1986. – С. 508

² Див напр.: Лозинський М. Іван Франко. – Відень: Накладом Союза Визволення України, 1917. – С. 23, 30; Дорошенко В. Іван Франко. – Львів, 1924. – С. 28.

³ Див докл.: Ф. Б. Ушанування пам'яті Ів. Франка: 3 нагоди 10-річ. з дня смерті (1916- 1926) // Життя й революція. – 1926. – ? 6. – С. 94-95.

⁴ Див напр.: Листи М.Грушевського до М.Возняка // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 298-312.

⁵ Див напр.: Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму // Україна. – 1926. – ? 6. – С. 113-163.

⁶ Грушевський М. Апостолові праці // Україна. – 1926. – ? 6. – С. 3-20.

⁷ Ю.Б. [Бойко Ю.] І.Франко і М.Грушевський // Наукові записки Українського вільного університету. – Мюнхен, 1965-1966. – Ч. 8. Філософічний факультет. – С. 1-4.

⁸ Дорошенко В. Великий Каменярь (життя й заслуги Івана Франка). 3 нагоди 100-ліття народження й 40-ліття смерті. – Вінніпег: Накладом Комітету українців Канади, 1956. – С. 42-43; П'ятидесятиліття Івана Франка. 1916-1966. Збірник матеріалів. – Лондон, 1966. – 35 с.; Луців Л. Іван Франко. Життя і творчість // Календар-альманах на 1966 рік. У 110-річчя народження і 50-річчя смерті Івана Франка. – Джерзі-Сіті-Нью-Йорк. – С. 24-25; Луців Л. Іван Франко. Життя і творчість. – Нью-Йорк-Джерзі Сіті, 1966. – С. 20-21. Огляди ювілейних публікацій див.: Зарубіжне франкознавство: Бібліографічний покажчик / Упорядник М.Мороз; відп. ред. Ф.Погребенник. – Львів, 1997. – С. 34-39; Хроніка // Український історик. – 1966. – ? 1-2. – С. 130-135; Стахів М. Проблеми суспільно-політичного світогляду Івана Франка // Записки

НТШ. – Т. CLXXXII. Іван Франко. Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерті Івана Франка. Ч. 1. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1967. – С. 83-102; Чубатий Р. Спогади про Івана Франка // Визвольний шлях. – 1967. – ? 6. – С. 711-720; Мухин М. Професор Михайло Грушевський // Визвольний шлях. – 1968. – ? 3. – С. 324-336.

⁹ Див напр.: Сімович В. Іван Франко. Його життя та діяльність. – Мюнхен, 1966. – С. 59, 68, 87.

¹⁰ Дорошенко В. Великий Каменяр (життя й заслуги Івана Франка). З нагоди 100-ліття народження й 40-ліття смерті. – Вінніпег, 1956. – С. 26, 42-43; Дорошенко В. Наукова діяльність Івана Франка // Київ. – Філадельфія, 1956. – Кн. 4 (липень-серпень). – С. 174-182.

¹¹ Дорошенко В. Радянське франкознавство // Збірник “Української літературної газети” – 1956. – Мюнхен, 1957. – С. 38.

¹² Дорошенко В. Страдницький шлях Івана Франка // Записки НТШ. – Т. CLXVI. Збірник філологічної секції на пошану сторіччя народин Івана Франка. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1957. – С. 41-43.

¹³ Андрусак М. Іван Франко та історичні концепції Михайла Грушевського // Записки НТШ. – Т. CLXXXII. Іван Франко. Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерті Івана Франка. Ч. 1. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1967. – С. 103-116.

¹⁴ Винар Л. Історичні праці Івана Франка // Збірник “Української літературної газети” – 1956. – Мюнхен, 1957. – С. 48-49.

¹⁵ Там само. – С. 48-63.

¹⁶ Домбровський О. Відношення Івана Франка до проблеми античної історії // Записки НТШ. – Т. CLXVI. Збірник філологічної секції на пошану сторіччя народин Івана Франка. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1957. – С. 134-137.

¹⁷ Домбровський О. Критичні завваги І. Франка до “Історії” М. Грушевського // Український історик. – 1970. – ? 1-3. – С. 130.

¹⁸ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина: Спомини. – Торонто, 1956. – С. 50-51, 60-62, 75-76, 115-116, 118.

¹⁹ Дорошенко В. Радянське франкознавство // Збірник “Української літературної газети” – 1956. – Мюнхен, 1957. – С. 42.

²⁰ Франко З. Михайло Грушевський і Іван Франко // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження М.Грушевського. – Львів, 1994. – С. 291.

²¹ Див. напр.: Кравець М.М. Іван Франко – історик України. – Львів, 1971. – С. 181-182; Микитась В.Л. Ідеологічна боротьба навколо спадщини Івана Франка. Дослідження. – К., 1978. – С. 38; Дей О.І. Іван Франко. Життя і діяльність. – К., 1981. – С. 277, 322, 335; Сарбей В.Г. До питання про наукову спадщину академіка М.С.Грушевського // Український історичний журнал. – 1989. – ? 10. – С. 123-124.

²² Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша. Коментарі // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Том 47. – К., 1986. – С. 704.

²³ Лист І.Я. Франка В.Дорошенку від 4 листопада 1915 р. // Жовтень. – 1955. – ? 12.

²⁴ Див. напр.: Франко-Ключко Г. Останній поцілунок // Спогади про Івана Франка. – К., 1981. – С. 316-333.

²⁵ Франко Т. Про батька. Статті, спогади, розповіді і нариси. – К., 1956. – С. 151.

²⁶ Див. напр.: Коваленко Л.А. Історичні погляди І.Я.Франка // І.Я.Франко як історик. – К., 1956. – С. 29.

²⁷ Стахів М. Проблеми суспільно-політичного світогляду Івана Франка // Записки НТШ. – Т. CLXXXII. Іван Франко. Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерті Івана Франка. Ч. 1. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1967. – С. 94.

²⁸ Денисюк І. Перебудова і франкознавство // Слово і час. – 1990. – ? 10. – С. 57.

²⁹ Див. напр.: Денисюк І. Фольклористичні концепції М.Грушевського і І.Франка // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 229-234.

³⁰ Див. про це докл.: Франко З. М. Грушевський і І. Франко // Український історик. – 1991-1992. – ? 3-4, 1-4. – С. 278.

³¹ Квіт С. Іван Франко і Михайло Грушевський // Слово і час. – 1991. – ? 1. – С. 61-70.

³² Див. напр.: Офіцинський Р. А. Михайло Грушевський та Іван Франко (Міжособисті та наукові взаємини корифеїв українського відродження) // Спадщина Великого Українця: Науково-методичний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М.С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України / Упор. В.Мельник, Р.Офіцинський. – Ужгород., 1997. – С. 61-62.

³³ Будний В. М.Грушевський – літературний критик // Тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка М.Грушевського. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 71-72; Калина В. До питання про політичні й літературні стосунки І.Франка та М.Грушевського // Тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка М.Грушевського. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 72-74; Астаф'єв О.Г. Літературознавча спадщина Михайла Грушевського // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя. – Том XVI, вип. 1. – Ніжин, 1996. – С. 85-89; Федоришин П. М.Грушевський – літературознавець і публіцист // Українське літературознавство. – Випуск 63. – Львів, 1996. – С. 60-64.

³⁴ Гнатюк М. Письменницька діяльність Івана Франка у літературно-критичній інтерпретації Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 188-193.

³⁵ Бурлака Г. З листування М.Грушевського з І.Франком // Іван Франко і національне відродження. Тези республіканської наукової конференції. – Львів, 1991. – С. 19-20; Бурлака Г. Два листи М. Грушевського до І. Франка: [1898-1899 рр.] // Старожитності. – 1991. – Ч. 18-19. – С. 14; Антонович М. Михайло Грушевський в листуванні Івана Франка // Український історик. – 1991-1992. – ? 3-4, 1-4. – С. 293-300.

³⁶ Гнатюк М. У колі близьких і друзів. Іван Франко у спогадах сучасників // Дзвін. – 1995. – ? 8. – С. 142-144; Офіцинський Р. А. Цит. праця.. – С. 62-67.

³⁷ Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – С. 147-149.

³⁸ Франко З. М. Грушевський і І.Франко // Український історик. – 1991-1992. – ? 3-4, 1-4. – С. 278-292; Франко З. Михайло Грушевський і Іван Франко // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження М.Грушевського. – Львів.-1994. – С. 291-296.

³⁹ Див. напр.: Квіт С. Іван Франко і Михайло Грушевський // Слово і час. – 1991. – ? 1. – С. 69.

⁴⁰ Корнійчук В. “Історія України-Руси” М. Грушевського в рецензії І. Франка // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 93-96.

⁴¹ Слободяник В.П., Тельбак В.В. І.Франко про історичні концепції М.Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Випуск II. – С. 164-168.

⁴² Франко А. Співпраця М. Грушевського та І. Франка у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка. // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 35-38.

⁴³ Мельник Я. З останнього десятиліття Івана Франка. – Львів, 1999. – С. 152-156.

⁴⁴ Калина В. До питання про політичні й літературні стосунки І.Франка та М.Грушевського // Тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка М.Грушевського. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 72-74; Нечиталюк М. Іван Франко та Михайло Грушевський про “Національний ідеал” // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 273-277.

⁴⁵ Гирич І. “Народництво” та “державництво” в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. Альманах. – 2000. – ? 4. – С. 13.

⁴⁶ Грицак Я. “...Дух, що тіло рве до бою...”: Спроба політичного портрета Івана Франка. – Львів, 1990. – С. 156-157; Кухар В. М.Грушевський і створення Національно-демократичної партії // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 277-280; Гнатюк М. Іван Франко і Національно-демократична партія в Галичині // Українське літературознавство. – Вип. 60. – Львів, 1995. – С. 7-14.

Віталій Тельвак.

**Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського
в історіографічній традиції.**

Стаття присвячена історіографічному аналізу проблеми “Франко та Грушевський”. Виявлено різні підходи до вивчення цієї проблеми, проаналізовано основні періоди її дослідження. Зроблено висновок про необхідність комплексного вивчення взаємин двох видатних учених з позиції сучасних методологічних пошуків, враховуючи розширену джерельну базу та наявну історіографічну традицію.

Vitalij Telvak.

**Ivan Franko and Mykhajlo Hrushevs'kyj's Relations
within the Historiographical Tradition.**

The article deals with the historiographical analysis of the “Franko-Hrushevs'kyj” problem. The author defines different approaches to this problem and analyzes the main periods of its research. In the conclusion the author states the necessity of complex study of the relations between the scientists mentioned in the context of the present day historiographical tradition and methodology, taking into consideration the wide source base.

НАУКОВА СПАДЩИНА АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА В ОЦІНЦІ ІВАНА ФРАНКА

Велику цінність становлять відгуки сучасників історика, філолога, священика, москвофіла А.Петрушевича про його науковий доробок, серед яких є ім'я І.Франка.

Уперше цим питанням зацікавився Михайло Возняк. У своїй рукописній статті¹ він зробив огляд полеміки, яка розгорнулася на початку ХХ ст. на сторінках москвофільських та народовських видань м. Львова між прихильниками творчості А.Петрушевича та І.Франком на предмет внеску першого у національну наукову скарбницю. У праці М.Возняка широко наводяться цитати з відгуків І.Франка про о. Антона для демонстрації загалу само собою зрозумілої відповіді хто має рацію, а хто ні.

Післявоєнні дослідники біографії А.Петрушевича намагалися поглянути на проблему під дещо іншим кутом зору. Так, автор книги про рід Петрушевичів Іван Максимчук вважає, що переважно негативні відгуки І.Франка на праці А.Петрушевича залежали від його політичних переконань і, в цілому, демонстрували ставлення народовця до москвофіла². Представник радянської історичної школи М.Кравець, з огляду на Франкову критику на адресу А.Петрушевича, процитував ленінський принцип оцінювання вартості наукової роботи: що нового в порівнянні з попередниками було зроблено тим чи іншим ученим³. Автор узагальнюючої праці про наукову і громадську діяльність А.Петрушевича А.Королько зазначає, що саме відгуки І.Франка утверджують науковий підхід вивчення особистості о. Антона⁴.

Ставимо собі за мету більш детально розглянути рефлексії І.Франка на дослідження А.Петрушевича (містяться не тільки на сторінках львівської періодики кінця ХІХ – поч. ХХ ст., але і в окремих працях видатного нашого земляка, письменника, науковця і громадсько-політичного діяча, а також у його епістолярній спадщині), що, по суті, дозволить по-новому глянути на їхні взаємини.

Найбільш вичерпні та інформативні відгуки І.Франка на праці А.Петрушевича з'явилися на початку ХХ ст., у той час, коли москвофільська громадськість Галичини відзначала 80-річчя від дня народження о.Антонна.

Українофільські товариства, і, зрозуміло, сам І.Франко, не брали участі в ювілейних святкуваннях. Причиною було “становище самого ювілята, зайняте ним у справі нашої народної мови і літератури, становище наскрізь вороже, пристрасне і фанатичне, далеке від усякої науковості”⁵. Ненауковість роботи А.Петрушевича, стверджував І.Франко, полягала в його упередженості, тенденційності історичних висновків, позбавлених фактів, що характеризувало о. Антона, як “політика, репрезентанта напряду, ворожого нам і тій справі, для якої ми працюємо”. Проте Франко не вважав А.Петрушевича навіть політичним опонентом, бо його “гнів і сердитість має ... тільки психологічне значінє. Шкодити нам, спинити розвій нашого життя він не може”⁶.

Незважаючи на негативне ставлення до отця, І.Франко вважав за потрібне детальніше проаналізувати його помилки від початку наукової кар'єри. Натомість о. Антон не став відгукуватися на зауваження Івана Яковича, якого москвофіли називали “Віршоробом Голопупенком”⁷, а сам Петрушевич – “ничтожным писателем”⁸ та відносив

до когорти “галичских сепаратистов”⁹. До слова, потрібно сказати, що й І.Франко у листі до М.Драгоманова (1889 р.) назвав Антона Степановича “старою собакою, що лежить на сні, сама не їсть і другому не дає” (йшлося про “Огляд червоноруської літератури XVII – XVIII ст.”, над яким працював І.Франко, а більшістю джерел володів А.Петрушевич)¹⁰.

І.Франко високо оцінив праці молодого А.Петрушевича, який “на літературне поле виступив зовсім під іншою звіздою, ніж та, яка повела його далі”¹¹. Латиномовна дисертація о. Антона свідчила про високу ерудицію автора. 1848 р. у Львові вийшла друком перша стаття А.Петрушевича “Кілька слів, написаних в обороні руського народу”, про яку І.Франко писав, що її автор виступив зі значним науковим арсеналом, з ясним і мотивованим почуттям, що він “Малорусин, син народа, хоч посвяченого з великоруським, та все таки окремо від него”¹². У своїй праці А.Петрушевич обороняє національні права, виокремлює українську історію з російського контексту, протестує проти намірів ополячити галицьких русинів та ін. У вказаній роботі, говорив І.Франко, о. Антон цитував слов’янські стародруки, перекладаючи їх народною мовою. Однак згодом, на думку рецензента, він уже не дотримувався поглядів, висловлених у статті.

Якщо простежити еволюцію лінгвістичних поглядів А.Петрушевича, то можна помітити, що ще 1848 р., виступаючи на Соборі руських учених, о. Антон доводив, що мова, якою користуються у Москві не є мовою Москви, а чистою руською мовою, що “русин москаля ... зовсім не розуміє”, а “Москва здавна насичує свою літературу творами людей ізнад Дніпра та Буга”¹³. Майже 40 років по тому, 1887 р. А.Петрушевич написав, що, видаючи у 1848 р. власну працю “Кілька слів ...”, він не думав виступати в обороні “чистого русского языка, против языкового радикализма, заменяющего веками выработанного этимологического правописания фонетическим, делающим невозможными научно-лингвистические выводы”¹⁴.

Мовне питання тісно перепліталось з історичними міркуваннями о. Антона про те, де шукати центр Русі. Вже у 1848 р. він твердив про спільність малоруського, білоруського і російського народів, яких об’єднує саме російська земля¹⁵. 1892 р. висновки А.Петрушевича мали чіткіше окреслення: “Наши народовцы говорят и поют о Руси-Украине. Но ничего не сказуют, где самая центральная Русь находится? Видно, они считают себя составною частью давной Польши, которой пограничной частью на востоке была Украина-Русь”¹⁶.

1902 р. о. Антон писав, адресуючи статтю “сепаратистам”, маючи на увазі, передусім, І.Франка: “подъяремный народ, не имеющий политической независимости, не имеющий долговековой исторической minulости, лишенный дворянства, нуждающийся в промышленности, забытый и забитый в каждом отношении, делает непростительный грех, если напрягает все жизненные силы к достижению недостижимой мечты, якою является в сем случае стремление к образованию отдельной литературы и отдельного языка вместо пользоваться высококультурным общерусским языком”¹⁷.

І.Франко відповів публікацією у тій же газеті вірша, присвятивши його “Антошкові П.”: *...Хай та мова вбога в славнім роді,*

Хай московська, польська, чеська краща –

Поки служить Матері в пригоді,

*То вона в культурі не пропаща...*¹⁸

Цілком очевидно, що мовні розходження впливали на загальні висновки І.Франка про наукову і громадську діяльність А.Петрушевича, проте не можна стверджувати його однозначний негативізм на адресу історичних досліджень о. Антона.

У 1882 р. була опублікована праця А.Петрушевича “Краткое историческое известие о времени введения христианства в Галичской Руси ...”¹⁹, яку І.Франко назвав “найліпшою з усіх праць Петрушевича”, де зібрано важливий джерельний матеріал, переважно польського і чеського походження, а також узагальнено висновки відомих дослідників. До зауважень зараховувався “брак критичної методи” переважно “... на полі етимологічних комбінацій”²⁰.

Дослідження о. Антона про початки новозавітніх традицій на західноукраїнських землях привертають увагу сучасних дослідників. Так, Я.Дашкевич зазначив, що А.Петрушевич був одним із перших, хто показав особливості поширення християнства в Галичині, тим самим заперечуючи тотальну концепцію (особливо розквітлу в радянські часи), що єдиним джерелом християнського віровчення для Русі-України була Візантія і візантійське православ'я²¹.

Ще про одну працю А.Петрушевича схвально відгукувався І.Франко. Поява його статті “Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича”²², на думку останнього, сприяла підвищенню інтересу до древньої Галицької столиці і стала поштовхом до початку розкопок в її околицях²³.

Позиція А.Петрушевича в оцінці історичного значення Берестейської церковної унії також цікавила І.Франка. Він зараховував погляди вченого до тієї когорти “визначних представників та істориків” уніатської церкви, котрі “цілком недвозначно вважали її нещастям Русі, плодом зради народу і батьківської віри ...”²⁴.

Сучасні унієзнавці відзначають внесок А.Петрушевича в дослідження питань церковної унії, який полягає насамперед у цікаво дібраному джерельному матеріалі до теми. Л.Тимошенко закликає оцінювати висновки А.Петрушевича, як також й І. Франка, враховуючи бачення проблем церковної унії в конкретних обставинах життя і часу обох учених²⁵.

Досить прискіпливо І.Франко ставився до археографічної діяльності історика.

Внаслідок довголітньої евристичної роботи у монастирських і церковних архівах Галичини А.Петрушевич зосередив у себе багато історичних джерел і літератури (бл. 20 тис. томів)²⁶, якими, як було вище сказано, цікавився І.Франко, й, цілком імовірно, інші дослідники. Та обставина, що А.Петрушевич не спішив віддавати всі ці матеріали у бібліотеки (як відомо, він при житті лише частину своєї бібліотеки віддав до Народного Дому, і тільки незадовго до смерті вченого рукописні матеріали з його збірки були впорядковані І.Свенціцьким²⁷), де б до них мали вільний доступ науковці, викликала велике незадоволення в І.Франка (підтвердження цього знаходимо в його листуванні²⁸).

І.Франко досить низько оцінював камеральну роботу А.Петрушевича, порівнюючи її з археографічною діяльністю російських купців Царського та Каратаєва, з яких останній, як пояснював І.Франко, склав “прекрасну бібліографію найстарших кирильських друків, праць з огляду на методичність і критичність без порівняння кращу від усього, що в тім напрямі зробив Петрушевич”²⁹.

Більшість зібраних матеріалів лягло в основу відомої праці А.Петрушевича “Сводная Галицко-Русская летопись”, яка викликала великий резонанс у науковому світі³⁰. Рецензуючи вказану роботу о. Антона, І.Франко писав, що якби забрати з неї всі непотрібні матеріали, переписані Петрушевичем з уже відомих публікацій, то залишилося б тричотири аркуші нових джерел³¹. За жанром, це швидше всього, “collectanea” – збірка виписок, нотаток і матеріалів, що мали б, очевидно, прислужитися до написання великої синтетичної праці, зокрема історії Галицької Русі³².

Франко зазначав, що “те, як він (А.Петрушевич) збирав свій матеріал, на які річі звертає увагу, дає нам ... свідоцтво того, як він розуміє історію”³³. Він писав, що о. Антона цікавлять дріб’язкові деталі, які є маловартісними для історика. “Не мавши ніякої школи яко історик, він зупиняє свою увагу на одній стороні історичного життя: на матеріальних пам’ятках (археологічних і бібліографії), або на таких поверхових явищах, як генеалогії родів, різні персоналії, інтриги та пляни володарів. Для економічного життя народу, його соціального укладу, боротьби класової, росту і упадку поодиноких інституцій, тоб то для всего того, що лежить в основі новочасної історіографії, о. Петрушевич не мав ніякого розуміння”³⁴.

Як бачимо, розвиток нової методології української історичної науки, навіяної позитивізмом і започаткованої М.Грушевським у Львові, а також політична ідеологія відігравали чималу роль у франковій оцінці праць А.Петрушевича, які сучасні історики відносять до романтичного напрямку вітчизняної історіографії³⁵. Справедливий зауваження І.Франка і про те, що, в своїй едиційній праці о. Антон ігнорував правила археографічного оформлення документів, якими на той час вже давно користувалися, для прикладу, Петербурзька археографічна комісія, Київська археографічна комісія та окремі дослідники, а також уміщував у своїх збірниках уже друківані матеріали.

Незважаючи на критику, І.Франко використовував джерельні публікації о. Антона у власних дослідженнях.

І.Франко схвально відгукувався про видання А.Петрушевичем декількох документів, насамперед листів молдавських господарів XVI – XVII ст. до львівського Ставропігійського братства, а також про складену вченим бібліографію львівських кирилических стародруків 1574 – 1800 рр.³⁶

Позитивна оцінка І.Франка стосувалася ще кількох археографічних робіт А.Петрушевича, де він доводив неавтентичність старочеських пам’яток: “Суду Любуші”, “Краледворського літопису”, “Уривку з “Євангелія св. Йоана” та ін. На основі порівняльного аналізу джерел, вивчення багатой історичної літератури, зазначав І.Франко, А.Петрушевич правильно вказав місце смерті і поховання св. Мефодія³⁷.

Насамкінець потрібно сказати, що стосунки І.Франка та А.Петрушевича, як і їхні праці, не варто розглядати відокремлено від тогочасних життєвих обставин. Як І. Франко, так і А.Петрушевич, працюючи кожних у своїй галузі наукової, культурної і громадсько-політичної роботи, зробили важливий внесок у національну духовну скарбницю.

¹ Возняк М.С. Іван Франко і Антін Петрушевич. – Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України. – Ф.29. Возняк М. – Воз 174/п 62. – 13 с.

² Максимчук І.О. Нарис історії роду Петрушевичів. – Чикаго, 1967. – С.118.

³ Кравець М.М. А.С.Петрушевич – видавець “Зведеного галицько-руського літопису 1600 – 1800 рр.” // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С.194 – 195.

⁴ Королько А.З. Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича. – Автореф. дисерт... канд. істор. наук. – Чернівці, 2002. – С.7.

⁵ Франко І. Антін Петрушевич (Ювілейна сільветка) // Літературно-науковий вісник (ЛНВ). – 1901. – Т.ХІІІ. – Кн.3. – С.172.

⁶ Там само.

⁷ Віршороб Голопупенко (Франко І.). До історії ювілея // ЛНВ. -1901. – Т.ХІІІ. – Кн.3. – С.209.

⁸ Азь Покой (Петрушевич А.). Тщетная работа сепаратистов // Галичанин. – № 222. – 1902. – С.2.

⁹ Там само.

¹⁰ Лист І.Франка до М.Драгоманова, Львів, 1889 // Франко І. Твори в 50-ти томах. – Т.41. – С.222.

¹¹ Франко І. Антін Петрушевич (Ювілейна сільветка). – С.176.

¹² Там само.

¹³ Андрусяк М. Нариси з історії галицького москвофільства (з портретами москвофільських діячів). – Львів: Просвіта, 1935. – С.11 – 12.

¹⁴ ЦДІАУЛ. – Ф. 765. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 4 – 5.

¹⁵ Андрусяк М. Нариси з історії галицького москвофільства.... – С.12.

¹⁶ Петрушевич А.С. Новый «самостийный» русский народ. – Львов, 1892. – С.1 – 2.

¹⁷ Азь Покой (Петрушевич А.). Тщетная работа сепаратистов. – С.2.

¹⁸ Франко І. Твори у двох томах. – Т.1.Поезія. – К., 1985. – С.315.

¹⁹ Петрушевич. А.С. Краткое историческое известие о времени введения христианства на Галичской Руси, особенно об учреждении святитинских столиц в Галиче и Львове, и о святителях. – Львов, 1882. – 15 с.; його ж. Краткое историческое известие о времени введения христианства в предкарпатских странах во времена св. Кирилла и Мефодия тих же учениками и проповедниками. – Львов, 1882. – 76 с.

²⁰ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Твори в 50-ти томах. – Т.41. – С.417.

²¹ Дашкевич Я. Початки христианства на західноукраїнських землях. Реінтерпретація проблеми // Історія релігій в Україні. Праці XII-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 20 – 24 травня 2002 року). – Львів, 2002. – С. 140.

²² Петрушевич А. С. Историческое известие о церкви св. Пантелеимона близ города Галича, теперь костеле св. Станиславе оо. Францисканов яко древнейшем памятнике романского зодчества на Галицкой Руси с 1 – й пол. XIII столетия. – Львов, 1881. – 119 с.

²³ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури – С.419.

²⁴ Тимошенко Л. Антон Петрушевич – дослідник історії Церкви (друкується).

²⁵ Там само.

²⁶ Колосовська О. Бібліотека Народного Дому: з історії формування фондів // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. – Вип. 9 / 10. – Львів, 2002. – С. 114 – 134.

²⁷ Свенціцький І. Рукописи Львівських збірок. Опис рукописів Народного Дому з колекції А.С. Петрушевича // Українсько-руський архів. – Львів, 1906. – Т.1. – Вип.1. – Ч.1. – 242 с.; Львів, 1911. – Т.7. – Вип.3. – Ч.3. – 193 с.

²⁸ Лист І.Франка до М.Драгоманова, Львів, 1889 // Франко І. Твори в 50-ти томах. – Т.49. – С.222; Лист І.Франка до П.Г. Житецького, Львів, 1887 // Там само. – С.103; Лист І.Франка до Зденка Тоболки, Львів, 1898 // Там само. – Т.50. – С.110.

²⁹ Франко І. За что старика обидели? // ЛНВ. -1901. – Т.XIII. – Кн.1. – С.39.

³⁰ Королько А. “Сводная Галицко-Русская летопись” А.Петрушевича – джерело для вивчення історичних пам’яток Галичини // Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали наукової краєзнавчої конференції (26 жовтня 2000 року, м. Львів). – Львів, 2001. – С.21 – 22.

³¹ Franko I. Nowa praca ks. Petruszewyzca // Kurjer Lwówsy. – Lwów, 1891. – 22 Lipca. – S.6.

³² Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури – С.298.; його ж. Антін Петрушевич (Ювілейна сільветка). – С.185.

³³ Там само. – С.298.

³⁴ Франко І. Антін Петрушевич (Ювілейна сільветка). – С.179.

³⁵ Тимошенко Л. Антон Петрушевич – дослідник історії Церкви (друкується).

³⁶ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури – С.382.

³⁷ Там само.

Лідія Тиміш.

Наукова спадщина Антона Петрушевича в оцінці Івана Франка.

У статті розглядаються відгуки Івана Франка на праці відомого галицького історика, філолога, москвофіла о. Антона Петрушевича. Показано, що не всі історичні дослідження Петрушевича викликали негативні оцінки Франка, який ретельно стежив за здобутками вітчизняної Клію.

Lidija Tymish.

Evaluation of Ivan Franko of the scientific legacy of Anton Pietrushevych.

In the article I consider the responses of Ivan Franko about works of famous historian of Galicia, philologist, adherent of Russophile stream and clergyman Antonyj Petrushevych. It has been concluded about some historical investigations of Petrushevych, which was interested of Franko.

IWAN FRANKO JAKO ONOMASTA

W opisie życia i twórczości Iwana Franki autorstwa polskiego badacza Mariana Jakóbca czytamy: "Zasługi Iwana Franki dla narodu ukraińskiego były olbrzymie. Jako pisarz tworzy on całą epokę w historii literatury ukraińskiej. Bibliografia jego prac obejmuje przeszło pięć tysięcy pozycji. Na ogromny dorobek pisarski Iwana Franki składają się wiersze i poematy, powieści i nowele, dramaty, przekłady literatur obcych na język ukraiński i literatury ukraińskiej na języki obce, studia naukowe ogłaszane w języku ukraińskim, polskim, rosyjskim, niemieckim, czeskim, francuskim, angielskim i węgierskim, wydania tekstów literatury staroruskiej i twórczości poetyckiej ludu ukraińskiego, a wreszcie tysiące artykułów publicystycznych, obejmujących najszerszy wachlarz zagadnień społecznych, politycznych, ekonomicznych i ogólnokulturalnych współczesnego okresu".¹

W nurcie rozlicznych dokonań, w tym prac naukowych Iwana Franki, znajdujemy również studia onomastyczne. Wyrastają one z zainteresowań filologicznych badacza, które dotyczyły kwestii historyczno-literackich, translatorskich i ściśle językoznawczych, w tym szczególnie slawistycznych, ugruntowanych podczas studiów w Katedrze Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wiedeńskiego u profesora Vatroslava Jagicia, uwieńczonych w 1893 roku doktoratem tamtejszego Wydziału Filozoficznego. Owe studia onomastyczne to: *Uwagi pro pochoždenn'a nazwy "bojky"* [w:] "Żytt'e i Słowo", t. 3, L'wiv 1895; *Pryczynky do ukrajins'koji onomastyky*, [w:] "Naukowyj Zbirnyk NTSz", 1906 oraz *Slidy Rusyniw u Semyhorodi*, [w:] "Naukowyj Dodatok do Uczytel'a", L'wiv 1911–1912. Wszystkie te trzy artykuły zostały potem wydane razem pt. *I. Franko, Nazwoznawczy praci. Persze knyżkowe wydann'a z prywodu stolitt'a narodyn 1856–1956* [w:] "Ukarajins'ka Wil'na Akademijska Nauk, Nazwoznawstwo", red. J. Rudnyč'kyj, t. 14, Winnipeg 1957 (dalej skrót NP).

W oczywisty sposób łączy wszystkie te studia przedmiot badań, jakim są nazwy własne, oraz oparty na solidnej wiedzy odpowiedni warsztat badawczy Autora, różniąc zaś w obrębie onimii szczegółowe pola badawcze, jakimi są: etnonimia w pierwszej rozprawie, antroponimia w drugiej, zaś toponimia w trzeciej, oraz związane z nimi określone konteksty i cele rozważań. Wszystko podporządkowane jest nadrzędnemu celowi, który tak określił sam Autor: "Kożnnyj mownyj materijał [...] rozszyryt' nasze znann'a rodnoji mowy, pohłubyt' znann'a ridnoho naroda" (NP, s. 51)

Zadaniem niniejszego artykułu jest przybliżenie owych studiów nazewniczych I. Franki tak pod względem merytorycznym, jak i metodologicznym, co pozwoli na ich ocenę z punktu widzenia dzisiejszej onomastyki, a więc z perspektywy stu lat, które minęły lub wkrótce miną od czasu pierwodruków wspomnianych rozpraw.

Uwagi pro pochoždenn'a nazwy "bojky" to 5-stronicowy artykuł, który nawiązuje do propozycji dotyczących etymologii nazwy karpackich Bojków, zgłoszonej wcześniej przez W. Ochrymowicza oraz I. Werchratskiego. I Franko, potwierdzając wywód badanego etnonimu od charakterystycznej dla mieszkańców Bojkowszczyzny formy językowej *boje* w znaczeniu spójnika 'bo' i partykuły 'tak', o genezie: *bo + j + e* (z *j* interwokalicznym) < *bo + e*, zauważa, że geografia występowania tego leksemu spotykanego nie na całej Bojkowszczyźnie – co

wynika z obserwacji lokalnych Autora – zdaje się tę hipotezę osłabiać. W związku z tym nie jest wykluczony pogląd o celtyckim nawet pochodzeniu tego etnonimu od pierwotnego miana przodków tego plemienia *kel'ti-boji*. Potwierdzeniem jednak hipotezy o rodzimej genezie etnonimu *Bojki*, którym nie posłużył się Autor, jest analogia, jakiej dostarcza nazwa etniczna dla Łemków wyprowadzana od charakterystycznej w ich języku partykuły *łem* w znaczeniu 'tylko'.² Nie do przyjęcia – twierdzi dalej I. Franko – jest pogląd, że nazwa dla Bojków została nadana przez sąsiadujących z nimi od zachodu Łemków, gdyż na pograniczu tych dwóch szczepów właśnie taka forma językowa *boje* jest nieznana. Weryfikacji, zdaniem badacza, wymaga także teza o pogardliwym stosunku do Bojków ich wschodnich sąsiadów Hucułów. Autor, wskazując na istotne różnice cywilizacyjne między mieszkańcami terenów górskich i nizinnych, przekonująco dowodzi, że źródłem różnego rodzaju tekstów (piosenek, frazemów), wyrażających pogardliwy stosunek do Bojków i innych górskich grup ludnościowych, są mieszkańcy Podgórze i Dołów. Przedstawione przez I. Frankę korekty i uwagi są ilustracją nadrzędnej naukowej zasady badawczej odkrywania wszystkich aspektów danej sprawy, które choć jej definitywnie nie zamykają, ale otwierają drogę do dalszych poszukiwań.

Drugi artykuł: *Pryczynky do ukrajinś'koji onomastyky* jest obszernym liczącym ponad 30 stron tekstem poświęconym ukraińskim nazwom osobowym, który w pełni prezentuje dojrzały warsztat naukowy Autora i z tego właśnie względu zasługuje na szczególną uwagę. Już we wstępie tego tekstu zwraca badacz uwagę na jego interdyscyplinarny charakter. "Imena i prozwyščza, jakymy widriżn'ajut' s'a l'udy miż soboju, zdawna pryznani nemałoważnym materijałom jak dl'a fil'ol'oha dl'a piznan'a samoji struktury jazyka, tak i dl'a istoryka ta etnol'oha. Istoryk widnachodyt' u nych slidy pewnych istorycznych wandriwok, kol'onjizaciji, miszan'a narodnostyj i borot'by socijał'nych kl'as, a etnol'oh slidy po nym rozwy pewnych nacional'nych ta hromads'kich instytucij i upodoban', ewol'uciju rodynnoho ta hromads'koho žyt'a, zan'at', remeseł i wiodpowidnych jim zwyczajiw ta wiruwań" (NP, s. 11).

W duchu poszukiwań różnorakich odniesień dla badanej antroponimii napisany jest artykuł I. Franki. Jak sam Autor na wstępie rozprawy zaznacza, jego studium mieści się w zapoczątkowanym niedawno nurcie prac antroponimicznych reprezentowanych jedynie przez artykuły Sumcowa *Małoruskija famil'nyja prozwanija* [w:] "Kijewskaia Starina", 1885, oraz W. Ochrymowicza *Pro sil'ski prozwyščza*, [w:] "Żytt'e i Słowo", t. III, 1895, oraz tegoż wstęp [w:] "Znadoby do piznan'a narodnych zwyczajiw i pohł'adiw prawnych" (bez podania roku wydania). Wobec tego że problematyka onomastyczna w tym czasie stanowiła novum, za celowe uznał I. Franko podanie podstawowych informacji dotyczących statusu nazwy osobowej, wyrażającej się imieniem (chrzestnym), stałym rodowym nazwiskiem oraz fakultatywnym przezwiskiem. Stałość nazwiska na terenie badanej przez siebie zachodniej Ukrainy znajduje potwierdzenie w źródłach poczynawszy od XVI wieku w związku z pojawieniem się obowiązku lustracji królewskich podjętej przez państwową administrację polską ziem ruskich I Rzeczypospolitej. Pełną rejestrację miejscowej antroponimii znajdujemy jednak dopiero w aktach kościelnych (metrykach urodzin, ślubów, zgonów) poczynawszy od 1772 roku, kiedy Halicka Ruś przeszła pod panowanie Austrii.

I. Frankę zainteresował historyczny materiał antroponimiczny z XVI i XVII wieku wyekscerpowany z lustracji królewskich z lat 1563–1566 oraz różnych akt [w:] "Żereła do istorji Ukrajiny – Rusy", t. I – V, 1895–1903 oraz z opracowania O. Balzera, *Regestr żłoczyńców grodu sanockiego 1554–1638*, Lwów 1891. Badacz świadomy różnorodności semantyczno-formalnych typów antroponimicznych: a) patronimicznych i matronimicznych, b) odmiejscowych, c) różnorakich odapelatywnych (od cech fizycznych i psychicznych

człowieka, zawodów, zwierząt, roślin, potraw itp.) oraz d) obcego pochodzenia, swoją uwagę skoncentrował na wybranych trzech historycznych rodzajach nazw, kiedyś na badanych terytoriach powszechnie używanych, współcześnie spotykanych rzadko.

Pierwszy typ to antroponimy zapisane w badanych dokumentach, np. jako *Andrus* zięć *Krywoho*, *Onysko Krywoho syn*, z członem określanym zięć, *syn* wskazującym na status rodzinny nazywanej osoby, oraz miana w rodzaju *Hrycz Nagornego*, *Władko Woznego*, już bez takiego członu, co wskazuje na proces krzepnięcia tej dopełniaczowej formy nazwiska jako stałej, a nie fakultatywnej formy nazewniczej. Poza tym patronimicznym typem nazwisk możliwe są matrymonika w rodzaju *Wasiko Tymkowey*, *Hrycz Makarowey*, gdzie drugi człon to określenie matki w formie genetiwu singularis utworzonej od nazwy ojca – męża matki. Potwierdzeniem obecności tego rzadkiego typu nazwisk na gruncie ukraińskim są dopełniaczowe patronimiczne nazwiska w innych językach, np. rosyjskie *Durnowó*, *Mertwa-go*, niemieckie *Allmers*, *Ebers*, czy matrymoniczne, jak hebrajskie *Menkes*, *Pordes*, co wiąże Autor z systemem wychowywania dzieci żydowskich przede wszystkim przez matkę, słusznie zwanymi “mamynymi synkami”. Nazwiska w formie genetiwu w rodzaju *Anioła*, *Osucha* znane są również na gruncie polskim, co stanie się później przedmiotem monograficznego omówienia u B. Żabskiej.³

Drugi – znacznie liczniejszy w porównaniu z pierwszym – typ to nazwiska z prasłowiańskim sufiksem deminutywnym *-ę, -et-, wykorzystanym również w funkcji patronimicznej, które realizują się niekiedy z poprzedzającymi przedrostkami -ow-, -ew-, -en-, jak np. *Procew’a*, *Romancza*, a w liczbie mnogiej jak *Procew’ata*, *Romanczata*. Dostępny Autorowi materiał antroponimiczny, zapisany w badanych źródłach przede wszystkim w wersji polskiej, ujawnia się w formach w rodzaju *Iwanczę*, *Iwanowie*, *Iwanczenie*, *Jaczkowięta*, *Krupczęta*. Ten bardzo liczny zbiór leksykalny porządkuje badacz według kryterium podstawy, którą może być: a) imię chrzestne ojca (*Jadamczę*, *Ambrożenie*, *Wasilowięta*); b) apelatywne przezwisko ojca (*Popowięta* – synowie *popa*, *Świętenię* – ojca zwano *Świętym*), c) miejsce pochodzenia ojca (*Sokalczęta* – ojciec był z *Sokala*), d) imię lub przezwisko matki (*Hanczę* – syn *Hanki*, *Paraszcęta* – synowie *Paraski*). Prezentując swój antroponomastykon, Autor każdorazowo dla danej nazwy poszukuje odpowiedniej podstawy, która może wykazywać zróżnicowanie morfologiczne: *Iwanowie* od *Iwan*, ale *Iwanczenie* od *Iwaneec*, *Klimię* od *Kłym*, ale *Klimczowięta* od *Kłymc’o*. W ocenie szczegółowej podstaw badacz nie zawsze jest jednak konsekwentny, wyprowadzając np. formę *Pankowięta* od *Pan’ko* z sufiksalnym -ko, nie wydobywa takich podstaw ukrytych w nazwach typu *Iwanczę* czy *Hawerylcę*, objaśnianych jako derywaty od imion w formie podstawowej *Iwan* i *Haweryło*.

Trzeci morfologiczny typ nazwisk z sufiksalnym *-ę, -et- to formy genetiwu pluralis w rodzaju ukr. *Androwi’at*, *Romanczat*, a w polskiej wersji *Waśkowiāt*, *Wankowiāt*, których forma liczby mnogiej podkreśla przynależność danej osoby do całego rodu: *Waśkowiāt* – ‘jeden z rodziny Waśkowiāt’.⁴

W odniesieniu od analizowanych przez siebie nazw godna uznania jest ostrożność badacza w objaśnianiu ich genezy, stąd dla form w rodzaju *Machińczę*, *Szłomowięta*, *Czałapcza*, *Kuczurāt* podawane są podstawy tylko hipotetyczne bądź miana te są traktowane uczciwie jako niejasne. W badaniach onomastycznych ostrożności nigdy nie jest za dużo. Kilkadziesiąt lat po I. France polski etnograf K. Moszyński napisze: “O ile przy wszelkich badaniach naukowych konieczna jest wielka ostrożność i krytycyzm, o tyle przy badaniach onomastycznych [...] należy tę ostrożność i krytycyzm co najmniej potroić”.⁵

Istotnym aspektem przeprowadzonej przez Autora analizy etymologicznej antroponimów był problem przynależności narodowej ich nosicieli, który znalazł podsumowanie: “nema

nijkoho sumniwu, szczo wełyteczna bil'szist' jich – Rusyny” (NP, s. 42). Badacz zauważa jednak polskość takich mian, jak *Janek Jurczę*, *Lukasz Jurczę*, *Jan Brołczę*, *Jakub Derczę*, gdzie imiona mają charakter faciński. Nie całkiem bezdyskusyjnym wykładnikiem narodowości mogą być antroponimy w rodzaju *L'achowicz*, *Turczyn'ata*, *Uhryn*, *Wołoszynczata*, których pojawienie się wśród nazw osobowych ukraińskich może być wynikiem przypadkowych kontaktów ich nosicieli czy przodków – Ukraińców z odpowiednimi nacjami. Wtedy takie nazwy miałyby pierwotnie charakter tylko odetnicznych przezwisk. Powyższe spostrzeżenia I. Franki wyznaczają istotny nurt badań onomastycznych charakterystycznych dla wszystkich terenów o wzajemnych infiltracjach etniczno-osadniczych, w tym dla pogranicza polsko-ruskiego, potem podjętych na szeroką skalę w nauce ukraińskiej i polskiej.

Tak szczegółowo potraktowana antroponimia pod względem genetyczno-strukturalnym została globalnie scharakteryzowana ze względu na swoją stratygrafię, to jest zróżnicowanie chronologiczno-geograficzne w powiązaniu ze specyficzną dla badanego terytorium formą gospodarczo-osadniczą zwaną dworzyszczem – rodową własnością ziemską. Analizie tej formy osadniczej i jej związkom z nazewnictwem osobowym poświęca Autor sporo uwagi. Najczęściej dworzyszcze nosiło miano swojego założyciela, np. dw. *Jarem'ejivs'ke* od *Jaremej*, dw. *Nedoidkowo* od *Nedoidko*. Synowie założyciela dworzyszcza mogli nosić miana patronimiczne powszechnie w całej Słowiańszczyźnie na *-*itji*, czyli na gruncie ukraińskim *-yczi*, np. *Żukowyczi*, *Maskowyczi*. Dla wycinka badanego jednak regionu na przestrzeni halickiego podgórze od Czeremoszu do Sanu – szczególnie części zachodniej tego obszaru – ze wskazaną formą gospodarowania, dworzyszczem, wiążą się w wybitnym stopniu właśnie patronimika na *-ę*, *-ęt*, które giną potem wraz z rozpadem w XVI wieku systemu gospodarowania opartego na rodowej wspólnotce majątkowej. Pozbawieni własności ziemskiej nosiciele rodowych nazwisk na *-ę*, *-ęt* nie trafiają już do późniejszych lustracji. Jako już ludzie o innym statusie społecznym, np. jako przestępcy, odnotowywani są jednak przez jakiś czas nadal, jak to jest przykładowo w rejestrze złoczyńców grodu sanockiego z XVI i XVII wieku. Owo powiązanie nomenklatury osobowej z formami gospodarowania wyznacza interesujący nurt badań socjoonomastycznych, szczególnie cennych w studiach historycznoosadniczych, posługujących się od XIX wieku metodą onomastyczną.

Wskazany przez I. Frankę typ antroponimów na *-ę* został dostrzeżony później na gruncie onomastyki polskiej w związku z obecnością na Mazowszu nazw miejscowych na *-ęta*, w rodzaju *Boleścięta*, *Karpięta*. Stanowią one wyróżniający się statystycznie typ patronimików, późniejszych w stosunku do toponimów na *-ice*, użytych do oznaczenia osad drobnej szlachty zagonowej. Dla W. Taszyckiego zbieżność podstaw antroponimicznych tych toponimów z odpowiednim typem antroponimii ukraińskiej na *-ę*, *-ęt* tłumaczy się jego importem na Ruś Czerwoną w związku z jej polską kolonizacją po XIV wieku.⁶ Inaczej ów związek genetyczny widzi S. Rospond, który – co mniej prawdopodobne – przyjmuje odwrotny kierunek infiltracji.⁷ Jest jeszcze trzecia możliwość: antroponimia ta jako typ wyrastający z modelu prasłowiańskiego mogła pojawić się niezależnie od siebie, manifestując się na obu tych terenach jako wyznacznik wspólnot rodowych., zaznaczając się wyraźniej na gruncie ukraińskim w formie antroponimów, na Mazowszu zaś w pochodnej od nich toponimii.

W ostatnim trzecim 26-stronicowym studium *Slidy Rusyniw u Semyhorodi* wykorzystuje I. Franko toponimie jako źródło do poznania historycznych stosunków osadniczo-językowych. Na podstawie materiału toponomastycznego zawartego w publikacjach: niemieckiej *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen. Aus Schriftlichen Quellen des zwölften bis sechzehnten Jahrhunderts, gesammelt*, von Friedlich Müller, Hermannstadt 1864, łacińskiej *Martini Broniovii*

de Biezdfedea bis in Tartariam nomine Stephani primi, Poloniae legis legati Tartariae descripto, antehac in [...], 1595, oraz rosyjskiej A.A. Koczubińskiego *O ruskom plemeni w Dunajskom Zalėsě*, [w:] Trudi sed'mago archeologiczeskago sŕězda w Jarosaławle, t. II, 1891, biorąc pod uwagę językową strukturę zapisów odczytanych jako *Szybyn, Bystryc'a, Moszna, Ol'szyna, Żytne, Bogacz, Medwiż, Smertożył, Bortnyky, Czuzbereż, Wyżagna, Korona, Rodna, Żatna (Zalathna), Wołkan, Werch, Dił, Pryśtop, Watra, Dumbrawa, Żata, Krasna, Łopusznyk, Hr'ada, Ternawyc'a* i inne, zakłada obecność w Siedmiogrodzie etnosu słowiańskiego począwszy od dostępnych źródłowo czasów XII wieku. Sugerując staroruski i ukraiński charakter tych nazw, zauważa także, iż niektóre formy swoją strukturą fonetyczną np. *Wrboz* "z piwchołosnym *r*" wskazuje radse na czes'ko-panons'ke, niż na rus'ke pochodzenn'a" (NP, s. 60). Nie poddaje się już takiej jednoznacznej ocenie forma *Żatna*, gdzie grupa *-la-* zamiast *-oło-* może być zapisana w źródle z cerkiewną, a więc południowosłowiańską cechą fonetyczną, możliwą także w nomenklaturze ruskiej. Zagadkowa – bez objaśnienia u Franki – pozostaje forma *Dimbrovitz*, dla oznaczenia dopływu Dunaju, którą należałoby odczytać jako *Dąbrowica*, z nosówką charakterystyczną tylko dla Słowian północnych. W sumie i to studium – jak poprzednie – wpisane w dotychczasowy dorobek myśli naukowej ukraińskiej – jest przejawem wyczulenia Autora na wszelkie możliwe aspekty badania naukowego, które służyć mają przybliżeniu historycznego obrazu narodu ukraińskiego. Takim narzędziem, służącym realizacji tego patriotycznego zadania, stała się u I. Franki również onomastyka.

Z powyższego skrótego omówienia studiów onomastycznych I. Franki, w którym pominięto szereg interesujących wątków szczegółowych, jawi się Autor już u startu onomastyki – dyscypliny naukowej – jako badacz w pełni dojrzały pod względem merytorycznym i metodologicznym. Są to rozprawy ze ściśle określonymi celami badawczymi wpisujące się w nurt zastany przez Autora badań naukowych, oparte na solidnej bazie źródłowej (historycznej i współczesnej) i ugruntowanej wiedzy filologicznej. Proponuje w nich badacz szerokie spektrum dociekań o charakterze interdyscyplinarnym, wykazując się jednocześnie w szczegółowych analizach niezwykłą dociekliwością i ostrożnością. Ustalenia uczonego, nawet dokładnie weryfikowane, rzadko podlegają zakwestionowaniu, częściej mogą być uzupełniane, a niektóre przejawy jego postępowania, zwłaszcza w dociekliwym dochodzeniu do przyczyny opisywanych przez siebie kwestii onomastycznych, upatrywanych na gruncie socjologii i ekonomii, mogą stanowić jeszcze dziś przykład i postulat postawy badawczej dla każdego onomasty.

¹ M. Jakóbiec, Iwan Franko, Warszawa 1958, s. 8.

² Por. m.in. A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1927, s. 35, 204.

³ B. Żabska, Nazwiska polskie typu dopełniaczowego, Wrocław 1977.

⁴ O dwóch ostatnich typach jako nielicznych we współczesnej antroponimii ukraińskiej zob. J. K. Red'ko, Suczasnii ukrjins'ki prozwyščza, Kyjiw 1966, s. 113–114.

⁵ K. Moszyński, Kultura ludowa Słowian, t. II, cz. 2, Warszawa 1968, s. 893.

⁶ W. Taszycki, Patronimiczne nazwy miejscowe na Mazowszu, Kraków 1951.

⁷ S. Rospond, Stratygrafia polskich nazw osobowych, "Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego", VII, 1969, s. 113.

Владислав Макарський.

Іван Франко як ономаст.

Предметом дослідження є три ономастичні статті Івана Франка: “Уваги про походження назви “бойки” (1895), “Причинки до української ономастики” (1906), “Сліди Русинів у Семигороді”, присвячені етнімічним, антропонімічним, також топонімічним ознакам руського етносу. Всі три публікації засвідчують лінгвістичну, історичну, соціологічну і культурну обізнаність дослідника, одночасно, демонструючи зразковий методологічний підхід – що особливо заслуговує на увагу – на початках становлення ономастики на переломі XIX і XX ст.

Vladyslav Makars'kyi.

Ivan Franko as onomasiologist.

The subject of research here are three onomasiologic Ivan Franko's articles, namely: “Considerations about the origin of name “boiky” (1895), “Contributions to Ukrainian onomasiology” (1906), “Traces of the Rusyns in Semygorod” (1912), devoted to ethnonymic, antroponymic, and toponymic attributes of the Rus' ethnos. The analyzed publications certify the significant linguistic, historical, sociological and cultural awareness of the researcher, simultaneously showing the exemplary methodological approach – at the beginnings of establishment of onomasiology at the break of the 19th – 20th cc. – not only in the Ukrainian, but, generally, in the European science.

ДРОГОБИЦЬКІ СТАНЦІЇ ВЕЛИКОГО КАМЕНЯРА

Місто Дрогобич у біографії Великого Каменяра посідає неабияке місце. Тут він навчався у школі отців Василіян, тут же проходили і його гімназійні роки. Звідси разом з гуртом своїх товаришів-однодумців розпочинав він свою славнозвісну культурно-просвітну прогулянку по Прикарпатті. Також вже як зрілий письменник і суспільний діяч, направляючись у відвідини до свого рідного села Нагуєвич, Франко ніколи не оминав нагоди завітати й до міста свого дитинства і юності, побувати у знайомих людей, ще раз окинути оком місця, у яких йому доводилося проживати в минулому. Відомо, що навіть у більш пізньому віці, вже будучи ураженим важкою хворобою, письменник ще раз, можливо востаннє побував у Дрогобичі з читанням “Мойсея”, яке відбулось при великому здвизі народу у так званій Спортивній галі, найбільшому приміщенні міста того часу.

Дослідниками досить докладно вивчені і локалізовані місця навчання і виступів нашого великого земляка, чого не можна сказати про локалізацію його квартирних пристановищ, про які не так вже й багато сказано в автобіографічних творах письменника, а ще менше в спогадах його сучасників. Якоюсь мірою труднощі тут напевно обумовлені ще й тим, що питанню цьому дуже мало уваги надавали дослідники тоді, коли ще існували будівлі, у яких мешкав Франко, і залишались живими люди, котрі знали його особисто і могли дещо більше сказати як про самого письменника, так і про будинки, у яких доводилось йому проживати протягом одинадцяти років навчання у місті Дрогобичі. Труднощі ці однак не можна вважати непереборними, оскільки місто не безлюдний острів, а ті, хоч і скупі відомості, які подає сам письменник у своїх творах, в поєднанні з іншими фактами можуть послужити ключем для подальших більш плідних пошуків. Дотримуючись саме таких міркувань і зважаючи на те, що таким і так вже достатньо спізненими пошуками слід зайнятися невідкладно, ми поставили собі за мету в міру сил і можливостей заповнити цю прогалину в біографії нашого великого земляка, сподіваючись, що обізнаність в розташуванні забудови міста Дрогобича, знайомого нам від дитинства, стане надійним союзником у цьому починанні.

Серед дрогобицьких помешкань Івана Франка перш за все слід згадати будинок кравця Івана Гутовича над потічком коло жупи або саліни, як тоді називали солеварню. Будинок цей, як перше дрогобицьке пристановище Франка-школяра, згаданий в спогадах Франкового ровесника і співучня по Ясеницькій сільській і Дрогобицькій так званій нормальній школі отців Василіан – Михайла Кобилицького і неопублікованого спогаду мешканця приміського села Лішня – Сов’яка Василя Миколайовича, ідентифікується з сучасним будинком №16 по вулиці Жупній на підставі свідчення родичів колишнього власника цього будинку Івана Гутовича – Шемеляк Ярослави Антонівни, дівоче прізвище Гутович, 1912 року народження і Гутовича Володимира Дмитровича, 1910 року народження. Вони підтвердили теж згадану М. Кобилицьким професію свого далекого родича, який був справді кравцем і те, що він піднаймав жилі кутки приїжджим школярам і гімназістам та назвали його ім’я Іван, не відзначене

ні М.Кобилецьким, ані В.Сов'яком. Сам Франко у передмові до збірника "Галицько-руських народних приповідок" уточнює ці повідомлення своїх сучасників, відзначаючи, що багато записів до цього збірника він зробив мешкаючи на станціях у різних дрогобицьких міщан та передміщан, серед яких на першому місці він згадує знову ж кравця Івана Гутовича, тим самим підтверджуючи своє проживання на помешканні у дрогобицького ремісника, що виявився одночасно і досконалим продовжувачем місцевих фольклорно-етнографічних традицій.

Про проживання на цьому першому пристановищі в місті Дрогобичі Іван Франко більше ніде не згадує у своїх творах. Очевидно, воно служило йому лиш тимчасовим помешканням під час вступних процедур до школи Василіан і дуже короткого часу після них, коли батьки Франка ще не були певні того, як остаточно вирішиться справа з його навчанням у міській школі, чи приживеться він в незвичних для нього умовах. І зразу ж після цього, коли були полагожені всі формальності та вияснилось, що навчання у цій школі цілком під силу їх синові, батьки Франка потурбувались про більш комфортний жилий куток для сина, у якому не довелося би йому, як у кравця Гутовича, спати потоком на запіччі, на розстелюваних на ніч сінниках, про що писав у своїх спогадах М.Кобилецький.

Таким помешканням, яке на довгий час служило би житлом Франку-школяреві, приглянулась батькам Франка квартира у господині невеликого будинку і столярної майстерні на бориславській дорозі – Кошицької. Вибір цей був подиктований, мабуть, і тим, що батьки Франка сподівались на кращий догляд і обходження з їх сином у цьому помешканні, господиня якого була хоч і далекою, та все ж родичкою Франків. До того ж сама вона була доброї вдачі і не мала власних дітей, в зв'язку з чим могла більше уваги присвятити їх синові, якому призначалось з того часу проживати окремо віддаленні від материнської ласки і опіки.

Є ще досить скупі але, мабуть, цілком достовірні відомості, записані мешканцем приміського села Лішня – Сов'яком Володимиром Петровичем, 1915 року народження від свого діда Сов'яка Василя Миколаєвича, який знав особисто молодого Франка, про те, що деякий час, поки влаштуватись у Кошицької, Франко мешкав ще в будинку коваля Поплавського, кузня і будинок якого, за свідченням цього інформатора, стояли недалеко від школи Василіан, на розі вулиці Каменярської, яка відходила від вулиці Бориславської в напрямку Жупної.

Дуже можливо, що коваль Поплавський, як колега за фахом Яця-коваля з Нагуєвич, допоміг перебути якийсь час синові-школяреві у себе, поки цьому не було знайдено більш відповідного помешкання. Наявність кузні у місці вказаному В.М. Сов'яком (зараз там південно-західне крило будинку №2 вулиці Бориславської) підтверджується старожилами міста. Про те, що кузня ця належала саме Поплавському засвідчив місцевий житель Губицький Іван Михайлович, 1901 року народження, який особисто знав зятя коваля Поплавського і часто бував у його квартирі. Будь-яких інших свідчень про перебування молодого Франка на помешканні у коваля Поплавського поки що не вдалось розшукати.

Також не піддається поки що верифікації згадка про квартиру у бабки Кузьминської, про яку, як про одне з дрогобицьких помешкань Івана Франка, згадує у своїх спогадах С.Вітик. Очевидно, проживання Франка у коваля Поплавського та у бабки Кузьминської, а врешті-решт і проживання його у кравця Гутовича були відносно короткочасними. Остаточно і на постійно влаштували батьки Франка-школяра на станцію до "цюці" Кошицької, квартира якої знаходилась недалеко Василіянської школи і, як здавалось,

забезпечувала сповна “новоспеченого” школяра не тільки житлом, але й необхідним доглядом і опікою. Цілком зрозуміло те, що постійне проживання на помешканні у Кошицької юного Франка протягом трьох років його навчання у школі Василян накладає і більші вимоги щодо локалізації цього помешкання, враження від перебування у якому зберігав письменник протягом цілого свого життя.

Відразу скажемо, що ті орієнтири щодо місцезнаходження станції Кошицької, які наводяться письменником – Бориславський тракт, сучасна вулиця Бориславська, потік, як єдина водна артерія, що перетинає цю вулицю і гарбарня, до якої прилягало обістя Кошицької, котра ще в радянський час діяла під дещо претензійною назвою шкіряного заводу – виявились сповна достатніми для нашої мети. Навіть ця королева заборонного саду – велетенська, рясніюча плодами груша, яку крізь щілину у паркані обістя своєї господині так захоплено оглядав молодий Франко якимсь дивним чином зберігала до недавня остій свого колись могутнього, відтак потрошеного часом, але все ще живого стовбура.

Якщо до сказаного додати, що нам пощастило зустрінути ще й досить близького родича чоловіка Кошицької, його братового онука Гучинського Мар'яна Осиповича, який зміг досить докладно показати те місце, де стояла описана Франком господя, а також старожилів міста: згаданий вже нами Губицький Іван Михайлович і Леськів Сергій Несторович, які внесли суттєві доповнення до нашого пошуку, то можна впевнено констатувати, що цей наш пошук виявився цілком успішним.

Сергій Леськів стверджує, що господя Кошицької, про яку, як про своє трирічне помешкання у Дрогобичі, згадує Іван Франко, а також гарбарня, до якої вона прилягала, знаходились, рахуючи від центра міста, наліво по Бориславській вулиці, зразу ж за потічком. Сам будинок Кошицької знаходився на деякій віддалі від дороги, а саме там, де задвірки сучасної вулиці Бориславської утворюють закінчення провулка Ремісничого. Залишається висловити сподівання, що громадськість міста подбає про встановлення пам'ятного знаку на місці, де знаходилось перше постійне дрогобицьке пристановище майбутнього письменника, могутній талант якого якраз тут почав пробиватись першими паростками, яким опісля судилось розквітнути пишним квітом на ниві рідної літератури.

Місцезнаходження другого постійного помешкання Івана Франка у Дрогобичі, так званої станції у бондаря Корпака, встановлюється на підставі заміток самого письменника, наведених ним в автобіографічному оповіданні “Гірчичне зерно” та у нарисі “У столярні” і зіставлення тих заміток зі спогадами гімназійного товариша письменника М. Кореневича, який, мешкаючи “за саліною”, часто вступав до Франкової квартири, що, за його словами, знаходилась “при поперечній дорозі”, а опісля сам перебрався на цю квартиру і мешкав у ній разом з Франком протягом півтора року. Очевидно, часте “вступання” до Франкової квартири його гімназійним товаришем могло відбуватись лиш в цьому випадку, якщо згадана ним “поперечна дорога”, а отже, і квартира його товариша по навчанню, знаходилась на його щоденному маршруті до гімназії, який від цього місця обидва товариші звичайно долали вже удвох.

Реконструкція шляху М. Кореневича від саліни (сучасний сільзавод) до гімназії показує, що такою поперечною дорогою, на якій знаходилась квартира Івана Франка періоду його навчання у гімназії, могла бути лиш сучасна вулиця Марійська, яка, по суті, і становить поперечний провулок з небагатьма будинками, що сполучає сучасну вулицю Жупну, на кінці якої знаходиться згадана саліна, з вулицею Юрія Дрогобича (колишня Боднарська). Поперечною, врешті, за її фактичним розташуванням називають цю вулицю і до цього часу неофіційно місцеві старожили.

Досить докладний опис цього Франкового помешкання М.Кореневичем порівняно з ретроспективним вивченням стану будинковолодінь вулиці Тарійської, колишньої поперечної дороги, дозволив висунути попереднє припущення і щодо локалізації будинку Корпаківської станції майбутнього письменника. Все вказувало на те, що таким будинком міг бути лиш невеличкий дерев'яний наріжний будиночок під гонтою, який донедавна ще стояв на сходженні вулиць Марійської і Юрія Дрогобича, навпроти старовинної колони, що й підтвердилось опісля. Як показало опитування місцевих старожилів, а після цього і документальні матеріали, що зберігались в архіві Міського бюро технічної інвентаризації, будинок цей, за номером 2 по вулиці Марійській справді належав нині померлій в Польщі Корпак Єлені, по чоловікові Гринді і був успадкований нею від батька, що вважався родовитим бондарем, хоча не цурався ані теслярської, ані столярської роботи. Мабуть, тому, на відміну від Франка, М.Кореневич і називає його теслярем. Його ім'я Мартин, повідомлене нам громадянкою Луцькою С.Ф., яка добре знала його дочку Єлену, вдалось уточнити остаточно за написом на могильній плиті, виготовленій ще при житті його дочки і на її замовлення мулярем Й.Балицьким, який і допоміг нам знайти цю плиту.

Перед моїми очима, очима корінного дрогобичанина, якому не раз доводилось проходити тими місцями, ще і зараз проступають нескладні обриси цього старенького будиночка на колишньому Бондарському провулку. Я добре пам'ятаю, як ще малим хлоп'ятком на невеликому майданчику побіля пам'яткової колони, який ми називали плянтами і який на схемі міста претензійно означувався як Площа Марії, я разом із своїми ровесниками ганяв м'яча або вибивав кичку. Тоді ані я, ані мої сердешні друзі по забавах дитинства анітрохи не догадувались, що цей непоказний будиночок, до якого не раз долітав наш м'яч, колись служив притулком великому Каменяреві. Врешті-решт, ніким не помічений не так вже й давно закінчив він своє приземне існування, чого не можна сказати про стародавню колону, так звану фігуру, яка стояла навпроти нього, що набагато раніше свого строку була теж знесена в радянські часи міськкомунгоспом на підставі невідомо чийого, однак легкого на руку і не досить далекоглядного розпорядження. А можливо такого розпорядження і не було, лиш керівники міськкомунгоспу, виходячи з власних "міркувань" і в догоду існуючому режимові, допустились цього, щоб не сказати більше – самовільного вчинку.

Ми не випадково згадали про пам'яткову колону на Плянтах, цю досить оригінальну споруду малої архітектури, яка в минулому прикрашала своїм незвичним виглядом цей стародавній район Дрогобича. Справа в тім, що завдяки малюнкові цієї колони, виконаному місцевим художником І.С. Ступницьким, типографська репродукція якого наводиться у другій частині відомої монографії М.Мсцівуєвського, можна побачити і хатку Мартина Корпака, поки що єдине іконографічне зображення цього непримітного притулку студентських років нашого краянину.

У нашій краєзнавчій теці є ще одне ескізне зображення цілком незвичної дрогобичкої станції Івана Франка, на котрій йому довелося перебути лиш одну добу свого страдницьки прожитого життя. Ця доба послужила основою для оповідання "На дні". Ми маємо на увазі та звану Хлопську тюрму на Панській вулиці (так тоді ніби в насмішку величали пізнішу вулицю Міцкевича, теперішню Шевченка), яка за іронією долі знаходилась поруч з гімназією, яку перед тим з золотою медаллю закінчував сповнений шляхетних поривань і надій молодий Франко.

Ця до деталей описана Франком тюремна западня у свій час була зареєстрована в міській організації Товариства охорони пам'ятників і зберігалась в складі приміщень тодішньої філармонії, тодішня влада міста не позбавили нас назавжди можливості на власні очі оглядати це місце народного болю і страждань, описане з натури нашим великим краянину. Тепер лиш з цього опису ми можемо скласти собі уявлення про приречене животіння найнижчого суспільного прошарку так званого суспільного дна, на котре був викинений наш письменник під час одного із етапів свого сподвижницького життя.

Визначення дрогобицьких помешкань молодого Франка, на яких йому довелося прожити одинадцять років, свого не часто уквітчаного трояндами, а частіше усіяного колючим терням дитинства, дозволяє висунути припущення і щодо першопричини пізнішого важкого захворювання, яке остаточно призвело його до могили. Справа в тім, що дерев'яний будинок Кошицької, у якому проходили перші три роки проживання Франка – школяра у Дрогобичі, був розташований побіля самого потічка, який часто виливав, від чого стіни помешкання майже ніколи не просихали, що створювало ідеальні умови для набуття його мешканцями ревматоїдних захворювань, котрі, як відомо, можуть утримуватись в організмі в хронічній формі протягом цілого життя, мало чим проявляючись, і призводити в більш пізньому віці до таких ускладнень, як параліч кінцівок тощо. Є відомості про те, що Гусинський, другий чоловік господині цього дому помер саме від ревматизму. Врешті і сама господиня Кошицька теж захворіла тією хворобою і, як це реалістично і страшно описав Франко у своїх спогадах, наприкінці своїх років була розбита паралічем. “Хвороба відняла її ноги і вона, – пише Франко, – не могла навіть ходити, а мусила повзати на руках, волочучи немічні ноги за собою... Зів'яла, жовкла, лице покрите зморшками. Пальці покорчені та повикручені ревматизмом...”. Вже як зрілий письменник, описуючи співчутливо цю жахливу картину старості своєї давньої господині, Франко, можливо, відчував і у себе наближення тієї важкої хвороби, набутої ним, як видно, ще за часів дитинства.

Мабуть, і батьки Франка і розуміли, в яких жахливих умовах проживав їх син, однак матеріальні нестатки не давали їм можливості забезпечити йому краще життя. Все ж із вступом Франка до гімназії, вони забрали його від Кошицької і намістили на станцію до бондаря Корпака, хатчина якого знаходилась подалік потоку на горбочку, хоча дуже маленькі розміри тієї станції, що служила одночасно і кухнею і спальнею усій челяді, а іноді, напевно, й майстернею зубожілого ремісника, не набагато покращили умови життя майбутнього письменника.

Та й пізніше, повне тяжких випробувань, воістину сподвижницьке життя Великого Каменяра аж ніяк не сприяло збереженню його фізичних сил і здоров'я, що остаточно вилилось у загострення тяжкої недуги і в дочасну смерть письменника на шістдесятому році життя.

Нам, сучасникам, місця дрогобицьких станцій Івана Франка, у яких визрівав його неперевершений талант, будуть завжди нагадувати про стійкість і незламність на важкому шляху до знань цього великого сина нашого краю.

Ярослав Ольховий.

Дрогобицькі станції Великого Каменяра.

У статті, на основі численних переказів та свідчень очевидців, локалізуються місця проживання І.Франка у Дрогобичі під час навчання, звертається увага на причини, що призвели до невиліковної хвороби Каменяра.

Yaroslav Ol'khovyi.

The Great Stonemason's places in Drohobych.

In the article on the basis of numerous legends and testimonies I.Franko's places of residence in Drohobych during his study there are located. The attention is paid to the causes, which led to the incurable disease of the Stonemason.

МІЖ СЕМІТИЗМОМ Й АНТИСЕМІТИЗМОМ: ІВАН ФРАНКО ТА ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ

В українській інтелектуальній історії немає жодного іншого автора, у творчості якого єврейські сюжети займали б стільки місця, як у відомого письменника, публіциста і політичного діяча Івана Франка (1856-1916). Це багатство і важливість єврейської тематики в творчості І.Франка різко контрастує з порівняно невеликою кількістю досліджень з цієї теми¹. Довголітнє мовчання навколо цієї проблеми відображає загальну тенденцію, властиву для радянської науки, щодо негласної заборони дослідження єврейських сюжетів. У Радянській Україні ця тенденція набула крайнього вияву, у порівнянні, скажімо, з балтійськими республіками, де єврейські теми знаходили своє, хоча й дуже обмежене, відображення у місцевих академічних дискурсах². У конкретному випадку Франкової спадщини це призвело до вилучення зі збірок його творів власне тих поезій, оповідань та публіцистичних статей, котрі були написані на єврейські сюжети³.

Українська гуманітарна наука, що розвивалася поза межами СРСР, не могла скомпенсувати цього недоліку. До 1939 р. її досягнення у цій проблематиці обмежилися до публікації декількох раніше не відомих статей Франка та спогадів про нього⁴, а після 1945 р., уже в еміграції, – до нечисленних і почасти апологетичних, хоча й не позбавлених цікавих спостережень статей єврейської проблематики⁵. Принагідні згадки на тему “Франко і євреї” можна знайти у дослідженнях неукраїнських авторів Заходу⁶. Від робіт українських діаспорних дослідників вони відрізняються щонайменше у двох відношеннях: всі ці згадки є дуже маргінальними (характерно, що всі вони подані у підрядкових примітках), а по-друге, згадують Франка майже виключно як антисеміта⁷. Теза про Франків антисемітизм набагато виразніше виявилася у публіцистиці. Два випадки заслуговують на окрему згадку. Першим є стаття “Франко і жидівське питання”, надрукована без підпису у “Краківських вістях” під час нацистської окупації, напередодні остаточної ліквідації галицьких євреїв. Стаття мала замовний характер і покликана була роздмухати антиєврейські настрої серед окупованого українського населення. Весь її пафос полягав у поборенні поширеного образу Франка як семітофіла чи людини, прихильної до євреїв⁸. Другим була стаття в американському єврейському журналі “Vorwärts”, надрукована вслід за 100-річним ювілеєм Франка. Її автор на прикладі Франкових повістей з “Бориславського циклу”, включених у шкільні програми, намагався довести, що радянський уряд цілеспрямовано поширював антисемітизм серед молоді. Франка названо “гайдамакою і правдивим спадкоємцем Хмельницького та Гонти, що в своїх творах провіщав погроми і знищення жидів”, “паскудним погромником” і поставлено на одну дошку з “гайдамакою Нікітою Хрущовим, у жилах якого кипить нечиста кров Богдана Хмельницького”⁹.

З падінням комуністичного режиму в Україні і зникненням формальної цензури тема “Франко й антисемітизм” отримала друге дихання. Це стало результатом зміни політичної кон’юнктури: якщо раніше етос українського демократичного націоналізму

(чоловим представником якого вважають Франка) визначав обов'язком українського патріота поборювати антиєврейські настрої, то тепер легалізувався і протилежний напрямок радикального (інтегрального) націоналізму, котрий відкрито обговорює теми про "шкідливість євреїв" в Україні¹⁰. В останньому контексті можна побачити поклики на Франка як класика – хоча, знову ж таки, публікації такого характеру є погано замаскованими політичними маніпуляціями¹¹.

В українському академічному світі єврейська тематика повертається у франкознавчі дослідження дуже вибірково. Поза увагою залишаються саме ті статті, які суперечать усталеному канону Франка як прихильника ідеї українсько-єврейського примирення й українсько-єврейської солідарності¹². Причини цієї вибіркості зрозумілі: такі статті зміцнюють етнічний стереотип українців як уроджених антисемітів – стереотип, з яким українській історіографії й українській публіцистиці доводилося боротися впродовж усього часу свого існування. Бо якщо антисемітські нотки помітні навіть у такого прихильника українсько-єврейського примирення, як Франко, то що можна говорити про пересічних українців? Публікації на тему Франкового антисемітизму демонструють дивовижну закономірність: вони вбачають цей антисемітизм там, де його немає, натомість ігнорують ті Франкові праці, де він очевидний. Ця стаття має на меті проаналізувати Франкові твори анти-семітського звучання, які досі залишаються повз увагою дослідників. Звернення до них дає змогу виявити межу симпатії Франка до євреїв та причини, котрі змушували її порушувати. У ширшому порівняльному контексті Франкова постава уможливорює порушення питання про розмаїтість форм модерного антисемітизму та про співвідношення між його загальним змістом і конкретними виявами.

Антисемітські нотки найбільш властиві творам молодого Франка (до середини 1880-х років) – період, коли він був тісно зв'язаний із соціалістичним рухом. Це ставить перед дослідником додаткове завдання – пояснити, наскільки Франків антисемітизм пов'язаний з його соціалістичними поглядами, а наскільки має самостійне значення. А також спробувати оцінити, наскільки погляди Франка були є оригінальними, а наскільки відображають загальні настрої інтелігенції того часу.

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В АВТОНОМІЧНІЙ ГАЛИЧИНІ

Зрозуміти ставлення Франка до євреїв не можна без зіставлення його творів з контекстом, в якому вони виникали. Все своє життя Франко провів у Галичині – австрійській провінції, котра в XIX ст. була одним з найбільших у світі місць скупчення єврейського населення. Роль цього регіону у тогочасній географії розселення євреїв можна описати за формулою концентричних кіл: Галичина перебувала у самій середині декількох інших регіонів, кожен із яких, відповідно до вибраного масштабу, мав найбільшу кількість єврейського населення. Габсбурзька монархія була найбільшим у Європі, поза Росією, місцем скупчення єврейського населення; у самій монархії найбільше євреїв проживало в австрійській частині (т.зв. Цислитанії); бл. двох третіх (66,2% у 1900 р.) австрійських євреїв жило в Галичині; у самій Галичині густота і чисельність єврейського населення зростала з заходу на схід, так що у східних (українських) повітах проживало 75% (у 1900 р.); а галицьке Підкарпаття – район, де народився Франко, – було одним з найбільших місць зосередження євреїв.

Євреї були частиною галицького пейзажу так само, як галицькі містечка чи Карпатські гори, – у сенсі, що їх присутність була універсальною. На карті австрійської

Галичини ще, напевно, вдалося б знайти місця, де з євреями не стикалися нащодень. Однак такі місця були не у східній (українській, чи, вживаючи тогочасної лексики, “руській”), а в західній (польській) частині Галичини – там, де переважали колишні королівські міста, котрі мали привілей “*de non tolerandis Judaeis*”. Іван Франко народився ж у східногалицькому селі Нагуєвичі поблизу повітового (з 1867 р.) міста Дрогобич, яке мало репутацію столиці “галицьких цибулярів” – зневажлива кличка галицьких євреїв¹³. Дрогобич був одним з 55 міст Галичини, де євреї на початку становили більше половини населення. Натомість сусідній Борислав – центр видобутку галицької нафти, про який стільки говорилося у Нагуєвичах у часи Франкового дитинства і якому він пізніше присвятив цілий цикл своїх прозових і поетичних творів – був одним з 8 галицьких міст, де частка єврейського населення перевищувала 75%¹⁴. На 20 -му році життя (1875 р.) Франко переїхав до Львова, столиці Галичини. Львів до 1900 р. був містом з найбільшим у Габсбурзькій монархії єврейським населенням (з 1900 р. першість перейшла до Будапешта)¹⁵.

Галицькі євреї (*Galizianern*) були особливим типом єврейського населення, який сильно відрізнявся від т.зв “литваків” чи “дайчерів” – євреїв литовських чи німецьких земель. Вислів “*ein typischer Galizianer*” (“типовий галичанин”) був однією з найтяжчих образ, з якою західноєвропейський єврей міг звернутися до єврея східноєвропейського: галицький єврей уважався брудним, бідним, ледве письменним і примітивним¹⁶. Бідність галицьких євреїв була страхітливою: майже половина галицького єврейства складалася з т. зв. *Luftmenschen* – людей, котрі не мали постійних засобів існування, тобто жили “з повітря” й утримувалися єврейською громадою. Цей розпачливий стан виразно схарактеризував український лікар і депутат віденського парламенту Роман Яросевич (до речі, близький приятель Франка), описуючи в одному зі своїх інтерв’ю досвід власної лікарської практики: “Коли мене кличуть до єврейського пацієнта, я завжди даю майже той самий рецепт: їжа. Відповіддю на цей рецепт є мовчазний жест. Він говорить про все...”¹⁷ [When I am called to a Jewish patient the prescription is almost invariably the same: food. The answer to this prescription is a silent gesture. This tells all...]. Галицьке єврейство підпадало під загальну тенденцію розселення євреїв у всьому світі: вони розвивали з-поміж себе численну торговельну верству, коли потрапляли в край, населення якого було економічно слабше розвинутим, аніж вони самі¹⁸. Галичина ж була найбільшим і водночас найбіднішим краєм Цислітанії. У 1880 р. вона займала 26,1% території і числила 26,9 % населення австрійської частини, але заледве 9,2% всіх промислових підприємств і 4% промислової продукції. Парадоксальним чином “злиденна” Галичина мала вдвічі більше торговців, аніж багатші і промислово розвинуті центральні австрійські провінції. У 1900 р. 37% єврейськоо населення були торговцями і власниками корчем. Згідно з неофіційними, але вірогідними даними, в окремих галицьких повітах один торговець припадав на кожні 8-10 сімей, а село з 80 селянами мало 6-8 торговців або корчмарів. Через низьку купівельну спроможність населення і сильну внутрішню конкуренцію більшість з зайнятих у торгівлі євреїв ледве зводили кінці з кінцями: наприкінці 19 ст. усе майно пересічного галицько-єврейського торговця не перевищувало (в еквівалентному перерахунку на доларовий еквівалент) 20 американських доларів, а у багатьох випадках – навіть 4 доларів¹⁹.

Більшість галицького населення мусила жити з праці на землі. Однак лєвова її частка (43% у 1889 р.) належала власникам великих маєтків, переважно полякам за національністю, у руках яких, до того ж, після проголошення галицької автономії (1860-і роки) перебувала адміністративна влада у краю. Як і галицька земельна аристократія,

так і центральний віденський уряд не були зацікавлені в індустріалізації краю. Це мало фатальний вплив на умови життя абсолютної більшості галичан, котрі в умовах гострого аграрного перенаселення не могли знайти собі додаткових засобів до існування²⁰. За деякими оцінками, наприкінці 19 ст. у Галичині від голоду і недоїдання помирали 5-6 тис. осіб²¹. “Галицька злиденність” (*Nędza Galicyi*) була загальновідомою. Вона була торговою маркою краю для зовнішнього світу, так само як “галицька мораль” (що значило відсутність будь-якої моралі), “галицький граф” (так у Відні називали ошуканців), так і “галицькі вибори” (синонім політичних маніпуляцій). Галичина відзначалася одним із найвищих рівнів неписьменності як у Європі, так і в Габсбурзькій монархії (в останній за цим показником її перевершували лише південнослов'янські землі). В середині ж Галичини цей показник зростав із заходу на схід: неписьменність була вищою в українських (східних) повітах, аніж у польських (західних)²².

Драматизм ситуації полягав у тому, що численне галицьке єврейство опинялася віч-на-віч зі ще численнішим, біднішим і неписьменнішим українським чи польським селянством. Попри загальну бідність, ці групи рідко демонстрували солідарність у взаємовідносинах. На це складалися різні причини. Традиційно, головною роздільною і довгий час неперехідною лінією було віровизнання: галицькі русини були греко-католиками, поляки – католиками, а євреї – іудеями. До того ж, значна частина євреїв жила у містах і містечках, тоді як християнське населення (90 % галицьких русинів і бл. 70% галицьких поляків у 1900 р.) займалися сільським господарством. Тому стосунки між християнами і нехристиянами набирали рис типового антагонізму між селянами і жителями міста.

Однак під тиском модернізаційних процесів – демографічної трансформації, політичних реформ та модерних політичних і культурних рухів – традиційна структура кожної з трьох конфесійних спільнот підлягала сильній ерозії. Починаючи з 1880-х років, Галичина стає майже невичерпним резервуаром трудової еміграції до Західної Європи і Північної Америки (для галицьких євреїв додатковим напрямком була угорська частина Габсбурзької імперії, де наприкінці 19 століття нова економічна кон'юнктура робила ці землі особливо придатними для господарської модернізації – вирішальну роль в якій, до речі, відігравали угорські євреї). Більшість, однак, залишалася в краю і потрапляла в умови гострої економічної конкуренції. Одним з головних її об'єктів була земля поміщиків, котрі після скасування панщини у 1848 р. не могли пристосуватися до нових умов і мушили розпродувати (“парцелювати”) своє майно. Іншим конкуренційним полем стала торгівля: тут єврейські капітали почали відтискати українські і польські кооперативні організації.

Чи не найбільше модернізаційні зміни зачепили власне єврейське суспільство. Під кінець XIX ст. образ “типового галичанина” слабо відображав нові суспільні умови, оскільки галицьке єврейство було вже далеко не однотипним. У соціальному і культурному відношенні від нього відбігали сім'ї багатих секуляризованих євреїв з числа банкірів і підприємців та все більше зростаюча верства представників “вільних професій” – лікарів, адвокатів та світської інтелігенції. Найбільші відмінності серед галицького єврейства простежувалися, однак, у релігійному складі: воно поділялося на правовірних іудеїв, гасидів та “поступових” – прихильників єврейської емансипації (Гаскалі). Стосунки між трьома групами часами досягали напруги гострого конфлікту, з тим що перші дві тяжіли до укладання спільного компромісу, спрямованого проти третьої.

У соціальному відношенні відмінності між місцевими українцями і місцевими поляками вміщувалися у різницю між так зв. “неісторичними” й “історичними” народами:

українців надзвичайно бракувало серед т.зв. репрезентативної еліти (офіцерського корпусу, підприємців, бюрократів й аристократії), тоді як польська спільнота була набагато більше соціально диференційована: частка цієї еліти була набагато вищою, і, що головне, дуже численною залишалася шляхта²³. Відмінності між соціальною структурою обидвох спільнот привели до витворення стійкого стереотипу українців як “народу священиків і селян” (роруw і сhлоруw), а поляків – як “шляхетської нації”.

Релігійні і соціальні відмінності всередині галицького населення могли активно експлуатувати соціалізм і націоналізм – дві модерні ідеології та два модерні політичні рухи, котрі набирали все більшої сили з часу впровадження у Галичині автономії. У випадку греко-католицького й іудейського суспільства прихід націоналізму, зокрема, додав ще одну лінію конфронтації: конфлікт різних національних орієнтацій серед освічених верств. Офіційна габсбурзька політика взагалі визнавала євреїв за окрему релігійну групу (іудеї), але відмовляла їм права називатися окремою нацією. З точки зору багатьох освічених євреїв, єдиний шанс “націоналізації” пролягав через асиміляцію в одну з “історичних націй”. У випадку Галичини, такими націями могли бути німецька або польська; відповідно політичне життя секуляризованих євреїв аж до 1880-х років позначалося боротьбою між прихильниками німецької та польської орієнтацій. В останніх десятиліттях 19 століття тут виникає і міцніє сіоністський рух, що ставив собі за мету утвердити окремішню єврейську ідентичність. На відміну від релігійного антагонізму, у сфері національного самовизначення компроміси були неможливими. Свої кризи ідентичності багато з освічених євреїв розв’язували переходом з однієї групи в іншу²⁴.

Подібно до останніх, українські інтелігенти й політики впродовж другої половини XIX ст. сперечалися про свою національну орієнтацію. Частина надавала перевагу польській асиміляції. Їй протистояли дві антагоністичні групи прихильників української і російської орієнтацій. І, нарешті, значне число уникало визначатися у категоріях взаємовиключних національних ідентичностей, обмежуючись звичним офіційним окресленням “русини”²⁵. У загальній конфігурації польсько-українсько-єврейського трикутника різні національні орієнтації творили між собою нетривкі союзи. Загалом освіченого галицького єврейства вдався до раціональної і випробовуваної тактики євреїв у всій Європі – солідарності з місцевою історичною нацією, тобто поляками. Про солідарність з українцями, а тим більше українську асиміляцію не могло бути й мови, з огляду на специфічну соціальну структуру українського суспільства (переважання селянства та брак середнього класу) та прагнення євреїв забезпечити собі захист з боку сильнішої сторони (якою була польська адміністрація і польські партії). До того ж, польський національний рух пропонував дуже привабливі для багатьох євреїв демократичні гасла. Разом з тим, прагматичні інтереси час до часу диктували й потребу українсько-єврейського компромісу. Вперше такий союз уклався під час виборів до галицького сойму у 1873 р. Однак у міру того, як наприкінці XIX ст. у Галичині став міцніти польський антисемітизм, а в єврейському таборі – сіоністська орієнтація, склалися умови для тривкішого українсько-єврейського союзу, побудованого на антагонізмі до спільного ворога. У 1907 р. у віденському парламенті дійшло до безпрецедентного випадку, коли український посол Юліан Романчук поставив вимогу визнати євреїв окремою нацією²⁶.

У ширшому ж контексті динаміка стосунків усередині галицького етнічного трикутника набирала все більшого значення для майбутнього геополітичного влаштування усієї Східної і Центральної Європи. Після репресій у Російській імперії у 1860-х рр.

польський і український рухи перенесли центр своєї діяльності до Галичини, користаючи з ліберального режиму Габсбурзької монархії. Цій найвідсталішій австрійській провінції відводилася символічна роль “національного П’ємонту” – території, навколо якої у майбутньому мали б виникнути нові національні (відповідно – польська й українська) держави. Галицькі євреї вдовольнялися набагато скромнішими вимогами. Однак Галичина стала важливою територіальною базою формування модерної єврейської політики і культури²⁷.

У кожному випадку, спосіб, у який галицькі українці й поляки визначали себе як націю, не був виключно їхньою внутрішньою справою. Їхнє самовизначення мало далекосяжні наслідки для майбутнього Центральної і Східної Європи взагалі, а для східного єврейства зокрема. Іван Франко був безперечним лідером у розвитку української ідентичності, котра мала обійняти галицьких “русинів” і підросійських “малоросів” в одну велику східноєвропейську (українську) націю. Артикуляція цієї ідентичності у його випадку тісно пов’язана з пошуками відповідей на єврейське питання – що й робить Франкову біографію таким важливим об’єктом дослідження з перспективи історії українсько-єврейських відносин.

ФРАНКО ТА ЙОГО ЄВРЕЇ

Перед українськими, польськими й єврейськими діячами стояв важливий виклик: як змобілізувати під свої прапори малописьменне, бідне і здебільшого байдуже, а то й вороже до світу “високої політики” і “високої культури” населення? Очевидною відповіддю було використання існуючих соціальних, релігійних та етнічних відмінностей, надаючи їм ідеологічного значення. Завданням національної інтелігенції було мінімалізувати відмінності всередині власної національної спільноти (яку треба було ще збудувати!) та змаксималізувати різницю між нею та іншими “уявними” націями.

Фольклорні збірки, що дійшли до нас від того часу, показують, що масова свідомість галицьких русинів містила багатий матеріал для конструювання такої дистанції. Аналіз галицько-українських прислів’їв, у котрих представлений негативний образ поляка (ляха), привів дослідника Богдана Струмінського до висновку, що “ideologiczna podstawa do zabijania w wieku XX była gotowa jeszcze przed pojawieniem się nowoczesnego, wojującego nacjonalizmu”²⁸. Однак образ поляків при цьому залишався досить амбівалентним – про що свідчить численна група прислів’їв, у котрих поляки представлені у досить нейтральний або навіть позитивний спосіб²⁹.

Натомість, у ставленні русинів до євреїв домінував поспіль негативний образ. Свідченням цього є приказки на єврейську тематику, котрі Франко записав і опублікував в окремому томі “Етнографічного збірника”. На підставі цих приказок можна скласти короткий реєстр антиєврейських стереотипів: євреї боягузливі та недоумкуваті, не вміють виконати найпростішу селянську роботу. Вони “нечисті”, що видно вже з їхнього зовнішнього вигляду, а також нібито поголовного враження заразними хворобами (“пархами”, тобто коростою). “Нечистість” євреїв знаходить свій вираз також у тих приказках, котрі порівнюють їхній образ з найнечистішими функціями людського тіла. Вже одного того переліку було б достатньо, щоб зрозуміти величину і неподоланність відстані між місцевими християнами та євреями: останні в очах перших виглядають майже як каста, і то як каста недоторканих. Однак євреї є кастою особливою, бо стоять не нижче, а вище християнина: вони надзвичайно кмітливі та

шахраюваті і немилосердно визискують селян заради своєї користі, часто допроваджуючи останніх до повної руїни. Євреї є абсолютно “чужим” для селянина також через свою релігію, покликанням котрої є мучити, а навіть убивати християн. Євреям не буде спасіння на тім світі, але вони не заслуговують на християнське співчуття і допомогу і на світі цьому. Тому в місцевих приказах особливо дістається тим християнам, котрі прислужують і допомагають євреям³⁰.

Значну частину приказок на єврейську тематику Іван Франко зібрав у своєму рідному селі Нагуєвичах та рідному селі своєї матері – сусідній Ясениці Сільній. В обидвох селах пройшло його раннє дитинство; сюди він час до часу приїжджав під час свого навчання у Дрогобицькій гімназії та Львівському університеті. Знайомство з місцевими настроями на підставі приказок наводить на думку, що у ранні роки Франко має більше шансів стати антисемітом, аніж семітофілом. Однак його дитинство було відносно вільним від етнічних стереотипів – відповідно до іншої русько-української приказки: “як не кождий жид паршивий, так і не кождий хлоп свиня”³¹. Один з його найранніших спогадів про євреїв стосується того, як його мати прийшла раз із села і принесла кілька єврейських пасок, які дістала від нагуєвицької шинкарки: “Діти, – гукнула мати до мене й до моїх братів і сестри, – дивіться, що дала мені для вас Сара! Вона поламала сухі плячки і дала дітям: “Їжте, це жидівська паска. Правда, люди кажуть, що в ній є кров християнських дітей, але це дурниця”. “Це було перше живіше враження, що лишилося мені з мого дитинства про жидівство, – згадував Франко. – Заразом була це перша звістка, яку я дістав про байку за кров. Мати сказала свою думку про це так спокійно й рішуче, що ми тільки здивовано розплющили очі, без звичайного жаху, в який, як буває, так часто попадають серед розмов про це далеко старіші й більше освічені люди. Заразом дала мати найкращий доказ, що вона не вірила в байку про кров, споживаючи враз із нами принесені шматки хліба”³².

Франко вважав, що ця “байка про кров” у русько-українських селах є загальновідомою – бо, зокрема, її здавна проповідувало духовенство – однак вона не викликала в селян “ні глибшої емоції, ні фантастичної ненависті”³³. Сім’я Франків проживала на околиці села, де не було шинку, а тому й не було євреїв. Його точки дотикання з єврейським світом були дуже нечисленими. Це були поодинокі бідні євреї, котрі час до часу заходили у цю частину села, пропонуючи селянам свої невибагливі товари чи ремісничі послуги. Перший досвід співжиття з євреями Франко здобув, коли перебрався вчитися у сільську школу до сусідньої Ясениці Сільної. Серед школярів були два сини місцевого шинкаря, які цілком добре чулися в товаристві сільських дітей. Один із них, не по роках розвинутий Аврамко, захищав несміливого і фізичного слабкого Франка від кпинів старших учнів. Він став його дитячим приятелем.

Справжнє знайомство зі світом галицьких євреїв у Франка почалося тоді, коли його віддали на навчання до Дрогобича, спочатку у василіянську школу (1864-1867), а потім – у місцеву гімназію. Якраз у тому часі, десть між 1863 і 1865 рр., у місті стався великий антиєврейський погром, ініціаторами якого були місцеві дрогобицькі учні. За роки навчання Франко сам був свідком регулярних бійок, котрі провадили старші учні Дрогобицької гімназії з місцевими євреями. Однак й у василіянській школі, і в самій гімназії стосунки між учнями-християнами й учнями-євреями не позначалися насильством. Щоправда, отці-василіяни тримали єврейських дітей на окремих лавках і не дозволяли їм стикатися з учнями-християнами. Такої сепарації, однак, не існувало в гімназії. Не було там тоді й ані сліду національного чи конфесійного конфлікту, котрий так сильно забував пізніше серед галицької гімназійної і студентської молоді.

Його єдиним тодішнім виявом були польсько-українські дискусії про історію і літературу. Учні-євреї трималися осторонь від цих дискусій, однак деякі з них записувалися на українську мову чи літературу³⁴.

Багато з гімназистів-євреїв, котрі вчилися разом з Франком, пізніше стали знаменитостями. До їх числа належали Моріц Готліб – талановитий художник, який помер у молодому віці³⁵, віденський публіцист Л.Монат та відомий польський класичний філолог Лев Штернбах³⁶. Найближчим приятелем Франка був родич Готліба Ісаак Тігерман, який виявив неабиякий талант як математик, але вибрав собі кар'єру адвоката і теж помер замолоду у Дрогобичі³⁷. Що між учнями-євреями й учнями-християнами не існувала великої дистанції, свідчить і той факт, що Франко, займаючись корепетиторством, найбільше замовлень мав від дрогобицьких єврейських сімей. Зі свого знайомства з сімейним життям галицьких євреїв Франко-учень виніс два важливі висновки. По-перше, єврейські діти були більш розвиненими, аніж християнські. Цю обставину він пояснював собі тим, що єврейські хлопці вчилися і в школі, і вдома, а тому їх рідко можна було побачити на вулиці. По-друге, його особливо вразили близькість стосунків між батьками і дітьми в єврейських сім'ях, здатність перших щиро радіти успіхам других, підтримувати їх добрим словом і похвалою – часом навіть перебільшуючи їхні справжні успіхи. Це дуже контрастувало з руськими, особливо селянськими сім'ями, побудованими на батьківському авторитеті і дитячому послусі. Франко-учень із заздрістю прислухався до похвал, які розточував зі сльозами на очах батько-Штернбах на адресу свого талановитого сина, “бо я, убогий, вчасно осиротілий селянський син, не мав на світі нікого, хто клопотався би про мої поступи з такою великою любов'ю й бодай би напів із таким великим розумінням”³⁸.

Спостереження над цивілізаційними відмінностями між християнським і нехристиянським світом пробудили у Франка ранню зацікавленість культурою Сходу. Його “тягло на Схід”, за його власним визнанням, ще з часів навчання у Дрогобицькій гімназії. Старий Завіт, поряд з античними авторами, зробив на нього сильне враження: він зачитувався ним у церковнослов'янському, німецькому і польському перекладах, а з часом сам став перекладати віршами значну частину Іова та кілька глав Ісайї³⁹. Батько його шкільного товариша Лімбаха, прочитавши Франкові переклади пророків, сказав йому: “Чого вам там шукати в жидів? І хіба ви здібні зрозуміти їх почуття та передати їх як слід? А хоч-би були здібні, то питайте самі себе: на що придалось-би це? Кому це потрібно? Хіба тепер цікавить кого, чим цікавилися ті люди перед тисячома літ?” [...] Лімбах часто приходив до Франка, випозичаючи у нього книжки з західної літератури. Через нього Франко знайомився зі світом засимільованих євреїв. Їх було досить багато у Дрогобичі. У 1880-х роках вони навіть видавали свою окрему німецькомовну газету “Drohobyczer Zeitung”. Однак Франкові шкільні друзі-євреї належали до того покоління, котре асимілювалося уже в польську, а не німецьку культуру. Найяскравішим прикладом був Моріц Готліб, який намагався поєднати своє єврейське походження з польським патріотизмом⁴⁰. У кожному випадку, Франко мусив бути знайомим з внутрішніми поділами освічених євреїв ще до переїзду до Львова у 1875 р.

Вступ до Львівського університету позбавив Франка на пару років ближчих контактів з євреями. На філологічних курсах, на які він записався в університеті, не було жодного єврейського студента. Рівно ж не було їх у тих студентських товариствах, членом яких був Франко⁴¹. Повернення Франка до єврейського світу пов'язано з початками його соціалістичної діяльності. У 1877-1878 р. він і Павлик були арештовані й ув'язнені за участь у нелегальній соціалістичній організації. Одним з небагатьох,

який не відвернувся від нього у часи небезпеки, був його колишній дрогобицький знайомий Франц Лімбах – йому Франко повністю довіряв і через нього пробував підтримувати листування з Михайлом Драгомановим, закордонним інспіратором галицького соціалізму⁴². У 1879-1881 р. Франко став активним співпрацівником (а деякий час – навіть непідписаним редактором) першої соціалістичної газети “Раса”. Навколо газети сформувався соціалістичний гурток, який був інтернаціональним як за своєю ідеологією, так і складом. Членами львівського соціалістичного комітету були, зокрема, євреї брати Людвік та Адольф Інляндери, з якими Франко тісно співпрацював. Людвіка він потім характеризував як “щирого приятеля нашої народности, чоловіка наскрізь чесного і з широкою освітою”⁴³. Львівський соціалістичний комітет мав послужити прообразом українсько-польсько-єврейської робітничої партії (громади), котру Франко і його приятелі намагалися безуспішно заснувати на початку 1880-х років. Помимо заборони поліції, сильною перешкодою на шляху заснування цієї партії був брак будь-якого зв'язку з львівським єврейським пролетаріатом. Як признавався Адольф Інлендер у листі до Михайла Павлика 5 червня 1880 р., “[п]оступових євреїв, котрі могли би зреалізувати проект створення окремого жидівського нурту серед робочих євреїв, немає: ті, що є, не можуть називатися євреями, бо не мають відношення до загалу євреїв, а власне з єврейським пролетаріатом, а навіть не могли би з ним порозумітися, бо не знають ані мови, ані звичаїв”⁴⁴.

Іван Франко мав набагато більше зв'язків зі світом єврейської незамилуваної бідноти, аніж його колеги-соціалісти єврейського походження. Однак це був світ не Львова, а добре знаного Франкові Дрогобича і Борислава. Євреї-робітники були серед створеного ним у 1881-1883 р. у Дрогобичі невеликого соціалістичного гуртка. Один із них навіть був таким освіченим, що дописував до соціалістичної преси у Відні⁴⁵. За час свого поновного побуту у Дрогобичі і його околицях Франко записує і навіть перекладає пісню, що ходила серед місцевої єврейської бідноти (“капцанів”), – він трактує її як знак появи серед єврейського пролетаріату класового почуття⁴⁶.

Приклади українсько-польсько-єврейської співпраці на соціалістичному ґрунті виглядали майже аномалією на загальному тлі поширення антисемітських настроїв у Галичині. Ці настрої торкалися усіх орієнтацій усередині русько-українського табору. Лідер українського (“народовоського”) напрямку о. Степан Качала писав у брошурі “Політика русинів” (1873), що у стосунках з євреями йдеться стоїть не стільки про захист своїх прав, а про саме існування українського народу – настільки швидко він позбавляється своєї власності внаслідок єврейських “підступних дій”⁴⁷. Свяшеник-русофіл Іван Наумович безпосередньо пов'язував ступінь деморалізації русько-українського селянства з єврейськими впливами. Найменше її, писав він, серед лемків, – найзахіднішої етнічної групи, – де дуже мало євреїв. Там мало чути про злодія чи шахрая, і значно менше пияцтва, котре, як рак, точить “здорове тіло Галицької Руси”. Натомість найбільше здеморалізована Гуцульщина – русини називали її колись своєю “Палестиною, молоком і медом текущою”, а тепер це вже дійсно Палестина Єврейська⁴⁸. Останнє спостереження поділяв приятель і соратник Франка, соціаліст Михайло Павлик, котрий сам походив з Гуцульщини. У 1876 р. він писав про високий рівень антисемітизму серед місцевих русько-українських селян: “Біда може бути вже незадовго у Галичині із жидами: бачу се і знаю з того, що наші люде кажуть”⁴⁹.

Поширення антисемітських настроїв відзначали й сторонні спостерігачі. Анонімний російський мандрівник після відвідання у 1886 р. Галичини писав у своїх подорожніх замітках, що, хоча релігійної нетерпимості між місцевим християнським і єврейським

населенням не помітно, але і поляки, і русини не люблять євреїв. Нелюбов русина глибша і часом виражається у прямому насильстві – бо назагал селяни-поляки рідше стикаються з євреями, ніж русинські селяни. Але коріння антисемітизму і в одних, і в других однакове: економічна експлуатація.

“Все известные наблюдатели быта гуцулов, особенно приходские священники, – писав він – единогласно утверждают, что евреи внесли в среду гуцулов страшную деморализацию и уничтожают их благосостояние. В самом деле, в течении каких-нибудь десяти лет в гуцульских поселениях, особенно, напр., в Жабьем, так размножились евреи, что составляют около 15% всего горского населения. “Где появляется еврей, – говорили мне весьма многие компетентные люди, – там появляется среди гуцулов и бойков пьянство, разврат и крайняя бедность!”⁵⁰ Серед галицьких селян у другій половині XIX ст. побутувала віра, що нібито наближається день відплати, коли всіх євреїв буде вбито. Селяни плекали надії на новий прихід армії російського царя (попередній був у 1848 р., коли російські війська переходили через Галичину по дорозі до бунтівливої Угорщини), котрий нібито мав дати селянству землю польських панів та дозволити їм бити євреїв⁵¹. Духовний наставник Франка і Павлика Михайло Драгоманов після свого візиту до Галичини у 1875 р. згадував слова одного гуцула про майбутню “війну на жидів”, котру “може, Бог дасть та св. Микола”⁵².

У кожному разі, як писав анонімний автор зі Львова у 1884 р., антисемітизм є універсальне почуття: його поділяють усі – від найбіднішого чоловіка до наступника трону. Він цитував як приклад недавнє висловлювання останнього, архієпископа Рудольфа, що стосувалося євреїв північної Угорщини (теперішнього українського Закарпаття): “жиючи між простим, але чесним народом руським, розпоряджаються після своєї волі і як їм догідніше, а визискуючи його на кожному кроці і приходячи до влади над ним, провадять его до погибелі і заким його в ню кинуть, кажуть собі ще служити”. Автор кореспонденції радив у Галичині жидам “сидіти тихо і задовольнятися тим, що всі против них виступають еще в легальный способ, маючи тим більше приклад, що в інших краях цілком в інший способ старанося их позбути, як напр. в России, Германии, або на Уграх, тим більше, что тут, в Галичине збанок уже переповненный”⁵³.

Звичайно, усі ці заяви треба брати до уваги з великим застереженням: вони не обов’язково відображають, що було насправді – вони радше засвідчують що тогочасне християнське населення думало, що насправді було⁵⁴. Історики однак добре знають, що те, що думають люди, нерідко є важливішим для мотивації їхніх дій, ніж те, що насправді є. У конкретному випадку Франкової біографії порівняння народних приказок з текстами тогочасної інтелігенції дозволяє ствердити, що незалежно від того, в якому середовищі він перебував – у сільському чи інтелігентському – у нього було більше шансів стати антисемітом, ніж семітофілом.

ФРАНКО І ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У 1881-1883 рр.

Якраз у той час, коли Франко брав активну участь у творенні українсько-польсько-єврейської партії, пропагована ним формула солідарності трудящих різних національностей перейшла через серйозне випробування. Улітку 1881 р. по південних українських губерніях Російської імперії пройшла хвиля антиєврейських погромів, спричинених чи спровокованих убивством Олександра II⁵⁵. Російські погроми 1881 р. становили водорозділ в історії євреїв Східної Європи. Вони дали поштовх, з одного

боку, масовій еміграції російських євреїв у Західну Європу і Північну Америку, з другого боку – сіонізму, як відповіді на ріст антисемітських настроїв. Погроми 1881 р. справили вплив і на Галичину. Частина євреїв з Росії по дорозі на Захід затрималася у Галичині і залишилася тут – що дало привід до нового обговорення єврейської тематики⁵⁶. І євреї, і неєвреї чекали повторення тут тієї хвилі насильства, яка пронеслася південними українськими губерніями.

Франко добре знав про те велике занепокоєння, котре запанувало серед євреїв на Підгір'ю після 1881 р. “Носилися дивовижні слухи, тривожні оповісті, зловіщі пророкування,“ – згадував він про ці настрої пізніше⁵⁷. Франко записав декілька єврейських пісень й оповідань з того часу, котрі, наслідуючи стародавні псалми, благали Єгову про поміч. Ці пісні він переробив і поклав в основу своїх “Жидівських мелодій”. Головною темою одної з них – вірша “Самбатіон” – є незнищенність єврейського духу: “Гадаєте, вже й побідили Отсі, що в безумнім гніві Мордують жидів на Вкраїні? Побачим, як будем живі! А я наперед вам те кажу, Як в наших письмах стоїть: Завчасно з побіди хваляться, Жиє бо ще цар Давид! [...] Нещасне село те і місто, Де в муках, в пониженню жид, – І горе землі тій, як стане на неї Обома ногами Давид”⁵⁸.

Інший вірш подає образ пір'я з роздертих єврейських перин як свідка, котрий кличе до неба про помсту: “Весь город від краю до краю – Руїна одна, плач один! Гляди-ж на тих варварів зграю, О пір'я з жидівських перин! Гляди, що ту нашої страти, Що наших ту впаде слезин – Щоб Богу це все розказати, О, пір'я з жидівських перин! [...]”⁵⁹. З цитованих віршів Франка промовляє щира симпатія до жертв погромів. Однак ставлення Франка до єврейського питання не було однозначним. У 1883 р. Франко надрукував у львівській газеті “Діло” статтю “Питання жидівське” з відверто анти-семітськими тонами. Стаття була поміщена на першій сторінці як передова і, судячи з її змісту, претендувала на програмний характер. Вона була написана по свіжих слідах антиєврейських погромів в Угорщині, але в ній навіязувалося знову до недавніх російських подій. Франка особливо хвилювала Галичина, де, на його думку, антиєврейське насильство могло набрати набагато більших масштабів, аніж навіть у Росії. Георгафія поширення антисемітського руху приводила його до висновку, що цей рух набирає універсального характеру, а тому його причин не можна шукати лише в локальних обставинах. Ці причини Франко не зводив ані до расової, ані до релігійної ненависті. Вони, на його думку, були набагато глибшими, а тому більш небезпечними з точки зору можливості повторення антиєврейського насильства. Франко бачив першопричину масових погромів в мотивах економічних, у “деморалізуючій перевазі жидівського капіталу й експлуатації”⁶⁰.

У такому соціальному діагнозі не було нічого несподіваного – наголошування економічної основи будь-якого політичного руху було цілком у річищі соціалістичної ідеології, поборником і пропагандистом якої був і сам Франко. Цілком несподівано звучить, однак, інша головна причина, котру подає Франко: – “жидівська зухвалість і провокація”. Він уважав євреїв винуватцями погромів – не в тому сенсі, що вони своєю експлуатацією допроваджують до соціального вибуху, а в тому, що вони самі провокують погроми заради власної вигоди. Як аргумент, Франко пропонував порівняти втрати, котрих зазнали від погромів єврейське і неєврейське населення. У першому випадку втрати, на його думку, обмежувалися вибитими вікнами, знищеною постіллю, одежею чи іншим майном. Власне у тому, що погромники нищили не євреїв, а їхнє майно, він вбачав головний доказ економічного, а не расового чи релігійного характеру антиєврейського насильства. У випадку ж християн втрати обчислювалися людськими

жертвами: у Катеринославі під час розгону погромників військом 14 осіб загинуло на місці, а 28 поранено, з них 6 померло пізніше від ран; так само під час єврейських погромів в Угорщині пролилася виключно християнська кров. Що більше, погромники – переважно робітники – тратили майно і здоров'я в арештах й ув'язненнях, тоді як справжні і несправжні жертви погромів дістали фінансову допомогу від уряду, міської влади та єврейських допомогових організацій (таких як Alliance Israelite), а деякі євреї навіть наживалися на ній.

Франко пропонував розгорнуту програму дій, яка мала би відвернути загрозу антиєврейських погромів у майбутньому. Суть цієї програми зводилася до легальної боротьби з єврейським капіталом. Для цього християни мають зорганізуватися у торговельні і господарські товариства, засновувати по містах та селах власні магазини, котрі б конкурували з єврейськими. Особливу увагу, на думку Франка, варто було б покласти на роботу серед робітників – закладати серед них допомогові товариства і не допускати, щоб їх тяжко зароблені гроші пропадали у єврейських корчмах. Так само селян треба оберігати від втрати землі через борги євреям. Для запобігання цьому Франко пропонував, щоб галицький сойм прийняв “право батьківщини”, на зразок того, яке існувало в американському законодавстві та не дозволяло відчужувати від власника землю, котру він обробляє і від якої залежить його добробут та добробут його сім'ї.

Ці заходи ще вміщаються у соціалістичний світогляд. Гірше, однак, стояла справа з іншими, котрі далі пропонував Франко: він вимагав обмежити права євреїв вибиратися у громадські ради та орендувати корчми та панську землю по селах. І, вже як вершок апостазії від принципів соціалізму, Франко радив своїм “класовим ворогам”, греко-католицькому духовенству, старатися, “щоби християни не служили жидам і не відчужувалися через те своєї віри і своєму народови”⁶¹.

Детальний переказ основних положень Франкової статті потрібен, оскільки вона має виразно програмний характер – а разом з тим сильно відбігає від того образу Франка, котрий можна винести з читання його інших праць на єврейську тематику⁶². Однак вона не єдиним твором, з якого визирає привид антисемітизму. У 1884 р. Франко пише і публікує поему “Швинделеса Пархенблита вандрівка з села Дерихлопа до Америки і назад”. Її герой – єврей-власник шинку – пускається на всякі хитрощі, щоб зберегти свої прибутки у селі, де селяни під впливом священика поклялися не пити горілку. Він навіть не зупиняється перед тим, щоб помагати злодіям. А коли вже нічого не помагає, то, за порадою цадика, вирушає в дорогу до далекої Америки. Поема не відрізнялася високими мистецькими якостями. Але вона виразно потрапляла смакам читацької публіки⁶³.

Тяжко сказати, чи образ Пархенблита вигадав сам Франко⁶⁴. У журналах “Зеркало” і “Нове Зеркало”, де Франко друкував свою поему, Швинделес Пархенблит виступав до цього з номера в номер як один з “трьох хлопських друзів” (а насправді ворогів), поруч з польським шляхтичем Patriotnyком та русофілом “Ми”⁶⁵. Швидше всього, Франко скористався уже готовим образом, прибравши його у літературні шати. Тяжко також визначити, проти кого спрямована Франкова сатира. З одного боку, Швинделес Пархенблит є виразником не всіх, а лише певної групи євреїв – тої, яка безжально обманює та визискує українських селян. З іншого ж боку, він робить це з опорою на Талмуд, який нібито навіть дозволяє йому грішити⁶⁶ – отже, його поведінка відповідає основам іудейської віри, а тому створений Франком образ експлікується на всіх євреїв.

ФРАНКО І ДИСКУСІЯ У “PRZEGLĄDZIE SPOŁECZNYM”

Як міг Франко поєднувати такі позірно суперечливі погляди на єврейське питання? Часткову відповідь на це питання можна дістати з його статей, написаних у 1886-1887 р. для львівського журналу “Przegląd Społeczny”. Тут Франко вперше спробував звести ці погляди у якусь систему. Поштовхом стала публічна дискусія, спровокована на сторінках журналу талановитим польським публіцистом єврейського походження Альфредом Носсігом. Журнал “Przegląd Społeczny” виглядав як пізніша копія львівської соціалістичної “Прас”и: він поєднував авторів усіх трьох найбільших етнічних груп Галичини – українців, поляків і євреїв – і мав на меті поширення ідеї федеративного союзу. Носсіг в першому річнику “Przeglądu” надрукував статтю “Спроба розв’язання єврейського питання”. Поява цієї статті мала глибоко символічне значення: вона знаменувала поворот частини засимільованої єврейської молоді на бік сіонізму. Носсіг був одним з головних засновників журналу “Ojczyzna” та товариства “Przymierze braci” (1882), котрі пропагували асиміляційну програму. Однак усередині 1880-х років, під впливом наростаючого у Львові антисемітизму, він визнав асиміляцію безперспективною і виступив з розгорнутим викладом сіоністської програми – за що зазнав гострої критики з боку своїх колишніх соратників-асиміляторів⁶⁷.

За статтею Носсіга вийшла програмна стаття редакції журналу та фейлетон самого Франка. Усі ці матеріали викликали широкий розголос як у самій Галичині, так і в польській частині Російської імперії. Більшість львівських і варшавських видань обмежилися до переказу аргументів; єдиними, хто виступив засадничо проти, були єврейські асиміляційні часописи “Israelit” та “Ojczyzna”. Франко, поряд з Носсігом, став головним об’єктом критики. Йому була присвячена окрема стаття в “Israelit-i”⁶⁸, а також окрема брошура, написана доктором медицини Ліппе з Ясс і надрукована під промовистою назвою “Symptome der antisemitische Geisteskrankheit” (“Симптоми антисемітської душевної хвороби”)⁶⁹. Власне, вся ця полеміка, котра в окремих моментах набрала характеру особистих випадів проти Франка і звинувачення його в антисемітизмі, змусила його взятися за перо і спробувати викласти свої погляди на єврейське питання в окремій статті “Семітизм і антисемітизм у Галичині” (1887).

Найважливіші дві точки, на котрих стоїть Франко у своєму ставленні до єврейського питання, не були оригінальними – вони відображали ту позицію, котру зайняв “Przegląd Społeczny”, і Франко просто солідаризувався з її головними пунктами. Найпершою було визнання євреїв як окремої нації, “опертої на їх окремим положенні, традиції, способі життя а залежнім від усього того окремим складі духовнім, окремим погляді на світ та окремим характері”. Друга точка логічно випливала з першої і полягала у визнанні євреям найповнішого автономного права щодо розвитку у тому напрямку, який вони самі визнають для себе доцільним – при одночасному визнанні таких самих прав за польською та русько-українською націями.

У тогочасній політичній й інтелектуальній атмосфері Австро-Угорської та Російської імперій вже саме по собі визнання євреїв окремою нацією з правом на автономний розвиток було неабияким нововведенням. Парадокс полягав у тому, що не тільки правляча еліта, але навіть багато з освічених євреїв противилися такому визнанню. Заслуги “Przegląd-y” та його авторів у цьому відношенні були беззаперечними. Однак журнал пробував перевести ці принципи на ґрунт щоденної практики – й отут виникало найбільше поле для дискусій. На думку Франка та інших авторів журналу головна

проблема полягала в тому, що існувала сильна невідповідність у статусі єврейського і неєврейського населення: якщо на полі суспільно-конфесійним євреї є набагато упослідженіші за неєвреїв, то на полі економіки ситуація є якраз зворотною – у руках євреїв зосереджувалося 60% промислу та 90% торгівлі у Галичині. Отже, у благородній справі урівноправлення не тільки євреї, але й неєвреї потребують втручання і захисту.

Франко підтримував головний висновок Носсіра, що “тип єврейський пересічно с и л ь н і ш и й у боротьбі за існування, але морально стоїть нижче від неєврейського, має більше бистроти та витривалості, але також більш зарозумілості, амбіції та безсовісності”⁷⁰. Перевага полягала не тільки і не стільки в національному характері євреїв, скільки у віросповідних і релігійних принципах організації єврейської громади, зокрема в існуванні кагалів, котрі забезпечують та зміцнюють внутрішню солідарність євреїв і дають їм перевагу в економічній конкуренції у Галичині над поляками й українцями. Свідчення цієї переваги Франко бачив передусім у тому, як швидко євреї перебирають велику земельну власність у Східній Галичині: за його підрахунками, з 1872 по 1886 р. у 8 гірських повітах число більших гірських власностей зросло з 19 до 82, а в наддністрянських – із 66 на 105. У більшості випадків, вважав Франко, ці господарства використовуються непродуктивно, без вкладень у піднесення рівня сільськогосподарської технології, і швидко занепадають – і це в умовах, коли більшість польських і русько-українських селян страждають від сильного земельного голоду.

Підтримання економічної переваги євреїв у Галичині було б неможливим без зовнішніх чинників: допомоги польської шляхти, економічний добробут якої часто залежав від оренди євреям свого права на продаж алкоголю, та єврейських допомогових організацій, таких як Alliance Izraelite, котрі проводять збір грошей серед євреїв усього світу “для галицьких цілей”. Але головну роль у цій перевазі відіграє внутрішня солідарність євреїв як релігійної спільноти. Франко покликається на варшавську єврейську газету “Głos”, котра твердила, що “єврейство в и т в о р и л о о с о б л и в у з б і р н у о р г а н і з а ц і ю, призначену одиноко для визискування інших. Бувають між євреями не тільки капіталісти, але також пролетарії; та дивний сей пролетаріат, бо хоч часто майже вмирає з голоду, та засоби для свого існування здобуває звичайно тільки визиском чужих елементів”⁷¹. Франко наводить чимало галицьких прикладів для ілюстрації цієї тези – у першу чергу Бориславський нафтовий басейн та так звану “бориславську війну” 1884 р., коли озброєний натовп євреїв напав на місцевих робітників і вбив 6 та покалічив більше 30 з них⁷².

Власне у цих тезах лежить ключ до розуміння Франкового “антисемітизму” – його соціалістичні погляди вимагають від нього захисту слабких й упосліджених. У випадку самої єврейської спільноти його симпатії на боці єврейської бідноти, експлуатованої багатими євреями. Але потреба захисту неєврейського бідного населення змушує його виступати проти всієї єврейської спільноти, яка, на його думку, виявляє високий рівень внутрішньої солідарності у справі експлуатації українських і польських робітників та селян

Ця роздвоєність Франка добре помітна у тих його художніх творах, де виступають євреї. Франко “вмів брати м’який тон”, коли заходила мова про бідних євреїв, таких як бідняк Йойна у “Полуйці” чи старий Фавель у “Гаві”. Але його тон зразу міняється, коли він розповідає, як селянська земля переходить до рук євреїв або як від єврейської експлуатації терплять робітники у Бориславі. Тоді Франко пише у холодних і навіть жорстких тонах – причому, дістається і єврейській бідноті⁷³.

Франко пропонує свою програму розв'язання єврейського питання. Її можна поділити на програму-мінімум і програму-максимум. Мінімальні вимоги мали б зводитися до двох пунктів. Перший вимагав обмеження права євреїв на набуття землі. Другий пункт пропонував уведення законів, котрі би забороняли равинам підтримувати економічний визиск під виглядом конфесійної солідарності. У цьому пункті Франко солідаризувався з програмою, висунутою польським лібералом Теофілом Меруновичем. Виконання цих вимог мало б вести до реального урівноправнення християнського і нехристиянського населення, а пропозиції щодо них мали б виходити від тих освічених євреїв, котрі змагають до такого урівноправнення.

Програма-максимум була розрахована на більш далекосяжні результати. Вона передбачала: 1) добровільну асиміляцію частини євреїв з місцевим населенням, 2) еміграцію більшої частини за межі Галичини “до такого краю, де би вони могли би жити й розвиватися всесторонньо як одностайний і самостійний народ”, а також 3) полишення якоїсь частини євреїв, котра б не обрала ані першу, ані другу можливість, у Галичині на правах “чужинців”, тобто з певним обмеженням їх громадянських прав. Ця програма, не була оригінальною – насправді, Франко перейняв її від редакції журналу “Przegląd Społeczny”. Його особистий внесок полягав, радше, у включенні третього пункту, котрий, знову ж таки, не був цілком оригінальним: таку можливість дискутували єврейські газети у Росії напередодні і під час погрому 1881 року, і Франко у своїх пропозиціях покликається на цю дискусію.

Якщо говорити про Франкову оригінальність, то вона у першу чергу полягала у його розумінні асиміляції. Під єврейською асиміляцією він розумів не “приймання хрещення та вживання свинини” – навпаки, Франко виступав за збереження релігійного закону і проти будь-яких спроб накиннення християнства згори. Відповідаючи на несправедливі інсинуації др. Ліпше, він писав, що “людова партія польська й руська, якій основу хоче покласти “Przegląd Społeczny”, не має наміру між точками своєї програми класти ані римської, ані візантійської, ані ніякої іншої правовірності, але навпаки, лишаючи релігію на боці як річ особистого переконання, наміряє підносити духу людського, допомагаючи до розвитку науки та морального почуття”⁷⁴.

Однак Франко виступав і проти тої формули асиміляції, котру пропонував відомий єврейський реформатор Мозес Мендельсон та яка стала загальноприйнятою серед більшості освічених євреїв Австрійської та Російської імперій⁷⁵. Мендельсон і його послідовники пропонували євреям, не зрікаючись своєї релігії, переймати “високу культуру” тих земель, у котрих вони жили, – тобто асимілюватися до “історичних націй”. Найбільше, що викликало у Франка спротив проти такої формули асиміляції, – це неминуча за таких умов солідарність асимільованих євреїв з правлячим класом даної країни та їхнє відчуження від бідноти, в тому числі бідноти християнських “неісторичних націй”. У випадку Галичини це посилювало, а не послаблювало єврейсько-український антагонізм, а до того ж підривало позиції українського табору у протистоянні з польською адміністрацією краю. Франко пропонує свою формулу єврейської асиміляції: “це перед усього за да ча го ро жа н с ь ко го з р і в н я н н я на о с н о в і р і в н и х п р а в і р і в н и х о б о в ’ я з і”, “при чому – і це треба підкреслити! – горожанином краю робить не давність оселення, не земля, не капітал, а тільки почуття солідарности з народними ідеалами та праця для їх здійснення”⁷⁶.

Присутність у Франковій формулі вимоги “солідарности з народними ідеалами” перетворювала єврейську асиміляцію у соціальну утопію (асиміляція євреїв з українським селянством і малочисельною світською інтелігенцією), і розмивала саме поняття

асиміляції – до тої міри, що, як писав П.Кудрявцев, Франко “асиміляцію тлумачить так, що від неї власне нічого не залишається”⁷⁷. У кожному випадку, свідомо чи несвідомо, Франко унеможлилював єврейську асиміляцію – хоча й твердив, що вона “будь-що-небудь у нашій єврейській політиці мусить займати перше місце”⁷⁸.

Інтригуюче у цьому контексті виглядає інша програмна вимога Франка – еміграція більшості євреїв до краю, “де би вони могли жити й розвиватися як одностайний і самостійний народ”. Іван Лисяк-Рудницький бачив у ній зародок сіоністичної програми⁷⁹. Одна франкова ідея щодо міграції євреїв не була оригінальною: тут він просто повторював аргумент Носсіґа. Аж до 1896 р. Франко ніде не розвиває цієї тези – правдоподібно, вважаючи її неможливою для здійснення. Принаймні ще у 1894 р., він писав про новий сіоністський рух як “найнебезпечніший з усіх напрямків” серед галицького єврейства, вважаючи його плани створення єврейської держави “дитячими мріями”⁸⁰. До визнання ідеї самостійної єврейської держави він прийшов у 1896-1897 рр., правдоподібно – під впливом знайомства з Теодором Герцлем і читанням його творів⁸¹. Але на той час його світогляд докорінно зміниться. Ці зміни потягнуть за собою й відмову від значної частини поглядів на єврейське питання. Зокрема, зникнуть окремі антисемітські нотки, і навіть євреї-підприємці зі свого бориславського циклу, котрих він безжально критикує у своїх творах у 1870-1880-х роках, у пізнішій редакції стануть цілком позитивними героями: Герман Гольдкремер у *Voia constrictor* переміниться зі “страшного ворога країни” (1884 р.) у “талановитого підприємця та комерсанта”, “батька і захисника” робітників (1907 р.). Головна зміна, котра відрізнятиме старшого від молодого Франка, стосуватиметься відмови від народницької парадигми, у межах якої “народні ідеали” виступають головним критерієм оцінки будь-яких політичних програм і будь-якої політичної діяльності.

ФРАНКОВИЙ ВИПАДОК У ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

Антисемітизм, як і кожний “ізм”, є широкий суспільний феномен, який об’єднує під спільною назвою різні явища. У вузькому, стислому розумінні антисемітизмом вважають політичний рух та, як модерну ідеологію, котра претендує на систематичність і пробує опертися на наукові аргументи. Вважається, що у цьому останньому, стислому розумінні, він дебютував на європейській політичній сцені досить пізно, аж у 1879 р.⁸² Серед істориків немає і, напевно, ніколи не буде, одностійності щодо того, чи можна кваліфікувати попередні прояви юдофобії й антиєврейського насильства як антисемітизм, і наскільки анти-семітизм, породжений в останню чверть XIX ст., генетично зв’язаний з його пізнішими, найбільш огидними і злочинними виявами⁸³.

Дослідникам єврейського питання неважко було б означити погляди молодого Франка: ці погляди є виявом т.зв. “прогресивного антисемітизму”, котрий ставить собі за мету використання єврейського питання для поширення революційних настроїв та дій. На відміну від “консервативного” антисемітизму, прогресивний принципово виступає проти шовінізму і расизму а також проти використання анти-семітизму для захисту і легітимації старого режиму. Хоча така класифікація анти-семітизму перебачає існування чіткого поділу на “прогресивний” та “реакційний” підвиди, насправді у політичному житті Східної Європи XIX- XX ст. важко видистилювати чисті і чітко означені випадки, коли публічні фігури позиціонували себе тільки так або інакше. Але

мінімальним порогом, котрий не переступали “прогресивні” антисеміти за будь-яких обставин, були підтримка емансипації євреїв і принципове протистояння організованому “реакційному” антисемітизму⁸⁴.

Для характеристики Франкової позиції, варто порівняти її з поглядами двох інших відомих тогочасних інтелектуалів, його ровесників і, до того ж, добрих знайомих. Мова йде про лідера австрійських соціал-демократів Віктора Адлера, польську поетесу Елізу Ожешкову та чехословацького президента Томаша Масарика.

Кожен з них зокрема покриває як би частину Франкової діяльності: Адлер – як соціаліст, Ожешкова – як літератор, Масарик – як національний ідеолог.

В.Адлер був сам євреєм з походженням, і навіть шлюб зі своєю дружиною Еммою брав за “єврейським ритуалом”. Однак усі їхні троє дітей були уже вихрещені. В.Адлер любив з цього приводу повторювати відому цитату з Гайнріха Гайне: “Der Taufzettel ist das Eintrittsbillet zur europäischen Kultur”. Як і багато інших молодих євреїв з їхнього покоління, Віктор й Емма Адлери були захоплені соціалізмом, який обіцяв визволення не тільки робітникам, але і євреям. Єврейські ліві інтелектуали вважали себе носіями просвітництва і вели перед у виході євреїв з станових, домодерних суспільних структур. У випадку ж В.Адлера це супроводжувалося антисемітськими і навіть расистськими настроями, котрим він давав вільний вияв – на превелике розчарування і роздратування Емми – у розмовах зі своїми найближчими друзями⁸⁵.

Еліза Ожешко – alter ego Франка у польському виконанні: вона була першою польською письменницею, котра так систематично і з глибоким розумінням трактувала єврейські сюжети. У єврейській історії й культурі вона бачила дивовижну схожість з долею польської нації. Як і у випадку Франка, у її творах можна знайти багато прикладів дуже симпатичного змалювання євреїв (ще більшої схожості надавав моралістичний і дидактичний тон авторки). Ожешко систематично протестувала проти антисемітизму – а треба нагадати, що це був час, коли письменники її покоління, Болеслав Прус у “Ляльці” (1890) і Владислав Реймонт в “Обіцяній землі” (1897-1898), зображували євреїв відповідно до панівних негативних етнічних стереотипів. Як і молодий Франко, вона заперечувала практичну вартість сіонізму, і вважала, що тільки асиміляція євреїв є найефективнішим способом зняти напругу в стосунках з ними. Ще більшої схожості обидвом надає факт, що Ожешко виступала – на відміну від Адлера – проти навернення євреїв у християнство. Різниця стосується, однак, розуміння асиміляції. Для Елізи Ожешко це мала бути національна асиміляція, тобто інтеграція євреїв у польську націю. Вона заперечувала за євреями право називатися окремою нацією на тій підставі, що вони не мають власної національної мови⁸⁶.

Подібно до Франка, Томаш Масарик народився у селі і з дитинства чув історії про християнську кров, котру вживають євреї для виготовлення пасок. До кінця життя він, за власним визнанням, так ніколи і не переборов певних антиєврейських упереджень, поширених серед простолюду. Однак його велич полягала в тому, що, попомо цих упереджень, він залишався принциповим противником антисемітизму. 1900 р. він взяв голос на захист єврея, звинуваченого у ритуальному вбивстві, і написав книжку зі спростуванням казки про християнську кров – за що був підданий ostracizmu з боку своїх колег, професорів та студентів чеського університету у Празі⁸⁷.

Порівняння молодого Франка з Адлером і Ожешко дає щонайменше два моменти, котрі чітко позиціонують його всередині самої течії “прогресивного антисемітизму” і роблять його погляди відмінними, якщо і не зовсім оригінальними. Перший полягає у запереченні (на відміну від Адлера) доцільності асиміляції євреїв у національному

чи релігійному сенсі, другий – у визнанні (на відміну від Ожешко) євреїв як окремої нації. Аналогія Франка з Масариком є цікавою з іншої перспективи: обидвоє виросли і жили у середовищі, де набагато легше і простіше було стати антисемітом, аніж філосемітом. Тому, подібно до Масарика, Франко зазнавав нападків від своїх співвітчизників за прояви симпатій до євреїв⁸⁸.

Факт, що Франко був змушений написати окрему популярну брошуру, котра б тлумачила рядовим членам очолюваної ним радикальної партії ставлення радикалів до євреїв⁸⁹, змушує думати, що навіть його найближче середовище не було вільне від антисемітизму⁹⁰.

В українському контексті для оцінки Франкових поглядів найбільш продуктивним виглядає порівняння з його інтелектуальним ментором Михайлом Драгомановим (1841–1895). Колишній київський професор, який у зв'язку з антиукраїнськими репресіями у Російській імперії перенісся до Женеви, щоб вести звідти українську пропаганду, він справив великий вплив на розвиток українського руху в останній чверті XIX ст. Зокрема, Драгоманов став «хресним батьком» русько-українського радикального руху. Його погляди важко окреслити одним означенням. Вони становили еклектичне поєднання соціалізму, лібералізму й націоналізму. Однак спільною точкою відкликання у кожному випадку були інтереси українського народу, який, у його розумінні, зводився головню до “трудящих мас”. Оскільки український народ був “неісторичною” (“плебейською”, згідно з формулою Драгоманова) нацією, тобто позбавлений власних панівних класів, то соціальний гніт українців одночасно є гнітом національним. Відповідно до українських обставин, кожен освічений українець, вважав Драгоманов, повинен був стати “радикалом” (тобто соціалістом), а кожен радикал – українцем. Найближчими союзниками українських радикалів мали стати рухи серед таких же “плебейських націй”, що й українці, – фінни, естонці, “кавказці” та ін., котрі мали творити між собою федеративний союз. Євреям у цій формулі належалося особливе місце, оскільки вони проживали на українській етнічній території. Тому Драгоманов наполягав на створенні окремої єврейської соціалістичної організації та видання соціалістичної літератури для єврейських робітників ідишем. Це мало б відірвати цих робітників від єврейських капіталістів, з одого боку, й об'єднати з робітниками інших національностей, з іншого.

Драгоманову належала винятково важлива роль у виробленні позиції українського руху до єврейського питання, і ця позиція стала своєрідним моральним імперативом для декількох поколінь українських діячів в Австро-Угорській та Російській імперіях. Вирішальним у ній було визнання євреїв як окремої нації та права на їхнє рівноправне співіснування в Україні разом з іншими національними меншинами (що дозволяє кваліфікувати Драгоманова як піонера мультикультуралізму). У цьому сенсі Драгоманівська версія соціалізму відбігала від багатьох течій всередині європейського соціалізму, котрі вважали головним завданням євреїв (як українців та ін.) асиміляцію в “історичні нації”. Але у ній було багато утопізму і чимало суперечностей – зокрема це стосувалося його оцінки єврейської нації в Україні як “паразитичного стану” та нехтуванням іудаїзму як підвалини єврейської ідентичності⁹¹.

Вплив Драгоманова на Франка і схожість їхніх поглядів очевидна⁹², хоча й Драгоманов писав про євреїв українських губерній Російської імперії, а Франко відображав у першу чергу специфічно галицькі умови (зокрема, як уже згадувалося, його ставлення до єврейського питання було сильно позначене позицією редакції *Przeglądu społecznego*). Однак Франко ніколи не був послухним учнем за життя Драгоманова,

а після його смерті у 1895 р. відійшов від ідеології радикалізму. У контексті дискусії над Франковим антисемітизмом важливо відзначити той факт, що свої найбільш антисемітські публікації він надрукував у виданнях галицьких українських народовців (“Діло” і “Зеркало”). Народовці представляли більш помірковане, праве крило українського націоналізму в Галичині і були політичними опонентами радикалізму. Факт участі Франка у цих виданнях Драгоманов вважав за особисту зраду і ренегатство. Франко виправдовувався тим, що його співпраця з народовськими газетами і журналами була вимушеною через брак інших джерел до існування. Однак характер його антисемітських публікацій ставить під сумнів це виправдання: вони займали центральне місце у відповідних номерах і виступали як вираз позиції всієї редакції.

Тут напрошується останнє порівняння, на цей раз з Михайлом Павликом (1853-1915). М.Павлик був іншим чоловім галицьким радикалом, найвідданішим учнем Драгоманова і довготривалим соратником Франка, з яким його єднали стосунки напівдружби-напівконкуренції. Тема страхітливого визискування русько-українських селян галицькими євреями раз-по-раз повторюється у його писаннях. Однак він вважав, що набагато страшнішими ворогами селянства (а водночас й радикального руху) є одноплемінне греко-католицьке духовенство⁹³. Павлик провадив власний “хрестовий похід” проти духовенства впродовж всього свого життя, намагачись поставити антиклерикалізм в основу радикального руху. На відміну від Павлика, Франко набагато терпиміше ставився до греко-католицьких священиків, час до часу навіть стаючи в їхню оборону⁹⁴. У кожному разі, йому чужа була думка, що греко-католицьке духовенство може бути принциповішим ворогом, аніж єврейство – а у випадку своєї статті “Питання жидівське” він навіть бачив у священиках союзників у боротьбі проти “єврейського гноблення”. Тому окремі антисемітські вислови Франка виломлюються з парадигми прогресивного “антисемітизму”. Вони радше є виразом його ранньої солідарності з націоналізмом. Усе своє життя Франко, як і більшість українських соціалістів, пробував поєднати ідеологію націоналізму й соціалізму. Його тривалу і досить суперечливу ідеологічну еволюцію можна дещо спрощено описати як поступовий відхід від соціалізму і перехід (хоча ніколи не остаточний) на позиції українського націоналізму. Вершиною цієї еволюції була акцептація, після тривалих сумнівів і внутрішньої боротьби, ідеалу самостійної української держави (чому, до речі, все своє життя протиставляв Драгоманов)⁹⁵. Можна було б очікувати, що, в міру все більшого захоплення націоналістичними ідеалами, Франків антисемітизм мав би наростати. Але цього не сталося. Навпаки – у пізнього Франка тяжко знайти антисемітські заяви, схожі на ті, які він робив замолоду. Що більше, перехід Франка на самостійницькі позиції стався під явним впливом прикладу пізнішого сіоністського руху. Показовою з цього боку є його ентузіастична рецензія на *Judeenstaat* Теодора Герцля, котра появилася блискавично зразу ж по появі книжки⁹⁶.

* * *

Приклад Франка ще раз показує, наскільки складними, різноманітними і непередбачуваними на легкі узагальнення можуть бути різні прояви антисемітизму. Не мають рації ті дослідники чи публіцисти, котрі проводять пряму і безпосередню лінію між антисемітизмом 1870-1914 років (часу, коли жив і творив Франко) і його страхітливими виявами після 1914⁹⁷. Ближчою до істини і продуктивнішою з перспективи дальших досліджень є теза відомого історика Пітера Гей. У своїх численних статтях на тему німецького антисемітизму він спростовував те розуміння німецької історії,

згідно з яким “все [німецьке] минуле було “прологом до Гітлера” (розуміння, недавно ще раз спопуляризоване Дейвідом Гольдгагеном).

Пітер Гей зробив, зокрема, дуже вдале, на нашу думку, спостереження, що “німецький антисемітизм XIX ст., яким би неприємним він не був навіть у той час, які б насіння страхітливих майбутнього не носив у собі, типологічно відрізнявся від антисемітизму XX ст. [...] «Він [антисемітизм XIX ст. – Я.Г.] був культурою, у якій зібрання певних ідей, котрі з нашої перспективи виглядають вкрай суперечливими, могли співіснувати в одній і тій самій особі без особливих проблем”⁹⁸. “the nineteenth-century German anti-Semitism, however unpalatable even at the time, however pregnant with terrifying future, was different in kind from the twentieth-century variety. [...] It was a culture in which clusters of ideas we would regard as grossly contradictory co-existed without strain in the same person”.

Це спостереження дуже добре надається для оцінки Франка. Франко був антисемітом. Але його антисемітизм не становив ядра його поглядів на єврейське питання. Він зрівнювався його щирою симпатією до євреїв, котрій він не раз давав вияв у своїх творах, та бажанням трактувати єврейський націоналізм як модель, варту наслідування для націоналізму українського. Тим більше антисемітизм не міг становити центральної частини його мінливого й еклектичного світогляду. Франків світогляд був повний суперечностей, коли з одного й того самого питання він міг висловлювати діаметрально протилежні точки зору. Так, ми маємо Франка марксиста і критика марксизму, полонофіла і полонофоба, а навіть можемо знайти його публічні антиукраїнські вислови, котрі межують з расизмом: “...[П]ризнаюся до гріха, котрий багато патріотів вважає мені за смертельний: не люблю русинів. [...] Признаюся до ще більшого гріха: навіть нашої Русі не люблю так і в такій мірі, як це роблять або вдають, що роблять наші патентовані патріоти. Чи [...] маю любити Русь як расу, – цю расу отяжілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найріжноріднішого сорту?”⁹⁹.

Тут йдеться не про апологію чи виправдання Франка, а про констатацію факту. З пост-голокоствівської перспективи, звинувачення будь-якого політика чи інтелектуала XIX ст. в антисемітизмі дискредитує і знецінює його світогляд.

Але така перспектива є неминуче телеологічною, а отже неісторичною. Жертвою такого підходу може стати не лише Франко, але Маркс, Фройд, Масарик, якщо обмежитися лише декількома найвідомішими історичними фігурами. Антисемітизм, як і будь-яке інше явище, повинен досліджуватися в історичному контексті. У контексті Франкової біографії, з огляду на галицькі обставини та обставини його особистого життя, окремі антисемітські нотки у його творчості були попросту неминучими. Важливо, однак, не те, що Франко був антисемітом, а те, що він робив зі своїм антисемітизмом, – намагався перетворити його у центральну частину своєї діяльності як публічного інтелектуала, а чи знецінював його своїми іншими заявами і політичними кроками? З цієї перспективи Франків антисемітизм неминуче набирає “людського обличчя” – не в тому сенсі, що антисемітизм може набирати гуманних форм, а в тому, що він показує Франка як живу людину, повну протиріч, слабкостей і помилок, котра, помимо всього, шукає позитивних відповідей на великі й універсальні питання, які стоять перед нею і її добою.

¹ До цього часу існує єдина праця, яка містить пробу систематичного аналізу теми “Франко і євреї”, – велика стаття професора П.Кудрявцева, підготовлена у рамках єврейської історично-археографічної комісії при Українській Академії Наук і надрукована ще у 1929 р. – див.: Кудрявцев П. Єврейство, євреї та єврейське справа в творах Івана Франка // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Том II. / Під ред. А.І. Кримського. – К., 1929. – С.1.

² Gitelman Z. Soviet Reactions to the Holocaust, 1945-1991 // The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945, eds. L.Dobroszycki, J.S. – Gurock Armonk, N.Y, 1993. – P.3, 9-11.

³ Як зразок див. секретну доповідну записку Главліту (центрального цензорського комітету) Української РСР, направлену секретареві ЦК Компартії України Л.Г. Мельникову 12 березня 1953 р., “Про шкідливу практику Інституту української літератури Академії наук УРСР”. Ця записка, серед іншого, пропонувала зняти з друку том видання творів Франка, в якому мала бути надрукована його поема “Мойсей”, – оскільки “у поемі оспівано “обітовану землю” єврейського народу Палестину, сум євреїв за Палестиною, яка є для них родинним домом і т.д.” (див.: Центральний державний архів державних громадських об’єднань України. – Ф.1 – Оп. 24. – Спр. 2712. – Арк. 162). Перелік праць Франка на єврейську тематику, котрі ніколи не були надруковані у Радянському Союзі див.: Франко З. 50-томне зібрання творів І.Франка в оцінці сьогодення // Сучасність. – 1989. – Ч.10 (342). – С.113-114; її ж. Передмова // Франко І. Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах // Упор. З.Т.Франко, М.Г.Василенко. – Львів, 2001. – С.10-12.

⁴ Франко І. Мої знайомі жиди // Діло. – 1936. – №№ 117-119 (переклад Михайла Возняка); передрук: Франко І. Мозаїка... – С. 335-347); Szczurat W. Wtedy było to jeszcze wrzmięnkę // Chwila poranna. – 1937, 5 lipca.

⁵ Бібліографію цих публікацій див.: Зарубіжне франкознавство. Бібліографічний покажчик / Упорядник Мирослав Мороз. – Львів, 1997. – С.41, 56, 63-64.

⁶ Див.: Everett L.P. The Rise of Jewish National Politics in Galicia, 1905-1907 // Nationbuilding and the Poltiics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia, eds. Andrei S. Markovits, Frank E. Sysyn. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982. – P.166-167; Jobst K.S. Zwischen Nationalismus und Internationalismus. Die Polnische und ukrainische Sozialdemokratie in Galizien von 1890 bis 1914. Ein Beitrag zur Nationalitätenfrage im Habsburgreich. – Hamburg, 1996. – S.82-83; Mendelsohn E. From Assimilation to Zionism in Lvov: The Case of Alfred Nossig // The Slavonic and East European Revie XLIX, no 117 (October 1971). – P.531.

⁷ Єдиний виняток становить стаття: Wilcher A. Ivan Franko and Theodor Herzl: To the Genesis of Framko’s Mojsej // Harvard Ukrainian Studies 6. – 1982. –P.238-243.

⁸ Іван Франко і жидівське питання // Краківські вісті. – 1943. – Ч. 112 (850). – 28 травня, с. 3-4. Про обставини появи цієї статті див.: Himka J.-P. Krakivski visti and the Jews, 1943: A Contribution to the History of Ukrainian-Jewish Relations during the Second World War // Journal of Ukrainian Studies 21, no 1-2. – Summer-Winter, 1996. – P.81-95. Іван-Павло Химка мав доступ до архіву “Краківських вістей” і на цій підставі ідентифікував автора цієї статті, але назвав його аж після його смерті у 2001 р.: ним був Анатолій Курдидик (Himka J.-P. War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora (paper presented at the conference “Gespaltene Geschichtskulturen? // Die Bedeutung des Zweiten Weltkrieges fur die Etablierung Nationalstaatlicher Symboliken und Kollektiver Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa. – L’viv, 30. – Mai – 1. Juni 2003).

⁹ Цит. за: Іван Франко ... антисеміт // Свобода. – 1958. – №. 178 (стаття без підпису).

¹⁰ Див.: Petrovsky-Shtern Y. Reconceptualizing the Alien // Jews in Modern Ukrainian Thought. Ab Imperio 4. – 2003. – P. 519-580.

^{11.} Див. мою статтю з приводу недавнього поширення у Львові антисемітських листівок з приписуваними Франкові словами: Грицак Я. Нами знову маніпулюють // Поступ. – 19 вересня 2003. – № 168 (1223). – С.10.

^{12.} Власне з тих міркувань упорядники додаткового тому Франкових “цензурованих праць” не включили до нього вірші про Швиндеса Пархенблита та статті “Питання жидівське”, “Мозес Мендельсон – реформатор жидівський” та ін. – див.: Франко З. Передмова... – С.11.

^{13.} Rogosz J. W piekle Galicyjskim. Obraz z życia. – Grydek, 1896. – S.5. Етимологія цього образу не цілком зрозуміла. Мартін Полак подає наївно-романтичне пояснення, що в Дрогобичі росла найсмачніша цибуля (Pollack M. Galizien. Eine Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina. – Frankfurt am Main, Leipzig, 2001. – S.36). Швидше за все, цей образ відображав загально поширену серед східноєвропейських народів насмішку над єврейськими ласощами, серед яких головне місце посідали нібито цибуля і часник. І.Франко фіксував поширення цього образу серед галицьких русинів у своїй збірці народних приповідок (див.: Галицько-руські народні приповідки. / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т. II. – Вип. 1 (Діти – Кшпити). – Львів, 1907. – С.109. З іншого боку, у цій же збірці Франко подає інший образ “дрогобицьких цибулярів” – зневажливої назви, котрим обзивали християнське населення Дрогобича, що торгувало цибулею у промисловому Бориславі (Там само. – С.65).

^{14.} Frasz Z. Galicja. – Wrocław, 2000. – S.75.

^{15.} Принагідну статистику див.: Wrybel P. The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1869-1918. // Austrian History Yearbook XXV, 1994. – P.106; Wistrich R. S. The Jews and Nationality Conflicts in the Habsburg Lands // East European Politics and Societies 9, no 2. – Spring, 1995. – P.119.

^{16.} Deak I. Essays on Hitler's Europe. – Lincoln, London, 2001. – P.48.

^{17.} Цит. за: Mahler R. The Economic Background of Jewish Emigration from Galicia to the United States, in East European Jews in Two Worlds: Studies from the YIVO Annual, ed. Deborah Dash Moore. – Evanston, IL, 1990. – P.134.

^{18.} Pulzer P. The Rise of Political Anti-Semitism in Germany & Austria. Revised ed. – London, 1988. – P. 3.

^{19.} Ibid. – P.127, 134.

^{20.} Wrybel. Op. cit. – passim.

^{21.} Landau S.R. Unter judischen Proletarian. – Wien, 1898. – S. 14.

^{22.} Порівняльну статистику див.: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Teieband 1. Die Völkermonarchie. Herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Wien, 1980. – P.77; Kletta-Gotta Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. 5. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg. Hrsg. von Wolfram Fischer. – Stuttgart, 1985. – S.88; Potoczny J. Oświata dorosłych I popularyzacja wiedzy w plebejskich środowiskach Galicji doby konstytucyjnej (1867-1918). – Rzeszów, 1998. – P.87-90.

^{23.} Dek I. Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848-1918. – New York, Oxford, 1992. – PP.178-185; Himka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social-Democracy and Ukrainian Radicalism (1860-1890). – Cambridge, MA, 1983. – PP.3-8; Jobst. Op. cit. – P.20-24; Ślusarek K. Włoszacy i niemieccy mieszkańcy wsi galicyjskiej w XIX wieku. Wzajemne relacje // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Prace Historyczne 126. – 1999. – P.118.

^{24.} Див.: Everett. Op. cit. – PP.149-177; Holzer J. Zur Frage der Akkulturation der Juden in Galizien im 19. und 20. Jahrhundert // Jahrbuch für Geschichte Osteuropas 37. – 1989. – P.217-227; Mendelsohn E. From Assimilation to Zionism... – P.521-534; ejusd., Jewish Assimilation in Lviv: The Case of Wilhelm Feldman, in Nationbuilding and the Politics... – PP.94-110; Меламед

В. Евреи во Львовѣ (XIII – первая половина XX века) // События, общество, люди. – Львов, 1994. – С.107-136.

²⁵ J.-P. Himka J.-P. The Construction of Nationality in Galician Rus // Icarian Flights in Almost All Directions in Intellectuals and Articulation of the Nation, ed. Ronald G.Suny, Michael D. Kennedy. – Ann Arbor, 1999. – PP.109-164; Rudnytsky I.L. Essays in Modern Ukrainian History. – Edmonton, 1987. – PP.333-346.

²⁶ Everett. Op. cit. – PP.156-166; Porter B. When Nationalism Began To Hate. // Imaging Modern Politics in Nineteenth-Century Poland. – New York, 2001. – PP.176-182; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.1. – К., 1994. – С.126-127, 440.

²⁷ Shlomo Avineri. The Presence of Eastern and Central Europe in the Culture and Politics of Contemporary Israel // Eastern European Politics and Societies, 10, 2. – Spring 1996. – P.166; Лисяк-Рудницький І. Цит. праця. – С.423-443.

²⁸ Strumiński B. Stereotyp Polaka w przysłowiaach ukraińskich // Narody i stereotypy. / Pod redakcją Teresy Walas. – Kraków, 1995. – S.138.

²⁹ Ibid. – S.140.

³⁰ Галицько-руські народні приповідки... – Т.ІІ. – Вип.1. – С.106-116.; Негативний образ єврея є домінуючим, але не єдиним. Існувала досить велика група приказок, де євреї зображені у досить нейтральний (хоча часом і насмішливий) спосіб. А також були поодинокі приказки, котрі стверджують моральну вищість євреїв над християнами. Ради рівноваги, варто було б навести єврейські фольклорні матеріали, котрі відображають антихристиянські, зокрема антиукраїнські (“антируські” чи “антималоруські”) стереотипи, однак брак відповідних досліджень не дає такої можливості. Принагідні згадки про антихристиянські стереотипи серед східноєвропейських євреїв див.: Abramson H. A Prayer for the Government. Ukrianians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920 . – Cambridge, 1999. – P.6; Zborowski M. Elizabeth Herzog // Life is With Poeple.The Culture of the Shtetl. – New York, 1964. – PP.67, 144, 148, 152.

³¹ Галицько-руські народні приповідки... – Т. II. – Вип.1. – С.114.

³² Франко І. Мозаїка... – С.338.

³³ Там само. Протилежне свідчення знаходимо у спогадах Франкового однолітка о. Михайла Зубрицького, котрий, як і Франко, походив зі східногалицького села. М.Зубрицький згадував про свій страх, коли малим хлопцем уперше побачив багато жидів у корчмі в Перемишлі— батько завів його туди, коли вони подорожували до родича з далекого села. Малому хлопчачу оповідали, що “жиди лапають малі християнські діти, всаджають їх до бочки, набитої всередині цвяхами, бочку качають, і так з дівка пускають кров, щоби її змішати з своєю паскою“. З переляку він утік з корчми, і батько мусив його доганяти і повертати назад – див.: Автобіографія М.Зубрицького (1896) // Львівська Наукова Бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 206 (Щурат В.). – Од зб. 922. – Папка 27. – Арк. 4.

³⁴ Франко І. Мозаїка... – С.340-342.

³⁵ Над його біографією останньою працює відома дослідниця історії східноєвропейських євреїв Езра Мендельсон.

³⁶ Про нього див.: A. erodka, P.Szczawiński (red.) Biogramy uczonych polskich. – Cz. 3. – P-Z. – S.314-318; Vuczyńska B. Udział towarzystwa nauczycieli szkół wyższych w integrowaniu nauczycieli szkół średnich Galcji 1884-1909. Andrzej Meissner, Jerzy Wyrozumski, eds. Galicja i jej dziedzictwo. – Tom 3. Nauka i oświata. – Rzeszów, 1995. – S.265. (Звірити з оригіналом)

³⁷ З родиною Тігерманів Франка єднали довголітня дружба: батько Ісаака довго листувався з Франком, навіть коли перенісся до Відня (там він навіть внадився до українського студентського товариства “Січ” і стався там, як жартівливо признавався Франкові, “міцним русином” (Інститут літератури імені Тараса Шевченка НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр.1603. – С.209,

267-269Л; Ф.3. – Спр.1603. – С. 209, 267-269); а мати Ісаака надзвичайно поважала Франка і довго по тому як він покинув Дрогобич розповідала пізнішим місцевим гімназістам, що “такої великої голови в цілій Австрії нема, що він міг би вже давно бути міністром, якби не соціалізм, якому він пішов на службу”. (Стефаник В. Вибране – Ужгород, 1979. – С. 231).

³⁸. Франко І. Мозаїка... – С.343.

³⁹. Кудрявцев П. Цит. праця. – С.2.

⁴⁰. Див. примітку 34.

⁴¹. Франко І. Мозаїка... – С. 347. Як виглядає, тогочасне русько-українське студентське середовище не було вільним від антисемітських упереджень. Журнал “Друг”, ще перед його наверненням на українство і соціалізм, рекламував видання перекладу Талмуду популярно для народу, щоб народ знав, що “жиди думають о нас, в які сіти діявольські усилюють запутати кожного християнина”. Друг. – 1875. – Ч.13. –1 (13) октябрю. – С. 295.

⁴². Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т.48. – К., 1986. – С.67. Щоправда, одержавши першого листа з Женеви, Лімбах так перелякався, що готовий був іти з ним до поліції. Франко заспокоїв його переляк – але через декілька днів по цьому інциденту був прикаро вражений, коли побачив, як Лімбах поспішно втік від нього на другий бік вулиці (Там само. – Т. 21. – К., 1979. – С. 331-332).

⁴³. І.Ф. Некрольоги // Літературно-науковий вістник. – III, 12/10. – жовтень 1900. – С.62. Людвік Інландер частково зафундував видання “На дні” – одного з найвідоміших Франкових оповідань.

⁴⁴. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895). – Том III. – Чернівці, 1910. – С.173-174.

⁴⁵. Daszyński I. Pamietniki. – Т.1. – Kraków, 1925. – Р.25.

⁴⁶. Франко І. Жиди богачі і “капцани” в Галичині // За сто літ. – Ч.4. – 1929. – С.258-259.

⁴⁷. [Качала Степан]. Політика Русинів / Написав Николай Загорський. – Львів, 1873. – С.23.

⁴⁸. Наумович І. О Галицкой Руси // Славянский Сборник. – Ч.1. – 1875. – С.38-40.

⁴⁹. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895). – Том II. – Чернівці, 1910. – С.28.

⁵⁰. Галичина и Русины. Изъ дорожныхъ замѣтокъ и наблюденій // Вестник Европы. – сентябрь 1886. – С.126.

⁵¹. Химка І.-П. Націоналізм без Бога // Критика 2. – Ч.6 (8). – червень 1998. – С. 10; Himka J.-P. Ukrainian-Jewish Antagonism in the Galician Countryside during the Late Nineteenth Century in Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective, ed. Peter J. Potichnyj and Howard Aster. – Edmonton, 1988. – РР.111-158.

⁵². Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. – Т.1. – Листування І.Франка і М.Драгоманова. – К., 1928. – С.354.

⁵³. Korespondencje. – Львів, 5 (17) липня 1884 // Gazeta Naddniestrzańska, 1884, No 20 (піс: Я.).

⁵⁴. Порівняй спостереження австрійського етнографа Р.Ф.Кайндля, який довгі роки жив між гуцулів. Він, зокрема, покликається на поширену практику, коли бездітні селяни усиновлювали стороннього і готові були передати своє майно з умовою, що він буде утримувати їх аж до смерті. Дуже часто об'єктом такого усиновлення ставали євреї, оскільки вони вважалися вартими довіри. Серед гуцулів рівно ж не вважалося гріховним вступати у статеві зв'язки з євреями. Набагато більшу нетерпимість гуцули виявляли до зажерливих священиків та євангелістів (останніх вони не любили за недотримання постів), а найбільше конфліктів було між сусідами – тому,

як правило, сусідів не брали за кумів, бо суперечки між кумами – гріх. Див.: Кайндль Р.Ф. Гучули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці, 2000. – С.40, 59, 98.

⁵⁵. Aronson I.M. Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia. – Pittsburgh, 1990; Jonh D. Klier and Szlomo Lambroza, eds. Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History. – New York, 1992; Wynn Charles, Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dniepr Bend in Later Imperial Russia, 1879-1905. – Princeton, 1992.

⁵⁶. Масштаби цієї єврейської еміграції до Галичини залишаються недослідженими. Згадки про неї можна знайти у тогочасній галицькій пресі. Український гумористичний журнал народовського напрямку “Зеркало” (про нього нижче) поміщав на своїх сторінках такий жарт: – Яка ріжниця межі Мойсеевими жидами, а російськими? – Тамти переходили Червоне Море, а сі Червону Русь [Галичину – Я.Г.] – А яка ріжниця межі Червоним Морем, а Червоною Руссю? – В Червонім морі застряг Фараон, а в Червоній Русі застрягають жиди!“ (Зеркало. – 1883. – № 77).

⁵⁷. Франко І. Мозаїка – С. 27 (примітка).

⁵⁸. Там само. – С.27, 31.

⁵⁹. Там само. – С.32.

⁶⁰. [Франко Іван]. Питанє жидівське // Діло. – 94 (20 серпня (1 вересня)). – 1884 р. – С.1.

⁶¹. Там само. – С.2.

⁶². Петро Кудрявцев навіть сумнівався, чи ця стаття належить перу Франка – бо її “важко погодити з основним демократичним Франковим світоглядом” (Кудрявцев П. Цит. праця. – С.72 (підрядкова примітка)).

⁶³. Сучасники Франка вважали цю поему низькопробною (Дорошенко В. Іван Франко (Зі споминів автора) // Свобода. – № 145. – 6 червня 1957 р.). Що поема була популярною, свідчить факт, що в останньому числі за 1884 р. її заповідають як “родзинку”, заради якої газету варто передплатити на наступний рік. – див.: От редакції // Нове зеркало. – Р.ІІ. – Ч. 24. – 15 (27) грудня 1884. – С.4.

⁶⁴. Журнал видавав приятель Франка Василь Нагірний, у якого він жив на квартирі. Франко пізніше признався, що певні образи й карикатури появлялися у “Зеркалі” і “Новому Зеркалі” з його намови. Омелян Огоновський твердив, що Франко у 1884 р. був душею “Нового Зеркала” – цит. за: Микитюк В. Іван Франко та Омелян Огоновський: мовчання і діалог. – Львів, 2000. – С. 186.

⁶⁵. Див.: Зеркало. – 1882. – С.29, 77, 92, 152, 187; 1883. – С.11, 53, 68.

⁶⁶. Зеркало. – 1882. – С.187.

⁶⁷. Mendelsohn. From Assimilation to Zionism in Lvov. – P.521-534.

⁶⁸. Der Israelit, XIX. – No 21 (26 November 1886). – S.1-2 (стаття надрукована без підпису, як передова).

⁶⁹. Мені не вдалося знайти примірника цієї брошури ані в бібліотеках Львова, ані в бібліотеках Відня. У своїй статті “Семітизм і антисемітизм у Галичині” (див. нижче), Франко подає великі цитати з цієї брошури, що дозволяє частково скласти уявлення про характер і тон дискусії.

⁷⁰. Przegląd Społeczny. – 1886. – T.2. – S.232.

⁷¹. Цит. за: Франко І. Мозаїка... – С.324.

⁷². На цю тему див. мою статтю: Hrytsak Y. Franko's Boryslav Cycle: An Intellectual History // (forthcoming in: Journal of Ukrainian Studies).

⁷³. Рум'янцев. Цит. праця. – С.60-63. Варто порівняти Франків опис життя в єврейському кварталі Дрогобича, де жила переважно біднота – Франко І. Зібрання творів. – Т.14. – К., 1978. – С.372-375.

^{74.} Франко І. Мозаїка... – С.326. Цій темі він присвятив свого пізнішого вірша “Асиміляторам” (1889), котрий починався такою строфою (Там само. – С.33): “Пригнути жидів, покорити Ви раді б під ваші права, Їх мову й закон розорити?.. Пусті це, безумні слова”.

^{75.} Мендельсону Франко присвятив окрему статтю, котру надрукував у журналі “Зоря” у 1886 р. Див.: Франко І. Жиди в житті і літературі. І. Мозес Мендельсон реформатор жидівський // Зоря. – 1886. – Ч.7, 1 (13) IV. – С.114-115.

^{76.} Франко І. Мозаїка... – С.328.

^{77.} Кудрявцев П. Цит. праця. – С.79.

^{78.} Франко І. Мозаїка... – С.328.

^{79.} Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.1. – К., 1994. с. ?(

^{80.} Franko I. Żydzi o kwestji sydowskiej // Tydzief. – 1893. – N 12 (20 marca). – S.93.

^{81.} Кудрявцев П. Цит. праця. – С.76-77; Wistrich. Op. cit. – passim.

^{82.} Pulzer. Op. cit. – P. IX.

^{83.} Див.: Brown M. ed. Approaches to Anti-Semitism. Context and Curriculum. – New York, Jerusalem, 1994.

^{84.} Weeks T.R. Polish “Progressive Antisemitism”, 1905-1914 // East European Jewish Affairs. – 25, 2. – 1995. – P.49-67.

^{85.} Adler E. Wien: Verein fur Geschichte der Arbeiterbewegung. – 1989. – S.2-3,10, 14 (ця брошурка є публікацією витягів зі спогадів Емми Адлер з передмовою Сюзанни Бек [Susanne Beck] – доступ до самих спогадів заборонений за рішенням сім’ї Адлерів).

^{86.} Philipps U. The ‘Jewish Question’ in the Novels and Short Stories of Eliza Orzeszkova // East European Jewish Affairs. – 25, 2. – 1995. – P.69-90.

^{87.} Йapek K. President Masaryk Tells His Story. – London, 1934. – P.29; Wistrich. Op. cit. – P.129,136.

^{88.} Зокрема, про Франка поширювали чутки, що він насправді єврей, його справжнє прізвище Френкель, і він охрестився лише заради того, щоб одружитися на християнці – див.: Франко І. Радикальна партія. – Ч. 2. –Радикали і жиди. – Львів, 1899. – С.9-11.

^{89.} Див. попередню примітку.

^{90.} Найповніше ставлення Драгоманова до єврейського питання див.: Лисяк-Рудницький І. Цит. праця. – Т.1. – К., 1994. – С.117-120, 375-389, 391-397.

^{91.} Там само.

^{92.} Попри схожість позитивних пунктів у ставленні до євреїв (зокрема, заклик Драгоманова у листі до Франка “плекати “приятельство до робочих жидів”), відмітимо також анти-семітські нотки, помітні у їхньому взаємному листуванні, зокрема у характеристики своїх близьких єврейських знайомих – див.: Матеріали... – С.39,129,251.

^{93.} Переписка... – Том III.

^{94.} Про розходження між Франком і Павликом у ставленні до священників див. мою статтю: Грицак Я. І. Франко та М.Павлик про роль греко-католицького духовенства у суспільно-політичному житті Галичини // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. Збірник наук. праць. – К.,1991. – С.245-263.

^{95.} Детальніше див. : Грицак Я. Іван Франко в еволюції української політичної думки. // Сучасність. – 1994. – № 9. – С. 114-126; його ж. Іван Франко про політичну самостійність України // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Prace Historyczne. – Z. 103. Ukraińska myśl polityczna w XIX wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej... 28-30 maja 1990. – Kraków,1993. – S.45-53.

^{96.} Див.: Wilcher. Op. cit., passim.

^{97.} Pulzer. Op. cit., passim.

⁹⁸. Gay P. Freud, Jews and Other Germans. Masters and Victims of Modernist Culture. – Oxford, New York, Toronto, Melbourne, 1978. – P. 15.

⁹⁹. Franko I. Obrazki Galicyjskie. – Lwów, 1897. –S.IV-VI; цитую за укр. перекладом: Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму // Україна. – 1926. – Кн.6. – С.152.

Ярослав Грицак

Між семітизмом й антисемітизмом: Іван Франко та єврейське питання.

У статті розглядаються проблемні аспекти єврейського питання у спадщині Івана Франка. Автор доводить, що ставлення Франка до євреїв було досить суперечливим: у ряді праць ученого і письменника простежується щира симпатія і співчуття, а в окремих творах – антисемітські нотки. Антисемітизм Франка був пов'язаний, назагал, з його соціалістичними поглядами, в інших випадках він мав самостійне значення. Погляди Франка є виявом так. зв. «прогресивного антисемітизму», який передбачав використання єврейського питання в революційній боротьбі, але принципово виступав проти шовінізму та расизму.

Yaroslav Hrytsak.

In-between semitism and anti-semitism: Ivan Franko and the Jewish question.

In his article some problematic aspects of the Jewish question in Ivan Franko's inheritance are examined. The author proves, that Franko's attitude to Jews was rather inconsistent: in a number of works of this writer and scientist his sincere sympathy and empathy are traced, while in separate other works there are felt anti-semitic notes. Franko's anti-semitism in general was connected with his socialist views, elsewhere it had its independent implication. Franko's views manifest the so-called «progressive anti-semitism», which provided the use of the Jewish question in revolutionary struggle, but the writer in principle opposed either chauvinism or racism.

ІВАН ФРАНКО ТА ГАЛИЦЬКІ НАРОДОВЦІ У 1880-их рр. ХІХ ст.

Стосунки І. Франка з діячами народовського руху та його участь у ньому нечасто ставали предметом дослідницького інтересу. Протягом деякого часу в заідеологізованій радянській історіографії сформувався й утвердився негативний погляд на них, що знаходив своє вираження у схемі "боротьба прогресивних сил (представлених групою І. Франка й М. Павлика) проти реакційної течії народовства. Однак аналіз джерел, а також публікації останнього десятиліття з політичної історії Галичини другої половини ХІХ ст. відкидають таку спрощену оцінку насправді доволі складних і неоднозначних стосунків. При їх розкритті слід обов'язково враховувати й політику наддніпрянських діячів українського національного руху (В. Антоновича, О. Кониського, М. Драгоманова та ін.) щодо Галичини, не з'ясувавши яку просто неможливо зрозуміти логіку стосунків І. Франка та народовського проводу у 70-80-ті роки ХІХ ст.

Джерельною базою статті послужать документи, передовсім епістолярного характеру, що зберігаються у відділах рукописів Інституту літератури НАН України (далі – ВР ІЛ НАНУ, фонд Ол. Барвінського, О. Пчілки та ін.) та Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника (далі – ВР ЛНБ). Використано також уже опубліковане листування (це, зрозуміло, перш за все стосується кореспонденції І. Франка та М. Драгоманова), мемуари безпосередніх учасників зазначених подій, а також матеріали тогочасної періодики.

Наприкінці 70-их рр. ХІХ ст. у народовському проводі не було однастайності щодо подальших шляхів розвитку угруповання. Після підйому політичної активності народовців у 1869 – 1873 рр. наступав її спад, а у самому угрупованні почалися внутрішні конфлікти й незгоди. У той час основні їх зусилля були спрямовані на вироблення й кристалізацію ідейно-програмних засад руху, на яких помітно позначилися стосунки з наддніпрянцями. З відходом П. Куліша на периферію політичної діяльності, роль посередника у галицько-наддніпрянських відносинах з середини 1870-х років була відведена М. Драгоманову. Він мав особливо великий вплив на "молодших народовців". М. Бучинський, зокрема, просив В. Навроцького писати про М. Драгоманова лише добре, оскільки "я уже йому записав душу навіки"¹. Те, що "Драгоманов дійсно "покликаний будити" – будити до праці для добра народного", визнавав і В. Навроцький². І. Франко також стверджував, що його довгі та інформативно насичені листи до галицької молоді змушували її до впорядкування думок, інтелектуального самовдосконалення³. З допомогою М. Драгоманова львівські громадівці та віденські січовики прагнули домогтися більшого впливу на визначення напрямку відновленої "Правди", чільні позиції у редакційному комітеті якої зайняли "старші" народовці. У вересні 1873 р. це питання обговорювалось М. Драгомановим з тогочасним редактором часопису Ю. Романчуком, який погодився друкувати і радикальніші статті як представників молодшого покоління народної партії, так і самого М. Драгоманова⁴. Однак суперечності при створенні Літературного товариства ім. Шевченка, вибір головою

організаційного комітету товариства о. С. Качали (автора брошури «Політика Русинів», тези якої негативно сприйняли на Наддніпрянщині), а також проблеми з публікацією радикальних статей у «Правді» призвели до конфлікту наддніпрянських діячів з її редакцією. Розбіжності у поглядах на національне питання та ставленні до соціалізму й соціалістичних ідей спричинилися до загострення стосунків між М. Драгомановим і «молодшими» народовцями, зокрема М. Бучинським, В. Навроцьким, Є. Желехівським. Зі злам 1874 – 1875 рр. їх листування майже припинилося, а остаточний розрив відносин відбувся восени 1875 р. під час чергових відвідин М. Драгомановим Львова по дорозі з Європи в Росію. На скликаних К. Сушкевичем зборах львівської громади спалахнула дискусія стосовно його ставлення до соціалізму і національного питання. М. Драгоманов, зокрема, позитивно оцінив популярні соціалістично-комуністичні брошури «Парова машина», «Правда» і «Про бідність», тоді як В. Барвінський, головним чином на підставі праць відомого тоді економіста Шефле, а також К. Маркса і Лассаля, розкритикував їх утопійний характер⁵. Виступаючи проти класового підходу при розгляді руського народу, народовці визначали його як «органічну цілість», що повинна гармонійно розвиватись у всіх своїх складових частинах. Вони відкинули також як шкідливу пропаганду «насиленних переворотів суспільного (не державного) складу нашого народу» і ставилась вимога «органічного» розвитку добробуту народних мас. Шкідливою визнано також пропаганду західного соціалізму і комунізму серед русинів, оскільки «взаємини нашого життя народнього зовсім відмінні від робітничого питання західнього», з огляду на «індивідуальний характер» народу, а також тому, що західний соціалізм і комунізм не пропонують науково обґрунтованої «реальної програми відповідного устрою суспільности» і покращення долі нашого народу.

Однак основними виявились розбіжності у поглядах на національне питання. В. Барвінський, зокрема, згадував, що на громадських зборах його попросили пояснити, чи він визнає український народ як самостійний і чи його слова про «одноплемінність і одновірність» руського і московського народу, надруковані в «Київському Телеграфі», відповідають його переконанням, чи написані з огляду на цензуру. У відповідь М. Драгоманов підтвердив авторство згаданої статті й нібито заявив, що «не бачить української народності... покажіть мені українську народність»⁶. Народовці не могли також погодитися з його теорією про російську, великоруську і українську літератури та прирівнювання останньої до провансальської чи плятдойч.

Розірвавши стосунки з народовцями, М. Драгоманов звертає увагу на львівську, а особливо віденську, студентську молодь. У листі до київської «Старої Громади» від 1876 р. він стверджував: «живе тання, значить, вже підросло між нами і галицькою молодіжжю у самій Галичині, а перенесіння наших ідей з Відня у Львів – то саме, що перехід українофільства з Петербурга в Київ... а тоді вони зроблять дещо краще нас, бо вони ростуть в нормальнішому елементі щодо народності, а до того усе-таки серед політичної волі»⁷. Це збігалося з бажанням наддніпрянців (передусім киян та одеситів) у зв'язку з Емським указом створити в Галичині свій осередок. Розповіді С. Подолинського і приїзд у Київ 1874р. О. Терлецького також сприяли налагодженню ними контактів з віденським студентським товариством «Січ» і окремими членами львівського «Академічного Кружка». М. Драгоманов навіть вважав, що «ідеалізація» молодих галичан в сер. 1870-х рр. мала значний вплив на рішення видавати «Громаду» і його еміграцію з Росії⁸.

Однак соціалістичні судові процеси 1877-1878 р. в Галичині завдали відчутного удару по цих планах, оскільки виявили швидке поширення радикальних, а навіть

революційних ідей серед галицької молоді, її зв'язок з М. Драгомановим і київською "Громадою". В австрійських урядових колах усталювався погляд на українофільство як на соціалістичний рух, чому сприяли публікації старорусинських друкованих органів. Ревізії і обшуки помешкань народовських діячів та інституцій, зокрема "Просвіти", призвели до різкого зниження їх чисельності. Все це змусило народовських лідерів засудити соціалізм на сторінках "Правди" і категорично заперечувати зв'язок з М. Драгомановим та його галицькими послідовниками. Вони навіть загрозували цілковито порвати з наддніпрянськими діячами у випадку, якщо ті пропагуватимуть соціалістичні ідеї.

З'являються люди "проскрибовані", усунені з громади, на що вказував М. Драгоманов.⁹ І. Франко у споминах "В поті чола", згадуючи про свій перший арешт, писав, що "не сама тюрма була для мене найтяжчою спробою: засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі – сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усієї суспільності, кинений на нас, страшенно болів мені. Мене викинено з "Просвіти", заборонено приходити на "Бесіду", а люди з старших, котрі хотіли мати зі мною яке-небудь діло, бачились зі мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало"¹⁰. Як згадувала О. Пчілка, Ом. Огоновський відмовився передати Франкові 50 рублів від М. Драгоманова, боячись, щоб його, "чоловіка статочного", не звинуватили в зносінах з людьми непевними.¹¹

Якщо і раніше лідери народовського руху відзначалися нетолерантним ставленням до "молодших" (як відзначало саме "Діло", "сили молодші, хоч би як спосібні і придатні, ігноруються з авторитетоманії"¹²) то з кінця 1870-их стосунки лівого крила народовців на чолі з І. Франком і "старшого" проводу загострилися до краю. Це призводило до послаблення в першу чергу самого народовства внаслідок браку нових, свіжих сил.

Народовці навіть погрозили повним розривом з наддніпрянськими діячами, якщо ті пропагуватимуть соціалістичні ідеї¹³, що викликало невдоволення останніх. У 1878 р. київська Стара Громада відрядила до Львова свого представника, який поставив перед В. Барвінським вимогу припинити цькування соціалістів у "Правді" й виступити на їх захист¹⁴. Судові процеси зумовили відхід значної частини донедавна ще радикальної молоді від активної громадської діяльності, а І. Мандичевський навіть повідомив М. Драгоманову про небажання підтримувати контакти з ним. М. Павлик, найпослідовніший галицький прихильник М. Драгоманова, виїхав до нього в Женеvu. І. Франко через матеріальну скруту змушений був поїхати до родичів на село. Внаслідок деяких особистих непорозумінь від 1878 р. майже цілковито припинилося листування М. Драгоманова з О. Терлецьким¹⁵. Таким чином, наприкінці 1870-х галицько – наддніпрянські стосунки практично завмерли, а наддніпрянці відмовились від ідеї створення свого осередку у Львові. Як згадував М. Драгоманов, у Києві після цього сумного досвіду постановлено навіть накладати "штраф" на кожного, хто заговорить про яку-небудь солідарність з Галичиною, і лише він, наскільки міг, намагався пом'якшити ці настрої киян¹⁶, за що отримав промовисте прізвисько "Михайло Галицький".

Однак на початку 1880-их емоції вщухають і наддніпрянські діячі відновлюють зв'язки з галичанами. З середини 1880-х вони перетворились на один із визначальних факторів у розвитку народовської течії в Галичині. Це частково зумовлено і вбивством Олександра II 2 березня 1881 р., після чого розвіялись надії українофілів на встановлення конституційного правління в Росії і порозуміння з урядом¹⁷. Щоправда, українські, зокрема київські, діячі значно активніше спілкувалися з представниками журналу "Світ" – на той час єдиного, який намагався представляти в Галичині на-

самперед загальноукраїнські інтереси. Про це свідчить і листування О. Кониського з його редактором І. Белеєм у 1881 р. Для популяризації та передплати журналу передплатників на Наддніпрянську Україну влітку того ж року їздив Яр. Окуневський¹⁸. У 1883 р. київська громада вирішила активізувати зв'язки з Галичиною, для чого організувала ряд відповідних поїздок своїх представників. Про це писав М. Драгоманову Т.Окуневський, який у 1883 р. побував у Києві та в Одесі¹⁹. Тоді ж Наддніпрянщину відвідав і інший представник молодшого покоління галицьких народовців В.Нагірний, який зустрічався з В. Антоновичем, М. Старицьким, О. Косач²⁰.

Водночас на поч. 80-х рр. XIX ст. починають відновлюватись і спроби примирення лівого крила народовського руху, насамперед І. Франка, з загальом угруповання та пошук певних форм співпраці. У 1880 р. лідери народовського руху запропонували йому очолити редакцію літературного часопису “Зоря”, однак він відмовився²¹. Після смерті В. Барвінського у 1883 р. М. Бучинський рекомендував А. Горбачевському затвердити редакцію “Діла” у складі А. Січинського, І. Белея та І. Франка²². Врешті завдяки підтримці О. Барвінського, одного з співвласників “Діла”, його редактором став І. Белей, колишній редактор «Світа», один з чільних діячів лівого радикального крила. Згодом у склад редакції, зважаючи на його підтримку багатьма народовцями, введено й І. Франка. Останній узяв активну участь у проведенні мітингів які організовували народовці (зокрема у 1883 р. автором реферату, виголошеного В. Нагірним, був І. Франко і ін.). Він також активно співпрацював і з “Зорею”.

У червні 1884 р. на зустріч з М. Драгомановим до Швейцарії вирушив Є. Трегубів, зупинившись по дорозі у Львові²³. Після розмови з ним М. Драгоманов писав І. Франкові, що “од кількох приятелів, котрі бували недавно у Відні й Львові, котрі бачили в Росії Окуневського, я вже вп'яту чув слова про нове збудження довір'я до галичан в Росії. Теперішній момент я вважаю за благоприятний до того, щоб коло чого-небудь зорганізувати солідарність рос[ійських] українців і галичан, та тільки за це діло треба взятись уміючи”²⁴. У зв'язку з цим він наполягав на створенні “кружка прогресистів” у Галичині і виданні ним свого журналу. І.Франко з М.Павликом власне тоді планували розпочати видання такого часопису, що називався б “Поступ”, і радилися з М. Драгомановим щодо програми. На думку останнього, журнал мав би виступати проти клерикалізму, за створення різного типу асоціацій, введення загального голосування, свободи слова ін., а лише згодом перейти до більш радикальних політичних і соціально – економічних вимог²⁵. Однак це могло, знову ж таки, загострити стосунки всередині народовського руху, що не входило в плани київської громади. Передусім вона хотіла створити у Галичині часопис виразно загальноукраїнського спрямування. Про це говорили під час зустрічей з галичанами О. Кониський та І. Нечуй – Левицький, які відвідали Львів улітку 1884 р.²⁶ Найбільш відповідним кандидатом на посаду редактора такого журналу вони вважали І. Франка.

Невдовзі ж після їхнього від'їзду О. Партицький, власник і редактор народовського літературного часопису “Зоря”, запропонував І.Франкові очолити її редакцію²⁷. Київська громада обговорила пропозицію О.Партицького і радо прийняла її, оскільки у такий спосіб досягався певний компроміс загалу народовців з його лівим крилом, ворожнеча яких тривалий час послаблювала український рух у Галичині. На перешкоді всьому стала публікація М. Павликом у “Кур'єрі Львівському” статті “Москвофільство і українофільство серед руського люду Галичини й Буковини”²⁸, у якій, як згодом визнавав сам М.Павлик у листі до М.Драгоманова, “признавав за Наумовичем заслуги коло народної освіти й талант; що м не дуже високо поставив В.Барвінського, піднісши натомість Франка, а найважніше, що сказав, що рух галицької молодіжи 1875 – 1880 рр. мав рішучий вплив й на реорганізацію

тут українофілів”²⁹. Це викликало обурення частини народовців, а Масляк написав різко критичний відгук, в якому згадав також І.Франка. Той, у свою чергу, гостро відповів статтею “Галицьке українофільство (Відповідь на “Уваги Русина)””³⁰, в якій фактично підтримав висловлені М.Павликом думки, та ще й зарахував І.Белея до прихильників радикалів. Це змусило останнього як редактора “Діла” заперечити подану І. Франком інформацію, в результаті чого відносини між ними майже припинились. Пишучи невдовзі про це О.Барвінському, І.Белей зізнавався: “жаль міні, що чоловік [І. Франко – Я.Б.] не потрапив удержатись на висоті поваги, яку здобув собі в народній партії. Не сам талант чинить мужа – треба ще твердого характеру і такту... Тепер всі зносини зірвані”³¹. Спричинений Масляком конфлікт засудив О. Барвінський, поруч з І.Франком та І.Белеєм – один із найактивніших учасників створення загальноукраїнського часопису. Він, зокрема, зауважував: “треба було артикул *Moskalofilstwo* і *ukrainofilstwo* зігнорувати... а тут вирвався Масляк, як сам нині міні пише, з обороною пок. Володка, не знаючи о тім, що тим найбільш зневажає його пам’ять роз’єднуючи наші сили, а денунціюючи прихильників Павлика яко радикалів ще й бажає, щоб я доливав олію до сего пожару нещасного!”³².

Одним із каталізаторів назрілого розриву став влаштований “молодими” наприкінці листопада 1884 р. похорон їх прихильника Адольфа Нарольського. Згідно з заповітом, вони поховали його без священика, з сигарами в устах, а над могилою заспівали “Ще не вмерла Україна”³³. Це стало претекстом для остаточного припинення будь-яких зносин між народовцями та радикальним крилом руху. О.Партицький відмовився передавати І.Франкові редакцію “Зорі”, натомість останній демонстративно вийшов зі складу її редакційної ради. Про своє рішення він повідомив О.Кониського³⁴, який найбільше серед наддніпрянців доклав зусиль до проектованої реформи “Зорі”. Він відразу ж написав листи до І.Белея, Д.Гладиловича, Ом.Огоновського і О.Барвінського, закликаючи зробити все для примирення з “молодими”, в той же час “благаючи” І.Франка не покидати “Зорі”³⁵. Однак його зусилля були марними. На початку 1885 р. І.Франко на запрошення О.Кониського відвідав Київ, де був тепло прийнятий громадівцями. Вони підтримали його проект видання нового часопису, обіцяли належну фінансову допомогу. При цьому громада вимагала “не вносити роздору” в народовський рух, для чого І.Франко повинен був “залишити на віки” усі непорозуміння і полеміку зі старшими, не зривати з партією, відновити зірвані контакти, більше враховувати практичні обставини життя і “показувати життя наше таким, яким воно єсть”, а з “твердими” навіть “на малесенький компроміс” не йти³⁶.

Однак після повернення І. Франка до Львова народовці знову запропонували йому увійти до редакції “Зорі”. Вони також переконували наддніпрянських діячів, що створення нового часопису послабить український рух у Галичині. Зрештою, влітку 1885 р. до Львова приїхало відразу кілька представників київської громади і за безпосередньої участі О.Кониського таки довершили згоду “молодших” з “старшими”³⁷. На скликаній Ю.Романчуком нараді народовців більшість, крім М.Подолинського і А.Вахнянина*,

* М. Подолинський скептично ставився до В. Барвінського, а згодом І. Белея й сам претендував на отримання посади редактора “Діла”. У цьому його активно підтримував К. Сушкевич (лист від 25 лютого 1885 р., в якому він закликав “вирвати Діло з рук ремісничих” – див. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 382. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 25-26), що у свою чергу претендував на роль лідера народовського угруповання. У одному з листів у січні 1883 р. він стверджував, що “доси... орудували Ділом за добру заплату люде недосвідчені, неспосібні до самостійного ведення політики отже люде котрі не могли деструктивним елементаом псовати шики”. (Там само. – Арк. 25-26).

виступили за реформу “Зорі” за участю І.Франка. Протягом 1885 – 1886 рр. він фактично редагував її, проте непорозуміння все ж не нівелювались. Тому у вересні 1886 р. І.Франко вирішив з наступного року розпочати видання власного часопису “Поступ”³⁸. Щоправда, поліція вже з самого початку цілою серією конфіскацій змусила його відмовитись на якийсь час від цієї ідеї.

Реалізована за наполяганням київської громади згода між “старшими” і “молодшими” народовцями стала однією з головних причин її розриву з М. Драгомановим. Він уважав, що ця згода лише на 2-3 роки відтягнула справу створення в Галичині “справді прогресивного органу і прогресивної партії, а вмісті с тим і підняття пошани до українофільства в Росії”³⁹. М. Драгоманов звинуватив В. Антоновича у тому, що, ініціювавши угоду народовців з поступовцями, він став на перешкоді “внутрішньому розвитку” галицької молоді, зокрема І. Франка. Після тривалої листовної дискусії протягом 1885 – 1886 років⁴⁰ Стара Громада припинила фінансування діяльності М. Драгоманова, аргументуючи тим, що його місія не досягла визначеної мети*. Саме він (значною мірою своїми різко критичними листами) допровадив до розриву І. Франка з народовцями. Це, а також рішення наддніпрянців перенести в Галичину політичний центр, поставило громаду перед необхідністю певного коригування своїх відносин з галицькими діячами.

Зміна політичних орієнтирів київської громади, успішний розвиток відносин з О. Барвінським вплинули і на її ставлення до молодшого крила народовства на чолі з І. Франком. У травні 1886 р. той вкотре відвідав Київ. Цього разу, незважаючи на теплий прийом, йому все ж відмовили у підтримці проєктованого ним нового періодичного видання і порадили не припиняти відносин з “Зорею” і народовською партією загалом⁴¹. Непостійний, імпульсивний, все ще відданий прихильник соціально – радикальних поглядів М. Драгоманова, стосунки Громади з яким тоді різко загострились, він мало вписувався у її політичні плани. І.Франко, напевно, не погодився б вести переговори з польськими аристократами, які розпочали кияни. Тому, приїхавши навесні 1887 р. в Галичину, О.Кониський вже не наполягав на поєднанні “старших” і “молодших” народовців⁴². З 1886 р. всі стосунки з Галичиною Громада остаточно вирішила вести через більш поміркованого, схильного до тактичних компромісів, але не менш щирого українця О.Барвінського.

На допомогу йому у травні 1887 р. в Галичину приїздить О.Кониський, де розпочав переговори про свою безпосередню участь у редакції “Зорі” й “Діла” з метою перетворення їх у загальноукраїнські органи. Однак домовитися з львівськими народовцями так і не зумів. В такій ситуації О.Кониський вирішив організувати новий журнал. З його відома А.Тележинський зустрівся з А.Сапігою і представив йому проблеми українців. У відповідь той запропонував гроші на видання журналу, що відображав би їх інтереси і закликав народовців до розриву зі старорусинами⁴³. О.Кониський на зустрічі з І. Белеєм та І.Франком так виклав програму “Правди”, яку охарактеризував як “пугу”, котра б підганяла народовців: “1) Єдина Русь (общеевропейські справи, які? того ближше не пояснював); 2) програма демократична, але без боротьби против аристократії; треба тільки радити перевертням, щоб вернулись назад до свого гнізда, але без лайки; 3) релігійного питання в Галичині не рушати, в Україні хіба лиш о тільки, кільки треба буде говорити о штунді. Против православія бити як против казенної релігії; 4) соціалізм порушувати лиш на стілько, на кільки позволить австрійська

* З цим, до речі, погоджувався й І. Франко.

цензура”⁴⁴. Новий журнал мав виходити “під протекцією” О.Барвінського та за редакцією Є.Олесницького. Він повинен був стати осередком “самостійницької” групи в народовському угрупованні, яка, зі слів О.Барвінського, “змагала до розриву з москвофілами, до тісніших взаємин з київською громадою та вихіснювання заграничного положення”⁴⁵. Перший випуск “Правди” вийшов у жовтні 1888 р., а програмну статтю написав для неї М.Драгоманов⁴⁶. Однак уже невдовзі він та його галицькі прихильники вийшли з редакції часопису, зокрема й І.Франко⁴⁷.

Ще однією спробою налагодження більш активної участі І.Франка у функціонуванні народовського угруповання стали перші загальні збори товариства «Народна Рада» 2 лютого 1888 року. На них постало питання участі лівого крила “народної” партії у роботі товариства. Зростання їх впливу частково засвідчило вже те, що при виборах до нового виділу “Народної Ради” 47 з 383 проголосувало за І.Франка. Тут, щоправда, слід зазначити, що він у цей час мав чимало прихильників і серед “старших” народовців, наприклад К.Горбалья, О.Барвінського та ін., як також і те, що далеко не всі “молоді” поділяли радикальні погляди.

Хитання народовського проводу між компромісом то зі старорусинами, то з польськими політиками, невдалі спроби узгодження теоретичних позицій та співпраці у народовських часописах, а також вплив М. Драгоманова остаточно підштовхнули ліве крило народовства на чолі з І. Франком та М. Павликом до самоорганізації, результатом чого стало створення Русько-Української радикальної партії.

Проголошення «нової ери» зустріло різку критику радикалів і їх ідейного натхненника М. Драгоманова. На думку останнього, нова політика намісника була спробою схилити українську інтелігенцію до зречення від боротьби за соціальні і політичні справи ціною певних поступок в національній сфері⁴⁸. Крім цього радикали критикували клерикальні мотиви у декларації Ю. Романчука.⁴⁹ З того часу і до кінця ХІХ ст. стосунки радикалів, зокрема І. Франка, з загальним народовським проводом були неприхильними і навіть ворожими.

¹ Лист М. Бучинського до В. Навроцького від 20 грудня 1872 р. // Студинський К. (упорядник і автор передмови) Галичина й Україна в листуванні 1861 – 1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Т. І. – Харків-Київ, 1931. – С.441-442. (далі – Студинський К. Галичина й Україна).

² [Навроцький В.] По вопросу о малорусской литературе М. Драгоманова. Весна 1876 р. // Правда. – 1876. – Ч. 10

³ Драгоманов М. Листи до І.Франка і інших. Видав І.Франко. – Львів, 1906. – С.3-4.

⁴ Драгоманов М. Австро-руські спомини // Літературно – публіцистичні праці. Т.2. – К., 1970. – С.196-197.

⁵ [Барвінський В.] Відповідь п. М.Драгоманову (з причини нападів в “Громаді”) // Правда. – 1879. – Ч. 6.

⁶ [Барвінський В.] Відповідь п. М.Драгоманову (з причини нападів в “Громаді”) // Правда. – 1879. – Ч. 6.

⁷ Архів М. Драгоманова. Том І. Листування Київської “Старої Громади” з М. Драгомановим (1870 – 1895). – Варшава, 1937. – С. 241. (далі – Листування київської Старої громади).

⁸ Лист М.Драгоманова до І.Франка від 26 вересня 1884 р. // Драгоманов М. Літературно – публіцистичні праці у двох томах. – Т.2. – К., 1970. – С. 502-510.

⁹ Драгоманов М. Відповідь рецензентів “Діла” на 3-4 випуски моїх “Австроруських споминів” (лист в редакцію “Діла” від 26. V. 1890) // ВР ІЛ НАНУ. – Ф. 100. – №456. – Арк.23.

¹⁰ Возняк М. Нариси про світогляд І. Франка. – Львів, 1955. – С.156.

¹¹ Пчілка О. І.Франко і його праця // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.28. – №171. – Арк. 29-30.

¹² Діло. – 1883. – Ч.63.

¹³ Лжепророки // Правда. – 1877. – Ч. 12.

¹⁴ Листування київської Старої громади. – С.310; Переписка М.Драгоманова з М.Павликом. Т.ІІ. – С.291; Т.ІІІ (1879 – 1881). – С. 60-61.

¹⁵ Лист О.Терлецького до М.Драгоманова від 14 червня 1880 р. // Студинський К. Галичина й Україна. – С. 273-275.

¹⁶ Лист М.Драгоманова до І.Франка від 26 вересня 1884 р. // Драгоманов М. Літературно – публіцистичні праці у двох томах. – Т.2. – К., 1970. – С. 502 – 510.

¹⁷ Чорновол І. Політичні концепції київської “Старої Громади” // Молода нація. – 2000. – Ч. 1. – С. 24-36.

¹⁸ Лист О. Кониського до І. Белея від 21 грудня 1881 р. // ВР ІЛ НАН України. – Ф. 100. – № 1870. – Арк. 1.

¹⁹ Переписка М.Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885-1891, 1893-1895). – Львів, 1905. – С. 6-7.

²⁰ Лист В.Нагірного до М.Драгоманова від 7 травня 1883 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 663. – Оп. 2. – Спр. 80. – Арк. 22-24.

²¹ Лист Д.Гладиловича до О.Барвінського від 9 грудня 1880 р. // ВР ЛНБ. – Ф. 11. – № 4933. – Арк. 3-4.

²² Лист Д. Гладиловича до О. Барвінського від 16 лютого 1883 р. // ВР ЛНБ. – Ф. 11. – № 4933. – Арк. 22-23.

²³ Листування київської Старої Громади. – С. 184-186.

²⁴ Лист М.Драгоманова до І.Франка від 26 вересня 1884 р. // Драгоманов М. Літературно – публіцистичні праці у двох томах. – Т. 2. – С. 502 – 510.

²⁵ Лист М.Драгоманова до В.Антоновича від 10 вересня 1885 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 663. – Оп. 2. – Спр. 50. – Арк. 33-37.

²⁶ Лист І.Франка до К.Попович від 1 липня 1884 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах.-Т. 48.- С. 463; ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 7. – Спр. 4339. – Арк. 1, 18.

²⁷ Лист І.Франка до О.Кониського від 11 жовтня 1884 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 48. – С. 471-478.

²⁸ Moskalofilstwo a ukrainofilstwo między ludem ruskim Galicji i Bukowiny // Kurjer Lwowski. – 1884. – № 311, 312, 321, 324, 329.

²⁹ Переписка М.Драгоманова з М.Павликом. – Т.ІV. – С.312.

³⁰ Див.: І. Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 46., Кн. 1. – С. 442 – 447.

³¹ Лист І. Белея до О. Барвінського від 23 січня 1885 р. // ВР ЛНБ. – Ф. 11. – № 596. – Арк. 23-24.

³² Лист О. Барвінського до І. Белея від 25 січня 1885 р. // ВР ІЛ НАН України. – Ф. 100. – № 1094. – Арк. 1-3.

³³ Похорон бл. п. А. Нарольського // Діло. – 1884. – Ч. 135.

³⁴ Лист І. Франка до О. Кониського від 13 грудня 1884 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 48. – С. 497-506.

³⁵ Лист О. Кониського до І.Белея від 22 грудня 2884 р. // ВР ІЛ НАН України. – Ф. 100.- № 1936. – Арк. 1-4.

- ³⁶ Лист О. Кониського до І.Белея від 19 лютого 1885 р. // ВР ІЛ НАН України. – Ф. 100. – № 1894. – Арк. 1-4.
- ³⁷ Лист І.Франка до М.Драгоманова від 29 серпня 1885 р. // Листування І.Франка і М. Драгоманова. – С. 114-116.
- ³⁸ Лист І.Франка до М.Драгоманова від 17 вересня 1886 р. // Листування І.Франка і М. Драгоманова. – С.202-203.
- ³⁹ Лист М.Драгоманова до І.Франка від 2 вересня 1885 р. // Листування І.Франка і М. Драгоманова. – С.116 – 118.
- ⁴⁰ Листування київської Старої Громади з М. Драгомановим. – С.28-44, 267-338.
- ⁴¹ Лист І. Франка до М. Драгоманова від 20 травня 1886 р. // Листування І. Франка і М. Драгоманова. – С. 184 – 185, а також відповідь М. Драгоманова від 27 травня // Там само. – С. 187.
- ⁴² Лист І. Франка до М. Драгоманова [травень] 1887 р. // Там само. – С. 232.
- ⁴³ Чорновол І. Вказ. пр.- С. 69 – 70.
- ⁴⁴ Лист І. Франка до М. Драгоманова [серпень-вересень] 1887 р. // Листування І. Франка і М. Драгоманова. – С. 237-238.
- ⁴⁵ Барвінський О. Спомини з мого життя. Часть 3, зошит 7 // ВР ІЛ НАН України. – Ф. 135. – № 8. – Арк. 263 – 265.
- ⁴⁶ Возняк М. Драгоманов у відновленій “Правді”. З додатком його листів до О. Барвінського й О. Кониського та й останнього до нього // За сто літ. Матеріали з громадянського й політичного життя України. – Кн. 5. – Харків-Київ, 1930. – С. 235-236, 242-248; лист І. Франка до М. Драгоманова від 19 листопада 1888 // Листування І. Франка і М. Драгоманова. – С. 279-280.
- ⁴⁷ Лист М. Драгоманова до О. Барвінського від 27 лютого 1891 р. // ВР ЛНБ. – Ф. 11. – № 1140. – Арк. 13 – 14.
- ⁴⁸ Драгоманов М. Неполітична політика // Народ. – 1891. – Ч.1. – С.2-3.
- ⁴⁹ Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772 – 1918). – Т.2. – Скрентон, 1958. – С.95.

Богдан Янишин.

Іван Франко та галицькі народовці у 1880-их роках ХІХ ст.

У статті проаналізовано взаємини Івана Франка з проводом народовського руху наприкінці 70-их – 80-их роках ХІХ ст. у контексті галицько-наддніпрянських стосунків. Наголошено на ролі М. Драгоманова, а також зміни політичних орієнтирів “Київської громади” у їх розвитку та розриві наприкінці 1880-их років.

Bogdan Yanyshyn.

Ivan Franko and national populist movement in Galicia at the 80th of XIX c.

The relations of Ivan Franko with the leaders of the national populist movement in Galicia at the end of the 70th – the 80th of XIX c. in the context of Galicia-Naddnipryanshchyna connections are analyzed in the article. The role of M. Drahomanov and the change of political orientations of Kyiv Hromada in the development of these relations and their break down at the end of 1880th are stressed.

ІВАН ФРАНКО В АВСТРІЙСЬКОМУ ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ 1890-х РОКІВ

Помітним явищем у суспільно-політичному житті Галичини в останньому десятиріччі XIX ст. були віча та сеймові і парламентські вибори. Вони стали не лише важливими формами боротьби українців за свої національні і політичні права, але й свідчили про активізацію громадського життя і суспільної свідомості українців краю. Значний резонанс серед громадськості мали Турківське (1891) і Снятинське (1894) віча. В.Стефаник, який тоді студіював медицину у Краківському університеті, а у 1895 р. був довіреною особою І.Франка як кандидата у депутати австрійського парламенту, у листах до М.Павлика зазначав, що на Снятинське віче збираються люди зі Збаражчини і Добромильщини¹. Активну участь у вічах брав І.Франко, де він набирався досвіду політичної роботи. Згодом, як кандидат Русько-української радикальної партії чотири рази пробував здобути мандат посла Державної ради (рейхстагу) – австрійського парламенту.

Питання участі І.Франка у австрійських виборах певною мірою вже було предметом наукового розгляду в літературі². В даному дослідженні зроблена спроба на підставі документального епістолярного матеріалу показати механізм тогочасних австрійських виборів на прикладі кампаній І.Франка.

Вперше можливість кандидатури І.Франка як депутата австрійського парламенту від галицьких соціалістів обговорювалася на початку 1891 р. Однак, цей шанс не був реалізований, оскільки І.Франко не мав постійного місця праці, а отже, за тогочасним австрійським законодавством, не мав права обиратися до вищого представницького органу влади³. Мав також змогу поборотися за мандат посла галицького сейму у 1895 р., але через неявку на передвиборчі збори, замість нього кандидатом став Степан Новаковський⁴.

Проте виборчий вихор все-таки захопив І.Франка і вперше він спробував вибороти парламентський мандат у 1895 р. по округу Перемишль–Мостиська–Добромиль, де через смерть попереднього посла Антона Тишковського⁵ відбувалися додаткові вибори. Судячи з листування І.Франка, на цей крок він зважився після того як австрійська влада відмовилася надати йому посаду доцента Львівського університету⁶.

Уже в серпні-вересні цього року він включився у виборчі перегони, виступаючи на численних зібраннях з цього приводу. Газета "Громадський голос" у передовій статті за 20 серпня зазначала, що весь Перемишльський повіт пристав до радикалізму. За кандидатуру І.Франка висловився Михайло Новаковський⁷, студент Львівського університету, який опублікував про нього велику агітаційну статтю. У ній, зокрема, автор так писав: "Для нас то найбільша честь повинна бути, що такий мудрий, такий вчений, так до свого хлопського стану прив'язаний, як доктор Іван Франко, хоче бути депутатом нашим. Побіч нього всякий інший повинен уступити, а я знаю, що побіч нього ви іншого і не схочете... Не для Тишковського посольство, нехай він пильнує дівчат в Добромильському повіті,

а не до Відня йому заступати хлопську кривду”⁸. 20 жовтня на передвиборчих зборах кандидатуру І.Франка було схвалено в Перемишльському і Мостиському повітах. В одній з виборчих відозв, яку підписали С.Новаковський і В.Павлуцький, так характеризувався особа І.Франка як кандидата на посла: “Нехай у Державній раді засяде щирий наш оборонець і заступник... Таким чоловіком є Іван Франко зі Львова. Він хлопський син, вихований у чорній біді, на чорнім хлібі, на несоленій капусті... Газетами, книжками і віршами він показував на нужду хлопську, на кривди хлопські...”⁹

Сам кандидат від радикалів досить скромно оцінював свої шанси на перемогу і кандидував у основному з агітаційною метою. При цьому І.Франко планомірно намагався розвінчувати фіктивність конституційного права рівності, адже за виборчою системою один селянський депутат обирався від 75 тисяч мешканців, а шляхетський – від 50 осіб. Та й при цій нерівності виборча практика у Галичині ґрунтувалася на підкупах, обманах, фальшуваннях і навіть на відкритому насиллі. Розуміючи мізерну ефективність парламентської праці в умовах тогочасної політичної системи і називаючи парламентських послів “працьовитими неробами”, І.Франко все-таки вирішив балотуватися в депутати. Його передвиборча мета якнайкраще сформульована у словах, які він висловив після одного з передвиборчих віч у вузькому колі знайомих: “Нехай я не попаду до парламенту, але я буду знати, що поїздки мої по селах були сівбою правди, яку я провадив серед бідного люду”¹⁰. Проте ця сівба правди давалася І.Франку нелегко, а самі виборчі перегони двох кандидатів за парламентський мандат по цьому одному округу стали яскравою ілюстрацією чітко налагодженого і відрегульованого державою механізму формування складу імперського парламенту. Проурядові сили, які згуртувалися, поставили на багатого місцевого пана П.Тишковського і робили всілякі перешкоди для ще мало відомого у віддалених селах українського письменника І.Франка.

Під час цієї виборчої кампанії з усією повнотою використовувався як моральний (погрози, шантаж, арешти, заборона зібрань), так і матеріальний (підкупи) тиск. При цьому через постійні утиски представників офіційної влади І.Франку і його команді доводилося проводити виборчу кампанію практично напівлегально. Згодом, один з її учасників, Василь Коцко, згадував, як після одного з передвиборчих мітингів йому разом з кандидатом і Лесем Мартовичем¹¹ довелося переховуватися від жандармів у житті, де вони під великим дощем сиділи аж до пізнього вечора¹².

Напередодні і під час виборів 1895 р. І.Франко кілька разів бував у Перемишлі, Добромилі, Мостиськах та навколишніх селах. 6 жовтня взяв участь у передвиборчому зібранні в Перемишлі як кореспондент польського часопису “Kurier Lwowski”. Тоді з ним сталася курйозна пригода, яку він детально описав в одному із своїх газетних репортажів. Зокрема, він зазначав, що після зборів заступник місцевого комісара поліції наказав І.Франкові негайно виїхати з Перемишля і надалі не приїжджати до міста. На зауваження, що той не має таких повноважень і “скільки разів буде мені треба, я приїду до Перемишля”, пролунала репліка: “Нащо вам цього? Поліція ходитиме за вами слід-у-слід”. За таких умов стражі порядку склали протокол про затримання І.Франка, під наглядом відвели на залізничний вокзал та відправили до Львова. Як стверджували згодом його довірені особи на виборах Іван Кобилицький та Семен Вітик¹³, які на початку листопада підготували протест проти самого способу ведення виборчої кампанії, поліціант дочекався купівлі затриманим квитка і навіть замкнув за І.Франком двері вагона¹⁴. Через два тижні І.Франко знову відвідав Перемишль, де на чергових передвиборчих зборах його кандидатура була затверджена як єдина від української сторони, або правильніше сказати, від українського селянства.

Однак місцева влада продовжувала чинити всілякі перепони для зустрічей І.Франка з виборцями. Так, під приводом відсутності відповідного приміщення, заблокованою виявилася зустріч з виборцями у Мостиськах, куди він прибув разом з О.Авдиковським, М.Антоневичом, В.Будзиновським і Марківим. Не допомогло й прохання до старости, який, як виявилось, був колишнім учнем М.Антоневича. Ситуація розв'язалася після того, як один мостиський міщанин запросив приїжджих відбутися ці збори у своєму помешканні. Селяни, які не вмістилися у хаті, слухали виступи на дворі крізь відчинені двері і вікна. Проте ці збори виявилися зірваними, а жандарми заарештували В.Будзиновського, одного з чільників радикальної партії, якого кілька годин протримали під вартою.

Передвиборчі збори за участю І.Франка під різними приводами зривало Добромильське староство, арештовувало тих, які відкрито підтримували українського кандидата. Так, 6 жовтня у с. Ляцько в хаті місцевого господаря Фартушка був заарештований селянин з Торок Олекса Муштук, якого цілу добу протримали у добромильській тюрмі. Подібна доля спіткала селянина Петра Новаковського¹⁵, безпричинно заарештованого в Нижніх Устриках. Селянин Онисик, якого переслідували жандарми, змушений постійно переховуватися по різних селах, щоб уникнути ув'язнення.

Сам І.Франко перебував у Добромилі 29-31 жовтня. Першого дня зустрічі з виборцями проходили спокійно. Натомість наступного дня жандарм заарештував студента-медика Василя Гукевича, сина священника з Квасенини, за роздачу передвиборчих агітаційних матеріалів. Його арешт викликав серед присутніх острах і замішання. Напередодні виборів добромильські євреї ходили по вулицях, виловлювали виборців і затягали їх до корчм. При цьому виборцям давали квитки на право купівлі горілки, пива і закуски. Багатьом обіцяли заплатити по 10–20 золотих, якщо голосуватимуть за П.Тишковського; священникові Козієві з Нижньо-Устрицького повіту, в сінях перед виборчою залогою давав якийсь єврей навіть 100 злотих. Певне уявлення про тогочасну суспільну атмосферу в місті можна мати з невеликого фрагменту розмови І.Франка з селянином О.Муштуком: “А що ж із виборцями, запитав я, чи можна говорити з ними? Про це немає що й думати, відповів він. Місто повне агентів Тишковського, лісничих і слуг. Як тільки покажеться який виборець, його зараз обступають, тягнуть до шинку, гостять горілкою та ковбасою і стережуть, щоб не рушився нікуди. Я пішов також до такого шинку, але поплічники Тишковського зараз пізнали мене, а шинкар не хотів дати мені навіть склянки пива й зажадав від мене, щоб я зараз ішов геть і не псував йому інтересу”.

Один місцевий пияк, Пелехович, намагався заробити на цих виборах. За намовою агітаторів П.Тишковського він украв у готелі черевики в якогось приїжджого, вважаючи, що це взуття І.Франка. Зłodія наздогнали лише на залізничному вокзалі (це майже 2 км від центру міста). Ця історія згодом потрапила до кількох досліджень, але у викривленому вигляді, оскільки автори, які писали про цю подію стверджували, що чоботи (чому чоботи? – М.К.) вкрали саме у І.Франка.

30-31 жовтня прихильники П.Тишковського (12 осіб) заблокували у Добромилі будинок адвоката І.Тігермана¹⁶, у якого зупинився І.Франко, і не давали йому можливості вийти в місто для зустрічі і бесід з місцевими мешканцями.

Було змінено також порядок голосування. Замість передбаченого Добромиль–Бірча–Устріки, вибори відбувалися у порядку Бірча–Добромиль–Устріки. Ця зміна викликана тим, що у Бірчі П.Тишковський мав більшість. Психологічно можна було сподіватися, що за прикладом бірчан підуть й добромильчани та проголосують проти І.Франка. Через це вибори розпочалися на годину пізніше. У день виборів усі вулиці

Добромиля, які вели до ратуші (там відбувалося голосування), перекрили прихильники П.Тишковського. Біля ратуші стояли 8 жандармів і поліціантів. Від кожного виборця вимагали показувати відповідний документ, відбирали палиці і парасолі та нагадували, що треба голосувати саме за П.Тишковського. Повітовий комісар Стшельбицький у мундирі стояв в оточенні виборчої комісії і кожному виборцю прямо говорив: “Павло Тишковський”. Окремих виборців пробували підкуповувати (сума коливалася від 25 до 100 зол. рин.), а деяких непослушних просто били. Про це так писав І.Франко: “Ось уже виборці почали по одному виходити з виборчого локалю. Пелехович станув поміж жандармами і обсипав лайкою та наругами тих виборців, що голосували за мене. Михайла Сташкова з Кропивника він перед очима сторожі безпеки побив до крові. Побито також Миколу Заяця з Телесниці та Михайла Мильковича з Соколі. Вони прийшли перелякані від голосування на ринок і почали оповідати свої пригоди”¹⁷.

Назагал у Добромильському повіті І.Франко отримав тоді 22 голоси, в т. ч. у Добромилі – 19, Нижніх Устриках – 3, а в Бірчі – жодного. Із слів представників І.Франка вимальовується виборча картина 31 жовтня у Перемишлі, де головною фігурою із команди П.Тишковського був вишатицький війт Глинський. Напередодні у ресторані “Під дубом” він спровокував бійку. Однак прибула поліція заарештувала не призвідців бешкету, а потерпілих – студента Михайла Новаковського, редактора місцевої газети Регера і Семена Вітика. Сам війт цілу ніч переконував прибулих з навколишніх сіл виборців віддати свої голоси за П.Тишковського. Особливо напруженою виявилася ситуація у день виборів. “... уже о 7 годині рано на всіх вулицях, що вели до міста, порозставляно сторожу, зложену з жандармів, поліціантів та агентів Тишковського... Вибір д-ра Франка був би, казали вони, нещастям для селян, стягнув би на них багато тяжких кар, переслідувань та підвищення податків... Не було можливості заговорити до якогось виборця; органи влади зараз грозили арештом. І це не була пуста погроза. Під час голосування справді на вулиці арештовано двох слухачів університету, одного торговця жида і чотирьох селян без ніякої причини. Глинський бігав скрізь і видавав поліціантам формальні розкази, кого мають арештувати... Двох таких виборців із Гороховець, Гната Слабого та Михайла Двудіта, арештували жандарми в сінях виборчого локалю перед очима інших виборців, окували їх у ланцюжки перед самим голосуванням і як звичайних злочинців під час найгіршої сльоти попровадили пішки до Германовець і відставили до тамошнього суду”¹⁸.

У Мостиськах голосування закінчили свідомо на одну годину раніше, не дочекавшись навіть виборців, які мали прибути із Судової Вишні. Станом на 11 годину ранку, за словами самих виборців, у Мостиськах із 80 осіб 78 голосувало за І.Франка. При підрахунку ж голосів виявилось, що І.Франко отримав лише 30 голосів¹⁹. Факт свідомої фальсифікації більш, ніж очевидний.

Досить влучно перебіг цих виборів схарактеризував один польський парламентарій, який заявив, що “додаткове обрання депутата до Державної ради державної по округу Перемишль–Добромиль–Мостиська відбулося зовсім законно, за винятком окремих незаконностей: арештовано І.Франка і його агітаторів, заборона мітингів на підтримку українського кандидата, відміна результатів виборів в окремих селах (Медика, Болестрашиці), залякування і підкуп виборців тощо”.

Представники П.Тишковського кілька тижнів їздили по повітах, купували голоси, особливо впливових селян. Ці факти стали настільки звичними, що на саму згадку про шанси контркандидата кожен питався: “А скільки він платить за голос?”. Так, один єврей з Гусакова за 30 голосів хотів 300 злотих, а інший, з Нижніх Устрик, за 40

голосів просив 400 злотих. Громадська думка голосно вказувала на тих виборців, які продавали свої голоси, як, наприклад, вїта з Шегинь Кметя, який напередодні виборів був прихильником І.Франка, а в останніх днях почав агітувати за П.Тишковського. Вчитель з села Губичі Добромильського повіту під загрозою перенесення на посаду у віддалене гірське село мусив голосувати проти І.Франка.

Тоді вибори до австрійського парламенту по округу Перемишль–Добромиль–Мостиська були свідомо сфальсифіковані. Виборчі комісії склалися лише з прихильників П.Тишковського. Ряд бюлетенів, відданих за І.Франка, комісія визнала недійсними. Зокрема, приймала за дійсні з написами за “Тичковського” чи за “пана Павла”, але відхиляла бюлетені з позначками “Іван Франк зі Львова”. До голосування через запізнення не допустили кілька десятків виборців, прихильників І.Франка. Якими ж були виборчі підрахунки? Якщо брати до уваги розповіді очевидців, тобто самих виборців, то можна припустити, що за І.Франка проголосували 322 виборці, а за П.Тишковського – 306. Виборча комісія оприлюднила свої результати, за якими на І.Франка припадало лише 122 голоси, у т.ч. в Добромильському повіті 22 з 200, а в Мостиському – 30 із 174. Довір’я 400 виборців коштувало П.Тишковському 10 тис. золотих ринських, у зв’язку з чим той заявив, що якщо “так піде далі, змушений продавати одну маєтність за другою, аби покривати кошти виборів”²⁰.

Таким чином, через урядові утиски і численні залякування та прямі погрози І.Франко не мав можливості широкої пропаганди програми радикальної партії. Та й про саму особу кандидата широкі верстви виборців також мало були поінформовані. Згодом, оцінюючи виборчі заходи 1895 р., І.Франко писав: “Коли в той час взагалі агітували за мою кандидатуру, то була це робота радикального селянського комітету в Торках і кількох молодих людей у Перемишлі та в Добромилі. Я дивуюся самовідреченню та правдивому героїзму цих людей. З кількома крейцарами в кишені, незважаючи на сильний дощ, вони ходили від села до села, наражаючись на всякі невігоди та небезпеки... Друковані відозви, в яких рекомендували мою кандидатуру, відбирали жандарми у селах, хоч відозви перейшли через урядову цензуру. Натомість агітатори пана Тишковського тішилися повною свободою діяльності і могли зовсім ясно провадити найкращий торг голосами. Коли в їх присутності заговорював хтось про мою кандидатуру, вони з насміхом запитували, “а скільки дає той пан за голос?”²¹ Характер і особливості проведення цих виборів І.Франко детально описав у своїх публіцистичних статтях “Galizischen Wahlen” і “Die jüngste galizische Wahl”, які опублікував у віденській газеті “Die Zeit” (1895, №53, 58). Ці свідчення яскраво висвітлили тогочасну виборчу кухню, показують ставлення широких верств населення до широко розрекламованої урядовими колами австрійської конституції та її демократичності.

Друга виборча кампанія І.Франка мала місце у 1897 р., коли він знову змагався за мандат посла Державної ради. На цей раз його кандидатуру в черговий раз висунула Русько-українська радикальна партія по п’ятій (загальній) курії округу Мостиська–Перемишль–Рудки–Самбір і по четвертій (селянській) курії округу Перемишль–Добромиль–Мостиська. І.Франко всіляко використав своє право кандидата для піднесення суспільної свідомості народних мас, взяв участь у передвиборчих зборах у Перемишлі (8 січня, 4 лютого, 26 лютого), Рудках (27 січня), Самборі (28 січня, 7 лютого), Дрогобичі (15 лютого). На мітингу у Перемишлі 8 січня він підкреслив, що “діяльність народного депутата є ненастанною війною”. Спростовуючи чутки, що селяни не довіряють йому, І.Франко зазначав: “В усякім разі... я буду сам себе боронити та й за довір’ям жебрати не буду. Досить з мене, що моє сумління спокійне, що я чуюся чистим, що йшов чесно

тою дорогою, котру вважаю за найліпшу... І будьте певні, що коли тепер упаду при виборах, а повиходять знов такі “любимці народу” як Телішевський, Подляшецький, Мандичевський і др., що в раді державній ані разу рота не отворили, то й це мене не здивує і не знеохотить до дальшої праці”²².

Цікавою виявилася зустріч І.Франка з більш ніж 300 виборцями у Рудках. Коли під час виступу І.Франка бургомістр Ангельський звернув увагу І.Франка, що в залі є також селяни-поляки, той звернувся до них польською мовою з проханням не робити різниці у справі національності, а об'єднати свої зусилля в захисті селянських інтересів. Близько 400 селян, з яких майже половину складали поляки, прибуло 28 січня на зустріч з І.Франком у Самборі. Своє бачення суспільної ситуації і проблеми галицького села виклав І.Франко на перемишльському зібранні 4 лютого, де були присутні майже 200 осіб. 15 лютого І.Франко побував з агітаційною метою у Дрогобичі. На всіх цих зборах присутні офіційно висунули його кандидатуру як парламентського посла від четвертої і п'ятої курій. На підтримку І.Франка, але без його участі, проводилися також збори у Луці (9 лютого) і Нижанковичах (11 лютого).

Однак урядові сили шляхом підкупу, шахрайства, виборчих спекуляцій і відкритого насильства знову не дали можливості І.Франку потрапити до складу віденського парламенту. Місцева влада використовувала всі можливі засоби, щоб допустити до непорозумінь і навіть виборчого хаосу. Особливо відкритими були махінації під час обрання виборців. Так, у самбірській п'ятій курії 2 900 осіб мали обрати 29 виборців. Замість того щоб утворити кілька виборчих комісій, особливо на передмістях, які були віддалені від центральної частини на 5-6 км, влада утворила лише дві, та й ті у ратуші. На попередні вибори визначили лише три дні, починаючи від понеділка, по 8 годин щоденно. Щоб продиктувати всі відомості, треба було витратити щонайменше 10 хв. Таким чином, протягом трьох днів в обох комісіях могли проголосувати не більше 300 осіб. Поза чергою запрошували представників від інтелігенції, які переважно голосували за владного виборця. За таких умов створювалися великі черги. Організатори виборів розраховували, що більшість простого люду, які віддавали свої голоси за своїх оборонців, просто не дочекаються і розійдуться по домівках²³. Численні виборчі зловживання допускалися у більшості виборчих дільниць. Так, у Саночанах, де громада обрала тих виборців, яких бажала, жандарми арештували вже наступного в'їта М.Лучишина і його заступника та ув'язнили у Нижанковичах.

Влучно оцінив тодішню ситуацію В.Стефаник, який намагався вести серед мешканців Добромильського повіту агітацію за І.Франка. У листі до С.Морачевської²⁴ від 14 березня 1897 р. він зазначав: “По дорозі до Тернополя я трохи приослаб та й встав у Перемишли, а відци їду до Добромиля, аби Франкови помочи, як не приарештують”²⁵. Ці побоювання були марними, як свідчить про це зміст його листа до тої ж С.Морачевської 16 березня: “Ані мене не вбили, ані не сховали. Лишень той готель, що я у нім сидів, обступила товпа підкуплена і верещала: “распнем”. Дурна товпа, бо лиш кричала. Ночею мав-єм цілу зграю жандармів і поліцаїв. Нині отворив-єм бюро інформаційне і може яких 300 хлопів брало інформації на то, аби Франко дістав 24 голосів у Добромилі”²⁶.

Детальніше передвиборчі маневри у Добромильському повіті В.Стефаник описав у двох листах до В.Морачевського²⁷. Вперше лаконічно про них він згадав від 19 березня 1897 р. Перебуваючи тоді у Кракові, він писав: “... Я був кілька днів на селах... Я ходив поміж шаблі і все казав: ви дусші від шабель. Потім мужики впали з кандидатом своїм... Потім нас арештували, але мусіли пустити...”²⁸ Розлогіше тодішню ситуацію в повіті

він описав в наступному листі, який за змістом і формою подачі матеріалу є власне короткою новелою. З властивою йому лаконічністю В. Стефаник документально зафіксував місце, час і характер цієї передвиборчої кампанії на окремій території.

“Я їхав, а вони мене прощали і розійти не могли ся зі мною. Жандарми надійшли і нас розтягнули. Се були бойки з Добромилського повіту. Ми йшли темнов ночев болотами і раз по раз спотикалися, але не впав із нас ніхто, бо тримали нас плечі близьких, що разом з нами йшли. Довго ми йшли і хоть замерзали нам ноги і гнили від мокрого болота, то ми розігрівалися нашими великими словами. Потім настав день... Зайшли-сьмо у місто і надибали жовнірів, що стояли сперті на олов'яну збрую... Потім вони нас, як дітей, загнали у церкву. Лиш у церкві ми були безпечні. Обступили вони церкву і хотіли нас там різати... Прийшли потім начальники і просили, аби вийти, то будем безпечні. Потім ми вийшли, нас 24, і голосували”²⁹.

Ця виборча кампанія видалася особливо складною для І. Франка. Саме тоді з'явилася друком польською мовою збірка оповідань І. Франка під назвою “Галицькі образки”. Написана ним передмова “Дещо про самого себе” викликала значний суспільний резонанс, як в українському, так і, особливо, в польському середовищі. Своєрідною олією, долитою у вогнище, стала стаття І. Франка про А. Міцкевича “Поет зради”, опублікована в “Die Zeit”. Розпочалося масове паплюження І. Франка і як поета, і як громадського діяча, і як людини. На стіні будинку, в якому він проживав, з'явився польською мовою напис “Тут мешкає негідник Іван Франко”, на дереві біля того ж будинку було почеплено опудало з зображенням письменника, а містом порозвішували афіші з написами “Проч з Франком”. Йому не подавали руки, не віталися при зустрічі тощо³⁰. В одноголосий хор злилися голоси недругів з усіх сторін – української, польської і єврейської. Кожна пригадувала Франкові його минуле, публічні висловлювання чи робила випадки з приводу творчої сатири.

Така ситуація спричинила нервовий зрив І. Франка, який навіть зліг у ліжку. Зважаючи на ситуацію, І. Франко відмовився вести полеміку із своїми опонентами, “воліючи терпіти зневагу, ніж виправдовуватися перед такими суддями”, як він зазначив згодом у листі Я. Бодуена де Куртене³¹. Пояснюючи вченому своє спонукування до написання статей про польсько-українські відносини в Галичині і А. Міцкевича, І. Франко зазначав: “В усьому цьому мене цікавило лише одне питання – психічна організація тієї нації, яка є такою вразливою на найменшу власну кривду, а одночасно може кривдити іншу з таким виглядом, немов би це найприродніша річ у світі. Цю подвійну етичну міру – одна для себе, а інша для других – я знав уже раніше в євреїв, тепер боляче пізнав і в поляків ... я зацікавився джерелом цього особливого “національного виховання” і знайшов його (може помилково) у таких геніїв як Міцкевич...”³²

Та незважаючи на шалений тиск своїх політичних недругів через пресу, офіційної влади безпосередньо в ході виборів на місцях, І. Франко все-таки отримав значне число голосів. Вибори у п'ятій курії, які відбувалися 11 березня, принесли йому 320 із 506 голосів (у Мостиськах – 85, Перемишлі – 78, Рудках – 70, Дрогобичі – 44, Самборі – 43). Під час виборів у четвертій курії 16 березня І. Франко здобув 205 із 597 голосів (у Перемишлі – 79, Добромилі – 24, Мостиськах – 102. Парламентськими послами тоді стали від п'ятої курії поляк Вітольд Левицький, а від четвертої – знову П. Тишковський³³. 20 березня І. Франко через газету “Громадський голос” подякував тим виборцям, які віддали за нього свої голоси. “Ті переслідування і лиха, які ви понесли в тій боротьбі, – писав він, – не пропадуть марно, а будуть початком нового життя ... Оскільки недавня виборча боротьба доторкалася моєї особи, складаю щирю подяку

всім тим виборцям, яку голосували за мною, не дбаючи про особисті неприємності. Браття виборці-селяни, русини і поляки, ви, що голосуючи на мене, оклеветаного темними силами, показали свій твердий характер, свідомість свого дійсного інтересу... Ваше власне почуття, що ви свідомо виконали свій обов'язок і дали добрий приклад іншим, нехай вам буде найліпшою нагородою ...”³⁴.

Назагал у виборчій кампанії 1897 р. українські політичні сили зазнали невдачі. Тоді з 78 галицьких послів у віденський парламент потрапило лише 9 українців. У зв'язку з такими подіями І.Франко за порадою Ю.Романчука³⁵ уклав збірник документів (“Die Reichsrathswahlen in Ostgalizien im Jahre 1897”. Wien, 1898), які висвітлювали справжню суть виборчої кампанії 1897 р. у Галичині. Під час його підготовки І.Франко підкреслював, що ця публікація буде мати передусім “інтерес історично-публіцистичний”, а отже, всі документи і матеріали вимагають детального наукового оформлення³⁶.

Третя спроба І.Франка вибороти парламентський мандат припала на 1898 р. На цей раз він спробував досягнути успіху в іншому виборчому окрузі. Ще на початку 1897 р. він так писав до Тимофія Микити, агітатора від Русько-української радикальної партії у с. Коровники Перемишльського повіту: “Коли підла брехня... могла посіяти проти мене недовір'я виборців, то, очевидно, мені лишається тільки один спосіб розсіяти це недовір'я – зректися кандидування... Для того будьте ласкаві прийняти до відомості і прошу вас голосити це всякому, що я в Перемишлі не кандидує. Рівночасно пишу те саме послові Новаковському, пишу о тім і до Мостиськ. Ще маєте час вишукати собі іншого кандидата...”³⁷.

Таким чином, через чорний піар, поширюваний на території округу Перемишль–Доброміль–Мостиська, І.Франко змушений був зняти там свою кандидатуру і балотуватися по округу Тернопіль–Збараж–Скалат³⁸. При цьому І.Франко зазначив, що “бажає бути українським послом, незалежним і поступовим” і піде спільно з іншими українськими депутатами³⁹. Він знову активно включився у політичне життя. Разом з Лесем Мартовичем часто відвідував села і містечка Тернопільщини, своїми виступами заохочував простий люд відстоювати свої права організованими формами боротьби. Тим не менше, були й провокації, зокрема побиття якогось п. Підгайного. Ця подія мала значний резонанс, і проти І.Франка у Тернополі була порушена судова справа⁴⁰.

Вибори на Тернопільщині відбулися 22 червня 1898 р. Однак їхні результати для І.Франка, внаслідок відрежисерованої заздалегідь процедури виборів по всій Австрії, виявилися аналогічними до попередніх. Як присягали на суді свідки-селяни, під час цих виборів комісія вкрала у І.Франка 40 голосів, додавши їх до голосів його противника. Не отримав І.Франко реальної підтримки на виборах від Русько-української радикальної партії, внаслідок чого він розірвав з нею свої відносини.

Свої виборчі кампанії І.Франко намагався використати для агітації на передвиборчих селянських зібраннях і критики існуючих порядків, піднесення суспільної свідомості народу. Таким чином він вперше потрапив у епіцентр виру гострої виборчої боротьби, отримуючи величезний матеріал для критики існуючої на той час виборчої австрійської системи. Зокрема, він зазначав, що парламентський мандат в тодішніх умовах можна було здобути лише двома шляхами: “або хтось продає ся пануючій верстві і числить на те, що правительство чи там хто небудь перепре его вибір своєю силою. Або знов хтось спекулює на інерцію, незрілість мас та політичну бездіяльність інтелігенції і здобуває собі популярність фразами про єдність і згоду”⁴¹.

Характер виборчих перегонів, суспільна атмосфера, зловживання офіційних урядових осіб та інші негативні явища І.Франко детально описав у своїх публіцистич-

них статтях (“Десять заповідей виборчих”, “Іронія таємного голосування”, “Нехай говорять цифри”, “Найновіший галицький вибір”, “Селянський рух у Галичині”, “Галицькі вибори”, “Паперові гроші пана Тишковського”, “Політична хроніка”, “Правовибори у Самбірському повіті”, “Як я став казенним радикалом” та ін.), які помістив у львівських і віденських газетах та журналах. Це дало змогу ширшій громадськості, не лише у Галичині, але у цілій Австрії, усвідомити і зрозуміти не лише сутність тогочасних виборів до найвищого органу влади Австрійської монархії, але й побачити форми і методи передвиборчої боротьби, які були дуже далекими від демократичних ідеалів, відчуті дійову силу чорного піару тощо.

Наскільки ж реальними були шанси І.Франка стати депутатом австрійського рейхстагу? Аналіз документального матеріалу показує, що в дійсності вони були дуже малими. Русько-українська радикальна партія, висуванцем якої був І.Франко, не мала масової підтримки, її вплив серед мешканців краю був мізерним. Треба також враховувати, що вибори не були прямими, а виборців підбирали. З усією повнотою використовувався як моральний (погрози, шантаж, арешти, заборона зібрань), так і матеріальний (підкупи) тиски, відкрита підтримка провладних кандидатів, чорний піар, спрямований проти І.Франка. Звичайно, все це значно обмежувало його пропагандистські акції і реально знижувало шанси здобути парламентський мандат. Невдачі у 1895–1898 рр. призвели до того, що І.Франко в наступному відмовився брати участь у виборчих кампаніях.

¹ Стефаник В. Повне збір. творів. У 3-х т. – К., 1954. – Т.3. – С.35-36.

² Возняк М. Виборче беззаконня проти Івана Франка // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1948. – 36.1; Возняк М. Іван Франко і баденівські вибори 1897 р. // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1952. – 36.4; Безродний С. Іван Франко як кандидат у депутати // Віче. – 1997. – №8.

³ Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму // Україна. – 1926. – №.6. – С.158.

⁴ Новаковський Степан (1863–1936), український громадський і політичний діяч, посол до галицького сейму у 1895–1901 рр., активний учасник радикального руху.

⁵ Тишковський Антон, великий землевласник, який володів у Добромильському повіті 14 фільварками. Його визиск селянства особливо яскраво показав І.Франко у статті “Паперові гроші пана Тишковського” (Збір. творів. У 50-ти т. – К., 1985. – Т.44. – Кн.2. – С.446-448).

⁶ Франко І. Лист до А.Ю.Кримського 17 листопада 1895 р. // Збір. творів. У 50-ти т. – К., 1986. – Т.50. – С.57.

⁷ Новаковський Михайло (1872–1941) – український письменник, адвокат, громадський і політичний діяч, посол до галицького сейму. У своїх політичних поглядах пройшов еволюцію від радикала і соціал-демократа до націонал-демократа. Член легіону Українських січових стрільців (з 1914 р.), Союзу визволення України. З утворенням у 1918 р. ЗУНРу був комісаром Скалатського повіту і членом Української Національної Ради. Помер у Словаччині.

⁸ Возняк М. Франко в добі радикалізму // Україна. – 1926. – №6. – С.138.

⁹ Громадський голос. – 1895. – № 8. – 26 жовтня.

¹⁰ Грицак Я. Дух, що тіло рве до бою... – Львів, 1990. – С.143.

¹¹ Мартович Лесь (1871–1916) – український письменник і громадський діяч, адвокат. З 1898 р. жив у Львові, де редагував радикальну газету “Громадський голос”.

¹² Грицак Я. Дух, що тіло рве до бою... – С.143.

¹³ Вітик Семен (1876-1937) – відомий український громадсько-політичний і профспілковий діяч, один з чільних діячів Української соціал-демократичної партії. Двічі (1907, 1911) обирався послом до австрійського парламенту. У 1918 р. став членом парламенту ЗУНРу. Згодом був членом президії Профінтерну. Деякий час працював на радянській Україні, де його репресували і розстріляли.

¹⁴ Возняк М. Франко в добі радикалізму. – С.140

¹⁵ Новаковський Петро (1859–1945), селянин з Перемишльщини, активний учасник радикального руху, брат Михайла і Степана Новаковських. Брав активну участь у громадському житті краю. У 1912 р. емігрував до Канади, де помер.

¹⁶ Тігерман Ісаак, вчився разом з І.Франком у Дрогобицькій гімназії. Вищу освіту здобув у Віденському університеті, де отримав ступінь доктора права (1886). Деякий час (1890–1894 рр.) був на державній службі, а з 1894 р. мав адвокатську контору у Добромилі.

¹⁷ Франко І. Найновіший галицький вибір // Зібр. творів. У 50-ти т. – К., 1986. – Т.46. – Кн.2. – С.288.

¹⁸ Там само. – С.289-290.

¹⁹ Там само. – С.291.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С.283.

²² Франко І. Лист до Тимофія Микити // Зібр. творів. – Т.50. – С.88-89.

²³ Подібна ситуація, але вже в нових умовах, повторилася у 2002 р., коли на дільницях виникли великі черги і не всі громадяни змогли тоді проголосувати.

²⁴ Морачевська Софія, дівоче прізвище Окуневська (1865–1926) – громадська і культурна діячка, одна з активних учасниць феміністського руху в Галичині, перша жінка – дипломований лікар у Австрійській імперії. Диплом доктора медицини отримала у Краківському університеті в 1900 р.

²⁵ Стефаник В. Повне зібр. творів. – Т.3. – С.96.

²⁶ Там само.

²⁷ Морачевський Вацлав (1867–1950) – польський вчений, біолог, літературознавець, професор Львівського зооветеринарного інституту. В 1899 р. читав лекції з польської літератури у Народному університеті ім. А.Міцкевича. Перекладав новели В.Стефаника польською мовою. Чоловік С.Морачевської. З родиною Морачевських В.Стефаник познайомився у 1895 р.

²⁸ Стефаник В. Повне зібр. творів. – Т.3. – С.96.

²⁹ Там само. – С.97.

³⁰ Памяти Івана Франка. – Відень, 1916. – С.29; Колесник П.Й. Іван Франко. Біографічний нарис. – К., 1966. – С.64-65.

³¹ Бодуен де Куртене Ян (1845–1929) – відомий славіст-мовознавець. Був професором Казанського, Тартуського, Краківського, Петербурзького і Варшавського університетів. Член Наукового товариства ім. Шевченка, Краківської і Петербурзької академій наук. Автор ряду праць про українську мову.

³² Франко І. Лист до Бодуена де Куртене від 1898 р. // Зібр. творів. – Т.50. – С.104-105.

³³ Діло. – 1897. – Ч.52.

³⁴ Громадський голос. – 1897. – 20 березня.

³⁵ Романчук Юліан (1842–1932) – один з чільних українських політичних, громадських і культурних діячів, педагог, журналіст, видавець. Посол до галицького сейму і австрійського парламенту, Української національної ради. Член-засновник товариства “Просвіта”, член Наукового товариства ім. Шевченка. У 1897 р. передав І.Франку ряд документальних матеріалів про останні парламентські вибори в Галичині.

³⁶ Франко І. Лист до Ю.Романчука від 10 жовтня 1897 р. // Зібр. творів. – Т.50. – С.93.

³⁷ Франко І. Лист до Тимофія Микити від 14 січня 1897 р. // Зібр. творів. У 50-ти т. – К., 1986. – Т.50. – С.87.

³⁸ Франко І. Лист до Ю.С.Романчука від 13 березня 1897 р. // Зібр. творів. – Т.50. – С.89.

³⁹ Там само. – С.90.

⁴⁰ Франко І. Листи до Володимира Лучаківського від 26 вересня і 14 жовтня 1898 р. // Зібр. творів. – Т.50. – С.118-119.

⁴¹ Франко І. Як я став казенним радикалом. – Львів, 1897. – С.81.

Михайло Кріль.

Іван Франко в австрійському виборчому процесі 90-х років XIX ст.

У статті розглядаються три виборчі кампанії Івана Франка і його спроби здобути мандат посла Державної ради (рейхстагу) – австрійського парламенту. Розглянуті форми і методи ведення виборчих перегонів, склад команди І.Франка. Детально аналізуються причини його неуспіху: моральний (погрози, шантаж, арешти, заборона зібрань) і матеріальний (підкупи) тиск з боку політичних опонентів, постійні утиски представників офіційної влади. Показано значення цих виборчих кампаній для публіцистики І.Франка.

Mykhailo Kril'.

Ivan Franko's election campaigns

Four times I. Franko stood for the State Council (Reichsrat) – the Austrian parliament. Twice he was a candidate in Peremyshl' – Dobromyl' – Mostys'ka electoral district (1895, 1897) and once in Ternopil' – Zbarazh – Skalat electoral district (1898). All his election campaigns failed. Enjoying official support his political opponents used both mental (threats, blackmail, arrests, bans on meetings) and financial (bribery) pressure to block the agitation for him. Through officials' oppression I. Franko and his party were forced to carry on their election campaign semi-legally. The young and well-known writers (V. Stefanyk, L. Martovych, V. Budzynovs'kyi) as well as local inhabitants (peasants and students) agitated for him. Character of this election campaigns, social atmosphere, and officials' misuses I. Franko described in detail in a number of his articles, published in L'viv and Vienna periodicals.

Gtatti

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО НЕКРОПОЛЯ ДЖУРГА-ОБА (КЕРЧ) В 2004 РОЦІ

У 2004 р. експедицією Керченського державного історико-культурного заповідника разом з історичним факультетом Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка продовжено охоронні археологічні роботи біля кургану Джург-Оба на південному узбережжі Керченського півострова в районі античного міста Кітей поблизу с.Заветное Ленінського району¹.

Експедиція організована згідно з програмою археологічної практики й планом роботи Науково-дослідної лабораторії ДДПУ ім.Івана Франка, а також наказом ректора проф. В.Скотного №235 від 1 липня 2002 р. та угодою, укладеною між ДДПУ і Керченським історико-культурним заповідником від 18 липня 2001 р. Термін експедиції – 5-22.08.2004 р. Керівник практики – Андрій Петрик, викладач кафедри всесвітньої історії ДДПУ ім.І.Франка, заступник керівника практики – Роман Марунчак, старший лаборант Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ імені Івана Франка, керівник бази практики – Олександр Єрмолін, науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України. Усіх студентів було поділено на бригади й закріплено за ними відповідні розкопи. На кожному з розкопів був керівник, що призначався із числа студентів старших курсів, – В.Менько, Р.Мних, В.Парашак.

У ході охоронних робіт досліджено дві могили, № 8, № 9(п) і п'ять склепів: один катакомбного типу – № 5, чотири ґрунтові – №№ 13-16 (мал. 1).

Могила 8 (мал. 1-3). Ґрунтова з заплічками, перекрита двома плитами зі світлого щільного вапняку. Виявлена на глибині 0,60м від сучасної денної поверхні та являє собою поховання дитини до п'яти років. Орієнтована з південного сходу на південний захід. Магнітні азимути 30°-210°. Розміри могили: по дну – 1,02х0,40м, по заплічках – 1,40х0,80м. Розміри плит перекриття – 0,65х0,50х0,05 м, 0,80х0,60х0,06м.

Заповнення могильної ями складається з мішаного ґрунту – суглинку сірого кольору з включенням бутового каменю розміром 0,05х 0,07м-0,10х 0,15м.

Кістки кістяка не збереглися, супровідного інвентарю не виявлено.

Могила 9(п) (мал.1.17). Підбійна, із закладом з неопрацьованих вапнякових плит. Містить у собі передвходову яму та підбій з закладом. Могила орієнтована на південний схід-північний захід. Магнітний азимут 135°-315°. Глибина передвходової ями 1,60м від денної поверхні, розмір ями 1,88х0,40-0,65м. Підбій розташований у південно-західній стінці ями на глибині 1,58м від денної поверхні. Розмір підбою 1,12х0,40м, закритий двома плитами розміром 0,65х0,45х0,05м і 0,60х0,55х0,06м. Закладні плити були підперті плитами меншого розміру 0,35х0,40х0,04м та невеликими каменями.

Поховання одиничне, дитина до семи років. Кістяк дуже поганого стану збереження. Поховання являє собою трупопокладення на спині у витягнутому положенні, руки притиснуті до стегон. У головах стояв скляний глечик.

Склеп 5 (мал.1-5). Виявлений, обстежений і пронумерований Ю. Ю. Марті в 1928 р.². Відноситься до групи катакомбних, з повздовжно-осьовим розташуванням дромоса та поховальної камери. Стеля склепу склепінчаста (мал.2-5). Орієнтований з південного сходу на північний захід, магнітний азимут 125°-305°.

Траншеєподібна переддромосна яма розташована на південний схід від поховальної камери. Простежена протягом 6,2м (мал.2). Її ширина по верху 0,60-1,02м, глибина коло дромоса 3,25м. Стінки похилі, дещо розширюються донизу, ширина по низу коло дромоса 1,45м. Дно похиле, перед дромосом переходить у майданчик розміром 1,60х1,44 м.

Вхід у короткий дромос закритий заставною плитою з місцевого вапняку, верхня частина якої зруйнована грабіжниками в давнину. Розміри збереженої частини плити 1,25х0,95х0,20м. Дромос склепінчастий, довжиною 0,67м, висотою 1,22м, шириною 0,72-0,84м. Над дромосом знаходиться дашок, вирізаний у скельній основі шириною 0,20м і висотою 0,22 м. З дромоса в поховальну камеру веде сходинок, висотою 0,16м.

Поховальна камера підпрямокутна зі слабо ввігнутими повздовжніми стінками (мал.3). Розміри по дну 5,0-4,60м. Висота поховальної камери – 2,17м. У трьох стінах поховальної камери висічено шість ніш-лежанок, які отримали нумерацію від 1 до 6 (мал.3-5).

Лежанка 1. Розміри 2,20х0,62м, ширина 0,60м.

Лежанка 2. Розміри 2,12х0,58м, ширина 0,65м.

Лежанка 3. Розміри 2,14х0,60м, ширина 0,58м.

Лежанка 4. Розміри 1,88х0,68м, ширина 0,52м.

Лежанка 5. Розміри 2,20х0,66м, ширина 0,68м.

Лежанка 6. Розміри 2,22х0,62м, ширина 0,67м.

У центрі передньої стінки камери розташований склепінчастий вхід розміром 1,32х0,82м (мал.3-5). З обидвох сторін входу, у цій же стіні, вирізані склепінчасті ніші розміром 0,50х0,40-0,36х0,25м.

Археологічний матеріал із тризни, заповнення переддромосної ями і поховальної камери. Фрагментів амфор типу “Делакеу” першої половини IV – другої половини V ст. н.е. – 1076 (мал.8.1, 3; 9.5-7; 10.3-5,11). Усі фрагменти належать, як мінімум, вісьмом амфорам.

За чисельністю фрагментів за ними йдуть світлоглиняні вузькогорлі амфори типу “F” і “E” за Шеловим IV ст. н.е. і IV – V ст. н.е. (мал.8.2; 9.4; 10.2,4,7). Усього виявлено 228 фрагментів, що, як мінімум, належать до двох амфор типу “F” та одної амфори типу “E”. Амфори коричневоглиняні з перехопленням на тулубі типу 103 за Зеест IV-VII ст. представлені 18-ма фрагментами боковин. Боспорські і червоноглиняні амфори, в т. ч. типу 72 за Зеест, представлені 219 фрагментами (мал.10.6).

Интерес викликають два фрагменти світлоглиняної амфори типу “Carotte” з морквоподібним тулубом. Сюди ж відносимо подвійний вінчик (мал.9.1) та боковину з графіті у вигляді прямокутника, перекресленого хрест навхрест двома лініями (мал.9.3). Ці амфори з’являються не раніше другої половини V ст. н.е., хоча є й інші точки зору. На думку А.В.Сазанова, їх варто датувати VI – першою половиною VII ст.н.е. А. Л. Якобсон їх відносить до V – VII ст., а Кузьмаков датує їх VI ст. н. е.

Червонолакова кераміка представлена 264 фрагментами. Переважають фрагменти мисок понтійської групи PRSW форми 1. Вони датуються другою чвертю IV – третьою чвертю V ст. за Домжальским (мал.8.21;9.13;13.18-20,28,31,32). Одним екземпляром представлена миска рідкісної форми, що датується Дж. Хейсом кінцем IV ст. н.е.

(мал.12.4). Кількома фрагментами представлені глечики понтійської групи, які датуються другою половиною IV – першою половиною V ст. н.е. (мал.9.11;13.34,35). До цього ж часу відносяться рідкісні форми мисок (мал.12.1-3,5). Окрім них, виявлено фрагменти мисок понтійської групи PRSW форми 3, які датуються першою половиною V ст. н.е. (мал.9.8;13.3-5,9). Частину фрагментів, у т.ч. донець, визначити та продатувати не вдалося (мал.9.12,21;13.6-8,12-16,21-33).

Сіролощена кераміка представлена 14 фрагментами глечиків, в т.ч. і глечиками з ойнохоеподібним горлом (мал. 8.10,13,15,17). Датуються вони IV – V ст. до н.е. На частині фрагментів простежено повторний випал. Форму глечиків відновити не вдалося.

Червоноглиняна столова кераміка представлена 34 фрагментами. Серед них виділимо профільовані ручки, глечики (мал.8.6,7;9.9,10;10.13-16), вінчики глечиків (мал.8.8,9;10.8-10,12), миску (мал.4.17) та денця (мал.8.11, 12,16,20;10.18). За аналогіями, більшість із них датуються IV-V ст.н.е. і трапляються в могильниках південно-західного Криму та в нашаруваннях того часу на деяких боспорських городищах. Численну групу становить ліпна кераміка, що нараховує 453 фрагменти. Цікаві мініатюрні горшечки з однією ручкою (мал.9.14;10.20,29). Переважають вінчики одноручних горщиків та казанів біконічної форми (мал.9.15-20,25,27,28;10.19,22-26,28-34). Набагато менше мисок. Деякі з них орнаментовані по вінчику зернятоподібними вдавленнями та заціпами (мал.9.21,22;10.21,27). Цікавою є ручка-виступ, прикрашена по верхній площині паралельними заглибленими смугами (мал.9.24). Серед інших знахідок відзначимо археологічно цілу червонолакову миску понтійської групи типу PRSW форми 3, що датується першою половиною V ст. за Домжальським (мал.11). Окрім того, знайдено фрагменти вінчиків та донець червонолакових мисок понтійської групи типу PRSW форми 1, що хронологічно належить до другої чверті IV-третьої чверті V ст. за Домжальським³ (мал.8.23,28,29). Певне зацікавлення викликають червонолакова миска фокейської групи (мал.14.2), що прикрашена концентричними окружностями і пальмовими листками та дно червонолакової миски понтійської групи типу PRSW форми 3, прикрашене гірляндоподібним багатозубчастим штампом (мал.14.1). Звідси ж походять уламки сіролощеного глечика (мал.14.4,5;8.33). Його горло прикрашене вертикальними пролощеними смугами, а тулуб – сітчастим орнаментом.

Серед інших знахідок відзначимо ліпні миски та тонкостінні закраїни горщиків (мал.14.7-9;8.29-32), зооморфну ручку ліпного глечика, у вигляді голови собаки (?) з довгою шиєю. На “шиї” втиснені заглиблення “ялинкою” (мал.6.1). Цікавою є ручка від ліпного кухля у вигляді птаха з розпущеними крилами, голова відбита (мал.6.2). На увагу заслуговує фрагмент тарілки з горизонтально відігнутих вінчиком та орнаментом у вигляді втиснених паралельних ліній і гострим виступом із круглим зверху наліпом (мал.6.3).

Крім кераміки, в поховальній камері виявлено вироби зі скла, металу, монети тощо. Це 24 намистини малого розміру округлої форми, виготовлені з темносинього скла діаметром 0,4-0,5см; 20 екземплярів різного намиста; виріб з алебастру у вигляді прямокутної пластини з отвором по середині розміром 2,0х2,2х0,6см, діаметр отвору 0,4см (мал.6.9). Серед вартих уваги знахідок виділимо такі: кістяний виріб з двох фрагментів, імовірно стиль, виконано у вигляді стрижня з круглим вушком, що декорований двома виступами по обидва боки (мал.6.10); бронзову обкладку скриньки круглої форми з зубцюватою закраїною та двома отворами під клепки (розміри 6,5х6,0см (мал.6.5); дві бронзові накладки ремінного набору з тонкої пластини, трикутної форми (ромб зігнутий удвоє) із заклепкою (мал.6.11,12); язичок пряжки круглого перетину з увігнутих носиком і орнаментом у вигляді трьох невеликих валиків на

тильній частині; бронзове кільце діаметром 2,0см.; дві монети, Рескупорида V і Рескупорида VI; три ручки мечів (мал.6.6-8) та вироби жовтого металу – фрагменти листків поховального вінка.

Склеп 13 (мал.1;15). Грунтовий, з повздовжньоосьовим розташуванням дромоса і поховальної камери. Орієнтований з південного сходу на південний захід, магнітні азимути 135°-315°. Переддромосна яма, дуже вузька, шириною 0,30-0,56м у верхній частині, коло дромоса розширюється до низу до 1,0м (мал.15). Верхня частина ями в районі дромоса зруйнована – результат древнього грабежу. Сходинок вузькі, до 0,2м, і круті, висотою до 0,58м. Глибина переддромосної ями 3,8м від денної поверхні. Відмітка від умовного “0” – 3,99 м. Загальна довжина сходів (сходового маршруту) 1,88м. Довжина переддромосної ями на рівні материка 3,72м. З переддромосної ями в поховальну камеру веде вузький, 0,56х0,55м, короткий, довжиною 0,5м, дромос з арковим завершенням (обсипався до висоти 1,44м). Заставна плита (мал.15), розміром 0,8х0,82м із щільного вапняку, порушена грабіжниками.

Поховальна камера в плані трапецієподібна, нижче дромоса на 0,30м, розміром 2,3х2,0 м. Перекриття камери не збереглося, але, вірогідно, мало купольний звід. Реконструйована висота камери 1,5-1,70.

У поховальній камері зафіксовано і зачищено 2 поховання. Орієнтація збігається з віссю склепу. **Поховання 1** (мал.16). Кістяк не зберігся. На місці поховання виявлено: 1) біконічне теракотове пряслице (висота 1,8м, Д 3,7см, Д отвору 0,9см (мал.16.10; к.о.43); 2) дзеркало бронзове, кругле, з петлею і трьома опуклими концентричними колами на тильній поверхні. На лицьовій стороні сліди від леза сокири (?), меча (?). Товщина 0,3см, висота петлі 0,5см, діаметр 5,0см (мал.16.7; к.о.48); 3) астрагал зі слідами обробки. Розмір 3,0х 2,0см (к.о.50); 4) три скляні пронизки (мал.16.14-16; к.о.51-53).

Навколо кісткового тліну та під ним знаходився тлін від повстини (?) і залишки дерева від настилу. Зафіксоване підсіпання з раковин мушель і окатаної кераміки. Залишків труни не виявлено.

Поховання 2 (мал.16). Кістяк не зберігся. Під кістковим тліном зафіксовані залишки дерева від настилу. На місці поховання зроблено такі знахідки: 1) фрагменти однолезового ножа, лезо клиноподібне в розрізі, ручка загублена. Ніж зазнав повної корозії. Довжина 7,5см, товщина до 0,5см (к. о.49).; 2) в районі голови виявлено ніжку чорнолакового канфара, повторного використання. Висота 2,0см, Д 5,2см (мал.16.9; к.о.42); 3) у зруйнованій ніші на тильній стінці знаходилися дві ніжки від скляних лампад (мал.16.12,13; к.о.46,47).

Коло входу до поховальної камери знайдено тиснену амфору та пряслице з морської гальки (мал.16.1,11; к.о.37,44). У грабіжницькому відвалі біля заставної плити виявлено червоноглиняний глечик, два невеликі червоноглиняні глечики з горлом, що розширюється, фр. червонолакової тарілки з клеймом у вигляді птаха, горло скляного глечика (мал.16.2-6; к.о.38-41,45).

Склеп пограбований у давнину.

Склеп 14 (мал.1;17-18). Грунтовий, з повздовжньоосьовим розташуванням дромоса і поховальної камери. Орієнтований з південного сходу на північний захід. Магнітні азимути 135°-315°. Переддромосна яма дуже вузька, шириною 0,28-0,52м у верхній частині, коло дромоса розширюється донизу до 1,20м (мал.17). Верхня частина ями в районі дромоса зруйнована – результат древнього грабежу (мал.17). Сходинок вузькі, до 0,15м і круті, висотою до 0,60м. Глибина переддромосної ями 3,48м від денної поверхні. Відмітка від умовного “0” – 3,48м. Загальна довжина сходів (сходового

маршу) 0,80м. Довжина переддромосної ями на рівні материка 3,52м. З переддромосної ями в поховальну камеру веде вузький, 0,55х0,60м, короткий, довжиною 0,78м, дромос з арковим завершенням (обсипався до висоти 0,70м). Заставна плита, розміром 0,65х0,70 м із щільного вапняку, порушена грабіжниками (мал. 17).

Поховальна камера в плані трапецієподібна, нижче дромоса знаходиться на 0,32м. Її розміри – 2,30х2,20 м (по осях). Перекриття камери не збереглося, але, вірогідно, мало купольне завершення. Реконструйована висота камери становить 1,50-1,70м.

У поховальній камері зафіксовано 2 поховання, хоча кістки розкидані грабіжниками. Орієнтація збігається з віссю склепу.

Поховання 1 (мал.19). Кістяк не зберігся. На місці поховання виявлено: 1) теракотове циліндричне пряслице. Його висота 2,2 см, Д 2,8 см, Д отвору 0,8 см (мал. 19.4; к. о. 55); 2) бурштинові намистини (мал. 19. 12-16; к. о. 67-71); 3) бронзову пряжку (мал. 19.7).

Поховання 2 (мал.19). Кістяк не зберігся. На місці поховання виявлено: бурштинові намистини (мал.19.9-11) та кремінний відщеп. У заповненні склепу виявлено розвал коричневоглиняної з перехопленням амфори типу 103 за Зеест. Амфора реставрована. Розміри: Д по плічках – 20,5см, Д перехоплення – 15,5см, Д придонної частини – 16,3см, Д вінчика – 6 см, висота – 79,5 см (мал.19.1;к.о.54); лампаду сферичну з трьома петлеподібними ручками зі скла маслинового кольору. Д вінчика 8,2 см, Д тулуба 8,0 см, висота 6,2 см. Склеєна з розвалу (мал.19.5; к.о.56); фрагменти колпоподібної лампади з трьома петлеподібними ручками зі скла з блакитнуватим відливом. Розвал, збереглась частина горла, фрагменти тулуба, дна й одна петлеподібна ручка. Ціла форма не збирається (мал.19.8;к.о.57); гранований глечик з горлом, що розширюється до вінчика, пласкою, широкою ручкою й увігнутим дном. Виготовлений із прозорого скла з зеленуватим відтінком. Розвал. Реконструюється цілком. На дні сліди від патери. Висота 17,0см, Д горла по вінчику 6,0см, Д донної частини 7,5см (мал.19.6;к.о.58); три фрагменти бронзового дзеркала. На тильній поверхні дві виступаючі концентричні окружності. На одному з фрагментів простежуються залишки виступу – петлі; дзеркало зламане до покладання його в могилу. Розміри: 1-3х2,5см; 2-3,3х1,5см; 3-2,0х1,4см (мал.19.3;202.14; к.о.59); 9 фрагментів бісеру темновохрового кольору Д до 0,2см. (мал.19.17-26; к.о.66). У склепі простежено плями деревного тліну, імовірно, залишки трун.

Склеп 15 (мал. 1; 20). Грунтовий, з повздовжньоосовим розташуванням дромоса і поховальної камери. Орієнтований з північного сходу на південний захід. Магнітні азимути 40°-220°. Переддромосна яма дуже вузька, шириною 0,32-0,60м у верхній частині, коло дромоса розширюється донизу до 0,90м (мал. 20). Верхня частина ями в районі дромоса зруйнована – результат древнього грабежу (мал. 20). Сходинок вузькі, до 0,20м і круті, висотою до 0,55 м. Глибина переддромосної ями 4,70м від денної поверхні. Відмітка від “0” – 4,70м. Загальна довжина сходинок (сходового маршу) 1,90м. Довжина переддромосної ями на рівні материка 4,40м. З переддромосної ями в поховальну камеру веде вузький, 0,55х0,55м, короткий, довжиною 0,45м, дромос з арковим завершенням (обсипався до висоти 0,60м). Заставна плита (мал.20), розміром 0,82х0,85м виготовлена зі щільного вапняку, порушена грабіжниками (мал.20).

Поховальна камера трапецієподібна в плані, розташована нижче дромоса на 0,28м, розміром 2,32х1,85м. Перекриття камери не збереглося, але, вірогідно, мало купольне завершення. Реконструйована висота камери 1,50 – 1,70м. У тильній стіні поховальної камери висічена ніша, у якій “in situ” знаходився поховальний інвентар (мал.21-22). В камері зафіксовано і зачищено 2 поховання. Орієнтація збігається з віссю склепу. Поховання в трунах.

Поховання 1 (мал.21). Поховання в дерев'яній труні. Розміри труни простежуються по деревному тліну. Розміри 1,84х0,48-0,40. Труна стягнута трьома поперечними

брусами. Зібрана без цвяхів (не знайдені). Під труною простежено підсіпку з мушель устриць і окатанної кераміки.

Поховання розграбоване, інвентарю не виявлено.

Поховання 2 (мал.21). Кістяк не зберігся. Поховання в дерев'яній труні. Розміри труни простежуються по деревному тліну. Розміри 1,80х 0,46-0,40см. Труна стягнута трьома поперечними брусами. Зібрана без цвяхів (не знайдені). На місці поховання зроблені такі знахідки: 1) фрагменти бронзового дзеркала (мал.22.22; к.о.82). На тильній поверхні простежено три виступаючі концентричні округлення. На фрагменті видно залишки виступу – петлі. Дзеркало зламане до покладання його в могилу (?). 2) Пряжка овальної форми з рухливим язичком. Пряжка має проріз під язичок. Зберігся невеликий фрагмент щитка з тонкої пластини білого металу. Пряжка лита з білого металу. Розмір: довжина 3,5см, ширина 2,0см, товщина металу пряжки до 0,1см. Щиток неправильної форми 2,0х2,0см. Довжина рухомого язичка 2,5см (мал.22.1; к.о.88); 3) перстень з білого металу з ромбоподібним щитком; 4) Шинку підтрикутної форми. Діаметр кільця 2,1см, товщина 0,2см. Щиток розміром 1,9х0,8см (мал.22.4; к.о.89). 4) кільце від ремінного набору з білого металу. Д 1,6см, товщина змінна 0,2-0,4см (мал. 22.2; к.о.90). 5) кульчик з білого металу, що покритий жовтим металом. Д 1,3см, товщина змінна 0,1-0,22см (мал.22.3; к.о.91). 6) нашивна фігурна, у вигляді голови барана бляшка від ремінного набору (?), підтрикутної форми. Бляшка з білого металу, штампована з пластини товщиною 0,1см. Розмір 1,7х1,9см (мал.22.5; к.о.92).

У ніші на задній стінці знаходилося скляний таріль на кільцевому піддоні з “дутим” віночком. Скло зеленуватого відтінку. Д по вінчику 21,5см., Д піддону 11,0см, висота 5,2см (мал.22.25; к.о.75). У тарелі лежав ніж із бронзовим окуттям (мал.22.23; к.о. 81) та пряслице (к.о.79); глечик зі скла маслинового кольору, із пласкою широкою ручкою, горлом з розтрубом і вінчиком з подвійним валиком. Дно увігнуте зі слідами патери. Висота 19,8см, Д горла по вінчику 6,0-6,5см (овал), Д горла 2,8см, Д тулуба 8,5см, Д денця 5,2см (мал.21.5; к.о.76); скляну у вигляді фужера лампаду, на ніжці, з валикоподібною підставкою і трьома петлеподібними ручками. Скло маслинового кольору. Висота 11,4см, Д по вінчику 8,2см, висота ніжки 2,0см, діаметр ніжки 5,0см. У лампаді знаходилося пристосування для кріплення гнота (мал.21.1,2; к.о.77,80).

Вздовж тильної стіни «in situ» лежав червонолаковий таріль (мал.21.3; к.о.74), червоноглиняний глечик (мал.21.4; к.о.73) і скляний глечик (мал.22.24; к.о.78).

У поховальній камері виявлено: 1) бронзову пряжку (мал.22.6; к.о.83); 2) наконечник ремня (мал.22.20; к.о.84); 3) наконечник ремня (мал. 22.12; к.о. 85); 4) нашивну бляшку (мал.22.21; к.о.86).

У грабіжницькому відвалі знайдено фрагменти бронзової амулетниці (мал.22.7,8; к.о.87). У склепі зібрано дрібні фрагменти мідної пластини і бронзові заклепки, ймовірно, від окуття скриньки. Склеп двічі пограбований у давнину. Один раз через дромос, другий – через лаз, прокопаний через перекриття камери.

Склеп 16 (мал. 1;20). Грунтовий, з повздовжньоосовим розташуванням дромоса і поховальної камери. Орієнтований з півня-південного сходу на північ-північний захід. Магнітні азимути 153°-333°. Переддромосна яма вузька, шириною 0,45-0,80 м у верхній частині, коло дромоса розширюється донизу до 0,96 м (мал.20). Верхня частина ями в районі дромоса зруйнована – результат древнього грабежу (мал.20). Сходи вузькі, до 0,25м, і круті, висотою до 0,52м. Глибина переддромосної ями 4,40м від денної поверхні. Відмітка від “0” – 4,60 м. Загальна довжина сходів (сходового маршру) 1,20м. Довжина переддромосної ями на рівні материка 4,40м. З переддромосної ями в похо-

вальну камеру веде вузький, 0,55х?м, короткий, довжиною 0,40м, дромос з арковим завершенням (цілком зруйноване). Заставна плита (мал.20), розміром 0,82х0,85м зі щільного вапняку, зрушена грабіжниками.

Поховальна камера трапещієподібна в плані нижче дромоса на 0,33м, розміром 2,20х2,0м. Перекриття камери не збереглося, але, вірогідно, мало купольне завершення. Реконструйована висота камери 1,50-1,70м.

У поховальній камері зафіксовано і зачищено 2 поховання. Орієнтація збігається з віссю склепу. Поховання в труні і на підстилці з повстини.

Поховання 1 (мал. 23). Поховання на підстилці з повстини. На місці поховання зроблені такі знахідки: 1) червоноглиняний глечик (мал.23.1; к.о.93); 2) червонолакова тарілка, в якій лежала стулка мідії (мал.23.2;к.о.95, 97); 3) половина пряслиця (к.о.98); 4) бронзовий кульчик (мал.23.9;к.о.107); 5) фрагменти залізної нашивної пряжки в стилі “лаузане” (мал.23.15,16 – реконструкція; к.о. 109).

Поховання 2 (мал.23). Кістяк поганого стану збереження. Поховання в дерев'яній труні. Розміри труни простежуються по деревному тліну. Розміри 1,70х0,50-0,40. Зібрана без цвяхів (не знайдені).

На місці поховання знахідок не виявлено.

У поховальній камері виявлено такі речі: 1) червонолакова тарілка “Пізній Римський 3” форма 3, зі штампом у вигляді хреста, у верхній частині якого орнамент з двох кілець між променями. Д по вінчику 23,2см, Д дена 11,6см, висота 5,0см (мал.23.3; к.о.94); 2) фрагменти скляної посудини (мал. 23.5; к.о.99); 3) фрагменти бронзового дзеркала; 4) фрагменти залізних ножів.

У грабіжницькому відвалі виявлено бронзову пряжку (мал.23.7; к.о. 100), фрагменти бронзових браслетів (мал.23.8,10,12; к.о.101-103), бронзову нашивну бляшку (мал. 23.13; к.о.104).

Склеп двічі пограбований у давнину.

Підсумовуючи результати охоронних досліджень, можемо зробити такі висновки:

- у результаті розкопок 2004 р. отримано нові дані, що дають змогу уточнити датування ґрунтових склепів;
- з'ясувалося, що поруч зі склепами розташовані підбійні могили;
- поховання в склепах відбувалися як у трунах, так і на підстилках з повстини;
- вагому роль в поховальному обряді відігравало підсипання з мушель устриць, призначення яких поки не з'ясоване.

У зв'язку з тим, що грабежі на території могильника продовжуються, вважаємо за необхідне продовжити роботи на могильнику Джург-оба протягом кількох наступних сезонів.

¹ Єрмолін О. Л., Юрочкін В. Ю. Розкопки склепу №2 на могильнику Джурга-Оба (Керч) у 2001 р. (Досвід версифікаційного дослідження). // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С.84-104.; Єрмолін О. Л. Археологічні дослідження античного некрополя Джурга-Оба (Керч) у 2002 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С.8-42.; Єрмолін О. Л. Археологічні дослідження античного некрополя Джурга-Оба (Керч) у 2002р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогобич, 2004. – С.11-37.

² Гайдукевич В. Ф. Некрополі деяких Боспорських міст (за матеріалами розкопок 1928-30-х рр.) // МІА. – 1959. – № 69. – С.228-230.

³ Arsen'eva, T.M. und Domzalski, K. Late Roman red slip pottery from Tanais. Eurasia Antiquae. 8, 2002, 415-491.

Олександр Єрмолін.

Археологічні дослідження античного некрополя Джург-Оба (Керч) в 2004 р.

У статті наведені, в узагальненому вигляді результати археологічних досліджень пізньоантичного некрополя в районі боспорського міста Кітей, проведених експедицією Дрогобицького державного педагогічного університету спільно з Керченським державним історико-культурним заповідником улітку 2004 р. Стаття ілюструється кресленнями-схемами склепів та поховань, стратиграфічними розрізами, а також рисунками знахідок.

Alexandr Yermolin.

Archaeological Research of Antique Necropolis Djurg-Oba in Kerch in 2004.

In the article the results of archaeological researches of a late antique necropolis in the area of the Bosphorus town Kytheos, carried out by the expedition of Drohobych Ivan Franko state pedagogical university together with the Kerch state historic-cultural reserve in the summer of 2004, are submitted in the generalized kind. The article is illustrated by the schematic charts of crypts and burials, stratigraphic sections, and the finds' pictorial drawings.

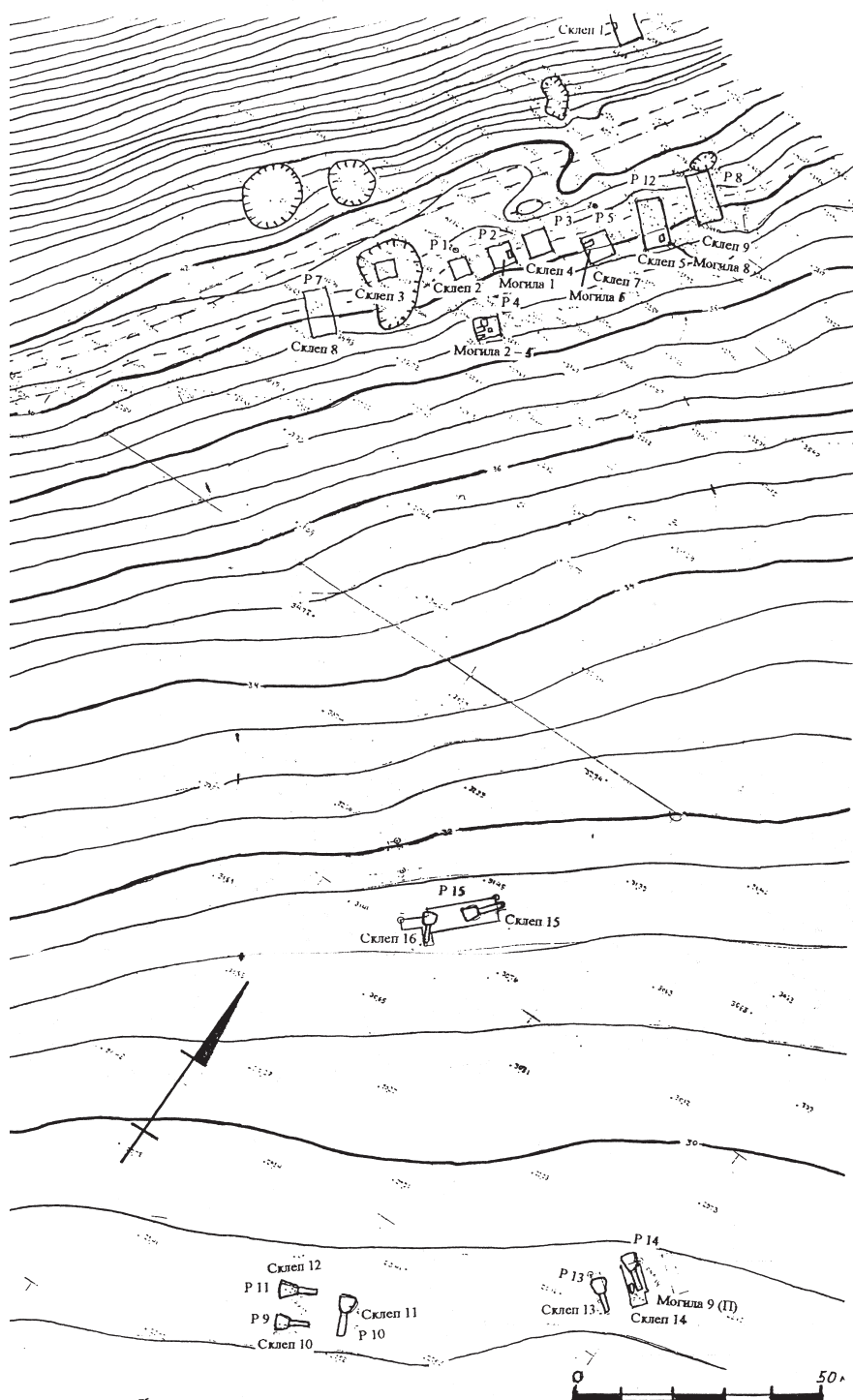

Рис. 1. Топографічний план могильника Джург-Оба.

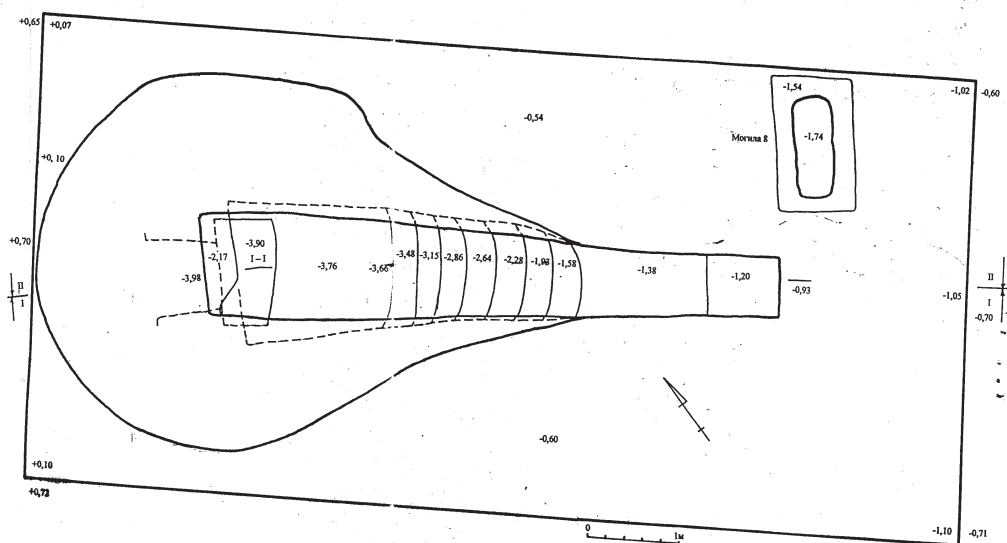

Рис. 2. План розкопу № 12. План дромоса і могили №8.
Могильник Джург-Оба.

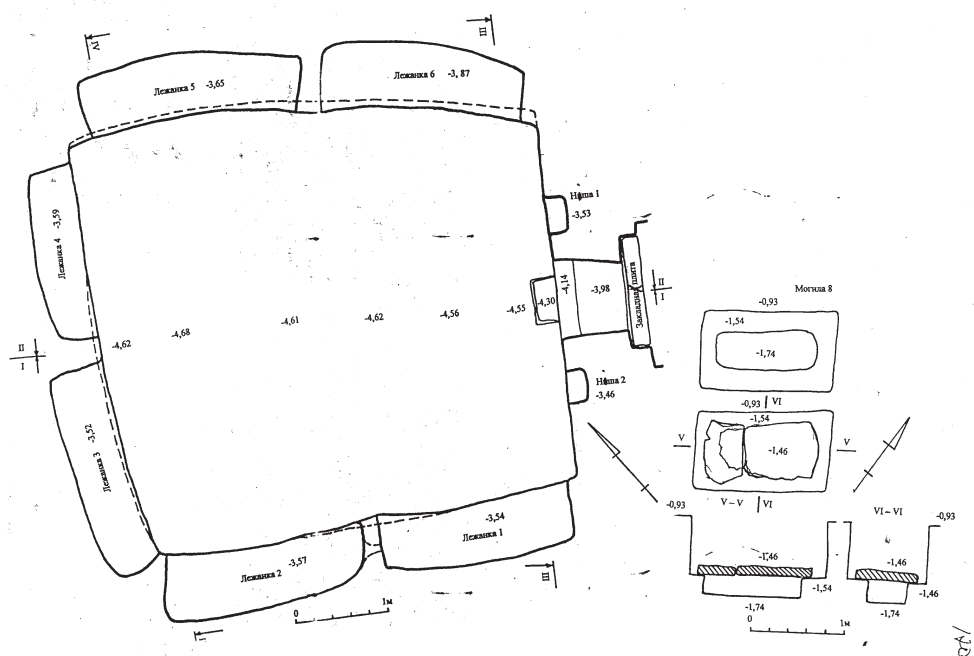

Рис. 3. План склепу №5. План і розріз могили №8.
Могильник Джург-Оба.

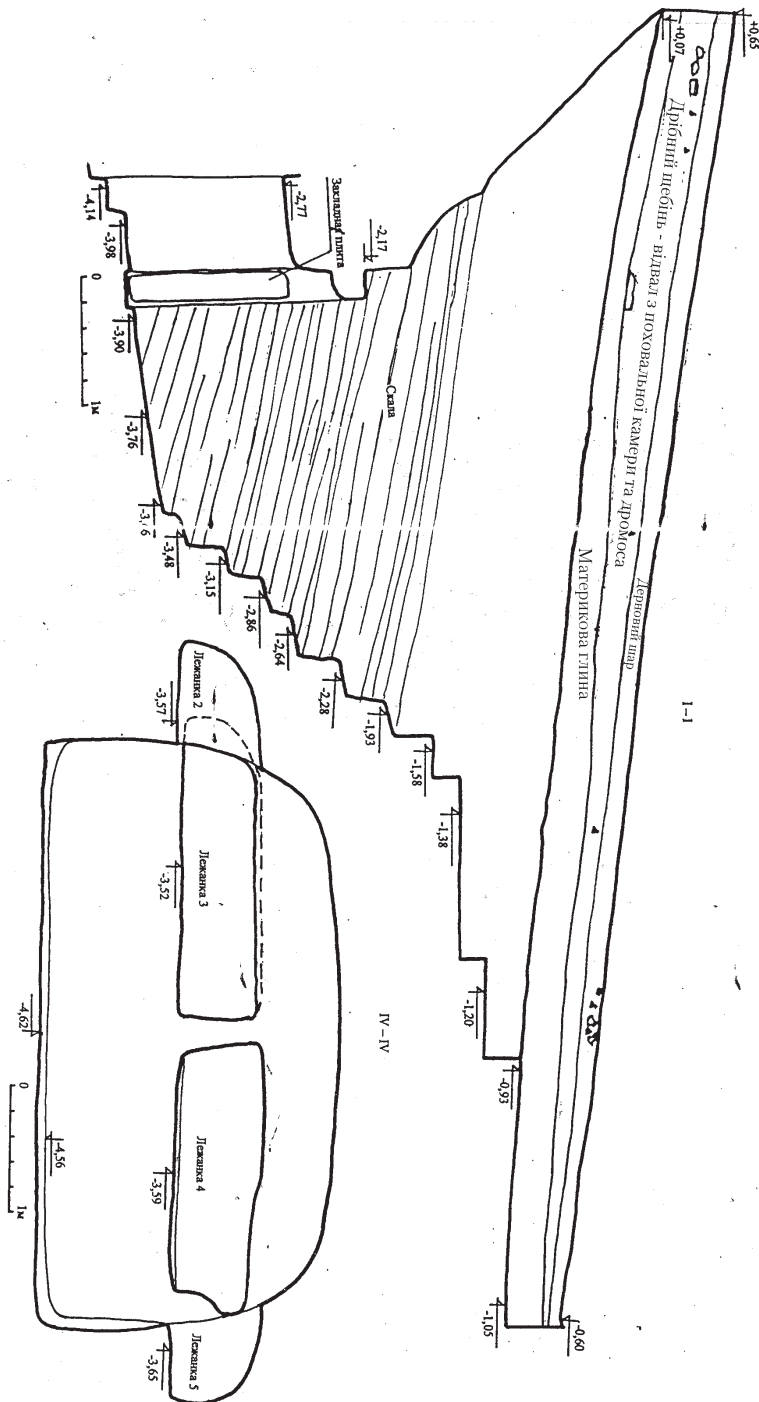

Рис. 4. Розрізи I – I і IV – IV склепу №5.
Могильник Джург-Оба.

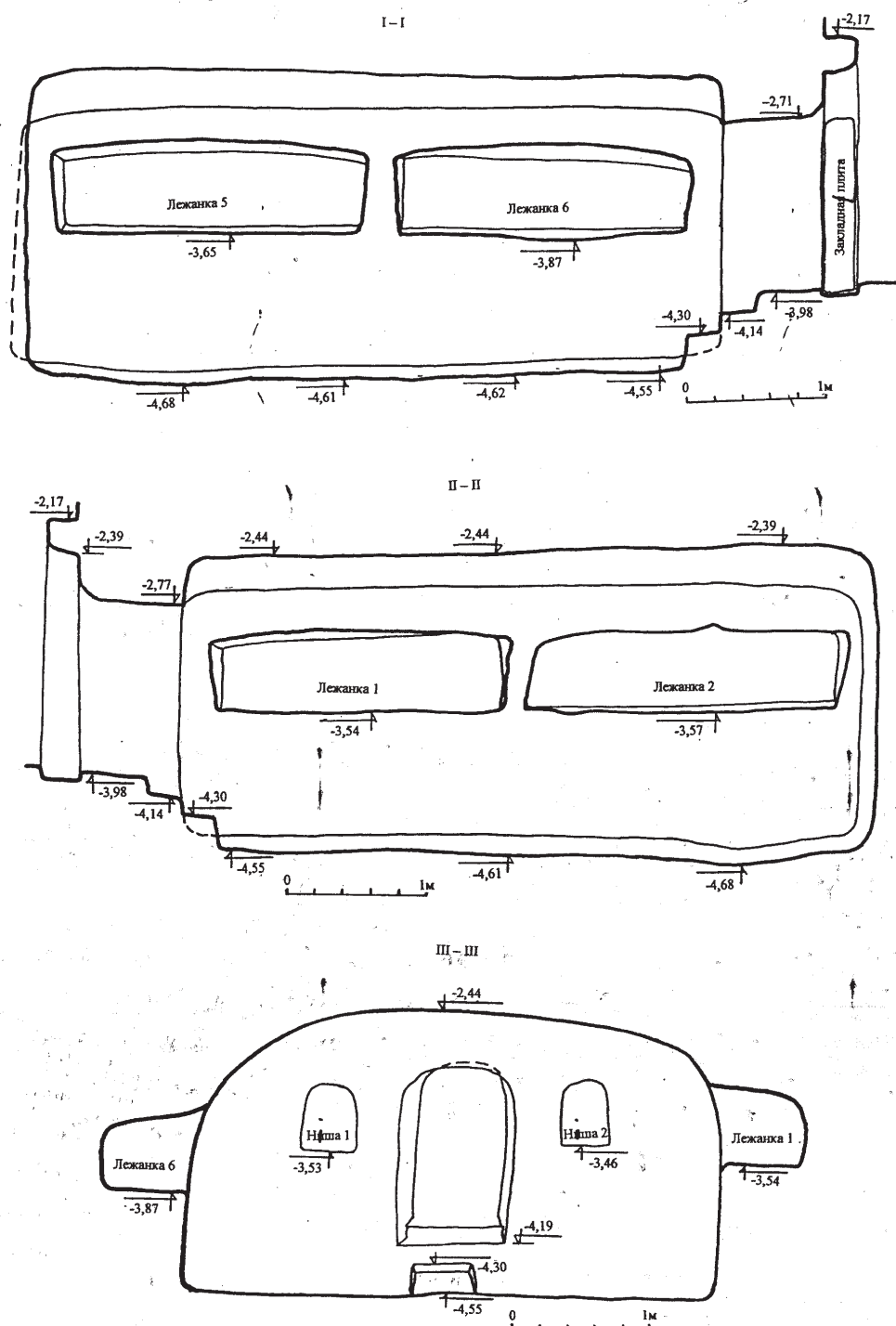

Рис. 5. Розрізи I – I, II – II і III – III склепу №5.
Могильник Джург-Оба.

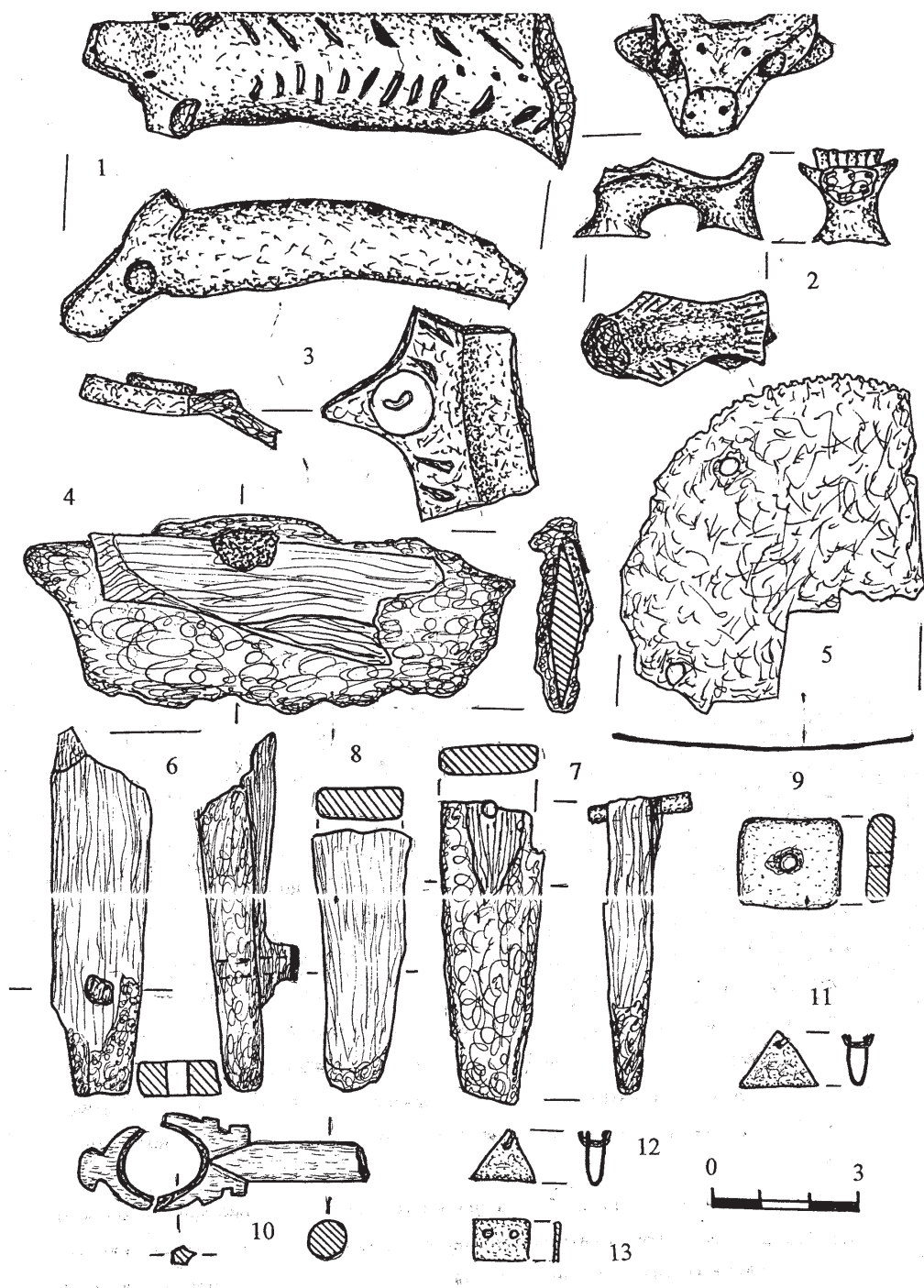

Рис. 6. Матеріал зі склепу №5.
Могильник Джург-Оба.

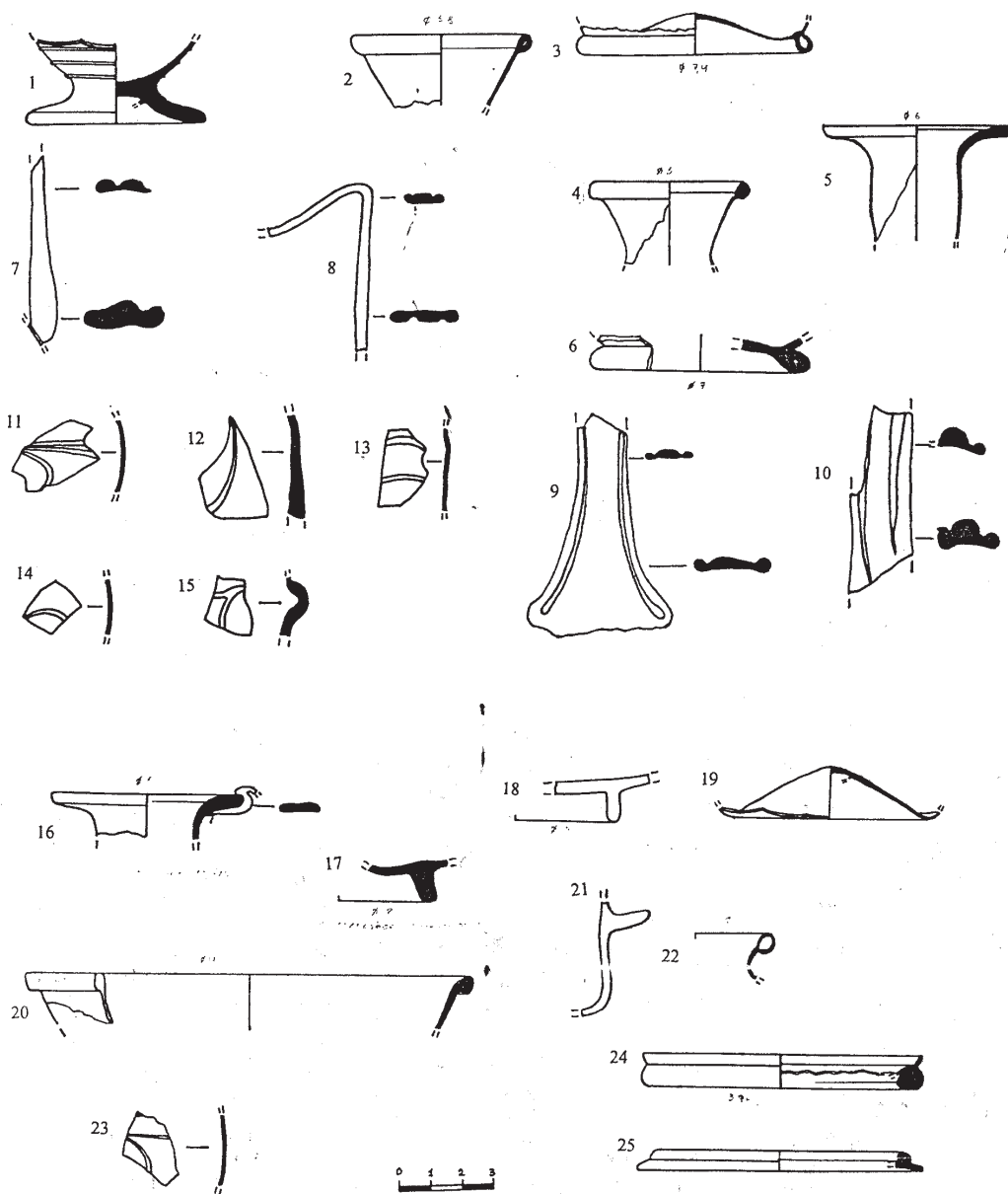

Рис. 7. Матеріал зі склепу №5.
Могильник Джург-Оба.

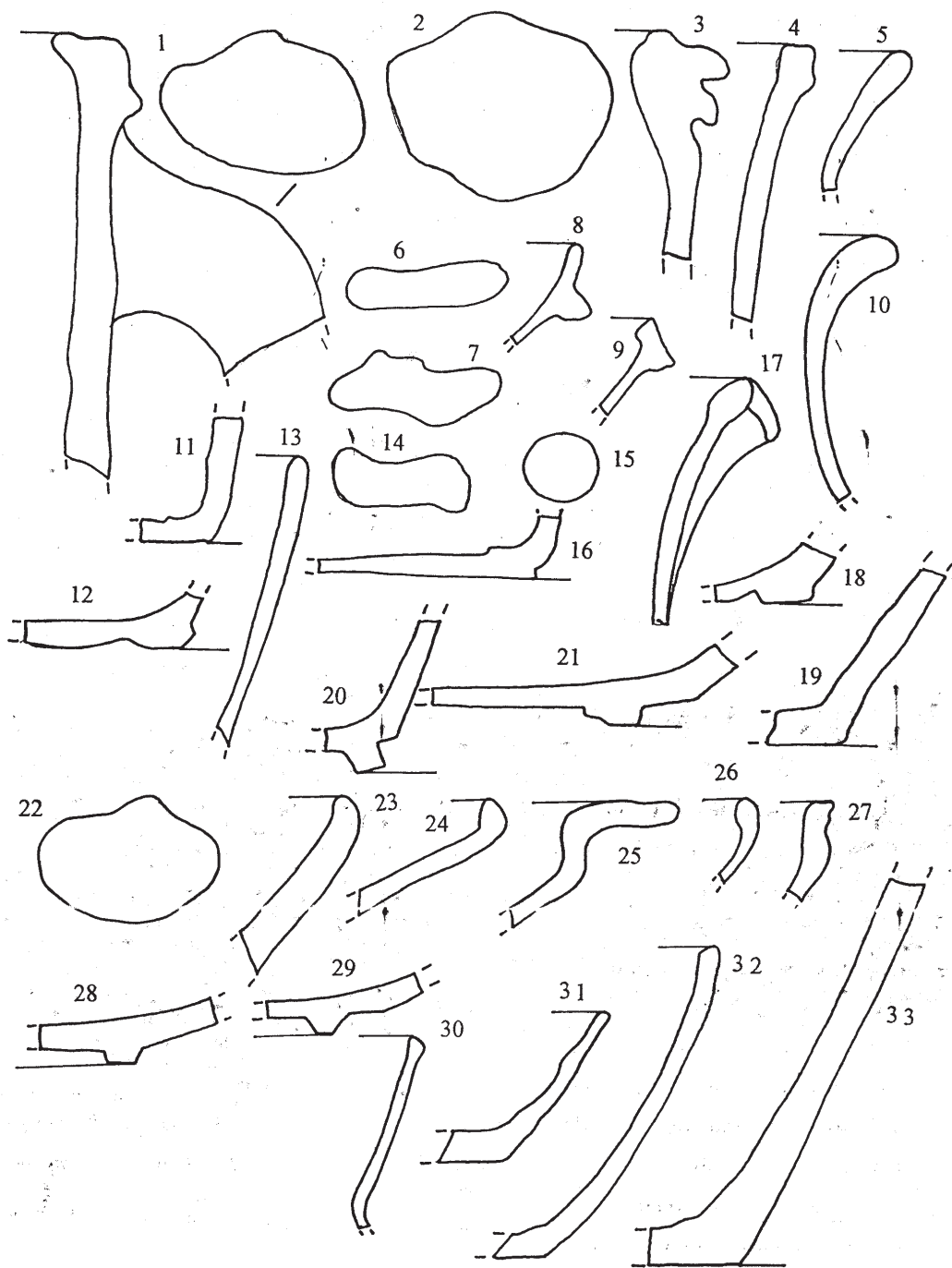

Рис. 8. Матеріал зі склепу №5.
Могильник Джург-Оба.

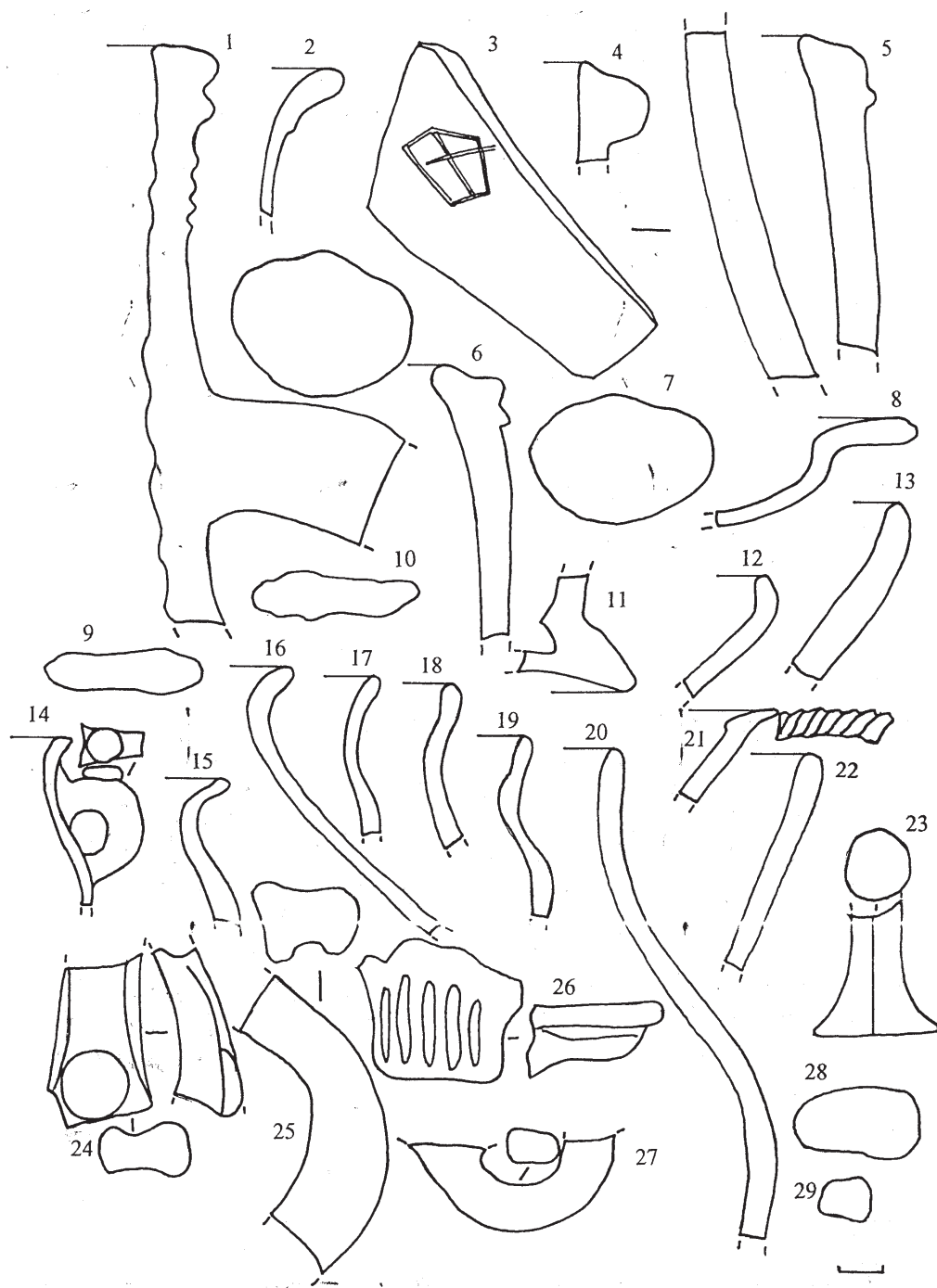

Рис. 9. Матеріал зі склепу №5.
Могильник Джург-Оба.

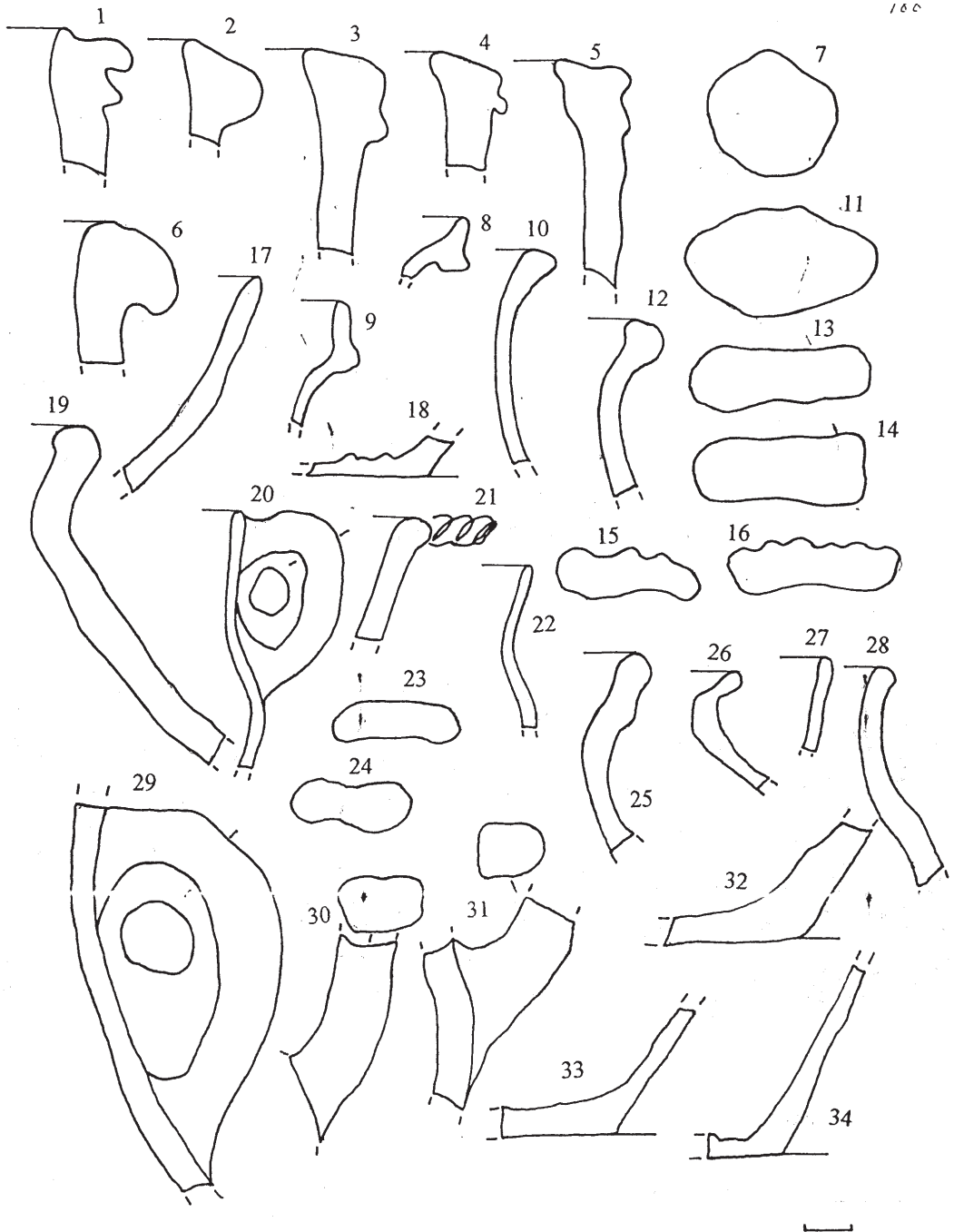

Рис. 10. Матеріал зі склепу №5.
Могильник Джург-Оба.

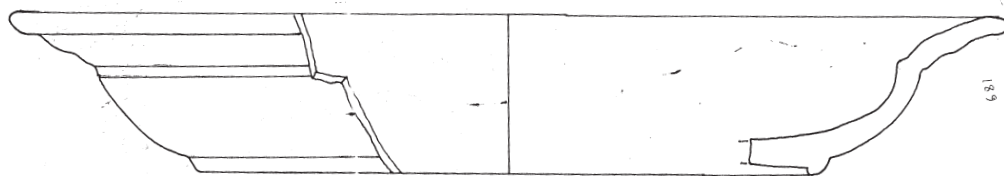

Рис. 11. Матеріал зі склепу №5.
Могильник Джург-Оба.

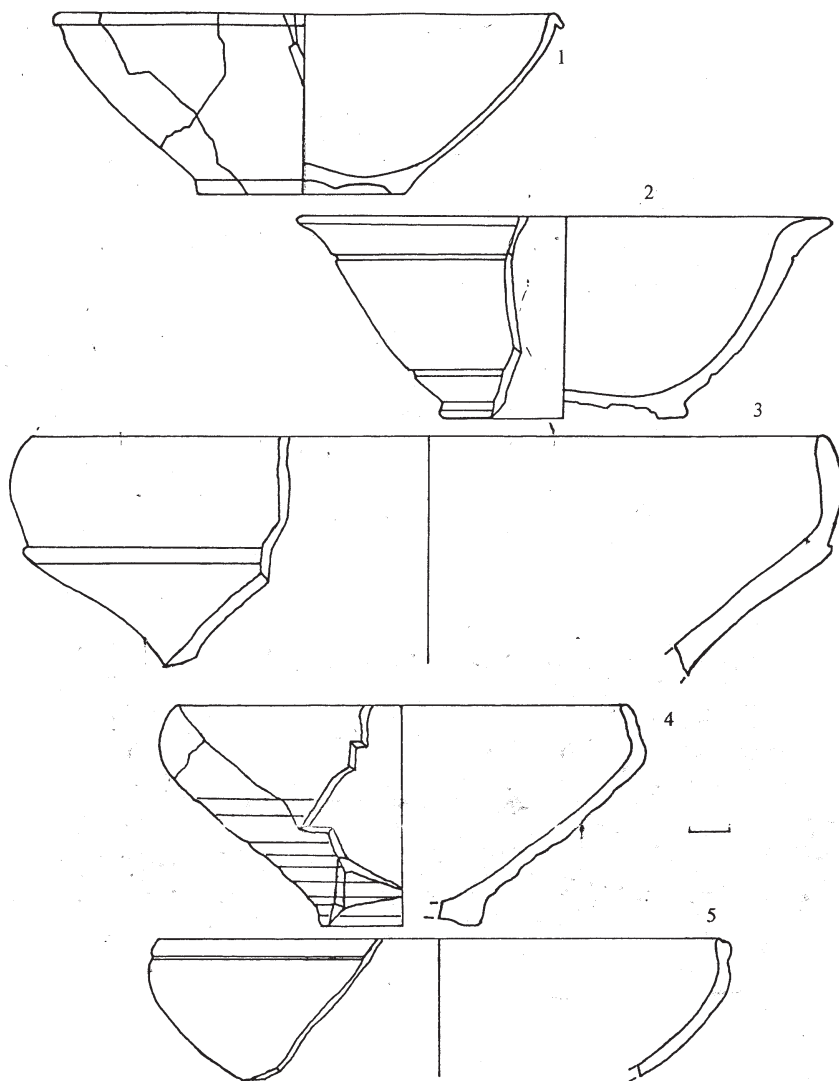

Рис. 12. Матеріал зі склепу №5.
Могильник Джург-Оба.

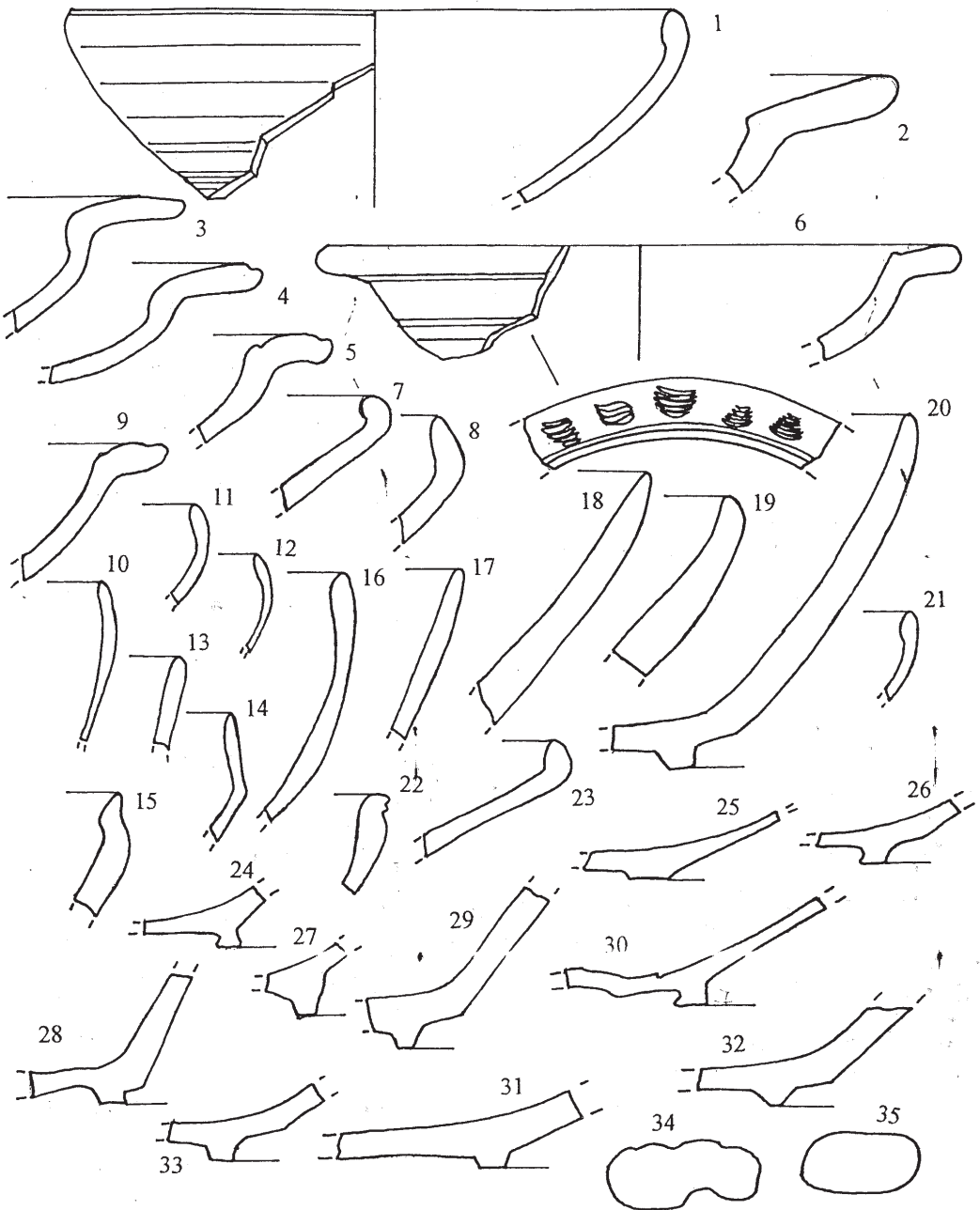

Рис. 13. Матеріал зі склепу №5.
Могильник Джург-Оба.

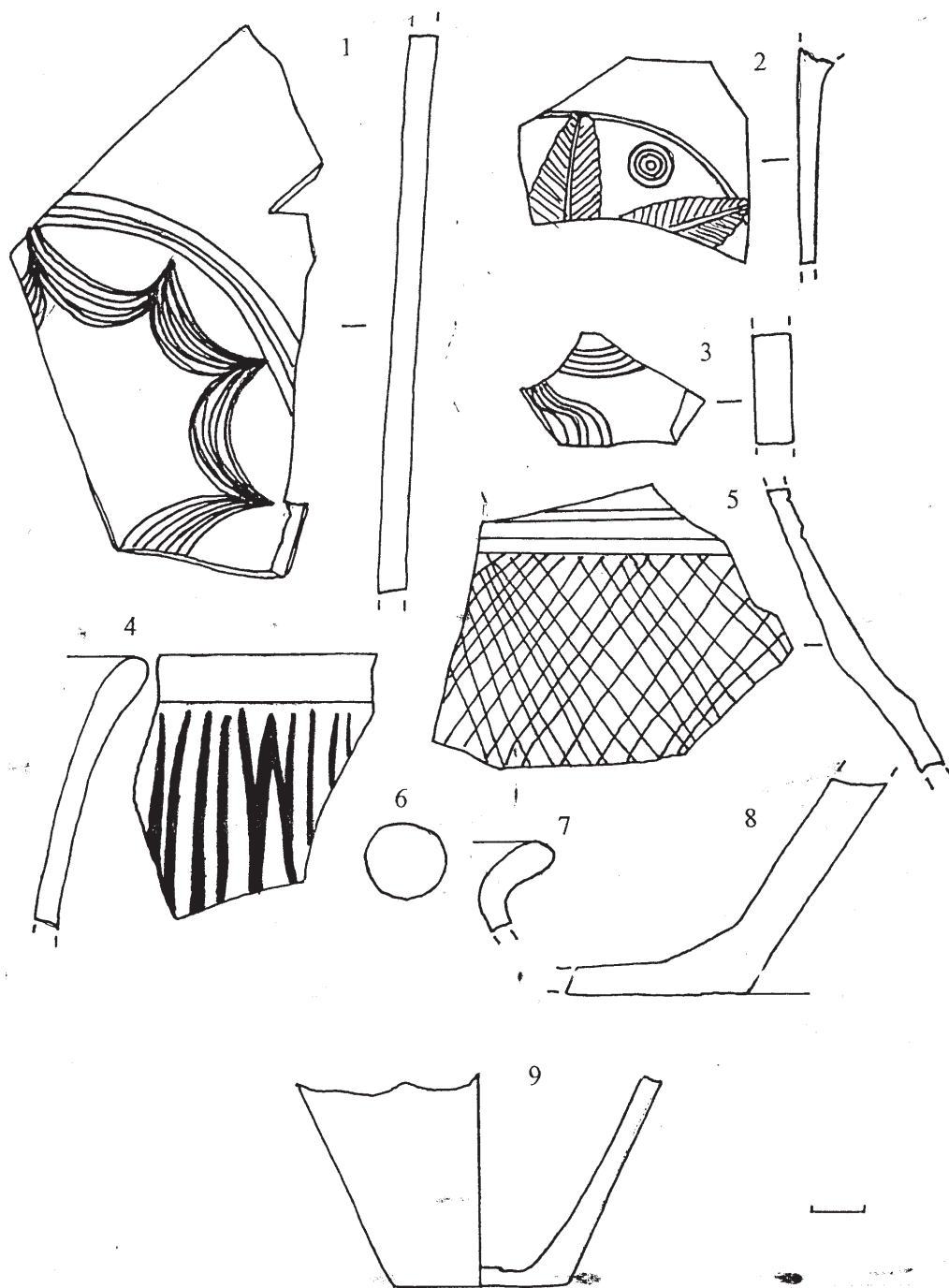

Рис. 14. Матеріал зі склепу №5.
Могильник Джург-Оба.

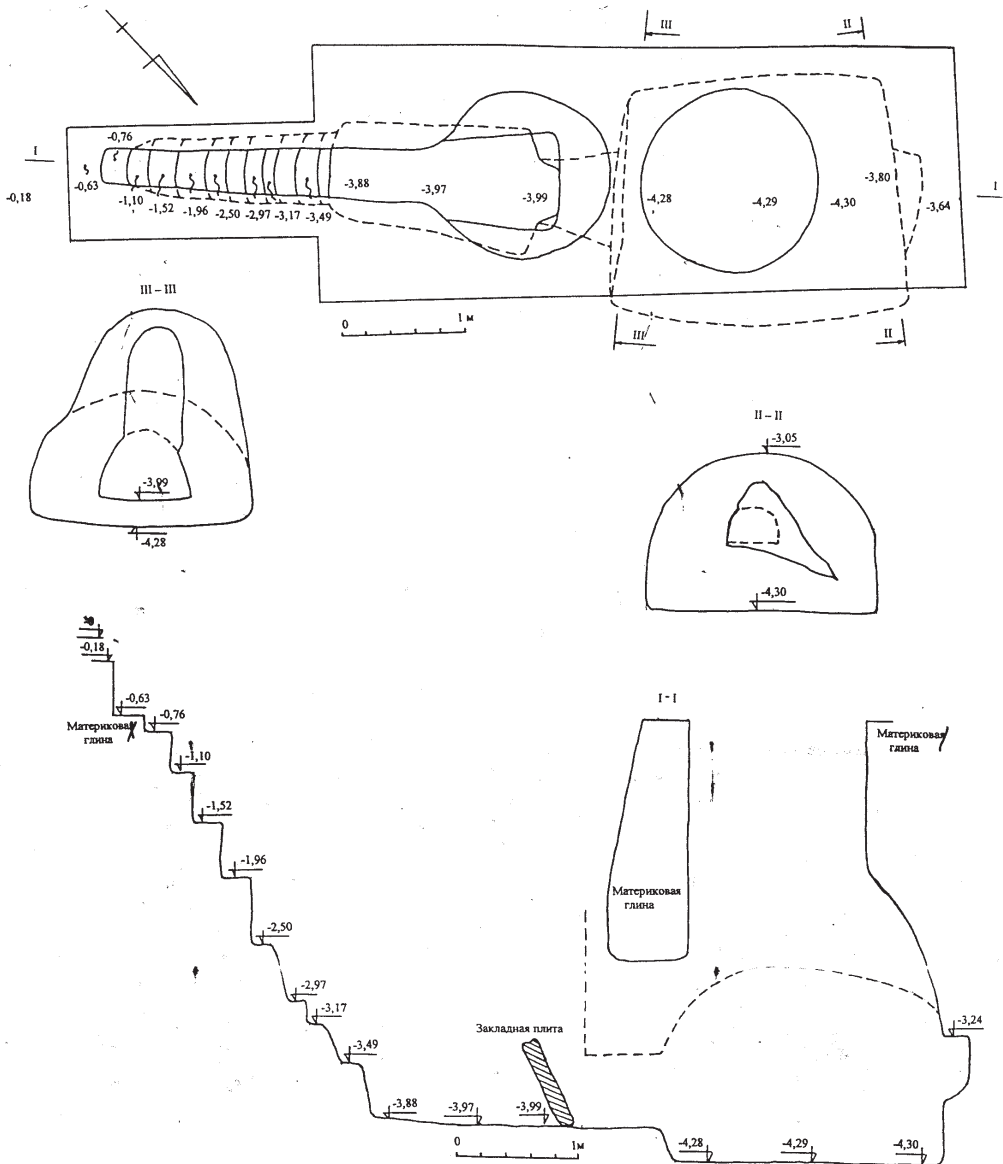
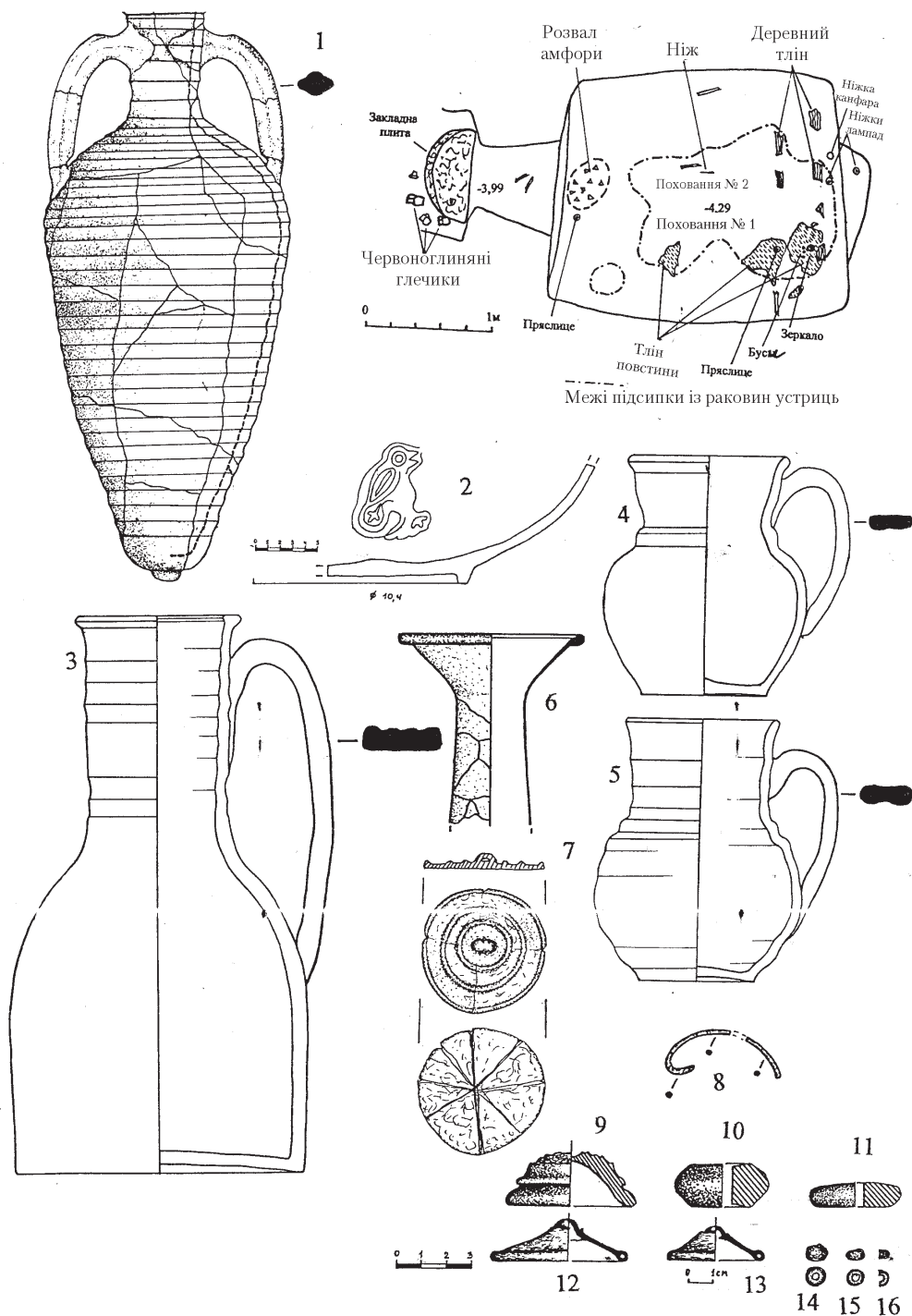

Рис. 15. Розкоп № 13. План і розрізи склепу № 13.
Могильник Джург-Оба.

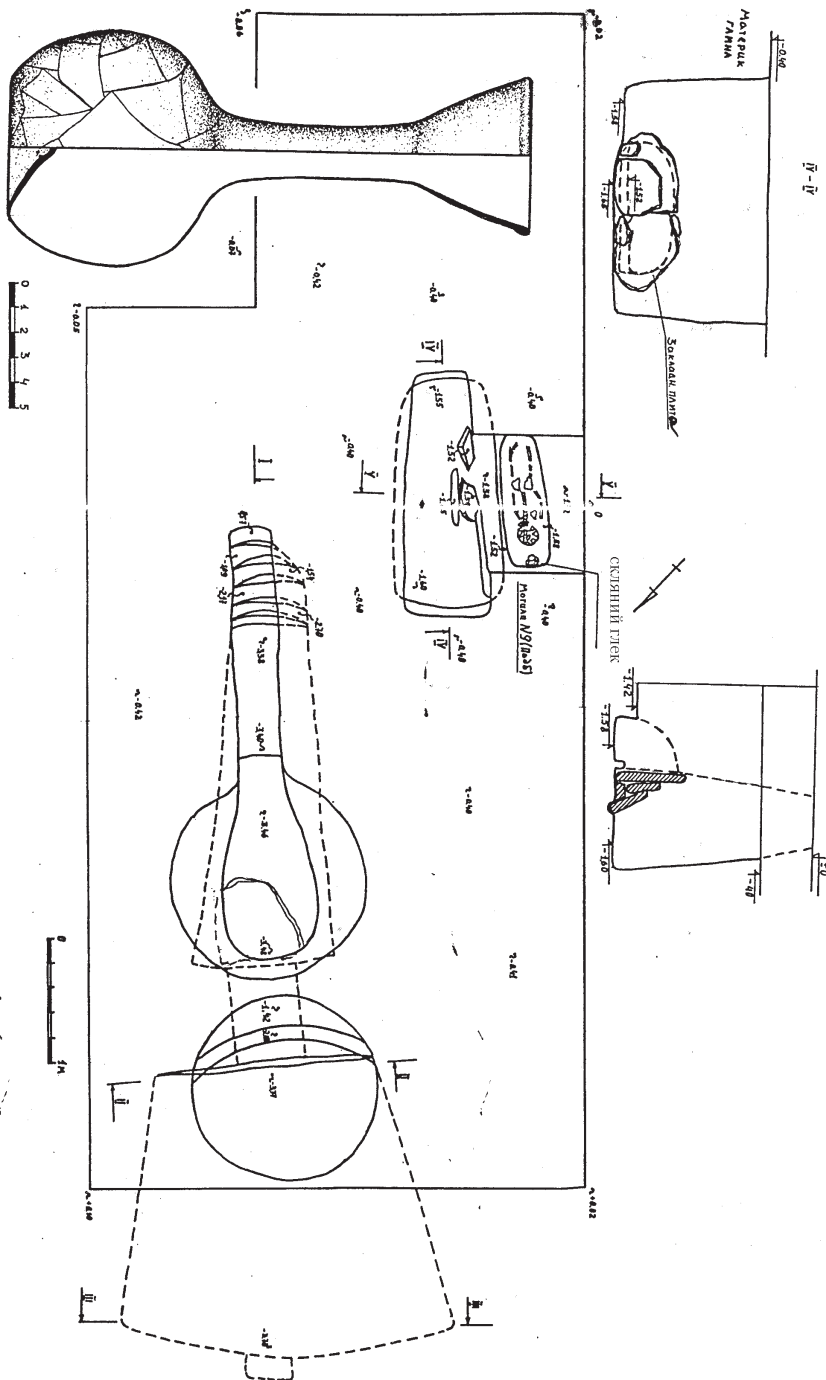

Рис. 17. План розкопу № 14, склепу № 14, могили № 9 (п). Розріз могили № 9 (п). Скляний глек з могили № 9 (п). Могильник Джург-Оба.

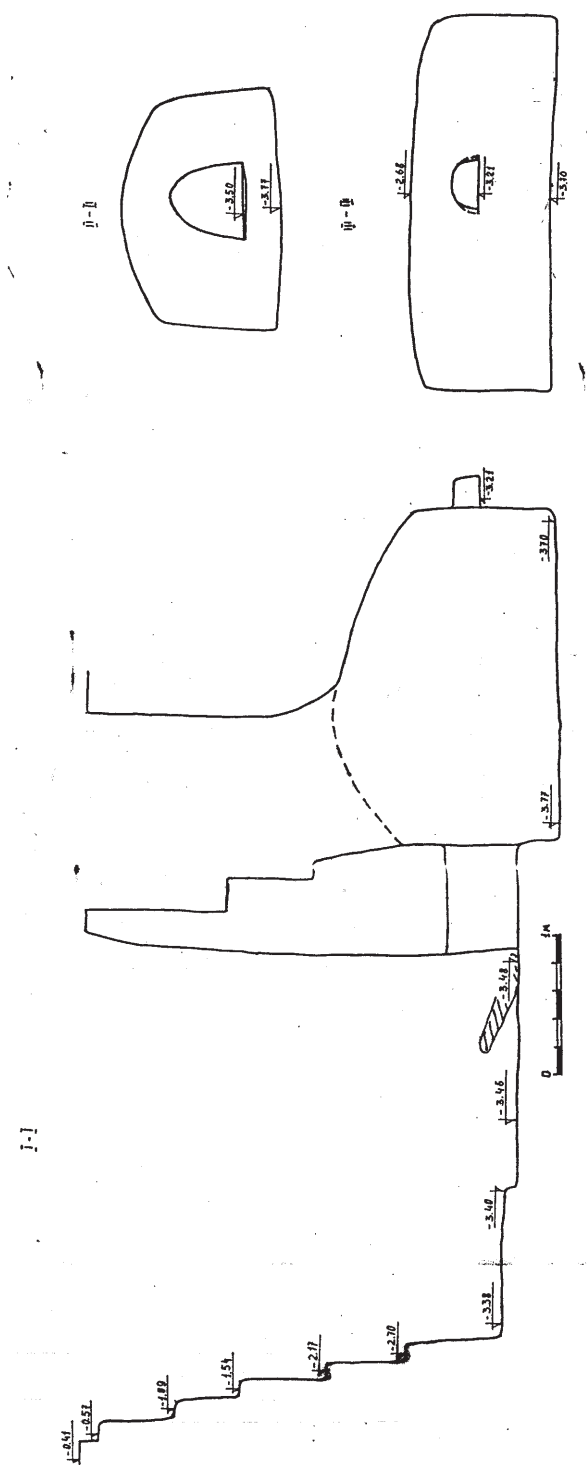

Рис. 18. Розрізи I – I, II – II, III – III скелету № 14.
Могильник Джург-Оба.

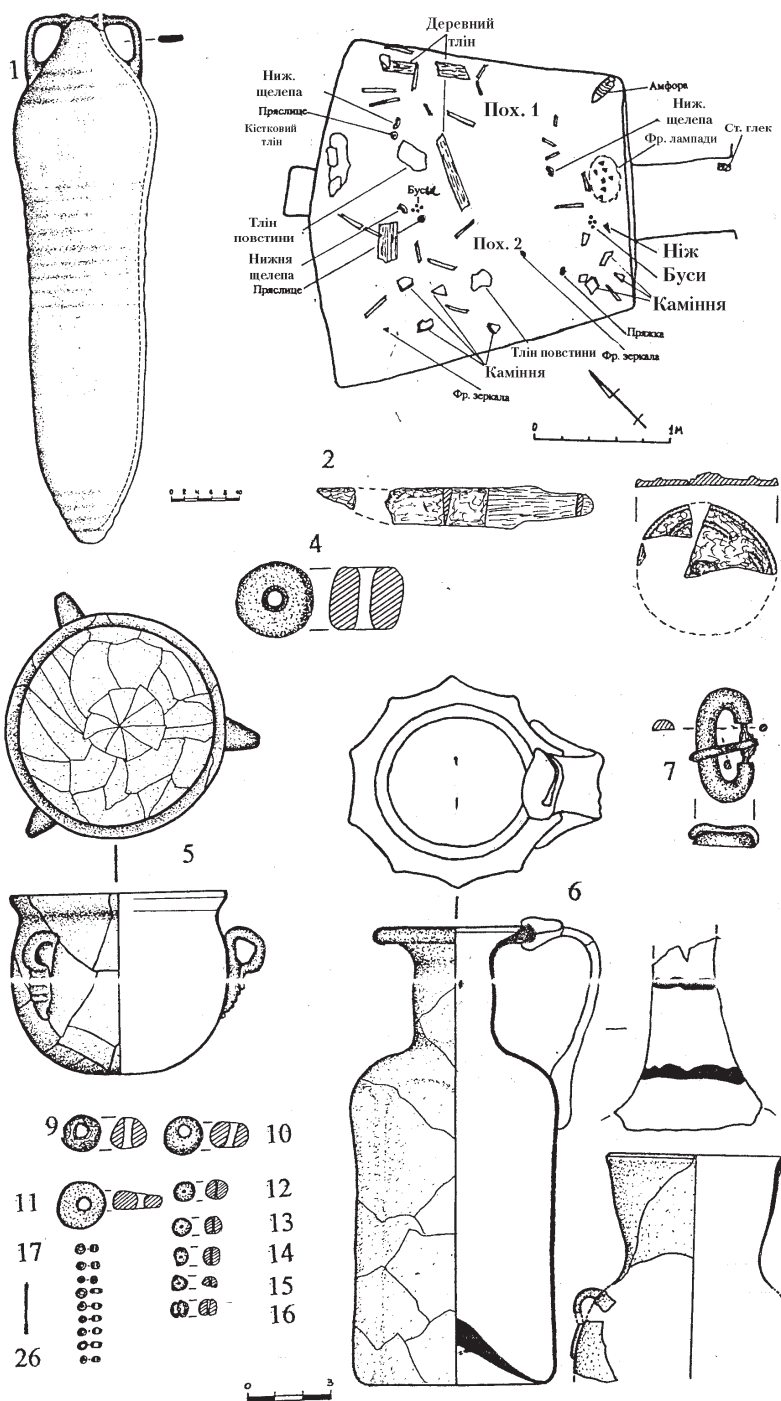

Рис. 19. План поховальної камери склепу № 14. Поховальний інвентар зі склепу № 15. Могильник Джург-Оба.

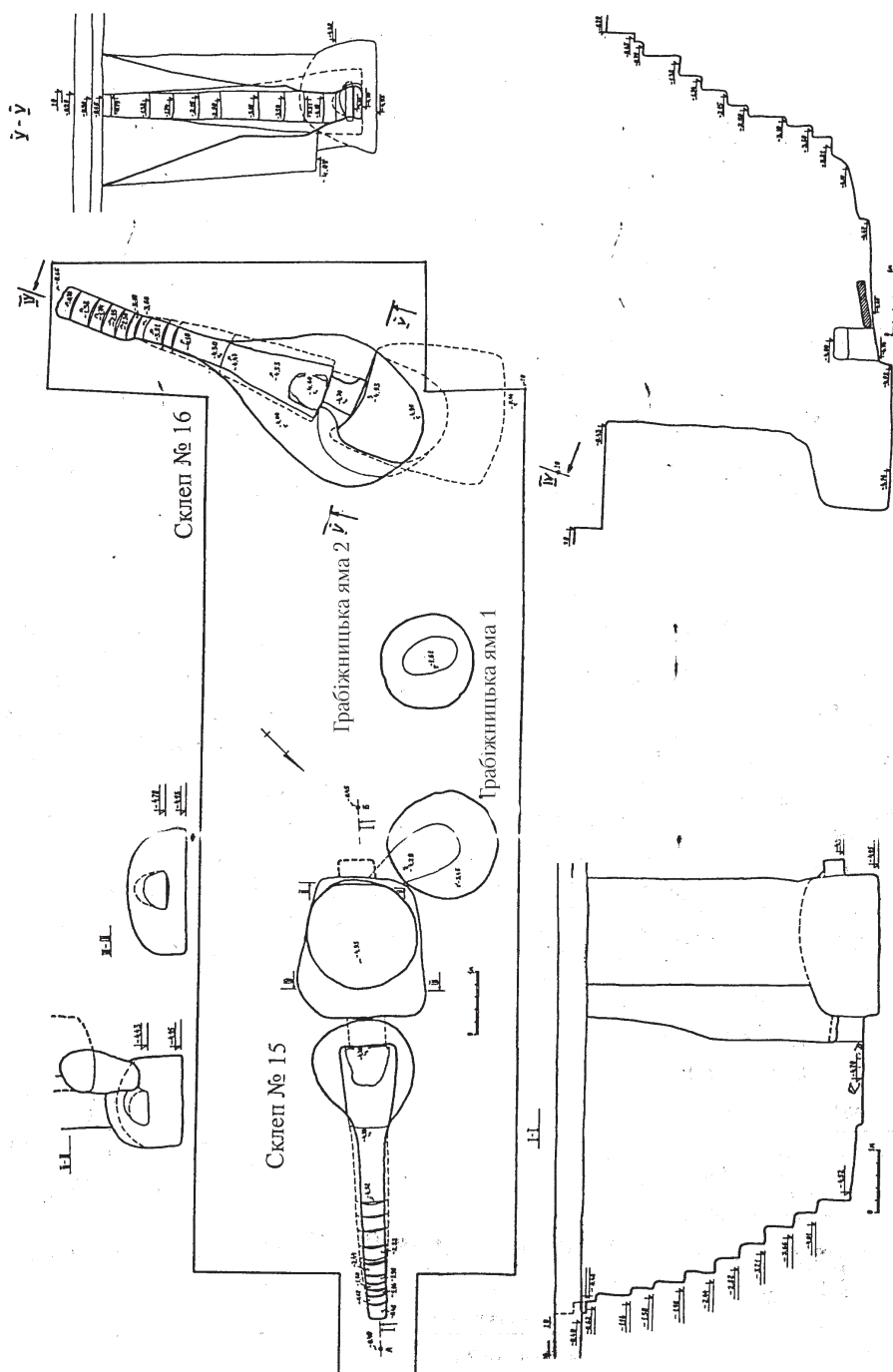

Рис. 20. План розкопу № 15 зі склепом № 15 і № 16.
Могильник Джург-Оба.

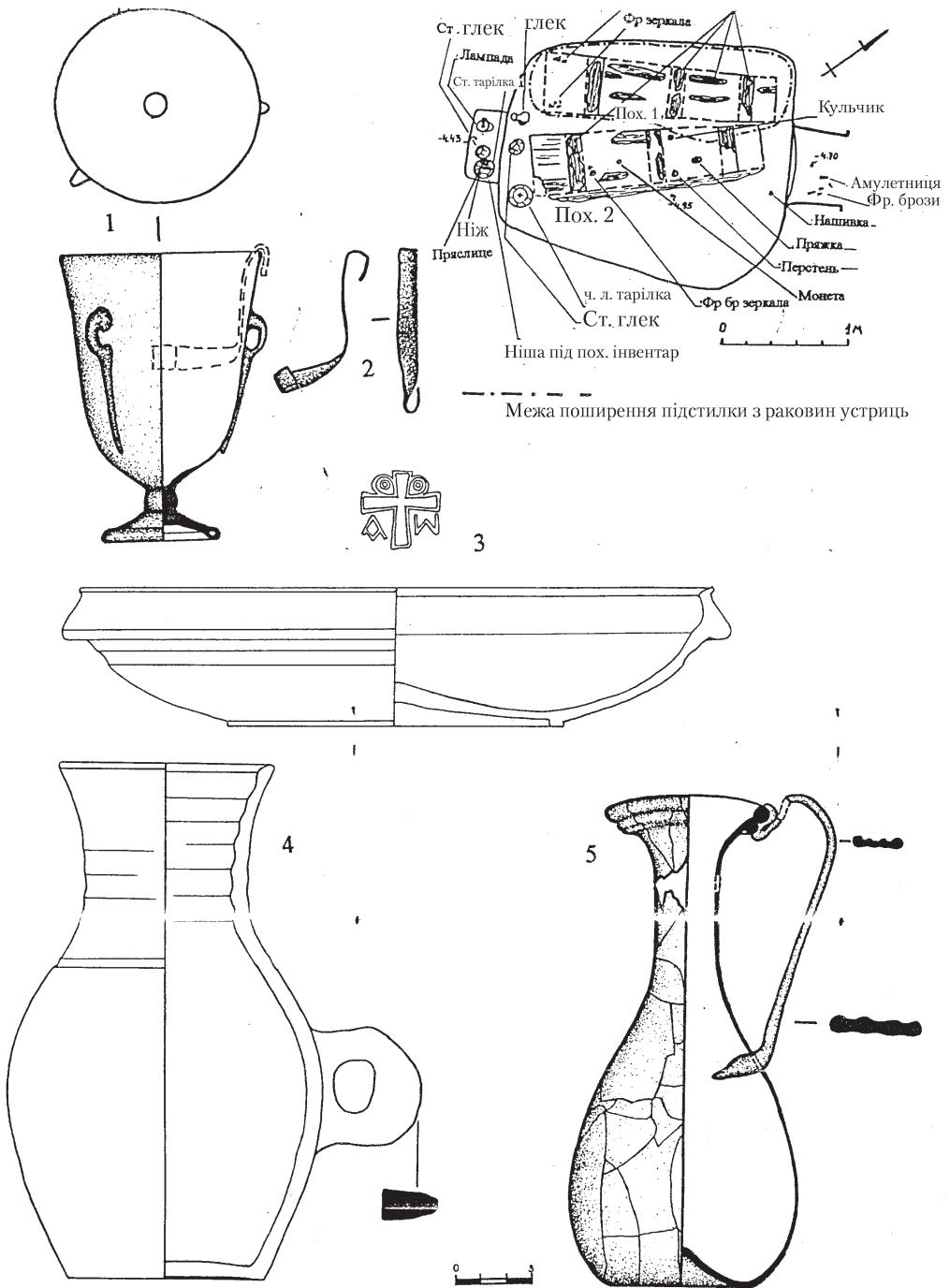

Рис. 21. План поховальної камери склепу № 15. Поховальний інвентар зі склепу № 15. Могильник Джург-Оба.

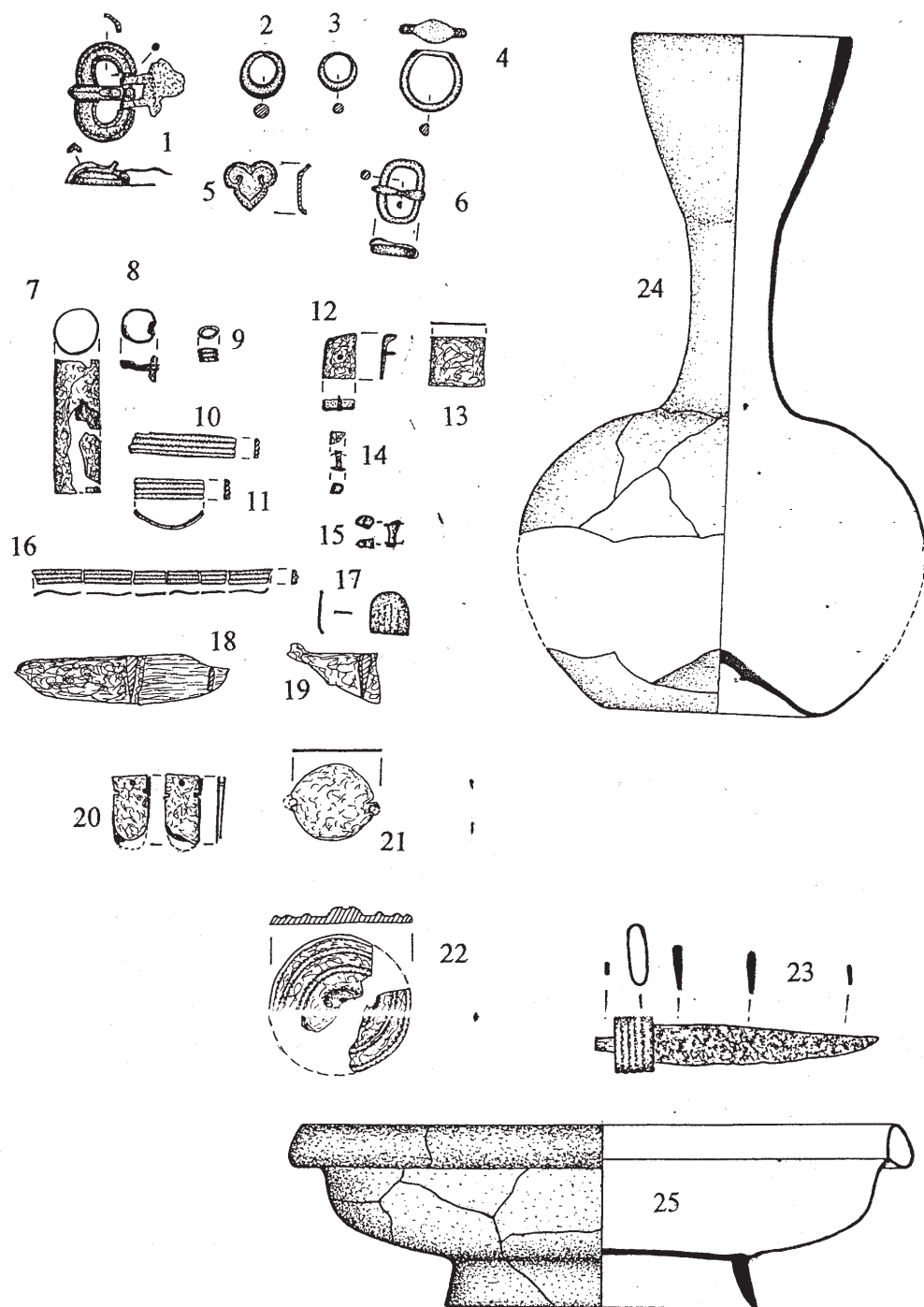

Рис. 22. Матеріал зі склепу № 15.
Могильник Джург-Оба.

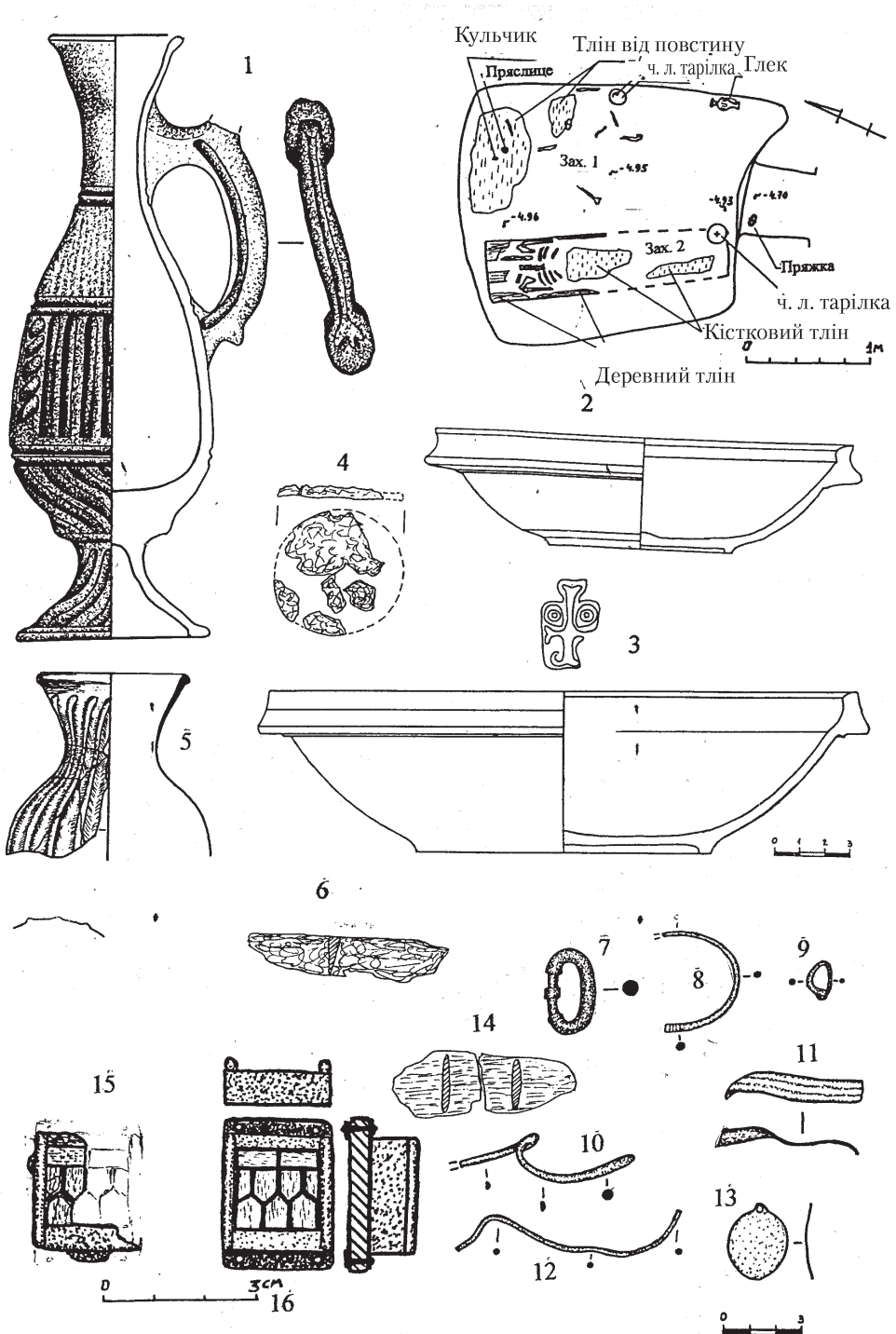

Рис. 23. План поховальної камери склепу № 16. Поховальний інвентар зі склепу № 16. Могильник Джург-Оба.

ОБРАЗ УКРІПЛЕНОГО МІСТА В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

Урбаністична термінологія для опису міських укріплень надзвичайно різноманітна¹. На сторінках Галицько-Волинського літопису цей інформативний комплекс окреслюється у термінах, що описують матеріальні об'єкти: “стѣна”, “валь”, “врата”, “забрала”, “ровъ”, “мостъ”, “острогъ”, “ѡсѣѣкъ”, “дѣтинець”, “столпъ”, “вѣжа”, а також розкривають їх взаємозв'язок із людьми: “оукрѣпляти”, “оутверждати”. Предметно це виявляється переважно при описах розбудови міст, їхньої облоги тощо.

У літописі згадується 145 міст, причому лише до 69 з них додається опис-характеристика – “градъ”, що, однак, звичайно, не свідчить, що решта 76 не мали укріплень. Проте при описі/згадці лише 31-го міста із названих 69 літописець подає принаймні частковій вказівки на оборонні (“градъ”) споруди, але й цієї обмеженої кількості достатньо, щоб зрозуміти, як уявлявся “градъ” у значенні укріплення. Відтак головні питання, яким належить приділити першочергову увагу, наступні: 1) які оборонні споруди були типовими з погляду літописця (їхній вигляд, використання); 2) які оборонні споруди сприймалися як нетипові; 3) які міста та за яких обставин визнавалися укріпленими, а які ні².

Хронологічно перша вказівка на міські укріплення міститься в описі втечі Романовичів із Володимира перед загрозою з боку Ігоревичів (1202/1206)³: “Василка же Юрьи попъ с кормилицею возмѧ. изыиде дырею градною”⁴, опосередковано фіксуючи як важливий елемент міських укріплень “стѣну градную”. Вона прямо згадується ще п'ять разів й опосередковано часто мається на увазі при описі численних облог. Прямі згадки “стѣны” дають можливість реконструювати вкладений у вживане поняття зміст. При описі взяття монголами Козельська (1237/1238) літопис подає таку характеристику: “Тотаром же бьющимся. ѡ гра(д) прияти хотящимъ гра(д). разбившимъ градоу стѣну. и возиидоша на валь. Татаре Козляне же ножи рѣзахоуся с ними”⁵. Розповідаючи про взяття Києва 1240 р., літописець твердить: “порокомъ же бес престани бьющимъ. днь и ноць. выбиша стѣны. и возиидоша горожаны на избыть стѣны. [...] взиидоша Татарѣ на стѣны и сѣдоша того дне и ноци”⁶. Остання пряма згадка подається під тим же роком, при описі взяття Колодяжного: “и приде к горо(д). Колодяжноу. и постави порока .ві. и не може разбити стѣны”⁷.

У ряді випадків в значенні “стѣны” виступає термін “градъ”. Так, описуючи облогу військами Данила Романовича Чарторийська (1227/1228) літописець зазначає: “ѡбъсѣдоста гра(д). тогда же и конь Даниловъ застрѣленъ бы(с) с города”⁸. Подібне використання терміну “градъ” знаходимо в іншому місці – при описі облоги польського міста Каліша (1229), зокрема – переговорів оборонців та нападників: “стоящимъ же моужемъ на заборолѣхъ. и рекоущимъ имъ (посланцям нападників – О.Б.)”, і далі “ѡни же кликнууша с града. имѣи слоужбоу нашоу молимся. створи миръ”⁹. Факт розбиття “града” пороками, як і “стѣны” знаходимо при описі взяття Володимира-на-Клязьмі монгольськими військами (1237/1238): “Тотаромъ же пороки градъ бьющемъ. стрелами бещисла стрѣляющимъ”¹⁰. У значенні “стѣны”, на якій знаходяться оборонці міста,

слово “градъ” використано також при розповіді про взяття військом Данила Романовича міста Возвягля (1258/1255): “гражанѣ же видивши ратны(х). мало со княземъ. смѣяхоуся стояще на градѣ”¹¹. На вжиття терміну “градъ” в значенні “стѣны” вказує переказ вимоги монгольського воєначальника Бурундая розметати городи (1261/1259): “ре(ч) Боуронда Василкови. ѡже есте мои мирници. розмечете(ж) городы своѣ всѣ. Левъ розмета. Даниловъ и Стожекъ. ѡ(т)толѣ же пославъ. Львовъ розмѣта. а Василко пославъ Кремьянѣчь розмета. и Лоуческъ”¹². Найдокладніше це відображено при змалюванні руйнування укріплень Володимира: “Боурандаи же нача молвити про Володимеръ. Василко розмечи городъ. князь же Василко нача думати в собѣ про городъ. зане. не мощно бы(с) розметати вборзѣ его величествомъ. повелѣ зажечи и. тако черес ночь изгорѣ всѣ [...] завѣтра же присла Татарина именемъ. Баимоура. Баимоуръ же приѣхавъ ко князю и рче. Василко. прислал мя Боуранда. и велѣл ми городъ роскопати. рче же емоу Валко твори повелѣное тобою. и нача роскопывати городъ”¹³.

Важливим є використання поняття “градъ” у поєднанні з терміном “дѣтинець”, що дозволяє встановити, якою мірою вони співвідносились між собою. Проте слід зазначити, що термін “дѣтинець” у літописі вжито лише два рази, до того ж, при описі неруських міст – польського Сандомира та литовського Новогрудка. Розповідь про облогу монгольськими військами польського міста Сандомира (1261/1259) подає таку схему розвитку подій: “в четвертыи же днь. сбиша заборолу с города. Татаровѣ же начаша лествицѣ приставливати к городуу. и тако полѣзоша на горо(д) напередъ же возлѣзоста. два Татарина. на городъ с хороуговою. и поидоста по городуу сѣкоучи [...] людье же видивше Татары на городѣ. оустрѣмишася побѣгнути до дитиньца. и не можахоу оумѣстити(с) во ворота. зане мость. бяше оузокъ воротомъ. и подавишася сами. а друзии падахоу с мостка. в ровъ”¹⁴. “Градъ” і “дѣтинець” літописець протиставляє й у розповіді про взяття литовського Новогрудка військом Льва Даниловича та союзних йому монголів (1274/1275): “Левъ [...] взя ѡколнии градъ ни с Татары. а дѣтинець ѡстася”¹⁵. Отже, для галицько-волинського книжника поняття “градъ” і “дѣтинець” не були тотожними. Не можна також стверджувати, що “градъ” був гірше укріплений, ніж “дѣтинець”, оскільки в Сандомирі після відступу в дитинець захисники міста вирішили, що подальший опір буде марним і здалися; а в Новогрудку літопис, хоча і не згадує про подальшу долю дитинця, трактує місто як взяте.

Докладніше з’ясувати вкладений у поняття “стѣны градной” зміст дозволяє ще один термін, який побіжно вже згадувався – “забрала”. Усього його використано 13 разів і завжди при описі оборонних дій із “града”. Так в оповіданні про облогу Каліша (1229) занотовано: “не приятъ бы(с) градъ томъ дни идоущоу же камению со забралъ яко дождоу силноу”, “и бы(с) ранено моужь стоящихъ на забралѣхъ”, “стоящимъ же моужемъ на заборолѣхъ и рекоущимъ имъ”, “аще Роуская хороуговь станеть на заборолѣхъ то комоу ч(с)ть оучиниши”¹⁶. Далі “заборолу” згадуються при описі переговорів Василька Романовича з представниками князівської адміністрації у Холмі (1261/1259): “Костянтинъ же. стоя на заборолѣхъ города оусмотрі оумомъ. разоумъ. поданы емоу ѡ(т) Василка”¹⁷. Комплекс “заборолъ” віднотовується у картині облоги монголами Сандомира (1261/1259): “и порокомъ же быющимъ не ѡслабно. днь и ночь. а стрѣламъ не дадоущимъ выникнути изъ заборолъ. и бишася по четьрѣ дни. в четвертыи же днь. сбиша заборолу с города”¹⁸. Відтак про них йдеться у статті 1277 р. з описом облоги литовського Гродна: “страхъ же великъ и оужастъ паде на городѣ и быша аки мртвѣ. стояще на заборлѣхъ города”¹⁹. Докладний опис взяття “града” подає літопис в розповіді про облогу польського міста Гостинного (1281/1280), де “заборо-

ла” фігурують аж 4 рази: “и тако полѣзоша подѣ заборолѣ. а друзії полчи стояхоу недвижими. стерегоучи. внезапнаго наѣзда ѡ(т) Ляховѣ. прилѣзѣшимъ же имъ подѣ заборолѣ. Ляховѣ поущахоутъ на ня каменье. акы градъ силныи. но стрѣлы ратьныхъ не дадяхоутъ ни выникноути. изъ заборолѣ. и начаша побадыватися копыи. и мнози язвени быша на городѣ ѡво ѡ(т) копии ѡ(т)во ѡ(т) стрѣлѣ. и начаша мртви падати изъ заборолѣ. акы сноповье. и тако взяша городъ”²⁰. Нарешті термін використовується при описі облоги військами Льва Даниловича Кракова (1291/1289): “и повелѣ воемъ своимъ. пристраватися. хотя поити битися. к городу. и Ляхомъ тако же повелѣ. и поидоша вси и полѣзоша ко заборолѣ(л)мъ и бяхоуся крѣпко ѡбои”²¹. Отже, під заборолѣми у Галицько-Волинському літописі мається на увазі захищений дерев’яним бруствером прохід, що йде верхом фортечних мурів, де знаходились захисники міста під час бойових дій.

Розгляд термінології міських оборонних споруд на матеріалі Галицько-Волинського літопису засвідчує типологічну справедливість наведеної вище характеристики М. Котляра – літопис фіксує їх поділ на оборонні споруди дитинця та власне міста. Водночас джерело послідовно розрізняє “градъ” та “дѣтинецъ”, причому невдалі оборонні досвіди останнього, незважаючи на те, що він міг бути відділений від міста навіть ровом та підйомним мостом (Каліш), змушують вважати оборонну функцію не найважливішою для нього. Показаний на конкретних прикладах зміст термінів “градъ” та “стѣна градная”, якими описано оборонні споруди власне міста, засвідчує включення до нього валів, мурів чи аналогічних дерев’яних конструкцій та “заборол” як їх завершення.

У цьому зв’язку з’являється ще один термін – “ѡстрогъ”²². І. Срезневський подає таке його визначення: “ОСТРОГЪ – частоколъ, ограда изъ кольевъ, устраивавшаяся около города, какъ для защиты, такъ и для нападенія на городъ; внѣшнее окружное укрѣпленіе (пртивоположность дѣтинцу – крѣпости внутренней)”.²³ В іншому місці вчений характеризує ще один похідний від нього термін – “острожныи”: “прилаг. отъ сл. острогъ – крѣпостной”. Важливими є також приклади додані до визначення, оскільки вони дають можливість робити висновок про співвідносність вказаних термінів: “Вбодоша я въ вра(та) ѡстрожная и много бѣ оу ни(х) оубитыхъ и оураненыхъ. *Ипл. 6654г.* Поидоша полкы своими к городу и ту начаша ся бити в города оу ѡстрожныхъ воротъ, и тако вбодоша ѣ въ гра(д) ѡ ѡстрогъ в ни(х) изѣтяша. *т.ж.6660г.*”²⁴. Таким чином, “ѡстрогъ” і “ѡстрожная врата” з праці І. Срезневського постають як споруди, що функціонально одна одну доповнюють²⁵. Однак Галицько-Волинський літопис, видається, змушує прийняти відмінне трактування цих термінів.

Насамперед слід зауважити, що термін “ѡсторогъ” у різних варіаціях, згадується на сторінках літопису лише п’ять разів. З огляду на численні описи облог міст, у контексті тлумачення поняття “ѡстрогъ” як міських укріплень така невелика кількість згадок не може не дивувати, тим більше, що вони походять лише з двох епізодів.

Епізод перший. Літописець описує облогу коаліцією угорських та руських військ Звенигорода 1208/1211 р.: “Звенигородцемъ же люте борющимся имъ с ними и не поущающимъ ко градоу. ни ко ѡсторожнымъ вратомъ. ѡнемъ же стоящимъ ѡкр(с)тъ града”²⁶. Якщо розуміти “ѡстрогъ” як міські укріплення, а “градъ” як дитинець, втрачається логіка розповіді – нападаючі ще не взяли міських укріплень (“ѡстрогъ”), а вже облягають дитинець (“градъ”). Більше того, за літописом Звенигород так і не вдалося взяти силою – жителі міста самі склали зброю коли дізналися, що їхнього князя полонено. Усе стає на свої місця, якщо розглядати “градъ” як міські укріплення,

а “встрожная врата” як їх частину. Пряма вказівка саме на таке розуміння міститься в тексті Іпатіївського збірника, але в Київському літописі: “Изяславъ же приде к Новугороду и друугый Изяславъ Двдвичъ. и Стославъ Всеволодичъ. и Романъ Ростиславич(ч). мц(с)а февраля поидоша полкы своими к городоу. и ту начаша ся бити в города. оу встрождныхъ воротъ. и тако вбодоша **ѣ** въ гра(д) и встрогъ в ни(х) изътяша. и яко же выидоша изъ встрога. и **ѡ**(т)ступяче **ѡ**(т) града. идоша в товары своя”²⁷. Це означає, що вираз “встрожная врата” слід тлумачити не як “врата” – частину “встрога”, а як окрему конструкцію зі специфічними функціями. Вжитий термін, очевидно, вказує на наявність довкола “воротъ” укріплень, що разом з ними складали єдиний оборонний комплекс”²⁸.

Рис. 1. Ярополк Святославич здобуває Овруч (977 р.).
Мініатюра з Радивилівського літопису²⁹

Наведені рисунки зображають міські ворота у вигляді в'їзної вежі. Саме такий тип споруд, наскільки можна судити з Галицько-Волинського літопису, ховається за поняттям “встрожная врата”

Епізод другий. Використання терміну “встрогъ” тут взагалі не пов'язане з будь-яким містом, а описує тимчасову оборонну конструкцію, створену під час військового походу для ночівлі війська. Розповідаючи про експедицію польських та руських князів на ятвягів у 1251/1248 р., літописець, зокрема, пише: “Ляхомъ же встрожившимся. нападоша ношъ на Ляхы. а Роуси не острожившимъся. Ляхомъ же крѣпко борюще. и соуличами мечюще. и головнями. яко молнья идяху. и камень. яко дождь с нбси идяше. Ляхомъ же злѣ стражующимъ. посла Сомови(т) моляся пришлита ми стрѣльцѣ. ѡна же держаста гнѣвъ. про зажьженъе первое. ѡдва посласта. занеже встрогъ про-

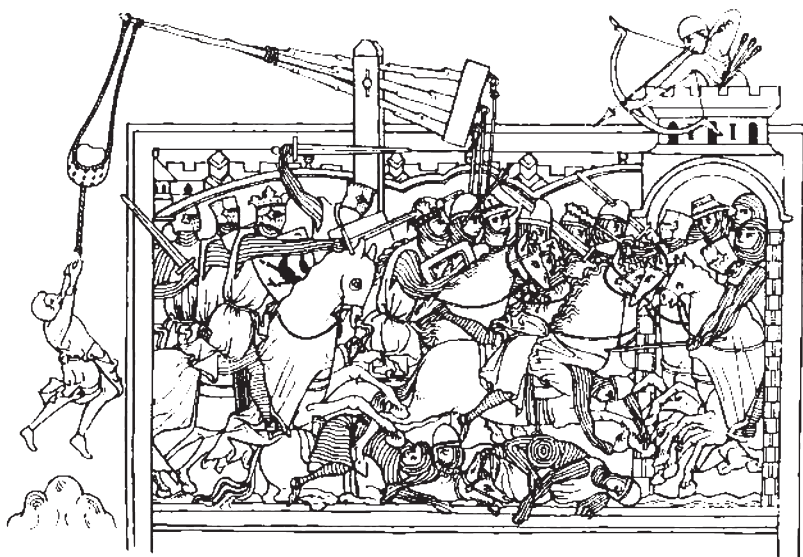

Рис. 2. Рисунок облоги середньовічного міста (XIII ст.)³⁰

ломити хотяю. изроучь бодяхоуся. пришемъ же стрѣлчемъ. многы язвиша. и многи оумориша стрѣлами. и возразиша ꙗко ѿстрога. тое же ноши не бы(с) покоя ѿстрогахъ³¹. “ѿстрогъ” в цьому викладі справді досить легка, мало придатна для оборони конструкція, аж ніяк не пов’язана із міськими оборонними спорудами. До того ж, тут він досить чітко кореспондується з терміном “ѿстрѣкъ”.

І. Срезневський подає таке визначення терміну “ѿстрѣкъ”: “– изгородь, устроенная изъ срубленныхъ и наваленныхъ одно на другое деревьевъ; мѣсто, огороженное такою изгородью, застрѣкъ; отдѣльный участокъ въ лѣсу; – застрѣкъ, военное укрѣпленіе въ лѣсу, устроенное съ помощью срубленныхъ деревьевъ и кольевъ”³². У Галицько-Волинському літописі цей термін, як і попередній, згадується п’ять разів, але у трьох епізодах.

Епізод перший (1247/1244): “Воеваша Литва. ѿколо Мѣлицѣ. Лековнии. великъ плѣнъ прияша Данило же и Василко. гнаста и по них до Пиньска. во Пиньски бо Михайлъ. далъ бѣ имъ вѣсть. ѿнѣм же ставшимъ. ѿстрѣкшимся в лѣсѣ”³³.

Епізод другий (1255/1253): “Данилоу. прише(д)шоу на землю. Ятвязьскоую. и воевавшоу. Левъ же оувѣдавъ. яко Стѣикинтъ в лѣсѣ ѿстрѣклься есть. и с ними Ятвязѣ. и гна на нь. поима люди. и приде к ѿстрѣкоу. Ятвяземъ вытекшимъ на нь из ѿстрѣка”³⁴.

Епізод третій (1280): Руські князі в коаліції з монголами облягають Сандомир. “Володимѣръ же бѣ назадъ стоя оу города свои(м) полкомъ. и начаша емоу повѣдати. ѿстрѣкъ во лѣсѣ. полнъ люди и товара. не взиманъ бо бѣ никоторою же ратью. зане твердѣ баше велми. Володимѣръ же ѿ(т)ряди к немоу люди добрыи и Кафилата. с ними же Селезенца. бы(с) же пришедшимъ имъ. ко ѿстрѣкови и бишася с ними Ляховѣ крѣпко ѿдва могоша и взяти с великимъ пото(м) и поимаша в немъ мноство людий и товара”³⁵.

Наведені уривки показують, що літописець розумів “ѿстрогъ” і “ѿстрѣкъ” як конструкції багато в чому подібні. Втім, слід зазначити, що “ѿстрѣкъ”, виходячи з літопис-

ного тексту, завжди споруджувався в лісі, тоді як “**ѡстрогъ**” пов’язувався з міськими укріпленнями.

Однак крім типових оборонних міських споруд – “**стѣны градной**” та “града” в тотожному значенні і дитинця, а також тимчасових легких дерев’яних конструкцій – “острога” і “**ѡсѣлка**”, у літописі можна знайти ще одну споруду, яку слід охарактеризувати як типову. Вона теж окреслюється терміном “градъ” й означає укріплення, які використовували війська при облозі міст.

Вперше її згадано при монгольській облозі Києва 1240 р., однак, зроблено це дуже побіжно, що стало основою для декількох тлумачень: “Приде Батый Киевоу в силѣ тяжцѣ, многѡмъ множествѡмъ силы своеи. и **ѡ**кроужи гра(д). и **ѡ**стоппи сила Татарская. и бы(с) гра(д) во **ѡ**бъдержаньи велицѣ (підкреслення моє – О.Б.)”³⁶. Переписувачі Острозького (Хлебніковського) та Четвертинського (Погодінського) списків подають виділене слово як “оступи”. Очевидно, у спільному протографі воно читалось нечітко, що дало привід для відмінних тлумачень. Інтерпретуючи цей уривок, можна було б прийняти за правильне – прочитання двох останніх списків, відтак вбачаючи тут звичний для літописця повторювальний зворот. “**Ѡ**стоппи” Іпатіївського списку мало б бути хибно виписаним “**ѡ**стоупи”. Однак літописний матеріал дає підстави поглянути на справу дещо по-іншому. Така різниця, як видається, є результатом змін у мові, що відбулись внаслідок її еволюції упродовж XIII–XVI століть.

Якщо термін “**ѡ**стоппи” в Іпатіївському списку на своєму місці і не є результатом помилки, то що він означає? Дієслово “**ѡ**стоппи” походить від іменника “стоппъ”. “Стоппъ”, як про це мова далі буде докладніше, мав не тільки значення “вежа”, а й ряд інших. Серед них – “колона”, “стовп”, втім і дерев’яний кіл – конструктивний елемент “**ѡсѣлка**”, “**ѡстрога**”³⁷. Іншим похідним від нього словом є іменник “стоппье”. Спробуємо за його допомогою наблизитися до розуміння значення терміну “**ѡ**стоппи”.

Матеріал Галицько-Волинського літопису (за Іпатіївським списком) не містить слова “стоппье”, однак воно присутнє у Повісті временних літ та Київському літописі. Вже сама ця особливість дає підстави припускати вибуття слова “стоппье” з ужитку в Західній Русі на XIII ст. Проте упродовж XI–XII століть воно зберігає своє стабільне значення. У 1051 р. печерські ченці звертаються з проханням до київського правителя Ізяслава Ярославича виділити їм ділянку для будівництва монастиря: “Ізяславъ же се слышавъ. радъ бывъ. и мужи свои посла. и дасть имъ гору ту. игуменъ же и братья. заложи цркъвь велику и манастирь. **ѡ**градиша столпьемъ. кѣлья постави многы. и цркъвь свѣршиша. и оукрасиша ю иконами. и **ѡ**(т)толѣ начаша звати манастирь Печерський”³⁸.

1074 р. не вказаний на ім’я чернець Києво-Печерського монастиря бачить видіння про загибель одного з монахів і посилає довідатися про нього: “разумѣ старѣць. и ре(ч) кѣлѣбнику иди въспроси естъ ли Михаль в кельи. и рѣша ему яко выскочилъ естъ чресъ столпье по завѣтрѣнии (Остр., Четв. – по заутрени). и повѣда старѣць видѣние се игумену и всеи братьи”³⁹.

У Київському літописі “стоппье” згадується при описі облоги Києва 1161 р.: “нача Ізяславъ полкы рядити съ братьею. и dospѣвъ иде къ Подолью. а Ростиславъ стояша съ Андрѣевиче(м) подлѣ столпье загорожено бо бяше тогда столпиемъ **ѡ**(т) горы. **ѡ**ли и до Днѣпра. и бы(с) брань крѣпка велми зѣло [...] и нача **ѡ**далати. Ізяславъ. оуже бо Половци. въѣздяху в городъ. просѣкающе столпие”⁴⁰.

У всіх випадках “стоппье” означає одну і ту ж конструкцію – “ограду”, “**стѣну**”⁴¹, дерев’яний частокіл⁴².

Пам'ятка XIII ст. – Галицько-Волинський літопис уже не знає терміну “столпсь”⁴³, не фіксується воно й у мові XIV–XV століть⁴⁴. Змінює своє значення і слово “столпъ”. “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” подає таке його тлумачення: “1) межовий знак та 2) назва храму”⁴⁵. Незрозумілим на XVI ст. стає і термін “ѡстолпи”⁴⁶, який переписувачі Острозького та Четвертинського списків (чи переписувачі протографа Острозького списку) трактують як “ѡступи”.

Таким чином, на нашу думку, в терміні “ѡстолпи” епізоду монгольської облоги Києва 1240 р. слід вбачати вказівку на будівництво військами Батия частоколу навколо міста. Це робилося, очевидно, з метою запобігти можливим вилазкам війська обложених, чи принаймні їх ускладнити. Подібним чином термін “ѡстолпи” трактував П. Раппопорт. Наскільки можна судити з контексту, засновуючись саме на літописному оповіданні про Батієву облогу Києва, він робив наступні висновки: “начиная осаду города, монголы окружали его частоколом, чтобы прервать связь города с внешним миром, прикрыть своих стрелков, а главное, предотвратить вылазки защитников, стремившихся разрушить пороки”⁴⁷. Щоправда вчений не наводить ніяких інших доказів чи порівнянь на користь такої реконструкції облогової практики монголів.

Не меншою мірою неоднозначним є опис таких конструкцій при розповіді про облогу міста Ярослав (1249/1245): “и строящю пороки ими прииме(т) гра(д). и бы(с) бои великъ пре(д) градомъ. ѡномуу (Ростиславу – О.Б.) же велѣвшю своимъ ѡхабитися”⁴⁸. да не язвени боудоуть вои его ѡ(т) гражанъ. дондеже оустроить сосу(д). порочныи”. Через деякий час Ростислав отримав звістку про прихід на підмогу обложеному місту Данила Романовича з військом: “и видив же Ростиславъ приходъ ратны(х). исполчивъ же вои свое. Роусь и Оугры и Ляхы и доиде противоу имъ. пѣшци же ѡстави противоу врато(м) гра(д). стрещи вратъ. да не изиidoуть на помощь Данилоу. и не истѣкоуть праковъ”. Після перемоги над Ростиславом: “Даниль же горо(д) за(ж)же. еже Ростиславъ создалъ”⁴⁹. Зазначимо, Ростиславу так і не вдалось здобути Ярослава, відтак вираз “горо(д) [...] еже Ростиславъ создалъ” слід тлумачити як вказівку на тимчасові укріплення.

Найвичерпнішу вказівку на сутність “града”, який споруджували нападники, подано при описі облоги монгольськими військами Бурундая Сандомира (1261/1259): “потом же придоша к Соудомирю. и ѡбстоупиша и со всѣх сторонѣ. и ѡгородиша и. ѡколо своимъ городом. и порокъ поставиша. и пороком же бьющимъ не ѡслабно. днь и ноць (виділення моє – О.Б.)”⁵⁰.

Лаконічні літописні характеристики цих “градів” не дають можливості визначити їхній вигляд та способи використання. Виглядає правдоподібним, що за матеріалом та конструктивними характеристиками вони мало чим відрізнялися від “ѡстрога”. Також можна вказати, що головне їх призначення полягало в захисті від нападників при штурмі міських укріплень та перешкодженні обложеним здійснювати вилазки у стан ворога.

Досі розглянуто терміни на означення оборонних конструкцій та споруд, які можна назвати звичними для містобудівної та військової практики Галицько-Волинської Русі XIII ст., в подальшому ж звернемо увагу на нетипові. Критерієм розрізнення виступатиме ствердження самого літописця, що та чи інша споруда викликала здивування, або ж її створення засуджувалося як святотатство. Одним із видів таких споруд був “градъ” на церкві. Він згадується докладніше чи фрагментарніше лише двічі. Описуючи облогу Галича військами Мстислава Удатного 1219/1221 р., літописець, зокрема, занотовує: “ѡстави (Філя – О.Б.) же Каломана. в Галичи и созда градъ. на цркви.

прч(с)тое вл(д)ца нашея Бца. яже не стѣрпѣвшю. ѡсквернения храма своего. и вдасть ю Мьстиславоу [...] побѣдившоу же Мьстиславоу. поиде к Галичю. бившимъ же ся имъ ѡ врата градная. и възбѣгоша же на комары црквныя. и ини же оужи възвлячишася. а фарѣ ихъ поимаша. бѣ бо градъ створенъ на цркви. ѡнѣм же стрѣляющимъ. и камене мещущимъ на гражаны. изнемогахоу жажею водною. не бѣ бо воды в нѣ(х). и приѣхавшоу же Мьстиславоу и вдашася емоу. и сведени быша со цркви”⁵¹.

Вдруге укріплення на церкві з’являються на сторінках літопису 1255/1254 р. коли Роман Данилович облягав у Галичі кн. Ізяслава: “поем же Романъ воя иде дн ь и нощь. и внезапоу нападшимъ на нѣ (на Ізяслава в Галичі – О.Б.) ѡномоу же не возмогшоу. коуда оутечи. и възбѣже на комары црквная. идеже безаконьи Оугрѣ възбѣгли. бѣахоу. стоящоу же около его кнзю Роману. жажею водною. измираючи имъ. четвертый днь сниде”⁵². “Градъ” на церкві, таким чином, відіграє роль останнього оборонного укріплення. Його функціональна придатність дуже обмежена, він не забезпечує надійного захисту, хоча й з такого “града” метали каміння і пускали стріли.

Можна припустити, що “градъ” на церкві як укріплення поступово еволюціонував. Це відбувалось у двох напрямках. Перший вилився у появу т.зв. оборонних церков. Щоправда, навести конкретні приклади пам’яток, споруджених у XIII ст., достатньо складно. Так, зокрема, до нашого часу збереглась церква Покрову Богородиці в Сутківцях (Хмельницька обл.). В історіографії прийнято відносити її появу до XV ст. Вона була одним з елементів комплексу сутківського замку, спорудженого для місцевих шляхтичів Сутківських⁵³. Сама церква має два поверхи – у нижньому розташовується власне церква, а верхній використовувався для оборони. Вона має у центрі несучий стовп і системою зімкнених склепінь, що відокремлює від святині верхній оборонний ярус з бійницями та підсябиттям. Бійниці є й у нижньому ярусі на рівні зросту людини. Церква завершена чотирма вежами та двосхилим дахом з фронтонами⁵⁴. Нещодавно львівські дослідники Іван та Роман Могитичі запропонували інше датування пам’ятки (церкви) – XIII–XIV століття⁵⁵. Однак, брак доказів на користь такого припущення, а також яскраво виражений готичний характер споруди, що не притаманно для архітектури цих земель зазначеного часу, не дозволяє погодитися із запропонованим датуванням.

Другий напрям – поява від середини XIII ст. у Галицько-Волинській Русі кам’яних оборонних веж. На можливість їх пов’язання з “градомъ” на церкві вказують результати обстежень збереженої кам’яної вежі у Стовпі. Вивчення пам’ятки, яке провела в 1976-1978 роках польська дослідниця Ірена Кутиловська, показало, що на п’ятому ярусі вежі була каплиця-ротонда у формі октогона⁵⁶. Дискусійним, однак, був час появи пам’ятки, який коливався між XI та XIII ст.⁵⁷ Львівський архітектор Ю. Діба, що присвятив спеціальне дослідження каплиці, довів її морфологічний зв’язок із подібними але не розташованими у вежах у Володимирі-Волинському та с. Чернихівцях поблизу Збаража. На його думку, вони походять з XIII – початку XIV століть^{58*} і свідчать про формування в цей період традиції будівництва групи храмів-ротонд, початок якої пов’язаний із фундаційною діяльністю Данила Романовича⁵⁹. Для нас важливі принципові висновки автора про початок нових традицій у будівництві за часів правління князя та віднесення стовпєнської вежі саме до його діяльності. Кам’яні вежі, що з’являються у галицькій і волинській землях з XIII ст., можуть розглядатися як другий, ще не типовий для цього століття, вид оборонних конструкцій.

На сторінках Галицько-Волинського літопису присутні шість кам'яних веж-стовпів, відповідно у шести містах. Крім того, в джерелі згадується ще один “столпъ”, який викликав несподівану дискусію в історіографії. Розглянемо тексти про них.

Холм (1259/1256-59): “вежа же средѣ города высока. якоже бити с неѣ ѡкр(с)тъ града по(д)сздана каменеємъ въ высоту .еі. лакотъ. создана же сама. де[ре]вомъ тесанымъ. и оубѣлена яко сыръ. святащися на всеи стороны”⁶⁰.

Уже сама ця характеристика викликала неоднозначні тлумачення. Мова йде про вираз “якоже бити с неѣ ѡкр(с)тъ града”. Л. Махновець переклав його як: “щоб бити з неї довкола города”⁶¹, що мало б означати, що головним призначенням вежі було обстрілювання військ ворога при облозі. Однак М. Котляр запропонував інше тлумачення цієї фрази: “щоб з неї можна було бачити околиці міста”⁶². Тут акцент зміщено – головним призначенням вежі визнається спостереження за тим, що діється навколо міста. Проте наскільки виправданим є таке трактування? Як можна було спостерегти, ключовим для розуміння фрази виступає слово “бити”, яке тлумачиться або як – бити (обстрілювати), або як – бачити. І. Срезневський подає такі характеристики терміна “бити, бию”: “– битъ, percutere...; битъ челомъ”⁶³. Розширеніше трактує цей термін “Словарь русского языка XI–XVII вв.”: “Бити” – 1) ударять, колотить; 2) избивать, наноситъ побои; 3) убивать, уничтожать; 4) разбивать, раздроблять; 5) вбивать, забивать; 6) ударами производитъ звук; 7) ударами, боем давать сигнал, извещать о чем-л.; 8) стрелять из орудий; 9) биться, сражаться; 10) стремительно вытекать; 11) изготовлять что-л., сбивая, ударяя”⁶⁴. Таким чином, на матеріалі давньої руської літератури не фіксується використання слова “бити” у значенні бачити, натомість підтверджується перше прочитання “бити, обстрілювати”. Можливо, М. Котляр трактує слово “бити” як сучасне українське “бачити”, тоді виходило б, що руський книжник мав пропустити дві літери у слові (“а” і “ч”), внаслідок чого мала б утворитись форма “бити” в значенні “бачити”. До такої версії можна було б поставитись серйозно, якби у руській літературі справді існувало слово “бачити”. Однак уже згаданий “Словарь русского языка XI–XVII вв.” не подає такої форми, натомість він знає форму “видѣти” в значенні бачити: “ВИДѢТИ. 1) видеть, воспринимать (воспринять) зрением; 2) наблюдать что-л. воспринимая зрительно и на слух; 3) чувствовать, испытывать; 4) предвидеть, предчувствовать; 5) понимать, осознавать”⁶⁵. За зауваженням Едварда Кінана, укладачі словника свідомо, тенденційно уникали включення до нього слів, подібних до сучасних українських⁶⁶. Усе ж, матеріали, зокрема, Галицько-Волинського літопису не дають можливості вбачати у відсутності слова “бачити” якусь тенденцію – пам’ятка не фіксує слова “бачити”, однак неодноразово використовує “видѣти”. Слід зазначити, що упорядники “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.”, усе ж, подають слово “бачити”. Вони фіксують його у документах, складених у Львові 1436 р. Значення цього терміну, за видавцями, – “пильнувати, уважати”, що відрізняється від його сучасного смислу. А саме слово потрапило в українську мову зі старопольської (baczyć)⁶⁷. Справді, дещо невпевнене дублююче використання слова в документі, разом із його пізнім походженням (XV ст.) не дає підстав вважати, що слово “бачити” було в староукраїнській мові уже в XIII ст.⁶⁸ У староукраїнській мові, як подають упорядники, існувало й слово “видѣти”, значення якого безпосередньо відповідало сучасному українському “бачити”: “бачити, відчувати, зазнавати, ставитися”⁶⁹. На те, що в протографі Іпатіївського списку було саме слово “бити” вказують різночитання за Острозьким та Четвертинським списками. Тут воно подається у формі “быти”. Зважаючи, що ці списки за походженням “українські” – Острозький (2-а пол. XVI ст.)

пов'язаний з острозьким княжим середовищем (О. Прицак) або Києво-Печерським монастирем (Б. Клосс)⁷⁰, Четвертинський (1621) виготовлений для князя Стефана Четвертинського⁷¹, подібність звукового звучання слів “бити” та сучасного українського “бити” вказує, що їх переписувачі сприйняли літописне “бити” протографа як бити, обстрілювати. Відтак прочитання М. Котляра не знаходить підтвердження в джерельному матеріалі. Головною функцією вежі, за літописом, отже, є обстрілювання під час облоги.

Саме таке прочитання літописної фрази зовсім не пов'язано з тим, що М. Котляр тлумачить “бити” джерела як “бачити”. Роком раніше від праці вченого опублікована невелика стаття дослідника з Калуги Василя Пуцка, присвячена літописному оповіданню про Холм. У ній він запропонував подібне прочитання тексту: “Вежа же среде города высока, якоже бити (видима. – В.П.) с нея окрестъ града”⁷². Український переклад таким чином скоригованого тексту справді відповідає прочитанню М. Котляра. Власне, він справляє враження дослівного перекладу відкоригованої цитати зі статті В. Пуцка. Однак, така корекція є нічим не мотивованою і руйнує граматичну конструкцію джерела. Вставлене слово “видима” вимагає прочитання “бити” як “бути” (з чим ще можна погодитись у принципі, але не в даному конкретному випадку) і прислівника “окрестъ” як іменника називного відмінка множини “околиці”, що суперечить літописному тексту. Прочитання “околиці” було б можливим, якби в оригіналі читалося “окрѣстнаа”, чого там нема. Жодних додаткових аргументів на користь свого прочитання дослідник не подав. Відтак корекція В. Пуцка і пов'язане з нею тлумачення М. Котляра цілком безпідставні й суперечать вимові джерела.

Поряд із даною вежею при описі розбудови Холма в літописі йдеться про ще один “столпъ”: “стоить же столпъ поприща. ѿ(т) горо(д) каменъ. а на нѣмъ ѿрелъ каменъ. изваянь. высота же камени. десяти лакоть с головами. же. и с подножьями .ѿ. лакоть”⁷³. Л. Махновець переклав наведену фразу так: “За поприще од города [Холма] стоить також башта кам'яна, і на ній – орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменя – десять ліктів, а з верхівками і з підніжками – дванадцять ліктів”⁷⁴. Таким чином дослідник потрактував “столпъ” як вежу – фортифікаційну споруду. Розвиває таке тлумачення твердження М. Котляра, що “на підступах до Холма були зведені добре укріплені замки, висока башта одного з них описана літописцем”⁷⁵, яке виразно апелює до цитованого літописного уривку, причому в наведеному прочитанні Л. Махновця. У своїй праці, що вийшла в світ на 10 років раніше, М. Котляр виклав цю тезу у розширеному вигляді: “на подступах к Холму были возведены также хорошо укрепленные замки, один из которых описан галицким летописцем” – далі йде цитата з літопису, після якої автор продовжив: “остатки описанной башни холмского сторожевого укрепления сохранились до наших дней”⁷⁶. Таким чином, загадкова і побіжна згадка про “столпъ поприща. ѿ(т) горо(д)” набула конкретного вигляду. Ймовірно, М. Котляр тут знову ж таки використав думку Л. Махновця, за тією ж схемою, що й у розглянутому випадку з інтерпретацією призначення холмської вежі у статті В. Пуцка. Л. Махновець у своєму виданні Галицько-Волинського літопису 1982 р. у підрядковому коментарі до виразу “за поприще од города [Холма] стоить башта кам'яна” подає таке твердження: “Башта ця частково збереглася донині” (цікаво, що у виданні 1989 р. цього коментаря уже немає)⁷⁷. Мова йде про руїни вежі в колишньому селі Білявині (тепер район міста Холма). Сама вежа до наших днів не збереглася – її рештки зруйновано 1944 р.⁷⁸

М. Котляр не перший, кому спало на думку в такий специфічний спосіб поєднати літописну звістку та матеріальну пам'ятку у Білявині. Ще 1885 р. Дмитро Іловай-

ський писав: “Въ нѣкоторомъ разстояніи отъ города Даниилъ воздвигъ каменный “столпъ” или четырехгранную башню, на верху которой стоялъ высѣченный изъ камня двуглавый орелъ, изображавшій знамя или гербъ державы [...]. Кромѣ этой башни, до нашего времени сохранились остатки другой подобной, стоявшей также внѣ города. Надобно полагать, что онѣ защищали подступы къ городу и входили въ систему обычныхъ въ тѣ времена внѣгородскихъ валовъ и укрѣплений”⁷⁹. Що дало підстави вченому стверджувати, ніби літописний стовп був чотиригранний у плані? Очевидно, його ж припущення, про його подібність до білявинської вежі, яка дійсно була чотиригранною.

Ідентифікацію прийняв і Михайло Грушевський. Описуючи укріплення Данилового Холма, він твердив: “Крім того збудовано сторожеві вежі – замки; одна, по словам літописи, поставлена була “поприще” від міста, і прикрашена в горі великим, різьбленим з каменя двоголовим орлом, 12 локтів завбільшки. Се, очевидно, та вежа, що від неї й досі зацілїли останки пів милї від Холма, на р. Угорці (коло с. Білявина), на острові, навколо облитім водою. Вона, очевидно, мала боронити переходу через річку”⁸⁰. Вчений із незрозумілих причин потрактував літописний текст таким чином, що на кам’яній вежі була поставлена шестиметрова скульптура орла⁸¹. Однак з опису випливає, що такою була висота усієї пам’ятки. Ніщо не вказує, що орел розташовувався зверху на вежі (стовпі). Джерело говорить: “стоитъ же столпъ поприще. ѿ(т) горо(д) каменъ. а на нѣмъ ѿрелъ каменъ. изваянъ” – “изваянъ”, а не “стоитъ”, тобто зображення орла було вирізьблене на камені. Висота цього каменя складала 10 ліктів (5 метрів). Постамент і “голови” додавали ще 2 лікті (1 метр). Усе це разом названо “столпъ”. Про те, що все це стояло зверху на вежі літописний текст не подає ніяких вказівок.

У цьому ж ключі, ототожнивши літописний “столпъ” та білявинську вежу, висловився І. Крип’якевич: “Розбудовуючи Холм, Данило поставив посередині міста високу вежу, яка мала кам’яну підбудову, але в цілому була споруджена з дерева: це був перехідний тип споруди, в якому з’єднувалися камінь і дерево. Але недалеко під Холмом (у Білявино) Данило побудував “стовп” із самого каміння. З того ж часу походили, правдоподібно, кам’яні башти у с. Стовп’є”. Далі цікавий коментар останнього речення у поклику: “Поселення Стовп’є згадується вперше 1256 р. (?) – отже, з ранішого часу був там “стовп”, але муровані башти треба приписати Данилові”⁸².

Не можна не згадати про висловлену в історіографії думку, яка ототожнює літописний “столпъ” з орлом та вежу в Стовпі. Таку атрибуцію запропонував В. Січинський: “Столпенська вежа стоїть на шляху з Люблина до Холму, правдоподібно на тому місці, де колись було місто Столпе, згадане в Іпатськїм літописі під роком 1207 і 1213. Думають, що вежа була побудована батьком Данила – Романом Мстиславичем, отже в кінці XII ст. або в перших роках XIII ст. Першу історичну звітку про існування вежі коло Холму знаходимо в Іпатському літописі під 1259: “Стоить же столп поприща от города камен, а на нїм орел камен изваян. Висота же камен десяти локот, с головами же ѿ с подножьями 12 локот”. Що вежа була побудована ще до Данила, вказує літопис тим, що вежа “стоїть” але не “созда” її Данило, як це зустрічаємо в літописах в інших місцях”⁸³.

Видається, дослідника на таку думку наштовхнуло припущення, що стовпенську вежу збудували до Данила Романовича та вираз джерела “стоитъ же столпъ”, на якому він акцентує увагу, які один одного взаємно підкріплюють. Щоправда, його не збентежив відзначений у нього ж самого факт, що літописний стовп мав усього 12 ліктів (близько 6 метрів) висоти, в той час як збережена пам’ятка – 15 метрів.

Таке “доведення” подібності літописного “столпа” із білявинською вежею Д. Іловайського та нічим не обґрунтоване їх ототожнення М. Грушевського, І. Крип’якевича та М. Котляра чи атрибуція літописної пам’ятки як стовпенської вежі В. Січинського цілковито безпідставні. Очевидно, це відчув і сам М. Котляр, оскільки у пізнішому виданні відмовився від ототожнення літописного “столпа” з орлом із білявинською вежею⁸⁴.

Було запропоновано й іншу атрибуцію вежі в Білявині. Урсула Рушковська в 1976-1979 роках проводила вивчення її решток. Вона пов’язала появу пам’ятки з фундаційною діяльністю Юрія І Львовича, пропонуючи хронологію її побудови – 1292 та 1308 роки (на 1292 р. закінчується Галицько-Волинський літопис, а 1308 р. князь помер). Її основні аргументи такі: 1) у верствах, пов’язаних з побудовою та використанням вежі, переважає кераміка XIII та XIV століть; 2) Галицько-Волинський літопис нічого не згадує про будівництво вежі, тому вона, найімовірніше, мала бути зведена після 1292 р. – року, на якому закінчується джерело; 3) Юрій І Львович є найпершим кандидатом на її фундатора, оскільки докладав чимало зусиль для розвитку краю, а крім того він резидував у Холмі, де й був похований⁸⁵.

Сумніви викликає перша теза, що “столпъ” слід тлумачити як вежу, частину укріпленого замку. Львівський дослідник Володимир Александрович розглядає її появу як наслідок занадто вільного поводження із джерелом. На його думку, лаконічність літописного тексту не дає підстав для того, щоб бачити у “столпъ” щось більше, ніж простий стовп з кам’яним різьбленням двоголового візантійського орла⁸⁶. Відтак слід відмовитися від прочитання в даному випадку слова “столпъ” у значенні башта. Літописний текст справді свідчить, що тлумачення Л. Махновця, М. Котляра та їхніх попередників є історіографічним курйозом⁸⁷.

Наступна вежа згадується в літописі при описі облоги руськими князями литовського Гродна.

Гродно (1277): “столпъ бо бѣ каменъ. высокъ стоя перед вороты города. и бяхоу в немъ заперлися Проузи и не бы(с) имъ. мимо нь. поити. к городоу. побивахоуть бо со столпа того. и тако пристоупиша к нему и взяша и. страхъ же великъ и оужасть паде на городъ и быша аки мртвѣ. стояще на заборолѣхъ”⁸⁸. Літописний текст показує, що й у цьому випадку головним призначенням вежі був обстріл ворожих позицій. При цьому слід відзначити: її взяття, незважаючи на значний психологічний ефект, так і не призвело до захоплення міста. Руські князі пішли від нього “не въспѣша ничего же”.

Чергове оповідання демонструє використання вежі також як самостійного укріплення, призначеного для укриття перед загрозою нападу переважаючих сил ворога.

Люблін (1287/1288): вежа оборонного монастиря біля міста: “повѣдаша Кондратови. рать идеть. к городоу. творяхоуть бо рать Литовськоюю. и пополошишася. и выбѣже Кондрать во столпъ. ко мнихомъ. с бояры своими и слоугами. и Доунаи Володимировъ с нимъ”⁸⁹. Подальші літописні згадки надто лаконічні і не дають можливості на підставі самого тексту робити якісь безпосередні висновки про властивості та призначення веж, крім того, що всі вони були побудовані з каменю.

Кам’янець (1289): “Князь же Волѡ(д)меръ [...] зроби горо(д) на поуств(м) мѣстѣ нарицаемѣ(м) Лъстнѣ, и наре(ч) имя емоу Каменець, зане бы(с) камена земля. създа(ж) въ не(м) сто(л)пъ каменъ выотою .зі. сажней. пѡ(д)бенъ оудивленію всѣ(м) зрящи(м) на(н)”⁹⁰.

Берестя (1289): “в Берестїи же съз(д)а стлѣпь камень высоту яко и Каменецкый”⁹¹.

Чарторийськ (1291/1289): “Того(ж). лѣ(т). в Черторыйскы в городѣ. заложи столпѣ камє(н)”⁹².

Як випливає з аналізу тексту Галицько-Волинського літопису, XIII ст. було періодом розвитку та удосконалення техніки будівництва різних типів оборонних споруд. Кам'яні оборонні вежі лише впроваджувались у життя. Укріплення цього зразка джерело подає в Холмі, Кам'янці, Бересті та Чарторийську, а також неруських Гродно та Любліні. Літопис згадує їх майже виключно при облозі міст, відтак звертає увагу на функції, які за мирних умов могли бути їм невласливі. Кам'яна вежа могла бути як частиною фортифікацій міста, так і самодостатнім укріпленням й використовувалась для обстрілу ворожих позицій, захисту перед переважаючими силами ворога; науці також відоме її використання як житлової споруди⁹³, подекуди на верхніх поверхах у ній облаштовували церкву. Церква на верхньому поверсі вежі є унікальним явищем, оскільки за збереженими архітектурними пам'ятками Західної України відома лише на прикладі вежі у Стовні.

Практика функціонування міст Середньовіччя показує, що всі вони мали укріплення; власне це був один з елементів, який і робив їх сьоме містом (“градом”), однак навіть найвищі мури самі по собі не забезпечували під час облоги. Те ж місто за різних обставин могли взяти, а могло воно й вистояти. Що ж робило місто укріпленим? Чи, розглядаючи функціонування міста на матеріалах Галицько-Волинського літопису, поставимо запитання інакше: як виглядало укріплене місто з погляду літописця і в яких термінах воно описувалось?

Коментуючи відому фразу про реакцію Данила Романовича на вимогу Менгухана дати йому Галич: “бы(с) в печали велицѣ. занє не оутвердилъ бѣ землѣ. еѣ (у Остр. і Четв. – “своея” – О.Б.) городаы”⁹⁴, М. Котляр пише: “Коли незабаром після битви під Ярославом Орда висунула князеві ультиматум: “Дай Галич”, – “Данило сильно засумував, тому що не укріпив міст своєї землі”. Отже, князь будував міста й замки на випадок відбиття іноземної агресії, в даному випадку – ординської”⁹⁵. Таким чином, дослідник переклав термін “оутвердити” як “укріпити” і пов'язав його зі словом “городаы”, однак потім надав йому несподіваного значення – будувати міста й замки”. Цікаво, що на іншій сторінці тієї ж праці він переклав той же уривок інакше: “Як співчутливо пише галицький літописець, Данило “зажурився, що не встиг зміцнити свою землю фортецями”⁹⁶. Тут акценти зміщено – термін “оутвердити” (перекладений як “зміцнити”) пов'язаний вже не з “городаы”, а зі словом “землѣ”. При такому прочитанні тексту джерела справді набуває логічного змісту пояснення “оутвердити” як “будувати міста й замки”. Слід зауважити, що подібним чином читав це речення ще М. Грушевський: “Коли Данило і Василько були в Дороговську (зараз по Ярославській битві), прислав до них Могучій свого посла з жаданням: “дай Галич”. Данило дуже тим зажурив ся, бо не укріпив своєї землі городами, і порадивши ся з своїм братом, постановив: не дам половини своєї отчини, але поїду сам до Батия”⁹⁷. Подібним чином потрактував даний уривок у 1950 р. і російський дослідник В. Пашуто: “Он (Данило Романович – О. Б.) еще во время поездки к Батюю в Орду жалел «занє не утвердил бе земле своея городаы», а позднее строил их много”⁹⁸. Автор перекладу Іпатіївського літопису українською мовою Л. Махновець також подібним чином подає відповідний уривок із джерела: “Тим часом [хан] Могучій прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в [городі] Дороговську: «Дай Галич!» [І Данило] був у печалі

великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами”⁹⁹. Отже, таке прочитання має певну історіографічну традицію. Але наскільки воно справедливе? Яке значення вкладає літописець в термін “оутвердити”?

І. Срезневський подає такі значення слова “оутвердити”: “1) сдѣлать твердымъ, крѣпкимъ; 2) укрѣпить, снабдить укрѣпленіями; 3) укрѣпить, сдѣлать недоступнымъ; 4) поставить, водрузить; 5) воздвигнуть; 6) заключить, заточить; 7) установить; 8) постановить, рѣшить; 9) придать значеніє, дать силу; 10) сдѣлать тщательнымъ; 11) поддержать, подкрѣпить; 12) подтвердить; 13) скрѣпить, засвидѣтельствовать; 14) обуздать, наказать”¹⁰⁰. Впадає в око, що воно назагал використовується на позначення дій людини. Галицько-Волинський літопис цілком підтверджує таке враження.

У літописі термін “оутвердити”, крім названого випадку, згадується ще три рази. Розглянемо їх.

Під 1259/1255 р. в розповіді про похід орд Куремси на Галицько-Волинську Русь, щодо Луцька говориться таке: “Потом же Коуремьскѣ стоящю оу Лоучка. створи Бѣ чюдо велко. Лоуческѣ бѣ не оутвержень. и не оураженъ. и сбѣгшимся во нь многимъ людемъ. и бѣ бо зимѣ бывъши и водѣ велицѣ. ѿному же пришедшоу к Лоучьскоу. и не могшоу емоу преити. хотяше мостъ пріяти. гражаномъ же ѿ(т)сѣкшимъ мостъ. ѿн же пороки постави ѿ(т)гнати хотя. Бѣ же чю(д) створи и сты Иванъ. и сты Никола. вѣтроу же такоу бывшоу. яко пороком вѣргшоу вѣтроу же ѿбращаше камень на нѣ. паки же мечущемъ. на нѣ крѣпко. изломися Бжиєю силою пракъ. ихъ. и не оуспѣвше ничтоже. вратишася во станы своя”¹⁰¹.

Чи означає те, що Луцьк був “не оутвержень”, що він на момент облоги не мав укріплень? Якщо так, то чому тоді до нього тікали люди, чому Куремса вирішив поставити пороки – у що вони мали метати каміння, коли не було що розбивати? Безпосередній опис облоги, видається, вказує на інше значення терміну “оутвердити”, однак не розкриває його¹⁰².

Наступного разу термін з’являється під 1261/1259 р. коли літопис розповідає про прихід Василька Романовича разом із Бурундаєм під стіни Холма: “пришедшимъ же имъ к Холмови. городъ же затворенъ бысть и сташа при(ш)дше к нему. ѿдаль его. и не оуспѣша вои е(г) ничто же. бяхоуть бо в немъ боярѣ и людье добрии. и оутвержение города крѣпко пороки и самострѣлы. Буранда же росмотровъ твердость корода. ѿже не мощно взяти его”¹⁰³. Тут терміну “оутвердити” надано конкретного значення – він пов’язаний із наявністю у місті металних машин (пороків) та самострілів, без яких оборона не могла бути ефективною. Повертаючись до опису облоги Луцька, можна витлумачити зазначену його “неутвердженість” браком не міських мурів, а оборонних пристроїв.

Таке ж тлумачення терміну мається на увазі й при описі облоги Кракова військом Льва Даниловича та його союзника Болеслава (1291/1289): “и нача Левъ. ѣздити ѿколо горо(д). абы емоу коуда мочно взяти горожаномъ грозоу подавая и не бы(с) мочно никоуда же. весь бо бяше. оучиненъ. ѿ(т) камени. и оутвержение. его не мало. пороки и самострѣлы. коловоротныи великими и малымы. посем же ѣха во станы своя”¹⁰⁴. Тут не лише вказується, що “оутвержение” міста – це пороки і самостріли, а й виразно протиставляються “градъ”(міські мури) та “утвердження” – металні пристрої: останні подаються як додаток до кам’яних стін.

Металні пристрої – пороки як елемент укріплення міста згадуються і в ряді інших випадків.

Гостинне (1281/1282). Князі Конрад і Володимир Василькович облягають місто: “прилѣзъшимъ же имъ подѣ заборолѣ. Ляховѣ поущахоутъ на ня каменье. акы градъ сильныи [...] и тако взяша городъ. и поимаша в немъ товара много. и полона бецисленное множество. а прокъ исѣкоша. и городъ ижжгоша”¹⁰⁵.

Сохачев (1282/1285): “и тако шедше. взяша Сохачевъ городъ. и поимаша в немъ товара много. и челяди. а прокъ исѣкоша”¹⁰⁶.

Краків (1290/1289): “а в городъ нелзѣ бы(с) въѣхати ратными. зане боряхоу крѣпко из него пороки и самострѣлы. тѣм же неможно бы(с) пристоупити к нему”¹⁰⁷.

Пороки і самостріли, таким чином, виступають як обов’язковий елемент оборони міста: їх брак свідчить про “неутвердженість” як це спостерігається на вказаному прикладі Луцька.

Виходячи з цього, можна повернутися до витлумачення літописного повідомлення про Данила Романовича, який “бы(с) в печали велицѣ. зане не оутвердилъ бѣ землѣ. еѣ (у Остр. і Четв. – “своя” – О.Б.) города”. Незрозумілий набір літер “еѣ” між словами “землѣ” і “города” в Іпатіївському списку вказує, що переписувач мав у руках або пошкоджений текст, або сам допустився якогось недогляду, тому слід прийняти різночитання Острозького та Четвертинського списків – “своя”. Форма “города”, а не, скажімо, “городами” вказує, що слово вжито в знахідному, а не орудному відмінку. Тому вираз “не оутвердилъ бѣ землѣ. своя города” слід перекладати так, як це робить М. Котляр у першому випадку: “не укріпив міст своєї землі”. Відтак немає ніяких підстав розглядати цю фразу як ствердження того, що Данило Романович у той час будував міста і замки: вона свідчить лише про те, що вже існуючі міста не були укріплені. З огляду на з’ясований зміст використововуваного в тексті літопису терміну “оутвердити” в значенні забезпечення міста належною кількістю оборонних пристроїв – пороків та самострілів, літописний запис 1261 р. слід тлумачити так: князь Данило Романович зажурився, що в умовах виснажливої боротьби за відновлення своєї влади над Галицькою землею та Волиню, яка спалахнула з новою силою після монгольської навали, він не зміг приділити належної уваги розбудові оборонної інфраструктури своїх міст після знищень 1241 р.

Доповнити образ укріпленого міста може ще один термін – “оукрѣпити”. Він використовується у літописі лише декілька разів, проте дуже яскраво засвідчує важливість людського фактору для успішної оборони міста. Уперше його вжито 1229/1230 р. Саме того року Данилові Романовичу черговий раз вдалося захопити Галич. Вигнані угорський королевич Андрій і боярин Судислав йдуть в Угорщину. Там останній радить королю Белі: “и Соудиславоу глше непрестаньно. изѣидете на Галичъ. и приимете землю Роускоюю Аще не поидеши. оукрѣпятъ(с) на ны”¹⁰⁸. Літопис прямо не вказує як будуть “укріплюватися” Данило та його прибічники, тому зрозуміти конкретний зміст, вкладений тут у це слово неможливо. Принаймні не йшлося про будівництво міських мурів, оскільки ті навколо Галича вже існували. Очевидно, мова йде про збір військової сили, накопичення достатньої кількості зброї та боєприпасів, виготовлення тих же пороків¹⁰⁹. У цьому ж оповіданні літопис вживає ще один термін “крѣпитися”. Прийшовши з військом під Галич, угорський король послав посланця до міста: “и воспи посолъ гл(с)мъ велико(м) [...] Дь(м)янъ (воевода Данила Романовича – О.Б.) же ѡдинако крѣпяшеса [...] а Бѣла изнемогаше. и поиде ѡ(т) града”¹¹⁰. Тут не вказано на конкретне значення слова, проте подано дві вказівки: за першою воно пов’язане з моральним та фізичним станом оборонців міста, в другому випадку як антонім до нього подається слово “изнемогати”, що підтверджує попередній висновок.

Наступного разу термін з'являється 1249/1245 р. при описі битви під Ярославом. В одному з епізодів Данило Романович “посласта же Андрѣа (воеводу – О.Б.)” до обложеного міста, в якому перебували його воїни, “да я видить и оукрѣпить. гра(д). яко оуже близъ есть сп(с)ние ихъ”¹¹¹. Подібно літописець висловлюється йкладаючи також в уста Данила Романовича такий зворот промови перед військом, яке готувалось до облоги чеської Опави (1254/1253): “оукрѣпите ср(д)ца ваша. и подвигнете ѡроужье свое на ратнѣѣ. сими же словы оукрѣпивъ ѣ”¹¹².

Важливим є й той факт, що описуючи добре укріплене місто, літописець головну увагу звертає не на міські мури, а на “добрих воїнів”, які мали його захищати. Для прикладу наведемо опис Володимира під 1231/1232 роком: “пришедшоу же емоу (угорський король – О.Б.) Володимерю. дивившоуся емоу рекъшоу. яко така гра(д). не изхобрѣтохъ ни в нѣмѣчкихъ странахъ. тако соущоу ѡроужьникомъ стоящимъ на немъ. блистахоуся щити и ѡроужници подобни солнцю”. Однак, незважаючи на це, воевода Мирослав уклав з королем мирну угоду, за що Данило і Василько йому дорікають: “порокъ же емоу имоуще великъ ѡ(т) обою братоу. пошто миръ створи. соущоу ти. с великими вои”¹¹³.

Саме з людським фактором пов'язується міцність й у наступному пасажі: “изряддивше же ся и тако поидоша. Василко же поиде свои(м) полкомъ. а Желиславъ свои(м) полкомъ. а Доунаи своимъ полкомъ. Кондрать же князь с Ляхы своимъ полкомъ а Тюима свомъ полко(м). и тако идяхоу с великою крѣпостью оусердьно” (1281/1282)¹¹⁴.

Наведені приклади вказують й на інший важливий компонент укріплення міста – присутність у ньому значної кількості війська, яке завдяки високому бойовому духові могло чинити належний опір.

Узагальнюючи образ укріпленого міста в баченні літописця, можна ствердити, що він описується двома термінами: “оутвѣрдити” та “оукрѣпити” (як варіант виступає “крѣпитися”). Перший із них означає наявність у місті достатньої кількості оборонних пристроїв – пороків та самострілів, а другий – достатнього числа добре озброєних та сильних духом воїнів, що в сукупності й творить літописний образ укріпленого міста.

Розгляд термінології міських оборонних споруд на матеріалі Галицько-Волинського літопису засвідчує їх поділ на оборонні споруди дитинця та власне міста. Джерело послідовно розрізняє “градъ” та “дѣтинецъ”, причому невдалі оборонні досвіди останнього, незважаючи на те, що він міг бути відділений від міста навіть ровом та підйомним мостом, змушують вважати оборонну функцію не найважливішою для нього. Показаний на конкретних прикладах зміст термінів “градъ” та “стѣна градная”, якими описано оборонні споруди власне міста, засвідчує охоплення ними насипних валів, мурів чи аналогічних дерев'яних конструкцій та “заборол” як завершення останніх. “Острогъ” і “ѡсѣкъ” як конструкції багато в чому подібні, хоча між ними є відмінності. “Осѣкъ”, виходячи з літописного тексту, завжди споруджувався в лісі, тоді як “ѡстрогъ” пов'язувався з міськими укріпленнями. Поруч із захисними спорудами джерело також згадує “грады”, які довкола міста споруджували нападники. Лаконічні літописні характеристики цих “градів” не дають можливості визначити їхній вигляд та способи використання. Можна лише вказати, що головне їх призначення полягало в захисті нападників під час облоги та ізоляції обложених.

Як впливає з аналізу тексту Галицько-Волинського літопису, XIII ст. було періодом розвитку та удосконалення техніки будівництва різних типів оборонних споруд. Кам'яні оборонні вежі лише впроваджувались у життя. Укріплення цього типу дже-

рело фіксує в Холмі, Кам'янці, Бересті та Чарторийську, а також неруських Гродно та Люблін. Літопис згадує їх майже виключно при облозі міст, відтак звертає увагу на функції, які за мирних умов могли бути їм невластиві. Кам'яна вежа могла бути як частиною фортифікацій міста, так і самодостатнім укріпленням й використовувалась для обстрілу ворожих позицій, захисту перед переважаючими силами ворога; науці також відоме її використання як житлової споруди, подекуди у ній облаштовували церкву.

Людський компонент в літописному образі укріпленого міста репрезентований термінами “оутвѣрдити” та “оукрѣпити”, перший з яких означає наявність достатньої кількості оборонних пристроїв – пороків та самострілів, другий – достатнього числа добре озброєних та сильних духом воїнів, що в сукупності й творить літописний образ укріпленого міста.

ДОДАТОК 1

ПОРІВНЯННЯ ПОДАНИХ У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ
МІСТ ІЗ ХАРАКТЕРИСТИКОЮ “ГРАДЪ” І БЕЗ НЕЇ

міста, згадані з характеристикою “градъ”

1. Берестя	25. Каліш	47. Перемишль
2. Белз	26. Кременець	48. Переяслав
3. Бельськ	27. Кам'янець	49. Пінськ
4. Бузький	28. Київ	50. Пісочне
5. Відень	29. Кобрин	51. Рай
6. Вишгород	30. Кобуд	52. Рига
7. Возвягль	31. Козельськ	53. Рязань
8. Володимир	32. Козлія	54. Сандомир
9. Вороута	33. Колодяжне	55. Семоць
10. Всеволож	34. Краків	56. Сновськ
11. Галич	35. Кудин	57. Сосниця
12. Глубичич	36. Лисець	58. Сохачев
13. Городок	37. Луцьк	59. Стіжок
14. Гостинне	38. Люблін	60. Твереметь
15. Гродно	39. Любомль	61. Тинець
16. Губин	40. Львів	62. Торчеськ
17. Данилів	41. Медвежа	63. Угровеськ
18. Деревич	Голова	64. Хоробор
19. Дорогичин	42. Мельниця	65. Холм
20. Дубно	43. Небль	66. Чарторийськ
21. Дядьків	44. Новогрудок	67. Червен
22. Єздов	45. Опава	68. Чернігів
23. Звенигород	46. Перевореськ	69. Ярослав
24. Інеперць		

міста, згадані без характеристики “градъ”

1. Аішовно	26. Єрусалим	52. Рим
2. Андріїв	27. Жидичин	53. Рушковичі
3. Арбузовичі	28. Завихвост	54. Середа
4. Бакота	29. Збараж	55. Сірмій
5. Біле	30. Здитов	56. Скаришів
6. Білобережжя	31. Злина	57. Слуцьк
7. Биковен	32. Коломия	58. Смоленськ
8. Брашув	33. Комов	59. Спіш
9. Брянськ	34. Курськ	60. Старгород
10. Бузьк	35. Кучелемин	61. Степань
11. Вавилон	36. Любачів	62. Стовп
12. Василів	37. Меджибіж	63. Суздаль
13. Верещин	38. Мельник	64. Су рож
14. Візольж	39. Моклеків	65. Сянок
15. Віслок	40. Новгород	66. Теребовля
16. Вишня	41. Олешня	67. Тернава
17. Влодава	42. Орельськ	68. Тихомль
18. Волко- вийськ	43. Перемиль	69. Торжок
19. Вослонім	44. Пересопниця	70. Туров
20. Вроцлав	45. Плісненськ	71. Ухані
21. Гай	46. Пожег	72. Хомора
22. Глухів	47. Полонне	73. Чернятин
23. Грабовець	48. Полоцьк	74. Шумськ
24. Грубешів	49. Полтовийськ	75. Щекарів
25. Дорогобуж	50. Принськ	76. Щекотов
	51. Путивль	

¹ Типовий опис оборонних споруд міста Галицько-Волинської Русі подає Микола Котляр: “Структура і зовнішній вигляд галицьких і волинських міст були загалом характерними для Південної Русі, однак [...] мали місцеві особливості. Здебільшого таке місто складалося з обнесеного валами чи (в рідкісних випадках) кам’яними стінами з баштами і оточеного наповненими водою ровами “дитинця” або “града”, в середині якого стояли княжий палац або будинок намісника чи коменданта, соборний храм та інші церкви, добротні житла бояр, дружинників, заможних городян – так званого міського патриціату. Для будівництва “града” звичайно обирали узвишшя, “гору”, звідки він домінував над “підгороддям”, або “підзамчем”, тобто передмістям, яке давньоруські літописці називали посадом. [...] Посад також був укріплений, але легким дерев’яним острогом. У ньому в чепурних, зазвичай прикрашених різьбленням будиночках мешкали ремісники й торговці, там же тулилася в злиденних хижих біднота. Головний ринок міста, “торг”, за означенням літописців, теж розміщувався на посаді”: Котляр М. Галицько-Волинська Русь (Україна крізь віки: у 15-ти т. Т. 5). – К., 1998. – С. 295.

² Див. порівняння поданих у літописі міст із характеристикою “градъ” і без неї у Додатку 1.

³ Тут і далі дати Іпатіївського списку Галицько-Волинського літопису подаються наступним чином: спочатку літописна дата події, потім відкоригована дата події за Михайлом Грушевсь-

ким: Грушевський М. Хронологія подій Галицько-волинської літописі // Записки Наукового товариства імені Шевченка (надалі – Записки НТШ). – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 1-72. Якщо літописна дата і дата відкоректована М. Грушевським збігаються, подається тільки одна дата.

⁴ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (надалі – ПСРЛ). – М., 1998. – Т. 2. – Стб. 718-719.

⁵ Там же. – Стб. 781.

⁶ Там же. – Стб. 785.

⁷ Там же. – Стб. 786.

⁸ Там же. – Стб. 752.

⁹ Там же. – Стб. 756, 757.

¹⁰ Там же. – Стб. 780.

¹¹ Там же. – Стб. 839.

¹² Там же. – Стб. 849.

¹³ Там же. – Стб. 850.

¹⁴ Там же. – Стб. 852-853.

¹⁵ Там же. – Стб. 873.

¹⁶ Там же. – Стб. 755, 756, 757.

¹⁷ Там же. – Стб. 852.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. – Стб. 878.

²⁰ Там же. – Стб. 885-886.

²¹ Там же. – Стб. 935-936.

²² Саме ним – легким дерев'яним, як зазначалося, на думку М. Котляра, був оточений ремісничий посад.

²³ Срезневський І. Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. – Санктпетербургъ, 1902. – Томъ второй: Л.-П. – Стб. 744.

²⁴ Там же. – Стб. 745.

²⁵ Оскільки “*встрожная врата*” є органічною частиною “*встрога*” (принаймні видаються такими в прочитанні І. Срезневського) і водночас вони є частиною “*стѣны градной*”, то виходить, що остання є легким дерев'яним “*встрогомъ*”, “*чостоколом*”.

²⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 725.

²⁷ Там же. – Стб. 459-460.

²⁸ Термін “*врата*” згадується у літописі 24 рази. У трьох випадках він виступає як власна назва, в решті – як елемент міських укріплень, з'являючись при описах облоги Червена, уже згаданого Звенигорода, Галича, Каліша, Києва, Ярослава, Опави, Сандомира та Гродна. Тут привертають увагу три використання словосполучення “*врата градная*”. Уперше його вжито на означення входу в укріплення, створене на церкві св. Богородиці в Галичі під час облоги міста Мстиславом Удатним (1219/1221): “*бывшимъ же ся имъ **в** врата градная. и възбѣгоша же на комары црквныя*” (Ипатьевская летопись. – Стб. 738). При описі облоги Каліша (1229) “*врата градская*” виступають як елемент міських укріплень: “*не приятъ бы(с) градъ томъ дни идоущоу же камению со забралъ яко дождоу силноу. стоящимъ имъ в водѣ. дондеже сташа на соуствѣ. на метаном камении. и возводный мостъ. и жеравецъ вождгоша. Ляхове же врата **в**два оугасиша градская*” (Там же. – Стб. 755). Ще раз літописець використовує цей термін, розповідаючи про облогу руськими князями міста Гродна (1277): “*и начаша собѣ промышляти. **в** взятыи города. столпъ бо бѣ камень. высокъ стоя перед вороты города. и бяхоуся в немъ заперлися Проузи и не бы(с) имъ. мимо нь. поити. к городу. побивахоутъ бо со столпа того*” (Там же. – Стб. 878).

Не можна не помітити, що терміни “*врата градная*” і “*встрожная врата*” функціонально

тотожні – вони описують ту ж оборонну конструкцію. Це може слугувати підтвердженням висловленої вище пропозиції розглядати термін “wстрожная врата” як словосполучення, що описує спеціальну конструкцію, а не вказує на належність її до “wстрога”.

²⁹ Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 188.

³⁰ Fry P.S. Castles of the British Isles. – London, 1990. – P. 67.

³¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 810-811.

³² Срезневский И. Материалы... – Стб. 753-754.

³³ Ипатьевская летопись. – Стб. 798.

³⁴ Там же. – Стб. 827.

³⁵ Там же. – Стб. 882.

³⁶ Там же. – Стб. 784.

³⁷ Срезневский И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. – Санктпетербургъ, 1912. – Томъ третій. Р-Я и дополнения. – Стб. 579.

³⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 147.

³⁹ Там же. – Стб. 181.

⁴⁰ Там же. – Стб. 515.

⁴¹ Срезневский И. Материалы. – Т. 3. – Стб. 579.

⁴² Для порівняння можна навести опис оборони київського князя Мстислава на Калці (1223): “сам бо великий князь Мстиславъ Киевської видя зло (монголи розгромили дружини Мстислава Удатного та Данила Романовича – О.Б.) не движесе никакоже с мѣста. стал бо бѣ на горѣ. на(д) рѣкою Калкою. бѣ бо мѣсто каменисто. и тутю оучиниша горо(д) с колье(м). и биша с ними (монголами – О.Б.) из града” (Лаврентьевская летопись. Вып. 3: Приложение: продолжение Суздальской летописи по Академическому списку // ПСРЛ. – Л., 1928. – Т. 1. – Стб. 508). Літопис не використовує терміну “столпъ”, але саме його можна використати для характеристики “города” київського князя.

⁴³ У Острозькому та Четвертинському списках Галицько-Волинського літопису слово “столпъ” використано для позначення власної назви поселення. Перший раз його вжито при переліку міст, які забрав собі Олександр Всеволодович на волинському Забужжі (1205/1210), а другий – при переліку міст, які Данило Романович відібрав від краківського князя Лешка (1213/1219). В обох випадках йдеться про одне і те ж місто – Стопи. В обох випадках Іпатіївський список так і іменує його – “Столпъ”, однак Острозький та Четвертинський називають його “Столпъе”: Ипатьевская летопись. – Стб. 721, 732. П. Раппопорт чомусь вважає прочитання останніх списків ближчим до архетипу і віддає йому перевагу: Раппопорт П. Волыньские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1952. – № 31. – С. 212. Очевидно, у випадку Острозького та Четвертинського списків і відомого вченого визначальну роль відіграла сучасна (польська) назва поселення – Stołpie. Видається, переписувач протографа Острозького (чи самого) списку звів текст з картою Польського Королівства і відкоригував назву. Варто відзначити, що менш “творчий” Феодосій Софонович (XVII ст.) у своїй компіляції списку Іпатіївської групи залишив оригінальну назву – “Столпъ”: Софонович Ф. Кройнік о Руси // Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 129, 131.

⁴⁴ Його нема у “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.”: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1978. – Т. 2. – С. 389.

⁴⁵ Словник. – С. 389. Кількість наведених тлумачень не виглядає вичерпною. Сумнівною є і правомірність єдиного прикладу на підтвердження другого варіанту значення: “Пишемъ вашей милости, ижъ билъ намъ чоломъ попь Вавила отъ святого Спаса отъ Столѣпа, а сказываеъ, что дей обидъ чинитъся ему вельми много (Холм, 1440. Арх[ивъ] Ю[го]-[З[ападной] Р[уси] 1/VI, 5)”: Словник. – С. 389. “Столѣп” тут стосується не храму, а існуючого нині с. Столп’є в околицях Холма.

⁴⁶ Термін “wстолпи” також не фіксується у “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.”

⁴⁷ Раппопорт П. Древние русские крепости. – М., 1965. – С. 44.

⁴⁸ “Словарь русского языка XI–XVII вв.” серед інших значень терміну “wхабитися” подає варіант: “остеречься, поберечься”, як приклад використання у цьому варіанті значення наводячи щойно процитоване речення: Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1988. – Вып. 14. – С. 80.

⁴⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 801, 802, 805.

⁵⁰ Там же. – Стб. 852.

⁵¹ Там же. – Стб. 737, 738.

⁵² Там же. – Стб. 830.

⁵³ Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (Історично-археологічні нариси). – Кам’янець-Подільський, 1994. – С. 75-79. Вперше праця опублікована 1928 р. у Києві.

⁵⁴ Там само. – С. 78.

⁵⁵ Могитич І., Могитич Р. Архітектура Галицької землі княжого періоду // Народнознавчі зошити. – 2000. – №2 (32). – С. 210.

⁵⁶ Там само. – С. 211.

⁵⁷ І. Кутиловська припускала, що вежа могла бути збудована у X-XII століттях: Kutylowska I. Nowe dane o budowlach wieżowych tzw. “Wołyńskiego typu” // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. – Chełm, 1997. – S. 70. І. та Р. Могитичі пов’язали спорудження стовпенської вежі з фундаційною діяльністю Романа Мстиславича напр. XII ст.: Могитич І., Могитич Р. Архітектура Галицької землі. – С. 210. Іншу версію висунув львівський дослідник Володимир Пшик. На його думку фундатором пам’ятки був візантійський імператор Олексій III Ангел, який шукав притулку у Романа Мстиславича, після захоплення Константинополя хрестоносцями. Таким чином, час будівництва вежі мав припадати на поч. XIII ст.: Пшик В. Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на Галицько-Волинських землях // Республіканець. – 1994. – № 3-4. – С. 49-56. М. Котляр датує пам’ятку XIII ст.: Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 305. А Л. Махновець припускав, що її спорудили напр. XIII ст.: Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 371. П. Раппопорт вважав, що стовпенську вежу збудували не раніше середини XIII – не пізніше поч. XIV ст., найімовірніше за правління Данила Романовича: Раппопорт П. Волинские башни. – С. 218-219.

⁵⁸ Вежу у Стовні він датує XIII ст.

⁵⁹ Діба Ю. Каплиця на вежі в Столп’ї та її волинські аналоги // Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego, greckokatolickiego. – Chełm, 2003. – T. 1. – S. 36-51. Пор.: Александрович В. Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до неопцінованого періоду історії міста // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському Магдебурзького права. м. Володимир-Волинський, 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 3-4.

⁶⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 844.

⁶¹ Літопис Руський. – С. 418.

⁶² Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 240.

⁶³ Срезневський І. Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. – Санктпетербургъ, 1893. – Томъ первый: А.-К. – Стб. 89, 90.

⁶⁴ Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1975. – Вып. 1. – С. 186-188.

⁶⁵ Там же. – М., 1975. – Вып. 2. – С. 174.

⁶⁶ Кінан Е. “Словник російської мови XI–XVII століть” // Кінан Е. Російські історичні міфи. – К., 2001. – С. 251–253.

⁶⁷ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – Т. 1. – С. 89.

⁶⁸ Характерний поданий упорядниками приклад: “обицоуємъ... присѣгы... господарѣ нашего мл(с)тивога при тоу(м)то годѣъ вызнаннии его листомъ потверженыи оуставичнии безъ престаніе вѣчнии бачити стеречи и вирнииии накаждыи ча(с) ховати”: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – Т. 1. – С. 89.

⁶⁹ Словник. – Т. 1. – С. 172.

⁷⁰ Прицак О. Іпатський Літопис та його роля в реставрації української історичної пам’яті // Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембридж; Нью-Йорк, 1973. – С. 50; Клосс Б. Предисловие к изданию 1998 г. // Ипатьевская летопись. – С. 6.

⁷¹ Клосс Б. Предисловие. – С. 7.

⁷² Пуцько В. Літописне оповідання про місто Холм // Український історичний журнал (надалі – УІЖ). – 1997. – № 1. – С. 118.

⁷³ Ипатьевская летопись. – Стб. 845.

⁷⁴ Літопис Руський. – С. 419.

⁷⁵ Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 240.

⁷⁶ Котляр Н. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С. 155.

⁷⁷ Галицько-Волинський літопис. Переклад і післямова Леоніда Махновця // Жовтень. – 1982. – № 7. – С. 60.

⁷⁸ Ruszkowska U. Późnośredniowieczna wieża murowana w Chełmie-Bielawinie // Chełm i chełmskie w dziejach. – Chełm, 1996. – S. 245.

⁷⁹ Иловайский Д. Даниіль Романовичъ Галицкій и начало Холма // Пам’ятники русской старины в западныхъ губернияхъ. – Санктпетербургъ, 1885. – Вып. 7: Холмская Русь. – С. 4.

⁸⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т. 2. – С. 382.

⁸¹ 1 лікоть приблизно дорівнював 50 см., відповідно 12 ліктів – 6 метрам.

⁸² Докладно зрозуміти, що мав на увазі І. Крип’якевич, говорячи про муровані башти, а не башту у Стовні, складно. Холмський єпископ XVII ст. Яків Суша стверджував про існування в давні часи чотирьох веж, які втім не збереглися до його часу. Коментар І. Крип’якевича до окремих розділів книги єпископа дозволяє наблизитися до розуміння несподіваного твердження. Так, в іншій своїй праці він писав: “Суша займався також славними холмськими вежами, які щасливо збереглися й до наших часів (виділення моє – О.Б.); він не знав і згадки в літописі в часах Данила, – і присвятив їм цілий трактат, з різними здогадами про їх походження”: Крип’якевич І. Перший історик Холмщини (єпископ Яків Суша) // Наша Батьківщина. – 1939. – № 2. – С. 35–36. Далі наведено витяги з трактату Я. Суші, у яких йдеться про білявинську та стовпенську вежі. Можна припустити, що І. Крип’якевич, говорячи про “муровані башти”, мав на увазі насамперед саме ці дві вежі – стовпенську та білявинську, перша з яких справді збереглась до нашого часу, а другу знищили 1944 р. Проте можливе й інше пояснення. Відомий український архітектор та історик Володимир Січинський у своїх працях подавав такі дані: “Столпенська вежа займає місце одного з кутів чотирикутного валу. На двох інших кутах цього валу були дві інші муровані вежі, але в 30-их роках XIX ст., коли російська влада будувала шосейну дорогу, варварським способом зовсім розібрала одну з веж для потреб дороги [...] а в другій вежі знищили верхні частини мурів”: Січинський В. Місто Холм. – Краків, 1941. – С. 18. Про це ж він писав у ранішій своїй праці: Січинський В. Архітектура старокняжої доби (X–XIII ст.) – Прага, 1926. – С. 29.

Втім, наскільки можна здогадуватись, сам В. Січинський запозичив цю інформацію зі статті про холмські вежі із енциклопедії, виданої у Варшаві в середині XIX ст. На це вказує текстологічна подібність викладів. В енциклопедії, зокрема, йдеться: “Druga wieża stoi we wsi Stołpi, w jednym narożniku czworokątnego z ziemi usypanego oszańcowania. [...] W drugim narożniku tego oszańcowania, są znaczne jeszcze ślady innej podobnej wieży, trzecia miała być na samym kierunku drogi i przy jej przeprowadzaniu zburzoną została całkowicie”: *Encyklopedia powszechna*. – Warszawa, 1861. – Т. 5. – С. 212. Можливо, стверджуючи, про збудовані Данилом Романовичем у Стовні муровані башти І. Крип’якевич спирався саме на цю історіографічну традицію.

⁸³ Січинський В. Місто Холм. – С. 17-18.

⁸⁴ Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 240.

⁸⁵ Ruszkowska U. Późnośredniowieczna wieża. – С. 259-261.

⁸⁶ Ałeksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // *Do piękna nadprzyrodzonego*. – С. 54.

⁸⁷ Симптоматично, що у своєму словнику І. Срезневський даний літописний уривок поряд з іншими наводить для характеристики слова “столпъ” в значенні – колона, стовп. Таким чином, він також тлумачив цей монумент не як башту, а як колону, що підтримувала скульптуру орла: Срезневський І. Матеріали. – Т. 3. – Стб. 579. Подібно трактує пам’ятку як стовп, а не вежу, компілятор руського літопису Ф. Софонович (XVII ст.): “от города поприще поставилъ (Данило Романович – О.Б.) столпъ каменныи и на немъ орелъ каменныи выбитыи. Высота того каменного ѡрла десять локти з головою и с подножкомъ двенатцать локти” (Софонович Ф. Кройника. – С. 155), послідовно розрізняючи зміст термінів “столпъ” та “вежа” (у значенні башта), на відміну від літописця, який часто використовує перший термін на позначення об’єкта споруди – вежі.

⁸⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 878.

⁸⁹ Там же. – Стб. 910.

⁹⁰ Там же. – Стб. 925.

⁹¹ Там же. – Стб. 927.

⁹² Там же. – Стб. 938.

⁹³ Fry P. S. Castles. – P. 102-111.

⁹⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 805-806.

⁹⁵ Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 241.

⁹⁶ Там само. – С. 203.

⁹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т. 3. – С. 64.

⁹⁸ Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 164.

⁹⁹ Літопис Руський. – С. 404.

¹⁰⁰ Срезневський І. Матеріали. – Т. 3. – Стб. 1306-1307. Цікаво, що серед прикладів до терміну укладач наводить також і варіанти зі словом “земля”, але словосполучення “утвердити землю” подається для підтвердження характеристики терміну в значенні “створити” (“воздвигнуть”): “– Оутвьрьдивы землю словѣмъ своимъ. Мин. 1097 г. л.84. Бже вседержителю..., иже оутвержеи ни на чем же землю повелѣнїемъ си. Жит. Стеф. Перм. 762” (Там же).

¹⁰¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 841-842.

¹⁰² Пор. тлумачення цього уривку, яке запропонував В. Пашуто: “Не смогли татары (Куремсы) взять и другой город – столицу Восточной Волыни (sic – О.Б.) – Луцк, хотя он в ту пору был “не утвержден и не уряжен”, т.е. не имел княжеской “засады”: Пашуто В. Очерки. – С. 189).

¹⁰³ Ипатьевская летопись. – Стб. 851.

¹⁰⁴ Там же. – Стб. 935.

¹⁰⁵ Там же. – Стб. 885-886.

¹⁰⁶ Там же. – Стб. 891.

¹⁰⁷ Там же. – Стб. 934.

¹⁰⁸ Там же. – Стб. 760.

¹⁰⁹ “Словарь русского языка XI–XVII вв.” подає такі значення слова “крѣпитися”: “1) Делаться более сильным; укрепляться. Укреплять (оборонительные сооружения), создавать укрепления. 2) Держаться твердо, непоколебимо, проявлять стойкость, мужество, выдержку. 3) Ободрять себя”: Словарь русского языка XI–XVII вв. – Москва, 1981. – Вып. 8. – С. 30-31. І. Срезневський подає лише одне значення слова “окрѣпляти” – “вооружать”: Срезневский И. Материалы. – Т. 2. – Стб. 652.

¹¹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 760-761.

¹¹¹ Там же. – Стб. 801.

¹¹² Там же. – Стб. 822.

¹¹³ Там же. – Стб. 765, 766.

¹¹⁴ Там же. – Стб. 885.

Олександр Баран.

Образ укріпленого міста в Галицько-Волинському літописі.

На основі аналізу Галицько-Волинського літопису у статті висвітлюється функціонування урбаністичної термінології у книжному середовищі княжих часів. Особливу увагу приділено розгляду термінології міських укріплень, міста як поселення. Зроблено спробу встановлення коректних тлумачень урбаністичних термінів літопису в контексті вивчення цілісного бачення образу міста.

Oleksandr Baran.

An image of fortified city in Galician-Volynian Chronicle.

On the basis of Galician-Volynian Chronicle, functioning of urban terminology in scribe environment of medieval times is elucidated in the article. Special attention is dedicated to investigation of terminology of cities fortifications, a city as a settlement. An attempt of giving correct explanations of urban terms of the chronicle in the context of studying of integral vision of the city image has been made in the article.

УГОРСЬКА ПАРТІЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Однією з найменш вивчених є проблема існування та діяльності політичних партій і угруповань в Галицько-Волинській державі. Дані питання в історіографії окремо не розглядалися, а більшість істориків до тих чи інших подій та боярських партій зверталося лише в контексті опису ходу певних історичних подій.

Зазначимо, що існування боярських партій визнає переважна більшість істориків¹ і лише М.Дашкевич вважає, що поділу на партії не існувало². Подібної точки зору дотримувалася і К.Софроненко, яка, не наголошуючи на існуванні попередників, вважає, що “боярських партій в Галицькій Русі не було, а мали місце лише суперечності між окремими групами бояр, основна ж лінія всіх бояр була єдиною – зробити своє панування міцним”³. Такі погляди значно розвинув О.Майоров. На його думку, немає жодних підстав говорити про існування боярських партій, адже в умовах безпосередньої демократії, що була основним принципом державно-політичного устрою земель волостей Давньої Русі, могла існувати лише одна-єдина партія, партія більшості. Всяка політична діяльність, веде він далі, яка суперечила волі й інтересам більшості, зазнавала невдачі, оскільки загальноміські та загальноземські інтереси завжди стоять вище інтересів окремих угруповань, якими б вони не були. На його думку, в той чи інший період можна говорити про наявність прихильників чи ворогів того чи іншого князя, того чи іншого політичного рішення, поява яких була відповіддю на виклик конкретних політичних реалій, а не наслідком суперечностей⁴.

Представники першого погляду в Галицько-Волинській державі виділяють такі партії: партію Ярослава⁵, опозиційну щодо Ярослава Осмомисла партію (“партію невдоволених”⁶), партію Володимира Ярославича⁷, партію Романа (Романовичів)⁸, партію Романа Івановича Берладника⁹, партію Ігоровичів¹⁰, партію Ярослава Пересопницького¹¹, белзьку партію¹², партію боярина Володислава¹³, угорську партію¹⁴, польську (мазовецьку) партію¹⁵ тощо. Ряд заміток щодо існування боярських партій робили М.Петров, В.Соловйов, І.Катаєв та ін. дослідники, але чогось нового в розробку теми не внесли. В їхніх роботах наголошується на тому, що існувала єдина боярська партія, яка перебувала в постійній опозиції щодо князів чи польських та угорських королів¹⁶.

Не до кінця вивченою залишається історична доля тих чи інших партій та час припинення їх діяльності. Так, М.Смирнов вважає, що будь-яка політична активність боярства і, зокрема, угорської партії зникає після 1249 р. та пояснює це відмовою руських, польських та угорських князів і королів від боротьби за галицький стіл¹⁷. І.Шараневич сходження з політичної арени угорської партії відносить до 1233 р.¹⁸

Дискусійними залишаються й причини, що призвели до невдач опозиційних щодо Романовичів партій. Так, М.Смирнов основну причину невдач вбачає в боярській міжусобиці, в певних особистих симпатіях та антипатіях, відсутності чіткої програми дій. Дослідник зазначає, що “...галицькі бояри – це люди, які займали певні посади

відповідно до свого багатства. Вони могли творити партії на користь того чи іншого кандидата, а помилившись, одразу ж творили нову партію на користь іншого князя, і так ішло безконечним пошуком якогось ідеалу княжої влади”¹⁹.

Аналіз Київського та Галицько-Волинського літопису дозволяє твердити про існування в Галичині та Волині окремих боярських політичних партій. Їхня поява була спричинена як послабленням реальної сили князя, так і різким зростанням політичної сили боярства за активної підтримки міського патриціату. Економічне посилення боярства в результаті поєднання вотчинної і службової системи землеволодіння та патриціату, в результаті бурхливого розвитку ремесла, торгівлі та лихварства поставило панівні верстви населення в становище реальної й провідної соціальної сили, створило серйозні підоснови для її політичних претензій. Їх воля набула ролі чи не вирішального фактора в ході князівських міжусобиць. Терміни “галичани”, “звинигородці”, “володимирці”, “люди”, “мужі” тощо все частіше й частіше з’являються на сторінках літописів і стають своєрідним евфемізмом, що покриває боярсько-патриціальну еліту. Ці “галичани” запросто садять на стіл власних претендентів і так само легко скидають їх. На жаль, у літописах та історичній літературі механіка цих явищ залишається невисвітленою і не до кінця усвідомленою. Відзначимо і те, що боярство ніколи не було монолітним і єдиним у своїх прагненнях організмом²⁰. Його роздирали внутрішні суперечності як політичного, так і особистого характеру. Зіткнення інтересів, цілей, симпатій і антипатій, планів, амбіцій являло собою досить важливий фактор, що недостатньо враховується дослідниками при характеристиці і аналізі боярських партій та угруповань. Зазначимо, що існування протилежних і ворогуючих партій простежується практично по всій Європі²¹. У багатьох європейських містах партійна боротьба мала характер боротьби двох найбільш впливових родів. На Русі це найкраще простежується у Новгороді на прикладі боротьби Мирошкиничів та Мишаничів²². Подібна боротьба родів простежується в Києві²³, Галичі²⁴ тощо.

Уперше проугорська орієнтація частини “галицьких мужів” простежується в подіях 1188-1189 рр. Разом з прихильниками Володимира Ярославича і противниками Романа ця група склала серйозну опозицію Романові Мстиславичу. Можливо, що саме прагнення волинської партії та краківського столу нав’язати в Галичині свої впливи і призвели до створення тут угорської партії. Певну роль у її появі відіграла й Угорщина, що не була зацікавлена в посиленні тут польських позицій.

Певні спроби свого волевиявлення дана партія робила і при першому приході Романа Мстиславича до Галича, але це призвело до жорстокого винищення її світських та духовних провідників, конфіскації в опозиції земель та вигнання лідерів опозиції Кормильчичів²⁵.

Супроти Романа організовується серйозна боярська коаліція. В той же час угорський король із військами виступає проти Романа. Разом з прихильниками князя Володимира, проугорсько налаштованим боярством ця група склала серйозну опозиційну силу. Л.Войтович припускає, що змовники могли пропустити угорські війська через карпатську лінію оборони і князь Роман був заскочений зненацька²⁶. Завдяки цьому Бела III, не зустрівши серйозного опору, вступив у Галич, посадив тут свого сина Андрія, а управління віддає в руки галицьких бояр. Щоб гарантувати його безпеку, в Угри забрали заручників із знатних боярських родів²⁷. Можна припустити, що одночасно було укладено якусь угоду між уграми та боярством. Суть цієї угоди нам не відома, але певні її положення можемо виокремити. Так, до жорстокого конфлікту боярства і угрів призвели якісь таємні переговори Бели та київського князя Святослава Всево-

лодовича. Можна погодитися із Д.Зубрицьким, який не відкидав можливості обіцянки віддати частину Галичини (Перемишльського або Теребовлянського князівства) київському князеві²⁸.

Реакція галицького боярства на дії угрів була швидкою. На противагу окремі представники партії висувують кандидатуру Ростислава Берладника. Однак ця реакція була спонтанною і, напевно, не узгодженою всередині партії, оскільки частина тих бояр, чії діти і брати були в заставі в угрів, не підтримала таких дій. Не забарилася й реакція угрів, що почали повторно водити боярство до присяги²⁹.

Убивство уграми Ростислава Берладника, їхнє жорстоке ставлення до галичан призводять до послаблення позицій партії та швидкого вигнання угрів³⁰. Якщо вірити повідомленням В.Татищева, то невдоволення уграми перекинулося і на представників угорської партії³¹. Послабленню угорської партії сприяло повернення із угрів Володимира Ярославича, його воскняження та підтримка краківського та володимиро-суздальського столу.

Не набувши значних політичних впливів та через швидке порозуміння з галицькою більшістю Володимира Ярославича, підтримку впливового тестя, “угорська партія” змирилася із владою цього князя. Можемо припустити, що Володимир Ярославич, розправившись із найбільш активними опозиціонерами та різноманітними наданнями служб і земель, зумів привернути на свій бік більшу частину партії.

Лише після смерті Володимира Ярославича партія знову почала повертати собі давні позиції у суспільстві. Реконструювати її подальшу історичну долю можна за допомогою польських хронік Віцентія Кадлубека та “Великопольської хроніки”³². Ймовірно, що, не бажаючи чергового воскняження в Галичі Романа, посилення його позицій, представники угорської партії уклали якісь домовленості із представниками партії Володимира та погодилися на прихід польського князя Лешка, обіцяючи послух та виплату усіх податків. Однак, за вістками хронік, бояри виношували якісь інші плани, бо міста здавали з боєм, а в самому Галичі збирали значні військові сили³³. За В.Татищевим, галичани, на противагу полякам і Романові, висувують кандидатуру Ростислава Рюриковича³⁴, але зазнають невдачі.

Новий прихід до Галича Романа Мстиславича боярство зустріло досить вороже. В.Кадлубек зазначає, що прагнучи не пустити у місто Романа, вони навіть пропонували польським воєводам великі дари³⁵. Галицьке боярство розуміло небезпеку, яка виходила від цього князя, передбачало обмеження своїх прав та майбутні репресії. В результаті цих репресій більшість ворогів сильної князівської влади були або винищені³⁶, або вигнані в Угорщину чи Понизя. Можемо погодитися з думкою В.Пашуто, що конфіскованими у опозиції земельними володіннями Роман Мстиславович значно зміцнив князівський домен³⁷. Частина з цих земель могла перейти і до волинських бояр, які прийшли до Галича зі своїм князем.

Смерть Романа Мстиславича під Завихвостом спричинилась до чергового підйому партії. Зазначимо, що посиленню угорської боярської партії у той час сприяло й те, що на Галичину і Волинь практично одночасно напали дружини київського князя Рюрика та чернігівських Ольговичів, яких прикликали Кормильчичі. Події в Галицько-Волинському князівстві привертають увагу і малопольського столу. Навесні 1206 р. паралельно із наступом противників Романа Мстиславича на Галич та Володимир напали ляхи. Ймовірно, що цього ж року була підписана якась угода про розподіл сфер впливу. Галичина потрапила під опіку короля, Волинь – польського князя. Розуміючи, що власними силами йому не втримати Волинь, краківський князь відновлює відносини

з угорським королем, метою яких було створення військового союзу. Союз було скріплено відісланням Данила до угорського двору, Василько з Анною залишився в Кракові. На позиції угорської партії в середовищі бояр значно впливало й те, що військовий потенціал Угорського королівства був набагато сильнішим від польського князя.

Можливо, що орієнтація представників угорської партії на Ігоровичів була викликана не стільки дружніми контактами, як прагненням не допустити зближення угорського короля Андрія II із переяславським князем Ярославом, сином суздальського князя Всеволода Велике Гніздо. Представники угорської партії поступово привчають Ігоровичів до власної концепції розвитку Галицького князівства. Але сподівання на контроль над Ігоровичами не справджуються, що призводить до чергового прикликання угрів на чолі з Бенедиктом Бором Лисим та вигнання князів. З літописних повідомлень випливає, що в той час провідну роль серед проугорсько налаштованого боярства відігравали Ілля Штепанович та Юрій Витанович, колишні представники партії Володимира Ярославича.

Але й угри не виправдовують надій своїх прихильників. До того ж угри на чолі з угорським воєводою Бенедиктом (Бором Лисим) відзначилися жорстокістю щодо галичан і в першу чергу бояр³⁸. У такій ситуації частина галицького боярства (вірогідно, та, що орієнтувалася на волинських та інших руських князів) звертається до них по допомогу, зокрема до Мстислава Ярославича Німого. Проте це звернення не знайшло одностайної підтримки серед боярства, бо найбільш потужна їх частина й надалі орієнтується на угорського короля Андрія.

Це зумовило другий прихід Ігоровичів, що відбувся за підтримки угорського короля. Вдруге прийшовши у Галичину, Ігоровичі приводять із собою значну частину чернігівських та сіверських бояр, які значно потіснили в майновому та політичному плані галицьких бояр, переважно представників угорської партії. Одночасно Ігоровичі вживають контрзаходів щодо усунення проугорськи налаштованих бояр та, можливо, винищують угорський та місцевий етнічний елемент. Особливо відчутно це вдарило по Перемишлю, що, ймовірно, належав Володиславові Кормильчичу³⁹. Це знову викликає невдоволення проугорського угруповання, що призводить до винищення Ігоровичами 500 бояр в так звану “Варфоломіївську ніч”⁴⁰, зокрема Юрія Витановича та Іллі Щепановича (Степановича).

Володиславові Кормильчичу, Судиславові Бернатовичу та Філіпові з Вишні разом з іншими представниками угорського напрямку вдалося втекти до угрів, привести звідти “отчича Данила” з волинськими та угорським військами й за допомогою дрібних закулісних інтриг та власного авторитету домогтись розправи над Ігоровичами і “воскняження” в Галичі Данила Романовича. Можливо, що страта князів мала не лише характер помсти, але й була своєрідним застереженням для інших князів, які б зважилися на подібний вчинок.

Згодом проугорськи налаштованому галицькому боярству і, зокрема, Володиславові Кормильчичу вдалося позбутися угрів, переконати княгиню Анну покинути галицьку землю, витіснити із Галичини волинське боярство і, фактично, очолити князівську адміністрацію (“воскняжитись”) при малолітньому Данилові. Це стало можливим і через внутрішні проблеми в самій Угорщині⁴¹. Такими діями Володиславові на деякий час вдалося збалансувати прагнення галичан, уникнути нової іноземної окупації та втілити у життя основні програмні засади проугорської партії, а саме: розглядати князя як першого серед рівних, отримання тих же прав, що їх мали угорські барони, перебрати правління до своїх рук, вести самостійну зовнішньополітичну діяльність тощо.

Невдоволення Анни збіглося з невдоволенням самих угрів втратою Галича й такою нахабною самостійницькою політикою проугорськи налаштованого галицького боярства. У результаті угорського походу княгині Анні повернули стіл та регентство. Володислава, Судислава і Філіпа ув'язнили, а майно їхнє конфіскували. Два останні зуміли відкупитись, а Володислава відведено в Угри, де він незабаром знову отримує волю й прихильність короля. Однак, скориставшись важкою політичною ситуацією в Угорщині, активною політикою щодо Галича краківського столу і його протистояння з уграми, кількамісячним “безкнязівством” у самому Галичі, визволенням з полону, підтримкою галичан та проугорськи налаштованого боярства, цей непересічний боярський лідер повертається до влади й офіційно сідає на княжому столі⁴², чим, фактично, започатковує нову князівську династію. Можемо погодитися з припущенням М. Кордуби та Л. Войтовича⁴³, що, ще перебуваючи у вигнанні в Уграх, Володислав знайомиться тут з причинами та ходом болгарського антивізантійського повстання, яке в 1185-1187 рр. призвело до утворення Другого Болгарського царства та нової правлячої династії братів Івана та Петра Асенів – вихідців з місцевого боярського роду.

Факт “воскняження” боярина в Галичі становив серйозну загрозу князівській владі на всіх територіях колишньої Київської Русі та викликав обурення й занепокоєння князівського прошарку, бо “не пристойть бояринові князювати в Галичі⁴⁴”. Першим на це зреагував Мстислав Пересопницький, сподіваючись повернути собі Галич. Опираючись на групу прихильних щодо себе місцевих бояр, імовірно, колишніх представників партії Володимира Ярославича, він розпочинає підготовку до походу. Нав'язавши контакти з Лешком та представниками польської партії й партії Романовичів у Галичі та Володимирі, князь зумів залучити собі на допомогу військові сили Романовичів та белзького князя Олександра. Їм назустріч виступив сам Володислав Кормильчич із боярськими та найманими військами. Під час битви на р. Бібрці останній, хоча й був розбитий, зумів утримати за собою Галич та князівський стіл. Кінець правління Володислава Кормильчича поклала Спишська угода 1214 р. – порозуміння польського князя Лешка та угорського короля Андрія. В результаті угоди було укладено шлюб між малолітніми Коломаном та Соломеею, в Галичі посадили угорську залогоу та Коломана, що отримав королівський титул. За нею, Лешко дістав Перемишль та забузькі землі з Берестям, Угровськом, Комовом та Стів'ям. Як компенсацію за них, Романовичі отримують Володимир⁴⁵.

Щоб ізолювати Володислава та його впливи у Галичині, унеможливити повернення до Галича, його ув'язнили та вислали до Угорщини. Більше згадок про цього боярина ми не маємо, але літописець неоднозначно натякає на гірку долю “вигнанців” – його дітей та роду⁴⁶.

Наступний етап діяльності “угорської партії” пов'язаний з ім'ям Судислава Бернатовича⁴⁷, що з 1216 по 1234 рр. є незаперечним її лідером. Економічну і політичну міцність боярина посилював той факт, що його зятем був угорський воєвода Філя (Фільний). Своє коріння він міг виводити з тієї ж Угорщини⁴⁸. Ймовірно, що його як нового лідера могли висунути й самі угри, прагнучи зберегти свої впливи в Галичі та не допустити різкої переорієнтації представників партії після заслання Володислава та його родини.

Судислав як могутній та впливовий боярин уперше з'являється на сторінках літопису, коли разом з Володиславом та Філіпом з Вишні втікає до угрів під час боярської різанини у 1208 р. Відтоді він постійно виступає на сторінках літопису як активний втілювач власних та партійних далекосяжних планів. Можемо припустити, що Судислав був серед тих, хто брав активну участь у викупі та страті Ігоровичів. В 1209 р.,

заплативши великі гроші, він зумів уникнути угорського полону. Знову цього лідера проугорськи налаштованого боярства зустрічаємо під 1219 р., коли він із своїми однодумцями, не бажаючи воскняження в Галичі Мстислава Удатного, знову кличе князя Данила на “отчий стіл”⁴⁹. Однак князь не встигає, в Галичі сідає князь Мстислав, а угорсько налаштоване боярство та угорський намісник Бенедикт із залогою утікають в Угри, де розпочинають підготовку до нового походу. Дізнавшись про його початок, від князя Мстислава відокремлюється Городок, у якому сиділи “Судиславові люди”, що й вирішило боротьбу за галицький стіл на користь “угорської партії” та угорсько-польського війська. В Ярославі в той час перебувала жінка кормильчича Нездила, теща місцевого воєводи Давида Вишатича й вірна прихильниця Судислава. Однак незабаром Судислав із членами своєї партії потрапляє в полон до Данила, але, зумівши вимолити у князя Мстислава прощення, отримує в посідання Звенигородську волость зі Звенигородом. Коломана узято в полон, відіслано в Торчевськ і після тривалих переговорів видано уграм, імовірно, що не без сприяння “угорської партії”, яка знову відновлює свої провідні позиції.

Літопис нічого не говорить про життя боярина Судислава в період 1219-1229 рр. Але можемо припустити, що, поступово втершись в довіру до князя, він стає його першим дорадником та виконавцем для особистих доручень. Залишаючись й надалі лідером угорської партії, Судислав із Глібом Зеремійовичем, фактично, рятують від повного фіаско короля Андрія⁵⁰, а згодом змушують свого князя до розриву з Данилом Романовичем. Зазначимо, що в той час представники даної партії всілякими методами намагалися розірвати дружні контакти Данила Романовича та Мстислава, небезпідставно вбачаючи в них небезпеку нового об’єднання Галичини та Волині, й прагнули приєднати Мстислава до угорських політичних планів. В 1222 р. було укладено угоду з Угорщиною про визволення з полону Коломана з Соломеею та інших угорських феодалів, що перебували в Торчевську. В результаті цієї угоди король Андрій від імені Коломана зрікся прав на Галич.

У той же час, угорська партія примирилася із Мстиславом Удатним і за його підтримки проводить активну антиволинську політику. Саме під тиском Мстислава Удатного Данило Романович був змушений повернути Белз Олександрові Всеволодовичу. Посилення Романовичів призвело до створення в 1224 р. антиволинської коаліції, до якої увійшли галицький князь, белзький князь, половці хана Котяна та війська Володимира Рюриковича Київського. У відповідь Романовичі звернулися за допомогою до краківського князя Лешка і в 1225 р. на переговорах в Перемилі домоглися миру⁵¹.

Успіхи партії, підкорення своїм впливам галицького князя спричинили короточасне примирення з Мстиславом Удатним, що призвело до значного посилення боярства. Це викликає чергову конфронтацію між боярством та галицьким князем Мстиславом. Цілком можливо, що останній виношував навіть плани винищення проугорського боярства за допомогою свого половецького тестя Котяна. Боярин Жирослав, взнавши про ці плани, повідомляє про це усе боярство і спільно з ними утікає в Перемишльську землю, що становило серйозну загрозу для галицького князя. Шляхом тривалих переговорів і через посередництво книжника та священника Тимофія Мстиславові вдалося примиритися із боярством. Жирослава позбавили володінь та вигнали із князівства⁵². В свою чергу, боярство вкотре зуміло послабити становище Мстислава. Зміцнюючи зв’язки з Угорщиною, бояри змусили Мстислава віддати за королевича Андрія доньку Марію, передати йому Перемишль, а згодом, через Семюнка Чемного, переконати угрів покинути город⁵³. Це викликало нове втручання угрів у галицькі справи. Ними було

взято Перемишль, Звенигород, Теробовлю, Тихомль. Союзником угрів був батько Соломеї Лешко Краківський, який послав із ними свого воєводу Пакослава. На допомогу Мстиславові прийшли Данило та Василько Романовичі, що дало змогу галицькому князеві потіснити угрів. Імовірно, що остаточна поразка угорсько-польських військ не входила до планів угорської партії та її лідера Судислава Бернатовича.

Позиції угорської партії були настільки сильними, що Мстислав не почувавши себе впевненим у місті та визнавши, що якась частина бояр пропонує Галич Данилові Романовичу, вирішує покинути Галицьке князівство⁵⁴. Під тиском Гліба Зеремійовича та Судислава він передає Галич уграм, залишивши собі Пониззя із Торчеськом. Унаслідок таких дій центральна і західна частини Галицької землі перейшли до рук представників “угорської партії”, яка в черговий раз посадила на стіл свою маріонетку – угорського королевича⁵⁵.

Якщо коротко схарактеризувати тогочасну політику Судислава Бернатовича, то потрібно зазначити, що вона опиралась на угорську економічну та політичну підтримку, а за головну мету ставила обмеження централізованої княжої чи королівської влади.

Серед числа активних помічників Судислава можемо виділити Лазара Домажича, Семюнка Чермного, Жирослава, Гліба Василевича, Клим’яту з Голих Гір, Гліба Зеремійовича тощо. Потрібно зазначити, що Гліб Зеремійович та Судислав Бернатович зберігали свої позиції при усіх змінах галицьких князів та угорських правителів, що можна пояснити як адміністративними посадами, так і фінансовою і військовою незалежністю та могутністю (великі кошти, двір у Галичі, власні військові загони (полки) тощо). Окрім того, потужні проугорськи налаштовані осередки знаходились у Перемишлі, Городку, Ярославі, Звенигороді тощо. Впливи даної партії в Галичині значно зросли після видання угорським королем у 1222 р. ряду прав та привілеїв для місцевого нобілітету (т.зв. “Золота булла”). Саме це дозволило галицькому боярству отримати право несплати податків, гарантувало деякі особисті свободи та право необмеженого володіння волостями та отчинами⁵⁶.

Смерть в 1227 р. польського князя Лешка спричинила нове посилення боротьби за Галич. 1228 р. відбувся спільний похід на Галичину чернігівського та київського князів, який завершився мирною угодою з королевичем Андрієм та його регентом Судиславом⁵⁷. Подальші літописні звістки відзначають, що протягом 1228-1233 рр. великий боярин Судислав продовжував відігравати провідну роль у політичному житті Галицької землі, брав активну участь у подальшій боротьбі за Галич із поляками та Данилом, неодноразово укладав угоди з пропольською партією, захопив Пониззя тощо. У відповідь Данило Романович здійснив похід на Галич, узяв місто, спалив двір Судислава, завдав йому поразки на Пониззі і вкотре сів у Галичі. Непокірний боярин із частиною бояр утік з королевичем Андрієм, а більшість з угорської партії ненадовго перейшла на бік князя⁵⁸.

Політика Данила Романовича, спрямована на зменшення процесів децентралізації, лобіювання інтересів “партії Романовичів” та волинського двору, незабаром призводить до нового виступу угорської партії, яка об’єднується із партією Олександра Белзького, польською партією та прочернігівським угрупованням.

Починаються відкриті виступи та численні змови. Літопис їх знає декілька. Однією з найбільших була змова белзького князя Олександра, Филипа з Вишні, перемишльських бояр та Молибоговичів. Однак вона була розкрита. Князь Олександр позбувся Белза. Молибоговичів ув’язнено і позбавлено володінь, частина боярства втекла до Перемишля⁵⁹. Доля ж Филипа невідома, але можемо припустити, що й він позбувся

володінь чи був знищений. Інша частина бояр, боячись репресивних дій, укотре переходить на бік Данила Романовича.

Від остаточної поразки угорську партію рятує боярин Володислав Юрійович⁶⁰ та втручання у Галицькі справи угорського короля Андрія II. Угрів підтримали боярство Ярослава та галицькі бояри на чолі з Клим'ятою із Голих Гір, що дало їм змогу знову посісти Галич. Серйозного удару позиціям Данила завдала невмотивована здача великим боярином Мирославом Дядьком стольного Володимира та передача Белза і Червена Олександрові Всеволодовичу белзькому. В той час в Угорщині з'являється оновлений проект "Золотої булли" (1231 р.), що призводить до нового підйому проугорського руху та переходу Галичини та частини Волині під владу Угорщини. Внаслідок таких подій на 1232 р. Галичина знову опинилась у руках угрів та проугорської партії.

На 1233-1234 рр. припадає остання спроба Судислава оволодіти Галичем, але й вона зазнає невдачі через перехід на бік Данила більшості боярства, зокрема таких потужних лідерів, як Гліба Зеремійовича, Володислава Юрійовича та Доброслава Суїдича (Суддича). До зменшення впливів угорської партії також призвели ряд військових невдач угрів та "угорської партії", боязнь її представників втратити свої землі, прагнення переважної більшості галичан позбутися впливу угрів. Остаточним ударом стала раптова смерть королевича Андрія, що змусила Судислава утекти в Угорщину і остаточно припинити спроби оволодіти Галичем. Такій ситуації значно посприяла зміна престолонаслідника та активізація в Угорщині децентралізаційних процесів⁶¹.

Можливо, що безперешкодний вихід угорської залоги та невгамовного Судислава з Галича відбувся в результаті якоїсь угоди між Данилом та уграми й угорської партією⁶². Це остання звістка про Судислава Бернатовича, й він безслідно зникає з літописних сторінок.

Можна не погодитись із твердженням І.Шараневича, який до 1233-1234 рр. відносить остаточний занепад угорської партії й пов'язує це з упокоренням Семюнка Чермного та сходження з політичної арени Судислава й Жирослава. На його думку, їй на зміну приходить т.зв. "чернігівська партія" з новими лідерами Доброславом, Григорієм та Борисом Межибозьким⁶³. Відзначимо, що угорська партія не припинила свого існування, а згадані дослідником лідери, як випливає із подальших літописних вісток, були активними прихильниками та лідерами угорської партії. Однак погоджуємося із припущенням М.Грушевського про незначне розпорошення та послаблення сил угорської партії⁶⁴. Саме з ними пов'язана наступна і завершальна сторінка діяльності угорської партії із такими лідерами, як Доброслав Суїдич (Суддич, Судиславович) та Григорій Васильович⁶⁵.

У 1235 р. угорський король Бела IV, після укладання миру Данила Романовича із ворожим уграм австійським герцогом Фрідріхом II⁶⁶, був змушений відмовитися від втручання у галицькі справи, що значно послабило позиції партії. Боярство змушене звернути свої погляди на чернігівських князів, посприяти їхньому воскняженню в Галичині. Щоб послабити позиції Романовичів, вони організували похід супроти союзної Волині Литви. Однак цей похід призвів до втрати чернігівськими князями Галича, здачі міста двірським Григорієм Васильовичем та втечі Ростислава Михайловича до угрів.

Черговий підйом політичної ролі партії відбувається після татарської навали. Галицьке боярство, фактично, захопило всю політичну та економічну владу. Великий боярин та лідер угорської партії Доброслав Судиславович у спадок від батька отримав Пониззя, долучив його до "коломийської солі", яку отримав за відхід від угорської партії та батька. Втративши надію на допомогу угрів чи Олександра белзького, вступивши

у переговори з чернігівськими князями, він усіляко сприяє їхнім зазіханням на Галич і навіть надає чернігівському боярству та субвасальним до себе боярам у “тримання” галицьку сіль. Це суперечило волі Данила Романовича, що планував ці володіння надати прихильним собі боярам. Скориставшись слабкістю влади Данила, Доброслав у 1241 р. “воскняжується” на Пониззі, а Григорій Васильович на Перемишльщині. Це не викликало якогось серйозного опору з боку галицького князя. Імовірно, що, не маючи змоги відкрито стати на конфлікт із боярськими олігархами, князь зумів пересварити цих бояр, а згодом і усунути з політичної арени. Незгоди й відкрите ворогування між двома найвпливовішими на той час боярами, їх численні скарги один на одного спричинились до їхнього арешту, і можливо, страти. Принаймні, це остання звістка про цих бояр, а про їх подальшу долю можна лише здогадуватися. Повернувши таким чином собі Галич, Данило Романович розпочав придушення інших опозиційних центрів.

Потужними осередками угорської партії були Перемишль, Угоровськ, Звенигород, Ярослав та Городок. Наймогутнішим був Перемишль, де в боротьбу з Данилом Романовичем включається і церква. Однак у 1241 р. двірський Андрій утихомирює опозиційний Перемишль, страчує перемишльського єпископа та ув’язнює співця Митусу⁶⁷, розганяє опозиційних бояр. Окрім того, князь Данило позбавив сану угровського єпископа Іосафа, який самовільно (цілком імовірно, що при підтримці боярства) посів єпископський стіл.

Частина опозиційних проугорськи налаштованих бояр утекла з Галичини, але не припинила своєї боротьби з Данилом. Встановивши контакти з чернігівським угрупованням та її кандидатом – князем Ростиславом Михайловичем, вони спільно з уграми садять його у Галичі, здійснюють невдалий похід на Перемишль. Дана акція зазнає невдачі, і до Шекотина спільно з галичанами та князем Ростиславом утікає галицький єпископ Артемій⁶⁸.

Опозиціонером щодо Данила і активним учасником проугорської політики галицького боярства була Болоховська земля, вперше згадана у літописі під 1150 р.⁶⁹ Археологічні дослідження показали, що даний регіон у XII-XIII ст. був економічно розвиненим і густозаселеним краєм, а більшість його центрів виникли у процесі феодалізації краю з необхідності його оборони від половецьких вторгнень⁷⁰. В соціальному плані болоховські укріплені центри були або оборонними укріпленнями, або феодалськими замками. П.Толочко вважає їх військово-феодалськими поселеннями, поряд з якими розташовувалися неукріплені селища, населення яких займалося землеробством, тваринництвом, ремеслами та військовою справою⁷¹.

Представники угорської партії тримали тісні контакти із болоховськими землями та місцевими лідерами (“болоховськими князями”), що в значній мірі походили з місцевих бояр. Серед її представників можемо виокремити Бориса Межибозького та, ймовірно, Гліба Зеремійовича. Останній у 1231 р. спільно із уграми та белзьким князем Олександром брав участь в поході на Галич⁷². В 1235 р. вони знову виступили супроти Данила Романовича, з’явившись під Кам’янцем у складі галицько-боярської опозиції, але зазнали поразки й практично всі потрапили в полон. Того ж року полонених було звільнено після ультиматуму чернігівського князя Михайла⁷³. Археологічні дослідження даних територій⁷⁴ показали, що вона практично не зазнала руйнувань унаслідок походу татар 1241 р. З цього випливає, що вони добровільно визнали татарську верхність, погодившись постачати військам нових союзників продовольство. Протатарська політика болоховських земель спричинила каральну експедицію. Було знищено Деревич, Губин, Кобут, Божськ, Дядьків та інші центри⁷⁵. Наступний похід

супроти непокірного опозиційного центру Данило організував після 1252 р., коли завдав серйозної поразки військам Куремси. Болоховські міста зазнали нового й набагато більшого розорення. Було повністю зруйновано Межибоже, Болохів, Городок, Семоч, Жедечів та Возвягль⁷⁶.

Остаточного удару угорській партії завдала перемога Данила під Ярославом у 1245 р., смерть опозиційного боярина Володислава Юрійовича, відмова князя Ростислава від боротьби за Галич та ті зміни, що відбулися у галицько-угорських стосунках після шлюбу Лева з Констанцією та коронації Данила.

Можемо дійти висновку, що більшість істориків, зокрема радянських, услід за літописцем вважають представників проугорського напрямку “лихими баламутниками”, “сепаратистами”, “анархістами” та руйнівниками своєї державності. Але потрібно зазначити, що “вороги” династії Романовичів – це перш за все велике галицьке боярство та представники вищої церковної верхівки, які мали політичний вплив, відзначалися метким розумом, великими амбіціями. Не останню роль у їх могутності відігравали економічні чинники – контроль над важливими суходільними та торговими шляхами в Угорщину, Польщу, Візантію, транзит солі, торгівля хлібом, кіньми, угорським мармуром та склом, наявність власного ремісничого виробництва, орієнтованого на ринок, наявність великих землеволодінь, спадковість володінь та адміністративних посад тощо. Певною мірою ми можемо вважати представників угорської партії своєрідними галицькими патріотами, а не руйнівниками своєї держави. Вони були носіями власної політичної ідеї, ворожої до чужої династії, концепції сильної великокняжчої влади та прагнень дрібного служилого боярства.

¹ Зубрицкий Н. История древнего Галичского княжества. – Ч.1. – Львов, 1892; Ч.2. – Львов, 1892; Шараневич И. История Галичско-Владимирской Руси. От найдавейших времен до року 1453. – Львов, 1863; Смирнов М. Судьбы Червоной или Галичской Руси до соединения ее с Польщею (1487). – СПб., 1860; Линниченко И. Суспільні верстви в Галицькій Русі XIV-XV в. – М., 1894; Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в галицькій князівстві (до половини XIII ст.) // ЗНТШ. – Львів, 1896. – Т.12. – С.1-42.

² Дашкевич Н. Княжение Данила Галицкого, по русским и иностранным известиям. – К., 1873. – С.38-44.

³ Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI-XIII вв. – М., 1955. – С.54.

⁴ Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001. – С.263.

⁵ Толочко П.П. Ярослав Осмомисл // Историчні портрети. Із історії давньоруської і європейської політики X-XII ст. – К., 1990. – С.241-268.; Смирнов М. Доля Галицької Русі до залучення її до Польщі // Смирнов М., Дашкевич М., Шараневич И. Монографії по історії Галицької Русі. – Тернопіль, 1886. – С.8-10.

⁶ Шараневич И. История Галицко-Владимирской Руси. От найдавейших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С.45-46.; Антонович В. История Галицкой Руси (лекции). – К.[б.р.в]. – С.47-51.

⁷ Костомаров Н.И. Черты народной Южной истории // Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С.90-91.

⁸ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С.84-85.; Гуслистый К. Данило Галицький. – Саратов, 1942. – С.4-6.

⁹ Костомаров Н.И. Черты народной Южной истории // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С.92-95.

¹⁰ Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавніших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С.84-86.; Антонович В. История Галицкой Руси (лекции). – К.[б.р.в]. – С.98-105.

¹¹ Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавніших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С.53-55.

¹² Костомаров Н.И. Начало единогодержавия в древней Руси // Костомаров Н.И. Раскол. Исторические монографии, исследования. – М., 1999. – С.96-101.; Петрик А. Боярство Белзької землі в контексті суспільно-політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. – Випуск 1. – Белз, 2004. – С.81-86.

¹³ Костомаров Н.И. Начало единогодержавия в древней Руси // Костомаров Н.И. Раскол. Исторические монографии, исследования. – М., 1999. – С. 164.; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С.83-105.

¹⁴ Зубрицкий Д. История древняго Галичскаго княжества. – Ч.1. – Львов, 1852; Смирнов М. Судьбы Червоной или Галичской Руси до соединения ее с Польщею (1487). – СПб., 1860. – С.2-5, 65.

¹⁵ Зубрицкий Д. Аноним Гнезненский и Иавннѣ Доугошѣ. Виписки изъ ихъ сочиненій латынскихъ, къ галичско-владимирскимъ деламъ относящихся, за периодъ отъ 1337 по 1387 годъ, съ русскимъ переводомъ и примечаніями. Вместо 4-1 части галичской исторіи. – Львовъ, 1885.; Иванов П.А.Коротка історія Волині на початку ХІ ст. // ЗНТШ. – Т.2. – Львів, 1893. – С.144.; Петров Н.И., Малышевский И.И. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – Спб., 1888. – С.50-52.

¹⁶ Соловйов С.М. История России: С древнейших времен. – Кн.1. – Т.1-2. – М., 1959; Кн.2. – Т.3-4. – М., 1960.; Катаев И.М. Даниил Романовичъ Галицкий. Галицкая Русь в XIII-XIV вв. До присоединения к Польше. – М., 1915.

¹⁷ Смирнов М. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польщею (1387). – СПб., 1860. – С.2-3.

¹⁸ Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавніших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С.54.

¹⁹ Смирнов М. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польщею (1387). – СПб., 1860. – С.26-38, 95.

²⁰ Грушевський М. Галицьке боярство XII-XIII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1897. – Т.20. – С.1-20.

²¹ Брайчевский М.Ю. Диархическая партийная система в древнерусском городе XII – начала XIII в. // Древние славяне и Киевская Русь. Сборник науч. трудов. – К., 1989. – С.135-141.

²² Новгородская Первая летопись Старшего и Младшего изводов. – М.-Л., 1950. – 640 с.; Буров В.А. О родословии новгородских бояр Мишиничей-Онцифоровичей (по материалам Неревского раскопа 1591-1962 гг.) // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С.119-125.; Янин В.А. Новгородская феодальная вотчина: Историческо-генеалогическое исследование. – М., 1981. – С.31-32.

²³ Брайчевский М.Ю. Диархическая партийная система в древнерусском городе XII – начала XIII в. // Древние славяне и Киевская Русь. Сборник науч. трудов. – К., 1989. – С.135-141.

²⁴ Петрик А. Боярські політичні угруповання та їх роль в процесі становлення Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С.60-64.

²⁵ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К.,1984. – С.84-85.

- ²⁶ Войтович Л. Роман Мстиславович і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С.13-30.
- ²⁷ Ипат. – Стб.664.
- ²⁸ Зубрицький Д.И. История... – Ч.2. – С.126-127.
- ²⁹ Ипат. – Стб.664.
- ³⁰ Ипат.- Стб.659-665.
- ³¹ Татищев В.Н. История Российская. – Ч.2. – С.148.
- ³² Magistri Vincentii. Chronicon Polonorum / Ed. A.Bielowski // MPH. – Lwow, 1872. – Т.II. – P.351-353.; “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях / Пер. Л.М.Поповой, 1987. – С.135.
- ³³ “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях / Пер. Л.М.Поповой, 1987. – С.136.
- ³⁴ Татищев В.Н. История Российская. – Ч.2. – Гл.19-39. – С.165.
- ³⁵ Magistri Vincentii Chronicon Polonorum. – In Monumenta Poloniae Historica. – Lwow, 1972. – Т.2. – P.436-441.
- ³⁶ Magistri Vincentii Chronicon Polonorum. – In Monumenta Poloniae Historica. – Lwow, 1972. – Т.2. – P.441.
- ³⁷ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С.192.
- ³⁸ Літорис руський. – С.371.
- ³⁹ Петрик А. До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С.111.
- ⁴⁰ Томашівський С. Українська історія // Великий неспокій. – К., 1992. – С.334-335.
- ⁴¹ Ипат. – Стб.721-722.
- ⁴² Ипат. – Стб.728-731.
- ⁴³ Войтович Л.В. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. – К., 1992. – С.34.
- ⁴⁴ Ипат. – Стб.730.
- ⁴⁵ Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К., 1979. – С.49.
- ⁴⁶ Ипат. – Стб.731; Мазур О. Володислав Кормильчич: шлях до княжого столу // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С.118-129.
- ⁴⁷ Ипат. – Стб.724, 728, 731, 736, 747-750, 752, 753, 764, 770, 771 тощо.
- ⁴⁸ Ипат. – Стб.737.
- ⁴⁹ Ипат. – Стб.722-731.
- ⁵⁰ Ипат. – Стб.745-762.
- ⁵¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – К., 1993. – С.40-41.
- ⁵² Ипат. – Стб.747.
- ⁵³ Ипат. – Стб.748.
- ⁵⁴ Ипат. – Стб.744, 750.
- ⁵⁵ Ипат. – Стб.750-752.
- ⁵⁶ Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958. – С.124.
- ⁵⁷ Ипат. – Стб.745-763.
- ⁵⁸ Петрик А. До історії боярських родів Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. V. – Дрогобич, 2001. – С.33.
- ⁵⁹ Ипат. – Стб.765.
- ⁶⁰ Ипат. – Стб.770.
- ⁶¹ Петрик А. Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С.47-53.
- ⁶² Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К., 1979. – С.90.

⁶³ Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавейших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С.53-85.

⁶⁴ Грушевський М. Галицьке боярство XII-XIII вв. // ЗНТШ. – Т.20. – Львів, 1897.- С.3-7.

⁶⁵ Ипат. – Стб.789-790.

⁶⁶ Ипат. – Стб.776.

⁶⁷ Ипат. – Стб. 794.

⁶⁸ Ипат. – Стб.777, 793.

⁶⁹ Ипат. – Стб. 398.

⁷⁰ Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі // Археологія. – К., 1975. – Вип. 16. – С.3-14.

⁷¹ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. – К., 1980. – С.162.

⁷² Ипат. – Стб.767.

⁷³ Ипат. – Стб.791.

⁷⁴ Якубовський В. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2003.

⁷⁵ Ипат. – Стб.792.

⁷⁶ Ипат. – Стб.829.

Андрій Петрик.

Угорська партія в контексті політичного розвитку

Галицько-Волинської держави.

На основі аналізу історіографічних та літописних джерел автор висвітлює соціальні стосунки всередині боярського прошарку, простежує основні етапи розвитку угорської партії та аналізує її роль у політичному житті держави.

Andriy Petryk.

Hungarian party is in the context of political development

of the Halych-Volhynian State.

On the basis of analysis of historiographis and annalistic sources an author lights social relations within the stratum of the boyars, traces the basic stages of development of Hungarian party and analyses its role in political life of the state.

ЛЬВІВСЬКИЙ ЦЕХ МЕЧНИКІВ

Цехові організації у Львові почали активно виникати і розвиватися з XIV ст. Спочатку вони являли собою великі професійні об'єднання споріднених між собою ремесел із загальним статутом та спільним веденням ділової документації. Такі об'єднання могли бути досить великими, наприклад, цех майстрів по металу складався з ковалів, котлярів, голкарів, мечників, зброярів, у певний час там були і годинникарі. Тому кількість цехів спочатку була невеликою, однак з часом вона почала збільшуватись. На офіційний рівень виходили інші професії (хірурги, наприклад, утворили свій власний цех у Львові), однак основним джерелом поповнення реєстру цехів був процес розпаду великих цехових об'єднань на дрібніші, однак більш спеціалізовані. Це вказувало на прогресивний розвиток економіки міста, поглиблення спеціалізації та остаточного розподілу сфер праці, що призвело до покращення якості продукції виробленої у Львові. В результаті такого поділу кількість цехів у місті значно збільшилась. Однак уже з другої половини XVIII ст. процес пішов у зворотньому напрямку. Причини цього досить різні, але основними були виникнення фабричного виробництва, що робило продукцію більшості цехів неконкурентноздатною, а також політичні процеси (розподіл Речі Посполитої), які призвели до зменшення економічного впливу Львова на регіон та ін. На початку XIX ст. цеховий устрій зникає зовсім. Залишки його змела революція 1848 року. Однак цехи залишили величезний слід в історії Львова, надали йому справжнього колориту середньовічного міста. Цех мечників належав до багатих і елєтних цехів Львова. Його становлення і розвиток, а також напрямки виробництва, сфери впливу, вироби, технологія та міжцехові зв'язки дають загальне уявлення про процеси, які відбувались у середовищі цехового виробництва Львова.

Цех мечників, як і більшість цехів, не виник одразу як окрема цехова організація. Він довгий час був складовою частиною величезного об'єднання майстрів по металу, в центрі якого стояли ковалі. Через брак джерел важко встановити час появи окремого цеху мечників¹. Проаналізувавши матеріали з інших цехів, що мали справу з обробкою заліза (ковалі, котлярі, голкарі, слюсарі та інші²), приватне листування³, деякі магістратські книги, зокрема "книгу записів протоколів про результати виборів до міських урядів, а також осіб, яким надане міське громадянство за 1572-1604 рр."⁴, книги шосового податку⁵ та інші джерела, а також, для порівняння, результати досліджень подібного цеху міста Кракова⁶, спробуємо відповісти на це питання. Львівське цехове ремісництво багато в чому наслідувало краківське. Це показують порівняння статутів львівських та краківських цехів, їх склад (значна частина підмайстрів з Кракова збагачувала свій досвід у Львові і навпаки), товари, що виготовляли ремісники цих міст, а також "майстерські штуки".

Зрозуміло, що у місті такого значення і масштабу, як Львів, мечники були ледь не від моменту заснування. Перший мечник Конрад згаданий під 1388 р. у фрагменті найдавнішої зі збережених судових книг львівського магістрату⁷. Судячи з імені, він був німецького походження. Подібно і у Кракові серед зброярів-мечників німецький

елемент був значним⁸. Німецькі мечники у XIII-XIV ст. були лідерами в Європі з виробництва цього виду зброї. Можемо припустити, що у Львові наприкінці XIV ст. виготовляли цей тип зброї саме європейських (німецьких) зразків. До львівських мечників приїздили на навчання підмайстри краківського, гданського та варшавського цехів, а львівські мечники відсилали своїх підмайстрів до Кракова та Гданська⁹. Краківський та гданський цехи виникли наприкінці XIV – на початку XV ст.¹⁰, саме тоді, коли відбувався активний процес розвитку холодної зброї. Можна припускати, що саме тоді сформувався і львівський цех мечників¹¹. Тим більше, що у Хроніці Д.Зубрицького під 1445 р. є повідомлення, що за мечниками закріпили окрему вежу в системі оборони міста¹². Тим не менше, окремого цеху мечників ще не було. У 1529 р. мечники входили до спільного цеху майстрів по металу, тобто ковалів, котлярів, голкарів та зброярів; вони, можливо, виготовляли обладунки та зброю іншого типу, ймовірно вогнепальну. У підтвердженні статуту цього цеху у 1558 р. королем Сигізмундом II Августом серед цехмістрів згадується мечник Михаїл (Michael Gladiator)¹³. Подальшу інформацію про об'єднаний цех майстрів по металу можна знайти у “книзі записів протоколів про результати виборів до міських урядів, а також осіб, яким надане міське громадянство за 1572-1604 рр.”¹⁴ У цьому документі за кожен рік поданий список цехмістрів із повними назвами цехів. Під 1579 р. згадується об'єднаний цех майстрів по металу, складовою частиною якого були мечники. З 1590 р. мечники зникають з назви цеху. Взагалі, подібні великі цехові об'єднання були дуже нестійкими. На це вказують постійні зміни назв цехів, які складались з майстрів кількох професій¹⁵. Однак не слід уважати, що вихід мечників з об'єднання розірвав їх зв'язок з ковалями. Серед ковалів виступав уже згаданий мечник (gladifex) Антоній¹⁶. У списках зброярів Львова згадується мечник Балтазар Гнезнєнський, який від 1603 р. був старшим цеху ковалів¹⁷. Така довга співпраця пояснюється сировинною залежністю мечників від ковалів. Крім того, їм були необхідні дорогі матеріали золотарів, а також шкіра для виготовлення піхов для мечів, а пізніше і для шабель та інших типів зброї.

Мечники утворили свій власний цех аж у середині XVII ст. Першим свідченням існування окремого цеху є інвентарний опис майна вежі цеху мечників, датований 26.08.1643 р., зроблений в книзі-реєстрі веж Львова, закріплених за цехами. Тут серед 19 цехів згадуються і мечники. З-поміж речей, які знаходились у вежі на момент інвентаризації, були чотири гаківниці (дві нові, дві старі), два мушкети, дві алебарди, один спис, одна залізна кираса, п'ять палиць із шипами, один самостріл, один меч, порох, сто п'ятдесят куль до гаківниць, кілька гнотів, одна сокира, один ліхтар та одна бочка з сіллю¹⁸. Далі цех мечників згадується у листі від 15.03.1671 р.¹⁹, у реєстрах королівських податків за 1703-1731 рр. (двічі у списках цехів під 1703 та 1704 рр.²⁰), у скарзі підмайстра Міхала на майстра цеху мечників Бартоша (1750)²¹, у листі вїйта м. Ярослава Іллі Вopінського до президента м. Львова від 8.07.1763 р. про судові рішення, виписане майстрові львівського цеху мечників Юговському, в якому вказується назва цеху – “львівський цех мечників”²², у витягу з актових книг заможського трибуналу (скарга майстра заможського цеху мечників П.Бернацького на цехмістра і майстра львівського цеху мечників)²³.

Дискусійною є дата припинення існування окремого цеху мечників у 1772 р.²⁴ Однак нам вдалося віднайти книгу протоколів засідань цеху слюсарів, рушничників і мечників, яка охоплює період з 1811 по 1848 рр.²⁵ Оскільки книга містить пусті сторінки, а наступної немає, то можна твердити, що з 1848 року цей цех перестав існувати, не витримавши конкуренції з фабричним виробництвом зброї. Окремий цех рушнич-

ників існував ще у 1782 р.²⁶ Схоже, що книга, яка збереглася, була єдиною і існувала протягом функціонування об'єданого цеху слюсарів, рушничників і мечників (ковалі, наприклад, мали п'ять таких книг, кожна з яких охоплювала певний період²⁷). З цього випливає, що окремий цех мечників міг перестати існувати в 1811 р., коли мечники увійшли в об'єднання зі слюсарями та рушничниками.

Б.В.Мельник на підставі матеріалів книг шосового податку склав список львівських зброярів (мечників та ножівників), які жили та працювали у Львові протягом XV-XVIII ст.²⁸ Ми проглянули частину книги реєстрів королівських та міських податків: шос, контрибуції, подимне, поголовне, на нічну сторожу і ліктьовий за 1535-1544 рр.,²⁹ що дозволило доповнити цю таблицю і зробити певні висновки.

Кількість мечників починає значно зростати з початку XVII ст., тобто, саме з моменту виокремлення цеху мечників. Так, якщо з періоду від другої половини XV ст. і до кінця XVI ст. відомо лише близько 15 майстрів, серед яких не всі були мечниками (деякі виготовляли ножі), то з XVII століття збереглася інформація про понад 50 майстрів.

До початку XVII ст. немає згадок про місце розташування майстерень. Кілька майстрів у той час жили та працювали на Галицькому передмісті. Досить багато мечників, а також ножівників мешкало на вулиці Галицькій і в районі Галицької та Краківської брам. Певна частина майстрів була розкидана по всьому місту (згадується вулиця Струмилова, Зарваниця, Шкоцька та ін.)³⁰. У 1630-1631 рр. одна з майстерень мечників знаходилась в окремому будинку біля Краківської брами. В Абрковській кам'яниці на вулиці Краківській також була майстерня мечників, яка в різний час належала різним майстрам і про неї є найбільше згадок. Швидше за все, це була одна з основних майстерень мечників. Згадуються також майстерні, які знаходились в кам'яниці Андрія-сідляра (1617) та в кам'яниці Тациковській (1662)³¹. Кілька майстрів мали майстерні на Галицькому та Краківському передмістях.

Більшість мечників жило на вулицях Краківській, Шевській, Галицькій і пл. Ринок, а також на вже згаданих передмістях. З початку XVII ст. значна частина майстрів мешкала на вулиці Краківській. Мечники жили у наступних кам'яницях: Павличковська (згадується під 1630-1631 рр.), Гестковська (1631-1671), Ротшлягера, Педіановська (1638-1645), Пенцковська, Серафінська, Засадських, Андрія-сідляра, Коломийська, Абрковська, Єлітковських, Кіностівська, Клісовська, та інші. Мечники, фактично, утворювали цілий квартал, охоплюючи кут Шевської та Краківської вулиць разом з прилеглою до них частиною площі Ринок. Тут, швидше за все, розташовувались крамниці, де виставлялась вже готова зброя. Мечники складали досить велику частку в тогочасному ремісничому населенні. За одне століття у Львові згадується більше 50-ти майстрів цього ремесла. Всі вони були досить заможними людьми, на що вказують об'єми їх приватної власності. Багато хто з майстрів володів частинами кам'яниць, інколи це могло бути кілька кам'яниць навіть на різних вулицях. Найбагатші майстри досить часто були власниками Абрковської та Єлітковської кам'яниць, принаймні, частини з них.

Мечники досить часто займали посади в магістраті. Так, наприклад, вже згаданий вище Бальцер Гнезненський був членом колегії 40 мужів, Антоній-мечник досить часто згадується у другій чверті XVI ст. як райця та ін.³²

Періодом найбільшого розквіту цього ремесла було XVII ст. Якщо вірити записам у статуті об'єданого цеху майстрів по металу, куди входили мечники, то львівські зброярі могли озброїти ціле невелике військо наприкінці XVI ст.³³ Із появою окремого цеху кількість мечників значно зросла (втричі, якщо не більше). Ці майстри могли

виготувати зброю для ще більшої кількості вояків. У той час попит на зброю був постійним, що, безперечно, призводило до спроб збільшення кількості її виготовлення. В більш пізній період, коли вогнепальна зброя починає переважати, кількість майстрів цеху знову зменшується і досить різко – більш ніж у двічі.³⁴ Відтоді холодна зброя все більше використовується не з військовою метою, а як необхідна атрибуція, як прикраса. Це, безперечно, зумовило виготовлення багато оздоблених шабель, мечів тощо з значним елементом ювелірного мистецтва.

Сам процес виготовлення зброї мечниками не складав завершеного циклу, тобто майстер не виготовляв, скажімо, меч від початку і до кінця. Процедурою обробки металу, гарячим куванням, гартуванням клинків займалися ковалі. Вони, фактично, здійснювали перший етап у процедурі виготовлення зброї. Слід зазначити, що матеріал, з якого виготовлялись заготовки, швидше за все, був привозним, оскільки з місцевої сировини виготовити якісний меч було неможливо – ненадто яксною була болотна руда. Мечники отримували вже готові клинки. До їх обов'язків входили шліфування, загострення, полірування, балансування, подальша обробка отриманих заготовок³⁵. Мечники також повинні були виготовляти руків'я та піхви разом із пасками³⁶. Майстри цього цеху виконували переважно тонку роботу, яка вимагала доброго знання своєї справи, що досягалось десятками років праці. Значна частина мечників пройшла ковальську школу. Досить багато мечників згадується в списках цеху ковалів³⁷. Перш ніж стати мечником, підмайстрові слід було певний час попрацювати в цеху ковалів, щоб навчитись усім тонкощам роботи з залізом. Подібна специфіка діяльності цеху мечників спостерігалась і у Кракові, Познані, Гданську та інших містах, де були такі цехи. Ще одною особливістю професійної діяльності цеху був той факт, що після смерті чоловіка вдова могла перебрати на себе керівництво справою. Так, у 1671 р. після смерті майстра Яна Буського, що володів кам'яницею Гестовичівською на вулиці Краківській, його вдова Маргарита продовжила його справу, доки сама не померла у 1673 р. Відомі й інші жінки, що займали місця своїх чоловіків: Васильова (1654), Адамова (1624 – 1631), Грицькова-мечникова (1662-1663) та ін.³⁸

Украй важко визначити весь спектр зброї, яку виготовляли львівські майстри, оскільки не збереглося зразків цієї зброї, не кажучи вже про своєрідний “прейскурант” або список продукції. Першим типом зброї, яка вироблялась, був меч, на що вказує сама назва цеху. Важко судити про його види, точно можна твердити лише про те, що тут виготовлялись “мечі правосуддя”, тобто катівські мечі³⁹. Оскільки значна частина майстрів була німецького походження, то слід припустити, що мечі тут виготовлялись класичного середньовічного європейського зразка. На той час “законодавцем моди” в Європі був Тевтонський орден – Польщі та Литви. Війська ордену мали на озброєнні одnorучні прямі мечі, півтораручні сидельні мечі, а також дворучні мечі. Війська короля Ягайла на момент Грюнвальдської битви були озброєні так само.

Приблизно в XIV ст. основним типом європейського озброєння були колольно-рублячий тип одnorучних мечів. Меч цього періоду був довшим за своїх попередників, мав близько 80-90 см у довжину, вага такої зброї дорівнювала 1,7-1,5 кг. Ширина леза відносно невелика – 5-8 см⁴⁰. Лезо звужувалося до вістря. Тенденція до звуження меча була пов'язана з удосконаленням пластинчатих обладунків, прорубати які було вкрай важко. Єдиним шансом поранити заковану в лати людину було проникнути у місця з'єднання пластин обладунку. З'являються колючі мечі, так звані боршверти, або “мечі-протикачі”⁴¹. Подальший розвиток зброї в цьому напрямку призвів до виникнення меча-кончара, який втратив рублячі функції і став лише колючою зброєю,

пізніше цей тип трансформувався в окремий вид холодної зброї – шпагу. Оскільки у списку вивезених нацистами з музею речей міститься досить велика кількість описів шпаг, які підпадають під варіанти характеристики зброї, що вироблялась львівськими майстрами, то можна припускати, що львівські мечники виготовляли як мечі-кончари, так і шпаги⁴².

Інша лінія розвитку меча – ця колячо-рубляча зброя дала новий тип, т.зв. “готичний меч”. Він використовувався до XVI століття і був пристосований до ведення як пішого, так і кінного бою. Цей тип озброєння вирізнявся своєю трикутною формою та відсутністю дола, замість якого виступало ребро.

Досить рано львівські мечники почали виготовляти півтораручні мечі. Назва цієї зброї походить від способу нанесення удару противникові. Меч заносився для удару двома руками, а опускався однією. Цей тип озброєння був досить добре пристосованим для ведення кінного бою. В списках зброї, яка була у Львівському історичному музеї, зустрічаються подібні мечі. Характерним для них є досить сильно видовжене хрестовиння, і довге руків'я, що давало можливість майстрам краще збалансовувати зброю. Довжина півтораручного меча дорівнювала 125 см, а інколи й більше, причому близько 30 см припадало на руків'я.

Відомо, що в XV ст. виникає новий тип важкої холодної зброї – дворучні мечі. Вони нерідко досягали у довжину до 2 м, з яких руків'я складало близько 60 см. Однак у списках зброї подібні мечі майже не зустрічаються, з чого можна зробити висновок, що вони у Львові не вироблялись. Трапляються інколи т. зв. “мечі-бастарди”. Це змішаний тип меча. Він поєднує в собі особливості як півтораручного меча, так і дворучного. Такий тип мечав використовувався катами⁴³.

Після 1410 р. ситуація змінилась. На перший план висувається боротьба із турками та кримськими татарами. Львів був на той час арсеналом для всього східного прикордоння, де постійно відбувались бойові дії, які вимагали безперервного притоку зброї. В той момент відбувається перехід до виробництва нового типу зброї – шаблі. Шляхта досить швидко збагнула, що польське військо озброєне мечами не зможе дати собі ради з турками та татарами, які були озброєні шаблями. Шабля, як відомо, має зовсім інші прийоми фехтування, основані на швидкості та гнучкості зап'ястя. До того ж, удар шаблі є ріжучим, на відміну від меча, який рубає, що робить цей тип зброї набагато ефективнішим та практичнішим проти східного війська, в якому переважало легке захисне озброєння⁴⁴. Львівські мечники почали виготовляти шаблі. До речі, на цій території шабля ніколи не називалась “шаблею”, оскільки в польській державі такої назви не використовували. Тут побутувало поняття “карабелла”, що окреслює саме польський тип шаблі⁴⁵. Самі мечники не змінили своєї назви на “шабельники” або “карабельники”, протягом століття і далі вони згадуються саме як мечники. Таке могло відбутися тільки за умов, що цех продовжував виготовляти не тільки шаблі, але й мечі, і майстерська штука так само, швидше за все, була мечем. За це свідчить той факт, що польські крилаті гусари використовували, окрім шаблі меч-кончар.

Опису майстерської штуки не збереглося, але вона, напевне, була аналогічною до краківських мечників⁴⁶. Мечник повинен був сам виточити руків'я, а також вигострити та відполірувати лезо клинка, виготовити піхви та ремінь, який мав бути прошитим трьома швами червоним оксамитом, один шов мав бути посередині, а інші – біля шнурівки та з тильного боку. Піхви повинні бути вишуканими, так підігнаними, щоб зброя входила в неї один в один без зайвих виступів та зайвого місця, кінець клинка мав збігатись з нею якомога точніше, голівка її повинна була бути з латуні тиснена, також

мали бути прикраси з латуні поліровані. Руків'я повинно було бути дротом плетене в лицарський вузол, дріт повинен бути крученим, вибіленим. Саме руків'я повинно обвиватись 58-ма витками. Крім того, від руків'я відходити мала латунна трубка, яка також обвивалась 12-ма витками, і на якій мав бути ангел. Меч, який був за приклад для цехової штуки, передавався у спадок в середині цеху. У XVII ст. цеховою штукаю міг слугувати не лише меч, але й шабля.

Значна кількість предметів зі списку вивезеної німцями зі Львова давньої зброї підпадає під подібний опис, кілька з них мають львівську атрибутику. Це перш за все меч XV ст. з розкопок у Львові на Замарстинові, а також шабля XVIII століття яка була зроблена, швидше за все, для дуже заможної людини одним із львівських майстрів. Клинок був вироблений зі срібла, лезо криве, по обох боках 43 нагруддя німецьких цісарів, а також їх життєпис. Рукоять вироблена зі слонової кістки, обкручена срібним ланцюгом, голів'я у формі лева, клинок перехрещений, піхви були обшиті чорною зміною шкірою, окуті сріблом. Безперечно, можна стверджувати, що подібний виріб міг слугувати тогочасною майстерською штукаю. Вартість його оцінювалась у 400 злотих⁴⁷.

Виробам львівських мечників не поталанило. Ще шведський король Карл XII після взяття Львова під час Північної війни у 1704 р. вивіз звідси велику кількість цінних речей, серед яких була колекція давньої зброї та вироби львівських майстрів. У 1831 р. після польського повстання на цих теренах російський уряд наказав вилучити і всю зброю у місцевого населення і вивезти її до Росії на знищення⁴⁸. Значних втрат зазнала збірка давньої зброї після Другої світової війни. Тоді було вивезено і безслідно зникло близько 1290 екземплярів зброї, серед яких були і вироби львівських майстрів⁴⁹.

В основному вироби львівських майстрів йшли на експорт. Львів знаходився на перехресті торгових шляхів: зброя вивозилась туди де її не виготовляли. Львівський цех мечників, окрім кам'янецького був єдиною подібною структурою в регіоні, тому ареал його економічного впливу був значним, на ньому й розходився товар.

Цех мечників належав до елітних цехів. Майстри-мечники були доволі заможними. З самого початку це були переважно німці-католики, пізніше у його складі з'явились поляки. Він досяг піку свого розвитку в середині XVII ст., був досить великим і впливовим у Львові. На ринку зброї в українських землях у межах Польської держави цех був провідним. Але в громадсько-політичному житті Львова мечники помітного сліду не залишили.

¹ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S.113; Czołowski A. Cech mieczników we Lwowie // Sprawozdanie Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – T.4 – Kraków, 1896. – S.174; Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów polski przedrozbiorowej. – Lwów, 1929. – S.112-113; Кісь Я. П. Промисловість Львова в період феодалізму. – Львів, 1968. – С.123-124; Мельник Б. В. Львівські зброярі. 2. Мечники // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. 9. – Львів, 1999. – С. 67.

² ЦДІА України у місті Львові. – Ф. 131. – Спр 505. – Арк. 1.

³ Там само. – Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 57, 339.

⁴ Там само. – Ф.52. – Оп. 2. – Спр. 648. – Арк. 69-163.

⁵ Там само. – Спр. 769-813; Мельник Б. В. Львівські зброярі. 2. Мечники // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. 9. – Львів, 2000. – С. 24-32.

⁶ Dzieje Krakowa, – Kraków, 1992. – S. 350.

- ⁷ Pomniki dziejowe Lwowa. Najstarsza księga miejska 1382-1389r. / Wydał A. Czołowski. – T.1. – Lwów, 1892. – S.672.
- ⁸ Dzieje Krakowa, – Kraków, 1992. – S. 350-351.
- ⁹ Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. – Lwów, 1929. – S.112.
- ¹⁰ Dzieje Krakowa, – Kraków, 1992. – S. 350
- ¹¹ Мельник Б. В. Львівські зброярі. 2. Мечники // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. 9. – Львів, 1999, – С. 67.
- ¹² Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S.113.
- ¹³ ЦДІА України у місті Львові. – Ф. 131. – Спр 505. – Арк. 1.
- ¹⁴ Там само. – Ф.52. – Оп. 2. – Спр. 648. – С.69-163.
- ¹⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф.52. – Оп. 2. – Спр. 648. – С. 69-163.
- ¹⁶ Там само. – С.167.
- ¹⁷ Мельник Б. В. Львівські зброярі. 2. Мечники... – С.73.
- ¹⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф.52. – Оп. 1. – Спр. 317. – Арк.18.
- ¹⁹ Там само. – Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 2.
- ²⁰ Там само. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 796. – Арк. 41,74.
- ²¹ Там само. – Спр. 431. – Арк. 1695.
- ²² Там само. – Ф.132. – Оп. 1. – Спр. 339. – С.1.
- ²³ Там само. – Ф.52. – Оп. 1. – Спр. 335.
- ²⁴ Мельник Б. В. Львівські зброярі. 2. Мечники... – С.67.
- ²⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1000. – Арк. 11-87.
- ²⁶ Там само. – Спр. 1024. – Арк.40.
- ²⁷ Там само. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 991-995.
- ²⁸ Мельник Б. В. Львівські зброярі. 2. Мечники // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1999 – Вип. 8-9. – 2000. – Вип.8-9.
- ²⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 769. – Арк. 10-335.
- ³⁰ Мельник Б. В. Львівські зброярі. 2. Мечники // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2000. – Вип. 9. – С. 73.
- ³¹ Мельник Б. В. Львівські зброярі. 2. Мечники // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2000. – Вип.10. – С. 26.
- ³² ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 648. – С. 71-189.
- ³³ Там само. – Ф. 131. – Спр. 505. – Арк. 1.
- ³⁴ Мельник Б. В. Львівські зброярі. 2. Мечники // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2000. – Вип. 10. – С. 26-32.
- ³⁵ Dzieje Krakowa. – T. 1. – Kraków, 1992. – S. 350.
- ³⁶ Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. – Lwów, 1929. – S. 112-113.
- ³⁷ ЦДІА України у місті Львові. – Ф.52. – Оп. 2. – Спр. 648. – Арк. 19-189.
- ³⁸ Мельник Б. В. Львівські зброярі. 2. Мечники // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2000. – Вип. 9. – С. 69-73.
- ³⁹ Мельник Б. В. Меч // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2000. – Вип. 9. – С. 95-105.
- ⁴⁰ Житков А. Меч или сабля: вечный вопрос // Ружье, оружие и амуниция. – М., 1999. – № 6. – С.15.
- ⁴¹ Там само. – С.16.

⁴² Львівський історичний музей. Архівний фонд. Список вивезеної музейної зброї під час німецької окупації 1941- 1944 рр.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Трубников Б. Г. Оружие и вооружение. Определитель. — Санкт-Петербург, 2002. — С. 107.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe ya czasów Polski przedrozbiorowej. — Lwów, 1929. — S. 112-113; Мельник Б. В. Львівські зброярі. 2. Мечники // Наукові записки Львівського історичного музею. — Львів, 2000. — Вип. 9. — С. 69.

⁴⁷ Львівський історичний музей. Архівний фонд. Список вивезеної музейної зброї під час німецької окупації 1941- 1944 рр.

⁴⁸ Muzea Gminy miasta Lwowa — Lwów, 1929. — S.7-25.

⁴⁹ Перелигіна О. І. Втрати фондової колекції Львівського історичного музею під час другої світової війни, — Львів, 2002. — С. 1-12.

Олександр Голездренко.

Львівський цех мечників.

У статті досліджується становлення, розвиток і діяльність львівського цеху мечників, його місце і роль серед цехів Львова та зброярського промислу на українських землях у XIV-XIX ст.

Olexander Holezdrenko.

Lviv guild of sword-makers.

In the article the development and activity of Lviv guild of sword-makers, its place and role among the guilds of the city of Lviv in particular, and armour craft on the Ukrainian land in the 14th – 19th centuries in general, is investigated.

ЄПИСКОП КИРИЛО ТЕРЛЕЦЬКИЙ: РОДОВІД І ПОЧАТОК ДУХОВНОЇ КАР'ЄРИ

Особа Кирила Терлецького відома передовсім тим, що він був одним із головних ініціаторів і лідерів Берестейської унії. Відтак, про нього писали практично всі історики церкви XIX – XX ст. Проте лише завдяки працям М.Іванішева та О.Левицького, які досліджували постать спеціально, можемо говорити про певний поступ в історіографії. Одразу зауважимо, що заангажованість єпископа в унійну справу (а також різноманітні її відтінки) настільки притупили увагу дослідників, що вони навіть неохоче згадують ту обставину, що луцький і острозький єпископ був екзархом Київської митрополії і тривалий час мав вирішальний вплив на долю українсько-білоруського християнства.

1858 р. М.Іванішев опублікував статтю “Свідчення про початок унії”¹, яка через рік вийшла як передмова до першого тому нового джерельно-документального видання Київської археографічної комісії². Дослідник, який готував до друку актові документи волинських судів, добре орієнтувався в ситуації і заклав документальні основи вивчення біографії Кирила Терлецького. Його публікація може вважатися також підставовою добіркою документальних свідчень про Луцько-Острозьку єпархію в часи урядування Терлецького. Вивчення судових процесів за участю єпископа не дозволило авторові замовчати негативні сторінки з його життя та діяльності, проте, в підсумку, історик дав достатньо виважену характеристику ієрархові. Так, наприклад, він уважав, що владики цілком законно “збирав” маєтки своєї кафедри, розбазарені перед тим його попередником, виправдовував його боротьбу з луцьким старостою О.Семашком та ін. Щодо кримінальних справ проти Кирила, то він цілком справедливо зауважив, що жодна з них не була доведена до вироку. М.Іванішев відстежив основні моменти участі Терлецького в унійній справі, вперше з’ясував обставини справи “бланкетів” та ін.

Великий біографічний нарис присвятив Кирилові Терлецькому інший київський історик О.Левицький³. З’ясувавши цікаві моменти походження шляхетського роду Терлецьких та його можливу освіту, дослідник, проте, відійшов від свого попередника. Відтак, досліджувана постать ієрарха була наділена новими характеристиками. Отже, за О.Левицьким, луцький єпископ керувався майже без винятку мотивами власного збагачення, був безумовним “владикою-здирником”, індеферентним в релігійному відношенні, малоосвіченим, мав “погану” репутацію в суспільстві, не мав жодного авторитету серед мирян та духовенства, унійною ідеєю перейнявся винятково з користолюбства та бажання вислужитися перед польським урядом і тим покращити своє особисте становище⁴. Врешті, Кирилові Терлецькому було винесено ще суворіший вирок: він був “у всіх відношеннях найнедостойнішим пастирем і людиною невисокої моральності”⁵. Як видається, саме О.Левицький започаткував гіперкритичний підхід до оцінки єпископа в українській історіографії, не переймаючись питаннями його архієрейської діяльності.

Схожі тенденції бачимо в російській історіографії. Наприклад, М.Коялович, який першим з істориків унії подав цілісну картину унійного процесу, показав лідерство

у ньому Кирила Терлецького та Іпатія Потія. Зрозуміло, що з позицій офіційного православ'я Кирило Терлецький виконував роль інтригана, який сфальсифікував підписи єпископату, і, таким чином, прискорив унійну справу. Цікаво, що М.Коялович першим в історіографії атрибутував ряд унійних документів, причому авторство першої унійної грамоти 1591 р. беззастережно віддав луцькому єпископові. Доволі аргументовано звучить і авторська мотивація переходу Кирила Терлецького в унію: дослідник наголошує на “нестерпності” його становища на Волині, викликаного переслідуванням урядовців, а також князя К.Острозького⁶. Надалі дослідники часто протиставляли Кирила Терлецького Іпатієві Потію, маючи на увазі користоловство першого і ревність другого. Дещо несподівано М.Коялович порівнює Терлецького з Балабаном, вважаючи їх кращими серед єпископату, що не перешкодило обом, тимчасово об'єднавшись в унійній справі, стати жорстокими ворогами.

Митр.Макарій (Булгаков) підкреслив роль єпископа як “великого відступника”, довіряючи інформації судів про злочини ієрарха, а також погоджуючись з опінією полемічної літератури⁷. Не будемо продовжувати ілюстрацію всіх відтінків згаданого підходу, застосованих істориками в минулому. Пригадаємо лише енциклопедичну статтю про Кирила Терлецького Ф.Титова, написану в тому ж річч⁸.

Ставлення українських істориків до церковних ієрархів на початку ХХ ст. найкраще ілюструють праці М.Грушевського, якого більше цікавив загальний процес розвитку унійної справи. Не вдаючись до категоричних висновків в оцінці Кирила Терлецького, дослідник все ж довіряє в цьому плані опінії сучасників (Іван Вишенський і автор “Перестороги”). Розглядаючи питання про екзархат Кирила Терлецького, М.Грушевський не виділяє єпископа в середовищі ієрархії, не відкидаючи, назагал, відомої думки Івана Франка про те, що згадану посаду єпископ дістав через підкуп. Водночас, він висуває свою версію: пропозиція утворення екзархату вийшла від самого Кирила Терлецького⁹. Згадуючи смерть єпископа, М.Грушевський не втримався від репліки, що помер “старий грішник”¹⁰.

Іншу тенденцію демонструє польська наукова традиція. Так, уже в першій великій праці з історії Берестейської унії, яку написав римо-католицький єпископ Е.Ліковський, подана досить реалістична оцінка діяльності єпископа. Чутки про різноманітні провини Кирила Терлецького автор назвав наклепами православних. На його думку, в середовищі руського єпископату Терлецький був “наймудрішим і найревнішим”. Свою велику ревність він довів на луцькому кафедральному уряді піклуванням про добро церкви. Заставши єпархію у великій руїні, Кирило Терлецький “прибрав до своїх сильних рук духовенство, відновив кафедральну церкву, родичів Йони Красенського, які розкрадали церковне майно і оббріхували та очорнювали його, позвав до суду. Боронячи єпископські маєтки і свою добру славу, доконав своїх противників енергією і витривалістю”. Головне ж, підсумовує дослідник, Терлецький став незабаром, унаслідок цих дій, “найпопулярнішим єпископом руської людності”¹¹. В оцінці діяльності владики у післяберестейський період Е.Ліковський дотримувався загальноприйнятої думки.

Найбільше уваги серед польських унієзнавців ХХ ст. приділив Кирилові Терлецькому О.Галецький. Так, він вважає його здібним та енергійним, хоч і не позбавленим особистих амбіцій. Відтак, дослідник виділяє Кирила Терлецького в середовищі руської ієрархії, передовсім за його ревність і здібність у душпатирстві, а також за моральність, інтелектуальність та поважні релігійні переконання¹².

Цікаво, що греко-католицька історіографія була більш обережною у своїх висновках, порівнюючи луцького єпископа з безкорисливим Іпатієм Потієм. Наприклад,

А.Великий зарахував владику до категорії визначних ієрархів, проте так і не зміг приділити йому більшу увагу¹³. Повна реабілітація Кирила Терлецького була зроблена вже в повоєнний час Йосифом Сліпим, який дав найвищу оцінку діяльності єпископа. Наведемо ці характеристики: “найздібніший і найдіяльніший серед єпископату”, він мав “найбільші заслуги для унії”; “найдіяльніша особа унійної акції”, “здібний, інтелегентний, рухливий і ревний єпископ, визнавався в ідеологічних і суспільних рухах на Заході...”. В луцькій та острозькій єпархії запровадив лад між духовенством, зміцнив кафедру та її маєтки, мав авторитет у князя К.Острозького¹⁴.

Досить виважену, хоч і небагатослівну характеристику владиці Кирилові дав Б.Гудзяк, вважаючи його яскравою особистістю, освіченим та бувалим¹⁵. Навпаки, ім'я єпископа частіше трапляється на сторінках монографії М.Дмитрієва (наприклад, добре висвітлено питання про участь єпископа в різноманітних конфліктах на шляху до Берестя), проте дослідник майже не характеризує його погляди на унію, з огляду на те, що збереглося лише кілька документів, які уклав сам єпископ. Короткий огляд біографії владики, викладений наприкінці книги, дуже нагадує памфлет у дусі О.Левицького¹⁶.

Сучасна історіографія історії української церкви практично не цікавиться глибинними аспектами діяльності ієрархів доби Берестейської унії (можливо, виняток становить митрополит Михайло Рагоза та володимирський єпископ Іпатій Потій), тому невелика публікація волинського філософа П.Кралука про Кирила Терлецького може розглядатися як заклик до перегляду застарілих концепцій (зрозуміло, що фактографічна підстава цієї публікації бажає бути набагато кращою)¹⁷.

Підсумовуючи історіографію проблеми, зауважимо, що досі не написано спеціальної вичерпної праці про єпископа, яка б задовільнила сучасні підходи в науці. Передовсім, дослідники майже не зачіпали його душпастирської та архіпастирської діяльності, окремі періоди в біографії ієрарха навітлені дуже фрагментарно (особливо початковий період на пінській кафедрі та поберестейський). У цій статті ставимо собі за мету ліквідувати згадану лакуну в історіографії, причому виходимо із засади, що ієрархія Київської митрополії в XVI – на початку XVII ст. являла собою, разом із чорним та білим духовенством, досить велику і вагомую соціальну верству. Враховуючи соціальне походження єпископату, який майже без винятку формувався зі шляхетського стану, наполягаємо на тому, що він становив одну із важливих категорій еліти тогочасного суспільства. Слід також мати на увазі, що в умовах бездержавності чи не єдиними національними органами влади на місцях, які можна вважати до певної міри незалежними, були духовні уряди: єпископські, намісницькі, парафіяльні, монастирські. У правовому плані вони підлягали юрисдикції польської держави, яка володіла верховним правом патронату над ними, проте в своїй діяльності залишалися незалежними (канонічно вони підпорядковувались юрисдикції Київського митрополита).

Час і місце народження Кирила Семеновича Терлецького невідомі, проте його походження з'ясовується докладніше. Терлецькі були дрібним шляхетським родом гербу Сас на Перемишльщині і походили з села Терло над р. Стрвяж (Старосамбірщина, поблизу Хирова і Старої Солі). Початкову історію роду відстежив Л.Виростек, який помітив, що відомості про їх маєток Терло не знайшли широкого відображення в актах земських і гродських судів, відтак, начебто, рід не брав участі в загальних проявах чи родинних зв'язках зем'янського життя краю¹⁸. Проте дослідник не взяв до уваги тієї обставини, що в Терлі знаходився значний релігійний осередок з церквою та монастирем, фундацію яких отримали Терлецькі. У літературі висловлювалась

думка, що наявність в найближчих околицях Самбора згромадження монастирів та єпископських маєтків, серед яких фігурує й Терло, є одним із важливих свідчень на користь існування на початку XV ст. Самбірської єпархії¹⁹. Мабуть, не випадково в роду Терлецьких з'явилося чимало духовних осіб.

Найдавнішою писемною згадкою про село та рід є на сьогодні привілей Володислава II від 28 квітня 1415 р., який підтверджував священику Михайлові і його нащадкам спадкове право на володіння землями і повинностями у Терлі, що належали храмові Різдва Богородиці та Терлівському монастиреві і були їм подаровані князем Левом²⁰. На початку XVI ст. виділяється Сенько з Терла, який 1507 р. домігся підтвердження привілею 1415 р.²¹ Вже 1508 р. Сенько отримав церковну маєтність у Дрогобичі²², започаткувавши в місті спадковий рід священиків Терлецьких, які посідали уряд в головній святині міста – церкві Св.Юрія²³. Терлецькі володіли також частинами сіл Лібухова, Росохи і Свино²⁴. Крім того, їм належала частина маєтку в Топільниці. Цікаво, що в XIX ст. ще зберігався пом'яник “топільницької” гілки роду, описаний З.Стжельською-Грінберговою²⁵.

У XVI ст. рід Терлецьких розростається – відповідно, розширюється його участь в церковно-релігійних справах. Так, 1528-1549 рр. перемишльську православну кафедру посідав Лаврентій Терлецький. Більшість дослідників вважає також, що й Кирило Терлецький – пінський і луцький єпископ останньої третини XVI – початку XVII ст. походив своїм корінням з Терла. У зв'язку з тим, що момент переїзду Терлецьких на Пінщину документально не підтверджений, в літературі робилися спроби довести, що Терлецькі були пінськими “обивателями”. Так, наприклад, упорядники III-го тому “АЗР” писали, що в актах Литовської метрики трапляються інші особи, які мали таке ж прізвище (наприклад, Афанасій Терлецький, архімандрит Лещинського монастиря, який 1588 р. посів Полоцьке архієпископство)²⁶.

Безпосередні свідчення про походження пінської гілки роду з Перемишльщини, в тому числі й Кирила, знаходяться в судових актах, на які багата діяльність єпископа на луцькій кафедрі. 14.01.1593 р. Василь Григорович Терлецький, очевидно, двоюрідний брат Кирила, зробив дарчий запис своєму синові Михайлу, в якому засвідчив походження роду з Терла. Він передавав йому в спадок свої частини в Терлі, Лібухові, Росохах і Свино на Перемишльщині²⁷. При цьому дарувальник висловив повагу до авторитету “старшого въ доме нашомъ, кривного и повинного брата моего, его милости, отцъца Кирила Терлецкого, єпископа Луцкого и Острозского”²⁸. Рідним братом Кирила був Ярош Семенович Терлецький, ім'я якого згадується в багатьох судових актах, передовсім – в усіх заповітах Кирила.

Віднайдення в актах перемишльського гродського суду джерела, датованого 3.05.1581 р., проливає додаткове світло на походження роду Терлецьких²⁹. Отже, представники роду (Яцько Кардаш, Василь Юрович та ін., всього – 10 осіб) засвідчили в суді своє походження. Протопластом роду названо Мартина Терлецького, який, за іншим джерелом, фіксується в акті 20.05.1516 р.³⁰ На жаль, незрозумілою є причина внесення до гродських актів свідчень про походження роду (можливо, саме цей документ згадується в реєстрі цінних документів єпископа від 4 травня 1596 р., записаний до Литовської метрики: “выпись зъ кгроду Премыского сознанья повинности ихъ кривное съ поприсяженьемъ на врьдѣ”³¹). Родовід, згідно з актом 1581 р. та іншими відомими джерелами, виглядає так:

Згадане джерело (1581 р.) повідомляє, що колись Мартин Терлецький, прадід \Яроша Семеновича (рідного брата Кирила), продав свою частину маєтку родичам. Відтак, Терлецькі з'явилися на Пінщині, де “бавилися службою Речі Посполитій” і “там здобули маєтності і посілості”, що зафіксувалося в пам'яті нащадків, які 1581р. звернулися до Перемишльського суду. На жаль, брат Яроша Кирило в джерелі навіть не згадується, як не згадуються й інші видатні представники роду (наприклад, перемишльський владики Лаврентій). Це може пояснюватись не відомими нам обставинами появи документа, а також стосунками між Кирилом і його родичами в 1581 р.

Розгалуження роду відбулося також у декількох інших напрямках. 1596 р. в актах Холмщини фіксується війський Феодор з Терла Терлецький, батько майбутнього холмського єпископа Методія Терлецького (1630-1649)³². У літературі відомий також Теодозій Терлецький – чернець Унівського монастиря (1589 р.), його ігумен (1590 – 1597 рр.) та економ (1606 р.), знову чернець (1611 р.)³³. У 1629 і 1630 рр. Терлецькі з'являються на Брацлавщині, де володіють частинами сіл Огіївці і Степанівці³⁴.

Оскільки питання про час переїзду Терлецьких на Пінщину залишається нез'ясованим, зробимо таке припущення. Найвірогідніше, першим переїхав згаданий Мартин: це сталося на початку XVI ст. Про батька майбутнього ієрарха Семена Терлецького відомості не фіксуються, проте нещодавно з'явилася інформація про те, що писарем кількох книг литовської метрики (1585-1589, 1589-1594, 1589-1598 і 1589-1614 рр.) був Семен (Symeon) Терлецький³⁵ (він підпорядковувався підканцлерові Габриєлеві Войні). Не виключено, що йдеться про батька Кирила. У книзі за 1585-1589 рр. згадується ще один писар – Григорій Терлецький (писарь его милости канцелярийский)³⁶, який у 1608 р. фіксується як пінський підстолий³⁷. Ще одна цікава інформація про рід на Литві: жовтнем 1569 р. датується лист Смоленському воєводі Василю Тишкевичу про ввід Яна Терлецького у володіння сільцем Особовичі Пінської волості³⁸, що дає уявлення про володіння Терлецьких (можливо, ідеться про племінника єпископа Івана, сина брата Яроша). Кирилові Терлецькому на Пінщині належали: села Гридковичі і Дубая, міста Мосаль і Річиця³⁹. За тестаментом Кирила Терлецького від 2.04.1607 р., йому належали в Берестейському і Пінському повітах двір і село Дубая, двір і село Корсуні, двір і село Гридковичі, село Річиця, село Тевковичі, село Мотоли, його братові Ярошу – Пірковичі і Річиця⁴⁰. У першій третині XVII ст. Андрій і Юрій Терлецькі володіли Річицею (дані на 1630 р.), причому, Андрій Терлецький обіймав посаду пінського стольника і підстарости (1630, 1646 рр.)⁴¹.

Кирило Терлецький мав дочку Ганну, яка вийшла заміж за шляхтича з Пінщини Івана Федоровича Велятицького, пінського земського писаря⁴². Цікаво, що, крім близьких родичів, наприклад, брата Яроша⁴³ (21.09.1595 р. Ярош вступив у володіння орендованих ним маєтків луцької єпархії – м.Рожище з присілками⁴⁴) і його дружини Марії Турівни (Марини Богухвалівни), їх сина Івана⁴⁵ та п'ятьох дочок⁴⁶, у Луцьку Кирила Терлецького оточували земляки з Перемишльщини і Пінщини, яких він прийняв на службу. Так, 14.01.1593 р. до луцьких гродських книг була внесена дарча Василя Григоровича

Терлецького (“стриєчний”, тобто двоюрідний брат Кирила) синові Михайлу на частини сіл в Терлі, Лібухові, Свиному і Росохах Перемишльського повіту, за підписом і печаткою єпископа Кирила Терлецького⁴⁷. Як уважає О.Левицький, Василь Терлецький був одним із управителів маєтків луцької кафедри⁴⁸. 3.01.1600 р. у луцькому гродському суді скаржився обиватель Перемишльського повіту шляхтич Іван Терлецький, який ще 1593 р. був запрошений Кирилом і Ярошем на службу до єпископського двору⁴⁹. Він скаржився на заборгованість в оплаті праці. З репротестації Кирила Терлецького видно, що Іван, збіднілий на батьківщині, урядовав церковним маєтком луцької кафедри Теремне⁵⁰. Тут же згадується про “стрийову” Кирила п.Андрієву Терлецьку (дружина дядька Андрія?), яка померла в Пінську⁵¹. 1.07.1600 р. Іван Терлецький відкликав свою скаргу на владу Кирила⁵². У повторній заяві на відкликання скарги, з дозволом на це короля, наголошено на родинних зв'язках Івана і Кирила Терлецьких: “ве крви повиннымъ и зъ давныхъ часовъ старожитный фамилии зъ одного дому, гербу и тытулу уживаючи съ продковъ своихъ”⁵³. У скарзі єпископа від 31.05.1591 р. згадується його служебник Прокіп Терлецький, який управляв Фалимичами⁵⁴.

Цей сюжет завершуємо тим, що і після Кирила рід продовжував давати церкві видатних представників, а також рядових священників. За свідченням З.Стжетельської-Грінбергової, в ХІХ ст. церква в Терлі знаходилася на тому місці, де колись на дубі з'явилася Божа Матір (пень того дерева знаходився під вітарем). Досить символічною виглядає і інша обставина: печатка місцевої громади мала зображення трьох церков/бань⁵⁵. Прикметно також, що на печатці Кирила Терлецького вживався, крім гербу Сас, герб Корчак⁵⁶. Крім згаданого Лаврентія, перемишльським владикою був Антоній Терлецький (1662-1669), полоцьким архієпископом Афанасій Терлецький (1588-1592), архімандритом віленського монастиря Св.Трійці Венедикт Терлецький (1661)⁵⁷. Свідчення архівного джерела про те, що до роду належав пінський єпископ Макарій⁵⁸ (очевидно, йдеться про уряд 1552-1558 рр.), викликає зацікавлення і, звичайно, потребує додаткової аргументації.

Початок “активної” біографії Кирила пов'язаний безпосередньо з актом надання йому пінського владництва. Т.Кемпа висловлює думку, що з 1573 р. князь К.Острозький здобув вплив на обсадження місцевої кафедри⁵⁹, а отже, спричинився до номінації⁶⁰. Існує неперевірене свідчення про службу Кирила писарем у литовського скарбника Миколая Тризни⁶¹. Отже, 8.07.1576 р. Стефан Баторій надав протопопові м.Пінська, священникові замкової церкви Св.Дмитрія Кирилові Семеновичу Терлецькому Пінську і Турівську єпархію, по смерті єпископа Макарія Євлашевського⁶². Цікаво, що в привілеї загально згадується участь у номінації “панів рад” ВКЛ⁶³, а також самого Кирила, який “билъ чоломъ”, щоб надання не було тимчасовим (до приїзду в край короля), а довічним, що й підтверджувалося даним привілеєм. Підкреслена також гідність номіната: він був чоловіком “цнотливим”, “статечним” у духовних справах, “въ писмъ святомъ” навченим. У документі згадується також лист короля до митрополита Іони. Грамота цікава також вимогами вищої державної влади Речі Посполитої до владництва. Отже, новопоставлений владика зобов'язувався ставити/висвячувати духовних осіб, здійснювати над ними належне урядування, пильно стежити за набоженством “во всякихъ справахъ духовныхъ” і “богомольствомъ” у церквах єпархії. Йому дозволялося “вживати” церковні маєтності як у Пінську і Турові, так і у всіх інших парафіях єпархії на “свою” користь. Щоправда, дослідники стверджують, що маєтки місцевої кафедри були нечисленними.

Про канонічність номінації та хіротонії Кирила Терлецького свідчення не збереглися. Існує припущення, що він овдовів. У зв'язку з тим, що нічого не відомо про обставини його життя до номінації, припускаємо, що попередньо він належав до білого духовенства, то ж, ставши єпископом, імені не змінив. Від шлюбу мав доньку Анну, яка вийшла заміж за волинського шляхтича Івана Велятицького. На нашу думку, припущення О.Левицького про те, що пінська кафедра дісталася Кирилові Терлецькому у звичайний спосіб, тобто через підкуп⁶⁴, не знаходить джерельного підтвердження.

На пінській кафедрі Кирило Терлецький перебував 9 років. Про цей період його духовної кар'єри збереглося обмаль інформації. Проте вона досить красномовна. 21.02.1578 р. Ст.Баторій видав привілей, за поданням Кирила, про невтручання світської влади в справи церковного управління єпархії⁶⁵. 20.07.1582 р. король повернув єпископові церковну вотчину Неньковичі, привласнену зем'янином М.Тенюкою (справа розглядалася перед тим у місцевому земському суді), з підтвердженням прав єпископа на маєток⁶⁶. 27.08.1582 р. владику вніс скаргу до берестейських гродських книг на пінського підстаросту князя Лева Войну Воронецького, який пограбував церкву Святого Духа в Пінську⁶⁷. У 1584 р. ієрей скаржився королеві на утиски пінських гродських урядників, які судили священників цивільним судом, ув'язнювали їх у замок та ін. Утискувалися й міщани, піддані кафедрі: їм не дозволялося торгувати на ринку. 31.07.1584 р. король наказав старості Янушеві Збаразькому припинити згадані утиски⁶⁸. 25.02.1585 р. єпископ Кирило домігся королівського підтвердження давніх прав пінських єпископів на безмитну торгівлю церковних вотчинних людей⁶⁹. В останній рік урядування в Пінську владику встиг ще раз поскаржитися на старосту князя Януша Збаразького. У привілеї короля від 11.03.1586 р. говорилося про різні утиски пінським церквам, гвалтовний наїзд та пограбування церкви Св.Духа. У другому позові він скаржився на старосту за несплату доходів з місцевого мита на соборну та інші кафедральні церкви (при цьому згадувався давній привілей польських королів)⁷⁰. Тут також уміщена досить цінна інформація про те, що саме владику Кирило збудував церкву Св.Духа на ділянці єврея Мошка Абрамовича, якого він вихрестив. Унаслідок цього вихрест фундував свій ґрунт і будинок на церкву “на вічні часи”⁷¹. Можна припустити також, що за протекцією Кирила його дядько Афанасій Терлецький (в миру Андрей) 1584 р. став архімандритом Лещинського монастиря під Пінськом, а 1588 р. обійняв Полоцьку архієпархію⁷².

У 80-х рр. Київська митрополія потрапила в орбіту східних і західних впливів, стала об'єктом пильної уваги Константинополя та Риму. На початку десятиліття на Русь вирушили емісари патріархату протосинкел Никифор і архімандрит Діонісій, які з Ясс передали листи патріарха Єремії II. Знаменно, що 28.04.1583 р. датований лист до пінського і турівського єпископа Кирила Терлецького, підписаний патріаршим протосинкелом Никифором і екзархом Східної церкви архімандритом Діонісієм. Опубліковане ще І.Малишевським⁷³, джерело давно відоме дослідникам⁷⁴. Прикметно, що послання до Кирила Терлецького було опубліковане в Острозі 1598 р. у складі “Книжиці”. Водночас, послання були відправлені до князя К.Острозького, до митрополита Онисифора, до православних мешканців Західної Русі. Як бачимо, в цьому “ієрархічному” ряду Кирило Терлецький посідає почесне місце. Представники патріархату величаво називали “кир” Кирила “пречестним и предобрим”, а підвладний йому клір – “христоименитим”. Не змігши дістатися Русі через татарську небезпеку, екзархи повідомили про мету своєї місії: “созрения ради церковных преданий” і “обличения” хвилювань від супротивних церков. Відтак, вони просили єпископа прийняти спудея

Теодора, який мав відвідати і митрополита та інших єпископів, а також з'ясувати стосунки православних з протестантами. Останнє завдання є найбільш цікавим: Теодор мав з'ясувати попит на конкретну східну церковну літературу ("елика потребна есть церковныхъ преданий"). Крім того, йому (спудееві) слід було надати допомогу "въ помощь учения и книгъ купования внешнихъ любомудрьцовъ учений теологовъ", на користь усіх. Отже, на сході цікавилися книжністю Русі. Навпаки, книги згаданого контексту міг би передати незабаром патріарх. До них зможуть "причаститися" молоді і теологи, з метою відпору єретикам. Наприкінці єпископові рекомендувалося прилучитися до згаданої справи "во сию богоизбранъную ползу", заради благодаті та милості Господа, під благословенням і молитвою вселенського патріарха.

Наведений матеріал ілюструє перший період архіпастирської діяльності та життя Кирила Терлецького. На нашу думку, в цей час він мало чим відрізнявся від інших ієрархів митрополії, проте, як видається, не існує жодних джерельних підстав стверджувати, що єпископ переймався лише власним збагаченням, закладав і продавав церковні маєтки і, нагромадивши багатство, використав його на підкуп задля здобуття багатшої Луцько-Острозької єпархії⁷⁵.

Наступний (і останній) період життя Кирила Терлецького тісно пов'язаний з Волинню, де він посів уряд Луцької і Острозької єпархії по смерті єпископа Йони Борзобогатого-Красенського (номінаційна грамота на нову єпархію датується 9 травня 1585 р.). Відтак, розпочалася нова епоха в житті та діяльності єпископа. Здебільшого, вона була пов'язана з підготовкою та впровадженням у дійсність унійної ініціативи. Проте не тільки унія була справою життя єпископа. Передовсім Кирило Терлецький виконував архієрейські обов'язки, зміцнював економічне становище нової кафедри. Згадані та інші аспекти його багатогранної діяльності на Волині заслуговують окремого висвітлення.

¹ Иванишев Н. Сведения о начале унии, извлеченные из актов Киевского центрального архива // Русская беседа. – 1858. – Т.3. – Кн.1; те ж, окрема відбитка, видана в: М.: Типограф. А.Семена, 1858. – 61 с. (ми користувалися відбиткою).

² Арх. ЮЗР. – К., 1859. – Ч.1. – Т.1. Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481 – 1596 гг.). – С.ХІ – LXXXVI.

³ Левицкий О. Южно-русские архиереи в XVI-XVII в. // Киевская Старина. – 1882. – Т.I. – С.49-58; його ж. Кирилл Терлецкий, епископ Луцкий и Острожский // Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П.Н.Батюшковым. – Вып.8. – Спб., 1885. – С.308-341. Перша публікація відрізняється від другої лише назвою та наявністю невеликої передмови, в якій дослідник чітко сформулював мету його екскурсів в біографістику ієрархів: на підставі свідчень судових актів він прагнув подати "рельєфну картину натури і побуту вищих церковних сановників даної епохи". Вибір об'єктом уваги Кирила Терлецького не був випадковим, оскільки О.Левицький був переконаним у тому, що саме в житті луцького і острозького єпископа "найбільш рельєфно вимальовуються типові вади владик тієї пори". При цьому дослідник застеріг, що він не збирається писати повну біографію єпископа; його також не цікавила його участь у справах унії. Незважаючи на згадані застереження, обмеження дослідження судовими актами зробило своє: нарис вийшов дуже тенденційним.

1884 р. "Київська старовина" опублікувала портрет Кирила Терлецького і коментарі до нього, без підпису. – Див.: Кирилл Терлецкий, епископ луцкий и острожский [Портрет]. К портрету Кирилла Терлецкого // Киевская Старина. – 1884. – № 10. – С.366-369. Текст коментарів досить

схожий з оцінними моментами, характерними для праць О.Левицького. Проте не виключено, що портрет та коментарі підготував М.Петров, автор біографічного нарису про Гедеона Балабана. Зокрема, на це вказує його лист до П.Батюшкова 27.05.1885 р.: "Ці портрети слугують живою вивіскою життя і діяльності оригіналів. ... Цікава і хитрувата напівжидівська фізіономія Терлецького". – Цит. за: Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). – Луцьк, 2002. – С.396.

⁴ Левицкий О. Кирилл Терлецкий, епископ Луцкий и Острожский. – С.314, 325.

⁵ Там само. – С.338.

⁶ Коялович М. Литовская церковная уния. – Т.1. – СПб, 1859. – С.76, 93, 95.

⁷ Макарий (Булгаков) митроп. История русской церкви. – Кн.5. – М., 1996. – С.306, 349; Кн.6. – М., 1996. – С.159, 160, 650.

⁸ Титов Ф. Кирилл Терлецкий // Богословская энциклопедия / Под. ред. Н.Н.Глубоковского. – Т.Х. – СПб., 1909. – Стб. 401-403.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.V. – К., 1994. – С.488-489, 501, 502, 555.

¹⁰ Там само. – Т.VI. – К., 1995. – С.581.

¹¹ Likowski E. Unia Brzeska (1596). – Poznań, 1907. – S.83, 84.

¹² Halecki O. Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej. – Т.2. – Lublin, 1997. – S.53, 59.

¹³ Великий А.Г., ЧСВВ. З літопису Християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. – Т.IV. – Рим – Львів, 1999.

¹⁴ Сліпий Й., митр. Історія Вселенської церкви на Україні. – Т.IV. – Ч.I. Від Флорентійської до Берестейської унії (1493 – 1596) / Твори патріарха і кардинала Йосифа. – Т. XVIII. – Рим, 1996. – С.201, 231, 232, 300.

¹⁵ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад Марії Габлевич, під ред. Олега Турія. – Львів, 2000. – С.155, 301.

¹⁶ Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – М., 2003. – С.213.

¹⁷ Кралюк П. Луцько-Острозький єпископ Кирило Терлецький: питання оцінки діяльності // Історія релігій в Україні. Праці XIII-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 20-22 травня 2003 року). – Кн.I. – Львів, 2003. – С.303-309. Мусимо констатувати, що, на жаль, автор не пішов далі фактографічної обмеженості статті О.Левицького, якою він скористався без жодних застережень.

¹⁸ Wyrostek L. Ryd Dragyw-Sasyw na Węgrzech i Rusi Halickiej. – Krakow, 1932. – S.51.

¹⁹ Див., напр.: Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI-XVIII століттях: історичні нариси. – Львів, 2004. – С.94.

²⁰ Текст давньоукраїнською мовою та в латиномовній копії XVIII ст. опубліковано: Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження. Тескти. – Львів, 2004. – №20. – С.811, 812. Зрозуміло, що факт надання Терла князем Левом є під питанням, як і в більшості випадків з його грамотами. О.Купчинський слушно зазначає, що церква у Терлі зовсім не випадково названа монастирською. З огляду на те, що Терлівський монастир існував одночасно з Лаврівським, можна стверджувати, що обитель у Терлі могла володіти князівськими грамотами, про які пізніше згадувалось у королівських привілеях. – Там само. – С.586.

²¹ Matricularum Regni Poloniae summaria. – Т.IV. – №7186 8484.

²² Ibid. – № 8726.

²³ Останнім у "дрогобицькій" гілці роду був отець Василь Терлецький, який 15.12.1680 р. склав заповіт. – ЦДІАЛ. – Ф.201. – Оп.4в. – Спр.333. – Арк.39-40.

²⁴ Див.: Левицкий О. Вказ. праця. – С.15.

²⁵ Strzetelska-Grynbergowa Z. Staromiejskie. Ziemia i ludność. – Lwów, 1899. – S.241. На її думку, пом'яник походив з XVI ст., писався спочатку кирилицею, зати́м по-руськoму латинськими лі́терами, на́решті – ці́лком польськoю. До 1817 р. у записах наведено близько 100 і́мен, першим серед них був ієромонах Казимир. Наприкінці XIX ст. пом'яник вже не зберігався у місцевій церкві, де традиційно правилися служби за Терлецьких. Подальша доля пом'яника невідома.

²⁶ АЗР. – Т.III. – Примечания. – №48. – С.11. Історики в минулому не сумнівалися, що єпископ Афанасій був рідним дядьком Кирила. – Див., напр.: Макарий, митр. (Булгаков). История русской церкви. – Кн.5. – С.245.

²⁷ Арх.ЮЗР. – Т.I. – Ч.1. – №80. – С.334-337.

²⁸ Там само. – С.335.

²⁹ ЦДІАУЛ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 297. – С.625-627. Принагідно висловлюю подяку п.І.Смутку за люб'язну підказку даного джерела.

³⁰ Там само. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.9. – С.119-120.

³¹ Акты ЮЗР. – Т.I. – №218. – С.262.

³² Площанский В. Предисловие // Акты ВАК. – Т.XXIII. – С.LXIX. Довідник урядників Руського воєводства відно́тує його як войськoго в Городку бі́ля Льво́ва, але в 1624 і 1631 рр. – Urzędnicy wojewdyztwa ruskiego XIV-XVIII wieku. Spisy / Oprac. K.Przyboś. – Kyrnik, 1987. – S.109; довідник урядників Белзщини та Холмщини не згадує взагалі. – Urzędnicy wojewdyztwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku. Spisy / Oprac. H.Gmiterek i R.Szczygieł pod. Red. A.Gąsiorowskiego. – Kyrnik, 1992.

³³ Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст. – кінець XX ст.). – Львів, 1998. – С.157. У позові на о.Теодозія від 6.10.1593 р., поданого від імені митрополита, його названо “відступником зверхності”, оскільки він не отримав дозволу і благословення короля і митрополита. – ЦДІАУЛ. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.348. – С.1413-1414.

³⁴ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę. 1569 – 1648. – Warszawa, 2000. – S.187.

³⁵ Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389 (Литовская метрика). – Оп.1.Книги записей – литовские. – №72,76,80; II.Книги судных дел. А.Литовские. – №278,282. (<http://starbel.narod.ru/metrika/rgada100.htm>).

³⁶ Там само. – Книги записей. – № 73; Книги судных дел. – № 279.

³⁷ Площанский В. Предисловие. – С.LXIX.

³⁸ РГАДА. – Ф. 389 (Литовская метрика). – Оп.1.Книги записей. – 52 (1569-1570). – Л.62.

³⁹ Левицкий О. Вказ. праця. – С.314.

⁴⁰ АСД. – Т.1. – № 76. – С.231, 232.

⁴¹ Акты ВАК. – Т.XVIII. – № 273. – С.314; № 299. – С.347.

⁴² АСД. – Т.1. – № 76. – С.231.

⁴³ Ярош згадується в джерелах, починаючи з 1586 р. – Иванишев Н. Вказ. праця. – С.17.

⁴⁴ ЦДІАУК. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.516. – Арк.14.

⁴⁵ Акты ЮЗР. – Т.I. – №218. – С.263.

⁴⁶ Принаймні, у заповіті від 2.04.1607 р. Кирило тепло згадує брата Яроша, для п'ятьох дочок якого передбачався солідний посаг. – АСД. – Т.1. – №76. – С.232.

⁴⁷ Арх.ЮЗР. – Т.I. – Ч.1. – №80. – С.334-337.

⁴⁸ Левицкий О. Вказ. праця. – С.315.

⁴⁹ Арх.ЮЗР. – Т.I. – Ч.6. – №107. – С.274-276.

⁵⁰ Там само. – №111. – С.280.

⁵¹ Там само. – С.281.

⁵² Там само. – №115. – С.292.

⁵³ Там само. – № 124. – С.317.

- ^{54.} Арх.ЮЗР. – Т.I. – Ч.I. – №72. – С.300; Левицкий О. Вказ. праця. – С.315.
- ^{55.} Strzetelska-Grynbergowa Z. Staromiejskie. Ziemia i ludność. – №10. – S.218.
- ^{56.} Печатка Кирила Терлецького на акті Берестейського собору 1596 р. опублікована і описана: Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233-1799. – К., 1972. – С.375, 376. Прикметно, що одне із розгалужень роду у XVIII-XIX ст. – Терлецькі-Саввичі – печатувались лише гербом Сас. – Див.: Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Oprac. A.Wajs. – Warszawa, 2001. – S.120.
- ^{57.} Площанский В. Предисловие // АВАК. – Т.ХХІІІ. Акты Холмского гродского суда. – Вильна, 1896. – С.LXIX-LXX.
- ^{58.} ЦДІАУЛ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 297. – С.626.
- ^{59.} Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S.99.
- ^{60.} Незважаючи на те, що дане припущення не підтверджується документально, воно не позбавлене логіки. Так, у другому стольному місті єпархії, м.Турові, князь мав з 1563/1564 р. кільканадцять сіл, які він віддавав у користування православного владики, причому одне село призначалося на утримання церкви в Турові. – Ibid. – S.242.
- ^{61.} Левицкий О. Вказ. праця. – С.309. Дослідник припускає також, що Кирило отримав “нормальну” для того часу освіту: знав грамоту, в тому числі і польську мову, Литовський статут та інші правові кодекси. Недоліки освіти компенсував пізніше самоосвітою та спілкуванням з добре освіченими людьми.
- ^{62.} АЗР. – Т.IІІ. – №65. – С.188-189. Митр. Макарій уточнив інформацію привілею про попередника Кирила Терлецького на луцькій кафедрі: після Макарія її недовго посідав Йона Протасович, а за ним – наречений єпископ Андрій Русин. – Макарий, митр. (Булгаков). История русской церкви. – Кн.5. – С.403, прим.385, 398.
- ^{63.} Переконаність митр.Макарія в тому, що Кирила Терлецького “обрав” на кафедру не король (“як це було раніше”), а пани ради, які нібито самі “дали” кандидатові грамоту на єпархію (Макарий, митр. (Булгаков). История русской церкви. – Кн.5. – С.219), не знаходить джерельного підтвердження.
- ^{64.} Левицкий О. Вказ. праця. – С.312.
- ^{65.} АСД. – Т.6. – №124. – С.285-286.
- ^{66.} АЗР. – Т.IІІ. – №133. – С.273.
- ^{67.} АВАК. – Т.3. – №10. – С.14-17.
- ^{68.} ОДА. – Т.I. – №104. – С.50.
- ^{69.} АЗР. – Т.IІІ. – №150. – С.293-294.
- ^{70.} Там само. – №160. – С.303-304.
- ^{71.} Там само.
- ^{72.} Див.: Сапунов А. Витебская старина. – Т.V. Материалы для истории Полоцкой епархии. – Ч.I. – Витебск, 1888. – № 53. – С.83.
- ^{73.} Мальшевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. – Т.IІ. Приложение II. – К., 1872. – С.99-100.
- ^{74.} Наприклад, Б.Гудзяк передає його зміст: – Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад Марії Габлевич, під ред. Олега Турія. – Львів, 2000. – С.176.
- ^{75.} Див., напр.: Левицкий О. Вказ. праця. – С.314. Останній раз наголошував на такому трактуванні подій М.Дмитрієв. – Дмитриев М.В. – Вказ. праця. – С.213.

Леонід Тимошенко.

Єпископ Кирило Терлецький: родовід і початок духовної кар'єри.

У статті зясовується походження шляхетського роду Терлецьких з Перемишльщини, одна з гілок якого переїхала на Пінщину, а також простежується архіпастирська діяльність Кирила Терлецького – єпископа Пінського і Турівського (1576-1585). На підставі широкого кола джерельних матеріалів спростовується ряд історіографічних міфів.

Leonid Tymoshenko.

Bishop Kyrylo Terletskiy – the bloodline and the beginning of the spiritual career.

The article deals with the origin of the Terletskiys gentry clan from the Peremyszl land, one brunch of which moved to Pinshchyna land and the activity of Kyrylo Terletskiy, the bishop of Pinsk and Turiv is traced (1576–1585). On the basis of the original sources the number of histiriographical myths has been refused.

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ САМОВРЯДНИХ ПЕРЕДМІСТЬ МІСТА ЛЬВОВА XVI–XVIII ст.

ПОНЯТТЯ (СЕНС) ТЕРМІНУ “ПЕРЕДМІСТЯ”

Наукових розвідок, котрі б стосувалися історичної топографії передмість Львова, практично не існує. Окремі дані можна віднайти у студіях А.Петрушевича, Р.Зубика, І.Крип'якевича, М.Капраля¹. Винятком є дослідження Р.Могитича, здійснене на засадах урбаністичного аналізу². До останнього часу найбільшу увагу проблемам історичної топографії та локалізації окремих давніх об'єктів присвячували краєзнавці³, серед праць котрих детальністю і скрупульозністю виділяються розвідки Йосипа Гронського⁴. Немало даних щодо історії львівських передмість можна віднайти в довідниках і покажчиках⁵, окремих путівниках⁶, літературно–публіцистичних творах⁷.

Відсутність даних про адміністративний та фізичний поділ львівського маґдебурзького передмістя на дві частини (Краківське та Галицьке) спричинює неможливість встановити, який зміст вкладали в поняття “передмістя” урядовці міської ради, королівські чиновники та загалом поспільство на різних часових зрізах.

На початку австрійського періоду, як впливає з гросбухів Йосифінської метрики⁸ та з Опису границь львівських передмість⁹ під “передмістям” розуміли ту частину теренів, юридично закріплених за містом, яка територіально не належала ні до середмістя, ні до міських сіл. Записи Йосифінської метрики мають архаїчне нашарування господарсько–адміністративного устрою попередньої польської доби, тому можна вважати, що саме таке тлумачення поняття “передмістя” побутувало і в пізній Речі Посполитій. Це підтверджують і записи податкових реєстрів XVIII ст., де завжди названі Галицьке і Краківське передмістя¹⁰. У фіскальних документах початку XVII ст. теж фігурують обидві назви з атрибутивним компонентом “передмістя”¹¹.

Водночас, і у фіскальних, і в синхронних документах іншого характеру вживання поняття “передмістя” деколи має розмитий характер. Зокрема, в Описі границь львівських передмість 1788 р. є таке уточнення розташування межового знаку: “koło drogi z Zniesienia na przedmieście Tarnawka idące”¹². В реєстрі шосового податку за 1768 р. власна назва Тарнавка фігурує без атрибутивного компонента і вписана після заголовку “Krakowskie przedmieście”: “Czynszownicy WW OO. Dominikanów w mieście zostających z Tarnawki, z pułtora chłopa”¹³. Проте в цьому ж фрагменті документа (через шість позицій) сформульовано такий запис із застосуванням цього ж атрибутивного компонента щодо іншої власної назви: “Czynszownicy na przedmieściu Porzycze zwanym mieszkający z puł Chłopa”¹⁴. Відомо, що Поріччя станом на початок XVII ст. мало статус села, оскільки в “Головному інвентарі...” “1608 р. включене в “Śosty tract na wioski, które do stu łanów należą”¹⁵, але територіально належало до Краківського передмістя¹⁶. Яку територію розуміли під назвою Тарнавка¹⁷ можна визначити за допомогою Йосифінської метрики, де зазначена “Jur[isdycja] Tarnaws[ka]”¹⁸. Домоволодіння вказаної юридики

сьогодні б знаходилися по правому боці вул. Б.Хмельницького від орієнтаційного № 82 до № 98, включаючи непарний № 137¹⁹. Наведене вище формулювання з Опису границь стосується місця розташування 80-го кіпця, що знаходився приблизно на сучасному стику вул.Б.Хмельницького та вул.Волинської, тобто, зовсім близько від місця, визначеного за допомогою Йосифінської метрики. Порівняння отриманих даних дозволяє зробити висновок, що синхронний до метрики Опис границь називає юридику передмістям.

Вживання терміну “передмістя” в контексті якогось меншого утворення (юридики) на території офіційного передмістя можна зустріти і в Д.Зубрицького, котрий пише, що в 1704 р. Францішек Йордан захопив міський маєток на Зеленому передмісті²⁰. Автор “Хроніки міста Львова”, очевидно, вживаючи атрибутний компонент, опирався на формулювання оригіналу документа. В гродських львівських книгах під 1739 р. виявлений запис, що, як вказує прізвище власниці, мусить стосуватися цієї ж території: “Ichmościyw Panyw Jyzefa Strzemeńskiego y Karoliny Jordanowey Małzonkyw Starostyw... Jurisdycyą Jordanowską Zielona nazwaną na przedmieściu Halickim leżąca...”²¹. Які терени розумілися під Зеленим передмістям, впливає з дещо пізнішого документа – шосового реєстру 1768 р., де записано: “Czynszownikyw 3 do Jeym[ości] pani Kucharskiey na Zielonym należący, z ćwierci [chłopa]”²². Відповідно до Йосифінської метрики, названі чиншівники мешкали по непарному боці від середньої частини сучасної вул. Снопківської і початку вул.В.Стуса.²³ Приблизно на рівні розташування згаданих домогосподарств на карті 1841 р. розташований напис “Zielona”, нанесений впоперек ліній вулиць, тобто в такий спосіб, що сприймається як горонім, а не одонім.

Власна назва Зелене/Зелена двічі вжита з різними атрибутними компонентами (передмістя, юридика) і раз – узагалі без нього. Це отже, вказувати, що автор запису не знав, який атрибутний компонент приставити до власної назви, а отже, вказує на нестабільність цього атрибутного компонента. Це ж стосується і плутанини з атрибутним компонентом щодо назви Тарнавка. Термін “передмістя”, вжитий при назві Поріччя, можна пояснити не до кінця з’ясованим правовим статусом села на території передмістя. Неадекватне застосування атрибутного компонента “передмістя” до власних назв у документах XVIII ст., зумовлене певною окремішністю (правовою чи територіальною) деяких груп домоволодінь, є, швидше, винятком, ніж правилом.

У згаданих документах початку XVII ст. (обидвох списках “Толовного інвентаря...” та “Книзі границь”) атрибутний компонент “передмістя” застосований виключно до власних назв “Галицьке” та “Краківське”. В старшому від них Акті люстрації львівського староства 1570 р. один раз поєднано термін “передмістя” з назвою “Сокільницьке”: “Sixtustow łan ieden przeciwko niemu część przedmieścia Sokolnickiego”²⁴. В цьому ж документі власна назва Сокільницьке /Сокільницька/ Сокільницький вжита ще тричі із застосуванням різних атрибутних компонентів (місто, вулиця, гостинець): “łan ieden Piotra Hand[la] poczyna się z drugą stroną miasta sokolnickiego od forty mieyskiey...”, “Pełczynski łan ieden, przeciwko niemu ulica Sokolnicka przedmieścia Halickiego”, “od Łanu Syxtusowego który już poszł pod cegielnią na gościniec Sokolnicki...”²⁵. Якщо для опису одного і того ж терену з однією і тією ж власною назвою використано розмаїття атрибутних компонентів, то можна твердити про невизначеність чи розмитість останніх, що, крім поняття “передмістя”, особливо стосується трактування поняття “лан”.

Для ілюстрації необхідно процитувати низку уточнень, ужитих в Акті люстрації львівського староства 1570 р., щодо розташування деяких зі ста міських ланів: “treci łan pana Doktoryw y cwiерć Temwrowskiey, przeciwko niemu część Halickiego przedmieścia ...

czwarty podle niego szpitalny łąn, przeciwko niemu tegoz przedmieścia Halickiego część... Podle szpitalnego Frayborkowskie pułzosta łąnu przeciwko nim przedmieście Halickie... za temi łąny uso łąn Temryczowski, przeciwko niemu sztuka przedmiescia Halickiego residet... Po tych łąniech są łąnow pułczwarta Justowych ma folwarczek; przeciwko tym łąnom niemasz przedmiescia, ale zasziłi góry Swinoryie rzecone... Podle niego łąnow Tłustego Marcina trzy bez cwierci, przeciwko nim osada, młyn, staw y ulice dwie na przedmiesciu Halickiem, a tu się dotykaia tę łąny Połtwie... Podle nich Bracki łąn mieyskiego Altarzysty, przeciwko niemu część przedmiescia Halickiego, młyn prochnowy y stawik na tey rzece Połtwi... Podle tego Harbkowski łąn ieden, na przeciwko niemu ulica przedmiescia Halickiego, miszczanin Handeł trzyma Pełczynski łąn ieden, preciwko niemu ulica Sokolnicka przedmiescia Halickiego, staw, cegielnia²⁶. При некритичній інтерпретації тексту Акту може скластися враження, що Галицьке передмістя Львова утворювало окремі анклав, розкидані поміж ланами. Аналогічно автор Акту трактує всі інші утворення (оселі, вулиці, фільварки, цегельню, млини, пасіку, вигін) розташовані на передміському терені: “przeciwko łąnu w osadzie przedmieyskiej iest ulica Pretermementowska, a wyszedzsy z ulicę są zagrodniczy... przeciwko tym łąnom tylko ich folwarki są... Podle nich Handlowskich łąnow pułpięta przeciwko nim iest folwark z sadzawkami, wygon mieyski przeciwko nim y dla tego osydy²⁷ niemasz... przeciwko nim²⁸ cegielnia mieyska, a wygon od miasta icso mieyski... przeciwko nim²⁹ osada, młyn, staw y ulice dwie na przedmiesciu Halickiem... przeciwko niemu³⁰ ulica Czarna Hanuszowska³¹”.

З одного боку, слово “передмістя” з власними назвами (“przedmieyscia Halickiego y części Krakowskiego...”³²) ніби однозначно описує ці терени, з іншого – спостерігається протиставлення заселених територій угіддям. Різано–кластерне сприймання автором Акту території передмістя, умовний перекий передміського терену, крім адміністративної невизначеності, пояснюється неправильним трактуванням поняття “лан” у контексті формування загального міського простору.

Поняття поділу на лани виникло як наслідок використання мірничого критерію, що первісно використовувався для натурного наділу території міста поза мурами. Первісно поняття “лан” означало одиницю площі, а збірна форма “лани” – сумарну площу, що перебувала під юрисдикцією магдебурзького міста. Саме в такому сенсі використано поняття “лан” в привілеях 1356 р. та 1372 р.³³ В натурі “лан” (франконський) являв собою прямокутну дуже витягнуту земельну ділянку довжиною біля 2300 м і шириною понад 100 м³⁴. Лани оточували середмістя (“місто в мурах”) вузькими сторонами і радіально тяглися до периферії загальної міської території³⁵, тобто, починалися від зовнішнього “чола” (прясла) оборонних мурів, що служили і межею між середмістям та передмістями.

ІСТОРИЧНИЙ ЛАНДШАФТ ЛЬВІВСЬКИХ ПЕРЕДМІСТЬ³⁶

Образно “ланову” структуру можна розглядати як базовий нижній шар, на котрий накладаються інші. Тобто, на умовно поділених на лани – одиниці площі передмість ведеться господарська діяльність, виникають оселі людей; все це перебуває в адміністративній та фінансовій залежності від магістрату, існує ще безліч інших зв'язків та пов'язань.

Унаслідок тривалих часів операцій з купівлі-продажу та оренди землі, виникнення щораз нових осель, фільварків, сіл відбувся значний перерозподіл первинної “лано-вої” структури передмість. У господарському відношенні земля використовувалася під угіддя (поля, городи, пасовища і т.п.), на ній засновували підприємства (млини, цегельні, кар’єри).

Спосіб господарювання на передмістях, що дотримувався до останньої третини XVIII ст., випливає з Йосифінської метрики. Типове домогосподарство переважно складалося з будинку, одного чи більше городів. Часто до такої господарської одиниці належали ще поле чи поля (“Antoni Majewski Dom 2gi. Ogrod tegoż. Pole tegoż”³⁷), лука (“Woyciech Gnus D[etto] D[etto]”³⁸. Ogrod tegoz. Łąka tegoz Gnusa za rzeką Połtwią od Zamarstynowa”³⁹), пасовище, ліс (“Wrubel Dom do S Stanisława. Ogrod tegoż... Pole tegoż. Pastwisko tegoż. Zapust lasu...”⁴⁰), рідше – сад (“Karkulewski. Dom. Sad tegoż”⁴¹), рибний ставок (“Pidawski. Dom. Ogrod tegoż. Sadzawka tegoż....”⁴²), землі під перелогом (“Ugor”⁴³).

Крім того, в усіх чотирьох частинах Йосифінської метрики для передмість Львова можна відстежити ряд таких підприємств, як цегельні і млини (cegielnia; młyn); кар’єри для видобування каменю (“Łysa Góra ta żadnego pożytku nie czyni inocz co piasek z kamyczki drobne biorą, iednak na 8 część rachowana”⁴⁴) та піску (“Gyra do Cegielni”⁴⁵). Було декілька закладів харчування, названих корчмами і аустеріями⁴⁶ (karczma; austerya). Зафіксовано декілька фільварків (folwark): “Folwark XX Dominikanyw Mieyskich. Dom”⁴⁷, “Folwark OO.Karmelityw Trzewiczkowych z Halickiego przedmiescia”⁴⁸, “Folwark XX Extrynitarzy”⁴⁹, “Folwark P.Stetkiewicza pod tym Szpital Alumnatik zwany albo Zbor”⁵⁰, “Folwark Justyny Kamińskiey. Sołtystwo”⁵¹, “Folwark tegoż [Alexandra Zielkiewicza] taż Jur[idika] Tarnaws[ka]”⁵² “Folwark ExTyatt[yniw] bez Numeru”⁵³, “Jan Ratynski. Folwark tegoż bez Numeru”⁵⁴, “Folwark tychże [P.P.Ormienskich]”⁵⁵ і немало специфічних домогосподарських утворень, що в той час іменувалися двориками (dworek)⁵⁶.

Перед тим як порівнювати в ретроспекції дані Йосифінської метрики з документами часів Речі Посполитої, необхідно пригадати, що зі зміною державної належності Львова було здійснено кардинальні зміни в податковій політиці і системі оподаткування. Йосифінська метрика для кожного з населених пунктів Галичини була списана в 80-х рр. XVIII ст. в рамках фіскальної реформи австрійської влади. Основне завдання метрики полягало в проведенні тотального поземельного кадастрування нерухомої власності, що полягало в переліку всіх її складових. Тому списки Йосифінської метрики є ідеальним джерелом для студії господарського устрою.

Для ретроспективного порівняння даних Йосифінської метрики придатними є реєстри шосового податку, котрий від моменту виникнення збирався від дому (будинку, кам’яниці, халупи і т.д.) з певним доповненням від комірників, якщо такі були. З передмість шосовий податок збирали в надзвичайних випадках, що називалися ординаціями. Цей обов’язок повинні були виконувати ландвійт зі слугами. Залежно від призначення зібраної суми, шос уважали і фіксували як міський або королівський. Міський шосовий податок перетворився в усталений при кінці XVI ст. відповідно до рішення Ради сорока мужів (Quadragesimavirat); з того часу шос складався з двох частин: ab area (нараховувався від площі, котру займала житлова будівля та прилегла територія, наприклад, внутрішнє подвір’я середміської кам’яниці) і laudum (додаток, що обчислювався на обіговий капітал). На львівських передмістях величина шосового податку залежала від будинку і зростала за наявності в ньому комірників. Деколи розмір шосу визначали залежно від віддалі будівлі від “міста в мурах” Р.Зубик стверджує,

що земельні податок і чинш від домогосподарств сплачували власники фільварків та інших великих господарських одиниць, а міський та королівський шоси і шарварковий чинш – безпосередньо орендарі.⁵⁷ У всі три реєстри – 1768 р., 1770 р. та 1771 р.⁵⁸ – внесені, крім іншого, чиншівники різних фізичних і юридичних осіб. Податок накладався сумарно на таку об'єднану групу, що в правовому розумінні відповідала юридикції або лібертації. Очевидно, що величина податку повинна була залежати і від кількості чиншівників одного власника при умові, що їхні господарства були більш – менш рівноцінними⁵⁹. В реєстрах шосового податку зафіксовані тільки групи чиншівників, що не дає змоги відстежити складові їх господарської діяльності.

Найдрібнішим утворенням, зафіксованим у реєстрах шосового податку, є дворик (“dworek”). Деякі з цих двориків ідентифікуються з даними Йосифінської метрики, що, в свою чергу, дозволяє визначити місце їх розташування з точністю до орієнтаційної адреси кінця XIX ст. Для прикладу:

Шос 1768 р.			Шос 1771 р.			Йосифінська метрика 1788 р.			конспр, Фр	Сучасна адреса
поз	запис	арк.	поз.	запис	арк	поз	запис	арк		
43	Czynszownikow 2. WW OO. Karmelitow Trzewikowych, z Cwierci Chł[opa]	409	35	Dworek JWP.P. Dzieduszyckich ad prasens WW OO. Karmelitow Trzewikowych z pułChłopa Tamże dwoch Czynszownikow z pułchłopa	658	751	Folwark OO.Karmelitow Trzewiczekowych z Halickiego Przedmiescia	2, 663в.	-	Драгоманова
140	Dworek WW. OO. Trynitarzow Za S. Anną z Chłopa	419				308	Folwark XX Extrynitarzy	3, 303в.	211, 212	Городоцька

Як видно з таблиці, господарські утворення, названі Йосифінською метрикою фільварками, в реєстрах шосового податку іменувалися інакше (двориком або навіть домоволодіннями чиншівників). Переважна частина двориків другої третини XVIII ст. належала власникам – шляхтичам, що не є типовим для ранішого періоду і не дозволяє порівняти на мікрорівні шосові реєстри з документами XVI – початку XVII ст.

Вибірка інформації з “Головного інвентаря...” 1608 р., що стосується способу господарювання і забудови на передмістях Львова, дає змогу уявити:

– як використовувалися угіддя: “ogryd, ... winnica mieiska, ... pole, ... role za nią ku ogrodu Jana Mularza Octoty, ... pola ku pasiece Grzeška Liska, ... Bigosowa pasieka, ... góra lasem zapuszczona, ... łąka na ieden łąn długa...”;

– які підприємства закладали: “młyn miescki, ... cegielnia miescka, młynek Swinoryscy starego Marcina młynarza”;

– які існували і як називалися поселення передміщан: “miesckiego Łyczakowa osada, ... osady u ogrydow ulice, ... wola Stączłowa nazwana ...”⁶⁰.

Розташування угідь впливає з окремих уточнень документа, зокрема “mistrz Simon otrzymał ogryd z lasku na samym czele tego półtunku... A ta łąka miała leżeć między rolami na obie stronie folwarku p. Miohelkunczy”⁶¹. Цікавим є опис порівняно щільної забудови на терені другого тракту⁶², де переважно мешкали ремісники: “Przy tym domu rzemieśnikami osadzone u gościnne, iak w iednym okręgu wszakże z ulicami u przycznicami przy drogach, gościńcach różnych”⁶³. Сукупність цих будинків у пізніших документах називалася оселею або вулицею Під Сторожею, котру Р. Зубик трактує як “продовження міста поза мурами”⁶⁴. Відповідно до реєстру контрибуції 1569–1583 рр. у цьому місці оподатковувалося всього 123 будинки⁶⁵.

Фільварки в “Головному інвентарі...” загуються неодноразово, причому з елементами опису їхньої структури, розташування чи форми власності: “1an albo folwark, ... folwark szpitalny, ... dwa folwarki, ieden – Na Skafce D.Marcina Rottendorfa złotnika. A drugi za nim nad Swinoryią p. Tomaszów Karczów, którzy do tegoż szpitala czynszuiacy... folwark iest z lasem u s polem przy samy Kozielnickiey granicy, ... folwark bez osady, ... folwark miał łąke na ieden łąn długa, ... ogród albo folwark, ...”⁶⁶.

Книга границь 1607 р. (як впливає з її назви і призначення) містить мізерні дані щодо господарського використання угідь, прилеглих до загальнономіських меж: “wygon Kleparowski, ... Staczłowe łąky u polko Woinarowskie, ... skotnik”⁶⁷ Kleparowski...⁶⁸

За Актом 1570 р., на Галицькому передмісті Львова були:

– угіддя: “sadzawki ... wygon mieyski”

– підприємства: “cegielnia mieyska, ...młyn, staw, ...młyn prochowny u stawik na tey rzecze Połtwi...”

– забудова: “w osadzie przedmieyskiej iest ulica Pretermętowska a wyszedzsy z ulicę są zagrodnicy ktore oni mianowali przedmieszczany ... w osadzie przedmieyskiej ulica szpitalna... osada ... ulica Czarna Hanuszowska...”⁶⁹.

Для Краківського передмістя Акт подає майже узагальнений опис його забудови: “u na tey wywiedzionej rzecce iest młyn zimnowodzki Krylu Jmci u domy młynarskie u dwie sadzawce. A teraz in isto Interstitio Rzeczyska tey nowey Rzeki okupuią ulice Przedmiescia circiter centum”⁷⁰ Domos u Ogrody. ... na tym Rzeczysku została tama gdzie wyparło wodę na młyn u na staw”⁷¹. В Акті при переліку розташування ланів Галицького передмістя декілька разів у різній редакції загуються фільварки: “folwark Pawła Jelonka kuszniernia mieszczanina lwowskiego, ... folwarczek, ... folwark”⁷².

Порівняння даних, вибраних із документів XVI–XVIII ст., про форми господарювання і забудову львівських передмість переконує, що спосіб використання земельних угідь, сільськогосподарське підприємництво та поселення людей (передміщан та інших власників передміських ґрунтів) залишалися незмінними. Протягом усього цього часу угіддя переважно використовувалися для рільництва та городництва. Де-не-де були сади, збереглося обмаль виноградників⁷³. Пасовища і луки, призначені для сінокосу, свідчать про тваринництво. Часто ліси висаджували спеціально (шкілки чи запусти), причиною чого було широке використання деревини, в першу чергу для будівництва.

Для цієї ж мети велося видобування каменю та піску. На численних потоках, з котрих складалася Полтва, і на самій ріці було немало млинів та рибних ставків. Поселення передміщан творили окремі скупчення в цьому історичному ландшафті. Домогосподарство складалося із будинку з подвір'ям та господарськими приміщеннями, далі до нього прилягали город, сад, поле. Така господарська одиниця творила видовжену смугу, периферія котрої часто губилася в лісі чи дебрах. Поселення називали оселями (*osada*) або вулицями, можливо, останні мали щільнішу, більш наближену до міського типу забудову, як, наприклад, вулиці Під Сторожею.

Описана картина передмість Львова є дуже близькою до історичного пейзажу тогочасного села. Різниця полягає в значній кількості передміських монастирів⁷⁴ (переважна більшість котрих з'явилася протягом XVII ст.) та фільварків.

Фільварок⁷⁵ – господарство феодала, що було невід'ємною частиною функціонування пізньосередньовічного та ранньомодерного села в центральній Європі. В Польському королівстві така форма господарської діяльності різко зросла протягом XIV–XV ст.⁷⁶; для утримання фільварку використовувалася наймана і підневільна праця феодално залежних людей О. Степанів уважала, що декілька міських сіл (Замарстинів, Голоско Мале, Клепарів) на етапі заснування мали соціально–економічну форму фільварків⁷⁷, а пізніше набули адміністративного статусу села. Інші синхронні фільварки продовжували розвиватися на території передмість, не змінюючи своєї назви і господарсько–економічної суті. Очевидно, на передмістях упродовж усього магдебурзького періоду виникали, розвивалися і занепадали нові фільварки.

Структуру фільварку на загальній території Львова Р.Зубик описав на прикладі фільварків, що займали частини міських сіл Львова. Площа такого фільварку складала приблизно 0,25% від загальної площі села (зайнятої домогосподарствами підданих власника). До фільварку належали: рілля (гумно), луки, городи, сади, стави, ліси, млини, корчми, гуральні⁷⁸. Так, у міському селі Кульпарків з 1602 р. був емфітевтичний фільварок на двох ланах⁷⁹ і обшарах нащадків засновника села Вольфовича, тоді ж Еразм Сікст заклав фільварок на одному лані⁸⁰. В Брюховичах до 1616 р. існував власний фільварок міста, який не окупився і був переданий в оренду якомусь Познаньчику⁸¹.

Певніше всього, фільварки на передмістях (особливо, на їх околицях) були дуже подібними до сільських. Територія фільварків була різною за величиною, про що свідчить Акт люстрації 1570 р., де вжито зменшену форму “фільварочок” (*folwarczek*)⁸². Р. Зубик згадує про передміські фільварки, що станом на 1607 р. перебували у приватній власності міщан, сумарно займаючи площу у сім з половиною ланів⁸³. Окремо цей же автор пише про фільварок на Гандльовських (Коснарівських) ланах⁸⁴, котрий протягом 38 років був власністю шляхтича (“*Zophia Stanisławowa Handlowa... Anno 1575 w tym zaś wszystkie ten folwark y z cegielnią pradufa*”⁸⁵ р. *Dumbrowskiemu pod protestacją pp. radziec A[nn]o 1586 fer[ia] 4 ante Laere*”⁸⁶ “)”.⁸⁷ У 1613 р. Мартин Кампіан (у той час лавник) відкупив від цього шляхтича Домбровського (*Dąbrowskiego*) і в 1614 за ту ж ціну відпродав місту. Фільварок розпарцелювали, парцелі були надані міщанам в оренду різної форми, двір розібрали і перенесли до Зубри⁸⁸.

Звідси випливає, що двір (дворик) міг бути складовою частиною фільваркового господарства на міській території. Фізично – це будинок з відповідною інфраструктурою, в котрому мешкав власник фільварку. В документах XVI–XVII ст. (Акті люстрації львівського староства, Книгах границь, Головному інвентарі) дворики не згадуються, що можна пояснити характером цих документів. Частина двориків, названих у реєстрах шосового податку XVIII ст., можливо, належала власникам фільварків. Розмитість

понять, характерна для документів маґдебурзького періоду, не дозволяє беззастережно витлумачити, що маґістратський урядовець вкладав у зміст слова “дворик”. Відсутність будь-якої згадки про фільварки в фіскальних документах XVIII ст. дозволяє, принаймні, поставити питання, чи не були в цьому періоді тотожними поняття “дворик” та “фільварок”. Термін “фільварок” знову з’являється в документах в останній третині XVIII ст. після приєднання Галичини до Австрійської монархії. Проте жоден із дев’яти фільварків, названих Йосифінською метрикою 1778 р., не ідентифікується з вісьмома фільварками Головного інвентаря 1608 р., ні з п’ятьма, які згадуються Актом люстрації 1570 р. У свою чергу, документи середини XVI ст. і початку XVII ст. описують зовсім різні фільварки. Це означає, що при стабільній формі господарювання (збереженні фільварку як соціально–економічної категорії) перманентно відбувалася динаміка одиниць власності. Очевидно, нерухомість (чим був фільварок) на передмістях, подібно до середміських реальностей, зберігався в одного і того ж власника не довше ніж протягом двох поколінь⁸⁹.

Розмитість понять, що описують господарські і забудовні складові львівських передмість, нестабільність атрибутних компонентів до власних назв господарських одиниць спонукають до розгляду самих власних назв як історичного джерела.

¹ Петрушевич А. Лингвистическо-историческая изслѣдованія о начаткахъ города Львова и окрестностей его, съ воззрѣніемъ на предисторическія времена переселенія словенскихъ и румынскихъ племенъ изъ придунайскихъ странъ въ предкарпатскія области. – Львовъ, 1893; Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635. – Lwów, 1930; Крип’якевич І. Топоніміка старого Львова // Науково–інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 5 (67) вересень–жовтень. – С. 85–87, Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (Соціально–правові взаємини). – Львів, 2003.

² Могитич Р. Передмістя самоврядного Львова у першій половині XVII ст. // Вісник Укр-західпроєктреставрація. – 2003. – Ч. 13. – С. 33–51.

³ Для прикладу: Дорош А. Львів. На південний схід від передмістя // Галицька брама. – 2001. – № 11–12 (83–84). – С. 12–14.

⁴ Львівська національна бібліотека НАН ім.В.Стефаника. Відділ рукописів. Ф.Грон. – Оп. 4. – спр. 26, 27 (Будні середньовічного Львова. Автограф). – Оп. 6. – спр. 47 (З історії топографії стародавнього Львова. Текст доповіді. Автограф). – Оп. 51 (Історія найменувань вулиць м.Львова). – Оп. 224 (Матеріали до історії іконографії, топоніміки, топографії та історичної топографії м.Львова).

⁵ Neu verbesserter Wegweiser der kon. Hauptstadt Lemberg. – Lemberg, 1863; Spis domow i ulic c.k. glownego miasta Lwowa, z przedmiesciamy. – (В. м. і г.); Skorowidz c.k. miasta Lwowa. – Lwow, 1899; Грабко Л. Р., Мельник Б. В. Довідник перейменувань вулиць та площ Львова. – Львів, 1971. Перелічені і подібні довідники швидше можна віднести до джерела ніж до досліджень.

⁶ Przewodnik po Lwowie / Ulozyl Fr. Baranski. Z planem i widokami Lwowa. – Lwów: Nakladem ksiegarni H. Altenberga, [1902].

⁷ Для прикладу: Надрага О. Серед львівських парків. – Львів, 2004.

⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі –ЦДІА УЛ). – Ф. 19 (Йосифінська метрика). – Оп. 12. – Спр. 2, 3, 4, 5.

⁹ Там само. – Ф. 52 (Львівський маґістрат). – Оп. 1. – Спр. 523.

¹⁰ Там само. – Оп. 2. – Спр. 806 (1732–1734 pp.), 811 (податки за 1762 р., 1764 р., 1766 р., 1768 р., 1770 р., 1771 р.)

- ¹¹ Там само. – Спр. 773 (податки за 1607 р., 1612 р., 1616 р., 1617р., 1618 р.).
- ¹² Там само. – Оп. 1. – Спр. 523. – Арк. 7зв.
- ¹³ Там само. – Оп. 2. – Спр. 811. – Поз. 374.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 811. – Арк. 652. – Поз. 380.
- ¹⁵ Sta łańów inwentarz główny z osobna każdych verificatią, na sześć tractatow rozdzielony / Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635. – Lwów, 1930. – S. 461.
- ¹⁶ Долинська М. Локалізація млину Бертольда Штехера та деяких інших об'єктів Краківського передмістя пізньосередньовічного Львова. Здано до друку.
- ¹⁷ Й.Гронський вважав, що одним з топонімів, за котрими можна локалізувати посад города Львова княжої доби, є саме назва Тарнавка (Львівська національна бібліотека НАН ім.В.Стефаника (далі – ЛНБ ім.В.Стефаника) Відділ рукописів. Ф.Грон. – Оп. 4. – Спр. 27. – Арк. 11.
- ¹⁸ ЦДІА УЛ. – Ф. 19. – Оп. 12. – Спр. 4. – Арк. 48зв. – Поз. 641.
- ¹⁹ Локалізація здійснена згідно з ретроспективною методикою (Долинська М. Методика ретроспективного відтворення історичної топографії Львова та містечок Галичини (аналіз і порівняння фіскальних документів XVII–XIX ст.) Здано до друку).
- ²⁰ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів, 2002. – С. 404.
- ²¹ ЦДІА УЛ. – Ф. 9 (Львівський ґродський суд). – Оп. 1. – Спр. 518. – Арк. 2233
- ²² Там само. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 811. – Арк. 413. – Поз. 74.
- ²³ Долинська М. “Вулиці” львівських передмість у фіскальних документах останньої третини XVIII ст. Здано до друку. Приблизно там, де локалізуються господарства чиншівників “на Зеленім”, донедавна існувало озерце, котре називалося Зелене око.
- ²⁴ ЦДІА УЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 391. – Арк. 24.
- ²⁵ Там само. – Арк. 24–25.
- ²⁶ Там само. – Арк. 22–24.
- ²⁷ • osady
- ²⁸ •• лану Пірушинського
- ²⁹ ••• ланам Мартина Тлустого
- ³⁰ •••• лану Петра Гандля
- ³¹ Там само.
- ³² Там само.
- ³³ Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. / Львівські історичні пам'ятки. – Львів, 1998. – Т. 1. – Док. № 1. С. 27–30, Док № 4. С. 38–39.
- ³⁴ Могитич Р. Передмістя самоврядного Львова у першій половині XVII ст. // Вісник Укр-західпроектреставрація. – 2003. – Ч. 13. – С. 34.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ У хартії “Краків 2000” подано таке визначення історичного ландшафту: “Пейзаж як культурна спадщина є результатом взаємодії людини, природи та природного середовища. Вони є студією для розвиненого споріднення між спільнотою, індивідуумом та їхнім оточенням. В цьому контексті їхнє співіснування, охорона та розвиток фокусуються на створених людиною та природою рисах, неподільному матеріалі та невлomимих цінностях”.
- ³⁷ ЦДІА УЛ. – Ф. 19. – Оп. 12. – Спр. 5. – Арк. 130. – Поз. 287-289. Домолодіння відповідає сьогодиншній адресі при вул. Личаківській,91 з прилеглою територією.
- ³⁸ У цій частині Йосифінської метрики дуже часто писар використовував позначення “Detto” чи скорочено “D” в сенсі “там само”, “те саме”. В конкретному записі перше “Detto” означає “Dom”, друге – “Juridika Arcybiskupa Ormiańskiego”.
- ³⁹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 30–31зв. – Поз. 399-401. Домоволодіння сьогодні б знаходилося при вул.Жовківській,57.

⁴⁰ Там само. – Спр. 2. – Арк. 114зв. – Поз. 1527-1538. Сам будинок Врубеля (що належав до юридики шпиталю св.Станіслава) нині мав би адресу при вул.Зеленій,18, а угіддя вузькою смугою тягнулися до межі передмістя.

⁴¹ Там само. – Арк. 72зв. – Поз. 843, 844. Сьогодні це домоволодіння мало б адресу при вул. Драгоманова, 12.

⁴² Там само. – Спр. 3. – Арк. 61зв. – Поз. 736-738. Нині будинок з угіддями був би приприсаний до вул.Шпитальної.

⁴³ Там само. – Спр. 2. – Арк. 108зв. – Поз. 1426.

⁴⁴ Там само. – Спр. 4. – Арк. 57зв. – Поз. 783.

⁴⁵ Там само. – Спр. 2.– Арк. 113зв. – Поз. 1508.

⁴⁶ корчма, ресторан, заїжджий двір.

⁴⁷ Там само. – Арк. 23 зв. – Поз. 181. Розташовувався між сучасними вул.Глибокою і вул. Київською.

⁴⁸ Там само. – Арк. 66зв. – Поз. 751. Сьогодні знаходився б при вул.М.Драгоманова.

⁴⁹ Там само. – Спр. 3. – Арк. 30зв. – Поз. 308. Адеса станом на 1899 р.була – Kazimierzowska, 37, що відповідає сьогодні вул.Городоцькій.

⁵⁰ Там само. – Спр. 4. – Арк. 36зв. – Поз. 475. Нині при вул.Жовківській.

⁵¹ Там само. – Арк. 42зв. – Поз. 553. Сьогоднішня адреса – вул.Б.Хмельницького,137.

⁵² Там само. – Арк. 48зв. – Поз. 641.; Теж розташовані при верхній частині вул.Б.Хмельницького.

⁵³ Там само. – Спр. 5. – Арк. 113. – Поз. 68. Нині це вул.М.Кривоноса,6 і прилегла територія.

⁵⁴ Там само. – Арк. 147. – Поз. 524. Сьогодні при вул. М.Черемшини.

⁵⁵ Там само. – Арк. 180. – Поз. 959. Станом на 1899 р. адреса нерухомості – Pasieki Łyszakowski,1, сьогодні – терени біля вул.Медові печери.

⁵⁶ Там само. – Спр. 2, 3, 4, 5.

⁵⁷ Zubyk R. Gospodarka... – S. 174-181. Р.Зубик цитує з ординації 1634 р.: “z domow około miasta po 8 gr dupła jedna, z dakszych po gr 6, jeszcze z odleglejszych po gr 4, na ostatek uboższy i mniejszych pożytków żyjący jeszcze mniej będą powinni dać według rozsądku i uważenia Panów Radziec...” – S. 180.

⁵⁸ ЦДІА УЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 811. – Арк. 307-429, 449-566, 567-676.

⁵⁹ Долинська М. Спроба розрахунку кількості чиншівників на львівських передмістях другої половини XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія історична. – Тернопіль, 2004. – Вип. 2. – С. 9-13.

⁶⁰ ЦДІА УЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк 10–18.

⁶¹ Там само. – Арк. 17-17зв.

⁶² Другим особливий тракт іменується в чернетці, в чистовику “Головного інвентаря...” його ж подано як третій.

⁶³ Там само. – Арк.12.

⁶⁴ Zubyk R. Gospodarka... – S. 75.

⁶⁵ ЛНБ ім.В.Стефаника Від.рукописів. Ф.Грон. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 56-57. З будинків цього ареалу розпочинається перелік платників Галицького передмістя. Домоволодіння та їхні групи були розташовані компактно, що впливає з уточнювальних записів локалізації будинків: Перед Галицькою брамою – 36, вулиця гончарів – 29, вулиця ковалів і слюсарів – 14; вулиця гарбарів – 44. Виписки зроблені Й.Гронським на підставі документа, що зберігається в ЦДІА УЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 770.

⁶⁶ ЦДІА УЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 12–17.

⁶⁷ пасовище.

⁶⁸ Там само. – Оп. 2. – Спр. 702. – Арк. 5, 5зв.

- ⁶⁹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 391. – Арк. 23.
- ⁷⁰ 871879 8314202113 (лат.) – навколо багато.
- ⁷¹ Там само. – Арк. 32.
- ⁷² Там само. – Арк. 23.
- ⁷³ На південних схилах сучасного Шевченківського гаю.
- ⁷⁴ Вуйчик В. Територіальний розвиток міста Львова (До 1939 р.) // Вісник. Укрзахідпроект-треставрація. – Львів, 1997. – № 8. – С. 43.
- ⁷⁵ V15182351811 (німец.) – господарство, підприємство.
- ⁷⁶ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002. – С. 78.
- ⁷⁷ Степанів О. Сучасний Львів. Путівник. Вид. стереотипне. – Львів, 1992. – С. 13.
- ⁷⁸ Zubyk R. Gospodarka... – S. 345.
- ⁷⁹ Названі кількісні характеристики площі фільварків у ланах підтверджують припущення про вимірювання території сіл, заснованих на обшарах.
- ⁸⁰ Zubyk R. Gospodarka... – S. 345.
- ⁸¹ Ibid. – S. 94.
- ⁸² ЦДІА УЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 391. – Арк. 23.
- ⁸³ Zubyk R. Gospodarka... – S. 69. Міщанські фільварки знаходилися на билинівському, тичинському, мертинському (Мерті), кохівському, ольпнерівському і жешівському ланах.
- ⁸⁴ Пізніша назва – Персенківка.
- ⁸⁵ sprzedała.
- ⁸⁶ 12 квітня 1586 р, середа.
- ⁸⁷ 12 квітня 1586 р, середа.
- ⁸⁸ Zubyk R. Gospodarka... – S. 105.
- ⁸⁹ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали // Львівські історичні праці. Джерела. – Львів, 1994. – Вип. 2. – С. 34.

Мар'яна Долинська

Історична топографія самоврядних передмість міста Львова XVI–XVIII ст.

На підставі аналізу вживання поняття “передмістя” у фіскальних та інвентаризаційних джерелах XVI–XVIII ст. зроблено висновок про розмитість сенсу даного терміна протягом простудійованого періоду. Описаний тогочасний історичний ландшафт львівських передмість з урахуванням їхньої “ланової” структури та способів господарювання та забудови.

Mariana Dolyns'ka

Historical topography of self-managing suburbs of the city of L'viv of the 16th – 18th cc.

On the basis of the analysis of the use of notion “suburb” in fiscal and inventory 16th – 18th cc. sources there is drawn a conclusion about the sense blur of the given term in the course of the studied period. That time historical landscape of L'viv suburbs taking into account their “lan” structures and ways of household management and building up.

ІКОНА БОГОРОДИЦІ ЛУЦЬКОГО ДОМІНІКАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ: ІСТОРІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ КУЛЬТУ

Одним із найяскравіших показників духовного життя монашої спільноти є пропаговані в її стінах культи, адже спектр поширених у монастирі культів свідчить як про основні напрями душпастирської діяльності спільноти, так і про внутрішньомонастирське життя, оскільки в культах криється глибокий сенс вартості, прикладів та ідеалів, важливих для щоденної екзистенції вірних і самого монашества. Однак, мусимо констатувати, що тематика популяризації релігійних культів церковними інституціями ще недостатньо добре висвітлена в історіографії. Що ж стосується запропонованої нами теми, то, попри те, що луцька домініканська ікона була однією з найпопулярніших святинь Волині VIII ст., дослідження, присвячені історії її культу, обмежуються короткими згадками¹, здебільшого популярного характеру.

Становлення марійних культів як визначальної риси духовності домініканського ордену відбувається поступово і досить своєрідно. Наприклад, під час дискусії на тему Непорочного Зачаття Богоматері саме домінікани виступили головними опонентами проти Дунса Скота, який обстоював догмат². Однак в XVI ст. марійний культ став неодмінним атрибутом домініканського ордену. На початку століття долоризм у домініканській традиції злився з ідилічним культом марійних ікон, принесеним до Польщі через Русь із Середземномор'я, а в другій половині століття основним чинником у процесі поширення ордену культу Богоматері стає славнозвісний домініканський Розарій³.

Найраніші згадки про Розарій у волинських монастирях бачимо в доходній книзі луцького монастиря під 1618 р.⁴ Під 1673 р. серед луцьких монахів віднаходимо спеціальну, усталену в ордені посаду промотора Розарію⁵. Проте найвищим проявом уваги домініканів Волині до марійного культу стало пошанування практично в кожному з домініканських монастирів у кінці XVI – XVIII ст. марійних чудотворних ікон. Цей процес зовсім не був унікальним і типовим лише для волинських територій. Адже масову появу натеper марійних чудотворних ікон у домініканських храмах констатують дослідники і на теренах Білорусії (з 27 відомих чудотворних ікон домініканам належить 9⁶). І загалом, з 463 відомих на території Речі Посполитої чудотворних ікон Божої Матері 90 походить з домініканських косяольів. Орден також посідав перше місце серед усього загалу орденів на території Речі Посполитої за кількістю коронованих ікон Богородиці⁷.

Найвідомішою іконою волинських домініканських монастирів була луцька Богородична ікона, що удостоїлась найвищого ступеня пошанування – коронації⁸. На жаль, оригінал ікони згорів під час пожежі в Луцькій катедрі 1926 р. і до наших днів дійшли лише гравюри з її зображенням та копія 1640 р., яка зберігається в с. Седлицях біля Орави⁹. Неабиякий розмах пропагування культу призвів до великої кількості пов'язаних

із ним джерел: офіційних церковних документів, пов'язаних з коронацією, списків чудес, хвалебної пісні на честь ікони та кількох праць, присвячених її культу. Збережені джерела дають можливість ставити цілий ряд проблем, найважливішими з яких ми вважаємо такі: 1) наскільки можливо реконструювати соціальну, національну та релігійну палітру пошановувачів ікони; 2) який напрям чудотворної діяльності ікони домінікани популяризували як основний; 3) яку роль відіграв культ луцької Богоматері для популяризації католицизму, домініканського ордену та власне луцького монастиря.

Луцька ікона є копією римської ікони з базиліки Sancta Maria Maggiore, що в Італії відома як *Salus Populi Romani* (покровителька римлян), а на землях Речі Посполитої – як Мати Божа Сніжна, вона має візантійське походження і датується межею IX–X ст. Луцький домініканський монастир виявився не єдиним осідком, до якого потрапила копія римської реліквії. У початковий період Контрреформації поширенню копій ікони сприяли найбільшою мірою єзуїти, домінікани і кармеліти. При папі Пієві V на прохання міланського архієпископа Карла Боромеуса і Франциска Борджиа були намальовані п'ять копій відомої ікони. Одна з них була подарована луцькому єпископу Бернардові Мацейовському, який, в свою чергу, подарував реліквію луцьким домініканам.

Домінікани під час пропагування культу ікони в XVIII ст. зовсім не згадували про те, що вона є копією знаменитого римського оригіналу. За давньою християнською традицією, ікона приписувалась пензлю св. Луки. Щоправда, подібність між луцькою та римською іконами все ж таки відзначалася, проте тлумачилась вона як ще одне підтвердження написання ікони самим євангелистом Лукою, пензлю якого належала, безсумнівно, римська реліквія. Приналежність луцької ікони авторству св. Луки визнала навіть офіційна теологічна цензура¹⁰.

У більшості випадків ікони, популяризовані домініканами на Русі, дуже тісно пов'язані зі східнохристиянськими взірцями, що дає можливість вважати їх тим чинником, який мав приваблювати православних до домініканських святинь. Принаймні, в листі львівського домініканина Мартина Грюневега акцентовано той факт, що тамтешній іконі Богородиці, написаній у східній традиції, віддавали пошану як католики, так і “схизматики”¹¹. І хоч луцька реліквія також була написана за східним каноном, однак гравюра луцької Богоматері, яку вмістив у своїй книзі промотор культу Ігнатій Ковнацький (а саме вона мала популяризувати ікону серед широкого загалу вірних), відійшла від нього – образи як Марії, так і Дитятка було піддано значній персоніфікації. У зв'язку з цим можна констатувати, що якщо ікони східного взірця використовувалися католиками для заохочення до релігійних конверсій, то у випадку з луцькою Богородицею домінікани у XVIII ст. вже не ставили цього за мету.

Не сприймали домінікани на той час і віровчительного навантаження, яке містила православна ікона. Про це якнайкраще може свідчити її опис, поданий домініканином Т. Челейовським. В обличчі Богоматері він вбачає заохочення до богослужіння та страху (дане спостереження було не випадковим і зовсім не оригінальним, адже такі самі висловлювання ми знаходимо у описі ще однієї ікони Речі Посполитої, яку готували до коронації, – Холмської Богоматері, що пошановувалась у місцевій греко-католицькій катедрі¹²). Загалом же, постать Богородиці і її взаємозв'язок із Сином автор описує в надзвичайно ніжних і людських висловах, в цьому описі переважає пошук естетизму. Описуючи кольори і жести, Челейовський не надає їм того богословського значення, яке притаманне східній традиції. Про кольорову гаму ікони автор згадує лише для того, щоб витлумачити темне її зображення на поширюваній ними гравюрі¹³. Загалом, опис

ікони має суто ілюстративний характер і зосереджений, скоріше, на людиноподібності, а не божественості постатей. І хоч Челейовський в одній із праць визнає, що однією з причин пошанування ікон є їхня спроможність слугувати “книгами для невміючих читати”, однак ця учительна функція полягає у простій передачі образів і ілюстрації правд віри та уривків зі Святого Письма¹⁴, а не наявності у іконах того глибокого символізму, який задовується за православним віровченням навіть у такому елементі іконопису, як колір, не кажучи вже про жест.

Як відбувалося зростання культу в XVII ст. – залишається до кінця не з’ясованим, відомим є лише те, що домінікани старанно оберігали реліквію під час воєнного лихоліття і вже в середині століття почали вести список чудес, засвідчених біля ікони. Спеціальна комісія, що, згідно з канонічними правилами католицької Церкви, мала за мету вивчати і перевіряти вірогідність свідчень про чудеса та надприродний характер останніх, була скликана за ініціативою луцького єпископа Франциска Пражмовського 1701 р., однак його смерть не дала можливості завершити справу. Практично одразу по смерті єпископа адміністратор вакантної луцької катедри Павло Дубравський скликав повторну комісію у складі теологів і доктора медицини. Такий поспіх, навіть не чекаючи обрання наступного єпископа, може бути тлумачений не інакше як чийсь (найвірогідніше – домініканський) свідомий намір максимально пришвидшити справу офіційної прослави ікони. Врешті-решт, 1703 р. декретом вищезгаданого Дубравського чудеса були апробовані, ікона проголошена чудотворною, «щитом Королівства та непохитною вежею Волині»¹⁵. В цей час основним промотором культу стає луцький пріор Ігнатій Ковнацький, який збирає і публікує всі відомі на той час чудеса, що відбувалися біля ікони.

У зв’язку з поширенням у тогочасній Речі Посполитій прагнення до коронації чудотворних ікон, луцькі домінікани активно включилися в підготовку даного процесу. 1724 р. домінікани повідомили до Риму, що ікона врятувала костюл і монастир від пожежі¹⁶. До Риму з проханням коронувати луцьку ікону звернувся луцький пріор, який сам зазнав чудодійного її впливу, Петро Щербінський¹⁷. Про коронацію особисто клопотався також провінціал Польської провінції Юстин Якельський¹⁸. Уперше декрет про коронацію ікони було підготовлено 1748 р. Однак унаслідок несподіваної смерті Гнезненського архієпископа коронація була зірвана і відновлена лише за рахунок втручання волинського воєводи Михаїла Потоцького, який, до речі, на власний кошт виготовив корони для коронації (Потоцький був відомим доброчинцем ордену і незадовго перед цим оплатив коронацію підкаменської марійної ікони¹⁹). В 1749 р. було підготовлено другий декрет про коронацію²⁰. В цьому ж році вона була здійснена. Таким чином, луцька ікона стала восьмою за часом короною марійною іконою в Речі Посполитій і другою домініканською, адже луцьким домініканам вдалося швидше завершити коронаційний процес, аніж, наприклад, їхнім співбратам у Львові чи Перемишлі, де теж містилися реліквії, що готувалися до коронації. Коронація відбулася з величезною пишністю. Домінікани особисто потурбувалися, щоб повідомити про неї якнайбільшу кількість людей та залучити найвідоміших осіб Королівства, включно з коронним гетьманом Юзефом Потоцьким. Ця подія справила досить великий резонанс у тодішньому суспільстві – в тому ж році вийшло дві промови, присвячені коронації ікони, опис самої коронації був виданий у Римі, а «Польський кур’єр» опублікував замітку про неї в одному зі своїх номерів²¹.

Одним із найцікавіших джерел, що залишило нам пошанування луцької ікони, є детальні описи чудес (так звані міракули), про які свідчили очевидці. Їх список

у повному вигляді міститься в праці Т. Челейовського²² і нараховує більше 172 чудес. Збирання чудес пройшло крізь кілька основних етапів, на кожному з яких застосовувались інші критерії відбору свідчень. Перший етап охоплює 1614-1650 рр. і виділяється з тієї причини, що всі свідчення даного періоду були віднайдені на стінах костюлу. З огляду на їх відносно малу кількість (13) у той період, можна припустити, що зібрали абсолютно всі відомості про чудеса без жодної фільтрації. Другий етап збирання чудес відноситься до другої половини XVII ст., коли свідчення очевидців чудес збиралися в конвентуальному архіві. В той час було зібрано 86 свідчень. Тут фільтрація, вочевидь, була присутня, однак меншою мірою, ніж під час наступних етапів. Третій етап охоплює п'ятдесят дев'ять чудес, про які свідки розповіли комісії 1701 р., скликаній Празмовським. Четверта група свідчень зібрана за період 1701-1703 рр. і подана до розгляду другої комісії. П'ята група свідчень надіслана до комісії в формі листів. Окрім цього (шостий етап), Челейовський додав ще 70 чудес, які відбулися після від'їзду комісії (більшість із них, крім десяти останніх, теж зазнали апробати теологів). Свідчення, зібрані під час третього-шостого етапів, повинні були пройти особливо детальний відбір, адже вони подавались на розгляд комісії і, більше того, на той час уже готувались до друку, окрім того, формувалися в процесі апогею зростання культу ікони, а отже – при наявності непоганого вибору свідчень про чудеса. З огляду на специфіку вищевказаних етапів формування міракульного списку, можна констатувати, що якщо чудеса першого та, частково, другого етапів краще відображають палітру іконопошанувачів та уявлення про чудо, що панували в їх свідомості, то наступні – ту ідею, яку прагнули створити навколо святині домінікани.

Як бачимо із загальних статистичних зіставлень щодо соціального походження людей, які зазнали чудес (див. таблицю), найменшу участь в пошануванні ікони брали селяни. Це можна пояснити не лише конфесійними і територіальними бар'єрами, коли йдеться про “нефільтровані” свідчення, а й відсутністю у домініканів наміру пропагувати культ серед цих прошарків, коли йдеться про свідчення, які підбирали самі домінікани. Значно більший відсоток міщан, до того ж – у “нефільтрованих” частині, що свідчить про реальну вагому участь цього прошарку в пошануванні ікони. Як бачимо, ікона знаходила своїх шанувальників і серед представників білого духовенства та інших орденів, у тому числі й єзуїтів, – на іконі знаходилась навіть одна із срібних підвісок²³, подарована єзуїтом і сповнена прослави ікони. Неодноразово згадуються і єзуїтські учні, причому в одному з випадків знайшли відображення залишки давнього протистояння між орденами – єзуїтських студент прийшов до домініканського костюлу, знехтувавши суворою дисципліною і послухом щодо отців-єзуїтів, які панували в орденських колегіях²⁴. Найчастіше ж з-поміж богопосвячених осіб трапляються в списках чудес імена луцьких бригіток. Очевидно, саме над цим осідком домінікани мали патронат і співпрацювали в справі поширення культу ікони.

Однак перевага людей зі шляхетської верстви беззаперечна. Таке ж явище спостерігаємо і у випадку зі збереженими описами чудес інших ікон, наприклад, уже згадуваної Холмської. Є. Стефанський пояснює дане явище наступними причинами: 1. Найбільш поширеною серед шляхетського прошарку письменністю; 2. Бажанням шляхти побачити своє ім'я в надрукованій книзі; 3. Спеціальним відбором чудес з метою надання вищого рангу санктварію²⁵. Ми не можемо погодитися з першим припущенням автора, тим більше, що на третьому етапі збирання чудес, коли перевага шляхетської верстви явно простежується, свідчення збиралися шляхом усної розповіді. Два інші припущення видаються нам цілком вірогідними. Тим більше, що різкий стрибок збільшення шля-

хетських свідчень спостерігається саме на 3-5 етапах, коли відомості про очікування майбутньої коронації і видання чудес друком стали загальновідомими. Однак тоді ж, як ми уже зазначали, починається детальна фільтрація свідчень. І саме факт свідомого відбору домініканами шляхетських свідчень ми вважаємо основним чинником такої диспропорції між представниками різних суспільних груп. Це, безперечно, мало на меті надання більшої ваги як свідоцтвам зокрема, так і пошануванню ікони загалом. Адже в списку чудес часто фігурують представники таких відомих родин, як Четвертинські, Потоцькі та Вишневецькі. При цьому саме представникам найзаможніших родин ікона дає можливість бачити пророчі видіння (як, наприклад, Катерина Четвертинська під впливом ікони передбачила пожежу костюлу 1664 р.²⁶)

Така велика кількість шляхти серед свідків чудес сприяла особливому заохоченню представників саме цієї верстви до подальшого вшановування культу. І саме до місцевої шляхти була спрямована та “спеціалізація” культу, яку домінікани намагалися надати святині на початку XVIII ст. Адже, попри те, що в списку чудес явно переважають чудесні зцілення, домінікани намагаються надати культу зовсім іншого відтінку. Луцькі брати представляли ікону як особливий дар Бога для Волині. В їхньому поданні ікона постає як патронка і опікунка цілої Волині, непереможна фортеця на шляху у ворога. Цими ідеями буквально наскрізь просякнута видана 1703 р. “Sparta Polska”, сама назва якої виглядає доволі промовистою. Охорона іконою Волині, яка знаменна і відома передусім завдяки шляхетським родам, що походять з її теренів, від татар у минулому, шведів та московитів в сучасності – ось квінтесенція даної праці, яку можна подати як прояв барокового письменства, сповненого античних сюжетів. Не відійшли домінікани від цієї тенденції і під час коронаційних урочистостей. При цьому дану функцію ікони-покровительки Волині домінікани подавали як вияв небесної юрисдикції Марії, традиційно поділяючи цю юрисдикцію на підземну (над душами в чистилищі), земну (над земними жителями) і небесну (над небесними воротами через які прийшов у світ Христос і ввійдуть праведники до Раю). Ці три влади репрезентували три пишно прибрані арки. Перша і головна з них, яка і повинна показувати небесну владу Діви, була звернена титульною стороною до місця, призначеного для стояння війська, що характеризує її основне призначення. Всі малюнки, на ній зображені, ілюстрували оборону воеводства від неприятелів. В алегоричних сценах виступали Марс, Нептун тощо. Написи на арці теж не зовсім відповідали її “небесному” призначенню: “Арка для тих, хто прагне Неба, усіх ласк, щастя, здоров’я у мене просити треба”, “Вогню і стріл татар нехай Луцьк не боїться – його покриває тінь Діви”, “Буду муром мідним міцним” тощо. Зображення святих, які, здавалося б, мали бути тут поміщені, чомусь містилися на другій арці, що символізувала земну владу Марії²⁷. Таке змішання символіки на двох перших арках можна тлумачити як виділення першорядного і головного елемента культу – покровительства над Волинню. Звичайно, ідея покровительства ікони Богоматері над певним містом чи територією була зовсім не новою, вона має ще візантійське коріння і особливо популяризується в Речі Посполитій за часів воєнного неспокою. Богоматір – захисниця всієї Корони, її міст і територій є надзвичайно типовою ідеєю при пошануванні марійних ікон²⁸. Але у випадку з луцькою домініканською іконою цікавим є те, що возвеличення бойової звитяги, певного роду патріотизму і шляхетських гідностей помітно переважає над ідеєю молитви Богоматері за спасіння душ, пасійними моментами, що так сильно пропагувалися домініканами в часи Середньовіччя та самим вшануванням Богоматеринства.

Щоправда, в наступній роботі, присвяченій іконі, авторства Т.Челейовського акценти суттєво змінюються. Тут на першому місці стоїть апологетика іконопошанування

загалом, та пошанування Марії зокрема. Наголошується на тому, що ікона допомагає не лише в обороні Волині, а й при порятунку душ²⁹. Т.Челейовський подає конкретні правила складання молитовних відозв до ікони, включаючи сюди необхідність просити скоріше про небесні, а не земні блага та тривалість молитви³⁰. Вочевидь, домінікани намагались на цьому етапі упорядкувати культ ікони, посиливши його богословський акцент і применшуючи його свідому спрямованість на вихідців зі шляхетсько-магнатського прошарку. Можливо, ця спрямованість раніше використовувалася домініканами для пришвидшення довгоочікуваної коронації, тому пізніше перестала бути актуальною.

Якщо відповідати на поставлене нами раніше запитання, наскільки культ ікони сприяв справі пропагування ордену, монастиря і католицизму загалом, то акцент явно стоїть на першому моменті (хоч, вочевидь, зачіпає і другий). Під час опису чудес неодноразово саме домінікани подавалися як посередники між прохачем та іконою, а це ще раз підкреслює той факт, що під час пропагування культу брати не забували і про власний орден. В уже згаданій праці Ковнацького знаходимо цілу низку доказів особливої прихильності Діви Марії до ордену та особливих форм її пошанування домініканами. В роботі цій темі присвячено цілий розділ. Ковнацький наголошує, що тільки домінікани, які є синами і братами Марії, відправляють особливо милі серцю Богоматері богослужіння, що визнається як представниками інших орденів, так і вищою ієрархією на чолі з Папством. При цьому зазначається, що присутність світських людей на спеціальних домініканських молитвах неабияк сприяє вислуханням їх прохань³¹. Серед доказів особливого ставлення Марії до домініканів, Ковнацький акцентує увагу на великій кількості та чудотворності марійних ікон в костьолах ордену. Така апологетика цілком зрозуміла з огляду на суперництво домініканської ікони з цілим рядом інших марійних ікон, які знаходились в інших орденських костьолах, за право посідання титулу покровительки цілої Волині, а також поклоніння вірних³².

Проте домінікани в процесі розвитку культу не оминули і моментів власне конвентуального патріотизму. Про це свідчить хоча б факт індивідуалізації молитов до ікони, присвячених виключно луцькій іконі. Для цього було розроблено і видано спеціальну збірку молитов офіціуму до луцької ікони³³. Про прагнення до виділення луцької ікони навіть з-посеред інших домініканських реліквій свідчить також пов'язана з культом легенда про неможливість копіювання реліквії, спроби якого робили домінікани сусідніх монастирів³⁴.

Що стосується якихось конверсійних моментів, то їх явного вираження в пропагуванні культу ми не знаходимо. Серед свідків чудес волинської ікони були уніати і навіть "схизматики", проте про їхнє навернення внаслідок чуда до католицизму не йдеться. Очевидно, питання конверсій не було на той час для домініканів настільки актуальним, щоб спеціально концентрувати на ньому увагу.

Дещо інший акцент мав марійний культ у кількох інших волинських монастирях. Важливим для нас є той факт, що деякі обителі краю зберегли пасійний акцент марійного культу, що розвивався в ордені ще в часи Середньовіччя. Це простежується, зокрема, на прикладі популяризації ікони Пожертви Богородиці у Яловицькому монастирі та ікони Богоматері Болящої в Невирківському³⁵. Яловицький монастир навіть обрав пасійну назву ікони для титулатури свого храму.

Загалом, марійний культ, широко пропагований домініканами на волинських теренах, потрапив на надзвичайно благодатне для його поширення поле – перехрестя теологічних опрацювань християнського Заходу, усвідомлення Матері Божої

як покровительки і королеви Речі Посполитої та глибокої традиції шанування ікон Сходу. Його плекання було внутрішньою традицією ордену і, водночас, дуже добре відповідало духовним потребам вірних, що виливалося у збільшення кількості пастви та донаторів монастирів. Так, у фундаційному акті Камінь-Коширського монастиря³⁶ знаходимо твердження, що саме особлива прихильність домініканів до Діви Марії вплинула на рішення фундатора заснувати їхній осідок. Простеживши основні моменти поширення культу луцької Богородичної ікони, яка була найпопулярнішою домініканською реліквією Волині, можна констатувати, що луцькі домінікани повністю пристосувалися до пануючих на той час в Речі Посполитій уявлень про Богоматір як королеву і покровительку Корони і окремих її регіонів. Саме цей момент у процесі розвитку культу (особливо – в докоронаційний його період) домінікани свідомо прагнули зробити домінуючим і саме він якнайкраще відповідав духовним потребам тогочасного суспільства, передусім – його шляхетської верстви.

Соціальний склад осіб, що надали свідчення про чудодійну силу ікони

	I етап (до 1648 р.)	II етап (до комісії 1701 р.)	III етап (комісія 1701 р.)	IV етап (комісія 1703 р.)	V етап (свідчення, надіслані)	VI етап (1703- 1757 рр.)	Загалом
Магнати і шляхта	56%	58%	79%	90%	100%	63%	74%
Домінікани	14%	18%	3%	0%	0%	17%	7%
Інші представники духовенства	0%	4%;	6%	0%	0%	9%	3%
Міщани, слуги та інші особи нешляхетського походження	26%	19%	2%	0%	0%	17%	11%
Селяни	0%	0%	0%	10%	0%	3%	2%
Спільне прохання	7%	1%	0%	0%	0%	0%	1%

¹ Fridrich A. Historie obrazów cudownych NMP w Polsce. – T. 4. – Kraków, 1911; Kukiz T. Wołyńskie Madonny i inne obrazy sakralne z diecezji łuckiej. – Biały Dunajec. – 1998. – S. 93-94; Kukiz T. Obraz Matki Boskiej Łuckiej // Wołanie z Wołynia. – 1997. – № 3. – S. 17-19; Nowakowski E. O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. – Kraków, 1902. – Zesz. 1-4.

² Górski K. Zarys dziejów duchowości w Polsce. – Kraków, 1986. – S. 71.

³ Розарій – молитовна практика, базована на поєднанні молитов та розмірковувань про основні правди віри. Згідно з домініканською традицією його поява пов'язується зі святим Домініком,

однак історичні джерела свідчать, що новий тип молитви з'явився в першій половині XV ст. серед картузів. З другої половини даного століття домінікани беруть її під свій патронат. Ними розробляються спеціальні праці, практика пошанування спеціальних ікон Богоматері Розарію та створення братств. На честь перемоги 1571 р. над турецьким флотом під Лепанто культ Розарію було проголошено офіційним культом католицизму.

⁴ ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп 1. – Спр. 656. – Арк. 1 зв.

⁵ Czelejowski T. Abrys koronacyi nieba i ziemi krylowej w obrazie od Ojca św. Klemensa VIII... ofiarowany. – Kraków, 1757; 1861. – S. 114.

⁶ Корнилова Л. А. Чудотворные иконы в Белорусии // Наш радавод. – Кн.3. – Ч. 2. – 1991. – С. 389.

⁷ Spież J.A. Dominikanie w Polsce // Dominikanie. Szkice z dziejów zakonu. – Poznań, 1986. – S. 289.

⁸ Традиція коронації ікон простежується в католицтві з VIII ст., в Речі Посполитій – з 1717 р.

⁹ Kukiz T. Obraz Matki Boskiej... – S. 26.

¹⁰ Czelejowski T. Op. cit. – S. 91-97.

¹¹ Trajdos T. Kościół dominikanów lwowskich w średniowieczu jako ośrodek kultowy // Nasza Przeszłość. – №87. – 1997. – S. 92.

¹² Stefański J. Z dziejów kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej // Nasza Przeszłość. – № 66. – 1986. – S. 159-160.

¹³ Czelejowski T. Op. cit. – S. 95-96.

¹⁴ Czelejowski T. Op. cit. – S. 11-31.

¹⁵ Текст декрету див.: Kownacki I. Op. cit. – S. 55-58.

¹⁶ Acta capitulorum Provinciae Poloniae. V. 3. Pars 1. Elaboravit R. Madura. /Машинопис в краківській бібліотеці ОО. Домінікан / Р. 164.

¹⁷ Колосок Б.В. Римо-католицькі святині Луцька. – К., 2004. – С. 117.

¹⁸ Kukiz T. Obraz Matki Boskiej... – S. 26.

¹⁹ Kukiz T. Obraz Matki Boskiej... – S. 26.

²⁰ Czelejowski T. Op. cit. – S. 168-171.

²¹ Список усіх праць, що стосуються коронації див.: Nowakowski E. O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. – Kraków, 1902. – Zesz. 3. – S. 428

²² Czelejowski T. Op. cit. – S. 99-159.

²³ Czelejowski T. Op. cit. – S. 226.

²⁴ Czelejowski T. Op. cit. – S. 134.

²⁵ Stefański J. Z dziejów kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej // Nasza Przeszłość. – № 66. – 1986. – S.181

²⁶ Kownacki I. Op. cit. – S. 143-144.

²⁷ Опис коронації див.: Czelejowski T. Op. cit. – S. 171-173.

²⁸ Gyrski K. Op. cit. – S. 217.

²⁹ Czelejowski T. Op. cit. – S. 91.

³⁰ Czelejowski T. Op. cit. – S.200-210.

³¹ Kownacki I. Op. cit. – S. 86.

³² Головною такою “конкуренткою” була марійна ікона в костьолі бердичівських кармелітів, яка теж належала до типу *Mariae Majoris*, була коронована 1753 р. і прославлялась як “окраса України, Волині і Поділля». Після коронації кармеліти теж надруковали панегіричну книжку, що прославляла ікону. Кармеліти теж дуже активно використовували культ Богоматері, не тільки подаючи свій орден як об’єкт особливої її опіки. Окрім того, у кармелітів розвивалась альтернатива культу Розарію – культ Богоматері з ладанкою, який вважався специфічно кармелітським і поширювався як за допомогою спеціальних іконографічних виявів, так і братств.

³³ *Officium albo godzinki o NPM u Dominikanów łuckich.* – Berdyczów, 1776. Łuck, 1795.

³⁴ Czelejowski T. Op. cit. – S. 95.

³⁵ Kukiz T. Wołyńskie Madonny i inne obrazy sakralne z diecezji łuckiej. – Biały Dunajec, 1998. – S. 93-94.

³⁶ Archiwum OO. Dominikanów w Krakowie. – Kk. 1. – K.1.

Наталія Сінкевич.

Ікона Богородиці Луцького домініканського монастиря: історія та особливості поширення культу.

Стаття присвячена культу ікони Богородиці Луцького домініканського монастиря, напрямкам його розвитку та популяризації. Культ Богоматері був внутрішньою традицією ордену і, водночас, дуже добре відповідав духовним потребам вірних в регіоні. Основним напрямком популяризації культу було поширення ідеї Богородиці-покровительки Волині.

Natalia Sinkevych.

The Icon of the Virgin Mary of Luts'k dominican monastery: the history and peculiarities of the cult's expansion.

The article is dedicated to the cult of icon of the Blessed Virgin in the monastery of Lutsk, directions of its development and popularization. The cult of the Mother of God was inner tradition of the Order and at the same time was in keeping with spiritual needs of people in the region. The idea of Blessed Virgin as patroness of Volyn region was the main direction of the popularization of the icon.

РОЗДІЛ: СТОЛИЦЯ “УКРАЇНСЬКОЇ ШВЕЙЦАРІЇ” НА ДНІСТРІ

Історичне краєзнавство, схоже, тільки починає прямувати до відродження, а мрія А.Шнайдера та І.Крип'якевича про створення повноцінної історії міст і сіл України ще далека від втілення. Серед міст, колись значних і славних, які з часом перетворилися у маленькі селища і залишаються маловідомими, є Розділ (нині селище у Миколаївському р-ні Львівської обл.). Учень Михайла Грушевського історик і бібліограф Іван Мар'ян Кревецький, який виріс і помер у цьому місті, почав писати його історію, але з різних причин вона залишилася незавершеною¹. У місцевій пресі коротеньку розвідку, присвячену Роздолу², а також ще дві замітки на цю тему³, опублікував і автор цих рядків. Єдине солідне дослідження з історії міста та його околиць, видане брошурою невеликим тиражем у 1998 р., належить відомому краєзнавцю Василеві Лабі⁴, правда, воно також не охоплює всі аспекти цієї проблеми. Окремих сторін економічної історії Роздолу в контексті історії розвитку краю торкалися відомий львівський вчений-етнолог Ю.Гошко⁵ та київська дослідниця Т.Балабушевич⁶. А був це колись один з галицьких економічних та. культурних центрів, у якому переплелися історія та культура різних етносів та релігій, характерних для життя Галичини до середини ХХ ст.

Початки міста Роздола майже анекдотичні. Це чи не єдине місто, засноване без королівського привілею на пустому місці, фактично, контрабандою – “гвалтовним способом”. Перша згадка про місто відноситься до 12.09.1569 р., коли король Зигмунт Август видав універсал, яким наказував львівському підстарості Андрію Борзому з Блозева розглянути справи привласнення королівських дібр Солонки і Поршни Петром Борецьким і ґрунтів міста Роздола Мацеєм Чернейовським⁷. Чернейовські належали до середньої шляхти, яка вийшла з галицького боярства і швидко перейшла на бік польської влади, забезпечивши собі не тільки збереження, але й приріст земельних володінь. Родовим їх гніздом було с.Черніїв (Чернів) поблизу Рогатина, вперше згадане під 1387 р.⁸. Це володіння вони втратили у суперечці з Бидльовськими, але зберегли Черницю та Юшківці у Жидачівському повіті, де скоро в результаті шлюбних зв'язків прилучили до цих володінь Нове село, Облазницю, Сулятичі та Рудники (Обласницькі та Сулятицькі вигасли). У 1469 р. Микола Чернейовський тримав ще й Березину та Крупсько за обов'язок виставляти у похід одного списоносця та двох лучників⁹. Але утримати Березину і Крупсько його нащадкам не вдалося. Обидва села відійшли до родини Чорторійських (невідомої волинської князівської родини, яка утримувала Чорторійське та Клеванське князівства, а шляхетської родини з Чорторії – нині с. Кам'яне Жидачівського району). Чернейовські цього не визнали і продовжили суперечку із сусідами за ці села.

Невдовзі перед 1569 р. або на початку цього року Мацей Чернейовський, будучи дозорцем королівських лісів, які тягнулися від Стільська та Ілова до впадіння Колодниці у Дністер, заложив місто на спірних ґрунтах Жидачівського та Львівського повітів¹⁰. Із жидачівського боку – це були ґрунти сіл Березина і Крупсько (це поле під

назвою Розділ вперше згадується в документі короля Владислава III Варненчика від 5.06.1442 р.¹¹), які належали Чорторийським. Із львівського боку це були королівські бори, за якими мав доглядати Мацей Чернейовський. Десь при впадінні у Дністер р. Колодниці до цих борів притулився хутір Колодниця, згаданий під 1439 р., коли він разом з Крупськом, Ляшками та Підмонастир'ям належав Добеславу Кривському¹². Можливо, що це поле (роздільне поле, розділ) було якраз межею між землями Березини, Крупська і Колодниці¹³. М. Чернейовський переніс цю назву на новозасноване місто. Оскільки Колодниця більше в документах не згадується, можна припускати, що вона ввійшла до складу міста.

Перша люстрація міста у 1570 р., відзначаючи, що місто було засноване “на сирому ґрунті” (напевно, Колодниця була дуже незначним поселенням), із заглибленням у королівські бори (які, звичайно, незаконно частково вирубали, беручи матеріал під забудову міста та його укріплення) зафіксувала також, що заснування нового міста у такому вигідному пункті принесе збитки торгівлі королівського міста Щирця¹⁴. У 1571 р. вийшов королівський вердикт, в якому зазначалося, що “коли донесли нам люстратори і староста львівський, що Мацей Чернейовський на міць якогось привілею зважився гвалтовним способом заложити місто Розділ у борах королівських, через що завдав шкоду скарбові на 20 тис. гривен і з цього приводу вже викликаний зістав, дозволяємо йому посідати іменоване місто аж до хвилі остаточного вирішення справи через визначених комісарів”.

Під щасливою зіркою народився Мацей Чернейовський! Заснувавши контрабандою місто на чужих ґрунтах і без відповідного королівського привілею, при цьому завдавши збитків королівській скарбниці на 20 тис. гривен і примноживши ряди своїх ворогів, куди, окрім Чорторийських, потрапили ще й Тарли та Мнішки, зацікавлені у розвитку новозаснованого Миколаєва, він відбувся легким переляком. Можна припускати, що якби королівська канцелярія знала про вчинок Мацея Чернейовського, то привілей на заснування Миколаєва 20.02.1570 р. міг бути не підписаний. Існувала практика не закладати нових міст, які би шкодили розвитку і торгівлі вже існуючих добре розвинених міст. Розділ і так заважав торгівлі таких старих і знаних міст, як Щирець і Комарно. Крім них, поблизу знаходилися міста Велика Горожанна (магдебурзький привілей від 1448 р., підтверджений 1487 р.), Вербіж (магдебурзький привілей від 1403 р., підтверджений у 1408, 1423, 1425, 1433 рр.), Ричагів (магдебурзький привілей від 1464 р., підтверджений у 1545 р.), а також Журів (магдебурзький привілей від 1510), Берездівці і такі значні міста, як Жидачів, Ходорів та Журавно. Але й розганяти колоністів з новозаснованого Роздолу скарбниця не стала. Розділ лежав на давньому шляху з Перемишля до Галича, міг (і став) поважним портом на Дністрі, отже, обіцяв приносити прибутки.

Важливий і давній шлях з Перемишля до Галича проходив через Комарно, Велику Горожанну на Дроговиж і Верин. Миколаїв також був поставлений на цьому шляху над Чорним потоком, який впадав у Дністер. Тому найдавніше передмістя цього міста, де було збудовано церкву св. Миколая, називалося перемиським. Далі дорога повертала через гору на Верин і Крупсько. При цій дорозі було поставлено у 1599 р. “фігуру” – надгробок А.Рзевському. Саме на місці, де було засновано Розділ, цей шлях перетинав Дністер.

Було над чим замислитися королівським комісарам. У 1576 р. король Стефан Баторій підтвердив рішення 1571 р., знову доручивши королівським комісарам винести остаточний вердикт¹⁵. Ситуація, що склалася у наступні роки, не дозволяла займатися

цією проблемою. Розділ продовжував розвиватися, використовуючи сприятливу транспортну мережу і природню нішу. Незважаючи на те, що без королівського привілею місто мусило відразу платити податки (як правило, новозасновані міста звільнялися від податків на 12-20 років по всій території королівства – Миколаїв мав звільнення на 20 років, що стимулювало приплив нових поселенців), Розділ швидко розвивався. Зате занепали і позбулися магдебурзьких привілеїв Велика Горожанна (у 1570 р.), Вербіж та Ричагів. Безперечно, що однією з причин цього був швидкий розвиток новозаснованого Миколаєва, але й Розділ вніс до цього процесу “свій гідний вклад”.

За податковим реєстром 1578 р. Розділ мав вже 6 пекарів, 2 ткачів і 2 ковалів. Місто сплатило 25,5 злотих податку, в т. ч. “шосу” – 6 злотих¹⁶ (“шос” – міський податок з нерухомого та рухомого майна, який складав, звичайно, 1,16 % оцінної суми).

Мацей Чернейовський дожив до глибокої старості, посів високий уряд галицького каштеляна і зберіг за собою і своїми нащадками місто Розділ. Уже у 1609 р. його спадкоємці вписали у львівські гродські книги скаргу на роздільських міщан за побиття та вбивства¹⁷. Це означає, що Чернейовські мали у місті свій двір, напевно на території пізнішого замку. Мацей Чернейовський також поспішив заложити католицьку парафію та почав будівництво костьолу. Але будівництво тяглося аж до 1647 року. Згідно з документом, виданим 21.07.1636 р. у Вінниці, Станіслав і Анна Жевуські продали недобудований костьол у Роздолі. Анна Жевуська, дружина львівського судді Станіслава Жевуського, була внучкою Мацея Чернейовського і отримала частину міста як посаг, виходячи заміж. У 1650 р., як остання з Чернейовських, вона повністю успадкувала все місто¹⁸.

Розділ на той час мав уже майстрів-ремісників 10 спеціальностей¹⁹ і платив тільки чопового (податку на виготовлення та продаж горілки) – 20 злотих. Чернейовські дбали про приплив населення, особливо торгово-ремісничого. Заохочували колоністів-католиків. У 1628 р. євреї отримали дозвіл оселятися на вулиці у північно-західній частині міста та збудувати два будинки на ринку. У більшості сусідніх міст, зокрема у Миколаєві, євреї не мали права оселятися навіть на передмістях. Поступово єврейська громада Роздола стала однією з найчисленніших, завоювавши стабільні позиції у роздрібній торгівлі. Велику гуртову торгівлю контролювали власники міста.

С.Жевуський, якому сподобалася ця благодатна місцевість з густими лісами, заповненими дичиною, криштально чистими джерелами та запашними луками, почав будівництво замку. У 1647 р. він заснував на сусідньому із замком горбі укріплений монастир отців кармелітів²⁰. Замок та міські укріплення були слабкими, можливо навіть недобудованими, бо вся навколишня шляхта при підході козацьких військ Б.Хмельницького та татар у 1648 р. втекла до Комарна. Міщани після короткої облоги здали місто і замок татарам. Оборонявся тільки монастир²¹.

Але на цьому біди роздільчан не закінчилися. На початку січня 1649 р. до Роздола з Комарна повернулася старша внучка М.Чернейовського, дружина львівського підкоморія Цетнера. Колишні піддані Цетнера Кручкови, користуючись підтримкою рогатинських міщан, які при підході козацьких військ активно виступили проти поляків, зібрали до 170 вояків з Острова, Руди та Берездівців і напали на замок. В Роздолі також було побито багато орендарів-євреїв, які мали у місті будинки, орендуючи корчми, мита та інші збори у сусідніх селах. Загинув управитель Центнерів Козяровський. Другий напад на місто вчинили самі рогатинці 7.04.1649 р. При всіх інших причинах, включаючи і національне та релігійне протистояння, зіграла важливу роль і конкуренція Роздола з Рогатином. Невдовзі призовідці нападів були схоплені,

засуджені та страчені у Роздолі на ринку у 1650 р.²². Місто зазнало величезних збитків і було звільнене на деякий час від податків²³. Похід Б.Хмельницького на захід восени 1648 р. мав загалом негативні наслідки для населення галицьких міст та сіл. Особливо постраждали містечка навколо Львова, незважаючи на те, що більшість їх населення складали українці. Татарські відділи оточували їх, вимагали викупу, де могли – штурмували, палили передмістя і брали полон. Гетьман мусив із цим миритися. Крім Роздола, постраждали Миколаїв, Ричагів, Вербіж, Крупсько та Березина, які також звільнили на певний період від сплати податків.

Але Розділ досить швидко відбудувався. Місто та навколишні ліси сподобалися Жевуським і вони поступово перетворили Розділ на свою літню столицю. Тут вони відпочивали між війнами та сеймовими баталіями. Рівночасно тут почала селитися їх клієнтела з дрібної шляхти. Місто все більше отримувало вигляд переважно польського магнатського містечка. У 1676 р. тут жило аж 7 шляхтичів та 3 єврейські родини²⁴.

Згодом, коли замок все більше втрачав своє оборонне значення, у 1704 р. Жевуські почали зводити кам'яний палац, навколо якого розбили регулярний парк. Михайло Йозеф Жевуський, при якому у 1743-1745 рр. палац під керівництвом адміністратора Семена Вишенського було реставровано, на честь своєї дружини Францішки назвав замок-палац з парком Франкополем. У 1874 р. Карл Антон Лянцкоронський розпочав добудову і розширення палацу, як тривала майже 30 років. За проектом відомого львівського архітектора – ректора політехніки професора Юліана Захаровича – було зведено нову добудову і проведено реконструкцію старої частини палацу. У 1904 р. французький архітектор Шарль Баужуєт об'єднав будови Захаревича зі старим корпусом. Ліве східне крило було зведене до Першої світової війни за проектом сілезького архітектора Лютвалля.

Замкова картинна галерея була заповнена величезними (185 x 86 см) парадними портретами представників родини. Ці портрети було перенесено у палацову збірку під час реставрації 1743-1745 рр. (нині зберігаються у запасниках Львівської картинної галереї в Олеську). Серед них особливо виразні портрети переяславського старости Івана Жевуського (Ревухи), брацлавського каштеляна Валеріана Жевуського, ольховецького старости Вінцентія Жевуського та Олександра Жевуського. Всі вони виконані у XVII ст. з натури у традиціях доренесансного портрета-парсуни. Найбільш досконалий портрет Івана Жевуського. На ньому вже помітні впливи європейської традиції. Виразно, майже в реалістичній манері виконана голова моделі: козацький чуб на бритому черепі, високе чоло, підкреслене світлотінню, густі брови, глибокі темні очі з мішками від втоми, прямий довгий ніс, чорні вуса і густа чорна борода, що зливається з хутром горностая, накинутим поверх червоної киреї. Портрет написаний у 1620-х роках невідомим майстром, який не позбувся ще вад цехового ремесла, в тому числі і незнання анатомії. Але голова Івана Жевуського настільки виразна, що ці хиби відходять на другий план.

Галерея роздільського замку-палацу постійно поповнювалася, були в ній і роботи, виконані у самому Роздолі, можливо, і роздільськими майстрами. У 1777 р. з-поміж роздільських ремісників зафіксовані два маляри –Якуб Адамовський та Микола Урбанович. Можливо, одному з них належать два справжні шедеври XVIII ст.: “Портрет Сойки – діда шпитального” та “Портрет старого з палицею”. Обидва збереглися у зібранні Львівської картинної галереї. У XIX ст. у місті жив і працював український маляр Федір Бедрицький. З його робіт відомий іконостас для церкви на Ясній горі у Гошеві²⁵. Були у Роздолі і роботи знаних майстрів, навіть Рембрандта. Михайло Йозеф Жевуський

ще у 1743 р. почав перевезення до Роздолу картин з львівської збірки Жевуських та інших маєтків. Ця колекція значно розширилася за Лянцкоронських.

Особливо старанно збирав предмети мистецтва Карл Антон Лянцкоронський (1848-1933). Був то чи не найбільший з польських магнатів, аристократ, охмістр двору цісаря Франца Йосифа, кавалер ордена Золотого Руна (1903). За освітою правник, за покликанням археолог, історик мистецтва, досконалий знавець італійського ренесансу. Крім Роздола, він володів палацами у Комарні, Ягельниці та Відні. Останній був збудований у необароковому стилі у 1892-1895 рр. Ще перед Першою світовою війною він вивіз найцінніші експонати до віденського палацу, доповнивши їх новими придбаннями. Збірка Лянцкоронських у Відні тепер поступалася тільки цісарській. І пізніше, по смерті Карла Антона, його син Антон Лянцкоронський продовжував вивозити кращі картини та колекції до віденського палацу. Між двома світовими війнами Австрія обіцяла бути нейтральною і там здавалося безпечніше. Австрія впала першою і була долучена до Райху. У 1939 р. гестапо зреквізувало віденську колекцію Лянцкоронських. Найкращі полотна планувалося передати до збірок Гітлера та Геринга. У 1945 р. Борман наказав знищити всю колекцію, яку перевезли у покинуті штольні біля Зальцбурга. Тільки завдяки унтер-офіцеру, австріяку за національністю, штольня не була підірвана. Після війни граф Антон Лянцкоронський при допомозі свого шкільного товариша князя Ліхтенштейна перевіз врятовану збірку до Швейцарії у замок Гогенемс. У 1994 р. остання з Лянцкоронських графиня Кароліна подарувала родинні збірки до польських музеїв – Королівського замку у Варшаві та Вавелю у Кракові. До Варшави потрапили картини з колишнього зібрання короля Станіслава Августа Понятовського, в числі яких дві роботи Рембрандта. На Вавель потрапив турецький намет, здобутий в числі трофеїв героя Віденської битви полковника Михайла Флоріана Жевуського, який довгий час зберігався у роздільському замку. 76 картин італійських майстрів XIV-XVI ст., колись придбаних Карлом Антоном Лянцкоронським, колекція монет, медіоритів, 228 рисунків польського художника Я.Мальчевського прикрасили цей знаменитий музей. На Вавель потрапили також родинні портрети К.А.Лянцкоронського пензлів К.Похвальського та Я.Мальчевського і акварелі Л.-Г.Фішера, на яких зображений роздільський замок.

Багато полотен з роздільського замку загинуло або було знищено ще у 1939-1940 рр. У 1945 р. на базі замку був організований санаторій. Родинний архів, бібліотека, частина колекції монет та zostали картини були передані до Дрогобицького краєзнавчого музею. З них лише окремі експонати сьогодні у Львівській картинній галереї. Серед цих картин два прекрасні портрети роботи Я.Мальчевського, написані у Роздолі в 1900 р. Це портрети Маргарити Лянцкоронської, уродженої фон Ліхновські (1863-1957), з маленькою Кароліною, яка тримає букетик польових квітів, та Карла Антона Лянцкоронською з Маргаритою та маленькою Кароліною²⁶.

Сумарно бібліотека Лянцкоронських (більша частина у Роздолі, менша – у Відні) налічувала більше 70 тисяч томів, крім того була ще колекція 120 тисяч фотографій скульптур, архітектурних пам'яток, картин – практично всі відомі на той час пам'ятки ренесансу і бароко. Більшість з цього зібрання пропало.

Серед тих картин, які пропали, портрет сусідки Жевуських – Анни Ходоровської (+ 6.05.1711). Ця жінка була симпатією героя Віденської битви Михайла Флоріана Жевуського. Першим її чоловіком був белзький воєвода князь Костянтин Вишневецький (1633-1686), другим – литовський маршалок князь Ян Кароль Дольський (1640-1695). Княгиня Дольська була кумою і останньою симпатією гетьмана Івана Мазепи. Їй він

довіряв найпотаємніші справи, через неї підтримував контакт з шведським королем Карлом XII та його польським ставлеником Станіславом Лещинським. Саме Анна Дольська схилила Мазепу до тісної співпраці з королем Станіславом і повернення Війська Запорозького до складу Речі Посполитої, що потім закидали Мазепі деякі дослідники, хоча сам гетьман цих порад не сприймав²⁷.

Палац був багатий на скульптуру та ліплені декоративні прикраси. На фасадах та в інтер'єрі в різноманітних нішах розміщалися гіпсові копії античних скульптур, багатий був скульптурний декор з алебастру, в кімнатах були цілі збірки скульптури. У 1884 р. Карл Антон Лянцкоронський організував спеціальну експедицію до Малої Азії в пошуках античних пам'яток. У складі цієї експедиції були мистецтвознавець професор Львівського університету Мар'ян Соколовський та художник Янек Мальчевський. Кращі зразки грецької скульптури (V-IV ст. до н.е.) забрали до Ермітажу та Одеського археологічного музею відразу після націоналізації палацу у 1940 р. Частина скульптур, які потрапили до Роздолу у трохи знищеному вигляді, були підправлені місцевими “реставраторами” (розбиті частини з'єднали цементним розчином, доробили деталі лиця і час від часу білили вапном) і вмонтовані у стіни інтер'єру, поставлені у ніші на фасадах або просто у парку на кам'яних постаментах. Вже в кінці XX ст. частину цих скульптур при допомозі роздільських активістів врятував директор Львівської картинної галереї професор Борис Возницький. Серед них мармурова фігура Марса (II ст.), яка колись стояла на постаменті поблизу фонтана і вважалася фігурою лицаря італійської роботи XVII ст., античні скульптури жінки із жертвовною чашею, юнака з книгою (II ст. до н.е.), портрет невідомої римлянки. Тоді ж було врятовано пошкоджену бронзову скульптуру “Ерос з дельфіном” – крилатого маленького Ероса, сина Афродіти, богині кохання. Ця скульптура – твір відомого флорентійського майстра Андреа дель Вероккйо (1435-1488), учителя Леонардо да Вінчі. Робота була виконана на замовлення правителя Флоренції П'єтро Медічі для вілли Кореджі у 1550 р. Цю скульптуру Джорджо Вазарі назвав одним з п'яти кращих творів митця. Роздільська бронзова копія нічим не відрізняється від оригіналу, можливо, що вона відлита у майстерні автора за тою ж моделлю. Як вона потрапила до Жевуських чи Лянцкоронських – загадка. Лянцкоронські кохалися у скульптурі та живописі. Історію ренесансного мистецтва читала у Львівській політехніці Кароліна Лянцкоронська. Роздільські активісти не дали вивезти у грудні 2004 р. вже демонтовані деталі скульптурного декору, виконані не пізніше XVIII ст. Зібрання роздільського замку-палацу були одними з найцінніших у всій Галичині.

Жевуські любили полювання. Михайло Флоріан Жевуський (+1687), підвоєвода руський, ротмістр, а потім полковник крилатих гусарів, улюбленець короля Яна III Собеського, який увійшов в історію як герой знаменитої гусарської атаки на турецький табір, яка вінчала битву під Віднем 1683 р., зображений під час цієї атаки на картині М.Альтамонте, яка виставлена в Олеському замку. Його панцир крилатого гусара – нині в колекції музею зброї в Арсеналі у Львові. Полювання Михайла Флоріана в роздільських лісах було для нього відпочинком. Тривали безперервні війни. Людське життя не коштувало нічого. І люди вміли дорожити миттю. Намагалися випити її до дна і спішили насититися нею. Для полювання тримали спеціальних гончих псів, загінників одягали у яскраві ліврєї. Блискучі вершники на сірих в яблуках конях знаменитої роздільської породи, з шкірами барсів поверх кунтушів та кирас, в прикрашених перами підбитих хутром лисиці шапках, дами в амазонках... Михайло Флоріан був одружений тричі: з Анною Держко, Анелею Оборською та Анною Полоцькою. Не було числа його фліртам та

любовним пригодам. Багато роздільських дітей були схожі на цього нащадка українських шляхтичів Ревуцьких.

Його син Станіслав Матеуш досяг вершини військової і політичної кар'єри. Гусарський ротмістр, полковник (1690), генерал (1695), коронний крайчий (1702), великий коронний референдар (1703), гетьман польний коронний (1706), гетьман великий коронний (1726), воєвода підляський (1710), белзький (1726), староста холмський, дрогівизький (1687-1728), клодовський, новосільський і любомльський. Він доклав чимало зусиль для розбудови Роздола.

У 1711 р. на Ринку міста жило 59 родин, в т.ч. 21 єврейська. На п'яти прилеглих вулицях – Лісній, Пекарській, Крупській, Ковальській та Збирку – ще 134 родини. По тих часах це було досить велике місто – найбільше в окрузі. Місто мало також значні доходи. Корчми та збір мита на переправі через Дністер приносили зборів 8500 злотих, єврейська громада платила 400 злотих, ставчизна (збір за оренду ставків, каскад яких тягнувся від Роздола долиною Колодниці; у ставках розводили форель) та пугарський збір (податок з пивоварів) давали ще 1600 злотих²⁸. Такі доходи дозволяли розбудовувати місто, зводити укріплення, утримувати дорогу, переправу та ірригаційні споруди, які захищали від розливів Дністра та Колодниці.

Особливу увагу гетьман Станіслав Матеуш Жевуський приділяв костьолу монастиря кармелітів. В цьому храмі його було поховано. Гетьман помер у Львові 4.10.1728 р. і його забальзамоване тіло було перевезене до Роздола²⁹. Жалобний кортеж їхав через Комарно, Дрогівизь і Миколаїв. У Роздолі його зустрічали бургомістр з райцями, вїйт і цехи з розгорнутими прапорами. Крім поминальної меси в костьолі кармелітів правили в українській церкві.

Українська церква Успіння Діви Марії була невеликою, дерев'яною, тридільною, оточена галареєю, всі три верхи були криті гонтом. За головним престолом висів невеликий старовинний образ Розп'яття. Важко сказати, коли вона була збудована (дата 1543 р., яка фігурує в літературі³⁰, звичайно, помилкова). Скоріше всього, українська церква була збудована на початку XVII ст. Спочатку вона була православною, а з 1700 р. стала греко-католицькою. У 1739 р. парохом був о. Семен Помазанський. Тоді церковне братство, організоване значно раніше, налічувало 80 членів³¹. 8.10.1743 р., по смерті о. С.Помазанського, власник міста Михайло Йозеф Жевуський, надаючи презенту на парафію о. Миколі Білинському, закріпив за церквою поле Попів кут, Перевозницьку чверть з лукою, город над ставом та город Яницького. Візитація о. Миколи Шадурського зафіксувала збільшення церковних володінь. У 1799 р., коли парохом був о. Іван Помазанський, при церкві були школа та шпиталь. У 1803 р., за пароха о. Степана Теліховського, зафіксовані мурована дзвіниця (у 1832 р. вона мала 4 дзвони, один з яких був привезений з Сучави, як трофей Михайла Флоріана Жевуського, учасника походів у Молдавію у 1683-1687 рр.) та кам'яна огорожа на цвинтарі. Хата священика та шпиталь, у якому розміщалися і школа, були дерев'яними, але криті гонтом. Парафія була забезпечена полями та луками. При візитації 1832 р. зазначалося, що, крім головного вівтаря, у церкві були два бічні вівтарі: Непорочного зачаття Богородиці та св. Миколая³². Церква була дуже красивою ще на початку XX ст., за свідченням о. Атанасія Юркевича, довголітнього роздільського пароха. Коштом Лянцкоронських цей храм був реставрований, а також огорожені дуби, які росли біля нього, напевно, з часу побудови. Тоді ж була реставровано і образ Розп'яття³³. А невдовзі з допомогою тих же Лянцкоронських українська громада міста звела новий кам'яний храм, який стоїть на місці старої церкви.

По смерті коронного гетьмана С.Жевуського роздільський замок, місто та села Роздільської економії перейшли до Михайла Йозефа Жевуського, який також успадкував уряд дроговизького старости. Він був сином старшого брата гетьмана Адама Жевуського, але намагався бути схожим більше на дядька Станіслава Матеуша. Обіймав уряди крайчого коронного (1729), писаря коронного (1744), підляського воєводи (1752), кам'янецького старости і подільського воєводи (1762). Щоби повністю прибрати до рук всю округу, він навіть домігся уряду війта міста Миколаєва (1760). Михайло Йозеф Жевуський помер 11.01.1770 р. і був похований у крипті костьолу кармелітів у Роздолі. Там же поховали і його дружину Францішку Жевуську-Цетнер, яка померла у Роздолі 31.03.1783 р. За свого життя вона пожертвувала гроші на будівництво кількох українських церков у своїх маєтностях, через що було спеціальне пастирське послання львівського греко-католицького єпископа від 20.04.1784 р. із закликом молитися за упокій її душі³⁴.

Михайло Йозеф був також і меценатом. У 1730 р. він заложив у Роздолі Дім убогих (шпиталь-притулок) на 12 місць, пожертвувавши на цю справу 17 тис. злотих. Цей заклад проіснував до початку Першої світової війни. У 1887 р. притулок мав 89 золотих римських 28 крейцарів доходу. Наглядав за ним пріор кармелітів. У цьому притулку і знайшов свою модель невідомий художник, який працював у роздільському замку у другій половині XVIII ст. – діда шпитального Сойку. У 1768 р. М.Й.Жевуський розпочав будівництво костьолу св. Трійці.

Оскільки місто не мало локаційного привілею, то при люстраціях виникали проблеми з легітимністю міської влади. Тому Михайло Йозеф Жевуський звернувся до короля Августа III з проханням надати новий привілей, оскільки давніші документи не збереглися. 5.01.1745 р. король підписав привілей місту Роздолу, яким дозволив користування магдебурзьким правом для ведення адміністративних і судових справ, узаконив ряд пільг та затвердив міський герб. Гербом міста став герб Жевуських – “Кривда”: на синьому полі срібна підкова, в якій розміщено хрест, а угорі – півхреста³⁵.

Дбаючи про розвиток міста, М.Й.Жевуський регулярно домагався звільнення міста від податків під час стихійних лих чи великих пожеж. У 1757 р. місто було звільнене від податків на два роки, у березні 1759 р. сейм продовжив звільнення ще на три роки, беручи до уваги заслуги власника міста. У 1762 р. звільнення знову продовжили на три роки³⁶. Дбав патрон міста і про розвиток торгівлі. У 1763 р. за його наказом міська міра мала бути однаковою з мірою на фільварку, а міська колода завжди мала стояти на ринку під час торгів³⁷.

Мита за проїзд через мости і греблі йшли в дохід міста. Але найбільший дохід приносило мито за переправу через Дністер. До отримання магдебурзького привілею 1745 р. збір мита за переправу не був узаконеним, але збирався регулярно. У 1736 р. на цій переправі соляна валка відмовилася платити мито і вчинила бійку. Справу розглядав суд. Жевуські також здавали в оренду роздільським міщанам збір мостових та гребельних мит на території сіл, що входили до економії. Судові документи XVIII ст. повні скарг на мита і митників. Жевуські дбали про технічний стан переправи через Дністер. У 1780 р. йшлося про придбання чотирьох поромів вартістю по дві тисячі злотих кожен³⁸. Цими поромами перевозили також сіль з Жидачева та інших місць³⁹.

Роздільська економія була реорганізована М.Й.Жевуським у багатогалузеве взірцеве господарство, яке за структурою випереджало свій час. До її складу входило 11 сіл, у шести з яких були панські фільварки: Крупсько, Березина, Черниця, Пісочна, Бережниця з присілком Журавлів, Демонський ключ та Голешів з Лапшином⁴⁰. Керував економією

економ, якому підлягали адміністратори фільварків та призначені ними гуменний, побережники, лісничі, мірошники. Економ вів і господарський облік прибутків та витрат і кожного 1 грудня складав звіт перед власником⁴¹. Адміністратори за свою роботу отримували солярію – 120 злотих на рік, а крім того ординацію, яка у Роздільській економії складала 6-8 півмірок жита, 1-2 півмірки пшениці, 4-6 півмірок ячменю, 2-4 півмірки солоду, 4-6 півмірок гречки, 1 – 1,5 півмірка гороху, 1 – 1,5 півмірка вівса, 1 корову або замість неї фаску масла, годованого кабана, бочку солі, півсоток конопляного полотна і 0,5 півсотка конопляного насіння в рік. За все спожите понад ординацію адміністратор платив зі своєї солярії⁴². На фільварках частково використовувалася наймана праця. У Роздолі періодично перебували підстарости Дроговизького староства, яке належало Жевуським, та адвокатії Демня. Підстарости отримували подібну до адміністраторів плату. І хоча Демня з її залізними промислами періодично здавалася в оренду, облік і керівництво цим важливим напрямком перебував у Роздолі.

У сільському господарстві економія Жевуських практикувала запровадження передової аграрної технології, крім традиційних культур, підтримувалося і стимулювалося вирощування льону, конопель та хмелю. Старанно контролювалася урожайність, розроблялися заходи підтримки виробників реманентом, посівним матеріалом⁴³. Приділялася увага і городині, яку пізніше “нав’язували” міщанам Роздола, що інколи призводило до значних боргів міста перед власником, які доводилося списувати⁴⁴. Продукція рільництва складалася у Роздолі, частина її йшла для потреб двору, значна частина використовувалася як сировина для переробки, а решта реалізовувалася роздільським міщанам, а також продавалася на ринках інших міст.

Мала економія і водяний млин у Роздолі, який часто здавався в оренду міщанам. Іноді орендатори погано дбали і млин ламався (так трапилося у 1768-1770 рр. у Роздолі та Черниці, де млини тримали в оренді роздільські міщани⁴⁵).

У тваринництві Роздільська економія практикувала спеціалізовані ферми, на яких працювали окремі сім’ї, отримуючи також і заохочувальну плату у вигляді частини вирощеної продукції. Такі ферми спеціалізувалися по вирощуванні свиней, гусей, качок, курей, а також великої рогатої худоби. За організацією праці ці структури значно випереджали свій час, щось подібне безуспішно пробували створити в останні роки радянської влади. Не завадило б повернутися до цього типу господарювання і сьогодні. Але подібним структурам потрібна і підтримка держави, хоча б така, яку мали у XVIII ст. піддані Жевуських у Черниці, Березині, Крупську та інших селах. Спеціалізовані тваринницькі ферми Жевуських були досить ефективними. Роздільські різники змушені були купувати тільки худобу, вирощену в економії. Але більшість м’яса реалізувалося на ярмарках у інших містах.

Було поширене бджільництво (у XVIII ст. 14 пасік, які мали у середньому по 70 вуликів-пнів) та ставкове господарство (у Роздолі Жевуським належав один ставок, решта були власністю міста)⁴⁶. Зрозуміло, що ефект від такого господарювання був значним. Мед у “роздільських півбочках” розвозили на ринки Роздола, Ходорова, Берездівців, Княгиничів та Миколаєва.

Особливою гордістю Жевуських був кінний завод у Роздолі, де розводилися “тарантовані” (білі в яблуках) коні, яких використовували переважно для парадної виїздки. Розводити їх почали у 60-х роках XVIII ст. У 1763-1772 рр. кількість кобил у табуні коливалася у межах 23-32, огирів -6-16, а всього табун складав 42-73 коні⁴⁷. Навіть вибракovanі з табуну коні реалізовувалися за добрі гроші⁴⁸. Часто цей табун переганяли до Черниці, де росла особлива трава, після якої шкіра коней блищала і виглядала оксамитовою. Ця порода досі зветься в Угорщині “роздільською”.

Майже з часів заснування міста у ньому вироблялися пиво та горілка. Кращими майстрами в цій галузі були українці. Гарнець горілки в середньому коштував 3 злотих 6 грошів⁴⁹. У 1768 р. місто платило 46 злотих шележного та 33 злотих чопового податку⁵⁰. Від горілчаних котлів платилося по 30 злотих шележного і 20 злотих чопового, від продажу 100 кварт горілки до шележного йшло 3 злотих, а до чопового – 2 злотих, від продажу бочки пива у 60 гарнців – 1 злотий 10 гр. шележного та 1 злотий чопового⁵¹. Жевуські оцінили вигоди від цього продукту. З середини XVIII ст. економія збудувала цілий комплекс: бровар у Роздолі з п'ятьма горілчаними казанами (на ньому працювали також бондар, котляр та коваль), гуральні у Черниці, Крупську та Деменці. Крім того, їм належала гуральня у Дроговижі. Ці заклади здавалися в оренду роздільським міщанам, які мусили, згідно з угодою на оренду, купувати сировину (жито, гречку, ячмінний солод) та дерево у орендодавця. Розвиток цього промислу стимулював також місцевих ремісників, які виготовляли дерев'яне та бляшане обладнання. У 1760-1780 рр. на горілку перероблялося 15-18 % зібраного зерна⁵². Собівартість горілки була вдвічі нижчою від гуртової ціни, за якою її реалізували шинкарям. Така ж картина була з пивом. Економія по селах будувала шинки і здавала їх в оренду, зобов'язуючи шинкарів торгувати своєю горілкою. Подібно чинило і місто, здаючи шинки та корчми в оренду, при цьому забороняючи завезення горілки та пива до міста зі сторони. Пиво вироблялося кількох гатунків: “ординарне” йшло на продаж у місті, “дубельтове” та “напівдубельтове” – на ярмарки до Львова, Стрия, Дрогобича та інших міст.

Славилося місто і обробкою червоного вапняку. Намиста-коралі роздільської роботи ще до 1939 р. можна було знайти на ринках мало не всієї Галичини⁵³.

Чисельним і сильним був також ткацький цех. Тут виробляли льняне і конопляне полотна. На фільварках та по селах, що належали до Роздільської економії Жевуських, вирощували льон та коноплі, а також на примітивних домашніх верстатах робили полотна, які пізніше “доводили до кондиції” міські майстри. Особливо багато людей займалося ткацтвом у Черниці та Пісочній. Так, у 1742 р. лише з фільварків Жевуських було завезено 29 півсоток льняного, 50 півсоток конопляного та 26 аршин згрібного полотна. Півсоток дорівнював 50 аршинам. За півсоток сільським ткачам платили 3 злотих 10 грошей від льняного, 2 злотих 10 грошей від конопляного та 2 злотих 10 грошей від згрібного полотна⁵⁴. У 1756-70 рр. плата зросла: за півсоток льняного полотна – 4 злотих, конопляного – 3 злотих 15 грошей, згрібного – 2 злотих 15 грошей. Сільські ткачі здавали полотно в рахунок повинностей⁵⁵, з певними заохоченнями (за міток ниток – 6 грошів⁵⁶), а цеховим майстрам платили повністю за їх роботу, крім того вони мали постійне замовлення економії⁵⁷. Вироблені полотна економія реалізувала сама. Продаж їх ішов добре. В середині XVIII ст. економія поставила дозорцем за виробництвом і постачанням полотна Берка Литвака. Він звітувався безпосередньо перед графом Жевуським. На ньому лежав облік за всіма толокняними культурами, виробництвом полотна і його якістю, оплатою сировини та розрахунком з ткачами. Він же регулював і самі замовлення та взаємини з ткацьким цехом. Спеціально розроблена інструкція вимагала: “При передачі ткачам пряжі необхідно було перш за все перемерити довжину основи, перерахувати і наказати, щоб півсоток був такої самої довжини, шириною в два аршина, необхідно стежити, щоб ткач кожний півсоток з невідрізаною основою приніс на склад до п. Яворського, який у присутності ткача перемеряє півсоток і відріже, оставляючи з начинням при кожному півсотку. В кінці півсотка на полотні має бути написано чорнилом прізвище ткача та скільки аршин”⁵⁸.

Полотна, вироблені цеховими майстрами, та полотна сільських ткачів, виправлені цими ж роздільськими майстрами, закуповувала гуртом Роздільська економія. Вони

мали збут не лише в Галичині, але й далеко за її межами. У 1754 р. Жевуські відіслали лише до Гданська 33 штуки конопляного і 1411 згрібного полотна⁵⁹. Крім власного виробництва, вони закуповували полотно у Дрогобицькій, Комарнівській, Жидачівській та Добромильській округах. Зі складів у Роздолі полотно відсилялося на ринки Львова, Кам'янець-Подільського, Варшави та Бендер, де Жевуські виступали як монополісти.

Ріка Дністер до кінця XVIII ст. була судноплавною від Самбора, до середини XIX ст. Розділ залишався “крайнім” портом на Дністрі. Купецтво Роздола не могло не використовувати такої нагоди. Роздільська економія Жевуських – також.

Найбільш поширеним судном були так звані “дубаси”, зроблені з дуба. Це були традиційні “руські” річкові судна⁶⁰. Вони були майже чотирикутної форми, задній кінець стятий, а передня частина видовжена. Довжина дубаса була до 40 ліктів, ширина – 10,5 ліктів (1 лікоть мав 59,95 см). Вітрил дубас не мав, а рухався за допомогою 10-14 весел. Обслуга такого судна складала 8-14 чоловік і мала на борту спеціальну будю для відпочинку. Перевозили дуб асами зерно, полотна, шкіри, сіль, залізні вироби. Вантажопідйомність дубаса складала 20 лаштів (1 лашт мав 60 корців, 1 корець – 6 пудів), тобто близько 40 тонн⁶¹. Будували дубаси переважно в Усті на спеціальних стапелях, званих “палями”. У 1738 р. М.Й.Жевуський в листі до економа Роздільської економії нагадував йому, щоби той простежив за будівництвом двох дубасів, замовлених в Усті⁶². Напевно, подібні верфі були і у самому Роздолі, але вони не встигали виконати всі замовлення і тому доводилося звертатися до майстрів з Устя, які славилися давніми традиціями подібної роботи. Плавання суден по Дністру не припинялося ще з княжих часів⁶³. На р. Колодниці досі збереглися сліди дванадцяти шлюзів як свідчення, що і Стільсько, ще у IX-X ст. було портом, який мав вихід до Чорного моря. Дубаси плавали звично не далі Бендер, де, розпродавши товари, часто продавали і самі судна. У сусідньому степовому Буджаку хвойне дерево було цінним товаром. Тому професії теслів-корабелів та моряків були поширені серед роздільчан. Для будівництва річкових суден потрібні були спеціальні заготовки: борти, драпки, корпаки та кривулі. Борти – це бруси з хвойних дерев (сосни, ялиці чи смереки) довжиною 17-22 м та товщиною до 8 см. На корпаки також йшло хвойне дерево, вони мали діаметр 15-30 см та довжину по 3-9 м. З корпаків робили основу судна, а з бортів – дно та борти⁶⁴.

Із зміною кордонів стали плавати аж до Одеси. Перше плавання з Роздолу до Одеси і назад здійснив у 1804 р. К.Бауер. Плавав він на шкуті, збудованому у Роздолі. Шкута мала щоглу з вітрилами, окрім вітрового озброєння, руль, а також каюту та камбуз. Довжина її сягала 46-50 ліктів. Основою її служив “корпак”, борти якого обшивалися дошками. К.Бауер був дослідником дністровського судноплавства, а також конструктором. Проект шкути він розробив сам, використавши досвід чеських суднобудівників. Його шкута мала 25 метрів довжини (32 віденські лікті) та 5 метрів ширини (6-7 віденських ліктів), тобто була трохи меншою за традиційні шкути, але мала кращу форму і краще вітрильне озброєння. К.Бауер доплив до Одеси, продав свій вантаж, завантажив судно 4800 пудами і вернув назад проти течії, місцями наймаючи коней і волів, щоб тягнути судно. Вся подорож тривала з 20 квітня до 20 листопада і була описана К.Бауером, який вважав свою конструкцію шкути найкращою⁶⁵.

У першій половині XIX ст. навіть була створена спеціальна державна комісія у справі розвитку судноплавства на Дністрі та Бугу. Комісія дійшла висновку щодо розвитку будівництва кораблів та портів у ряді місць, зокрема в Роздолі⁶⁶. Граф С.Скарбек пропонував програму будівництва каналу між Дністром та Сяном і ком-

плекс заходів з поглиблення та виправлення ручища Дністра, але цю програму не вдалося реалізувати.

Роздільська економія була багатогалузевим господарством. Але ще більш прибутковою галуззю було виробництво заліза. “Димарка” у с. Демні продукувала залізо у штабах, обручі для бочок, лемеші для плугів, серпи та коси, цвяхи та чавунні пічки. Сировиною служила болотна руда, температура плавлення якої дозволяла обходитися без потужних пристроїв для нагнітання повітря. Болотну руду копали біля Надітич та Верина. Заготівлю дров і виготовлення древного вугілля провадили у столецьких лісах. За інвентарем сіл Надітичі, Верин, Стільсько, Ілів і Воля Велика, піддані мусили добувати руду, заготовляти дрова та випалювати вугілля і доставляти все це до Демні. Значна кількість вугілля використовувалася і на внутрішні потреби. Так, у 1817 р. на склад Роздільської економії було завезено у жовтні – 6 фір вугілля (135 корців), листопаді – 200 корців. Це вугілля продавали роздільським ремісникам – від 1 до 10 корців⁶⁷. Кожен підданий з Надітич, Верина, Сільська, Ілова, Великої і Малої Волі та Демні мав відробити в рахунок шарварків 10 днів на копанні руди та 2 дні на ремонті кузні⁶⁸. За роботу понад інвентар платили гроші. У 1738 р. М.Й. Жевуський звільнив підданих цих сіл від сплати мит за проїзд через мости та греблі при транспортуванні сировини та матеріалів до Демні⁶⁹. На виробництві заліза працювали наймані майстри. У 1765 р. їх було всього 17⁷⁰. У 1809-1811 рр. у Демні працювало 36 майстрів, 73 челядники, 7 учнів та 4 помічники. Всього за рік “димарка” давала близько 2500 центнерів залізних виробів (польський центнер був рівним 64,8 кг)⁷¹. Платили за центнер заліза у штабах 18 злотих або 5 талерів (1769 р.). Вироби із заліза коштували дорожче. Періодично все залізне виробництво здавалося в оренду за досить значні суми: у 1740-1742 рр. – за 10 тис. злотих, 1745 р. – за 9 тис., 1763 р. – за 15 тис., 1778 р. – за 15124 злотих і т.д.⁷². Судячи з кошторису затрат на ремонт, привід основних механізмів був водяним⁷³. Було заборонено продаж заліза чужим купцям у Роздолі, Ходорові, Дроздовичах та Княгиничах, а тільки – у Демні⁷⁴. Димарка у Демні припинила існування у 1830 р., коли вона вже належала Скарбкам. Ще якийсь час працювала кузня, куди завозили штаби із Скольного. Роздільські майстри до початку ХІХ ст. використовували демянські залізні штаби для виготовлення обручів для бочок під пиво та залізних скоб і цвяхів для кораблів.

Певний час існувало і гончарне виробництво, яке, однак, не витримало конкуренції сусіднього Миколаєва та з часом зникло. У 1686-1687 рр. за глину місцеві гончарі заплатили 48 грошів⁷⁵. Зате бондарі постійно мали замовлення. Роздільські півбочки стандартного розміру у 15 гарнців замовляли пивовари, гуральня економії, а також медові пасіки.

Поважну роль відігравало роздільське купецтво. Поступово ця галузь зосереджувалася в руках євреїв. Позаяк економія брала у свої руки гуртову реалізацію ремісничих виробів, заліза та полотна, а також значної частини сільськогосподарської продукції (ще у 1714-1719 рр. Жевуські продавали хліб місцевим купцям, але вже з середини ХVІІІ ст. повністю самі провадили гуртову торгівлю, збудувавши шпихлір у Роздолі, при якому був писар для ведення обліку; з цього шпихліра відправлялися гуртові партії в інші місця, а також відбувався продаж зерна міщанам⁷⁶), то купці-євреї, крім дрібної торгівлі, зайнялися торгівлею худобою та забезпеченням ремісників сировиною, перш за все шкірою. Через що кількість шевців у місті невпинно зростала. У цій галузі роздільські купці зуміли досягти немало. Так, купець Берко у 1767 р. на ярмарку

у Вроцлаві тільки одному клієнтові мав продати 72 воли⁷⁷. У торгівлі волами та кіньми роздільські купці поступалися тільки купцям із Журавна.

У 1770 р. роздільські володіння перейшли до Вацлава Жевуського (1706-1779), сина гетьмана Станіслава. Подібно до батька, він зробив велику військову і політичну кар'єру, зосередивши у своїх руках найвищі посади у державі: писар коронний (1732), гетьман польний коронний (1752), гетьман великий коронний (1773), воєвода подільський (1736-50, 1756-62), воєвода краківський (1762), каштелян краківський (1778), староста дроговизький, холмський, улановський, романовський і долиньський. Граф Вацлав виріс в Роздолі і любив це місто та його округу. Він жертвував кілька тисяч злотих на фундацію громадських шпіхлрів (складів) для запомогти міщанам Роздола і Берездовець та жителям сіл Олехівці, Крупсько і Малехів у голодні роки, а також під час паводків, градобиття, пожеж та інших стихійних лих. Пізніше, у 1857 р. галицьке намісництво затвердило цю фундацію графа Вацлава. На той час вже уряд широко пропагував і запроваджував систему громадських шпіхлрів. У 1857 р. Лянцкоронські подарували фондові маєток з прибутком у 562 золотих ринських. У 1880 р. ця фундація мала маєток вартістю 5250 золотих ринських 50 крейцарів. Фундація також проіснувала до Першої світової війни.

У 1772 р. Розділ разом з іншими галицькими землями відійшов до Австрії. Власниками міста і надалі залишилися Жевуські. Початково змін було мало. У 1778 р. у місті було розквартировано ескадрон уланів, для яких почали будувати казарми і конюшні⁷⁸. У 1779 р. відбувся перший рекрутський набір до цісарського війська. Набір проводили угорці. “Плач стояв”, – записав на полях церковної книги місцевий священик або дяк⁷⁹.

На той час Розділ був розвиненим ремісничо-торгівельним центром. У 1765 р. у Роздолі було 39 шевців, 12 ткачів, 15 бондарів, 4 ковалі, 8 кравців, 12 стельмахів, 6 різників, 2 котлярі, 3 склярі. На Роздільському ринку 12 купців – власників крамниць сплачували по 8 злотих⁸⁰. Міщани, крім податків, несли натуральні повинності з ремонту млину та гребель, давали до двору по 2 щепи кожного дерева або 2 гарнці сухих слив за щеплене дерево, а також платили очкове – “бджільну десятину” (бо їх бджоли збирали мед на полях економії). В середньому у другій половині XVIII ст. Жевуські отримували від Роздолу щорічно 1700 злотих, а крім того ще 150 злотих за пекарню, яку двір здавав міщанам (у Роздолі не було цеху пекарів)⁸¹.

У 1777 р. у місті було 45 шевців, 17 ткачів, 11 бондарів, 11 різників, 8 стельмахів, 6 ковалів, 4 кравці, 4 столярі, 2 склярі та 2 малярі⁸². Місто було дуже багате. У 1779 р. воно мало 11835 золотих ринських прибутку. Найбільший прибуток йшов від оренди корчм – 9364 золотих ринських, від оренди землі йшло – 1086 золотих ринських, оренди ставів – 116 золотих ринських⁸³. У 1797 р. місто отримало 9337 золотих ринських прибутку, в т. ч. від оренди корчм – 7300⁸⁴.

Жевуські намагалися розвивати Розділ як місто католицьке і польське. Наступник Вацлава, його племінник Франтішек Жевуський (+ 1802) у 1780 р. заложив монастир сестер милосердя св. Вінсентія і Паоло. Монастир був невеличким, сестер у ньому було всього семеро. Вони доглядали за сиротами та хворими. Каєтан Жмігородський, прелат львівського капітулу при цьому монастирі, від себе пожертвував тисячу злотих. Для утримання монастиря йшла десятинна від інвентаря мешканців передмістя Вільхівце, які мали відробити на фільварку 324 дні в рік, що оцінювалося у 108 золотих ринських⁸⁵. У 1829 р. Людвіка Лянцкоронська, уроджена Жевуська, заснувала при цьому монастирі лікарню на 20 ліжок. На цей час в монастирі-притулку було 10 сестер. На

його утримання Л.Лянцкоронська виділила маєток, який давав річний прибуток 3 тисячі золотих ринських⁸⁶. Цей притулок-монастир також проіснував аж до Першої світової війни.

Після Франтішека Жевуського Роздолом володів граф Казимир Жевуський, який помер 7.07.1820 р. У 1792 р. граф Антоній Йозеф Лянцкоронський, голова едукативної комісії, а згодом маршалок сейму станів королівства Галіції і Лодомерії, одружився з Людвікою Жевуською. Її портрет також зберігся і нині знаходиться в Одеському замку. Внаслідок цього шлюбу Розділ з околицею у першій половині XIX ст. перейшов до родини Лянцкоронських. Останній з Жевуських – Вацлав (1785-1831) був тут рідко. Мандрівник, орієнталіст, композитор, сибарит, польський патріот, який захоплювався українським козацтвом та своїм українським корінням і підписувався псевдонімом “Козак Ревуха”, він поповнив збірки роздільського замку цінними експонатами, зокрема античними та орієнтальними скульптурами.

Подібно до Жевуських, рід Лянцкоронських також був пов’язаний з українським козацтвом. Хмільницький староста Предслав Лянцкоронський (+ 1531) козацькими літописцями вважався першим гетьманом і організатором козацтва. Його брат Станіслав (бл. 1465 – 1535), староста кам’янецький також відзначився в обороні краю від ординців. У XIX ст. Лянцкоронських мало цікавила військова кар’єра. Вони займалися переважно наукою, лісівництвом, мистецтвом і літературою.

У Роздолі Лянцкоронські збудували цегельню, тартак, олійню, бровар та кузню. Крім того вони кардинально перебудували старі приміщення економії. Тільки у 1830 р. для потреб цих будівельних робіт економ закупив у Скольому 102 500 штук гонту, який ішов на покрівлі⁸⁷.

Українська громада в Роздолі завжди поступалась польській числом, а з середини XIX ст. – і єврейській громаді, яка до кінця століття потіснила навіть поляків. Євреї мале своє внутрішнє управління та суд. У 1827 р. у місті було одна мурована і дві дерев’яні синагоги, у 1850 р. – тільки дві синагоги. Мурована синагога, яка в радянські часи була перероблена у спортзал, а сьогодні взагалі руйнується, споруджена на початку XX ст. Ця будова зберегла свою велич і гарно вписується у ландшафт.

У 1857 р. в Роздолі жило 4542 особи, а також 567 осіб при дворі Лянцкоронських, які не підлягали Ратуші. Двір мав 744 мори орної землі, займався розведенням коней, торгівлею полотнами та виробництвом горілки, пива, олії. Працювали також цегельня і тартак. У 1892 р. було розпочато будівництво нового бровару, частина якого збереглася на території пивзаводу.

У 1862 р. було збудовано “битий” гостинець з твердим камінним покриттям з Миколаєва на Рогатин через Розділ та Ходорів. На цей раз дорога була довшою: не відразу з Миколаєва повз “Фігуру” на Верин, а через Розвадів. Ця дорога функціонує і донині.

У 1880 р. у місті жило 4542 особи і 104 осіб при дворі. З них українців було всього 870 осіб. До роздільської греко-католицької парафії, куди входили також українці з Березовець та Крупська, які свої окремі храми збудували лише на початку XX ст., належало 2616 осіб. Поляків у місті та при дворі було 1624, а всього у роздільському ключі – 2415. Євреїв у місті налічувалося 2147, німців – усього 5. Розділ мав жандармський постерунок (з 1879 р.⁸⁸) та пошту. Тут була також аптека та два лікарі-практики⁸⁹.

В Австрії застосовувався принцип розподілу влади. Розділ належав до “політичного” повіту Жидачівського та “судового” повіту Миколаївського, а сам був центром

“шкільного” повіту. Тут перебував уряд шкіл всього Жидачівського повіту, довіреним доглядачем якого у 1886 р. був священник з Миколаєва о. Іван Бержинський. Найстаршою школою нового типу в повіті була школа у Стільську, відкрита 9 вересня 1830 р., директором якої був Теодор Устиянович з Миколаєва.

А загалом Розділ мав давні традиції шкільництва. Першими, звичайно, були парафіяльні школи та “дяківки”. “Дяківкою” опікувалося братство. Австрійська влада намагалася поставити освіту з нерегулярної, дещо імпровізованої основи на системну і стабільну основу. Уже у 1788 р. у місті була “католицька нормальна школа”⁹⁰, тобто однокласова школа з польською мовою викладання, метою якої було навчити грамоти та початкам знань з інших галузей. У 1794 р. вона була переведена на тривіальну⁹¹, тобто трикласну, де викладання і далі велося польською мовою, але вивчалася і німецька. Для забезпечення утримання школи з маєтку надходили кошти, а також оплата за заготівлю і перевезення дров для школи⁹². У кінці XVIII – на початку XIX ст. вчителювали у цій школі Щепанський, Франтішек та Валенти Полянські. Українських дітей ходило до цієї школи мало: у 1832 р. їх було всього п’ятеро⁹³. Українці і далі ходили, в основному, до парафіяльної школи при церкві, якою опікувалися деканат, а з 1808 р. – консисторія. Консисторія піклувалася про збільшення плати вчителям та організацію навчального процесу, зобов’язувала деканів перевіряти якість навчання, подавати річні звіти і т. д. Почали регулярно виходити шкільні “Шематизми”, друкуватися “руські” підручники (тобто церковнослов’янською мовою). У 1820 р. громада та о. Василь Шведзицький поставили питання щодо капітального ремонту приміщення української школи, яка знаходилася в одному будинку з шпиталем. Двір виділив необхідні матеріали і прислав майстрів⁹⁴. При монастирі сестер милосердя з кінця XVIII ст. продовжувала функціонувати дівоча школа також з польською мовою викладання. На початку XIX ст. тут викладали і німецьку мову. У 1812 р. вчителькою працювала Софія Небельмагер. Єврейська національна школа була при головній синагозі.

У середині XIX ст. після проведення шкільної реформи Розділ став центром шкільного повіту. Парафіяльна українська та єврейська школа при синагозі залишилися. Тривіальна школа була реорганізована у “нормальну” міську школу з 4-класним навчанням німецькою мовою. Керував нею Томаш Гіна. У школі навчалося 98 хлопців та 20 дівчат. Учні були вже різних конфесій. Державний статус отримала і монастирська школа, але вона вважалася на рівні парафіяльної початковою школою. За новим законом, учителі стали державними службовцями з відповідними цивільними рангами та правом на пенсію. Держава оплачувала їх утримання, а громада та її патрон – двір Лянцкоронських – мали утримувати приміщення шкіл, надавати квартири вчителям та дрова на опалення школи і помешкання для вчителів. У 1880 р. міська школа мала трьох учителів, жіноча монастирська школа – одну вчительку. На 1910 р. у місті діяли три школи: 6-класна та 4-класна чоловіча і 4-класна жіноча⁹⁵.

Велика пожежа 1880 р. знищила значну частину міста, але воно швидко відбудувалося. У 1880 р. у місті жило 4646 осіб⁹⁶, трохи більше ніж зараз. Українці складали десь менше однієї п’ятої частини. За даними “Шематизму” за 1886 р., їх було тільки 870.

Серед цехових ремісників далі найчисленнішими були шевці (50 майстрів). 28.12.1894 р. шевці, яких на той час було до 170 родин, зібралися на загальні збори, де було вирішено створити товариство на зразок кооперативу. Головним питанням було завезення шкір з фарбарень, бо євреї-перекупники, які монополізували цю справу, брали до 40 відсотків комісійного. До кооперативу записалося 70 шевців, в основному українців, які у січні 1895 р. вислали до Львова делегацію, очолену місцевим греко-

католицьким парохом о.Юркевичем, з завданням домогтися допомоги для початку роботи. Делегація була у митрополита Андрея Шептицького, маршалка крайового сейму князя Євстафія Сангушка, знаного українофіла, який декларував своє походження від волинського князя Любарта-Дмитра Гедиміновича, та членів виділу крайового сейму послів доктора Юліана Романчика та Дем'яна Савчака. Схоже, що ця перша спроба виявилася невдалою. Шевський цех продовжував існувати. У 1901 р. цехмістром був Андрій Гурський. У 1896 р. цех пробував завоювати поважний ринок виробництва взуття для австрійської армії і навіть провів спеціальний навчальний курс. Але і ця спроба не вдалася. Більш вдалими були спроби шевців-поляків, які організували два шевські кооперативи-товариства на початку ХХ ст., куди почали записуватися і шевці-українці. Товариства пробували конкурувати із фабричними виробами, які заповнювали галицькі ринки. Тільки зусиллями посла Євгена Олесницького у 1911 р. було організовано український шевський кооператив, куди ввійшло до сотні майстрів. Цей кооператив дожив до приходу більшовиків у 1939 р. На його базі було організовано взуттєву, а потім швейну фабрику⁹⁷.

Славилися також мулярі та майстри з коралів з червоного вапняку. Попит на їх роботи не спадав. Ще мали роботу кравці, різники та бондарі. Інше цехове ремесло занепадало і почало відмирати. Виробництво пива збереглося тільки у броварі Лянцкоронських, який переріс у справжній завод.

У 1910 р. у Роздолі жило більше 5 тис. осіб, в тому числі 2300 євреїв, 1300 поляків, 1090 українців, за іншими даними тут було 6700 мешканців, у т. ч. 3500 євреїв, 2200 поляків і 1000 українців. За тодішніми мірками це було більш ніж середнє місто, втричі більше за сусідні Миколаїв та Ходорів. У 1890 р. навіть постало питання про перенесення до Роздола з Жидачева староства, але воно не отримало належної підтримки⁹⁸.

У вересні 1894 р. до Роздола прийшла епідемія холери, яка забрала життя багатьох міщан. Щоб допомогти найбіднішим, Карл Лянцкоронський наказав відкрити при дворі чайню, де щодня зранку і по обіді людям роздавали біля 1000 порцій хліба⁹⁹. 29.06.1898 р. над містом пройшла страшенна буря з градом. Вітром було звалено більше 40 хат, багато старих дерев, вітер зривав бляху з дахів, були знищені городи¹⁰⁰.

З Роздола вийшло немало відомих людей. В їх числі Рудольф Мох (1816-1892). Син економа Роздільської економії Жевуських Йоганна Моха, він закінчив 3-класну школу при монастирі отців кармелітів, а пізніше теологію у Львівському університеті. Був близьким до польського національного руху відродження та “Руської трійці”. Писав романтичні поезії (збірка “Мотиль” вийшла у 1841 р.), а згодом став активістом руху тверезості і розгорнув агітаційну діяльність на селах Станіславщини і Тернопільщини¹⁰¹.

Довголітнім греко-католицьким парохом був о.Василь Шведзицький (1777-1859). До його парохії належала і Березина. У 1821 р. тут числилося 1109 парафіян, в т. ч. 280 дітей, які ще не ходили до сповіді. У 1848 р. під час “весни народів” завдяки о.Василію українці Роздола організували запис в українську гвардію, яку поляки зневажливо називали “попівським військом”. Роздільські міщани-поляки організували підрозділ національної гвардії у складі 110 осіб. У складі батальйону руських стрільців роздільчани-українці, зокрема Василь Вавжинець, Андрій Мелешко та Максим Костирко, брали участь у поході проти угорців, за що потім піддавалися обструкції польської громади, яка співчувала угорській революції¹⁰². Парох Василь Шведзицький організував збір підписів за поділ Галичини за національною ознакою, чого домагалися у 1848-1850 рр. українські лідери, сподіваючись, що у Відні оцінять вірність українців,

які не підтримали польський та угорський революційні рухи. У Роздолі підписалося 90 міщан, у Березині – 84. У Роздолі народився син Василя о. Яків Шведзицький (1816 – 20.02.1886). Він закінчив Львівську духовну семінарію і у 1840 р. висвятився. Був сотрудником (1840-1843), парохом у Миколаєві (19.02.1843-23.04.1851), настоятелем церкви св.Параскеви П'ятниці у Львові (з 1856 р.), львівським деканом (1864-1869), соборним крилошанином (з 1864 р.). Був також інспектором руських шкіл, членом Головної Руської ради, учасником Собору руських вчених (1849), членом Народного Дому, москвофільського Общества им. М.Качковского, членом-засновником Галицько-руської матиці, яка займалася виданням книг. У 1863-1867 рр. був депутатом Сейму королівства Галиції і Лодомерії від Миколаївського округу, а у 1873-1879 рр. – депутатом рейхстагу¹⁰³.

Відомим галицьким діячем москвофільського табору і письменником був о. Василь Залозецький (1833-1915), пастирська діяльність якого починалася в Роздолі. Він був одним з провідників боротьби за тверезий спосіб життя, написав історичні повісті “Зворниміра. Картина из нашего яыческого быта”, “Половецкая моленица”, “Ростислав, родоначальник галицьких князей” та друкував у галицьких часописах під псевдонімами Василій З., Панько из Галичанова, Савчишин Федько свої нариси та етнографічні і історичні розвідки (“О Бояне в “Слове о полку Игореве”, “Несколько сведений о городе Стрие” та ін.)¹⁰⁴.

У 1860 р. на роздільську парафію претендували 18 священиків, серед яких консисторія відібрала трьох: відомого історика о.Антоня Петрушевича (1821-1913), відомого поета і прозаїка із сусіднього Миколаєва о.Миколу Устиновича (1811-1885) та о. Івана Хоміцького (+ 1873). Переміг останній, який пізніше трагічно загинув, втопившись у Дністрі. Цікаво, що Миколі Устиновичу, який шукав протекції графа Лянцкоронського, щоби отримати цю багату парафію, завадили земляки брати Головацькі¹⁰⁵.

Визначним громадським діячем москвофільського напрямку був о. Атанасій Юркевич (1848-1933), який був парохом в Роздолі від 16 квітня 1890 р. до самої смерті. Незважаючи на свої промосковські погляди, за які він майже рік (1914-1915) провів в таборі для інтернованих, він разом зі своїм дяком Іваном Костирком організували протест роздільських міщан-українців під час виборів 1897 р. в часи правління лідера польської партії “станьчиків” графа Бадені. Підтримував українських міщан-ремісників, допомагав організовувати кооперативи. У 1906 р. з групою прочан з Роздола їздив на прощу до Єрусалима разом з митрополитом А.Шептицьким.

Короткий час у Роздолі був парохом о.Андрій Іщак (1887-1941), заміщаючи заарештованого А.Юркевича у 1914-1915 рр. Уродженець сусіднього Миколаєва, доктор теології, професор, дійсний член НТШ і Богословського Наукового Товариства, видатний теолог та історик церкви, замордований більшовиками. Він був автором багатьох праць, з яких найважливіші “Унійні та автокефальні змагання на українських землях від Данила до Ісидора” (1923-1927), “Від Захара Копистянського до Палідонія” (1939-1931) та підручника “Догматика нез'єданого Сходу” (1939)¹⁰⁶.

Українське населення Роздола гуртувалося навколо “Просвіти”, мало свою інтелігенцію. Про становлення “Просвіти” в Роздолі, її читальні, організованої завдяки ентузіазму роздільських міщан Андрія та Юрія Федусевичів, Василя Гордишинського, Олекси Стасина, Івана Гурського, Дмитра Захарка, Михайла Косовища, Василя Миколаєвича, Олекси Лавра, Михайла Савицького, о. Стисловського та ін., а також про роздільське відділення товариства “Сокіл” докладно написано в дослідженні В.Лаби¹⁰⁷.

Серед української інтелігенції Роздола, безперечно, найвидатніша постать – учень М.Грушевського Іван Мар’ян Кревецький (14.10.1883 – 27.06.1940), історик, бібліограф, редактор часописів “Наша школа” (1909-1912), “Республіка” – офіційного органу Західно-Української Народної Республіки (1919) та “Стара Україна” (1924-1925) шеф історико-архівного відділу Начальної Команди Української Галицької Армії (1919-1920), дійсний член НТШ з 18.12.1909 р. і довголітній директор бібліотеки НТШ (1922-1937). Він похований у Роздолі¹⁰⁸. Найбільш докладно життя і творчість І.Кревецького досліджені у працях Феодосія Стеблій¹⁰⁹. Відновлена могила вченого. До 110-х (1993 р.) та 120-х роковин (2003 р.) з дня народження вченого пройшли урочистості, наукова конференція¹¹⁰ та академія в Роздолі¹¹¹, в яких взяли участь відомі вчені Ф.Стеблій, Я.Ісаєвич, О.Романів, Л.Войтович, Р.Сколотдра.

Серед польської інтелігенції, пов’язаної з Роздолом, безперечно, найвидатнішою особою була графиня Кароліна Лянцкоронська (11.08.1898 – 24.08.2002)¹¹². Її довге життя (вона народилася в кінці XIX ст., а померла на початку XXI ст.) було бурхливим і змістовним, як і епохи, під час яких воно тривало. Дитинство та студентські канікули Кароліна проводила в Роздолі та Комарні. Може, через це на її могилу насипали землі, привезеної звідти. Роздільська бібліотека та фотографії пам’яток світового мистецтва слугували їй у наукових працях. Кароліна закінчила приватну німецьку гімназію у Відні (1920), де товариш батька професор Макс Дворжак зачарував її ренесансним мистецтвом. Потім був Віденський університет, де вона вивчала ренесансне мистецтво Італії, археологію і філософію. 26.05.1926 р. у Відні під керівництвом професора Юліуша фон Шлосера Кароліна захистила докторську дисертацію з історії ренесансного мистецтва Італії. Після подорожі по країнах Європи і напруженої праці в університетах та бібліотеках – працювала в Римі (1929-1935), де впорядкувала архів фотографій пам’яток італійського ренесансу (60 тисяч одиниць зберігання). Весь цей період часу Кароліна постійно приїздила до Роздола. У 1934 р. вона переїхала до Львова. Працювала доцентом у Львівському університеті, викладаючи історію італійського мистецтва від половини XIII ст. до XVIII ст. Публікувала праці про видатних майстрів Ренесансу – Мікельанжело Буанаротті, Тінторетто. 13.12.1935 р. була захищена габілітаційна праця на тему “Пієта у творчості Мікельанжело”. 9.05.1936 р. захист було затверджено і Кароліна стала професором. Цей період життя був більше пов’язаний з Комарном, де Кароліна у 1931-1937 рр. профінансувала реставраційні роботи у місцевому костьолі. Велику мужність виявила ця жінка у роки Другої світової війни. Її не зламали концентраційні табори ні вирок смерті. Їй вдалося розгадати таємницю загибелі у Львові в 1941 р. польської професури. Кінець війни Кароліна зустріла офіцером 2-го польського корпусу в Італії. Там і залишилася, організувавши у Римі Польський інститут історичний, опікуючись до кінця життя збором і публікацією документів і матеріалів¹¹³. Цінною пам’яткою залишаються також мемуари Кароліни Лянцкоронської.

Обидві світові війни до невпізнання змінили обличчя Роздола. Відійшли ті часи, коли поряд ховали двох швагрів – українського патріота і греко-католика (історика Івана Кревецького) та польського патріота і римо-католика (секретаря міської управи Йосифа Млота), але обох знаних і відданих міщан Роздола. Більшість поляків виїхала або була вивезена у 1939-1946 рр. Євреїв гітлерівці знищили у Янівському концтаборі. Багато корінних роздільчан, особливо з числа інтелігенції, згинув у рядах УПА, німецьких та російських таборах або не повернулося із заслання. Будівництво Нового Роздола зруйнувало Українську Швейцарію на Дністрі та Колодниці. Лянцкоронські знали про сірку, але не поспішали її розробляти, боячись зруйнувати екологічну рівновагу. Планували

будівництво міжнародного курорту. Шукали шляхів розробки сірки з найменшими втратами. Цікаво було б проаналізувати ці проекти. Разом з архівом Лянцкоронських їх вивезли до Дрогобича... Швидка індустріалізація краю залишила багато проблем. Але місто живе, збереглися його пам'ятки, поступово оживає навколишнє середовище. РДГХП "Сірка" має плани будівництва рекреаційних зон. Відродження Української Швейцарії на Дністрі з центром в Роздолі є цілком реальним.

¹ Кревецький І. Записки з історії м. Роздолу Жидачівського повіту // ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1504.

² Войтович Л. Розділ – "Українська Швейцарія" на Дністрі // Громада – 1992. – 27.06, 30.06, 2.07, 4.07.

³ Войтович Л. Фатальна жінка в долі гетьмана Мазепи (з циклу "Портрети роздільського замку") // Громада. – 1992. – 9.05, 12.05, 14.05; Його ж. Роздільська економія // Громада. – 1994. – 30.06, 5.07, 7.07, 12.07.

⁴ Лаба В. Історія міста Розділ від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 1998. – 31 с.

⁵ Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV – XIX ст. – К., 1991.

⁶ Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. – К., 1993.

⁷ Szczygiel R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku. – Lublin, 1989. – S.275.

⁸ Gołębiowski J. Panowanie Władysława Jagiełły. – T.1. – Warszawa, 1846. – S.132.

⁹ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T.18. – Cz.1. – Warszawa, 1902. – S.21.

¹⁰ Капраль М. Жидачівський повіт Львівської землі в XVI ст. (За матеріалами поборових реєстрів) // До джерел. Збірник наукових раць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.1. – Київ-Львів, 2004. – С.760.

¹¹ Matricularum Regni Poloniae summaria... – T.4. – Cz.1. – Warszawa, 1904. – N 4929.

¹² ЦДІА України у Львові. – Ф.165. – Оп.2. – Спр.1299.

¹³ Лаба В. Історія міста Розділ... – С.3.

¹⁴ Heck K.J. Pomniejsze źródła do dziejów literatury i cywilizacji polskiej w XVI i XVII stuleciu. – Zesz.2. – Stryj, 1890. – S.38.

¹⁵ Słownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T.9. – Lwów, 1888. – S.830.

¹⁶ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T.18. – Cz.1. – Warszawa, 1902. – S.69.

¹⁷ Horn M. Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600-1647 na tle stosunków gospodarczych. – Wrocław, 1872. – S.150.

¹⁸ Słownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T.9. – Lwów, 1888. – S.830.

¹⁹ Horn M. Walka klasowa i konflikty... – S.33.

²⁰ Słownik geograficzny... – T.9. – S.830.

²¹ Жерела до історії України-Руси. – Т.5. – Львів, 1901. – С.256.

²² Грабовецький В.В. Західно-українські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654. – К., 1972. – С.131-132.

²³ Жерела до історії України-Руси. – Т.5. – С.256.

²⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.46. – Л.1509.

²⁵ Слово (Львів). – 1886. – Ч.108.

²⁶ Smirnow J. Karolina Lanckorońska // Gazeta Lwowska. – 2004. – 24.12. – S.10-11.

²⁷ Войтович Л. Фатальна жінка в долі гетьмана Мазепи (з циклу “Портрети роздільського замку”) // Громада. – 1992. – 9.05, 12.05, 14.05.

²⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.880. – Л.13-18.

²⁹ Barącz S. Pamiętnik dziejów poskich (z aktyw urzędowych lwowskich i rękopismyw) – Lwów, 1855. – S.186.

³⁰ Стрийщина. – Т.1. – Нью-Йорк-Торонто-Париж-Сідней, 1990. – С.284.

³¹ Лаба В. Історія міста Розділ... – С.14

³² Там само. – С.14-15.

³³ Федусевич В. Хроніка парохії і міста Миколаїва на Дністром (Вступ, підготовка тексту і коментарі Л.Войтовича) // Миколаївщина. – Т.1. – Львів, 1998. – С.189.

³⁴ Петрушевич А.С. Сводная галицко-русская летопись. – Ч.2. – Львов, 1874. – С.204.

³⁵ Державний архів Краківського воєводства. – Архів Лянцкоронських. – Од. зб. 105; Гречило А. Герб міста Роздола в привілеї 1745 р. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Вип.2. – Львів, 1999. – С.104-105; Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). – К., 2001. – С.301.

³⁶ Лаба В. Історія міста Розділ... – С.6.

³⁷ Там само.

³⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.2180. – Арк.88.

³⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. Спр.2304. – Арк.18.

⁴⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.321. – Арк.2-4.

⁴¹ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.436. – Арк.48.

⁴² Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. – К., 1993. – С.39-40.

⁴³ Там само. – С.41-59.

⁴⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.760. – Арк.24.

⁴⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.415. – Арк.4; – Спр.307. – Арк.1, 61.

⁴⁶ Войтович Л. Роздільська економія // Громада. – 1994. – 30.06, 5.07, 7.07, 12.07.

⁴⁷ Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини... – С.65, 69.

⁴⁸ Там само. – С.65.

⁴⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.1059. – Арк.93.

⁵⁰ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – Т.10. – Lwów, 1884. – S.577.

⁵¹ Лаба В. Історія міста Розділ... – С.6.

⁵² Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини... – С.78.

⁵³ Słownik geograficzny... – Т.9. – S.830.

⁵⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.1081. – Арк.14.

⁵⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.875. – Арк.1.

⁵⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.1086. – Арк.32.

⁵⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.1417. – Арк.22.

⁵⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.1081. – Арк.27.

⁵⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.1447. – Арк.49.

⁶⁰ Kutrzeba St. Żeglarnstwo wislane. – Warszawa, 1920. – S.3.

⁶¹ Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV – XIX ст. – К., 1991. – С.74-75.

⁶² ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.1066. – Арк.3.

⁶³ Dzieduszycki W. Podróż dla doświadczenia spławu Dniestrowego w r.1785 // Przyjaciół Ludu. – 1843. – Т.1. – S.62-69.

⁶⁴ Hołowkiewicz E. Flota lesna i przemysł drzewny w Galicji. – Lwów, 1817. – S.74.

⁶⁵ Rozmaitości. – 1827. – S.218-220; – 1834. – S.99.

⁶⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.80. – Спр.268. – Арк. 96-105, 226-230.

- ⁶⁷ Гошко Ю.Г. Промисли і торгівля... – С.94.
- ⁶⁸ Там само. – С.101.
- ⁶⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.1066. – Арк.13.
- ⁷⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.230. – Арк.110.
- ⁷¹ Карпинець І. Галицькі залізні гуті та їх продукція в рр. 1772-1848 // Записки НТШ. – Т.154. – С.151-152.
- ⁷² ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.1528. – Арк.2-58.
- ⁷³ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.230. – Арк.100.
- ⁷⁴ Гошко Ю.Г. Промисли і торгівля... – С.100.
- ⁷⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.2834. – Арк.20.
- ⁷⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.515, 524, 553.
- ⁷⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.298. – Арк.1076-1077.
- ⁷⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1504. – Л.36.
- ⁷⁹ Лаба В. Історія міста Розділ... – С.6.
- ⁸⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.341. – Арк.20.
- ⁸¹ Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини... – С.88-89.
- ⁸² ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.1059. – Л.44.
- ⁸³ В.Лаба (Лаба В. Історія міста Розділ... – С.7.) вважав ці прибутки власністю Жевуських, що, звичайно є помилкою. Хоча місто було приватновласницьким, його скарбниця формувалася окремо і тільки її частка йшла в скарбницю власника. Оренди корчм тримали не лише євреї. Гроші в корчмах “видирали” переважно не у селян, які до Роздолу приходили хіба на ярмарки та у порядку виконання повинностей у економії. Самі ж Жевуські не програвали свої прибутки у закордонних кав’ярнях, подібно до інших. Ця родина якраз виділялася з решти знаті. На жаль такими штампами радянського періоду, коли знать не могла бути позитивною, грішать багато науковців.
- ⁸⁴ Лаба В. Історія міста Розділ... – С.7.
- ⁸⁵ Там само. – С.7.
- ⁸⁶ Słownik geograficzny... – Т.9. – С.830.
- ⁸⁷ ЦДІА У Львові. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.1316. – Арк.11.
- ⁸⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1504. – Арк.43.
- ⁸⁹ Діло (Львів). – 1894. – № 240.
- ⁹⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.5878. – Арк.1.
- ⁹¹ ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1505. – Арк.33.
- ⁹² ЦДІА України у Львові. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.5878. – Арк.3-9.
- ⁹³ Лаба В. Історія міста Розділ... – С.19.
- ⁹⁴ Там само. – С.20.
- ⁹⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф.348. – Оп.1. – Спр.4799. – Арк.48.
- ⁹⁶ Słownik geograficzny... – Т.9. – С.830.
- ⁹⁷ Лаба В. Історія міста Розділ... – С.10-11.
- ⁹⁸ Галицкая Русь (Львов). – 1891. – Ч.172.
- ⁹⁹ Лаба В. Історія міста Розділ... – С.10.
- ¹⁰⁰ Там само. – С.10-11.
- ¹⁰¹ Мох Р. Справа в селі Клекотин. – Львів, 1900.
- ¹⁰² ЦДІА України у Львові. – Ф.180. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.166.
- ¹⁰³ Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф.167. – Оп.11. – Спр.3417. – Арк.35, 83, 87, 90, 96, 104; Табачар І. Список парохів миколаївських церков, складений В.Федусевичем // Громада. – 1992. – 17.12, 19.12; Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861-1901 рр. – Львів, 2002. – С.262.

¹⁰⁴ Залозецкий В.Д. Полное собрание сочинений. – Т.1-3. – Львов, 1907-1909.

¹⁰⁵ Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1860-1862 // Збірник філологічної секції НТШ. – Т.8-9. – Львів, 1905. – С.479.

¹⁰⁶ Пришляк Я. Видатні особистості Миколаївщини. – Миколаїв-Монреаль-Львів, 1998. – С.64.

¹⁰⁷ Лаба В. Історія міста Розділ... – С.21-29.

¹⁰⁸ Дорошенко В. Пам'яті товариша (У другу річницю смерті Івана Кривецького) // Наші дні. – 1942. – № 7. – С.12; Борщак І. Пам'яті Івана Кривецького (У десяти роковини смерті) // Україна (Париж). – 1950. – № 4. – С.244-245; Ті, що знали І.Кривецького (Спогади М.Андруска і В.Дорошенка) // Україна. – 1952. – № 7. – С.520-523; Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. Українська воєнно-історична наука у період між двома війнами (1921-1939) // Український історик. – 1973. – № 3-4. – С.121; Кіхтан І. Вшанували славного земляка // Ленінська зоря (Миколаїв). – 1990. 12.07; Ті ж. Іванові Кривецькому присвячується // Вісник НТШ. – 1993. – № 6-7. – С.3; Ті ж. Іван-Мар'ян Кривецький – гордість Роздільської землі (до 120-річчя з дня народження). – Розділ, 2003; Качкан В. Кривецький Іван Іванович // Українська журналістика в іменах. – Вип.4. – Львів, 1997. – С.126-132; Його ж. “Реальні образи сумної правди” (Основні консеквенції у діяльності Івана Кривецького // Качкан В. Хай святиться ім'я твоє. – Львів, 1998. – С.189-205; Пришляк Я. Іван Кривецький // Пришляк Я. Видатні особистості Миколаївщини. – Миколаїв-Монреаль-Львів, 1998. – С.61-63; Черниш Н. Подвижник української книги: книгознавча діяльність І.Кривецького // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 6. – С.23-27.

¹⁰⁹ Стеблій Ф. Кривецький Іван // Довідник з історії України. – Т.2. – К., 1995. – С.107-108; Його ж. Іван Кривецький – вчений і бібліотекар // Бібліотека НТШ: книги і люди. – Львів, 1996. – С.86-102; Його ж. Іван Кривецький – вчений і бібліотекар // Миколаївщина. Збірник наукових статей. – Т.1. – Львів, 1998. – С.224-237; Його ж. Початки державницького напрямку української історіографії: І.Кривецький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.7. – Львів, 2000. – С.300-310; Його ж. Власна держава – найвищий ідеал нації: ідея української державності в історіографічній та політологічній спадщині І.Кривецького // Воля і Батьківщина. – 2000. – № 1. – С.58-61; Його ж. З листування Івана Крип'якевича та Івана Кривецького // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.8. – Львів, 2001. – С.379-394; Його ж. Іван Кривецький історик-державник. – Львів, 2003.

¹¹⁰ Урочистості та конференція в Старому Роздолі до 110-х роковин з дня народження Івана Кривецького // Хроніка Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Рік 1993. – Ч.85. – Львів, 1995. – С.43-44.

¹¹¹ Урочиста академія з нагоди 120 річчя від дня народження Івана Кривецького (14.10.1883 – 27.06.1940) // Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові, Роздільський осередок Всеукраїнського товариства “Просвіта” ім. Т.Шевченка – Програма.

¹¹² Войтович Л. Пам'яті графині Кароліни Лянцкоронської // Громада. – 2004. – 7.09.

¹¹³ Smirnow J. Karolina Lanckorońska // Gazeta Lwowska. – 2004. 24.12. – S.10-11.

Леонтій Войтович.

Розділ: столиця “Української Швейцарії” на Дністрі.

Автор наводить ряд фактів з минулого Роздолу, зокрема, простежує становлення та основні етапи розвитку міста, структуру органів управління, повинності та етносоціальні відносини міщан. Подається перелік власників міста, із зазначенням хронологічних рамок їхнього управління.

Leontiy Voitovych.

Rozdil-town: the capital of “the Ukrainian Switzerland “ on the Dnister river.

The author presents a number of facts from the past of Rozdil, traces the establishment and basic stages of development of the town, its municipal control structure, duties and ethnic-social relations of the town dwellers. The list of city proprietors together with the indication of the chronological frameworks of their management is provided.

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В МАЄТКАХ ГРАФІНИ ОЛЕКСАНДРИ ВАСИЛІВНИ БРАНИЦЬКОЇ

Магнатському роду Браницьких, котрий володів значними маєтками на Південній Київщині, присвячено не одну наукову працю¹. Достатню кількість уваги приділяли історики й вельми колоритній постаті графині Олександрі Браницької (уродженій Енгельгардт). Ця аристократка помітною мірою виділялася не лише в середовищі клану Браницьких, але й серед дворянського товариства Київщини. Насамперед, вона була єдиною православною особою в розгалуженій родині вищеназваних магнатів-католиків. Крім того, Олександра Енгельгардт вважалася улюбленою племінницею могутнього Г. Потьомкіна, котрий, власне і сприяв входженню своєї красуні-родички до кола вищої аристократії. З легкої руки свого впливового дядька юна Олександра стала обер-гофмейстринею імператорського двору Романових і (що не менш важливо) – близькою подругою російської імператриці Катерини II². В часи, коли Південна Київщина була частиною Польщі (друга половина XVIII ст.), далекоглядний Потьомкін, перебуваючи в Білій Церкві, представив племінницю Олександрі Енгельгардт багатому і політично впливовому магнату Францішеку-Ксаверію Браницькому.

Пан Францішек, як стверджують його біографи, мав чималий послужний список щодо стосунків з жінками, але саме чарівна Олександра стала його дружиною. Магнат був уже немолодим і незабаром Олександра Браницька набула статусу однієї з найбагатших вдів Російської імперії. Ведучи далеко не безгрішний спосіб життя, графиня на схилі літ дала обітницю збудувати в своїх маєтках 12 православних храмів. У її духовному заповіті вказувалося, що якщо вона внаслідок смерті не встигне реалізувати свого наміру, то його мають довести до логічного завершення її сини-католики. З цією метою “графиня-храмоздательниця” (так, називали її в документах) заповіла чималі кошти на возведення православних святинь.

Церковно-будівельна діяльність Олександрі Василівни мала неабияке значення для місцевого духовного життя. Київщина XIX століття (особливо до епохи польських повстань) перебувала під майже неподільним впливом польської аристократії. Київські митрополити-росіяни були змушені вивчати польську мову, щоб вільно спілкуватися з власниками своїх прихожан. Вивчали її і в православних духовних семінаріях XIX ст. Ясна річ, що не обійшов польський фактор і своєрідну “столицю” володінь Браницьких на Київщині – м. Білу Церкву. Навіть через півстоліття належності Російській імперії сліди “былой Польши” були тут вельми рельєфними. В середині XIX ст. один з більцерківських священиків – о. Петро Лебединцев – ділився наступними враженнями про місце свого служіння:

“Проезжему человеку эта казачья твердыня не могла показаться чем-либо другим, как польско-еврейским местечком. Памятников, следов русской жизни не осталось никаких. Где была, по преданию, первая русская церковь, там красовался теперь костел;

на месте другой православной церкви красовался панский палац. Вся экономическая интеллигенция состояла исключительно из поляков под разными наименованиями: главноуправляющего, просто управляющего, маршалков и инспекторов, а также массы писарей и подписарей; польская речь слышалась в палаце и костеле, садах и павильонах, в экономических канцеляриях и других учреждениях. Картину довершали с одной стороны несметные богатства, роскошь великолепие, наслаждение без меры, покой и праздность без конца, а с другой покосившиеся хатки, загорелые лица и руки, и вечный нескончаемый труд. Общее население Белой Церкви простиралось тогда до 20.000; из них половина жидов, горсть поляков, остальное православное крестьянство”³.

Якщо ж врахувати, що поляки і євреї містечка були вільними особами, а селяни – кріпаками, то стане зрозумілим, що православні мешканці Білої Церкви нерідко мали підстави відчувати себе національною меншиною. На Замковій горі височів величний кам'яний костел, на тлі якого вельми убого виглядали шість православних дерев'яних церков, що були збудовані ще в козацькі часи і вимагали постійних ремонтів. Не набгато кращою була ситуація в сотнях населених пунктах Київщини.

О. В. Браницьку статус обер-гофмейстрині імператорського двору спонукав утверджувати авторитет Православ'я. Не була графиня і байдужою до віри – вона мала чудового духівника о. Антонія Павловського, котрого імператор Микола I особисто нагородив перстнем під час свого перебування в містечку. Тож стараннями і пожертвами меценатки на Пороссі з'явився не один величний храм. Частина споруджених о. Браницькою церков пережила лихоліття атеїстичного режиму і є окрасою сучасних міст та селищ. Поряд з цим історія створення навіть найвідоміших з цих храмів є досить маловивченою. Краєзнавча література з цього приводу рясніє помилками і здогадами. Власне, ця ситуація зумовлена і деякими об'єктивними причинами. У той час будівництво таких величних кам'яних церков, які споруджувалися О. Браницькою, безпосередньо контролював Санкт-Петербург, а тому нерідко детальна інформація про процеси побудови таких церков зберігається у архівосховищах “Північної Пальміри”. В XIX ст. возведення кам'яного православного храму в глибокій провінції була помітною подією і майже не обходилося без підтримки заможних жертводавців. (У багатьох повітах Київської губернії до 90% православних церков були дерев'яними).

Відомий білоцерківський краєзнавець Є. Чернецький називає дев'ять православних церков, споруджених за кошти О. Браницької – як нею самою, так і її нащадками. Перераховуються храми в Білій Церкві (Преображення Господнього та св. Марії Магдалини), Ставищах, Королівці, Ксаверівці, Шамраївці, Богуславі, Красилівці, Гребінках⁴. Один з найбільш поширених і найменш обґрунтованих міфів місцевого краєзнавства стосується титулатури найвеличнішого і найбагатшого православного храму Надросся – білоцерківського трьохпрестольного собору Преображення Господнього. Є. Чернецький стверджує, що закладалася ця церква не як Преображенська, а як Миколаївська. Джерельні посилання в цій науковій сенсації, як водиться відсутні⁵. Однак, архівні документи свідчать, що головний престол собору ще в 1833 р. проектувалося освятити саме на честь Преображення Господнього і лише один з бічних – на честь Миколая Чудотворця. Зокрема, саме цього року київському митрополиту Євгенію (Болховітінову) надійшов лист від повіреного О. Браницької Матеуша Пашковського, в якому йшлося про наступне: “По прилагаемому при сем плану вверительница моя, Её Сиятельство графиня Браницкая в имении своем местечке Белой Церкви Васильковского уезда желает выстроить новую каменную трѣхпрестольную церковь, в которой великий престол во имя Спасителя, а приделы имеют быть первый во имя св. Николая Чудотворца, а второй – во имя св. Александра Невского (курсив наш – П. В.)”⁶.

Владика Євгеній, знаючи фінансові можливості графині, відразу ж наклав на це прохання резолюцію: “Заготовить храмозданную грамоту”. Грамота, віднайдена нами в одному з архівних фондів, є вражаючим зразком канцелярського мистецтва і знову ж таки свідчить про те, що теперішня окраса центральної частини м. Білої Церкви від самого початку свого заснування будувалася саме як Преображенський храм. У документі, підписаному митрополитом 26 квітня 1833 р., зокрема, зазначалося: “Пастырски благословляем основать и соорудить таковой каменный храм во имя Спасителя с двумя каменными приделами <...>”⁷. У жодному з подальших документів, котрі підписувалися вже іншим митрополитом – Філаретом (Амфітеатровим) – немає й натяку на те, що церква спочатку іменувалася Миколаївською.

Далі пан Є. Чернецький не може визначитися – якому саме храмові дісталися пожертви О. Браницької у другій столиці “імперії Браницьких” – м. Ставищах. Дослідник вказує, що будівництво тамтешньої церкви Покрова Пресвятої Богородиці (за іншими даними – Успіння Пресвятої Богородиці) велося парафіянами “при некотором пособии от владельческой экономии”⁸.

Більш глибоке ознайомлення з архівною спадщиною церковних органів влади дає можливість стверджувати, що графиня стала меценаткою саме Покровського храму м. Ставища, котрий мав досить довгу і складну історію. Перша Покровська церква цього містечка, споруджена у XVIII ст., загинула в полум’ї пожежі 1 лютого 1804 р.⁹ (Пожежа виникла від свічки, яку після вечірньої служби забув погасити паламар Іван Байденко).

В ті часи діяв досить суворий закон – якщо миряни не вберігали свого храму від пожежі, то замість згорілої дерев’яної церкви повинні були будувати лише кам’яну. Спорудження кам’яного храму для тогочасних кріпаків було справою практично непосильною без участі впливових жертводавців. Саме тому до справи взялася сама О. В. Браницька, котра пообіцяла спорудити в другій “столиці” своїх володінь трьохпрестольну кам’яну церкву, головний престол якої мав залишатися Покровським. Однак, на поч. XIX ст. графиня ще, очевидно, не мала наміру складати заповіту і тому ставищанцям довелося не одне десятиліття очікувати побудови нової церкви. Втім, початок був багатообіцяючим. Як писав у листі один зі ставищанських священиків, “помещица графиня Браницкая пожелала, чтобы в местечке Ставище вместо сгоревшей церкви была трипрестольная церковь и обещала ставищским жителям в создании такой церкви пособлять”¹⁰. Миряни, не очікуючи швидкої допомоги, почали самотужки збирати необхідні будматеріали. О. Браницька певний час не допомагала будівництву, зате “велела вынудить посредством экзекуции за план на сию церковь” 100 корців жита, 20 – пшениці, 40 – ячменю, 40 – гречки, 30 – вівса, “кормленного кабана”, фастку масла, діжку сиру¹¹. Ображені ставищанці стали висловлювати своє небажання будувати такий великий храм, зазнавши “убытку без всякой пользы”. А тут ще нагодився й економ графині – пан Врублевський, котрий відібрав приготовані мирянами матеріали – “кирпича 148 тысяч, битого камня 12 стосов, извести 144 корца”, які “употребил на графскую надобность”¹². (Після чого, до речі, раптово помер).

Результати початкового меценатства графині були невтішними – “само то место, где заложена церковь, не ограждено и в поспрании находится”, а дві парафії (майже 3 тис. осіб) збираються на богослужінні в Успенському храмі, який поміщав лише невелику частину бажаючих помолитися. До справи втрутився губернатор, але навіть його зусиллями економія Браницьких лише в 1832 р. повернула відібрані будматеріали¹³.

Графиня-меценатка так і не дочекалася появи нової Покровської церкви. Втім, у 1849 р. храм “привести в надлежащий вид и совершенно окончить обязался по исте-

ченні цілого десятиліття граф Владислав Браницкий”. Однак, нащадок православної графині був католиком і не особливо палав бажанням витратити кошти на спорудження “схизматичького” храму. Благодійний о. Стефан Черняхівський писав до київського митрополита Філарета (Амфітеатрова) наступне: “При сем всепокорнейше рапортую Вашему Высокопреосвященству, что сия церковь, по завещанию покойной графини Браницкой, имела быть трехпрестольной, а именно: во имя Покрова Пресвятой Богородицы, во имя святого благоверного князя Александра Невского и святой праведной Елисаветы, каковою числится и по клировым ведомостям – между тем, не знаю почему построена однопрестольная, притом самый алтарь очень тесный – без ризницы и пономарни”¹⁴.

Однак, як би там не було – до Ставищ було доставлено пожертвувані покійною графинею церковні речі і на залишені нею ж кошти довершено будівництво.

Не визначився пан Є. Чернецький і з храмом у с. Гребінках, котрий за його словами планувався кам’яним, але побудували його “в 1859 р. з деревини й зусиллями священика Правікова. В 1868 р. в графських коморах ще зберігалася частина церковного начиння, яке графиня Олександра придбала для дванадцяти храмів. Напевно було ще чотири комплекти, якщо тільки один не віддали в Гребінки, що дуже можливо”¹⁵.

Відомі нам архівні джерела не підтверджують інформації про надходження графських пожертв до цього села. Однак відомим є інше свідчення. Самі гребінківські селяни в одному з листів до Києва писали, що закінчили “постройку новой церкви в честь Покрова Пресвятой Богородицы в с. Гребенках без всякого постороннего пособия на собственные средства <...>”¹⁶. Тобто, скоріше за все, кошти графині Олександри до Гребінок не потрапляли. Далі, вищеназваний білоцерківський автор нараховує “щонайбільше десять православних церкв, повністю чи частково побудованих й облаштованих коштом графині Олександри. Очевидно, що наші відомості неповні, або, що здається ближчим до істини, заповіт графині не був виконаний до кінця”¹⁷. Власне, до істини нас знову ж таки можуть наблизити історичні документи. Помітно, що абсолютна більшість церков у маєтках Браницької реально будувалася вже після її смерті. Класичним прикладом у цьому відношенні був повітовий центр Богуслав. Коли тут згоріла соборна церква св. Параскеви, то “графиня Браницкая изъявила готовность пожертвовать на сооружение в Богуславе новой соборной церкви 15000 руб. ассигнациями”¹⁸. У Києві в присутності російського імператора вона вручила ці кошти київському митрополитові. Однак цих коштів було замало – вартість будівництва оцінювалася в 31.077 крб. 85 коп. Поки графиня обирала нове місце для спорудження церкви (старе їй не подобалося), Священний Синод Російської імперії (чи не на прохання імператора?! – П. В.) виділив 10 тис. крб. для возведення богуславської святині. Решту мали зібрати самі мешканці міста. Храм було запроектовано як Параскевський, але зрештою став Троїцьким. Возводили його не один десяток років – освячено Троїцький собор м. Богуслава аж в 1862 р.

Графи-католики певний час знаходили інше застосування тим коштам О. Браницької, які вона заповіла на церковне будівництво. (У тому ж таки Богуславі нащадки графині схаменулися лише тоді, коли їм губернська влада пригрозила перетворити на православну церкву єдиний в місті католицький костел).

В цілому ж під тиском представників державної влади різного рівня Браницькі досить регулярно виділяли кошти на підтримання православного храмового будівництва. Можна зі значною часткою вірогідності стверджувати, що частина цих коштів належала саме до “церковно-будівельного” капіталу покійної О. Браницької. Власне, про це непрямо свідчать і самі документи.

Наприклад, весною 1835 р. (ще за життя графині, котра померла трьома роками пізніше) село Сухоліси економом Браницької було перевезено на інше місце (за три версти від колишнього), а старовинний храм Преображення Господнього був залишений на своєму місці. При цьому священик о. Григорій Левицький повідомляв, що “графиня Браницькая на новом поселении сухолесских жителей намеревается соорудить каменную церковь”¹⁹.

Після смерті Олександри Василівни мешканці Сухоліс сподівалися хоча б на те, що економія таки поверне їм старий храм, перевізши його в нове поселення. Однак, графині не поспішали – лише в 1849 р. старовинну церкву було перевезено і перебудовано майстрами з великоросійських губерній на кошти, виділені Браницькими. Перебудова була кардинальною – 1849 р. значиться в документах як дата побудови церкви.

Крім того архівні документи подають чималу палітру подібних виконань волі православної графині. Деякі документи з цього приводу датовані останніми роками ХІХ ст. – часом, коли володаркою Білої Церкви була вже Марія Євстафіївна Браницька.

Серед численних прикладів можна навести с. Блощинці Васильківського повіту, де в 1846 р. старовинний Михайлівський храм внаслідок “крайней обветшалости” було церковним начальством повелено “немедленно запечатать”. До справи втрутився грізний характером генерал-губернатор Д. Г. Бібіков. І вже 1 липня 1847 р. було повідомлено, що “в имени графов Браницких, селе Блощинцах, начатая постройкою церковь во имя Архистратига Михаила, основана 13 апреля 1847 г. при содействии владельческой экономии и тамошних прихожан без всяких препятствий производится”²⁰. Того ж літа храм було добудовано і прикрашено.

Керував будівництвом управитель Браницьких Пршесміцький. Економ-католик навіть написав листа Київському митрополиту Філарету (Амфітеатрову), у якому просив нагородити молодого блощинецького священика: “Блощинская церковь по благословению Вашего Высокопреосвященства окончена ныне постройкою <...>. С радостью донося Вашему Высокопреосвященству об этом, вместе с тем я приемлю смелость ходатайствовать за приходского священника Чеховского, который трудом своим и рачительностью успел в короткое время приобрести к себе милость прихожан и содействовать окончанию постройки”²¹. Подібні рядки в той час нечасто зустрічалися в листах панських управителів. Тим більше, що о. Віктору Чеховському не було ще й 26 років.

Документи свідчать, що чим більше часу минало від моменту смерті Олександри Василівни, тим менше у її нащадків залишалося бажання виконувати заповіт щодо допомоги церковному будівництву. Переломним моментом у цьому плані видається середина 50-х рр. ХІХ ст., коли Браницькі під тиском влади перебудовували чи кардинально оновлювали відразу декілька храмів. Останнім широким жестом Браницьких щодо храмів Білоцерківщини була вагома пожертва церковних речей та іконостасу до темберської (узинської) церкви – і тут явно не обійшлося без того начиння, котре заповідала ще графиня Олександра²².

У 1854 р. на кошти економії було підважено, постановлено на новий фундамент і розширено церкву Різдва Богородиці в с. Озерній Васильківського повіту²³. Цього ж таки року розпочалося будівництво нового храму у с. Черкасі, що неподалік від Б. Церкви. Місцевий священик був не особливо задоволений графською допомогою спорудженню Михайлівської церкви. У одному з листів він писав: “Помещик двух частей черкасского прихода граф Александр Браницкий вначале, когда было приступлено к перестройке черкасской церкви, принял на себя обязательство поставит все

нужные материалы, но впоследствии на поданное мною от лица прихожан прошение ему о выдаче таковых – отказал”²⁴. Внаслідок цього підрядчик певний час даремно утримував робочих і зрештою залишив будівництво. Після втручання губернатора і митрополита пан Олександр таки “выдал 12.000 кирпича, 10 дубов, 40 пудов жерсти, 6 пудов гвоздей и 30 руб. на стекла”²⁵. Щоправда, обіцяв граф значно більше...

Показовий випадок відбувся в містечку Рокитному, котре певний час належало Браницьким. Того ж таки 1854 р. імператор Микола I видав окремий указ, котрий зобов’язував магнатів спорудити кам’яний православний храм у містечку, де існувала стара і “крайне обветшала церковь”. Однак графи зуміли обійти волю російського правителя. Після появи указу до Рокитного прибув київський губернатор Кравцов. Оглянувши церкву, високий чиновник поїхав до резиденції графів Браницьких у Білій Церкві. Очевидно, аристократи приймали його досить щедро – Кравцов “вопреки Высочайшему повелению разрешил только починить оную церковь, которая и была кое-как починена на счет графов Браницких”²⁶. Ремонт був дійсно неякісним – прямо під час велелюдної церемонії освячення церкви всередину приміщення почало відразу в кількох місцях протікати...

З більш віддалених маєтків приклади церковного меценатства Браницьких, котрі виконували волю Олександри Василівни, можна навести у с. Жидівській Греблі (котра радянською владою сором’язливо перейменована в Чапаєвку), Баштетках (сучасна Черкащина) тощо.

Тобто, Браницькі, якщо підсумувати всі здійснені їхніми економіями церковно-будівельні роботи, мабуть, були недалекоими від виконання заповіту “графини-храмоздательницы”. Зараз внаслідок цілком об’єктивних обставин вже неможливо встановити – які саме кошти вкладали графи-католики в спорудження православних храмів – свої власні чи визначені заповітом. Однак, як би там не було – Олександра Василівна Браницька подала унікальний приклад православного церковного меценатства, котрий в історії провінційної Київщини так і залишився неперевершеним. І що не менш важливо – збудовані графінею храми, котрі перебували в різних регіонах “імперії Браницьких”, стали поштовхом до діяльності для інших церковних жертводавців. Адже навіть та невелика частина церковно-архітектурної справи, котра пережила радянські атеїстичні часи справляє неабияке враження на паломників і туристів. Поховання ж самої О. В. Браницької, що знаходилося в Преображенському храмі м. Б. Церква, більшовиками було викинуто на смітник.

¹ Див. напр.: Чернецький Є. Браницькі герба Корчак. – Біла Церква, 2003. – 132 с.; Його ж. Старожитні часи на Пороссі. – Біла Церква, 2003. – 428с.

² Чернецький Є. Браницькі герба Корчак... – С. 41-44.

³ Цит. за: Перерва В. Преображенський кафедральний собор у місті Біла Церква. – Біла Церква, 2004. – С. 6.

⁴ Чернецький Є. Браницькі герба Корчак... – С. 62.

⁵ Там само. – С. 62.

⁶ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАУ в м. Києві). – Ф. 127. – Оп. 79. – Спр. 13. – Арк. 1.

⁷ Там само. – Ф. 127. – Оп. 1076. – Спр. 239. – Арк. 1.

⁸ Чернецький Є. Браницькі герба Корчак... – С. 62.

⁹ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 767. – Арк. 61, 87.

- ¹⁰ Там само. – Ф. 127. – Оп. 486. – Спр. 62. – Арк. 1.
¹¹ Там само. – Оп. 483. – Спр. 46. – Арк. 6, 25-26.
¹² Там само. – Оп. 486. – Спр. 62. – Арк. 1.
¹³ Там само. – Оп. 497. – Спр. 103. – Арк. 1-3.
¹⁴ Там само. – Оп. 821. – Спр. 76. – Арк. 20.
¹⁵ Чернецький Є. Браницькі герба Корчак... – С. 62.
¹⁶ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 838. – Спр. 432. – Арк. 4.
¹⁷ Чернецький Є. Браницькі герба Корчак... – С. 62.
¹⁸ Перерва В. Православне Надросся у ХІХ столітті. – Біла Церква, 2004. – С. 208.
¹⁹ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 81. – Спр. 30. – Арк. 2.
²⁰ Там само. – Оп. 813. – Спр. 48. – Арк. 33.
²¹ Там само. – Арк. 40.
²² Антонов В. Село Темберщина // Киевские губернские ведомости. – 1854. – №31. – 31 июля. – С. 201 – 202.
²³ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 827. – Спр. 278. – Арк. 2.
²⁴ Там само. – Оп. 826. – Спр. 245. – Арк. 6.
²⁵ Там само. – Арк. 6.
²⁶ Державний архів Київської області. – Ф. 2. – Оп. 235. – Спр. 242. – Арк. 8-9.

Володимир Перерва.

Церковне будівництво в маєтках графині Олександри Василівни Браницької.

У статті на основі архівних матеріалів розглянуто особливості процесу храмового будівництва у маєтках Південної Київщини, котрі належали графині О. В. Браницькій. Акцентується увага на унікальності цього прикладу церковного меценатства, котре мав вагомні наслідки для подальшого церковного життя регіону.

Volodymyr Pererva.

Church Building in Estates of Duchess Olexandra Vasylivna Branyc'ka.

The article is based on the archive materials, dealing with the process of church building on the territory of Duchess O.V.Branyc'ka's estates situated in the Southern Kyiv region. The accent is laid on this unique example of church sponsorship as the most influential for the religious life of the region.

МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО НІМЦІВ ГАЛИЧИНИ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Дослідження музичної культури німців Галичини розпочато у міжвоєн- ному періоді німецькою історіографією. Підняту проблему першим почав досліджувати Ф. Лянґ.¹ У повоєнній часі зазначене питання поглиблювали новими фактичними матеріалами Г. Брайтмауер² та С. Мюллер.³ У вітчизняній історіографії цю тему першими у наш час почали розробляти краєзнавці Я. Бишкевич та О. Ерн.⁴

Таким чином, об'єктом дослідження є етнічна меншина німців, що проживала на галицьких теренах у зазначених хронологічних рамках. Предметом дослідження є духовна культура німецьких поселенців цього регіону. Метою дослідження є безпосередній аналіз музичної культури не лише німців Львова, яку досліджували вищеназвані автори, але й їх співвітчизників з Коломиї, Станіслава, Стрия та безпосередньо в німецьких колоніях краю. Шляхом уведення до наукового обігу нових матеріалів першоджерел вітчизняних архівів та періодики галицьких німців розширити рамки дослідження музичної культури за рамки Львова на периферію. Цим самим, дана розвідка має практичну значимість, оскільки її фактичний матеріал може бути використаний при написанні узагальнюючих праць з історії міст і сіл краю та історії музики і культури Галичини у XIX – першій половині XX ст.

З поселенням німців у Галичині наприкінці XVIII ст. тут сформувалася стійка німецька етнічна спільнота, яка проживала не тільки в столиці краю, але й у провін- ціальних містах та в сільській місцевості, де вона мала свої поселення – колонії. З іс- торичної батьківщини на галицькі терени німці завезли і багату на історичні традиції мелодику національної музики.

Звісно, серед німців, що прибули на галицькі терени було немало талановитих му- зикантів, у тому числі й професійних, яких знали і шанували по всій Східній Галичині. Безперечно, професіонали жили у великих містах. Так, першим знаним професійним музикантом з числа німців Львова дослідники вважають Ф. Ксавера Моцарта – сина всесвітньо відомого композитора. Він заснував у Львові хор св. Цецилії, на базі якого пізніше виникло Галицьке музичне товариство. Після нього у Львові творили музи- канти Р. Мох, що написав і багато п'єс для львівського театру, і Ю. Ельснер.⁵

Любителям класичної музики Східної Галичини було дуже добре відомі імена тріо класичної музики Генріха Гуенсберга (фортепіано), Станіслава Кребса (скрипка) і Адама Шмара (віолончель).

Вони з концертами класичної музики не раз гастролювали провінційними міста- ми Галичини. З лютого 1928 року у Станіславі на концерті це тріо виконувало твори Бетховена, Рафеля, Чайковського, Фітельберга, Фольксмана і Шуберта.⁶

Музична громадськість краю не раз зачаровувалась віртуозною грою скрипаля Сигізмунда Брюкмана (1820?-1883). Він був професором музики по класу скрипки і працював у музичній консерваторії Галицького музичного товариства, а також кон-

цертмейстром оркестру міського театру. За кілька років до смерті він покинув роботу в музичній консерваторії і заснував власну школу скрипкової гри.⁷

Відомим скрипалем Львова був також Генріх Франц Шипек. Він неодноразово виступав з благодійними концертами для потреб української громади на сцені «Народного Дому». Українська преса завжди схвально відгукувалася про його концертні виступи. Кілька своїх концертів у «Народному Домі» він дав у серпні 1864 року. Улюблений його твір з української програми – «Згадка про Україну». Скрипаль також знайомив українського слухача з творчістю німецьких композиторів.⁸

У Станіславі проходили також звіти німців-музикантів перед своєю громадою. Один із таких звітів вдало пройшов у травні 1934 року в «Deutsche Haus». Звітували перед місцевими німцями фрау Рідель Філіпс довголітня викладачка музичного училища класу гри на фортепіано і її учні, які віртуозно дали концерт класичної музики. Слухачам особливо сподобалась чудова гра молодих музикантів Й. Вальтера, Р. Кауделя, Г. Лемпа, Д. Лемпа і В. Строгала.⁹

У станіславській німецькій громаді пам'ятно проходили вечори національної пісні. Проведення одного з них, 16 травня 1936 року, дуже добре висвітлено в місцевій національній пресі. На цьому вечорі народні пісні виконували чоловічий і церковний хори, а музиканти – популярні музичні твори Бетховена і Шуберта. Вони зіграли «Гарну мельниківну», «Дівча рибалки», «Весняну віру» «Млин у Чорному лісі», «Історії віденського лісу» та ін.¹⁰

До Станіславських шанувальників музики із концертами не раз приїжджали відомі німецькі музиканти краю. Зокрема, в листопаді 1925 року у Станіславі, в залі музичного товариства ім. Монюшка, з симфонічним оркестром виступав відомий скрипаль Галичини Йосип Гетнер, професор Львівської консерваторії.¹¹

Другим музичним центром на Прикарпатті була Коломия. Тут, у столиці Покуття місцеві німці також прилучилися до розвитку музичної культури. Великий внесок у розвиток музичної культури столиці Покуття зробили Йоганн Скабль (1861-28. 09. 1913) та Йозефіна Вайс.

Йоганн Скабль народився у Клодні біля Праги. У Празі здобув вищу музичну освіту, закінчивши консерваторію. До Коломиї прибув у 1898 році і скоро завоював авторитет серед коломийських музикантів. Після смерті Адама Пронського протягом кількох років очолював Коломийське музичне товариство ім. Монюшка. У ньому він розгорнув велику педагогічну діяльність. Був учителем оркестрової музики в кількох навчальних закладах міста. Виховав цілу плеяду чудових музикантів – скрипалів і фортепіаністів.

Й. Скабль був дуже обдарованим музикантом, грав на кількох музичних інструментах. Дуже добре володів теоретичними знаннями з музики й найновішими досягненнями педагогіки. Любов до музики прищепив і своїм донькам, одна з них була вчителькою музики у Празі. Помер від хвороби серця. Похований на міському кладовищі в Коломиї.

Йозефіна Вайс навчалася у Віденській консерваторії. Свою музичну майстерність удосконалювала у Львові, беручи уроки гри на фортепіано у відомих професорів Епштайна і Найбауера. На конкурсі піаністів у Львові була нагороджена срібною медаллю. Наприкінці 1899 року переїхала до Коломиї. Тут мешкала в пана Зінгера на вулиці Костюка, а з травня 1900 року поселилась у домі Мільгрона на вулиці Крашевського, 86. Викладала в міській музичній школі гру на фортепіано.¹²

У Багінсберзі поблизу Коломиї галицькі німці мали товариство любителів народної пісні, засноване в 1906 році. З нагоди його 30-річного ювілею, 7 червня 1936 року, в столиці Покуття відбулося урочисте святкування за участю хорових колективів з Багінсберга, Маріягільфа, Мікульфсдорфа та Станіслава. Святковий концерт ювіляри дали в місцевому «Deutsche Haus»*. Душею цього товариства були Філіпп Шмаленберг та Філіпп Коль.¹³

Крім Львова, Станіслава і Коломиї, визнаним музичним центром галицьких німців був ще Стрий. Німці Стрия мали свою музичну капелу, яка в 1933 році складалася з десяти музикантів. Вони регулярно проводили вечори і фестивалі німецької пісні у цьому прикарпатському місті.

Один з вечорів сучасної німецької музики в Стрию відбувся 11 грудня 1932 року. На ньому виступив з доповіддю «Сучасна джазова музика» вікар з Багінсбергу Еміль Декер.

У Стрию на початку липня 1936 року місцеві німці провели фестиваль національної пісні. На ньому успішно виступили хорові колективи німців Стрия під керівництвом старшого вчителя Губерса, студентська хорова капела зі Львова та хор із Грабівця.¹⁴

Активним був колектив самодіяльних артистів болехівського «Wartburg», який концертував не тільки в Болехові, але й брав участь у святах німецької пісні, які проводилися у Львові, Стрию, Станіславі. Він же здійснив багато постановок п'єс німецьких драматургів. За мотивами твору Фрідеріка Міллера в 1931 році вони вдало зіграли виставу «Геффе як ангел».¹⁵

Не можна замовчувати фактів участі галицьких німців у музичних товариствах українців і поляків. Для прикладу, в місті Долині 14 січня 1927 року було засновано музичне товариство, до якого увійшло 16 євреїв, 19 українців і 45 поляків, серед яких було багато сполонізованих німців. Троє з них входили до складу управи цього товариства: Антон Пелех (голова), Зігмунд Кунц (заступник голови) та Едвард Корте (касир).¹⁶

Німці були також членами музичного товариства в Демні Вишній на Сколівщині, яке було засновано з їх ініціативи 24 вересня 1927 року. Ініціаторами його заснування були Йосип Гефеле, Рудольф Дріліх, Рудольф Сімірадський. До складу цього товариства входило 16 євреїв, 50 місцевих німців, а також багато українців і поляків. Не дивно, що чимало німців входило і до складу управи цього музичного товариства. Відомо, що 27 лютого 1932 року це музичне товариство очолив Анатолій Фром, а до складу управи увійшли Ян Верстлер, Адам Ергардт, Михайло Ергардт, Йосип Іммер, Криштоф Прінц і Зігмунд Райхерт. У 1934 році музичне товариство у селі Верхня Демня коло Скольного очолював Рудольф Дріліх, а допомагав йому в секретарських справах Губерт Шустер.¹⁷

У Стрию міські залізничники, серед яких було 50 німців, створили гурток прихильників музики. Активними членами цього гуртка були Фердинанд Бауер, Францішек Бохм, Михайло Краус та ін.¹⁸

У сільських місцевостях Східної Галичини народне музичне мистецтво галицьких німців теж непогано розвивалося. В багатьох колоніях, у тому числі й невеликих, діяли музичні капели. Однією з перших була капела заснована у Бригідау. Крім неї, відомими були музичні колективи в Маріягільфі, Розенгеці, Флебергу, на Коломиїщині, Анзінгені, Бердікау, Бригідау, Климці, Волі Облазницькій (1928), Тухольці

* «Німецький дім»

(1933) на Львівщині.¹⁹ Вони постійно грали на весіллях і на різноманітних заходах у національних громадах. Зокрема, в кінці червня 1929 року з музикою проведено лісове свято у Флебергу.²⁰

Східногалицькі німці мали також і оркестрові колективи. Добре відомі з них на Прикарпатті були багінсберзький і станіславський. Слід зауважити, що німці Багінсберга були великими шанувальниками музичного мистецтва. У себе заснували навіть музичне товариство «Спілка любителів музики». Багінсберзькі музиканти серед німців Прикарпаття мали добру славу музикантів, тому їх запрошували в інші німецькі громади на різні заходи. В кінці 1930 року вони брали участь в Адвенті – новорічному святі, яке проводили німці станіславської громади.²¹

Багінсберзький оркестр брав участь у святах національної музики, які відбувалися в Болахові, Станіславі, Стрию. На вечорі музики станіславських німців, який відбувся в січні 1931 р., музиканти виконували твори Баха, Бетховена, Вебера і Моцарта. Оркестранти віртуозно грали танцювальну музику, мелодії модерних танців, твори класичної і джазової музики.²²

Слід наголосити, що галицькі німці особливо любили оркестрову музику. Там, де можливо було, вони організовували оркестри, оркестрові колективи в різних місцевостях краю. Наприклад, у селі Брошнів на Долинщині, робітники деревообробної фірми «Глезінгер» Герман Вайтц, Ізидор Глассер, Леопольд Густек, Ян (Йоганн) Густек, Людвіг Дітріх, Міхаель Соллер виступили засновниками оркестру підприємства 21 грудня 1934 року.²³

Галицькі німці любили грати на гітарі, гармошці, кларнеті і мандоліні. Ці музичні інструменти мала музична капела багінсберзьких музикантів. Молодь надавала перевагу струнним інструментам: гітарі і мандоліні. В липні 1929 році на зустрічі молоді станіславської і енгельсберзької національних громад в Енгельсберзі на Долинщині виконувалась народна музика на гітарі і мандоліні.²⁴

Самодіяльне хорове мистецтво найперше зародилося й успішно розвивалося в містах. Хорові колективи діяли в Болахові, Львові, Станіславі і Стрию. Найбільше інформації вдалось зібрати про хоровий колектив Стрия. Першитоки цього колективу сягають 1908 року. Коли 30 серпня 1908 року стрийська німецька громада в лісі біля Стрия проводила свято на честь 60-річчя німецького кайзера, на ньому вперше виступив чоловічий хор стрийських німців під керівництвом студента теологічного факультету Львівського університету Фердинанда Лянга.²⁵

Після Першої світової війни стрийський чоловічий хор відродився 26 квітня 1921 року, але польська влада зареєструвала його тільки 21 березня 1923 року, з ініціативи пастора Герхарда. Першим керівником був Карл Спіс, а диригентом Карл Гьорц. При заснуванні він налічував 24 учасники, а потім їх число зменшилося до 18 осіб (1923). Але завдяки популярності чисельність хорового колективу зростала і в 1932 році налічувала вже 32 учасники. Щоправда, ротація хористів відбувалася постійно. За 1922-1932 рр. підготовано 200 хористів.²⁶

Стрийські хористи дістали заслужене визнання в березні 1923-го року на вечорі «Батьківщина» у Львові. Того року вони ще виступали на річних звітно-виборних зборах СНХГ, а також на святі пісні, яке проводилося у Стрию.

На репетиції хористи збиралися двічі на тиждень. Молоді щотижня охоче приходили на репетиції. Хористи співали і в церкві. На власні кошти учасники хору придбали книги і засновували музичну бібліотеку. Найбільший внесок у розвиток хору зробили пастор Ладенбергер, фрау Мітшке та вчитель Ендерс.²⁷

Цей колектив 4 червня 1932 року, урочисто відсвяткував 10-ті роковини свого існування. На цьому грандіозному святі були гості майже з усіх колоній Східної Галичини, а також хорові колективи з Болехова, Гельсендорфа і Йосипсберга. Стрийські хористи підтримували сталі контакти з болексівським «Wartburg» та львівським «Frohsin».²⁸

Хоровий колектив станіславського «Frohsin» відродив ветеран хору інженер Герлах у жовтні 1924 року. Активними його учасниками були Ельфріда Веллгорн, учитель Гайн, Христіан Дреслер, Марта Цьоклер та ін. Крім народних пісень, фрогсівський хор виконував складні твори німецьких композиторів Мельденсона та Шуберта.²⁹

У сільській місцевості німецькі колоністи теж розвивали самодіяльне хорове мистецтво. Найдавніший сільський хор знаний з 1906 року в Багінсберзі, а другий – 1908-го в Бригідау. Наступний хор засновано 10 жовтня 1909 року в Мальмальсталі на Дробиччині з ініціативи Владислава Рауша, Антона Лайпа, Едварда Бермеса, Генріха Гофмана, Андрія Віттмана та ін.³⁰

Із входженням краю до складу Польської держави почало відроджуватися хорове мистецтво східногалицьких німців не тільки в містах, але й у колоніях. Першими в сільській місцевості відновили свої виступи в 1923 році хористи Багінсберга, Бригідау та Дорнфельда.³¹

Крім них, хорові колективи діяли в Діамантгаймі, Тересівці на Долинщині (1933), Айнзінгені, Багінсберзі, (1910), Гельсендорфі, Новому Селі, Розенберзі, Сапіжанці на Львівщині та інших колоніях. Серед них найбільшу роль у культурному житті галицьких німців відігравали хорові колективи Багінсберга, Бригідау, Гельсендорфа та Сапіжанки. Вони виступали у різних заходах, які проводилися в колоніях. Так, бригідауський хор 28 лютого 1908 року на відкритті в колонії «Deutsche Haus» виконав пісні «Німецький народ», «Бог з тобою, німецький народ».³²

Знанням сільським хоровим колективом серед галицьких німців Східної Галичини був сапіжанський «Wartburg»*. Його засновано з ініціативи пастора Лавенбергера в липні 1924 року як лютеранський осередок молоді. Напочатку колектив налічував 36 членів. Першим головою сапіжанського «Wartburg» був Кьоглер, а секретарем Карл Ріллінг. Пізніше він занепав і в 1933 році налічував 6 осіб, але молодь невдовзі відродила його.³³

Сільські хорові аматори виступали з концертами перед співвітчизниками на традиційних вечорах народної пісні. Зокрема, в 1932 році в Брукенталі на Городоччині і Махлинці на Жидачівщині проведено по 15 пісенних вечорів. У Яммерсталі на Долинщині в 1936 році дано 30, а в Куттенберзі на Самбірщині – аж 68 вечорів народної пісні.³⁴ В Аннабергу на Сколівщині 30 вересня 1934 року, на сторіччя заснування колонії вдало виступив молодіжний хор німецької громади Нового Села з Жидачівщини.³⁵

Насамкінець, слід зазначити, що активне музичне життя німецької меншини краю пульсувало не тільки в вищезазначених німецьких колоніях досліджуваного регіону, але й в ряді інших. За підрахунками Ф. Лянга, воно тривало у 40 сільських національних громадах Східної Галичини, де були музичні колективи цієї етностільноти.³⁶

Крім світських хорових колективів, німці мали церковні хори, які пропалували німецьку релігійну пісню. Вони, як правило, діяли при кірхах і молитовних домах і виступали в супроводі органа чи піаніно, рідше фортепіано. Одним з перших виник церковний хор в євангелістській громаді Львова, заснований в 1904 році, який налічував 96 хористів, серед них постійних було 44 особи.

* «Сторожовий замок»

Колектив складався, в основному, з чоловіків. Старостою хору обрано пастора Пауля Помикача, касиром Густава Мауте. Постійними учасниками цього колективу були Валерія Ассманн, Вільгеміна Бузек, Герма Гордон, Павліна Кауфманн, Романа Древнєвська, Матильда Кінтці, Меланія Хрїстманн та ін. З числа чоловіків у цьому хорі співали Карл Вьолкер, Рїхард Лянгер Ладислав Данек, Петер Гофманн, Георг Пеллар, Карл Свистун, Йоганн Сендер, Карл Спісс, Ернст Фрїтц та ін. У повоєнному часї він відновив свою роботу і складався з 42 осіб. Його активними учасниками в 1932 році були В. Боленбах, Валентин і Генрїх Брайтмайєри, Г. Гоблер, С. Елвін, Г. Кінтц, Г. Мауте, Рудольф і Рїхтер Гюнтери, Валентин і Микола Роллауєри.³⁷ Крім Львова, німецькї церковні хори діяли ще в Багїнсбергу, Бригїдау, Дорнфельді, Нойдорфі поблизу Отинїї, Сапіжанці, Станїславі, Стрию, Унтербергенї та інших громадах німецької етноспїльноти.³⁸

Підсумувавши сказане можна стверджувати:

Перше. Галицькї нїмцї, як у мїстах, так і в селах, дуже любили і шанували музику і хорове мистецтво, яке, попри труднощї здебільшого політичного характеру, успішно розвивалося як за австрїйської, так і за польської влади.

Друге. Улюбленими музичними інструментами галицьких нїмцїв були кларнет і мандолїна. Популярною серед них була гра на губній гармошці та гітарі. Галицькї нїмцї любили й оркестрову музику, а тому в їхніх поселеннях створювались оркестрові колективи.

Третє. Нїмцї мїст досліджуваного рєгїону були також активними учасниками музичних товариств українцїв і полякїв та мїшаних етнонаціональних музичних колективїв.

Четверте. На землях Галичини становлення музичних традицїй німецької етноспїльноти відбувалося наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., а сам розвиток і розквіт припадає на другу половину ХІХ – 30 – ті роки ХХ ст.

П'яте. Найбільшого розквіту музика і хорове мистецтво німецької спїльноти Східної Галичини досягли в перших трьох десятилїттях ХХ ст., коли ними опїкувались первинні осередки «Спїлки нїмцїв-християн Галичини» і «Спїлки нїмцїв-католикїв Малопольщі».

Шосте. Порушена проблема потребує дальшого спеціального дослідження, оскїльки є досить цікавою і недостатньо глибоко вивченою і розробленою не тїльки в вітчизняній, але й зарубїжній історїографїї, зокрема в німецькій історичній науцї.

¹ Lang F. Das Deutschtum in Kleinpolen // Gedenkbuch zur Erinnerung an die Einwanderung der Deutschen in Galizien vor 150 Jahren. – Posen, 1931. – S. 65.

² Breitmauer H. Der Deutsche Geselligkeitsverein «Frohsinn» in Lemberg // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 497-499.

³ Мьller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum in Galizien, insbesondere Lembergs, 1772 – 1940. – Marburg/Lang, 1961. – S. 172.

⁴ Ерн О., Бишкевич Я. Внесок нїмцїв у розвиток культури Галичини // Культура єднає народи. Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченї 100-річному ювілею Юрїя Миколайовича Рєрїха. – Львів, 2002. – С. 59.

⁵ Ерн О., Бишкевич Я. Внесок нїмцїв... – С. 59.

⁶ Ziemia Stanisławska. – 1928. – 29 stycz. – S. 4.

⁷ Szczepańska M. Bruckmann Zygmund // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków. 1987. – Т. 3. – S. 4.

- ⁸ Слово. – 1864. – 31 серп. – С. 264.
- ⁹ Ostdeutsche Volksblatt. – 1934. – 28 Mai. – S. 4.
- ¹⁰ Ostdeutsche Volksblatt. – 1933. – 31 Mai. – S. 4.
- ¹¹ Kurjer Stanislawowski. – 1925. – 29 Now. – S. 2.
- ¹² Сіреджук П. Йозефіна Вайс // Енциклопедія Коломийщини. – Коломия, 2000. – С. 10; Kurjer Kołomyjski. – 1913. – 12 paźd. – S. 3.
- ¹³ Evangelische Gemeindeblatt. – 1936. – № 6. – S. 87.
- ¹⁴ Ostdeutsche Volksblatt. – 1932. – 25 Dec. – S. 4; – 1936. – 11 Jul. – S. 4.
- ¹⁵ Ostdeutsche Volksblatt. – 1931. – 15 Feb. – S. 3.
- ¹⁶ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 983. – Арк. 14.
- ¹⁷ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 983, – Арк. 26-30.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 983. – Арк. 37, 38.
- ¹⁹ Ostdeutsche Volksblatt. – 1928. – 2 Dec. – S. 6; – 9 Dec. – S. 6; – 1933. – 26 Feb. – S. 3; – 1936. – 11 Jul. – S. 4.
- ²⁰ Ostdeutsche Volksblatt. – 1929. – 4 Juli. – S. 5.
- ²¹ Ostdeutsche Volksblatt. – 1931. – 11 Aug. – S. 5.
- ²² Ostdeutsche Volksblatt. – 1931. – 11 Jan. – S. 5; – 18 Jan. – S. 6; – 1933. – 27 Aug. – S. 4; – 1936. – 29 Mdrz. – S. 4; – 25 Juni. – S. 4.
- ²³ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 996. – Арк. 1-3.
- ²⁴ Ostdeutsche Volksblatt. – 1927. – 20 Mdrz. – S. 9; – 1929. – 28 Jul. – S. 5.
- ²⁵ Deutsche Volksblatt für Galizien. – 1908. – 25 Aug. – S. 7.
- ²⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 185.
- ²⁷ Ostdeutsche Volksblatt. – 1932. – 21 Aug. – S. 3.
- ²⁸ Ostdeutsche Volksblatt. – 1932. – 21 Aug. – S. 3.
- ²⁹ Evangelische Gemeindeblatt. – 1924. – 20 Oktob. – S. 158; – 1933. – 20 Marz. – S. 36.
- ³⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 2628. – Арк. 1-13в.
- ³¹ ЦДІАЛ. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 295-298.
- ³² Deutsche Volksblatt für Galizien. – 1910. – 22 Apr. – S. 7.
- ³³ Evangelische Gemeindeblatt. – 1924. Juli. – S. 76; – 1935. – 20 Jan. – S. 12; Ostdeutsche Volksblatt. – 1933. – 21 Jan. – S. 4.
- ³⁴ Ostdeutsche Volksblatt. – 1933. – 25 Febr. – S. 4; – 26 Mdrz. – S. 4; 1937. – 29 Febr. – S. 4; – 11 Apr. – S. 4.
- ³⁵ Ostdeutsche Volksblatt. – 1933. – 19 Mdrz. – S. 4.
- ³⁶ Lang F. Das Deutschtum in Kleipolen // Gedenkbuch... – Posen, 1931. – S. 65.
- ³⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 427. – Оп. 3. – Спр. 263. – Арк. 4-8; Ostdeutsche Volksblatt. – 1932. – 11 Jul. – S. 4.
- ³⁸ Evangelische Gemeindeblatt. – 1936. – № 10. – S. 152; – 1937. – № 12. – S. 208.

Петро Сіреджук.

Музичне мистецтво німців Галичини ХІХ-першої половини ХХ ст.

У статті простежено та проаналізовано особливості становлення та розвитку музичного мистецтва німецької спільноти Галичини. Шляхом уведення до наукового обігу архівних джерел та матеріалів періодики простежено музичну культуру німецьких громад Львова, Коломиї, Стрия, Станіслава та ряду галицьких сіл.

Petro Siredghuk.

Musical art of the Germans of Halychyna of the 19²⁰⁸ – first half 20²⁰⁸ centuries.

In the article the features of establishment and development of musical art of the Germans community of Halychyna undergo the research and analysis. By way of introduction into scientific circulation of the archival sources and periodical materials the author elucidates the musical culture of the Germans communities of L'viv, Kolomyia, Stryi, Stanislaviv and a number of villages in Halychyna.

СТОСУНКИ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО ІЗ СТАРОРУСИНАМИ (РУСОФІЛАМИ) (70-і рр. ХІХ ст. – 1914 р.)

Після появи у Галичині на початку 60-х рр. ХІХ ст. народовців (українофілів) однією з визначальних рис розвитку українського національного руху в Австрії (згодом – Австро-Угорщині) стали їх стосунки із старорусинами (русофілами). Останні, з'явившись раніше за народовців, захопили провід в українській громаді і вважали себе її повноважними представниками. З часом провідну роль стали грати народовці та їх ідейні спадкоємці, однак на стосунках українофілів та русофілів (і ті, й інші розділилися на кілька партій) увага галицьких українців (а також поляків та австрійської влади) залишалася зосередженою до початку Першої світової війни.

Мета статті – простежити стосунки народовця, організатора українського громадського руху на повітовому рівні Андрія Чайковського із старорусинами від початку його громадської діяльності (70-і рр. ХІХ ст.) до Першої світової війни. На протязі цього періоду А. Чайковський коригував своє ставлення до старорусинів, чергував протистояння і ворожнечу з ними із співпрацею. Його стосунки із старорусинами були невід'ємною складовою громадського руху українців тих місцевостей, де мешкав А. Чайковський, іноді вони помітно впливали на цей рух.

Питання стосунків народовців із старорусинами (русофілами) недостатньо досліджене в сучасній історіографії. Дослідники звертають увагу переважно або на загальний стан українського національно-політичного руху в Галичині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.¹, або на діяльність лише народовців та їх наступників² і (окремо) старорусинів³. Дуже мало досліджень, автори яких чітко визначають своєю метою вивчення власне складних, суперечливих, часто конфліктних, але завжди інтенсивних стосунків народовців та старорусинів (русофілів)⁴. Нарешті, практично відсутні наукові розвідки, де б розглядались стосунки народовців і старорусинів на повітовому рівні.

Джерельну базу дослідження склали неопубліковані матеріали із Центрального державного історичного архіву України у Львові (ф. 146 – Галицьке намісництво, ф. 182 – Товариство ім. М. Качковського, ф. 196 – Політичне товариство “Руська рада”), та відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України (ф. 59 – Козловські), листування А. Чайковського, опубліковане у тритомному виданні “Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження”⁵, а також публікації в газетах “Діло”, “Свобода”, “Слово”, “Червона Русь”, “Галичанин”, “Русское слово”.

Андрій Чайковський (1857–1935) став українофілом під час навчання у Самбірській гімназії під впливом свого вчителя Дем'яна Гладилевича⁶. Від засвоєння русофільських поглядів його стримувала відсутність прикладу для наслідування (серед його рідних та друзів не було русофілів), а також консерватизм та академічність самого русофільства. Для молодого, енергійного, мрійливого людини, яким був А. Чайковський, народовство було відповіднішим за русофільство⁷. Зусилля Д. Гладилевича прищепити гімназістам народовецькі погляди наклались на природну допитливість А. Чайковсь-

кого, бажання пізнати щось нове, цікаве, незвичайне (виявом такого бажання стало Андрієве захоплення козащиною).

Згодом А. Чайковський брав активну участь у діяльності “Студентської Громади”, яку заснували учні Самбірської гімназії⁸. Члени цього таємного товариства мали загальним народовецький світогляд, хоча й недостатньо ще вироблений та структурований. До старорусинів А. Чайковський ставився неприязно: “кацапів я страх не терпів, не розбираючи гаразд, чому і за що”⁹, хоча у Самбірській гімназії серйозних конфліктів між народовцями і старорусинами не було.

У повісті “Своїми силами” він згадував, що гімназисти-русофіли називали своїх колег-українофілів “Кулішами”, а ті дразнили супротивників “Площанським”, тодішнім редактором “Слова”; серйозних диспутів не бувало, суперечки траплялись часто, однак швидко закінчувались¹⁰. Ці постійні суперечки стали основною причиною неприязні запального А. Чайковського до “кацапів” чи “твердих” (так зазвичай він називав русофілів), адже розбіжностей у політичних цілях між ними та народовцями на провінції тоді не було, а світогляд народовців, хоча й відмінний від русофільського, ще лише формувався. Тому свою неприязнь до старорусинів (русофілів) А. Чайковський тоді ще не міг пояснити логічно. Старорусини були “іншими” (хоча не настільки іншими, як поляки), але не “ворогами”. З ними можна було співпрацювати, не поступаючись своїми позиціями.

Під час навчання у Львівському університеті А. Чайковський не підтримував тісних стосунків з колегами-русофілами. Він став членом народовецького студентського товариства “Дружній Лихвар” і виступав проти участі студентів-українців у русофільському товаристві “Академический Кружок”¹¹. Його ставлення до старорусинів (русофілів) залишалося негативним¹².

У Самборі та Львові А. Чайковський не брав участі у політичних акціях, а громадською роботою займався у або невеликих, досить ізольованих від навколишнього світу гуртках (гімназійному та студентських товариствах) або як дрібний урядовець у “Просвіті” та “Руській Бесіді”. У Львові він перебував під повним впливом “старших” народовців із консервативним світоглядом¹³ і не намагався (та й не мав потреби) змінювати свої погляди, вироблені протягом попередніх років. Старорусини тоді для А. Чайковського стояли ніби осторонь, не входили до обмеженого кола осіб, з якими він тісно спілкувався¹⁴.

Після закінчення юридичного факультету Львівського університету у 1883 р. та однорічної суддівської практики у Самборі А. Чайковський став адвокатським помічником (конципієнтом) спочатку у Львові, а з 1886 р. – у Бережанах. Громадським життям українців на Бережанщині керували старорусини¹⁵. Бережанські старорусини не були організовані, серед них переважали священики, які жили спокійним патріархальним життям по своїх парохіях. Вони обмежували свою участь у місцевому громадському житті нерегулярним відвідуванням нечисленних музично-декламаторських вечорів у Бережанах та підтримкою українського кандидата на чергових виборах. Народовців на Бережанщині наприкінці 1880-х рр. було небагато, однак вони завдяки своїй енергійності та наполегливості швидко стали лідерами місцевих українців (русинів)¹⁶. Бережанські народовці та старорусини тоді співпрацювали без серйозних суперечок, хоча непорозуміння періодично траплялись¹⁷.

А. Чайковський, переїхавши до Бережан, зіткнувся з уже сформованим розкладом політичних сил, якого він не міг (та й не бажав, очевидно) змінити. До того ж, розпочавши бережанський період свого життя конфліктами з старорусинами, багато з яких

були поважними і шанованими в місцевій українській громаді людьми, він ризикував лишитися на самоті, власноруч виключити себе із місцевого не лише громадського, а й “неофіційного”, товариського життя. А. Чайковський вже не міг, як у Львові, дозволити собі спілкуватися лише з відносно обмеженим колом знайомих – на провінції (у Бережанах) він мав підтримувати рівні стосунки зі всіма представниками досить нечисленної інтелігенції, не уникаючи, звичайно, і старорусинів.

Він також прагнув брати активну участь у місцевому громадському русі, а тому був змушений співпрацювати з місцевими старорусинами¹⁸. Ця співпраця видалася досить успішною, хоча вже під час сеймових виборів 1889 р. на Бережанщині були чітко помітні народовецький та русофільський табори, які разом підтримували єдиного кандидата – народовця Дам’яна Савчака¹⁹.

Щоб зберегти міжпартійну солідарність, бережанські старорусини готувалися підтримати на виборах народовця, однак А. Чайковський, який став лідером народовців Бережанщини після від’їзду Д. Савчака до Львова у 1889 р., все більше прагнув змінити загалом несприятливе для українців становище на Бережанщині. Народовці навіть у спілці з старорусинами програли всі вибори у 1889–1890 рр.²⁰; змінити ситуацію могла лише угода з поляками. Тому А. Чайковський підтримав після розмови з Д. Савчаком та Наталем Вахнянином польсько-українську угоду (“нову еру”) наприкінці 1890 р. і організував разом з о. Сильвестром Лепким віче в Бережанах на її підтримку²¹.

Цей крок міг означати розрив із старорусинами, які вважали прихильників угоди з поляками зрадниками народної справи²². Однак А. Чайковський не розглядав підтримку “нової ери” як припинення співпраці і початок ворожнечі з старорусинами. Ні під час віча на підтримку “нової ери” в Бережанах 23 грудня 1890 р., ні під час власної виборчої кампанії (А. Чайковський був кандидатом у посли до Державної Ради на виборах 1891 р.) він не виступав відкрито проти старорусинів. Він лише закликав всіх українців погодитися на співпрацю з владою, яка мала б покращити їх важке становище²³. Хоча А. Чайковський і в Бережанах, як до того в Самборі та Львові, ставився до старорусинів як культурно-політичного руху без симпатії²⁴, але він не бажав псувати стосунки з окремими особами, що належали до русофільської партії, і цим руйнувати інфраструктуру українського (руського) національного руху на Бережанщині²⁵.

Бережанським старорусинам не сподобалася підтримка А. Чайковським “нової ери”, вони також не готові були співпрацювати з поляками, однак їм не вдалося швидко відмовитись від багаторічної співпраці з народовцями. Не маючи програми дій, вони використовували, наприклад, під час виборчої кампанії 1891 р. старий сценарій²⁶. Старорусини також не мали власного кандидата на вибори, а тому були готові підтримати навіть “новоерця” А. Чайковського, якби той рішуче пообіцяв, що “всѣ предками нашими намѣ оставленныя сокровища сохранны берегчи будетъ”, “уже jako посолъ всѣ наши партіи ровно уважати будетъ” та “будетъ ровно интереса, дѣла и добро всего народа русскаго безъ взгляда на партіи охраняти”²⁷. А. Чайковський цього рішуче пообіцяти не зміг (він тоді щиро сподівався налагодити взаємовигідну співпрацю українців та поляків як рівноправних партнерів)²⁸ і лише після цього деякі старорусини (насамперед о. Антоній Билинкевич з Рогатинщини) розпочали проти нього активну агітацію²⁹.

Русофільський кандидат о. А. Билинкевич не зумів здобути значної підтримки у виборців³⁰, а тому зняв свою кандидатуру перед виборами, одержавши заяву А. Чайковського, що той після виборів буде “стояти по-надъ партіями”³¹. Переважна більшість старорусинів голосувала за А. Чайковського, але він програв вибори. Жорстка агітація

поляків, які не хотіли втрачати дуже ймовірний мандат, проти А. Чайковського перед виборами та поразка під час виборів зруйнували його віру у можливість ефективної співпраці з поляками³². Відновлення попередньої коаліції із старорусинами стало цілком реальним.

Зважаючи на неспроможність бережанських народовців самотужки ефективно керувати громадським життям місцевих українців, повернення їх до союзу із старорусинами було лише справою часу. Перші кроки до примирення народовців і старорусинів відбулись ще в другій половині 1891 р.³³ Наступного року відновлення консолідації між народовцями і старорусинами на Бережанщині стало майже dokonаним фактом.

А. Чайковський вважав своїм основним завданням організацію місцевих українців (створення українських товариств, читалень, проведення віч, концертів, піднесення національної та політичної свідомості тощо). До такої діяльності народовців постійно закликала “Народна Рада”³⁴. Однак на Бережанщині тоді народовці не були достатньо численними та енергійними, щоб виконувати самостійно подібні завдання, тим більше, за наявності опору старорусинів. Останні бажали знову відновити колишню консолідацію³⁵, погоджуючись не порушувати “етнографічно-конфесійних” проблем³⁶.

Результатом спільних дій бережанських народовців і старорусинів стала спроба створити політичне товариство “Окружна Рада в Бережанах” у жовтні 1892 р.³⁷ Ця спроба виявилась невдалою (Намісництво не затвердило статут товариства) і громадське життя на Бережанщині завмерло. Відновити гармонію у стосунках народовцям і старорусинам не вдалося³⁸, до того ж бережанські народовці не хотіли без санкції “Народної Ради” остаточно переходити в опозицію.

На осінь 1893 р. програма польсько-української угоди 1890 р. в основному себе вже вичерпала³⁹, посилювалась її критика. Вперше перед широкою аудиторією висловив своє незадоволення “ною ерою” й А. Чайковський. Це сталося на вічі в Рогатині 4 грудня 1893 р. Він тоді заявив, що політичне становище русинів погане, слід повернутись до попередньої політики (консолідації всіх руських сил) і забути про партійні суперечки⁴⁰.

Кінець політиці “нової ери” фактично поклали збори “Народної Ради” 3 травня 1894 р.⁴¹, на яких головував А. Чайковський⁴². Там він від імені цілої Бережанщини підтримав політику Юліяна Романчука, спрямовану на розрив польсько-української угоди 1890 р.⁴³

Ці збори фактично санкціонували відновлення союзу народовців із старорусинами, який на провінції діяв насправді вже певний час. Бережанські українці швидко на це відреагували і скликали 19 червня 1894 р. з’їзд “мужів довір’я” до Бережан, де мали обговорити стратегію наступних дій. А. Чайковський у своєму виступі коротко розповів про поточну політичну ситуацію та пояснив мету консолідації партій. Всі, хто виступав, закликали русинів до консолідації. В результаті зібрані домовились підписати статут руського політичного товариства у Бережанах, обрали комітет для створення кредитового товариства “Надія” в Бережанах, а також вирішили скликати до Бережан окружне віче в липні⁴⁴. Не все із запланованого вдалося виконати: окружне віче через заборону старости не відбулося⁴⁵, а статут політичного товариства “Бережанська Руська Рада” знову не затвердило Намісництво⁴⁶.

На середину 90-х рр. XIX ст. діячі українського національного руху на Бережанщині та в сусідніх повітах вже не могли використовувати звичні сценарії кінця 80-х рр.: під час “нової ери” протиріччя між різними групами громадських активістів унеможливили співпрацю між ними на основі загального консенсусу пропозицій⁴⁷. Деякі з цих діячів

(народовці на чолі з А. Чайковським) почали, хоч і повільно, формувати нову мережу національного руху, де провідну роль грали українські товариства⁴⁸ та організоване народовцями селянство⁴⁹.

На перший погляд здається, що співпраця народовців і старорусинів на Бережанщині в середині 1890-х рр. майже тотожна співпраці 1880-х рр. Але це не зовсім так. Протягом останнього десятиліття XIX ст. місцеві народовці (точніше, їх лідери на чолі з А. Чайковським зробили відчутний крок уперед, передовсім у справі організації селянства, а старорусини залишилися на старих позиціях⁵⁰. Саме тоді вони на Бережанщині остаточно перетворилися на молодших партнерів у коаліції з народовцями. Щоправда, міжособистісні стосунки між А. Чайковським та іншими народовцями і старорусинами залишалися такими само, як раніше, форма співпраці між ними також відчутно не змінилася, і це породжувало ілюзію у деяких дійових осіб, що народовці і старорусини, як і 5–10 років перед тим, рівноправні партнери.

Співпраця із старорусинами стала звичною справою для А. Чайковського. Найважливішими її формами були: спільна участь у виборчих кампаніях, зборах “мужів довір’я”, вічах, діяльності місцевих “руських” товариств – “Бережанського Бояна”, “Надії”, “Селянської Ради”, різних вечорах, концертах та ін. Частіше ініціатива організації зазначених заходів належала народовцям. Обидві партії не заважали одна одній займатися організацією селянства (народовці й тут діяли набагато активніше). Народовці та старорусини намагалися також не дратувати одні одних болючими питаннями національно-культурної ідентифікації, літературної мови, правопису тощо.

Старорусини були рішучими противниками відновлення “нової ери”, а тому – природними союзниками А. Чайковського⁵¹. Несприйняття їх як можливих політичних партнерів, яке було у А. Чайковського-студента значно послабилося ще наприкінці 1880-х рр. і фактично зникло в середині 1890-х рр.⁵² Основною причиною такої еволюції поглядів була можливість грати йому, як народовцю, провідну роль у коаліції народовців і старорусинів. Бережанські старорусини, які вже втратили провід над українською громадою повіту, не могли через свою інертність та неорганізованість розраховувати на збереження своїх позицій без коаліції з народовцями⁵³. До того ж вони не мали власного авторитетного лідера і майже не мали представників світської інтелігенції – наприклад, у 1900 р. із десяти відносно активних старорусинів-інтелігентів Бережанщини дев’ять були священиками⁵⁴. Тому старорусини були готові йти разом із народовцями, активнішими та ініціативнішими, ніж вони самі.

А. Чайковський вважав, що на Бережанщині, де українці вже довгий час не могли виграти вибори, співпраця із старорусинами необхідна, аби мати шанси на позитивний результат виборів до Державної Ради 1897 р. Народовці (“незалежні”, тобто прихильники політики “Народної Ради” і Ю. Романчука) були ще досить слабкі, аби керувати виборчою акцією самостійно, але вже достатньо сильні, щоб посідати провідне становище у коаліції із старорусинами. На думку А. Чайковського, співпрацею із старорусинами народовці собі зовсім не зашкодили б, навпаки, відіграючи головну роль у спільній виборчій акції, сприяли б переходу деяких старорусинів на народовецькі позиції. На початку 1897 р. він писав О. Маковееві:

“Ми через те получене [із старорусинами – О. С.] не втратили ні раз нашої народовецької ціхи. Кацапи пішли під нашу команду [...] кацапів не можна судити по-великоміске. Там вони інші, а на провінції інші. Тут є люди наскрізь честні, з котрими можна жити в згоді, не тикаючи зовсім квестій язикових. А о тих головно розходилося.

[...] Нашим помиреньям з кацапами на поли політичнім ми богато попсували крови полякам і польському правительству”⁵⁵.

Вибори 1897 р. народовці та старорусини на Бережанщині програли через зловживання місцевої виборчої комісії⁵⁶, однак продовжували працювати разом; їм вдалося заснувати політичне товариство “Селянська Рада”⁵⁷. Статут товариства підписали 17 осіб на чолі з А. Чайковським (старорусинів і народовців було приблизно порівну). Перші загальні збори цього товариства вдалося провести лише 23 грудня 1897 р. – відразу після невдалих для українців виборів їх громадська активність на Бережанщині відчутно зменшилася і ці збори провели, лише організувавши повітове віче у Бережанах⁵⁸. Головою товариства обрали старорусина о. І. Мащака, секретарем – А. Чайковського.

Протягом 90-х рр. ХІХ ст. вплив старорусинів на Бережанщині поступово, але невпинно зменшувався. Хоча окремі старорусини разом з народовцями брали участь у заснуванні деяких товариств та організації селянства, вони не могли використати результатів цієї діяльності в інтересах лише своєї партії. Керівна роль народовців стала ніби традицією – ми не маємо жодних свідчень незадоволення бережанських старорусинів своїм фактично підлеглим становищем у коаліції з народовцями.

У 1897 р. народовці ще потребували підтримки старорусинів, хоча вже залежали від них менше, ніж на початку десятиліття. Зі свого боку, старорусинам важко було навіть уявити, наприклад, самостійну, без (проти) народовців участь у виборчій кампанії. Процес організації товариства “Селянська Рада” свідчить не лише про зміну співвідношення народовців і старорусинів на Бережанщині^{59*}, а й про своєрідне визнання останніми провідної ролі перших⁶⁰. А. Чайковський тоді щиро підтримував ідею співпраці з старорусинами і був задоволений її результатами⁶¹. Старорусини у 1897 р. залишилися також задоволені його діяльністю на Бережанщині і “съ пріятностью” сприйняли рішення А. Чайковського скасувати свій планований переїзд до Тернополя і залишитися в Бережанах⁶².

У 1900 р., після створення Української національно-демократичної партії (УНДП) стосунки між старорусинами і народовцями (націонал-демократами) погіршилися⁶³. На Бережанщині місцеві старорусини і народовці тоді ще намагалися зберегти міжпартійну консолідацію⁶⁴, однак вибори до Державної Ради остаточно перетворили їх із союзників на суперників⁶⁵.

А. Чайковський бажав, щоб виборча кампанія 1900 р. була схожа на попередню. У 1897 р. народовці і старорусини діяли спільно; провід виборчою акцією був в основному в руках народовців. Кандидатом з ІV курії був народовець (Василь Яворський, згодом – Ю. Романчук), а з V курії – старорусин (о. Олександр Миронович). Виборча кампанія 1897 р. на Бережанщині була організована українцями досить непогано, а тому А. Чайковський вирішив повторити її в основних рисах.

На передвиборчих зборах 8 і 23 жовтня 1900 р. він висунув кандидатури В. Яворського та о.О.Мироновича, погоджені із старорусинами⁶⁶. Але ситуація на Бережанщині та в сусідніх повітах була вже іншою, ніж у 1897 р. Провід політичного товариства “Селянська Рада” перебував у руках народовців, які були готові співпрацювати із старорусинами лише за умови підтримки останніми народовецьких кандидатів. Вони висунули кандидатами від ІV курії Ю. Романчука, від V курії – селянина, одного з найактивніших організаторів місцевого селянства Тимотея Старуха. Проти цих кандидатур рішуче протестували старорусини⁶⁷. Якщо Ю. Романчук зняв свою кандидатуру на користь В. Яворського, то Т. Старух вирішив йти до кінця. Це рішення

Т. Старуха, якого підтримали кілька священиків-народовців, викликало небачену до того часу полеміку між народовцями і старорусинами на Бережанщині і остаточно зіпсувало стосунки між цими двома партіями⁶⁸.

Рішення А. Чайковського підтримати узгоджені з старорусинами кандидатури викликали роздратування і критику з боку деяких народовців. Вони вважали, що таким чином він послаблює позиції народовців (націонал-демократів) на Бережанщині під час рішучої боротьби із старорусинами⁶⁹. Така критика стала можливою тому, що у справі співпраці з старорусинами А. Чайковський у 1900 р. залишався з переконаннями середини 1890-х рр.: за умови керівної ролі народовців співпраця з старорусинами можлива і навіть необхідна. У 1900 р. народовці (націонал-демократи), які поступово, але невпинно витісняли старорусинів на маргінес громадського життя на Бережанщині, вже не бачили потреби шукати компроміси із старорусинами. А. Чайковський, зменшивши свою участь у громадських справах українців Бережанщини наприкінці 1890-х рр., просто належно не відчув цих змін. Він прагнув лише довгоочікуваної перемоги українського кандидата на виборах⁷⁰.

На відміну від кандидатів-українців з п'ятої курії Т. Старуха і о. О. Мироновича В. Яворський переміг на виборах⁷¹. Це викликало загальне піднесення в бережанських українців, однак не змогло розв'язати конфлікту між місцевими народовцями і старорусинами⁷². На початку 1901 р. надзвичайні загальні збори "Селянської Ради" вирішили остаточно припинити будь-яку співпрацю із старорусинами і проголосили, що повністю підтримують програму УНДП⁷³.

Повернення А. Чайковського у 1902 р. до активної участі у громадських акціях, керованих націонал-демократами, остаточно перетворило місцевих старорусинів на його політичних ворогів⁷⁴. А. Чайковський ніколи не поділяв національно-культурних переконань старорусинів, але раніше, коли він або узгоджував з ними свої дії (у 1892–1900 рр.), або не брав активної участі у політичних акціях (під час виборів до сейму 1901 р.), старорусини ставилися до нього нейтрально або й з певною симпатією⁷⁵. Однак вже після першого жорсткого виступу А. Чайковського проти старорусинів у пресі⁷⁶ (спричиненого, очевидно, потуранням старорусинами полякам під час виборчої кампанії 1901 р.), останні відразу ж зарахували його до списку ворогів.

Окрім вмовлянь селян не звертатися до послуг А. Чайковського як адвоката, старорусини вирішили фінансово зруйнувати товариство "Надія", одним з директорів якого був А. Чайковський. Вони забрали всі свої гроші з рахунків товариства і спонукали зробити те саме інших, оголошуючи всім на Бережанщині, що "Надія" вже на межі банкрутства⁷⁷. Завдяки допомозі Краєвого кредитового союзу дирекції товариства вдалося вберегти "Надію" від банкрутства⁷⁸, а стосунки А. Чайковського із старорусинами були зіпсовані назавжди. Дописувач "Діла" повідомив, що "Чайковский провидів, що консолідація [народовців із старорусинами. – О. С.] була найбільшим нашим нещастям і тепер вступив на іншу дорогу"⁷⁹.

Події 1900–1902 рр. на Бережанщині, які остаточно зіпсували стосунки місцевих народовців і старорусинів, не були випадковими – це був наслідок розвитку українофільського та русофільського рухів не лише на повітовому, а й на крайовому рівнях протягом попереднього десятиліття. Старорусини (русофіли) на початку XX ст. опинилися перед дилемою: або визнати свій політичний крах, або оголосити війну націонал-демократам⁸⁰. Вони обрали другий варіант. На Бережанщині їх підштовхнули до цього самі націонал-демократи, але це не так важливо, бо розрив був неминучий⁸¹. Розумів це й А. Чайковський і не намагався зберегти колишню консолідацію двох "руських" партій, хоча для нього, мабуть, певною несподіванкою було швидке припинення

багаторічної співпраці і жорсткі репліки з обох боків, які все це супроводжували. Ми не маємо достатньо інформації, але очевидно, що розпад коаліції спричинив погіршення особистих стосунків А. Чайковського із старорусинами⁸². Між колишніми союзниками розпочалася запекла боротьба.

А. Чайковський, повідомляючи про загальний стан справ на Бережанщині, писав 27 липня 1902 р. Сергію Єфремову: “Тепер у нас ведеться завзята боротьба з галицькою кацапнею та шляхоцкою і псевдошляхоцкою Польщею, що спряглися до одного воза проти нас”⁸³. Згодом, у листі до Михайла Коцюбинського, він жорстко зауважив:

“Ми тепер маємо ворогів на два фронти: галицьку кацапню, що кіринить нам своїм ренегацтвом усю роботу, а Ви за кордоном не маєте поняття, що то за скоти, а відтак Ляшню, котра б хотіла нас заморити”⁸⁴.

На початку ХХ ст. старорусини на Бережанщині вже чисельно поступалися народцям⁸⁵. Деякі села були вже виразно українськими (політично), але у більшості сіл, особливо на Козівщині, нова українська свідомість лише починала утверджуватися. Старорусини ще не втрачали надій встановити над ними свій контроль⁸⁶, однак діяли дуже неефективно⁸⁷. Союз із поляками, який особливо чітко був помітний під час виборчої кампанії до повітової ради 1903 р.⁸⁸, лише зашкодив старорусинам. Вони не змогли подолати власну пасивність та неорганізованість і швидко програли боротьбу (вже відкрити) за вплив на провінцію (села) українським націонал-демократам.

Після повернення А. Чайковського до Бережан у 1906 р.⁸⁹ місцеві старорусини вже не грали помітної ролі у громадському житті. Лише кілька сіл Бережанщини залишалися русофільськими; місцевий громадський рух повністю контролювався українськими націонал-демократами⁹⁰. Завдяки цьому проблема стосунків з місцевими старорусинами для А. Чайковського напередодні Першої світової війни втратила колишню актуальність⁹¹.

Протягом періоду від 70-х рр. ХІХ ст. до 1914 р. можна виділити кілька етапів еволюції стосунків А. Чайковського із галицькими старорусинами (русофілами). На першому етапі (до середини 80-х рр. ХІХ ст.) він ставився до старорусинів неприхильно (але не вороже), не мав з ними спільних справ і розглядав їх швидше як суперників або конкурентів. Суперниками старорусини для молодого А. Чайковського були не як політична партія (він тоді політикою не займався), а як рух із світоглядом, відмінним від народовецького, альтернативним йому. Від старорусинів, на думку А. Чайковського, слід було триматися подалі, щоб не потрапити в орбіту їх впливів і не стати від них залежним.

Згодом, коли він разом із старорусинами розпочав працювати як громадський діяч на Бережанщині, то дещо змінив свої погляди на русофільський рух. А. Чайковський, як і раніше, не поділяв національно-культурної програми старорусинів (русофілів), але відмінності у світогляді не заважали йому співпрацювати з ними. По-перше, ця співпраця була необхідна для зміцнення ще слабкого українського руху на Бережанщині, по-друге, радикальних русофілів там практично не було, домінували “рутенці”, досить інертні, неагресивні, без нових ідей. Ними можна було керувати, одночасно шануючи їх погляди – і А. Чайковський це з успіхом робив.

Невдала спроба налагодити співпрацю з поляками у 1890–1891 рр. не залишила йому іншої альтернативи, окрім порозуміння із старорусинами. А. Чайковському загалом вдалося відновити з ними позитивні стосунки і використати це на користь українського національного руху. На зламі ХІХ–ХХ ст., коли провідну роль на Бережанщині стали грати народовці, що нетолерантно ставилися до старорусинів (а це сталося під

впливом зміни стосунків народовців і старорусинів в масштабі всієї Галичини), А. Чайковський був змушений припинити узгоджувати свої дії з старорусинами.

На початку XX ст. у зв'язку з активізацією польського національного руху українці (передовсім українські націонал-демократи) посилили свій вплив на бережанських селян, швидко перетворюючи цілі села з “руських” на українські. Співпраця, а навіть стан доброзичливого нейтралітету стали неможливими у стосунках українофілів та русофілів, які перетворилися на ворогів. Не лишився осторонь і А. Чайковський; хоча він не був ініціатором антирусофільської кампанії на Бережанщині, однак став одним із дієвих її учасників.

Стосунки А. Чайковського із старорусинами – важлива складова громадського життя Бережанщини на межі XIX–XX ст. (набагато менше це стосується громадського життя Самбора та Львова, коли він там мешкав). Вони залишалися також невід'ємною частиною взаємин народовців і старорусинів в масштабі всієї Галичини і змінювалися залежно від розвитку українського національного руху в Галичині.

Стосунки народовців і старорусинів були однією з визначальних умов розвитку цього руху (особливо у 80–90-і рр. XIX ст.) і подальше вивчення їх на прикладі міжособистісних взаємин діячів обох партій у різних регіонах Галичини дозволить краще зрозуміти стан зазначеного руху і тактику його учасників на межі XIX–XX ст.

¹ Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 413–450; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст.–1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993; Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 3-4. Львів, 1997. – С. 118-139; Колесник В. Ф., Рафальський О. О. Український рух в Австро-Угорщині (кінець XIX–початок XX ст.). – К., 1998; Сухий О. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX–початок XX ст.). – Львів, 1998; Мудрий М. Ідейні витоки ЗУНР: національні та політичні орієнтації галицьких українців у XIX–на початку XX ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 6. Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – С. 96-110.

² Расевич В. В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Львів, 1996; Серета О. Національна свідомість і політична програма раннях народовців у Східній Галичині (1861–1867) // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 199-214; Його ж. Громади раннях народовців у Східній Галичині (60-і роки XIX ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9. – Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – Львів, 2001. – С. 378-392; Янишин Б. І. Народовці на рубежі 70–80-х рр. XIX ст.: творення нової моделі політичної культури // Український історичний журнал. – № 6. – 2001. – С. 86-100.

³ Турій О. Ю. Початки москвофільства в Галичині // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Вип. 29. – Львів, 1993. – С. 36-43; Макаруч С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст.–1914 р.) // Там само. – Вип. 32. – Львів, 1997. – С. 82-98; Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Там само. – Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 231-268; Москвофільство: Документи і матеріали / Вступна стаття, коментарі та добірка документів Сухого О. – Львів, 2001.

⁴ Одним із найкращих досліджень такого типу є: Мудрий М. Угода між галицькими народовцями і русофілами 1882 року // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССXLIII. – Праці історично-філософської секції. – Львів, 2002. – С. 653–685.

⁵ Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упор. Б. З. Якимович за уч. З. Т. Грень, О. В. Седяра. – Львів, 2002. – Т. 2. – Листи.

⁶ Чайковський А. Своїми силами. В 3 т. – Львів, 1902. – С. 40. В основу сюжету повісті “Своїми силами” покладені реальні факти із життя А. Чайковського до середини 1880-х рр. (він став прототипом для головного героя Дмитра Чабанського).

⁷ Старорусини (русофіли) домінували в українській громаді 1870-х років по всій Галичині. На Самбірщині вони монополюючи керували громадським життям місцевих русинів, хоча великих успіхів не досягли. Після смерті Михайла Качковського активність самбірських старорусинів зменшилась. Лукилян Криницький, обраний до Державної Ради у 1873 р., нічого не робив для руської справи (Слово. – Львів, 1877. – 27 июня [9 июля]). Перед виборами до Галицького сейму у 1876 р. місцевий декан о. Олександр Несторович писав до “Руської Ради”: “Делатися буде безъ галасовъ звертаючи увагу на выборы избирателей” (Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 196 (“Руська Рада”). – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 1 зв.). Однак через пасивність священиків (агітація “безъ галасовъ”) русини ці вибори програли (Слово. – 1876. – 19 (31) октября). Єдиним енергійним діячем був катехит Самбірської гімназії о. Павло Ясеницький, посол до сейму від Турківського округу у 1876–1882 рр. А. Чайковський згадував його з великою повагою (Андрій Чайковський... – Т. 2. – С. 262 (лист А. Чайковського до Андрея Шептицького від 9 червня 1926 р.)

⁸ Чайковський А. Мій життєпис // Андрій Чайковський... – С. 274–275.

⁹ Андрій Чайковський... – Т. 2. – С. 62 (лист А. Чайковського до І. Франка від 29 грудня 1895 р.)

¹⁰ Чайковський А. Своїми силами... – С. 126–127.

¹¹ Назарук О., Охримович О. Хроніка руху української академічної молодіжї у Львові // 1868–1908. “Січ”. Альманах в пам’ять 40-их роковин основання товариства “Січ” у Відні. Зібрали і видали Др. Зенон Кузеля і Микола Чайківський. – Львів, 1908. – С. 404.

¹² Чайковський А. Мої спомини про Івана Франка // Андрій Чайковський... – Т. 1. – С. 183.

¹³ Андрій Чайковський... – Т. 2. – С. 62 (лист А. Чайковського до І. Франка від 29 грудня 1895 р.)

¹⁴ Разом з тим А. Чайковський, звичайно, був знайомий із своїми колегами-русофілами і навіть інколи згодом звкртався до ниху деяких справах. Наприклад, Володимир Дудикевич, який закінчив навчання в університеті разом з А. Чайковським у 1883 р. ще в студентські роки був радикальним русофілом (див.: Москвофільство: Документи і матеріали... – С. 90), однак саме він допоміг А. Чайковському у 1915 р. уникнути депортації до Росії з окупованого росіянами Львова (Чайковський А. Мій життєпис... – С. 278; Нечиталюк М. Цінний документ до біографії Андрія Чайковського // Андрій Чайковський... – Т. 3. – С. 232). Цей випадок свідчить, що розходження у політичних чи культурно-національних переконаннях не заважало А. Чайковському підтримувати особисті стосунки з деякими давніми знайомими-русофілами.

¹⁵ Необхідно зауважити, що у 80-х рр. XIX ст. в галицькій провінції чітких українських (руських) політичних угруповань не існувало. Були лише “доволі мінливі – пульсуючого типу – осередки тяжіння. Усе залежало навіть не від політичної, а від світоглядної кон’юнктури”. “Староруська партія” складалася з русофілів та рутенців, між якими не було видимої межі. Абсолютну більшість бережанських старорусинів складали рутенці, “які спиралися на авторитет греко-католицького духовенства і розуміли під політичною діяльністю не активність, а пасивність” (Мудрий М. Угода між галицькими народовцями... – С. 656).

¹⁶ Галицькі народовці у 80-х рр. XIX ст. за словами Євгена Олесницького “йшли очевидно в гору” і поступово зміцнювали свій авторитет у провінції коштом старорусинів. На відміну від останніх, народовцям вдалося сформувати “реальний” підхід до політики (“орієнтація на себе”, сила не в пізнанні, а в дії, підставою якої є організація) та прийняти запозичену у поляків програму “органічної праці” (Янишин Б. І. Народовці на рубежі 70–80-х рр. XIX ст... – С. 90).

¹⁷ Оть Рогатина // Червона Русь (Львів). – 1888. – 8 (20) сентября; Віче въ Бережанахъ // Червона Русь. – 1888. – 21 сентября (2 октября).

¹⁸ Народовці тоді розуміли, що український рух в Галичині ще занадто слабкий, аби самостужки витримати натиск поляків, та ще й в умовах міжпартійної ворожнечі, а тому розглядали співпрацю із старорусинами як важливий елемент своєї тактики (Аркуша О. Український національно-політичний рух... – С.129).

¹⁹ Изъ Подгаецъ // Галичанин. – Львів, 1894. – 6 (18) мая.

²⁰ Маються на увазі вибори до Галицького сейму 1889 р., позачергові вибори до Державної Ради з округу Бережани – Рогатин – Підгайці та вибори до бережанської повітової ради 1890 р. Після виборів до Державної Ради А. Чайковський досить різко висловлював своє незадоволення перебігом виборчої акції (Андрій Чайковський... – Т. 2. – С. 12 [лист А. Чайковського до І. Белея від 13 березня 1890 р.]).

²¹ Діло. – Львів, 1890. – 27 листопада (9 грудня).

²² Прикладом є поведінка деяких старорусинів на вже згаданому вічі 23 грудня 1890 р. в Бережанах (Віче въ Бережанахъ // Червона Русь. – 1890. – 14 (26) декабря).

²³ Віче в Бережанах // Діло. – 1890. – 13 (25) грудня.

²⁴ Бережанський староста неодноразово відзначав, що А. Чайковський не має ні найменшого нахилу до русофільства (moskalofilstwa) (Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 146 (Галицьке намісництво). – Оп. 10. – Спр. 62. – Арк. 5; Спр. 70. – Арк. 98).

²⁵ * Український національний рух на Бережанщині та в більшості решти східногалицьких повітів на початку 90-х рр. XIX ст. базувався передовсім на міжособистісних стосунках найавторитетніших місцевих діячів (народовців і старорусинів). Тоді ще на Бережанщині не існувало ні партійних осередків, ні громадських організацій (у Бережанах діяло єдине українське товариство – аполітична “Руська Бурса”). Будь-яку акцію організовувало вузьке коло “мужів довір’я”, які, щоб забезпечити підтримку своїй акції, зверталися до місцевої інтелігенції (переважно священиків). Останні мали вплив на селян і без їх допомоги неможливо було влаштувати віче чи належно провести виборчу кампанію.

²⁶ Від трьох повітів виборчого округу Бережани – Рогатин – Підгайці мали зібратися “мужі довір’я” і на спільній нараді обрати “руського” кандидата у послы, якого повинні були підтримувати і народовці, і старорусини (ЦДІА України у Львові. – Ф. 196 (Політичне товариство “Руська рада”). – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 2).

²⁷ Там само. – Арк. 3 зв.

²⁸ Діло. – 1891. – 9 (21) лютого (допис з Бережан від 17 лютого).

²⁹ А. Чайковського називали “запроданцем Ляхів” і поширювали чутки, що він полякам “обіцяв на Руси будувати Польщу историчну” (Діло. – 1891. – 21 лютого [5 березня]). Див. також: Червона Русь. – 1891. – 22 февраля (6 марта). Деякі старорусини звинувачували А. Чайковського в радикалізмі (Червона Русь. – 1891. – 14 (26) февраля).

³⁰ Як повідомив дописувач “Червонной Руси”, о. А. Билинкевич “лучшой рекомендації не зналь для себе предложити, якъ только, що русскій по происхожденію” (Червона Русь. – 1891. – 22 февраля [6 марта]).

³¹ Червона Русь. – 1891. – 20 февраля (4 марта).

³² Див.: Діло. – 1891. – 9 (21) лютого (допис з Бережан від 19 лютого); Андрій Чайковський... – Т. 2. – С. 14 (лист А. Чайковського до І. Белея від 28 лютого 1891 р.)

³³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 196. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк.17-17 зв. (лист о. А. Билинкевича до виділу “Руської ради” від 27 грудня 1891 р.)

³⁴ Див. наприклад листи “Народної Ради” до народовців на провінції від 24 квітня 1891 р. та 22 травня 1892 р. (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ НАН України), відділ рукописів. – Ф. 17 (Мелітон Бучинський). – Спр. 283/п. 9. – Арк. 24–25 зв., 29–30 зв.)

³⁵ Українське суспільство звикло до міжпартійної згоди протягом 1880-х рр., коли консолідацію розглядали як “самостійний напівмістичний ідеал” (Аркуша О. Український національно-політичний рух... – С. 119). На початку 1890-х рр. і старорусини, і народовці (особливо у провінції) схилились до відновлення випробуваної часом згоди, ще не усвідомлюючи, що повернутися до становища кінця 1880-х рр. неможливо.

³⁶ Аркуша О. Проблема консолідації національно-політичних сил українського галицького суспільства у 90-х рр. XIX ст. // Молода нація. – № 3. – К., 1996. – С. 205.

³⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 405. – Арк. 59. Статут цього товариства підписали А. Чайковський та ще 15 осіб. Оригінал його не зберігся (є лише польськокомовна копія – Арк. 61–63), а тому невідомі прізвища всіх, хто підписав статут. Очевидно, серед них переважали старорусини.

³⁸ Аркуша О., Мудрий М. Русофілство в Галичині... – С. 247. Позицію деяких радикальних русофілів повідомив о. А. Билинкевич: “Примиреніє можетъ только инніи партіи къ намъ возвести. Нехай они къ общей народной цѣли стремятъся и къ труду въ томъ направленіи озмуться, то они нас возлѣ себе, а мы ихъ возлѣ насъ найдемъ. Але себе силувати, себе на силу увѣрять, що оніи отъступники и предатели, иміющіи днесъ на устахъ жалъ и поправу, днесъ заслужуютъ на вѣру и честь, мы не сможемъ” (ЦДІА України у Львові. – Ф. 196. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 17 зв.–18). Щоправда, прихильники таких поглядів перебували у помітній меншості.

³⁹ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890-1894 рр. – Львів, 2000. – С. 171.

⁴⁰ Вйче въ Рогатинѣ // Галичанин. – 1893. – 25 ноября (7 декабря); ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 7. – Спр. 4485. – Арк. 112-113.

⁴¹ Чорновол І. Польсько-українська угода... – С. 180.

⁴² Діло. – 1894. – 22 квітня (4 травня).

⁴³ Діло. – 1894. – 25 квітня (7 травня).

⁴⁴ Збір мужів довірія в Бережанах // Діло. – 1894. – 10 (22) червня.

⁴⁵ Правда о вічу бережанськѣм // Діло. – 1894. – 4 (16) липня.

⁴⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 405. – Арк. 98 зв.–99. Статут цього товариства, як і попередній статут “Окружної Ради в Бережанах” 1892 р. був майже тотожний статутів товариства “Жовківська Руська Рада” (1892 р.) Статут “Бережанської Руської Ради” (Там само. – Арк. 100–101 зв.) підписала 21 особа з Бережанського, Підгаєцького та Рогатинського повітів (переважали старорусини). Якби статут затвердили, то до першого виділу із 7 осіб увійшов би й А. Чайковський (Там само. – Арк. 101 зв.).

⁴⁷ Невідомий священник-старорусин із Підгаєччини так писав про вплив “нової ери” на громадське життя провінції: “На заявленіє п. Романчука, що онъ не припускалъ, чтобы “новая эра” могла Русь деморализовати, отвѣчу, що не лишь деморализовала, но даже до основанія подкопала, чего наилучшимъ доказательствомъ есть нашъ подгаецкій повбѣтъ, въ которомъ давнѣйше при каждой потребѣ народной, такъ интеллигенція якъ и народъ всегда согласно, поажно и примѣрно поступали, а сегодня всѣ мы смотримъ на паденіє когдашней нашей силы, одинъ другому не вѣрить, одинъ другого боится и избѣгаеть, двоихъ-трехъ трудно собрати изъ одной и той же самой партіи, чтобы на що одногласно пристали. Даже сосѣдскіи, товаришескіи и семейныи отношенія прекратились, що голова то политика, одинъ твердый, другій мягкій, третій радикаль, четвертый гермафродитъ, пятый дикий [...]” (Изъ Подгаецъ // Галичанин. – 1894. – 6 (18) мая).

⁴⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 7. – Спр. 4485. – Арк. 125-128.

⁴⁹ А. Чайковський розпочав організацію селянства ще під час виборчої кампанії до Галицького сейму 1895 р., наступного року йому вдалося створити низку сільських комітетів, які займалися політичною просвітою та організацією селянства (Андрій Чайковський... – Т. 2. – С. 50, 65, 72 [листи А. Чайковського до І. Франка від 4 жовтня 1895 р., 27 лютого, 9 березня 1896 р.]).

⁵⁰ 1890-і рр. у Галичині були періодом “суспільної ферментації”, диференціації та перегрупування сил, політичної структуризації суспільства на підставі нових груп інтересів (Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині... – С. 245). Старорусини (особливо на провінції) не змогли витримати шаленого, у порівнянні з попередніми часами, темпу змін, відчували дискомфорт і шукали захисту у союзі з народовцями. Еволюція світогляду “рутенців”, які домінували серед бережанських старорусинів, відбувалася занадто повільно, щоб дозволити їм утримати колишні позиції в національному русі.

⁵¹ Серед головних помічників А. Чайковського у справі організації селянства були старорусини: нотар з Козови Володимир Левицький та селянин з Городища Стефан Кульматицький (Андрій Чайковський... – Т. 2. – С. 50 [лист А. Чайковського до І. Франка від 4 жовтня 1895 р.]).

⁵² А. Чайковський писав тоді, що “в практичному житті мої нерви супроти кацапів успокоїлися” (Андрій Чайковський... – Т. 2. – С. 89 [лист А. Чайковського до О. Маковея від 13 лютого 1897 р.]).

⁵³ Позиції “незалежних” народовців і старорусинів протягом 1896 р. поступово зближувалися, а взаємні претензії затихали в масштабі всієї Галичини. Обидві політичні сили разом готувалися до парламентських виборів 1897 р. (Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині... – С. 250).

⁵⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 182 (Товариство ім. М. Качковського). – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 10–10 зв.) Згаданими священиками були оо. Іван Мащак з Потутор, Габрусевич з Рибник та Ольхівця, Калинець з Мечищева, Слоневський з Кривого, Дячковський з Лісник, Леонтій Лужницький з Урманя, Бачинський з Козлова, Денис Бачинський з Городища, Михайло Медицький із Слободи Золотої. Єдиним представником світської інтелігенції, що зараховував себе до старорусинів, був нотар з Козови В. Левицький. Щоправда, були ще державні службовці-старорусини, яких періодично переводили по службі до Бережан, але вони, як правило, надовго там не затримувалися.

⁵⁵ Андрій Чайковський... – Т. 2. – С. 91 (лист А. Чайковського до О. Маковея від 13 лютого 1897 р.)

⁵⁶ Діло. – 1897. – 22 березня (3 квітня).

⁵⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 417. – Арк. 47–48.

⁵⁸ Діло. – 1897. – 13 (25), 15 (27) грудня.

⁵⁹ На відміну від спроб заснувати політичне товариство на Бережанщині у 1892 та 1894 рр., коли у списках засновників (тих, що підписали статут) переважали старорусини, у 1897 р. вже жодна партія не мала відчутної переваги.

⁶⁰ Аналогію цьому можна знайти в процесі укладення народовецько-русофільської угоди 1882 р. в загальногалицькому масштабі. Як зазначив М. Мудрий “йшлося про те, що русофіли повинні “благословити” народовців на політичну діяльність, спрямовану проти русофільського руху” (Мудрий М. Угода між галицькими народовцями... – С. 660). Народовці керували українським національним рухом на Бережанщині фактично, а формально керівництво було в руках “Селянської Ради” на чолі з лідером старорусинів о. І. Мащак. На наступних зборах цього товариства (16 лютого 1899 р.) виділ переобрали, його головою, заступником голови і секретарем стали народовці (Діло. – 1899. – 12 (24) лютого). Так старорусини навіть формально передали контроль над місцевим українським рухом народовцям, зберігаючи одночасно повагу до єдиного “руського” політичного товариства Бережанщини.

⁶¹ У 1907 р. він згадував, як десять років перед тим разом з Є. Олесницьким та В. Дудикевичем брав участь у політичному процесі в Станіславові, захищаючи групу селян з Чернієва: “Тоді

консолідація [народовців із старорусинами – О. С.] так гарненько цвила, що Дудикевич говорив “шановні панове присяглі”, а на бенкеті, в нашу честь устроєнім, співав враз з нами: “Ще не вмерла...” То було таке гарне время, що на сам спомин плакати хочеться” (Андрій Чайковський... – Т.2. – С. 184 [лист А. Чайковського до І. Франка від 22 листопада 1907 р.]).

⁶² Новинки // Галичанин. 1897. 25 септембра (7 октябрия).

⁶³ Аркуша О., Мудрий М. Русофілство в Галичині... – С. 251. У 1899 р. розпочала діяти філія “Просвіти” в Бережанах, що не сподобалося деяким старорусинам. О. І. Мащак писав до Головного віділу Товариства ім. М. Качковського 8 квітня 1900 р.; “Наша Бережанщина спить – а народовці відкрили минушого года філію Просвіт-ы своєї и туманять народъ” (ЦДІА України у Львові. – Ф.182. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 10). Старорусини швидко заснували в Бережанах філію Товариства ім. М. Качковського (одержали дозвіл від Намісництва 15 липня 1900 р. [Там само. – Спр. 46. – Арк. 1], урочисте відкриття філії відбулося 23 жовтня 1900 р.) і розпочали боротьбу за вплив на селянство з народовецькою “Просвітою”.

⁶⁴ Загальні збори товариства “Селянської Ради” в Бережанах // Свобода. – Львів, 1900. – 9 (15) березня.

⁶⁵ Розрив між народовцями і старорусинами на Бережанщині був неминучий, бо ще перед цими виборами найактивніші старорусини вирішили “на ніякого сепаратиста не давати голоса” (Передь виборами // Галичанин. – 1900. – 6 (19) септембрия).

⁶⁶ Галичанин. – 1900. – 30 септембрия (13 октябрия); 13 (26) октябрия. Старорусини підтримали кандидатуру загалом аполітичного і товариського В.Яворського, бо не мали альтернативного кандидата зі своєї партії. Попередньо плановані кандидати-старорусини відмовилися брати участь у виборах.

⁶⁷ Русское слово. – Львів, 1900. – 20 октябрия (2 ноябрия); 27 октябрия (9 ноябрия).

⁶⁸ Старорусини були вражені тим, що деякі священники-народовці (особливо о. Михайло Мосора) підтримували селянина-“радикала” Т. Старуха проти священника о. О. Мироновича. Взаємні докори швидко переросли у відверті образи. Початок ним поклали старорусини, яким не подобався “безбожник” і “радикал” Т. Старух (див.: Русское слово. – 1900. – 6 (19) октябрия).

⁶⁹ Вибірчий рух. В бережанському повіті // Свобода. – 1900. – 5 (18) жовтня. Окрім цього А. Чайковського звинувачували у бездіяльності філії “Просвіти”, яку він тоді очолював.

⁷⁰ Галичанин. – 1900. – 30 септембрия (13 октябрия).

⁷¹ Діло. – 1900. – 24 листопада (14) грудня; 5 (18) грудня.

⁷² У 1903 р. дописувач до “Галичанина” з Бережанщини згадував: “Долшее время господствовала здѣсь система консолидації. Но когда верхъ между сепаратистами взяли элементы больше радикальные – взаимодействие обихъ партій прекратилось. Сепаратисты захотѣли одни руководить народною жизнью въ повѣтѣ, не принимая въ разсчетъ русскихъ людей” (Изъ Бережанщины // Галичанин. – 1903. – 17 (30) мая). Проблема полягала навіть не стільки у бажанні народовців (“сепаратистовъ”) самостійно керувати місцевим громадським життям, як у демонстративній незгоді деяких народовецьких провідників, що відчували свою силу, з досить поміркованими пропозиціями старорусинів. А. Чайковський був готовий прийняти ці пропозиції (щодо висунення кандидатів у послы на виборах), а тому старорусини у 1900 р. не вважали його своїм противником.

⁷³ З Бережан // Діло. – 1901. – 20 січня (2 лютого).

⁷⁴ * Після остаточного розриву із народовцями (націонал-демократами) бережанські старорусини не змогли витворити позитивної програми дій (точніше, не змогли втілити в життя свій план по завоюванню симпатій селян) і загалом обмежувалися спробами підірвати діяльність українських товариств і критикою, змішаною з відвертою лайкою, на адресу лідерів націонал-демократів. Ті часто відповідали старорусинам тим самим.

⁷⁵ Наприклад, ще у вересні 1901 р., вже після розриву народовців із старорусинами на Бережанщині, дописувач “Русского Слова” назвав А. Чайковського поруч із старорусинами оо. І. Машаком та Омеляном Дудровичем тими, кого вони (тобто старорусини) високо цінують і чию діяльність схвалюють (Отъ Бережанъ // Русское слово. – 1901. – 13 (26) сентября). Така оцінка була відповіддю на критику А. Чайковського народовцем Т. Старухом.

⁷⁶ А. Чайковський відгукнувся на сецесію студентів-українців із Львівського університету дописом до “Діла”, де радив сецесіоністам поїхати навчатися до Праги. Одним із позитивних наслідків такого кроку могло би стати роз’яснення чехам “чому ми Українці-Русини не можемо й не сьміємо бути москвофілами”, бо “у нас москвофільство рівнає ся цілковитій негациї самого себе” (Чайковський А. Голос в справі запрошення наших студентів ческими студентами // Діло. – 1901. – 7 (20) грудня). Цей допис відразу помітили і відповідно прокоментували в “Галичанині” (див.: Новинки. Апостоли украинского сепаратизма // Галичанин. – 1901. – 9 (22) декабря). Слід також додати, що раніше А. Чайковський викликав незадоволення старорусинів своєю промовою, “если не неумѣстною, то по крайней мѣрѣ необдуманною” 1 квітня 1901 р. під час зустрічі бережанської інтелігенції з митрополитом Андреем Шептицьким. А. Чайковський постійно наголошував тоді на ролі “народовецького” духовенства, вживав вислів “Русь-Україна” і навіть “неумѣстно” і “дерзко” зарахував до “руско-украинского народа” самого митрополита (Отъ Бережанъ // Галичанин. – 1901. – 27 марта [9 апреля]).

⁷⁷ Про становище “Надії” див.: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 1755. – Арк. 45 зв.–46.

⁷⁸ З Бережанщини // Діло. – 1902. – 13 (26) грудня.

⁷⁹ Там само. Цілком ймовірно, що автором цього допису був сам А. Чайковський.

⁸⁰ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині... – С. 265.

⁸¹ * На межі ХІХ–ХХ ст. кількість старорусинів на Бережанщині помітно зменшилася. Колишні “рутенці” або приєдналися до народовців (хоча і далі залишалися пасивними), або зовсім усунулися від участі у громадських справах, відчуваючи, що їх звичний світ швидко руйнується. Лише дехто з них перейшов до табору радикальних русофілів, які організували і проводили жорстку агітаційну кампанію проти “сепаратистов”. Частина старорусинів зрештою ХІХ ст. зберегла “староруський” світогляд, дещо модифікувавши його. Вони були загалом неагресивними, хоча під час деяких акцій (наприклад, виборчих кампаній) визнавали керівну роль “нових” русофілів.

⁸² Наприклад, вихід старорусинів із кредитового товариства “Надія” розпочався з конфлікту А. Чайковського із старорусином Йосифом Карачевським (З Бережанщини // Діло. – 1902. – 13 (26) грудня). В умовах міжпартійної ворожнечі цей конфлікт (подібні траплялися й раніше і загалом серйозно не впливали на стан українського громадського руху) ледь не закінчився крахом “Надії”. Важко сказати, чи були в А. Чайковського на Бережанщині друзі-старорусини, мабуть, не було, принаймні, автор не має жодної інформації про це.

⁸³ Андрій Чайковський... – Т. 2. С. 127.

⁸⁴ Там само. – С. 137 (лист А. Чайковського до М. Коцюбинського від 3 жовтня 1903 р.)

⁸⁵ У 1903 р. поляки вважали, що старорусини (москвофіли) складають лише чверть русинів Бережанщини (ЛНБ НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. 59 (Козловські). – Спр. 401. – Арк. 52). До них належали “заможніший хлоп і поміркованіший (porządniejszy) руський священник, який має що втрачати” (Там само. – Арк. 57).

⁸⁶ Изъ Бережанщины // Галичанин. – 1903. – 17 (30) мая. Їм здавалося, що селяни охочіше сприймають русофільські світогляд і цінності, ніж українофільські (Мончаловській О. А. Литературное и политическое украинофильство. – Львовъ, 1898. – С. 185-186).

⁸⁷ Єдине русофільське товариство – філія Товариства ім. М. Качковського – майже не діяло (Изъ Бережанщины // Галичанин. – 1903. – 17 (30) мая) і зовсім занепало після виїзду його голови о. І. Мащака на нову парохію до Рогатинщини (Галичанин. – 1904. – 4 (17) июня).

⁸⁸ Москвофільсько-польська спілка на провінції // Діло. – 1903. – 29 березня (11 квітня); ЛНБ НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. 59. – Спр. 401. – Арк. 57.

⁸⁹ * У 1904–1906 рр. А. Чайковський мешкав у Скольому і Рогатині.

⁹⁰ За даними староства у Бережанах на 1912 р. українофіли складали приблизно 60 % населення повіту, помірковані русофіли (старорусини) – 5 %, а радикальних русофілів (“новокурсників”) не було взагалі (ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 5895. Арк. 2). Згідно іншого звіту, старорусини на Бережанщині були “спокійні та лояльні”, а їх провідники (переважно священики) діяли “згідно політичних рекомендацій часопису “Руслан” (Там само. – Арк. 1). Старорусини втратили вплив на Бережанщині через брак харизматичних та енергійних лідерів, спроможних належно організувати селянство.

⁹¹ Діяльність русофілів в масштабі всієї Галичини А. Чайковський вважав дуже шкідливою для українського національного руху, незважаючи на зменшення їх впливу у порівнянні з попередніми роками (див.: Андрій Чайковський... – Т. 2. – С. 196-197 [лист А. Чайковського до М. Коцюбинського від 23 грудня 1908 р.]).

Олександр Седляр.

Стосунки Андрія Чайковського із старорусинами (русофілами)

(70-і рр. XIX ст. -1914 р.).

Народовець (націонал-демократ) Андрій Чайковський був одним із лідерів українського національного руху на Бережанщині. Стосунки із старорусинами (русофілами) були одним із найважливіших чинників, що впливали на його громадську діяльність. А. Чайковський у молоді роки ставився до них неприхильно, однак згодом, на Бережанщині, співпрацював із старорусинами до початку XX ст. Бережанські народовці (разом з А. Чайковським) займали провідне становище у коаліції із старорусинами. Загалом доброзичливі стосунки між ними зіпсувалися на початку XX ст., коли, реагуючи на тиск польського національного руху, народовці (націонал-демократи) змінили на свою користь усталене співвідношення сил між руськими партіями на Бережанщині.

Oleksandr Sedlyar.

Andriy Chaikovskiy's relations with the oldruthenians (russofiles) (1870-1914).

Populist (national democrat) Andriy Chaikovskiy was one of the leaders of the Ukrainian national movement in the Berezhany region. Relations with the Oldruthenians (Russofiles) was one of the most important circumstances, which influenced on his social activity. A. Chaikovskiy during his youth regarded to them unfriendly, but after that, in the Berezhany region, he cooperated with the Oldruthenians till the beginning of XX century. The local Populists (with A. Chaikovskiy) were the leaders in the coalition with the Oldruthenians. Well-meaning, in general, relations between them ruined in the start of XX century, when the Populists (national democrats) changed the fixed correlation of the power between Ruthenian parties in the Berezhany region for the benefit of themselves, reacting to the pressure of the Polish national movement.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ДИСКУСІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

Одним із факторів, які свідчать про зрілість наукової складової життя суспільства є, безперечно, інтенсивність обговорення у середовищі спеціалістів актуальних проблем власної дисципліни. Саме виокремлення таких важливих для вирішення питань та наявність інфраструктури (наукова періодика, різноманітні об'єднання дослідників, фахові форуми тощо), що уможливує проведення дискусії навколо них, є чи не головним свідченням сформованості національної інтелектуальної культури. В українській історіографії становлення полемічної традиції припало на останню третину ХІХ – початок ХХ ст. і було пов'язано із процесами інституціалізації та професіоналізації науки під впливом поширення ідей позитивізму на східнослов'янських теренах. У цей час виокремлюються важливі для наукового поступу дослідницькі проблеми, формується культура наукової полеміки, узгоджуються засади її проведення. Незважаючи на важливість полемічної складової для поступу науки, досі комплексний аналіз становлення цього феномена в українській історіографії відсутній. В наявних опрацюваннях наукових суперечок українських істориків дослідницька увага більшою мірою зосереджена на особистісному факторі – дискусія, зазвичай, інтерпретується крізь призму персонального конфлікту двох учених, а її тяглість пояснюється складністю та напруженістю міжособистісних стосунків¹. Такий підхід, акцентуючи персональний вимір наукової полеміки, в той же час нівелює її історіографічну складову. Проте, на наше переконання, саме відмінність вихідних теоретико-методологічних настанов і пояснювальних моделей є підставою для виникнення дискусії, а наукознавча складова є тут домінантою. У нашому дослідженні ми спробуємо узагальнити найбільш резонансні дискусії в українській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. і пов'язати їх особистістю неодмінного учасника, а нерідко й ініціатора – Михайла Грушевського. Тим самим ми спробуємо урівноважити особистісний і наукознавчий фактори – продемонструвати їх взаємовпливи на модернізацію вітчизняного історіографічного процесу.

Уже на початках свого творчого шляху М.Грушевський надзвичайно активно включився в обговорення актуальних проблем української історичної науки. Найбільш показовою у цьому плані є дискусія, що виникла після виходу у першому томі “Записок НТШ” статті М.Грушевського “Громадський рух на Україні-Руси в ХІІІ віці”. Саме ця стаття стала своєрідним лакмусовим папірцем, що визначив розклад сил не лише в українській історіографії, але й в українському інтелектуальному середовищі того часу взагалі. Концептуальна канва праці відома: після нашестя на українські землі татар ряд українських громад – “болохівців” – відмовилися платити данину князеві Данилу, зав'язавши безпосередні відносини з татарами. Автор статті не засудив дій “болохівських громад”. “...Ми-ж, – уважає він, – не збавляючи ціни державі, яко культурній і поступовій формі,

однаке тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає запомогу духовно-моральному, економічному й політичному розвитку громади. Скільки ми розуміємо державний устрій тогочасної України-Руси, не можна сказати, що-б він задовольняв такі бажання...”². Отже, молодий учений виступив з чітких народницьких позицій школи В.Антоновича. Впливом позитивістських настанов останнього пояснюється також відсутність широких історіософських узагальнень у статті. Зрозуміло, що ця праця М.Грушевського викликала схвальний відгук його наставника В.Антоновича. У його листі до М.Грушевського зазначається, що розробка “болохівської” проблеми є “самостійним досягненням” молодого вченого³. Зовсім з інших позицій – позитивістсько-еволюціоністських – до оцінки статті підійшов М.Драгоманов. Він у цілому позитивно сприйняв обраний М.Грушевським ракурс дослідження. Особливо імпонувало йому порушення проблеми прогресивності у змаганні громад за зменшення залежності від держави⁴. Водночас, на погляд рецензента, робота “трохи вривкова” й недосконала. Останнє у концентрованому вигляді проявилось у тому, що М.Грушевський так і не зміг дати оцінку дій громад “болохівців” з огляду на подальшу перспективу. “Треба було, – пише М.Драгоманов, – тільки приложити до його “громади” ту саму мірку, котрою він міряє вартість його “держави”, тобто спитати, чи противукняжа реакція Болоховців і т. п. “дала запомогу духовно-моральному, економічному і політичному розвитку громади”. Причину нерішучості дослідника рецензент вбачає у протиставленні ним громади та держави, тоді як громада, на думку М.Драгоманова, за суттю своєю є державою. Щоб уникнути надалі подібних теоретичних перекосів, критик радить молодому ще тоді вченому серйозно зайнятися філософією історії і не відривати українську минувшину від європейського цивілізаційного процесу. Критика М.Драгомановим праці М.Грушевського стає краще зрозумілою в загальному контексті його роздумів над вітчизняною історіографією. Вчений постійно критикував сучасну йому історичну науку за відрубний розгляд проблем української історії, вимагаючи досліджувати їх у загальносвітовому контексті. Звідси – методологічний висновок, що основним методом історичних досліджень мусить бути історико-порівняльний. Так, у тій же рецензії він зазначає: “Ми дозволимо собі дати йому (М.Грушевському – В.Т.) пораду – не відділяти руську історію від загальноєвропейської і не покладатись на “свій розум” руських вчених, що вирости на такому відділенні і тому, власне, не мають керункових думок філософії історії”⁵. Рецензія М.Драгоманова не лише мала значний вплив на подальшу творчу долю історика, вона поклала початок теоретичній дискусії в українській історіографії, в яку активно включився і сам М.Грушевський. Праця ж останнього стала своєрідним каталізатором модернізаційних змін у вітчизняній гуманітаристиці, змушуючи до активної історіографічної та теоретико-методологічної рефлексії. Отже, як бачимо, навіть у ранній період творчості М.Грушевського можемо вести мову про двосторонній характер взаємодії його із українською історичною наукою.

Своєрідним продовженням попередньої дискусії про шляхи модернізації вітчизняної історіографії можна розглядати розпочату М.Грушевським дискусію про соціальні функції історичної науки та суспільну відповідальність історика за наведену модель минулого. У центрі цієї полеміки опинилась надзвичайно гостра для українських інтелектуалів початку ХХ століття проблема створення науково-популярного нарису історії України, що міг би стати навчальним посібником для найрізноманітніших верств населення. Старі підручники, як, наприклад, праця О.Єфименко, вже не відповідали вимогам, які стояли перед історичною наукою того часу. Згадував про це також М.Грушевський, який від початку 90-х рр. ХІХ ст. планував написати популярну історію України, навіть з такої історії хотів розпочати свій творчий шлях, як про це зазначив

у автобіографії⁶. В архіві історика зберігається чернетковий начерк такої роботи під назвою “Про старовину і про найдавніші часи народу нашого”, датований 1894 р.⁷. Але друком спочатку з’являється розрахований на освіченого читача російськомовний “Нарис історії українського народу”, що витримав кілька видань до вибуху Першої світової війни. У 1907 р. вийшла також популярна брошура професора “Про старі часи на Україні”. Але ця книга М.Грушевського була занадто стислою, він планував одразу ж почати роботу над більшою ілюстрованою історією, про що знало широке коло його знайомих, котрі допомагали підшукувати художників для її ілюстрування. Взагалі, підкреслюючи важливість видання популярно-наукової історії України рідною мовою, професор у передмові до “Ілюстрованої історії України” писав: “Не знаю, чи треба толкувати, як я її завдання розумів, бо поглянувши в сю книжку кожний тямущий сам то зміркує. Хотів я дати громадянству нашому книгу написану легко і приступно, оживлену образами минулого життя, уривками нашої старої творчості, нашої словесности ... Хотів не обмежитися самою тільки зверхнею історією володарів і війн, а показати і те, як жило ся народови, в яким напрямі розвивалося його жите громадське і культурне”⁸. Життєву необхідність видання науково-популярної україномовної історії України усвідомлював також В.Липинський. У листі до М.Грушевського він писав: “Тепер здається мені, такий час, що популяризація історії це одно з найважливіших культурних і політичних завдань, а позаяк до українства напливають все нові верстви, котрі з попередньою українською літературою не ознайомлені, то така... річ дуже і дуже потрібна”⁹. Саме тому велика увага суспільства була прикута до появи першої популярної праці – книги М.Аркаса, а дискусія навколо неї викликала такий значний резонанс. Ця дискусія, на наше переконання, засвідчила кризу в українському історіографічному топі класичних методологічних канонів та поклала початок обговоренню шляхів модернізації вітчизняної історичної науки.

Події, пов’язані з виданням “Історії України-Русі” М.Аркаса та дискусією навколо неї, досить повно досліджені сучасними істориками¹⁰. Вчені детально вивчили обставини, в яких М.Аркас писав цю роботу, проаналізували ідейні позиції його критиків та прихильників, дали оцінку самій книзі як явищу української історіографії. Проте акцентування на суспільно-політичному резонансі праці, вивчення події лише в контексті протистояння М.Грушевського та його ідейних опонентів зробило другорядним інший, історіографічний, контекст. Однак саме він, на нашу думку, і є найцікавішим. Адже унікальним видається факт, коли не книга (у даному випадку – “Історія України-Русі” М.Аркаса – звичайна популярна праця компілятивного характеру), а дискусія навколо неї поклала початок історіографічним змінам. Оскільки “справу М.Аркаса” досить повно висвітлено в літературі, зупинимось лише на тих моментах, що цікавлять нас у розрізі зазначеної теми.

Зауважимо також, що реакцію М.Грушевського на книгу М.Аркаса доцільно розглядати в загальному контексті критики неоромантичної концептуальності, що її провадив учений на сторінках наукової періодики починаючи з кінця XIX ст. “Мусимо рішучо п’ятувати всякий прояв ігнорації й легковаження наукових вимог, – пише М.Грушевський, – чи то виходить він від когось з земляків чи чужинців, що беруться писати про українські річі”¹¹. Дослідник перераховує ознаки неоромантичної концептуальності: визнання дії провіденціальних сил в історії, “культ героя”, “методичні скоки”, “ненаукова термінологія” тощо¹². На думку вченого, боротьба із міфологізацією лежить на шляху критичного вивчення джерел – тоді “вся романтичність розвіється, як мрія”¹³. Основна причина міфологізації, вважає

М.Грушевський, полягає в недостатній фаховості історика, нехтуванні ним науковими вимогами. “Салонне трактування науки”, орієнтація лише на смаки публіки, застерігає професор, перетворює науковця на письменника та публіциста¹⁴. Тому М.Грушевський з такою увагою та прихильністю розглядає твори дослідників, написані з урахуванням “науковості, об’єктивності і обережності метода”¹⁵.

Критичне ставлення до нашої минувшини, на думку М.Грушевського, необхідне й з огляду на початковий етап формування національної історіографії; обумовлене тим, що не встигли ще виробитись механізми та традиція боротьби із міфологізацією. Вчений ставить проблему професійної та етичної відповідальності історика перед суспільством за свої праці. Найбільш суворі з наукового погляду вимоги, на думку професора, мають висуватись до популярних курсів, написаних для широкого загалу, оскільки саме вони формують історичну культуру суспільства.

Першим з істориків “Історію України-Русі” М.Аркаса прочитав В.Липинський. Про його реакцію на книгу дізнаємося з листа до автора праці. Листа написано у піднесеному, майже панегіричному тоні. В ньому відсутні будь-які серйозні зауваження до змісту чи оформлення книги, лише зауважено, що “ті ж дрібні помилки, які часом стрічаються, зовсім не шкодять змістові книжки і, що найголовніше, не псують загального враження, не шкодять... її духу”. Навпаки, В.Липинський зазначав, що його приваблює змістове наповнення та зовнішній бік праці, її стильова форма, народна мова, “простий, ядерний, ляпидарний” стиль. Пишучи про значення книги, вчений підносив насамперед її важливу просвітню, соціальну функцію. “Читаючи Вашу книжку, – зауважив В.Липинський, – я все мав на увазі, що це як Ви в передмові кажете: “повинна бути популярна доступна для кожного історія свого народу”, і саме, прикладаючи до неї таку оцінку, можна сказати, що “Історія” Ваша зовсім відповідає своїй цілі”¹⁶.

М.Грушевський, прочитавши працю М.Аркаса, попросив В.Липинського написати на неї рецензію, яка була опублікована на сторінках “Літературно-Наукового Вісника”. Тут підхід уже мав бути дещо іншим – рецензія вимагала передусім прискіпливої фахової оцінки, на яку, окрім усього іншого, зважував перед публікацією редактор часопису. Отже, В.Липинський повинен був дати конкретний аналіз змісту твору, що й було зроблено. Однак рецензент усе ж не вважав за потрібне говорити лише про наукову вартість чи помилковість окремих положень книги. Він знову, хоч і не так широко, як у листі, підкреслив культурно-національне значення видання.

В.Липинський, у цілому, давав позитивну оцінку книзі М.Аркаса. В числі її переваг рецензент називав просту мову; легку, популярну форму викладу; вдале використання історичних легенд та фольклору; спокійний об’єктивний тон, що нагадує літописний стиль; чітку періодизацію та поділ на дрібні розділи. Особливо критик відзначив велику любов до українського народу, яким перейнята книга, “се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну свідомість та національну самоповагу”.

Критичні зауваження рецензента зводилися до вказівок на численні зайві дати та факти, що мало стосуються історії України; нерівномірності опису подій (наприклад, на еволюцію селянства за 1687-1764 роки відведено всього 20 рядків); штучність періодизації історії України (наприклад, скіфо-сарматський період важко виокремити як самостійний в історії українського народу; розділення Київського і Галицького, Литовського і Польського періодів тощо); дуже побіжні й поверхові зауваги щодо соціальної еволюції українців; надто схематичне висвітлення українського відродження. В.Липинський зауважив, що у автора “не видно якогось суцільного погляду на цілу історичну еволюцію українського народу”. У книзі чітко не говориться навіть про по-

чатки нашої історії і постійно сплутуються терміни “руський” і “український”. Критик вказував на ненауковість футуристичного опису можливих варіантів історичних подій (“якби і т.д.”). Неприємно вражала також кількість крові та суцільна різанина в описі подій XVII-XVIII ст. Шкідливим для “поширення почуття національної єдності серед широких кругів українського народу” було протиставлення Наддніпрянщини та Галичини. В.Липинський детально перерахував також усі дрібні похибки, елементарні помилки та недоречності в тексті, ілюстраціях і картах¹⁷. Основне ж значення книги, наголошував учений, полягало в тому, що вона виконувала важливу просвітню, соціальну функцію.

М.Грушевського не задовольнила візія соціальної ролі історичної науки, запропонована В.Липинським, і він додав до його рецензії свої зауваги. Професор поминув зовнішній вплив книги і сам факт її появи як національно-культурного явища, проаналізувавши її внутрішній зміст, основну ідею, ілюстративну наповненість. Як відомо, щодо наукової критики вчений був дуже принциповим¹⁸. Безперечно, М.Грушевський не міг уникнути рецензування книги М.Аркаса з кількох причин: то було перше україномовне видання загальної історії України, яке набуло широкого розголосу; професор готував розгорнутий курс вітчизняної історії, а також ілюстративний посібник; як науковець, він завжди виступав проти дилетантизму. На початку рецензії вчений ствердив, що книгу М.Аркаса не можна залишити без уваги з огляду на її широке розповсюдження. Значить, вона надовго “буде книгою премудрості по українській історії для дуже багатьох українців”. Однак, написана непрофесіоналом, із численними, часто елементарними, неточностями і невибачними помилками така “Історія України”, на думку критика, “зістанеться сумною памятною необачності чи несолідності нашої інтелігенції, яка нагодувала широкі маси свого народу, жадні самопізнання, таким нещасливим – і з наукового і з національного і просто з просвітньо-педагогічного погляду виробом, як книга д. Аркаса”.

М.Грушевський ставив досить жорсткі, але справедливі вимоги до популярних творів, які мали за завдання просвіту та виховання народу. Таку книгу, на його тверде переконання, міг писати лише добре ознайомлений із предметом фахівець, який, крім того, мав би талант популяризації та лаконічного викладу основного, сутнісних речей. Така книга, як ніяка наукова праця, мала б бути ретельно продуманою та спланованою.

Книга ж М.Аркаса вирізнялася величезною кількістю помилок – не лише дрібних, “а фальшами, страшенними недоглядами, просто дикими у науковій підручнику висловами і поглядами”. М.Грушевський наводив численні приклади на доказ цього, завершуючи питанням: “То чим як не джерелом безконечних баламуцтв став отсей підручник української історії? ... Справді незнати, чи не ліпше вже від сих заміток, предивних убогістю, неповністю свого змісту і масою фактичних помилок, – повне мовчання, яким поминув автор письменський рух кінця XVI і початку XVII в.”.

Найбільш значним недоліком концепції рецензованої роботи, на думку М.Грушевського, була відсутність розгляду власне національних відносин та винесення на перший план політичної історії – “возшествія” на престолі різних монархів, перебіги їхнього правління, безкінечні війни та договори. Все це викладено сухо, блідо, з масою зайвих дат та дріб’язкової інформації. Сам виклад нецікавий, незручний і примітивний – не викладено головне, не проаналізовані основні напрямки та тенденції, натомість багато матеріалу, який не стосується української історії. Висновки рецензента досить суворі: “Книжка не годна дати читачеві поняття навіть про ту зверхню історію України, котрою автор займається... попередні українські покоління виступають якимись історичними

безштантами, що товчуться без цілі й причини, без розуміння положення, без якихось провідних гадок... Се історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту... читач більш тямущий міг би набрати з сеї книги дуже сумного (і невірнього) поняття про історичну минувшість нашого народу, його історичну, політичну, культурну вартість”.

М.Грушевський висловив подив, як таку слабку “шкідливу з наукового, просвітнього, національного погляду книгу” так розхвалюють і поширюють у масах, дають замість доброї інтелектуальної поживи сурогат. На його думку, це доказ великої байдужості у трактуванні соціальних функцій історичної науки та брак самоповаги. Наприкінці вчений зазначав, що М.Аркас “безперечно перейнятий гарячою любов’ю до свого народу і його минувшини”, що він знає його “як чоловіка щиро прихильного українству і не сумнівається ні на хвилю в його добрих замірах”, але для написання вартісної книги для народу “одних добрих замірів мало”¹⁹. Своєю рецензією вчений також підкреслив давню думку, яку підтримував протягом усього життя: в науці немає місця дилетантизму, популяризація має йти слідом за науковими пошуками, а не навпаки. Пояснюючи свою безкомпромісність та наукову жорсткість, М.Грушевський у листі до Є.Чикаленка підкреслював, що його критичні зауваження викладені виключно “по долгу історика”²⁰.

Рецензії М.Грушевського та В.Липинського спричинили тривалу дискусію у публіцистиці та науковій літературі. Опоненти наголошували, що оскільки твір М.Аркаса має популярний характер, то й вимоги до нього мають бути набагато лояльніші, ніж до праці наукової. Деякі навіть переконували, що народ “не проковтне” рафіновано-наукової популярної книги, а саме така праця – “грубого помолу” – допоможе сформувати національну самосвідомість. Так, Р.Піснячевський твердив, що книга М.Аркаса вповні відповідає рівневі читача, який вживає лише “манну кашку легенького прагматичного оповіданнячка”. Він зауважив, що автор, який напише історію України такою ж народною мовою і так дешево видасть – отримає таку ж народну подяку як і М.Аркас. Р.Піснячевський писав, що коли професори дадуть кращий історичний популярний твір, то книга М.Аркаса буде покладена на полицю, а до того автор “готовий за це прийняти свідоцтво культурного убожества хоч би і з рук вельмишановного професора!”. Публіцист цитував проникливий лист селянина-книгоноші з оцінкою книги М.Аркаса²¹. Інший рецензент – В.Біднов – констатував значну популярність праці серед простолюду, на який вона мала великий вплив і пробуджувала національну свідомість. Критик писав, що автор “безумовно зробив велику послугу нашому національному рухові; наукові та художні хиби не заважали їй (книзі – В.Т.) робити свій вплив на ті кола, серед котрих книга розповсюджувалася. Досвід наших днів дає нам яскраві докази того, що не науковість захоплює громадянство, а щось інше, протилежне першій”²². Про велику національно-культурницьку роль книги М.Аркаса, значний внесок у підняття національної самосвідомості писали автори “Історії України-Русі” також Є.Чикаленко, Б.Грінченко, Б.Степаненко, Г.Хоткевич.

М.Грушевський доводив хибність бачення соціальних функцій історії, висловленого на сторінках “Літературно-Наукового Вісника”. Він переконував, що кожна помилка в такого роду літературі обертається стійким історіографічним стереотипом, який важко буде подолати у майбутньому. Вчений писав, що книга М.Аркаса можливо і не заслужила б такої уваги, якби її так активно не рекламували і не зробили “чи не найпопулярнішою книжкою по українській історії”. Але ж народ потребує правдивих поглядів на минуле. На думку М.Грушевського, не можна підлаштовуватися під

людські смаки та низький загальний рівень – треба “мати сором перед незрячістю та не частувати їх казна чим, уповаючи на ту незрячість”. Учений знову критикував “безконечні баламуцтва” і грубі помилки книги (неправильні поняття про українську територію, відсутність історії культури, помилкове тлумачення соціальних процесів, повне ігнорування українського відродження, елементи казенної лояльності); кривавий колорит і безконечну різанину; сухість, схематизм викладу; переобтяження другорядним матеріалом.

Оцінюючи популярність книги в народі та гарні відгуки, рецензент зауважував, що “читають її з пієтизмом, може й плачуть, але питання велике – які погляди на свою минувшину, на історичні завдання свого народу виносять з неї”. М.Грушевський констатував, що бажаної ідеології та національної концепції висвітлення історії України в книзі М.Аркаса нема. Неправда не є просвітою, переконаний історик. Ефекти кривавих міжусобиць не можуть служити задля піднесення національного почуття. “Нашим завданням не може бути всякою ціною, всякими способами дбати тільки про подраження національного інстинкту. Націоналізм для націоналізму не може бути нашою метою”. Якщо твердити, що основним у популярній книзі мають бути “націоналістичні ефекти”, а не наукова правда та поступова ідеологія, то жоден історик-професіонал не захоче і не зможе писати популярну історію України. Для професіонала поширення в широких масах результатів своєї багаторічної праці “може бути річчю надзвичайно дорогою – верхом наукової роботи”. Пристосування книги до запитів народу типу звичних легенд про Єрусланів Лазаревичів, штучне приниження рівня культури є “смертельна провина перед інтересами свого народу”. Між тим, писав М.Грушевський, ми продовжуємо валити в одну купу “хуторних велетнів” із фахівцями, а це “безмірно дискредитує українство в очах людей...”. Штучно знижуючи рівень української культури до рівня низів, відчужують від неї ті “освіченіші верстви”, до котрих даремно потім звертаються зі своїми закликами. Це велика шкода для українства і з нею треба боротися, не зважаючи ні на що, “а стати на становищі популярної культури – значить безповоротно післати свою інтелігенцію на пастівні чужої культури і зістатися при “домашнім обіході”, для ужитку “братів незрячих гречкосіїв”; значить своїми руками прибити до української культури се тавро низшої, мужичої, несправжньої – се саме тавро, котре силкувалися з неї зняти покоління борців українського відродження”²³.

Продовжуючи дискусію, своє бачення проблеми суспільної ролі історії виклав і В. Липинський. Відповідаючи на закиди В.Піснячевського в спеціальній статті у “Раді”, історик підкреслював, що в цій книзі багато хиб з точки зору науки, але вона не є науковим твором, а лише популярним нарисом. Основна цінність “Історії” М.Аркаса полягає в її національно-культурному значенні. В.Липинський зазначав: “Вважаю появу цієї історії явищем у нашому національному життю безумовно відрадним, а для справи національного відродження корисним, хоч особисто не солідаризуюсь зовсім з її хаотичною ідеологією і з деякими, несимпатичними для мене рисами та тенденціями”. На думку історика, книга М.Аркаса свідчила про зростання національної самосвідомості і стала переходом від ідеології “отечественных историй” до ідеології сучасного свідомого українства. Національне відродження не може бути лише елітарним, або інтелігентським, воно має стосуватися цілого народу. Нижчі його верстви, тобто переважна маса, не готова до чогось більш серйозного. Тому саме серед них книга М.Аркаса “...робить і довго ще робитиме... діло для цього відродження користне”²⁴.

Отже, у відгуках М.Грушевського та В.Липинського на “Історію України-Русі” М.Аркаса вперше в українській історіографії виразно зазначилась методологічна

відмінність між класичними сциєнтистськими уявленнями про історичну науку та новими неоромантичними до неї підходами. Прикметно, що дискусія точилася довкола соціальних ролей історіографії, адже перед українськими інтелектуалами стояло першочергове завдання активізації “національного інстинкту”, як писав М.Грушевський. У цій дискусії чітко визначилися два погляди на проблему функціонування історичної науки у суспільстві. Перший, позитивістський, реалізований у працях М.Грушевського, обстоював пріоритетність суворих наукових вимог перед будь-якими політико-ідеологічними інтенціями. Другий, неоромантичний, презентований поглядами В.Липинського, навпаки, національний та політико-ідеологічний момент розумів як визначальний, сенсотворний при реконструкції минулого. Не будемо давати оцінки зазначеним концепціям, оскільки в історіографії домінує думка про пріоритетність в українській інтелектуальній традиції теоретичної візії М.Грушевського. Зазначимо лише, що розпочата дискусія сприяла розвитку та саморефлексії вітчизняної Клію, спонукала істориків заглиблюватись у теоретичні підвалини своєї науки, тим самим вводячи українську Клію в європейський історіографічний простір.

Емоційний та аргументований виступ М.Грушевського і його послідовників у дискусії довкола соціальних функцій історичної науки призвів до того, що неоромантизм не набув широкого поширення в українській історіографії початку ХХ ст. Реакція дослідників на його вияви зміцнила переконання про необхідність піднесення ролі науки у суспільному житті, поширення наукових знань серед широких верств населення. У той же час, український неоромантизм досить швидко змусив серйозних істориків відмовитися від схематично-спрощеного розуміння соціальних функцій і призначення своєї дисципліни. Зауважимо, що висловлені у цій дискусії М.Грушевським аксіологічні переконання важливі для вітчизняної історіографії не тільки в контексті методологічної дискусії на зламі ХІХ-ХХ ст. Вони залишаються суголосними також до сучасних тенденцій світової історіографії, де все впевненіше утверджуються крайнощі історичного релятивізму.

Дискусія між М.Грушевським та В.Липинським стосовно завдань і перспектив поступу вітчизняної Клію, розпочата ще перед війною, отримала своє продовження у 20-ті роки, коли були створені основні концептуальні праці державницької школи. Щоправда, тепер ця дискусія набула парадигмального характеру, адже йшлося про зіткнення на вітчизняному історіографічному ґрунті традиційної візії української історії, презентованої у працях М.Грушевського, з її неоромантичним варіантом, розроблюваним В.Липинським. Нова неоромантична історіософія та концептуалізація, запропоновані В.Липинським, зіткнулися з аргументованою критикою його колеги по цеху. В останніх томах великої “Історії” М.Грушевський доводив хибність деяких історичних моделей свого опонента. Так, неслухним для нього є безконфліктне зображення В.Липинським соціальних відносин у козацькій державі. Утопічною він вважає також соціальну гармонію, змальовану істориком, в якій свідомі зусилля всіх станів спрямовані на розбудову держави. Такі погляди, на думку М.Грушевського, конфліктують з вимогами наукової методології. “Се цілком неймовірні психологічні припущення, – писав він, – коли було б так, ми не побачили б сих противу-шляхецьких і противу-старшинських бунтів”²⁵. Наводячи свої аргументи, він відкидає також тезу В.Липинського про послідовне переведення Богданом Хмельницьким абсолютистських і монархічних планів, викладену у праці “Україна на переломі”. Аналізуючи “концепцію гетьманської аристократичної монархії”, М.Грушевський відзначає значну модернізацію державницького світогляду гетьмана у працях В.Липинського, ідеологізацію

ним історичного дослідження, викликану необхідністю обґрунтувати власні політичні симпатії. “Теорію гетьманського монархізму розвинену Липинським в останній праці і викриту ним у Хмельницького від самих початків його гетьманства, – зауважив він, – взагалі вважаю невдалим винаходом, навіяним політичними тенденціями останніх літ”²⁶. Цікаво, що аналізуючи історіографічну традицію В.Липинського та його послідовників, М.Грушевський називає її “державницькою” та виокремлює провідну її рису – гіперболізацію державницьких мотивів у середовищі козацької верхівки доби Хмельниччини²⁷. Зауважимо, що розпочата М.Грушевським дискусія про теоретичні засади державницької школи отримала своє яскраве продовження в середовищі української наукової еміграції і, по суті, триває й досі. Це дозволяє зайвий раз відзначити прогностичну цінність історіографічних ідей ученого, його дослідницьку інтуїцію.

Будучи активним учасником наукових дискусій не лише в українській, але й в європейській історичній науці першої третини ХХ ст., М.Грушевський зачіпав також етичні аспекти дослідницького пошуку, зокрема наголошував на необхідності коректного ведення наукової дискусії. Полемізуючи з І.Лінниченком з приводу автентичності грамот князя Лева Галицького, вчений зазначав, що його опонент, замість того, щоб дати “уважний аналіз відомого матеріалу або ретроспективне вивчення пізніших явищ”, перекручує його висловлювання, неточно перекладає українські фрази російською, кепкує з українських слів. У науці, впевнений історик, “посиланнями на різні факти, що не стосуються справи, висміюванням слів або звинуваченнями в упередженості позитивних результатів важко досягнути”²⁸.

Таким чином, узагальнюючи дискусії в українській історичній науці кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., можемо говорити про помітну креативну роль у них М.Грушевського. Емоційність дослідника у обстоюванні власного бачення шляхів модернізації української Клію, його критичність у сприйнятті наукової продукції, коректність щодо колег по цеху, безкомпромісність у боротьбі з дилетантизмом і міфологізацією сприяли подальшій професіоналізації української історичної науки та її поступовій інтеграції в європейську історіографію. Вчений не лише задавав тон та визначав хід обговорення злободенних дослідницьких проблем, але й власним прикладом формував культуру наукової полеміки в українознавстві, закладав традиції поставлення та вирішення чергових завдань наукового поступу.

¹ Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Лінниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип. 2. – С. 92-103; Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К.: Інтел, 1996. – С.161-221; Сарбей В.Г. М.М. Аркас і його “Історія України-Русі” // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 100-113.

² Сергієнко М. [Грушевський М.] Громадський рух на Україні-Руси в ХІІІ віці // Записки НТШ. – 1892. – Т. 1. – С. 27.

³ Листи В.Антоновича до М.Грушевського // Український Історик. – 1991/1992. – Ч. 3-4/1-4. – С. 399.

⁴ Драгоманов М. Держава і громада: прогрес і регрес // Павлик М. М. Драгоманов і його роля в розвою України. – Львів, 1907. – С. 87.

⁵ Там само. – С. 91.

⁶ Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 206.

⁷ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 164.

⁸ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 3.

⁹ Лист В.Липинського до М.Грушевського від 24. 03. 1912. // Листування Михайла Грушевського. – Т. 2. – Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 304.

¹⁰ Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія, 1994. – С. 161-170; Ульяновський В. Микола Аркас, "Історія України-Руси" і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К., 1996. – С.161-221; Гирич І. Ще до проблеми "Аркас і Грушевський" // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К., 1996. – С.221-231; Сарбей В.Г. М.М. Аркас і його "Історія України-Русі" // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 100-113.

¹¹ Грушевський М. [Рецензія] Statut Litewski drugiej redakcyi... Краків, 1900... // Записки НТШ. – 1902. – Т.L. – С.16-17.

¹² Грушевський М. [Рецензія] Иловайский Д. Смутное время Московского государства... // Записки НТШ. – 1895. – Т.VI. – С.25-28; Його ж. [Рецензія] Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XVI в. Одесса, 1895 // Записки НТШ. – 1896. – Т.IX. – С.4-9; Його ж. [Рецензія] Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова..., написал А.С.Петрушевич // Записки НТШ. – 1900. – Т.XXXVII. – С.10-12.

¹³ Грушевський М. [Рецензія] Prochaska Antoni Dr. Dążenia do unii cerkiewnej za Jagiełły [Przegląd powsz., 1896. VI i VII]... // Записки НТШ. – 1897. – Т.XX. – С.15.

¹⁴ Грушевський М. [Рецензія] Szelaḡowski A. Walka o Bałtyk... Львів, 1904 // Записки НТШ. – 1906. – Т.LXX. – С.211; Його ж. [Рецензія] Papee Fr. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. Tom 1. Kraków, 1903 // Записки НТШ. – 1907. – Т.LXXIX. – С.218-220.

¹⁵ Див. напр.: Грушевський М. [Рецензія] Potkański K. Kraków przed Piastami. Краків, 1898 // Записки НТШ. – 1898. – Т.XXXVI. – С.6-8.

¹⁶ Вперше опубліковано в: Ульяновський В. Микола Аркас, "Історія України-Руси" і Михайло Грушевський. Додатки. // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К., 1996. – С. 211-212.

¹⁷ Липинський В. М. Аркас. Історія України-Русі. С.-Петербург, 1908. // Літературно-Науковий Вісник. – 1908. – Т. XLIII. – С. 307-318.

¹⁸ Тельвак В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М.Грушевського – рецензента // Київська старовина. – 2001. – № 5.

¹⁹ Грушевський М. До рецензії д. Липинського [на книжку Аркаса "Історія України"] // Літературно-Науковий Вісник. – 1908. – Т.XLIII. – Кн.VIII. – С.318-324.

²⁰ Вперше опубліковано в: Ульяновський В. Микола Аркас, "Історія України-Руси" і Михайло Грушевський. Додатки. // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К., 1996. – С. 216-217.

²¹ Піснячевський В. Маленький фельетон з хвиль життя / Рада. – 1908. – № 192.

²² Біднов В. Що читати по історії України // Коротенька історіографія України. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С. 50.

²³ Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику. // Літературно-Науковий Вісник. – 1908. – Т. XLIV. – С. 121-136.

²⁴ Липинський В. Ще в справі "Історії України" М.Аркаса / Рада. – 1908. – № 199. – С. 1.

²⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.9. – Ч.2. – С. 1506.

²⁶ Там само. – С. 1369.

²⁷ Там само. – С. 1504.

²⁸ Грушевский М. Ещё о грамотах кн. Льва Галицкого (По поводу статьи проф. Линниченка) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – Спб., 1904. – Т.IX. – Кн.4. – С.283.

Вікторія Тельвак.

Михайло Грушевський та дискусії

в українській історіографії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Стаття присвячена дослідженню наукової діяльності М.Грушевського на тлі найбільш гострих дискусій в українській історичній науці окресленого періоду. Зроблено висновок про помітний вплив ученого на формування культури наукової полеміки та становлення традиції конструктивного вирішення чергових завдань наукового поступу в українознавстві.

Viktoria Telvak.

**Mykhajlo Hrushevs'kyj and Discussions in Ukrainian Historiography
at the end of the 19th – beginning of the 20th century.**

The article is devoted to Mykhajlo Hrushevs'kyj's scientific work in the context of the most sharp discussions in Ukrainian historiography of the period marked. The author concludes that Mykhajlo Hrushevs'kyj has greatly influenced the shaping of scientific polemic culture and constructive thinking tradition in solving current tasks of a scientific progress in Ukrainian Studies.

ДО ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ГАЛИЦЬКОГО ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII ст. – 1945 р.)

З огляду на те, що значна частина України – Галичина – тривалий час була штучно відірвана від решти території і перебувала у складі Австро-Угорської імперії, а згодом Польщі, неабиякий інтерес становить питання розвитку українського краєзнавчого руху на її теренах. Особливої актуальності й ваги такі ретроспективно-краєзнавчі студії набувають зараз – у час творчого переосмислення багатої краєзнавчої спадщини галицьких Учених попередніх століть, вивчення традицій наукових шкіл І, на їх підставі, формування сучасних теоретико-методологічних засад, пріоритетних завдань та дороговказів розвитку національного туристичного краєзнавства.

У даній праці автор *поставив* собі за *мету* дати ретроспективну оцінку основних етапів становлення галицького краєзнавства (як загального, так і суто туристичного), ролі й внеску окремих вчених і громадських діячів у розвиток туристично-краєзнавчого руху на галицьких теренах, актуалізувати основні творчі напрацювання й здобутки галицького туристичного краєзнавства з другої половини XVIII до середини XX століття.

Проблематика ретроспективно-краєзнавчих студій, вивчення діяльності громадських організацій та дослідження наукової спадщини окремих персоналій краєзнавчої науки минулих століть є предметом численних наукових праць та розвідок сьогодення. Питання історії галицького туристичного краєзнавства, еволюції його теоретичних і прикладних напрацювань та напрямків розвитку нині розробляються цілою низкою українських вчених, з яких найбільш значущий доробок мають представники Львівської, Київської, Чернівецької, Житомирської, Харківської і Тернопільської наукових шкіл краєзнавства, Дрогобицького наукового центру краєзнавства, – Тронько П.Т., Шаблій О.І., Костриця М.Ю., Жупанський Я.І., Серкіз Я.І., Круль В.П., Кравчук Я.С., Кукурудза С.І., Штойко П.І., Вісьгак О.І., Лозинський Р.М., Кузик С.П., Луцький Я.В., Панкова Є.В., Федорченко В.К., Дьорова Т.А., Любіцева О.О., Бейдик О.О., Заставецький Б., Заставецька О., Мариняк Н., Мариняк Я., Андрухів І.О., Гаврилів Б.М., Лавринюк В.П., Блажкевич А.Л., Козицький А.М., Кузишин А.В., Тимошенко Л., Пастух Р., Сов'як П., Петрик А., Біла С., Ольховий Я. – та ряд інших дослідників¹.

Досьогодні не втратили своєї наукової значущості підсумовуючі й програмні праці фундаторів й “класиків” галицького краєзнавства – Івана Франка, Михайла Грушевського, Степана Рудницького, Володимира Кубійовича, Івана Крип'якевича, Олени Степанів, Івана Теслі, Юрія Целевича, Богдана Заклинського й інших видатних постатей нашого краю XVIII – XX століття².

Періодизація етапів розвитку краєзнавства у Галичині ґрунтується на визначенні основних громадсько-політичних подій і фактів українського просвітництва, науки та діяльності окремих визначних постатей України. На основі даних критеріїв можна виділити п'ять етапів розвитку краєзнавства у Галичині:

Періодизація галицького краєзнавства				
I етап	II етап	III етап	IV етап	V етап
Витоки галицького краєзнавства – просвітництво і перші хвилі національно-культурного руху в Галичині в кін. 18 ст. – 10-20-ті рр. 19 ст.	Розвиток народознавчого краєзнавства – від “Руської трійці” до виникнення Т-ва “Просвіта” (поч. 1830- і рр. – 1868р.)	Становлення галицького краєзнавства у 2-ій пол. 19 ст. – на поч. 20 ст. – діяльність Т-ва “Просвіта”, І.Франка та ін. (1868-1914 рр.)	Розвиток галицького краєзнавства у міжвоєнний період – 1918-1939 рр.	Краєзнавство Галичини в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.).

Пропоновану періодизацію галицького краєзнавства як самобутнього етнокультурного феномену доведено нами до 1945 року, оскільки по завершенні Другої світової війни Галичина була остаточно інтегрована до складу УРСР і відтоді розпочинається якісно новий, радянський етап у розвитку наукового, шкільного й громадського українського краєзнавства.

Зупинимось на характеристиці названих етапів детальніше.

1. Просвітництво і перші хвилі національно-культурного руху (кінець XVIII ст. – 1820-ті роки).

У 1787 р. при Львівському університеті був заснований Руський інститут, де готували священників, які знали українську мову і володіли руською грамотою. У 1790 р. Львівська Ставропігія видала Буквар з Додатком “Політики світської”, складений українською мовою. Цей Буквар став справжньою маленькою енциклопедією з україніки, оскільки він давав найзагальніші відомості про рідний край і його народ.

“Австрійський уряд, приєднавши Галичину, не дуже дбав про піднесення в ній краєзнавства, яке легко могло б пробудити у її мешканців надто велику любов до свого краю, небезпечні думки про давнє і недавнє минуле”³.

Писали про Галичину здебільшого німці Австро-Угорщини, які з певною імперською погордою ставилися до галичан, їхніх звичаїв, мови та історичних традицій. Офіційні й напівофіційні видання з географії і статистики Галичини були сухими шкільними підручниками або збірками окремих розрізнених матеріалів.

У 1810-1820-і рр. Галичиною прокотилася нова хвиля національно-культурного руху. Епіцентром цього руху став Перемишль. У 1815 р. тут виникло перше українське просвітницьке Товариство для підготовки книжок для народу, яке проіснувало до 1817 р. Засновником Товариства був священник Іван Могильницький. Він написав першу “Граматику язика славено-руського” (1823-1824 рр.) і науковий трактат “Відомість о Руськом язичі”. У Перемишлі сформувався як вчений-етнограф Йосиф Лозинський – автор першої в Галичині надрукованої українською мовою етнографічної праці

“Русское весіле” (1835 р.) та Граматики живої української мови (1846 р.), а також ряду розвідок з історії Галичини.

Значний вплив на активізацію народознавчих досліджень у Галичині мало перебування тут в 1818 р. одного з засновників слов'янської етнографії, археології і фольклористики Зоряна Ходаковського (Адама Чарноцького). Під його керівництвом розпочалося вивчення народних традицій, збирання пам'яток народної творчості, речових пам'яток, решток старовини, яке заклало підвалини майбутніх української і польської фольклористик. Слід згадати і Гната Червінського (1770-1830 рр.) – талановитого польського етнографа, який з симпатією ставився до українського народу й тривалий час вивчав звичаї українського населення Галичини. Книга Г.Червінського “Образи Русі Червоної” (1811 р.) була першою європейською науковою краєзнавчо-етнографічною працею про українців.

2. Розвиток народознавчого краєзнавства: від “Руської трійці” до виникнення Товариства “Просвіта” (1830-і – 1868 рр.).

У 1830-х рр. в Галичині намітився поступ у розвитку народознавчого краєзнавства. У Львівській духовній семінарії виник маленький гурток однодумців, який назвався “Руська трійця”. У 1833 р. вони видали свою першу рукописну збірку “Син Русі”. У 1836 р. серб Г.Петрович у м.Пешті надрукував рукопис “Руської трійці” під назвою “Русалка Дністрова”. *Це була перша книжка у Галичині, написана живою українською мовою і українським алфавітом.*

Влітку 1834 р. Я.Головацький здійснив подорож пішки зі Львова через Миколаїв, Стрий та інші міста Галичини. Його подорожні нотатки “Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л.” – це класичний зразок опису мандрівки вкраїнським краєм, який був однією з перших спроб українця заповнити прогалину в науковому вивченні рідного краю. Іван Вагилевич під час своїх мандрівок Галичиною збирав фольклор і етнографічні матеріали, відвідав історичні пам'ятки, проводив археологічні дослідження. Так, у нарисі “Берди в Уричі” (1843 р.) він описує унікальні ландшафти Урича, скелі, загадкові піктограми на них, замислюється над історичними витоками пам'ятки. Обстеження І.Вагилевича дали йому підстави першому серед краєзнавців Галичини висунути гіпотезу про оборонне значення Урицьких скель.

Одним з фундаторів *туристичного краєзнавства* в Україні вважаємо Омеляна Партицького (1840-1895 рр.).

О.Партицький регулярно здійснював науково-краєзнавчі подорожі у Карпати. Зібраний ним археологічний і краєзнавчо-етнографічний матеріал став основою для праць “Образи Руси Галицької”, “Подорожньо-етнографічні записки” (1887 р.). Про найатракційніші пам'ятки та найважливіші події Галичини О.Партицький залишив окремі краєзнавчі розвідки-нарис “Жерло Парашка”, “Крехівський монастир”, “Камінь Св.Петра” та ін. *І саме О.Партицький першим серед українських краєзнавців розробив туристичний маршрут для краєзнавчої подорожі атракційними околицями Львова.*

“Весна Народів” 1848 р. сприяла пробудженню національної свідомості українського народу в Галичині, Буковині, Закарпатті.

У Галичині в цей час виникло політичне об'єднання – Головна Руська Рада (очолив М.Устиянович), яка заініціювала скликання з'їзду діячів української культури для обговорення питань, пов'язаних з подальшим духовним розвитком українського народу. На жаль, більшість діячів українського відродження 40-50-х років XIX ст. не витримали подальшого реакційного тиску з боку австрійської влади та польської

шляхти і вимушено стали “москвофілами”. У 1861 р. у Львові засноване Товариство “Руська Бесіда”. При ньому у 1884 р. утворено Український театр. А в 1862 р. у Львові було скликано Установі збори Товариства “Просвіта”, якими, фактично, було започатковано діяльність цієї громадської організації (“Просвіту” очолив проф. Анатоль Вахнянин).

Видатною постаттю українського *туристичного* краєзнавства є Іван Нечуй-Левицький (1838-1918рр.) – талановитий письменник, етнолог-фольклорист, філолог і краєзнавець. І.Нечуй-Левицький здійснив цілий ряд краєзнавчо-експедиційних мандрівок, зокрема об’їхав більшу частину Східної Польщі (Галичину, Лемківщину, Холмщину, Підляшшя, Волинь, Поділля) та Молдови (Північна Буковина).

Класичним туристично-краєзнавчим твором І.Нечуя-Левицького можна назвати його подорожній нарис “Мандрівка на українське Підляшся”, надрукований на шпальтах львівського часопису “Правда”. Найбільшою заслугою І.Нечуя-Левицького як ученого-краєзнавця й етnologa є аргументоване наукове дослідження, що довело незаперечний зв’язок Лемківщини з історією та культурою Наддніпрянської України. На той час ученому необхідна була неабияка відвага для подібних заяв та їх публічного обстоювання. Адже цим він промовисто засвідчував існування *окремого етнічно-єдиного* українського народу на терені від Слобожанщини й Надазов’я до Холмщини й Лемківщини. Праці подібного змісту відкрили якісно нову сторінку наукового краєзнавства України.

3. Становлення галицького краєзнавства у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. (діяльність товариства “Просвіта”, Івана Франка та ін.) – 1868-1914 рр.

У кінці XIX ст. – на початку XX ст. український національно-визвольний (і краєзнавчо-просвітний) рух було зосереджено, головним чином, у Галичині.

З 1877 р. починає виходити газета “Письмо з “Просвіти”, яку називали енциклопедією просвітницького руху в Галичині. З 1879 по 1884 рр. Т-во “Просвіта” випустило 5 частин “Історії” та “Історію Руси” І.Нечуя-Левицького та О.Барвінського. У 1887 р. “Просвіта” видала доповнену картами “Географію Руси”. Тільки у 1874-1875 рр. “Просвіта” надрукувала 24 книжечки для народу загальним тиражем 281 850 примірників. До початку Першої світової війни “Просвіта” переросла у найбільшу українську організацію, яка охопила мережею культурних центрів усю Галичину і нараховувала 77 філій, 2944 читальні, 109 950 членів⁴.

У 1860-70-і рр. в Галичині помітно зріс інтерес до історії міст і сіл (історичне краєзнавство). Галицький історик В.Плошанський виступив ініціатором складання історико-географічного словника Галицької України, але галицька громада не підтримала цього важливого починання. Наслідком цієї акції стала надрукована серія коротких описів галицьких сіл (101 стаття). Священик В.Чернецький зібрав матеріали і опублікував нариси про 50 галицьких сіл і міст.

Відомою постаттю українського туристичного краєзнавства у кінці XIX ст. став священик і громадський діяч І.Гавришкевич. Він здійснив перше систематичне експедиційно-андрівницьке обстеження території Галичини й Буковини і першим з українців наніс на карту близько 2 тисяч висот цих земель. І.Гавришкевич залишив науково-краєзнавчі описи подорожей Самбірським і Стрийським повітами, опублікував ґрунтовний краєзнавчо-етнографічний нарис про с.Кам’янка-Вольська біля м.Рави-Руської, який не втратив і сьогодні свого пізнавального і наукового значення.

Краєзнавчі матеріали В.Площанського, В.Чернецького, І.Гавришкевича та ін. українських краєзнавців кінця XIX ст. були використані при виданні фундаментального 16-томового польського Географічного словника (1880-1902 рр.).

Новий період розвитку українського галицького краєзнавства (у т.ч. краєзнавства туристичного) найтісніше пов'язаний з діяльністю Івана Франка (1856-1916 рр.).

І.Франко ще учнем Дрогобицької гімназії і студентом Львівського університету здійснив низку краєзнавчо-пізнавальних мандрівок Прикарпаттям. Ці мандрівки вже в молодому віці заклали в душі І.Франка переконання про винятково велике науково-пізнавальне й патріотично-виховне значення туристично-краєзнавчих мандрівок для широких верств українства.

За період 1880-1882 рр. І.Франко пішки сховався Сколівщину і Тухольщину. З 1880-х років починається його знайомство з Гуцульщиною. Багато років мислитель відпочивав у колоритному гуцульському селі Криворівні, бував у Косові, Кутах, Буркоті, Жаб'юму, на "Писаному Камені" біля с.Ясенове.

У 1883 р. І.Франко організував "Кружок етнографічно-статистичний для студіювання життя і світогляду народу", а згодом – суто краєзнавчо-туристичний "Кружок для устроювання мандрівок по наших краю".

Влітку 1884 р. при студентському товаристві "Академічна бесіда" Львівського університету відкрито секцію "Мандрівний комітет". Того ж літа 1884 р. І.Франко організував мандрівку української студентської молоді за маршрутом: Дрогобич – Східниця – Урич – Підгородці – Корчин – Верхнє Синьовиднє – Тишівниця – Труханів – Бубнише – Болехів – Долина – Калуш – Коломия – Делятин – Дора – Микуличин – Шипот – Майдан – г.Говерла – г.Шпиці – Гаджин – г.Піп-Іван – Буркут – Жаб'є – Кути.

І.Франко був співорганізатором шести мандрівок студентської молоді Галичиною й Українськими Карпатами упродовж 1883-1888 рр. У 1898-1907 рр. його науково-краєзнавча діяльність була пов'язана з Науковим Товариством імені Т.Г.Шевченка де І.Франко працював керівником комісії (у т.ч. етнографічної), редактором багатьох видань, став автором низки фундаментальних праць з фольклору, учасником наукових експедицій НТШ, співорганізатором музею НТШ тощо. За допомогою екскурсійно-туристичних заходів Етнографічна комісія НТШ систематично збирала краєзнавчі матеріали. За ці роки НТШ видало серію видань під назвою "Українсько-Руський архів", 38 томів "Етнографічного збірника", 20 томів "Матеріалів до української етнології" та ін.

Отже, у розвитку галицького краєзнавства у другій половині XIX ст. пріоритетним був народознавчий аспект. Кінець XIX – початку XX ст. стали періодом комплектування і оформлення збірок про пам'ятки матеріальної та духовної культури краю, створення місцевих музеїв.

У 1893 р. був заснований Історичний музей при НТШ. У 1905 р. митрополит А.Шептицький засновує Церковний музей, експозиція якого складалася із зібраних ним рукописів, стародруків, ікон, церковних речей.

У 1894 р. побачила світ перша в Галичині україномовна географічно-краєзнавча монографія – "Опис географічно-статистичний повіта Камянецкого" Якова Миколасевича. Комплексний географічний підхід при її укладанні справив неабиякий вплив на методологію подальших наукових досліджень краєзнавчого характеру.

На початку XX ст. у Галичині виникла низка молодіжних і спортивних організацій: "Сокіл", "Січ", "Луг" та ін.

У 1911 р. утворилося молодіжне товариство “Пласт” – патріотично-виховне за духом і спортивно-туристичне за змістом діяльності. Члени “Пласту” під час туристичних походів виробляли навички участі в таборуванні, рятувництві, спостережництві тощо.

В 1911 р. студенти Петро Франко (син І.Франка) та Іван Чмола засновують перші пластові гуртки у Львові, але офіційним початком громадського “Пласту” вважають день першої присяги “Пластового гуртка при Академічній гімназії у Львові” – 12 квітня 1912 р. Гуртки пластунів невдовзі виникли у десятках інших міст Галичини.

Перший мандрівний табір “Пласту” організував у 1913 р. І.Чмола, а постійний туристичний табір львівських пластунів – П.Франко у 1914 р. О.Тисовський написав книжечку “Пласт” (1913 р.) та підручник “Життя в Пласті” (1921 р.), а Петро Франко – книгу “Пластові гри і забави” (1913 р.). *Ця книга стала першим українським навчальним посібником зі спортивного туризму.*

У 1910 р. у Станіславі відбулися Установчі збори краєзнавчо-туристичного Товариства “Чорногора”. Воно ставило перед собою такі завдання: пізнання краю, гір Галичини, Буковини, Альп і Татр, збирання матеріалів про ці гори, агітація та пропаганда серед туристів і дослідників природи, співпраця з НТШ у Львові, “Угорським карпатським товариством” і польським “Татшанським товариством”, обмін науковими матеріалами та досвідом роботи, надання методичної та практичної допомоги під час проведення мандрівок.

У 1914 р. “Чорногора” та інші краєзнавчі товариства тимчасово припинили свою активну діяльність у зв’язку з початком Першої світової війни, крім молодіжно-спортивного товариства “Пласт”.

Для широкого загалу українських туристів на поч. ХХ ст. почали виходити численні буклети, путівники, нариси, монографії з туристично-краєзнавчої проблематики. Серед них, зокрема, найбільшу популярність мали: “Туристика” А.Гудзиновського, “Прогулянки в наші гори” І.Франка, “Галицьке краєзнавство” Ю.Целевича, “Опис рідного краю” та “Мала географія України” Б.Заклинського, “Провідник по Галичині” М.Орловича.

4. Розвиток галицького краєзнавства у міжвоєнний період 1918 – 1939 рр.

Після закінчення Першої світової війни суттєво змінилася політична карта Європи: на теренах Російської та Австро-Угорської імперій виникли нові держави з різним політичним і соціально-економічним ладом. В той час як краєзнавство і туризм на території УРСР все більше нищилися сталінським тоталітарним режимом, на західних українських землях у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії спостерігалися аналогічні за змістом, але відмінні за формою процеси. На цих землях краєзнавство і туризм залишалися справою передової громадськості. Характерним стало створення регіональних краєзнавчих осередків, діяльність яких значно поживила туристично-екскурсійний рух.

Вивченням рідного краю займалися як окремі українські установи і товариства (НТШ, “Просвіта”, “Рідна школа”, “Союз українок”, “Пласт”, “Чорногора”, “Плай”, “Січ” та ін.), так і національно свідомі представники інтелігенції і селянства. Чимало краєзнавчого матеріалу міжвоєнного часу зберігаються нині в архівних фондах. Зокрема, у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІА) місяться краєзнавчі матеріали НТШ (Ф.309) і товариства “Просвіта” (Ф.348); у Державному архіві Івано-Франківської області (ДАІФО) – краєзнавчі матеріали товариства “Друзі Гуцульщини” (Ф.370) і станіславського курортно-туристичного товариства “Карпати Вхідне” (Ф.369); у Державному архіві Тернопільської облас-

ті – матеріали “Подільського краєзнавчо-туристичного товариства” (Ф.36) і “Школи Людової” (Ф.33).

1920-30-ті рр. характеризуються спробою галицьких краєзнавців виробити комплексний підхід до організації краєзнавства, туризму. Восени 1921 р. при Товаристві “Просвіта” виник “Кружок любителів Львова” (голова І.Крип’якевич), члени якого ставили за мету плекати любов до м.Львова через поширення знання його історії, старовини й культури живим словом, письмом у пресі й окремими виданнями. Гурток організовував екскурсії містом та його околицями. Він проіснував два роки і був розігнаний польською поліцією в 1923 р. Але напрацьовані методи роботи, форми збору і популяризації краєзнавчого матеріалу стали фундаментом, на якому члени “Кружка...” у 1924 р. створили значно ширшу організацію – *краєзнавчо-туристичне товариство “Плай”*. Мету діяльності “Плаю” було сформульовано таким чином: “дослідження рідного краю та інших земель, розповсюдження зібраних про них відомостей, нагромадження і опрацювання наукових та туристичних матеріалів”. Члени Товариства розпочали збір матеріалів, необхідних для розробки екскурсійних маршрутів. Систематично проводилися екскурсії спочатку Львовом, пізніше – околицями міста й Львівщиною.

Через брак коштів “Плай” не зміг заснувати окремого власного часопису. У лютому 1925 р. вийшло перше чимло “Туристики і краєзнавства” як додаток до газети “Діло”. Редактором видання став І.Крип’якевич. “Туристика і краєзнавство” публікувала матеріали, присвячені окремим місцевостям Галичини, а також нариси з історії туризму і краєзнавства, хроніку краєзнавчого життя. Від липня 1931 р. у газеті “Новий час” з’являється рубрика “З мандрівок по рідному краю”.

30 травня 1930 р. було проведено спільну нараду представників “Плаю”, “Українського студентського спортивного союзу”, “Українського лещатарського клубу”, спортивного клубу “Стріла”, Станіславського туристичного гуртка “Чорногора”. На цій нараді краєзнавче товариство “Плай” було визнане центральним координуючим органом у справах організації крайового туризму в Галичині. Плани товариства передбачали організацію екскурсій на закордонні землі, населені українцями (Буковину, Закарпаття, Лемківщину, Підляшшя).

Упродовж 1928-1930 рр. цілу низку мандрівок Гуцульщиною та Бойківщиною організовує Львівський “Луг”. У 1929 р. група шанувальників місцевої старовини з Тернополя провела кілька екскурсій на автомобілях.

У 1937 р. “Плай” розпочав видання власного часопису “Наша Батьківщина” (гол. ред. В.Щурат). Цей часопис друкував методичні поради та програмні статті з питань теоретичної підготовки й організації туристично-краєзнавчого руху. Товариство видало історико-краєзнавчу бібліотеку “Наш рідний край” (5 випусків), з’явилися перші путівники краєм, у т.ч. “Історичні проходи по Львові” І.Крип’якевича, “Долиною Опору і Стрия” Є.Пеленського, бібліографічні покажчики краєзнавчої літератури, методичні розробки з організації краєзнавства і музейництва.

Характерною особливістю розвитку українського галицького краєзнавства у міжвоєнний період є розбудова музейної мережі у краї: станом на 1939 р. в Галичині діяло 47 публічних музеїв. У 1935 р. музеєзнавці краю заснували “Комітет українських обласних музеїв” (КУОМ), який об’єднав регіональні музейні товариства Галичини.

Разом з “Плаєм” на галицьких землях діяли й інші туристично-краєзнавчі організації.

У 1922 р. туристичне товариство “Чорногора” відновило свою діяльність. Воно організовувало конференції, туристичні мандрівки, теоретичні і практичні заняття з молоддю, утримувало фахову бібліотеку зі спеціальною літературою туристично-краєзнавчої тематики, картами, схемами, науковими статтями та описами туристичних маршрутів, здійснювало видавничу діяльність у часописі “Туристика і краєзнавство”, а з 1937 р. – у журналі “Наша Батьківщина”.

Активісти т-ва “Чорногора” у співпраці з т-вом “Плаї” будували туристичні притулки та домівки, зокрема біля гір Грофа, Довбушанка, Сивуля, встановлювали дороговкази та маркували турмаршрути з с.Осмолода через Горгани до с.Тангарів, утримували штатних працівників – гірську сторожу та провідників⁵.

Молодіжна організація “Пласт” відновлює діяльність у Західній Україні в 1918 р. Організовується мандрівні та постійні табори, починає виходити ряд пластових публікацій, зокрема, з 1921 р. – офіційний пластовий орган “Молоде Життя” (ред. С.Тисовський).

Великим опікуном “Пласту” був митрополит А.Шептицький. Він подарував “Пласту” велику площу на горі Сокіл біля с.Підлюте, де було побудовано табір для юнацтва, а в Остодорі – табір для новацтва. У розпорядок дня пластунів входили одноденні походи на вершини гір Грофа, Висока, Ігровище, Сивуля та ін. Поряд з одноденними, широко практикувалися багатоденні походи Горганами.

Найпопулярніші багатоденні карпатські туристичні маршрути, “протоптані” пластунами:

- 1) с.Осмолода – Грофа – Паренки – Попада – Сплай – Висока – Ігровище – с.Гута – Ріпна – Чортка – Бухтивецький водоспад – Манявський водоспад – с.Манява – с.Сливки – с.Перегінське;
- 2) с.Підлюте – Висока – Ігровище – Сивуля – с.Зелена – Довбушанка – Хом’як – м.Яремче – с.Манява;
- 3) с.Підлюте – Висока – Ігровище – Сивуля – Клива – Попада – Піскава – Яворова – Кичера – Мшана – Яйце – с.Людвіківка – Магура – с.Либохора – Маківка;
- 4) с.Підлюте – Висока – Ігровище – Сивуля – Боярин – м.Яремче – с.Микуличин – с.Ворохта – Говерла – Туркул – Шпиці – Піп-Іван – с.Бистрець – с.Жаб’є – с.Яворів – с.Косів (протяжність 170 км., 7-денний);
- 5) с.Підлюте – Висока – Ігровище – с.Гута – с.Пороги – с.Кричка – с.Манява;

Широко практикувалися подорожі-зустрічі, що давали змогу пластунам обмінюватися туристичним досвідом і зміцнювати національну патріотичну самосвідомість. Зокрема, популярними були зустрічі куренів старших пластунів з Львівщини і Станіславщини на шпилі г.Говерли з закарпатськими пластунами.

По завершенню табірного вишколу пластуни складали іспити (вмілості) з табірництва, які включали в себе такі елементи туристичної підготовки, як встановлення намету, будівництво куреня, розведення ватри, приготування їжі у похідних умовах, надання першої медичної допомоги. З 1928 р. з’являються зимові пластові табори. Зокрема, І.Чмола в Славську організував табір, де пластунів навчали техніки лещатарського спорту. Поряд з гірськими існували водно-туристичні пластові табори, зокрема перший – у 1924 р. на р.Стрий біля с.Іванівці. А перший обласний водний пластовий табір відбувся у 1927 р. в с.Монастирець на р.Дністрі. У цьому таборі проводилися заняття з плавання, веслування, шкіперування. Пластом організовуються мандрівки човнами р.Західний Буг на Волинь і Полісся⁶.

В 1924 р. у Львові було засноване спортивне товариство “Карпатський Лещатарський Клуб” для розвитку лещатарського спорту на галицьких теренах. Клуб відкрив свої філії у Турці, Скольому, Ворохті, Славську. Під егідою товариства зусиллями любителів лещатарського спорту розпочалося будівництво трамплінів для стрибків на лещатах в Розлучі (відкритий у 1933 р.) і Турці (відкритий у 1939 р.).

З приходом на Галичину у вересні 1939 р. радянської влади та початком Другої світової війни були знищені практично всі краєзнавчо-туристичні організації на західноукраїнських землях.

5. Краєзнавство Галичини в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.).

У роки Другої світової війни краєзнавча діяльність продовжувалася в умовах німецької окупації українських земель, але в значно менших масштабах. Навесні 1940 р. у Кракові був створений Український Центральний Комітет (УЦК), який очолив В.Кубійович. При УЦК у Львові в 1942 р. був організований “Відділ молоді”, яким керували пластові керівники. Згодом засновується організація “Виховна Спільнота Української Молоді” (“ВСУМ”), збудована за пластовим зразком. Відновлено організацію літніх таборів для молоді, вишкільні табори й курси, а мережа гуртків і куренів ВСУМу поширилася на всі галицькі терени. Німецька окупаційна влада не дозволила українському “Пласту” діяти офіційно і пластуни змушені були продовжувати нелегальну діяльність.

У період німецької окупації галицьким краєзнавцям удалося надрукувати низку книг і публікацій в газетах і журналах. Вийшов ряд краєзнавчих книг, у т.ч. “Історія Холмщини і Підляшшя”, “Минуле і сучасне”, М.Кордуби, “Сучасний Львів” О.Степанів. Чимало краєзнавчих матеріалів було опубліковано в журналі “Дорога”, газетах “Наше діло”, “Рідна Земля”. В газеті “Рідна Земля” І.Крип’якевич вів краєзнавчу рубрику “Міста України” тощо.

Туристично-краєзнавчий рух у Галичині від самого свого зародження у XVIII ст. сприяв піднесенню культурно-просвітницької роботи та національної самосвідомості серед широких верств населення, активному залученню молоді до процесу національно-культурного відродження краю. Найбільш поширеними формами туристично-краєзнавчої роботи в Галичині були прогулянки, екскурсії, мандрівки, експедиції, зльоти, змагання.

Упродовж XIX – першої половини XX ст. краєзнавцями Галичини було напрацьовано значний обсяг літературних матеріалів про історію, природу, господарський уклад, етнологію й національну історико-культурну спадщину рідного краю, поведена систематична робота з картування та маркування на місцевості основних туристичних шляхів теренами Галичини й Східних Карпат, розбудовано осередки карпатської туристичної інфраструктури, що в подальшому склали кістяк сучасної рекреаційно-туристичної інфраструктури регіону.

¹ Андрухів І.О. Виховна діяльність українських молодіжних товариств у Галичині (1894-1939р.): Автореф. дис. ... кандидата педагогічних наук. – Івано-Франківськ. – 1997. – С. 3-17; Блажкевич А.Л. Краєзнавча бібліографія Галичини: становлення та розвиток (XIX – 30-ті рр. XXст.): Автореф. дис... кандидата історичних наук. – Київ, 2003.- С. 5-15; Вацебу О. Нариси з історії західно-українського спортивного руху. – Львів. – 1994. – 264 с.; Вісьтак О., Шаблій О. Краєзнавчі дослідження українських географів у міжвоєнний період // Історія української географії. Спецвипуск: Краєзнавство. Випуск 4. – 2001. – С.24 – 29; Гаврилів Б.М. Розвиток ук-

раїнського історичного краєзнавства на Прикарпатті (XIX – поч. XXст): Автореф. дис. ... кандидата історичних наук. – Чернівці, 1996. – С. 4 -12; Гуменюк Г. Краєзнавство в українських гімназіях Галичини (початок XX ст.) // Шлях освіти. – №2. – 2003. – С.46-50; Денисик Г.І. Основні етапи розвитку географії в Україні // Географія та основи економіки в школі. – № 1. – 1998. – С.6-9; Доктор географії Олена Степанів / Упоряд. О.Шаблій. – Львів, 2002. – С. 210-260; Історія Осмолодської пущі. / під. ред. П.Третяка, В.Парпана. – Львів, 1997. – С.39-40, С. 42-43, С.46-49; Жупанський Я.І. Історія географії в Україні: Навч. Посібник. – Львів, 1997. – С.127-154; Ковалюк Р. Українська мандрівка в Галичині в XIX ст. // З історії вітчизняного туризму: Зб. наук. ст. – К., 1997. – С.32 – 38; Козицький А.М. Український краєзнавчий рух у Галичині у міжвоєнний період // Краєзнавство і туристика. – 1925. – №1. – С.7 – 8; Корнєєв О. Розвиток географічного краєзнавства в Україні (кінець XIX – початок XX століття) // Географія та основи економіки в школі. – 2005. – №3. – С.42 -45; Костриця М. Витоки географічного краєзнавства в Україні // Географія та основи економіки в школі. – 2000. – № 1. – С.31-32; № 2. – С.34-36 ; Костриця М. Початки географічного краєзнавства в Україні (18 – 50 роки XIX ст.) // Географія та основи економіки в школі. – 2001. -№1 – С.44-45; 19. Круль В.П. Краєзнавче дослідження географічних процесів заселення Галичини: Автореф. дис. ... кандидата географічних наук. – Львів, 1996. С. 8-12; Круль В.П. Краєзнавча ієрархічна структура українських етнічних земель //Матеріали I Між-нар. семінару з теорії і практики регіон. геогр. краєзнавства. – Тернопіль, 1999. – С. 13-21; Круль В.П. Краєзнавство: історична географія. Конспект лекцій / За ред. Я.І. Жупанського.- Чернівці, 1999. – С. 36-42, 59-63; Кузишин А. З історії організації туристсько-краєзнавчої роботи в Галичині (2 пол. XIX – поч. XX ст.) // Історія української географії. Випуск 5. – Тернопіль, 2002. – С.42-43; Кукурудза С.І. Перша україномовна географо-краєзнавча монографія в Галичині // Історія української географії. Вип. 17. – 2003. – С.60 – 65; Лавринюк В. Розвиток краєзнавства на території Тернопільщини // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. – Тернопіль, 1993. – С. 73-82; 25. Луцький Я.В. Історія туризму в Галичині до 1939 року // З історії вітчизняного туризму: Зб. наук. статей. – К., 1997. – С.66-75; Луцький Я.В. Формування і становлення туристичного руху в Галичині (1832 – 1939рр.) // Теорія та методика фізичного виховання. – 2002. №2.- С. 25-28; Пеленський Ю. Матеріали до краєзнавчої бібліографії Галичини, Волині та Закарпаття (Українські книги за 1900 – 1935рр). – Львів, 1936.- С.3-4; Петранівський В.Л. Галицька карпатська туристична інфраструктура: історичний аспект (II пол. XIXст. – 1939 рік) // Франкова криниця. – №38-39 (1034-1035) 17 вересня 2004року. – С.4; Петранівський В.Л. Нарис з історії Галицького краєзнавства (II половина XVIII ст. – 1945р.): розвиток мандрівництва. – №23 – 24, липень 2005р. – С. 7; №27-28, 22серпня 2005р. – С.8; №30-31, 2 вересня 2005 р.- С.4; № 32-33, 20 вересня 2005р. С.5; Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. З історії Галицького туристичного краєзнавства (друга половина XVIIIст. – 1945р): розвиток мандрівництва // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2005. – Випуск2 (12). – 48-54; Тронько П.Т. Краєзнавство України: здобутки і проблеми.- К., 2003. – С. 119-123; Тронько П.Т. Українське краєзнавство в XXст. – К., 2002.- С. 3-7; Серкіз Я. Історичне краєзнавство. – Львів, 1995. – С.9-47; Серкіз Я. Іван Гавришкевич –мандрівник і краєзнавець // Розвиток туризму в Україні: Зб. наук. статей. – К., 1995. – С.140-145; Серкіз Я.І. З історії українського мандрівництва // Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму. – Тези доп. Всеукр. наук.- практ. конф. Ч.1 – Київ – Косів, 2004.- С.19; Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні. – К., 2002. – С. 35-39, 66 -75.

² Доктор географії Олена Степанів / Упоряд. О.Шаблій. – Львів, 2002.- С.17; Енциклопедія українознавства / Гол. ред. проф.В.Кубійович. – Львів, 1993, Т.2. – С.583-589; Т.3. – С.1189; Каменогорський С. Завдання українського мандрівництва // Наша Батьківщина. – Л., 1938. – Ч.6. – С.143 – 149; Кандя А. Академік С. Рудницький і розвиток українського краєзнавства //

Академік Степан Рудницький – основоположник географічної науки. Зб. наук. праць / Відп. ред. Шаблій О.І. – Львів, 1994. – С.73-84; Крип'якевич І. З історії української туристики // Наша Батьківщина. – Львів, 1937. – Перший річник. – С.35-38; Крип'якевич І. З історії Галицького краєзнавства // Туристика і краєзнавство. – 1925. – Ч.1. – С.1-3; Кубійович В. Туристика в Карпатській Україні // Наша Батьківщина, 1939. – Ч.1. – С.4-8; Професор Іван Тесля / Упоряд. О.Шаблій. – Львів, 2002. – С. 4-9; Франко І. Галицьке краєзнавство // Зібр.творів у 50 т. – К., 1986. – т.46. – Кн.2. – С.116-150; Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів, 1993. – С.119-125; Шоблій О.І. Мандрівки Володимира Кубійовича. – Львів, 2000. – С.9; Rymarowicz L. Z historii ukrainskiego krajoznawstwa, Play nr9. – S.23-79.

³ Франко І. Галицьке краєзнавство // Зібр.творів у 50 т. – К., 1986. – Т.46. – Кн.2. – С.116-150.

⁴ Нарис історії “Просвіти” / Р.Іваничук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк. – Львів-Краків-Париж, 1993. – С.126.

⁵ Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: Навч. посібник. – К., 2002. С.70.

⁶ Луцький Я.В. Туристична робота в «Пласті» (1912-1930 рр.) // Теорія та менеджмент фізичного виховання. Науково-методичний журнал ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. – 2003. – №1. – С.43-47; Ковалюк Р. Українська мандрівка в Галичині в ХІХ ст. // З історії вітчизняного туризму: Зб. наук. ст. – К., 1997. – С.32-38; Козицький А.М. Український краєзнавчий рух у Галичині у міжвоєнний період // Краєзнавство і туристика. – 1995. – №1. – С.7-8; Козицький А.М. Краєзнавчо-туристичне товариство “Плаї” (1924-1939рр.) // З історії вітчизняного туризму: Зб. наук. ст. – К., 1997. – С. 58-65.

Василь Петранівський

До проблеми періодизації галицького туристичного краєзнавства (друга половина ХVІІІ ст. – 1945 р.)

У праці проаналізовано основні етапи розвитку галицького туристичного краєзнавства з середини ХVІІІ до середини ХХ ст. Розглянуто роль й внесок громадських організацій, окремих вчених і громадських діячів у розвиток туристично-краєзнавчого руху на галицьких теренах. Актуалізовано основні творчі напрацювання й здобутки туристичного краєзнавства Галичини до середини ХХ століття.

Wasył Petraniwskyi.

To the problem of periodization of Galithian Tourist Local Lore (Second half ХVІІІ centuries – 1945)

The article provides the main stage of development Calithian tourist local lore from the middle ХVІІІ centuries until the middle 20 centuries. It examines the role and contribution of NGO, some scientists and public figures to development of tourist local lore movement in the Calithian region. The main creative works and achievement of Calithian tourist local lore until the middle ХХ century are described.

ГАЛИЦЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ “ІСТОРИЧНИЙ КВАРТАЛЬНИК” (ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД)

Сучасний етап розвитку історичної науки відзначається зростанням інтересу до регіональних досліджень, свідченням чого є численні конференції, велика кількість наукових та публіцистичних краєзнавчих матеріалів у періодиці, пошвавлення пошукової дослідницької роботи та зацікавлене сприйняття цієї теми широкою аудиторією. У цьому контексті одним із першочергових завдань є актуалізація наявного досвіду краєзнавчої роботи. Наприклад, в історії галицького краєзнавства до цього часу малознаним залишається доробок польських учених ХІХ – першої половини ХХ ст., чії дослідницькі позиції у регіоні були традиційно сильними. Зокрема, чекає всебічного висвітлення історико-краєзнавчої діяльності та науковий доробок дослідників, згуртованих навколо заснованого у 1886 р. у Львові Історичного Товариства, яке було одним із провідних осередків польської історичної науки в цілому та регіональних студій зокрема. Своїми працями вагомий внесок у вивчення культури та історії Галичини зробили такі знані члени Товариства як В.Абрагам, О.Бальцер, І.Кунаевич, К.Ліске, В.Лозінський, Л.Фінкель, А.Шнайдер, Ф.Буяк та інші. З іншого боку, звернення до проблематики краєзнавчих досліджень у Галичині кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. вимагає впровадження до наукового обігу нових джерел. У цьому контексті наукова періодика, як інтегральна складова історіографічного процесу, лише починає ставати об'єктом спеціального вивчення¹. Цінним історіографічним джерелом інформації про форму і зміст краєзнавчої роботи, регіоналістики в цілому і результатів наукового пошуку та практико-перетворюючої діяльності окремих дослідників краю є часопис “Історичний Квартальник” (далі – “ІК”), офіційний друкований орган Історичного Товариства, який виходив у Львові з 1887 по 1939 рр. Початки існування часопису відзначались звертанням особливої уваги редакції на місцеву історію та історіографію, адже Історичне Товариство у Львові, як регіональна організація істориків, серед своїх пріоритетних завдань, відображених у статуті, виділяла “пробудження та допомогу розвитку історичних наук із особливою увагою до минулого Червоної Русі”², що і визначало зорієнтованість “ІК” на минуле Галичини. Саме тому значну частину змісту часопису становить історико-краєзнавча проблематика, дослідження якої дозволить краще пізнати наявний досвід і досягнути процес розгортання краєзнавчих студій на нинішньому етапі.

Найбільш поширеним визначенням руху за вивчення місцевої історії та пропаганди популярних знань цього напрямку досліджень в Україні сьогодні є термін “краєзнавство”. У польській історичній науці існує два терміни на позначення цього поняття: “regionalizm” та “krajoznawstwo”, причому “regionalizm” має ширше значення, включаючи в себе і “krajoznawstwo”, під яким розуміють, як правило, туристично-пізнавальний рух³. Ця термінологічна традиція, що виробилась наприкінці ХІХ ст., знайшла своє

відображення на сторінках часопису від початків його існування та була продовжена у міжвоєнну добу.

Дослідженню самого часопису "ІК" як історіографічного феномену приділялась певна увага, зокрема, у розвідках засновників Польського Історичного Товариства та його періодичного органу Ф.Папе, Є.Барвінського, Т.Модельського⁴, публікаціях мемуарного характеру керівників ПІТ другої половини ХХ ст. (наприклад, Т.Мантойффля та М.Серейського)⁵, а також у сучасних історіографічних опрацюваннях (передовсім, К.Среньовської, Є.Матерніцького, Т.Кондрацького та ін.)⁶. Проте, праці названих дослідників носять загальний характер, в них відсутній скільки-небудь докладний аналіз представленої на шпальтах "ІК" проблематики, що не дає можливості відтворення цілісної картини здійснюваних у цей період досліджень. Відсутній також аналіз краєзнавчої складової змісту часопису, що, з огляду на регіональне його спрямування, не дозволяє створити цілісної картини галицького краєзнавчого руху кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Саме тому метою нашого дослідження є узагальнення краєзнавчої проблематики на сторінках "ІК" львівського періоду існування та визначення його місця і ролі у становленні традицій галицького історичного краєзнавства.

Краєзнавча проблематика на сторінках часопису представлена, переважно, у вигляді розвідок і критико-інформаційних матеріалів та є ілюстрацією досягнень у справі вивчення історії та культури краю не лише польських чи українських дослідників, але й представників інших народів. Аналіз змісту різноманітних матеріалів, що ілюструють аспекти краєзнавчої тематики часопису "ІК" окресленого періоду, дозволяє об'єднати їх довкола основних проблемних блоків: історична урбаністика, студії з історії культури та мистецтва, соціально-економічна історія краю, адміністративно-правові дослідження тощо.

Від середини ХІХ ст. і до наших днів історія міст та поселень залишається пріоритетним напрямком локальних досліджень. Функція збереження історичної пам'яті, своєрідної аури, властивої тільки певному місту, визначала підвищену увагу до міст в історичному краєзнавстві. Найбільш досліджуваним краєзнавчим об'єктом такого типу у Галичині завжди був Львів. Дослідники його історії у жовтні 1906 р. об'єднались навколо польського "Товариства шанувальників минулого Львова", ініціатором утворення якого став міський архіваріус історик О.Чоловський. Завдяки активній діяльності О.Чоловського та Л.Кубалі, вже у наступному 1907 р. було започатковано серію наукових видань, присвячених історії Львова. У "Львівській бібліотеці" до 1914 р. з'явилося 25 томів робіт з історії міста, опрацьованих членами Товариства, серед найактивніших дослідників якого були В.Лозінський, В.Павловський, А.Прохаска, Ф.Яворський, роботи яких знаходили грунтовне обговорення співпрацівників часопису.

Розвідки, присвячені окремим сторінкам історії міста, публікувались у рубриці "Статті" "ІК". Наприклад, дискусійним питанням історії постанови Львова була присвячена робота О.Чоловського, створена на підставі літописів, різноманітних львівських джерел та досліджень новочасних істориків⁷; утворенню у Львові 1464 р. міщансько-шляхетської конфедерації, покликаної протистояти зовнішнім та внутрішнім негараздам, що загрожували місту, присвячувалось дослідження А.Прохаски⁸; обставини татарського нападу на Львів у 1695 р., вивчав Л.Фінкель (це дослідження доповнювалось картою та джерельними матеріалами у вигляді додатків)⁹; обставини захоплення Львова Австрією у 1772 р., з чого розпочалась нова ера у його житті, досліджував, як його називали сучасники, "історіограф Галичини" Б.Павловський¹⁰. Політичним подіям у Львові 1848 року була присвячена розвідка П.Стебельського, створена на підставі

даних поліційних та судових актів. Автор відтворив процеси організації революційних комітетів у Львові, Чернівцях, листопадові події у столиці краю, діяльність Народної ради, обставини революції у Відні та їх вплив на ситуацію у Галичині¹¹.

Тривалий час, від початків свого існування, "ІК" був провідником позитивізму у польській історичній науці¹². І саме краєзнавчі розвідки часто слугували взірцями застосування позитивістської методики дослідження. Тому особливо цікавою є поява на його сторінках наприкінці XIX ст. досліджень нового напрямку вивчення минулого – соціальної історії. Так, новаторським підходом відзначались розвідки В.Лозінського, одного із засновників "Товариства шанувальників минулого Львова", члена Історичного товариства та багаторічного співпрацівника часопису "ІК", присвячені соціальним аспектам історії Львова. У часописі за 1888 р. В.Лозінським було опубліковано історію життя "маленької людини" – львівського перекупника XVII ст. Петра Кунащак, на підставі його власного "ділового щоденника", яким був реєстр видатків, що провадився від 1663 до 1696 року. Всебічний аналіз цього документу дозволив В.Лозінському створити живий, яскравий, емоційний образ львівського міщанина та того способу життя, яке він провадив¹³. Оглядачами "ІК" прихильно було зустрінуто інше дослідження В.Лозінського з серії "Стародавній Львів", що стосувалося життя патриціату та міщанства XVI-XVII ст.¹⁴ Окремі нариси з цієї праці – історичні портрети львів'ян різних професій XVI-XVII ст. – зустрічаємо у "ІК" за 1890 р. у статті "Леополітана"¹⁵.

Грунтовне обговорення на сторінках часопису отримала робота К.Відмана, присвячена міському архіву Львова. Предметом його опрацювань були давні списки архівних актів, зокрема актуальний стан справ, зафіксований у каталозі документів, доведеному до 1405 р., а також список документів, опублікованих у "Актах гродських і земських"¹⁶.

Об'єктом дослідницької уваги співпрацівників часопису були роботи українських учених про історію православної церкви у Львові, зібрані у ювілейному виданні на честь трьохсотліття діяльності львівського Ставропігійського братства¹⁷. Ще однією працею з історії православної церкви у Львові, появу якої прихильно сприйняли критики журналу, була ґрунтована на незаних архівних документах інформаційна розвідка Є.Воробкевича¹⁸.

У поле зору співпрацівників часопису потрапляли також студії з історії інших міст краю, різноманітні аматорсько-краєзнавчі розвідки, видання туристичного характеру, з особливою увагою відстежувалась едиційна робота на провінції. Так, жваве обговорення отримала монографія про Станіславів професора місцевої гімназії А.Шарловського, автора статті про це місто у Польському географічному словнику (1880-1902 рр.), до створення якого активно залучались провінційні історики. Як зазначали оглядачі "ІК", детально опрацьована праця містила інформацію не лише про історію міста, але й географічно-статистичний огляд та опис його видатних пам'яток, створений завдяки залученню обширної джерельної бази та фаховому застосуванню критичного методу її опрацювання¹⁹.

Суперечливі оцінки на шпальтах часопису отримала публікація матеріалів з історії Дрогобича Ф.Ганткевича, директора міської гімназії, створена на підставі даних місцевого архіву. Перший рецензент цієї праці М.Гойський, подаючи основний зміст окремих документів, вказав на деякі фактологічні помилки, проте високо оцінив дану працю. Він зазначив, що опрацьовані матеріали, основні групи з яких було перелічено у рецензії, могли слугувати задокументованою ілюстрацією історії, міста починаючи від

ягелонських часів²⁰. Більш критичним був огляд роботи пера Й.Фрітца, який зазначав, що оскільки попередній рецензент не взяв до уваги комплекс наявного першоджерельного матеріалу з історії міста, то його висновки про сумнівність Ф.Ганткевича є сумнівними. Співставивши кілька десятків документів, критик зауважив ряд суперечностей та суттєвих неточностей в їх інтерпретації Ф.Ганткевичем, що, на його думку, суттєво знижувало наукову вагу видання²¹.

Оглядачі часопису відзначали фаховість дослідження Ф.Бостелом історії м. Стрия та стрийського староства (до 1784 р.). Аналіз списків населення, податкових реєстрів з різних часів та незнана до того часу інформація з актів львівського крайового архіву – усе це дозволяло автору робити припущення про існування Стрия як великого міста ще за руських часів²².

У середовищі науковців зламу століть точились суперечки навколо питання історичного місцезнаходження Звенигороду. Критики відзначали наукові пошуки Я.Лама, противника ідентифікації підльвівського Звенигороду з княжим містом²³. Редактор часопису Ф.Папе дослідив історію м. Сколе та Тухольщини крізь призму повсякденного життя їх мешканців. Значну частину матеріалу до праці автор особисто збирав безпосередньо на місцевості²⁴. На думку оглядачів часопису, ця робота є зразком історико-краєзнавчого дослідження, покликаного відтворити мозаїчну картину життя провінційного міста у минулому.

Редакція часопису відслідковувала також і появу аматорських краєзнавчих розвідок. Так, хроніка м. Самбора, зібрана і упорядкована бургомістром М.Будзиновським на честь 500-ліття заснування міста, мала науково-популярний характер і ґрунтувалась на відомостях місцевих архівів та наукових розвідках²⁵. Короткий історичний нарис міста в аматорському виконанні містила праця, присвячена вивченню привілеїв Золочева²⁶. Об'єктом уваги одразу двох дослідників стало містечко Янів під Львовом. Попри невисоку наукову вартість такого роду робіт, на думку оглядачів "ІК", вони могли слугувати як добрі туристичні путівники²⁷. У тому ж ряду стояв й історико-культурно-географічний нарис Галичини та Буковини А.Сімінґіновича, що постав, за визначенням самого автора, як результат туристичної подорожі цими теренами²⁸.

На шпальтах часопису аналізувались праці не лише професійних істориків, учителів чи краєзнавців-аматорів, але й роботи фахівців інших професій, розвідки яких стосувались даної тематики. Так, цінним причинком для дослідження історії стародавніх оборонних споруд Галичини стало дослідження фаховим архітектором В.Лушчкевичем руїн замку Герберта під Добромилом. В.Лушчкевич подав креслення та детальний опис оборонних елементів замку²⁹. Як можливий шкільний посібник з вивчення історії рідного краю, розглядався оглядачами часопису альбом фотографій решток пам'яток стародавньої архітектури у Західній Галичині краківського фотографа Й.Заянчовського, супроводжений коротким історичним коментарем В.Венґринського³⁰.

Велику частку історико-краєзнавчих досліджень, до яких звертались співпрацівники часопису, становили праці, присвячені соціально-економічним питанням історії Галичини. Поява окремих робіт викликала критико-полемічні відгуки співпрацівників часопису "ІК", що виходили за межі розмірів пересічної рецензії. Наприклад, стаття А.Прохаски, присвячена внутрішнім стосункам краю, з'явилась у відповідь на появу дослідження І.Лінніченка "Нарис з історії станів у південно-західній Русі XIV-XV ст.", який відзначався науковою новизною та ретельністю опрацювання предмету. У своєму критичному відгуку А.Прохаска ставив за мету ознайомити більш широке коло читачів з основними положеннями праці І.Лінніченка та обговорити деякі з її

положень³¹. З приводу появи дослідження Б.Лозінського, присвяченого Галицькому становому сейму в 1817-1845 рр., у “ІК” з’явилась стаття С.Стажинського з детальним аналізом змісту названої праці та джерельними доповненнями у вигляді додатків³². Дослідження Г.Гроссмана, присвячене переходу господарської та соціальної систем Галичини з феодалізму на капіталізм, викликало появу статті Ф.Буяка. Оскільки у цій праці особливості економічної політики австрійського уряду були висвітлені, на думку рецензента, дещо односторонньо і безкомпромісно, аналіз її Ф.Буяком був доволі гострим³³.

Оглядачі “ІК” звертали свою увагу також на дослідження з широкого кола питань історії правових стосунків у Галичині. У відповідь на появу праці Р.Х’юбе “Львівський вирок 1421 р.”, у “ІК” за 1888 р. з’явилась стаття К.Ліске, видавця та редактора серії архівних документів “Акти гродські і земські”, на матеріалах одного з останніх томів якого й ґрунтувалось означене дослідження. К.Ліске дуже гостро, у різкій формі, розкритикував хибне визначення представленої періодизації галицького судочинства та фактологічні помилки у дослідженні Р.Х’юбе, одного, як вважає автор, з найзаслуженіх знавців польського права. Цей конфлікт розгорівся через те, що Р.Х’юбе видав за свої основні положення праці К.Ліске про галицьке судочинство, викладені ним у передмові до видання “Актів гродських і земських”³⁴. Правові стосунки населення сільської місцевості у Галичині XV ст. на підставі XII тому “Актів гродських і земських” досліджував С.Рундштейн. Його розвідка, хоч і дещо відрізнялася висновками від аналогічної роботи І.Лінніченка (1895 р.), на думку оглядачів часопису, відповідала науковим вимогам того часу³⁵. Робота Й.Вавеля була покликана заповнити лакуни у дослідженнях початків запровадження австрійського судочинства у Галичині 1772 р.³⁶ Особливості адміністративного управління австрійської влади у Галичині, а саме дослідження системи та характеру офіційних циркулярів, були предметом розправи Б.Лозінського³⁷. Дослідження понад семисот поселень у Галичині, які знаходились на німецькому праві, здійснив Р.Кайндль, подаючи у додатках їх алфавітний і хронологічний переліки³⁸.

З приводу дослідження В.Токажем початків “йозефінської ери” у Галичині на шпальтах “ІК” виступив Б.Лозінський, який, на прикладі аналізу суспільного життя краю “за межами “ери” та оцінки довготривалих наслідків цісарської політики, показав хибність апологетичної оцінки цього відтинку часу у житті новоприєднаної провінції, відмінної у всьому від інших земель імперії³⁹.

Критики часопису відзначали полемічну за характером працю М.Тершаковця, що була написана на підставі матеріалів міністерства внутрішніх справ і присвячена питанням національного відродження Галичини⁴⁰. Високо оцінили співпрацівники часопису колективне дослідження з історії політичного життя Галичини в 1859-1873 рр. Ця праця відзначалась чітким визначенням предмету пошуку, містила огляд політичних видань і перелік найважливіших подій соціально-економічного та культурного життя окресленого періоду⁴¹.

Предметом постійних зацікавлень польських істориків означеного часу були питання адміністративно-територіальної організації галицьких земель у добу середньовіччя. У рубриці “Miscellanea”, де друкувались невеликі за розміром причинки, що слугували зразками джерелознавчого аналізу, зустрічаємо один із найдавніших актів (1353 р.), знайдений у судових книгах А.Прохаскою. Документ, який було написано руською мовою, визначав кордони поміж галицькими повітами і свідчив про те, що на цих землях, після захоплення їх поляками, залишався попередній адміністративний устрій. Текст

цього документу було опубліковано у часописі повністю мовою оригіналу⁴². Інший документ такого типу, що утверджував автора у попередніх висновках, А.Прохаска опублікував у "ІК" за 1900 р. у транскрипції польською мовою⁴³.

Редакція "ІК" зверталась і до культурно-мистецьких розвідок з історії краю, осмислення значення яких переходить у цей час на якісно новий рівень. Так, дослідження руського церковного мистецтва інтенсифікувалось в останній чверті XIX ст. у відповідь на потребу визначення рухомих демаркаційних ліній східної та західної цивілізацій. У вступній статті М.Соколовського до каталогу першої виставки галицького художнього мистецтва під назвою "Про руське малярство" були порушені питання, що виходили за межі вузькоспеціального дослідження і мали дискусійний характер, оскільки автор, всупереч поширеним у польському інтелектуальному середовищі уявленням, визнавав можливість існування руської школи малярства і зосереджував увагу дослідників на потребі вивчення польських впливів у процесі його становлення. Праця В.Дзедушицького "Богородицький іконостас", у якій йшлося про іконостас, віднайдений у васильянському монастирі у Скиті Манявському, що став "найновішим документом" у дискусії про руське малярство, спричинила появу в "ІК" гострої критичної реакції В.Лозінського. Основна суперечка продовжувала точитись довкола питання існування руської школи малярства, яка, на думку В.Дзедушицького, виробилась під "впливом вільної західної цивілізації, під відкритим небом європейського мистецтва". У свою чергу В.Лозінський, на підставі стильового, композиційного та колористичного аналізу елементів іконостасу, малярської техніки (при цьому будучи знайомим із твором лише у вигляді рисунків) та історії монастиря, не визнавав Богородицький іконостас за витвір окремої "руської школи" та заперечував її існування взагалі⁴⁴. Відзначали також оглядачі часопису працю М.Соколовського, у якій він простежив західні впливи на руське сакральне мистецтво, здійснене через характеристику церковної архітектури Червоної Русі⁴⁵. Цінним причинком з історії польського мистецтва була праця, присвячена обставинам реставрації львівської кафедри у XVIII ст.⁴⁶

Незмінно схвальні відгуки отримували чисельні мистецькі розвідки В.Лозінського. Критики зауважували, що представлений автором джерельний матеріал, досконала форма, вишуканий стиль, чітке визначення предмету розвідок, на крок вперед просуvalи студії з історії польського мистецтва. Так, у рамках великого дослідження під назвою "Стародавній Львів", В.Лозінський зібрав архівні відомості з історії львівського золотарства. Такого роду праці проливали світло на визначення ролі ремісництва та мистецтва у загальній культурній спадщині Львова. В означеній роботі, більша частина якої була присвячена вивченню внутрішнього життя цеху львівських золотарів, В.Лозінський відтворив образи звичаїв, потреб та статків міста, визначив причини, які вплинули на розвиток ремісництва та мистецтва, їх особливості⁴⁷. В іншому своєму дослідженні він доводив важливість вірменського чинника у розвитку львівського золотарства на підставі писемних джерел та характеристиці пам'яток, експонованих у львівському міському музеї⁴⁸. До цієї теми звертався й Ф.Бостел, чиї "Причинки з історії львівського золотарства" стосувались конфлікту краківських та львівських золотарів та містили відомості про більш як 90 ремісників⁴⁹.

У перші роки свого існування "ІК", офіційний друкований орган польського Історичного Товариства у Львові, був однією з не багатьох фахових трибун і для українських дослідників історії краю. З "ІК" співпрацювали І.Франко, М.Кордуба, О.Колесса, К.Студинський, І.Шараневич. Окрім цього, редакція часопису зацікавлено відслідковувала появу розвідок українських авторів, оскільки представляла львівське

Історичне Товариство як регіональну організацію істориків, зорієнтовану, передусім, на дослідження минулого Галичини. Польські історики розрізняли старшу та молодшу генерації українських істориків. До старшої генерації галицьких істориків вони відносили, передусім, А.Петрушевича, О.Партицького, І.Шараневича, О.Огоновського, Ю.Целевича. Віддаючи належне самовідданості їх праці у царині досліджень минулого рідного краю, тон критики наукової продукції старшого покоління галицьких істориків з боку співпрацівників часопису був не стільки позитивним, скільки поблажливим. В загальних оцінках завжди вказувалось на застарілість методологічного та теоретичного інструментарію, котрий застосовували українські історики, що належали до минулої, напівпрофесійної та романтичної епохи в історичній думці⁵⁰.

На сторінках часопису зустрічаємо обговорення проблем, які піднімали у своїх працях українські дослідники, як то розташування міст Галичини, давня історія краю, епізоди з козацьких воєн, бібліографічні та джерелознавчі дослідження, розвідки, присвячені видатним особистостям, церковна історія, тощо. Так, археологічні розкопки, які у 1881 р. провадив І.Шараневич⁵¹, наприкінці ХІХ ст. поклали початок новій хвилі досліджень древньої княжої столиці – м. Галича. У часописі зустрічаємо огляд збірки А.Петрушевича, в якій він помістив велику кількість історичних, археологічних, географічних, етнографічних і лінгвістичних відомостей різного часу з даної проблеми⁵². А.Петрушевич був одним із перших українських археологів-аматорів, який порушив проблему історико-археологічних досліджень, спрямованих на встановлення локалізації Стародавнього Галича⁵³.

Робота з дослідження стародавньої історії Галичини О.Партицького була побудована на застосуванні не лише історико-географічних, а й етнографічних відомостей. Попри те, що критики відзначали застарілість теоретико-методологічного інструментарію цього історика, в їх представленні О.Партицький виступав як галицький послідовник А.Нарушевича та Й.Лелевеля, оскільки саме він значною мірою спричинився до появи у Галичині перших джерельних праць⁵⁴. Схожі оцінки наукових досліджень О.Партицького подавали й українські історики⁵⁵.

Окремим явищем в історії краєзнавчих досліджень стала поява перших наукових праць, присвячених особистостям видатних українців краю. Створені на основі документальних матеріалів, вони оцінювались польськими істориками достатньо об'єктивно. Однією з таких наукових робіт, присвячених особистості Олекси Довбуша та діяльності опришків у ХVІІІ ст., була праця Ю.Целевича. Ґрунтувалась вона на відомостях з карних книг міського суду Станіслава, парафіяльних книгах та фольклорних джерелах. Попри зауваги оглядачів "ІК" про те, що автор не використав деяких офіційних друкованих джерел, які могли позбавити працю нальоту романтичності, робота Ю.Целевича визнавалась відповідною вимогам наукового дослідження⁵⁶. Українські дослідники, зокрема, І.Франко у журналі "Зоря" у 1893 р. писав, "що праці покійного Ю.Целевича про опришківство на Покутті кинули багато світла на внутрішню історію нашого краю під кінець польського володіння, розвіяли чимало фікцій, та зате вказали нам їх фактичну основу і дали можливість контролювати те, що сам народ розповідає і співає про опришків"⁵⁷.

Докладну історію василіанського монастиря Скит Манявський, який відігравав видатну роль в історії Галицької Русі та прийнятті церковної унії, подав Ю.Целевич. Це був єдиний у межах тодішньої Польщі монастир, який після введення унії залишився православним. Першим, хто писав про історію монастиря, був І.Вагилевич (1848 р.), згодом до цієї теми звертався А.Петрушевич (1860 р.). Праця Ю.Целевича

поділяється на дві частини – історія від початків існування і до часу прийняття унії львівською дієцезією у 1700 р. та подальша історія до ліквідації монастиря у 1785 р. У рецензії на цю працю Л.Дзедзіцький детально переповів її зміст, відзначаючи, що автор використав усі доступні джерела, що стосувались Скиту та звертав увагу на чистоту мови дослідження. Разом з тим, висловлювалось побажання представлення історії Скиту на більш широкому цивілізаційному тлі, що дало б можливість краще зрозуміти та оцінити впливи та значення цього монастиря⁵⁸.

Гостро критикувались співпрацівниками часопису політично заангажовані праці українських істориків. Наприклад, через надмірну тенденційність оцінок та русофільські настрої критично була зустрінута праця А.Петрушевича “Зведений галицько-руський літопис”, яка містила матеріали з історії Галичини XVIII ст. Ф.Папе зазначав, що методика А.Петрушевича знаменує собою не лише повне зневажання об’єктивністю дослідження, а й науки взагалі. Він писав: “Оскільки ми бачимо такий поступ історичної науки, що самі уже не приховуємо прикрих для нас явищ, а з української сторони (Франко) спостерігаємо критику такого роду історіографії, то можна висловити сподівання, що цей голос є лише відгомоном епохи, яка минає”⁵⁹. Свою оцінку досліджень А.Петрушевича дав також М.Грушевський. Їх основною вадою, на його думку, було зловживання публіцистичним стилем та ненауковою мовою. М.Грушевський зазначав, що “лінгвістичні ненаукові елюкубрації зменшують наукову вартість дослідження, роблять його неудобочтимим”⁶⁰.

Якщо творчість старших представників української історіографії завжди оцінювалась дещо відсторонено – в контексті традиції та умов, в яких вони працювали, то доробок молодого покоління, озброєного тодішніми теоретико-методологічними новинками, завжди сприймався надзвичайно жваво та рефлексивно. Серед представників молодшої генерації української історіографії особливою прихильністю відгуків на шпальтах “ІК” користувалися праці найвидатніших українських учених зазначеного окресу – І.Франка та М.Грушевського. Так, високо оцінили оглядачі “ІК” дослідження М.Грушевського, покликане відтворити хронологію Галицько-волинського літопису, створеного на манер грецьких хронографів, без зазначення дат⁶¹. Відгукнувся “ІК” і на полеміку, яка розгорілась між М.Грушевським та І.Лінніченком стосовно автентичності грамот князя Лева Даниловича, у якій І.Лінніченко перейшов межі наукової коректності. М.Грушевський зазначав, що його опонент, замість того, щоб дати “уважний аналіз відомого матеріалу, або ретроспективне вивчення пізніших явищ”, перекидає його висловлювання, неточно перекладає фрази з української мови російською, підсміюється з українських слів⁶². Оглядач часопису Б.Барвінський всебічно висвітлив обставини полеміки і відзначив солідну аргументованість висновків М.Грушевського. Погоджуючись з позицією М.Грушевського, який наголошував на необхідності тактовного ведення наукової дискусії, рецензент нагадав йому його власні не надто коректні висловлювання на адресу А.Брікнера чи А.Левіцького⁶³. Взірцем створення бібліографічного дослідження, на думку оглядачів видання, стала тритомна праця І.Левіцького, присвячена галицько-руській бібліографії XIX ст., у якій автор ретельно зібрав усі найважливіші друки, що стосувались предмету і були опубліковані у Австро-Угорщині. Дана бібліографія не була результатом суто механічної діяльності, оскільки більш значні праці автор супроводжував власним коментарем та коротким змістом. Відзначалась чіткістю дослідницького метода автора, згідно з якою список усіх праць наводився у алфавітному та предметному порядку, а бібліографія кожного року була наведена окремо⁶⁴. З такими оцінками польських істориків зламу століть збігаються

оцінки сучасних дослідників історії галицького краєзнавства⁶⁵. Ґрунтовно опрацьованим дослідженням, здійсненим з “історичною фантазією”, представляв часопис “Матеріали до історії Галичини” С.Томашівського. Ця праця містила відомості про козацькі війни XVII ст., що складались з листів львівського райці С.Кушевича і літописних нотаток місцевих монастирів⁶⁶. Нерідко редакція часопису пропонувала українським історикам краєзнавчі праці на рецензування. Так, рецензентом тієї частини науково-популярного підручника з географії Русі Р.Заклинського, яка була присвячена Галичині, на сторінках “ІК” виступив І.Франко, відомий власними краєзнавчими дослідженнями та етнографічними пошуками. Він закидав автору змішування фізичної, історичної та етнічної географії, відзначав відсутність систематичності у дослідженні, звертав увагу на велику кількість фактологічних помилок та доповнення книги картою, що не мала практичного значення. У підсумку І.Франко зауважував, що нагромадження великої кількості різномірних матеріалів та замилювання предметом дослідження недостатньо для написання доброї праці⁶⁷.

Оглядачі часопису відзначали, що долаючи аматорство, на новий рівень почала виходити єврейські історичні студії. Прикладом слугувало ґрунтоване на архівних матеріалах дослідження М.Балабана, яке представляло історію львівських євреїв протягом XIX ст. Автор ретельно вивчив окремі питання з різних сфер суспільного життя євреїв, їх правового становища, стосунків з іншими народами, внутрішню соціальну ієрархію, адміністративний устрій та судочинство, які, на думку М.Шора, вплітались у логіку праці і були взаємопов’язані та доволі колоритно описані. Цю працю відзначили першою премією на конкурсі ім. Вавельберга у Львівському університеті, як взірцеву з царини досліджень такого типу⁶⁸. Критики відзначали фаховість опрацювання М.Вейсбергом великого пласту матеріалів з єврейської художньої літератури та публіцистики, що стало підставою висвітлення питань єврейської культури та протистояння різних культурних верств у Галичині XIX ст.⁶⁹

На сторінках часопису були присутні загально-інформативні дослідження описового характеру. Для визначення територіальних меж краю, що обіймає південно-західну Україну у стоках рік Дністер, Прут, Буг та Сян і кордони якого не зазнавали змін лише на півдні (Карпати), у регіональних дослідженнях використовувались різні історичні назви – Галичина, Червона, або Галицька Русь, Галицько-Карпатська Русь, Галицько-Володимирська Русь, Русь Галицька й Угорська, Гуцульщина. Незмінно високим був інтерес польської історіографії до історико-географічних знань та “землеописань” краю, специфіку яких значною мірою зумовлювали політичні та ідеологічні чинники. Так, історії Галичини в часи приєднання її до Австро-Угорської імперії було присвячено розвідку Л.Фінкеля. Предметом цього дослідження стали обставини створення “Меморіалу” А.Пергена – першого австро-угорського губернатора Галичини. Першочерговим завданням губернатора було інформування австрійської влади про потенціал новоприєднаного краю, про його історію, кордони, географічні особливості, міста та їх устрій, станові особливості населення, національні меншини, економічну специфіку, релігію тощо. Цей документ комплексного характеру, до створення якого залучили фахівців різних галузей знань, був першим дослідженням Галичини такого роду і його аналіз став цінним причинком з історії місцевого краєзнавства⁷⁰.

Як зразкову у галузі історичної географії, оглядачі “ІК” представляли монографію К.Фалкевича, що містила енциклопедичний опис топографії галицького краю та була відзначена на конкурсі ім. В.Дзедушицького⁷¹. Історія Червоної Русі А.Чоловського мала компіляційний характер і сприймалась критиками як така, що має не наукову,

а радше статистично-інформаційну ціль, зреалізовану через наведення обширної бібліографії предмету вивчення⁷².

Отже, краєзнавчі дослідження Галичини на сторінках “ІК” довоєнного періоду представлені як чисельними розвідками і джерелознавчими студіями, так і великою кількістю критичного матеріалу, що дозволяє трактувати часопис як важливе історіографічне джерело з даної проблематики. У цей час було здійснено чимало фундаментальних описів міст і сіл, упорядковано й опубліковано цінні документи з місцевих архівів, підготовлено енциклопедичні та інші довідкові видання, що знайшло своє відображення на сторінках часопису. Як один із перших польських професійних періодичних органів у галузі історії, “ІК” тривалий час слугував певним еталоном наукового рівня і спричинився до піднесення фаховості краєзнавчих досліджень. Відкритість часопису як наукового видання створила умови для співпраці з ним, не дивлячись на опозиційність поглядів, українських дослідників, основним критерієм якої була професійність здійснюваних досліджень. Загалом, краєзнавча діяльність, відображена на сторінках часопису наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., є свідченням того, що на зміну епосі краєзнавців-аматорів прийшов час утвердження наукових методів у регіональних дослідженнях.

Події війни загальмували дослідницький краєзнавчий рух у Галичині, але, зі стабілізацією політичної ситуації, спостерігається активізація діяльності як польських, так і українських дослідників, які гуртувались навколо різноманітних новопосталих товариств. У міжвоєнну добу краєзнавство, що перестало бути справою окремих учених та нечисленних аматорів, перетворилось у порівняно масовий, широко представлений у суспільстві рух, до якого активно долучались академічні історики. У цей період львівський відділ Польського Історичного Товариства (далі – ПІТ), продовжуючи довоєнні дослідницькі традиції, залишається найпотужнішою з усіх регіональних організацій на цих теренах. У той же час, на сторінках “ІК” спостерігається різке зменшення кількості звернень до краєзнавчої проблематики. Редакція зосереджується на розв’язанні ключових дослідницьких питань, оскільки часопис, по-перше, стає загальнопольським виданням і розширює тематичну й авторську географію; по-друге, з’являються спеціалізовані краєзнавчі видання (у 1928 р. почав виходити “Річник Товариства вивчення історії оборони Львова та Південно-східних воєводств” (редактор Є.Вавжковіч), у 1935 р. львівський відділ ПІТ приступив до видання власного краєзнавчого часопису “Червенська земля” (редакторами його були К.Гартлеб та К.Тишковський). На локальних проблемах зосереджувала свою увагу й Регіональна комісія, що існувала у рамках Дидактичної секції, якою керувала Є.Малечинська. Ця комісія займалась публікацією історичної бібліографії для Галичини та матеріалів і методичних вказівок для вивчення регіональної історії⁷³.

Краєзнавчі дослідження отримали у міжвоєнний період новий імпульс розвитку, оскільки стали “опорою” польських державних інтересів на Сході. Остаточна інкорпорація українських земель, із подальшим курсом офіційної влади на їх денаціоналізацію, поставила нові завдання перед представниками історичної науки обох націй. “ІК”, залишаючись відображенням актуального стану польської історіографії, приймав участь у дискусіях, які з особливою гостротою розгорілись навколо “проблемних” питань як давньої, так і сучасної історіографії Галичини. Особливої ваги, у контексті відродження польської державності, набули дослідження, присвячені історії населених пунктів Галичини, зокрема міст, з акцентом на їх виключно польську приналежність. Питанням, яке гостро обговорювалось, оскільки мало у собі політичний підтекст, було

питання східних кордонів Речі Посполитої. Члени Історичного Товариства виступили ініціаторами проведення у Львівському університеті засідання представників наукових товариств Львова у лютому 1918 р. для висловлення незгоди з умовами Брестського миру. Науковим обґрунтуванням мала слугувати доповідь С.Закшевського на тему: “Польсько-руський кордон в історичному навітленні”⁷⁴. Ілюстрацією офіційної позиції польської влади стосовно східних територій відродженої держави було рецензоване у на сторінках “ІК” дослідження “Історія східного кордону Речі Посполитої” Н.Лескі, в якому зміни московського кордону за часів Ягелонів доповнювалось картографічним матеріалом⁷⁵. Концепція інтегрального зв’язку Червоної Русі і Польщі, що домінувала у середовищі польських вчених, базувалась на ідеї відродження цих земель, пов’язаного з приходом сюди після татарського панування поляків. Такий погляд польських науковців на минуле Червоної Русі крізь призму історії Польщі відрізнявся від точки зору українських учених, для яких Галицька Русь виступала самостійним предметом. Проблема історичного розвитку українських земель в часи втрати ними незалежності досліджувалась у роботах Г.Пашкевича, присвячених вивченню державної політики останніх Галицько-Володимирських князів. Вивченням польсько-українських стосунків крізь призму відмінностей у руській політиці Лешка Білого і Конрада Мазовецького досліджував також Б.Влодарський⁷⁶.

Потреба наукового обґрунтування історичної приналежності населених пунктів Галичини до Польщі стимулювала розгортання великої кількості науково обґрунтованих урбаністичних досліджень з акцентом на їх виключно польську приналежність. Огляди такого типу досліджень широко представлені на шпальтах “ІК” у цей період. Як і наприкінці XIX ст., у міжвоєнну добу особливе місце у цих обговореннях посідав Львів, що здобув перше синтетичне дослідження власної історії – працю Ф.Папе “Нарис історії міста Львова”. Остання охоплювала великий період та супроводжувалась багатим ілюстративним матеріалом, через що отримала позитивні відгуки оглядачів часопису⁷⁷. Тоді ж з’явилася праця “Бібліографія історії міста Львова” Й.Скочека, в основі якої був рукопис С.Рахвала⁷⁸. Як тенденційну, представляли польські оглядачі працю українського історика М.Голубця “За український Львів”. Автор подав загальний образ політичної історії міста, стверджуючи, що “татари дали почин боротьби за український Львів, а згодом перейняли на себе їх роль наші західні сусіди поляки”⁷⁹. Історію привілеїв львівської шляхти надалі вивчав А.Прохаска⁸⁰. Історіографічним підсумком цього напрямку досліджень міжвоєнного періоду стала стаття Л.Харевічової, вміщена у додатку до “ІК” – журналі “Історично-дидактичні відомості” за 1929 рік – “Десятиліття досліджень над історією міста Львова”⁸¹. До питання історичної урбаністики звертались також інші польські історики. Так, Й.Зелінський у своїй праці підвів певні підсумки попередніх студій над історією міста Станіслава та вказав перспективи пошуків для подальших дослідників⁸². Детальний огляд найновіших монографій польських міст, який здійснила Л.Харевічова, було уміщено у часописі “ІК” за 1928 р. Авторка звертає увагу на дослідження А.Прохаски “Історія міста Стрия” (1926 р.), здійснене на широкому регіональному фоні із зазначенням географічних умов та особливостей соціальних стосунків у місті, а також на невеликі причинки з історії Самбора та Станіслава, створені відповідно Я.Ціхоцьким та Ч.Хованьцем⁸³.

Особливу прихильність оглядачів “ІК” здобули видавці джерельних матеріалів з історії міст Галичини. Так, надзвичайно прихильними були відзиви на праці знаного львівського архіваріуса К.Бадецького, під керівництвом якого реалізовувався проект створення каталогу львівського архіву за зразком каталогу краківського⁸⁴. Приязно

у науковому світі були зустрінуті та отримали схвальні відгуки редакційної колегії часопису публікації джерельних матеріалів з історії міст Самбора та Дрогобича, над якими працювали, відповідно, А.Дюрфлерувна та Г.Полачківна⁸⁵. Окрім критичних матеріалів, у часописі в рубриці “Miscellanea”, як і в попередній період, продовжували друкуватись невеликі джерельні причинки з місцевої історії⁸⁶. Співпрацівники часопису відзначали увагою едичію роботу А.Прохаски, Т.Длугоша та ін.⁸⁷.

Львів у міжвоєнний період став дослідницьким центром господарської історії, інтелектуальним осердям якого були А.Шелянговський та Ф.Буяк. У 20-х роках з’являються дослідження Л.Харевічової, в яких аналізується господарська діяльність русинів, вірмен та євреїв у XV-XVI ст. в умовах зростаючих правових обмежень. Авторка, провівши докладне дослідження, дійшла висновку, що ці обмеження не досягли своєї мети⁸⁸. Загалом, у концепції польської дослідниці Львів презентовано як важливий посередник у торговельних стосунках цивілізацій Сходу та Заходу. Організація торгівлі, становий поділ, рух товарів – це об’єкти дослідницької уваги авторки, які завдяки досконалому володінню методикою, знайшли надзвичайно ґрунтовне висвітлення⁸⁹. Продовження студій, започаткованих Л.Харевічовою, знаходимо у роботі С.Гошовського “Економічний розвиток Львова у 1772 – 1914 роках”, присвяченій аналізу господарської історії Львова як міста відкритого типу, а також вивченню впливу економічних, політичних та культурних чинників Сходу та Заходу на формування особливої соціально-національної атмосфери міста⁹⁰. На сторінках “ІК” здобули також жваве обговорення “Студії над історією торгівлі Бродів у 1773-1880 роках” Т.Лутмана, яке на третину складалося зі статистичних даних і, на думку рецензента, могло слугувати взірцем до такого типу досліджень⁹¹. Питанням господарського значення галицької землі й історії ремісництва присвячено дослідження П.Дамбовського та Й.Дікера⁹².

Складне переплетіння міжнаціональних стосунків у середньовічному Львові крізь призму еволюції польського права та прав різних національностей у місті, а також вплив юридичних норм на уклад життя його мешканців досліджували Ф.Персовський та В.Гейнош⁹³. Історією виникнення та діяльності галицьких сеймиків займались А.Прохаска та С.Среньовський⁹⁴.

Однією з центральних тем міжвоєнної польської історіографії була історія відродження Речі Посполитої, збройної боротьби за її землі та державну незалежність у новітні часи. Потреба цивілізаційного та історичного обґрунтування включення непольських етнічних територій до складу Другої Речі Посполитої ставила перед польською історичною наукою нові завдання. Для виваженого аналізу минулого та адекватної оцінки тогочасної ситуації було необхідно писати історію, базовану на науковому підході. Це, вочевидь, стосувалося й історії військових дій 1918-1920 рр.⁹⁵ Тому у вересні 1928 р. у Львові було створене “Товариство вивчення історії оборони Львова та Південно-східних воєводств”. “ІК” досить жваво відгукувався на ту видавничу діяльність, яку провадило Товариство. На його сторінках обговорювались публікації джерел до історії боротьби за Львів, матеріали до бібліографії історії оборони Львова і Південно-східних воєводств та збірки оригінальних документів 1917-1920 рр., що неоднозначно оцінювались українськими істориками⁹⁶.

Культурно-мистецька регіональна проблематика на сторінках “ІК” у міжвоєнний період представлена численними розвідками Я.Пташніка, Л.Харевічової, С.Лемпівського, покликаними показати цивілізаційне значення польської культури⁹⁷. У прихильно сприйнятій оглядачами часопису роботі М.Голубця “Українське малярство XVI-XVII ст. під покровом Ставропігії”, отримала продовження полеміка навколо питання про руське

церковне мистецтво, яку на межі століть розпочали В.Лозінський та М.Соколовський⁹⁸. Численними були дослідження історії місцевої архітектури, представлені роботами І.Зубрицького, Б.Януша, В.Жили, Я.Пйотровського. Архітектуру українських святинь досліджували О.Барвінський, І.Крип'якевич, В.Карпович⁹⁹.

Перетворення часопису "ІК" на офіційного речника польської історіографії у міжвоєнний період зумовило розгортання історичних досліджень у руслі офіційної політичної доктрини. Зорієнтованість держави на відстоювання прав поляків у межах давньої Речі Посполитої дала новий імпульс розвитку регіональних студій, які супроводжувались зростанням суспільного інтересу до здійснюваних досліджень та підвищенням їх фахового рівня. Зі здобуттям Польщею незалежності, потреба історичного самоутвердження трансформувалась у потребу цивілізаційного та історичного обґрунтування включення непольських етнічних територій до складу Другої Речі Посполитої, що реалізовувалось через провадження урбаністичних студій, дослідження історії східних кордонів, розробку соціально-економічної проблематики, яка стала візитною картою львівської історіографії міжвоєнної доби. Продовженням традицій дослідження регіону, закладених у попередній період існування "ІК", була увага до історії Львова, едиційна робота редакції, полем якої залишалась рубрика "Miscellanea" та реалізація критико-інформаційних завдань часопису у царині краєзнавства.

Отже, від початку свого заснування, часопис "ІК" виступав фаховою трибуною істориків-краєзнавців, що визначало специфіку відображених на його сторінках досліджень та інформаційно-критичних матеріалів і сприяло створенню наукових підвалин локальних студій не лише в польській, але й, почасти, в українській історичній науці. Особлива увага до минулого Червоної Русі, задекларована у статуті Історичного Товариства, сприяла інституціоналізації історико-краєзнавчих студій як окремого напрямку наукового пошуку. Універсальність характеру "ІК" у краєзнавчому вимірі виявлялася у різноманітності представленої проблематики, що охоплювала широкий спектр питань історії краю, котрі знайшли своє відображення в багатоманітних формах роботи часопису (статті, джерельні матеріали, публікації критико-рецензійного та полемічного характеру). Охоче співпрацюючи з істориками різних національних шкіл та обговорюючи суперечливі питання спільної історії, редакція часопису пропагувала національно коректну наукову політику у межах академічних парадигм. Таким чином, львівський період існування часопису є ілюстрацією загальної еволюції галицького краєзнавства крізь призму творчого доробку кількох поколінь дослідників, зосереджених навколо Історичного Товариства у Львові. А реконструювання таких значимих, але малознаних "рис обличчя" галицького краєзнавства, яким є доробок "ІК", сприяє не лише проясненню специфічних особливостей його розвитку, але й "збагачує розуміння своєрідності культурної ідентичності, яка у своїй основі є регіональною"¹⁰⁰.

¹ Бекетова В. Краєзнавча проблематика на сторінках журналу "Исторический вестник" // Студії з архівної справи та джерелознавства. – К., 2004. – Т.10. – С.62-66; Дроздовська О. Історія заснування й краєзнавчі студії журналу "Літопис Бойківщини" (Самбір, 1931-1939 рр.) // Там само. – С.66-69; Шевченко Н. Краєзнавчі матеріали на сторінках часопису "Жінка" (1935-1939 рр.) // Історичні пам'ятки Галичини. – Львів, 2005. – С. 134-144.

² Statut Towarzystwa Historycznego. – Lwów, 1886. – S. 1.

³ Козицький А.М. Український краєзнавчий рух у Галичині (1918-1939). Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 1996. – С.3-4.

⁴ Pap e F. Towarzystwo Historyczne 1886 – 1900 // KH. – 1937. – S. 3-18; Barwiński E. Towarzystwo Historyczne 1901 – 1914 // KH. – 1937. – S. 19-40; Modelski T. E. Towarzystwo Historyczne 1914 – 1924 // KH. – 1937. – S. 41-88.

⁵ Manteuffel T., Serejski M. Polskie Towarzystwo Historyczne (1886 – 1956) // Przegląd Historyczny. – 1957. – T. 48. – №1. – S. 3-23; Śreniowska K. Uwagi o nauce historycznej polskiej w latach 1887 – 1900 w świetle "Kwartalnika Historycznego" // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I. Nauki Humanistyczno-społeczne. Zeszyt 15. Historia. Łódź. 1960. – S. 153-163; Modelski T. E. Ze wspomnień i zapisek redaktora // KH. – 1963. – S. 599-606.

⁶ Maternicki J. Miejsce i rola "Kwartalnika Historycznego" w dziejach historiografii polskiej // KH. – 1988. – S. 3-20; Kondracki T. Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1918-1939. – Warszawa, 1988.

⁷ Czołowski A. Lwów za ruskich czasów // KH. – 1891. – S. 779-812.

⁸ Prochaska A. Konfederacya lwowska // KH. – 1892. – S. 728-780.

⁹ Finkel L. Napad tatarów na Lwów // KH. – 1890. – S. 458-493.

¹⁰ Morawski K.M. [Рец.:] Pawłowski B. Zajęcie Lwowa przez Austryę 1772 r. // KH. – 1912. – S. 185-188.

¹¹ Stebelski P. Lwów w 1848 roku // KH. – 1909. – S. 303-361, 507-564.

¹² Maternicki J. Miejsce i rola "Kwartalnika Historycznego" w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów, 1996. – S. 278.

¹³ Łoziński W. Przekupień Lwowski w XVII w. // KH. – 1888. – S. 355-380.

¹⁴ Antoniewicz J. [Рец.:] Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku // KH. – 1890. – S. 790-801.

¹⁵ Łoziński W. Leopolitana // KH. – 1890. – S. 437-457.

¹⁶ Kwiatkowski S. [Рец.:] Widman K. Archiwum miasta Lwowa // KH. – 1888. – S. 635-636.

¹⁷ Σ. [Рец.:] Jubilejne wydanie w pamiat 300-litniaho osnowanija lwowskocho stawropigijiskocho bratstwa. T.1 // KH. – 1887. – S. 599-604.

¹⁸ Fijałek J. [Рец.:] Worobkiewicz E. Die orthodox-orientalische Kirche in Lemberg // KH. – 1898. – S. 612-613.

¹⁹ Sawczyński H. [Рец.:] Szarłowski A. Stanisławów i powiat stanisławowski // KH. – 1888. – S. 658-659.

²⁰ Goyski M. [Рец.:] Gątkiewicz F. Archiwum miasta Drohobycza // KH. – 1908. – S. 107-112.

²¹ Fritz J. [Рец.:] Gątkiewicz F. Archiwum miasta Drohobycza // KH. – 1909. – S. 192-196.

²² L. F-l. [Рец.:] Bostel F. Z przeszłości Stryja i starostwa stryjskiego // KH. – 1887. – S. 357-358.

²³ Kalitowski E. [Рец.:] Lam J. Starożytny Dżwinograd // KH. – 1887. – S. 282-285.

²⁴ Czołowski A. [Рец.:] Pap e F. Skole i Tucholszczyzna // KH. – 1892. – S. 625-628.

²⁵ Dziedzicki L. [Рец.:] Budzynowski M. Kronika miasta Sambora // KH. – 1892. – S. 625.

²⁶ Papëe F. [Рец.:] Uranowicz Z. Przywileje miasta Złoczowa // KH. – 1896. – S. 809-810.

²⁷ Papëe F. [Рец.:] Udziela M. Janów pod względem historycznym i jako latowisko przyszłości; Schnür-Pepłowski S. Janów pod Lwowem // KH. – 1898. – S. 137-139.

²⁸ Romer E. [Рец.:] Siminginowicz A. Das Pruththal in Galizien und in der Bukowina // KH. – 1898. – S. 130-131.

²⁹ Kowalczyk M. [Рец.:] Łuszczkiewicz W. Reszty zamku Herburta pod Dobromilem. Studium architektoniczne // KH. – 1894. – S. 282-283.

³⁰ Loret M. [Рец.:] Zajązkowski J. Węgrzyński W. Album starych warowni polskich w Zachodniej Galicyi // KH. – 1906. – S. 327-328.

- ³¹ Prochaska A. Nowsze poglądy na stosunki wewnętrzne Rusi w XV w. // KH. – 1895. – S. 23-42.
- ³² Starzyński S. Kilka słów o Stanach galicyjskich // KH. – 1906. – S. 166-224.
- ³³ Bujak F. Austriacka polityka handlowa względem Galicji w latach 1772-1790 // KH. – 1916. – S. 343-356.
- ³⁴ Liske X. Kilka uwag o sądownictwie czerwonoruskim // KH. – 1888. – S. 388-399.
- ³⁵ Prochaska A. [Рец.:] Rundstein S. Ludność wieśniacza ziemi halickiej w wieku XV // KH. – 1907. – S. 130-133.
- ³⁶ Till E. [Рец.:] Wawel J. Początkowe sądownictwo austriackie w Galicji // KH. – 1898. – S. 959-961.
- ³⁷ Łoziński B. [Рец.:] Z czasów nowicyatu administracyjnego Galicji // KH. – 1907. – S. 105-116, 411-440.
- ³⁸ Prochaska A. [Рец.:] Kaindl R. Beiträge zur Geschichte des deutschen rechtens in Galazien // KH. – 1912. – S. 505-506.
- ³⁹ Łoziński B. Początki ery józefińskiej w Galicji // KH. – 1910. – S. 163-206.
- ⁴⁰ Łoziński B. [Рец.:] Terszakowiec M. Materiały i zamiatki do historii nacionalnoho wiodrodzenia hałyckoj Rusi w 1830 ta 1840 rr. // KH. – 1909. – S. 240-250.
- ⁴¹ Łoziński B. [Рец.:] Bobrzyński M., Jarowski W., Milewski J. Z dziejów odrodzenia politycznego Galicji // KH. – 1905. – S. 647-649.
- ⁴² Prochaska A. Akt graniczny czerwono-ruski z 1353 r. // KH. – 1896. – S. 813-816.
- ⁴³ Prochaska A. Dokument graniczny Czerwono-Ruski z 1352 r. // KH. – 1900. – S. 51-54.
- ⁴⁴ Sygma (Łoziński W.) Malarstwo Cerkiewne na Rusi // KH. – 1887. – S. 149-209.
- ⁴⁵ Świekowski E. [Рец.:] Mokłowski K., Sokołowski M. Do dziejów architektury cerkiewnej na Rusi Czerwonej // KH. – 1908. – S. 407-409.
- ⁴⁶ Świekowski E. [Рец.:] Bostel F. Przyczynek do dziejów restauracji katedry lwowskiej w XVIII w. // KH. – 1908. – S. 409-411.
- ⁴⁷ Z.Y. [Рец.:] Łoziński W. Lwów starożytny. Kartki z historii sztuki i obyczajów. 1. Złotnictwo w dawnych wiekach (1384-1684) // KH. – 1889. – S. 728-731.
- ⁴⁸ Lepszy L. [Рец.:] Łoziński W. Ormiański epilog lwowskiej sztuki złotniczej // KH. – 1903. – S. 63-65.
- ⁴⁹ Lepszy L. [Рец.:] Bostel F. Przyczynki do dziejów złotnictwa lwowskiego w XVI i XVII w. // KH. – 1892. – S. 126-132.
- ⁵⁰ Тельвак В. Українська історична наука на сторінках часопису “Kwartalnik Historyczny” (до 1914р.) // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. T.III. – Rzeszów, 2005. – S. 245.
- ⁵¹ Див дет.: Борчук С., Гаврилів Б., Грабовецький В. Історико-краєзнавчі дослідження Ісидора Шараневича. – Івано-Франківськ, 1997.
- ⁵² Czołowski A. [Рец.:] Petruszewycz A.S. Krytyko-istoryczeskija razsuzdenja o naddnistrjańskom horodi Hałyczy i jeho dostopamiatnostiach // KH. – 1889. – S. 745-751.
- ⁵³ Див дет.: Гаврилів Б., Педич В. Стародавній Галич в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX ст. – Івано-Франківськ, 1997.
- ⁵⁴ Kocowski W. [Рец.:] Partyckij O. Starynna istoryja Hałyczyny // KH. – 1896. – S. 682-685.
- ⁵⁵ Грушевський М. [Рец.:] Партицький О. Старинна історія Галичини // Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1895. – T.V. – С. 3-5.
- ⁵⁶ Bostel F. [Рец.:] Celewicz J. O Oleksie Dowbuszczuku, jego popszednikach i następach // KH. – 1887. – S. 882-884.

⁵⁷ Цит за: Гаврилів Б. Галицьке краєзнавство XIX – початку XX ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С.69.

⁵⁸ Dziedzicki L. [Рец.:] Celewycz J. Istorja Skitu Maniawskocho wraz zbirnykom hramot, łystiw i dejakich sudowych dokumentiw dotycznich toho monastyria // КН. – 1887. – С. 621-627.

⁵⁹ Pap e F.[Рец.:] Petruszewycz A.S. Swodnaja hałyczsko-russkaja litopys. Cz.II. 1772-1800 // КН. – 1890. – С. 184-187.

⁶⁰ Грушевський М. [Рец. на:] Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова...написал А.С.Петрушевич // Записки наукового товариства імені Т.Шевченка. – 1900. – Т. XXXVII. – С.10-12.

⁶¹ Barwiński B.[Рец.:] Hruszewskij J. Chorologia podij hałycko-wołyńskoj litopysy // КН. – 1909. – С. 199-200.

⁶² Грушевський М. Еще о грамотах кн. Льва Галицкого (По поводу статьи проф. Линниченка) // Известия ОРЯ и СИАИ. – СПб, 1904. – Т.IX. – Кн. 4. – С.268-283.

⁶³ Barwiński B. [Рец.:] Hruszewskij M. Czy majemo autentyczni hramoty kн. Lwa?; Linniczenko I. Gramoty galickawo kniazia Lwa i znaczenie podłożnych dokumentow kak istoriczeskich istocznikow; Hruszewskij M. Jeszcze o gramotach kн. Lwa galickawo. Po powodu statji prof. Linniczenka // КН. – 1909. – С. 197-199.

⁶⁴ Kalitowski E. [Рец.:] Lewicki I. Hałycko-ruskaja bibliografia XIX stolitija z uwzgladnieniem izdanij, pojawywszych sia w Uhorszczynie i Bukowynie // КН. – 1892. – С. 139-141.

⁶⁵ Див дет.: Дашкевич Я. Матеріали І.О.Левицького як джерело для біографічного словника // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1966. – С. 35-53; Гаврилів Б. Галицьке краєзнавство XIX – початку XX ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С.11-12.

⁶⁶ Rawita Gawroński F. [Рец.:] Żereła do istorii Ukrainy-Rusi. T.IV. Materiały do istorii Hałyczyny, zibraw i uporiadkowaw S. Tomaszewskij // КН. – 1915. – С. 358-365.

⁶⁷ Franko I. [Рец.:] Заклинський Р. Географія Русі. Ч.1. Русь галицька, буковинська і угорська // КН. – 1888. – С. 275-276.

⁶⁸ Schorr M. [Рец.:] Balaban M. Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w. // КН. – 1907. – С. 545-553.

⁶⁹ Schorr M.[Рец.:] Weissberg M. Die neuhebräische Aufklärungsliteratur in Galizien // КН. – 1900. – С. 490-493.

⁷⁰ Finkel L. Memoriał Antoniego hr. Pergena, pierwszego gubernatora Galicyi, o stanie kraju // КН. – 1900. – С. 24-43.

⁷¹ Romer E. [Рец.:] Falkiewicz K. Monografia powiatu Gródeckiego // КН. – 1898. – С. 131-133.

⁷² . [Рец.:] Czołowski A. Ruś Czerwona // КН. – 1887. – С. 604-605.

⁷³ Sprawozdanie z działalności Oddziału Lwowskiego Polskiego Towarzystwa Historycznego // КН. – 1933. С. – 322-336.

⁷⁴ Modelski. T.E. Towarzystwo Historyczne 1914-1924 // КН. – 1937. – С. 56.

⁷⁵ Zajączkowski S. [Рец.:] Leski N. Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej // КН. – 1923. – С. 222-225.

⁷⁶ Zajączkowski S. [Рец.:] Paszkiewicz H. Ze studjów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława Jerzego // КН. – 1925. – С. 109-113; Zajączkowski S. [Рец.:] Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego // КН. – 1925. – С. 530-534; Paszkiewicz H. [Рец.:] Włodarski B. Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich // КН. – 1938. – С. 257-258.

⁷⁷ Zajączkowski S. [Рец.:] Pap e F. Historia miasta Lwowa w zarysie // КН. – 1924.- С. 498.

⁷⁸ Skoczek J. Dotychczasowy stan badań nad historją Lwowa // КН. – 1925. – С. 336-350.

⁷⁹ Charewiczowa Ł. Dziesięciolecie badań nad dziejami miasta Lwowa // КН. – 1929. – С. 118.

- ⁸⁰ Rachwał S. [Рец.:] Prohaska A. Lwów a szlachta // KH. – 1920. – S. 151-153.
- ⁸¹ Charewiczowa Ł. Dziesięciolecie badań nad dziejami miasta Lwowa // KH. – 1929. – S. 115-136.
- ⁸² Zieliński J. Z badań nad historią Stanisławowa // WH. – 1931. – S. 112-117.
- ⁸³ Charewiczowa Ł. Przegląd nowszych monografij miast polskich // KH. – 1928. – S. 391-403.
- ⁸⁴ Niwiński M. [Рец.:] Badecki K. Archiwum akt dawnych miasta Lwowa // KH. – 1935. – S. 629-631.
- ⁸⁵ Karwasińska J. [Рец.:] Materjały do historii miasta Sambora 1390-1795 // KH. – 1936. – S. 263-266; Adamus J. [Рец.:] Księga radziecka miasta Drohobycza 1542-1563 // KH. – 1936. – S. 275-277.
- ⁸⁶ Przyczynek do dziejów papiernictwa lwowskiego, przez A. Jędrzejowską // KH. – 1923. – S. 129-134; Dokumenty objaśniające Quadragintavirat w Krakowie i we Lwowie, przez J. Ptaśnika // KH. – 1925. – S. 315-317; Zaginione księgi średniowiecznego Lwowa, przez K. Badeckiego // KH. – 1927. – S. 519-529; Dwa dokumenty Jana III dla Bonifratrów we Lwowie, przez K. Lewickiego // KH. – 1933. – S. 212-214.
- ⁸⁷ Konopczyński W. [Рец.:] Prochaska A. Lauda sejmikowe halickie // KH. – 1938. – S. 715-717; Glemma T. [Рец.:] Długocz T. Relacje archybiskupów lwowskich 1595-1794 // KH. – 1939. – S. 306-308.
- ⁸⁸ Charewiczowa Ł. Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatycznych i żydów we Lwowie XV i XVI wieku // KH. – 1925. – S. 193-227.
- ⁸⁹ Rosenberg M. [Рец.:] Charewiczowa Ł. Handel średniowiecznego Lwowa // KH. – 1927. – S. 158-160.
- ⁹⁰ Tyrowicz M. [Рец.:] Hoszowski S. Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772-1914 // KH. – 1936. – S. 519-523.
- ⁹¹ Adamczyk W. [Рец.:] Lutman T. Studia nad dziejami handlu Brodów w latach 1773-1880 // KH. – 1938. – S. 100-102.
- ⁹² Miskówna W. [Рец.:] Dąbkowski P. Stosunki gospodarcze ziemi halickiej w XV wieku // KH. – 1929. – S. 40-41; Turska J. [Рец.:] Dicker J. Górnictwo na Rusi Halickiej w XV i w pierwszej połowie XVI w. // KH. – 1924. – S. 114-118.
- ⁹³ Werchracki R. [Рец.:] Persowski F. Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem, wołoskiem w ziemi lwowskiej // KH. – 1930. – S. 246-248; Hejnosz W. Sprawa niewoli w lwowskim Statucie ormiańskim // KH. – 1932. – S. 321-343.
- ⁹⁴ Konopczyński W. [Рец.:] Lauda sejmikowe halickie. T.I, 1575-1695, wyd. A. Prochaska // KH. – 1938. – S. 715-718; Sobociński W. [Рец.:] Sreniowski S. Organizacja sejmiku halickiego // KH. – 1938. – S. 718-720.
- ⁹⁵ Див. докл.: Павлишин О. Товариство вивчення історії оборони Львова та південно-східних воєводств: структура та діяльність (1928-1939) // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – T.2. – Rzeszów, 2003. – С. 376.
- ⁹⁶ Skałkowski A. [Рец.:] Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918, T.1 // KH. – 1933. – S. 227; Skałkowski A. [Рец.:] Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918, T.2 // KH. – 1936, S. 545; Modelski T. [Рец.:] Skrzypek J. Materiały do bibliografji historii obrony Lwowa i województw południowo-wschodnich // KH. – 1936. – S. 733.
- ⁹⁷ Ptaśnik J. Lwowianie w Nacii Polskiej w Padwie // KH. – 1923. – S. 346-383; Charewiczowa Ł. Dziesięciolecie badań nad dziejami miasta Lwowa // KH. – 1929. – S. 127-128; Lempicki S., Hartleb K. Historia kultury // KH. – 1937. – S. 443.
- ⁹⁸ Charewiczowa Ł. Dziesięciolecie badań nad dziejami miasta Lwowa // KH. – 1929. – S. 127-128.
- ⁹⁹ Charewiczowa Ł. Dziesięciolecie badań nad dziejami miasta Lwowa // KH. – 1929. – S. 128-131.

¹⁰⁰ Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. – К., 2001. – С. 186.

Лідія Лазурко.

**Галицьке краєзнавство на сторінках часопису “Історичний кварталник”
(Львівський період).**

Стаття присвячується вивченню краєзнавчих досліджень кінця XIX – першої половини XX ст., представлених на сторінках польського часопису “ІК”. З’ясовується внесок дослідників, зосереджених навколо Польського Історичного Товариства у Львові, у розвиток галицької регіоналістики. Аналізуються пріоритетні напрямки краєзнавчих зацікавлень часопису, форми та методи його діяльності у цій галузі.

Lidia Lazurko.

Regional Researches in Galicia

as Presented by Historical Quarterly (L’viv period).

The article deals with the regional studies of the late XIXth – in the early XXth century as the Polish historical magazine Historical Quarterly. In the article determined the contribution of the researchers concentrated around of the L’viv Historical Society in development of regional researches in Galicia. It has been defined the priorities in regional interests of a magazine as well as analyzed the main forms and methods of its activity in this branch.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ М.МІХНОВСЬКОГО В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УНП

Розвиток політичної думки в Україні з середини ХІХ ст. показав, що вже сформувався і наявно існував український національний рух, однак він був дуже слабким з причини відсутності чіткої національної ідеології. У 90-х роках ХІХ ст. виникає альтернатива українофільству і соціалізму – націоналізм, який здобув визнання не лише галицько-української громадськості, але й охопив радикально налаштованих молодих студентів Наддніпрянщини. Закономірно, що їхні прагнення та настрої відповідним чином відбивалися на розвитку національного руху і здобутках у національній справі.

Революційні настрої наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. поступово охопили всі верстви суспільства¹, яке відчуло потребу організуватись у політичну формацію. Політичні партії в Східній Україні виникли і змогли поширити свої ідеї національних домагань завдяки наявності відповідних соціально-економічних, ідейних і організаційних передумов, а їх формування стало закономірним результатом діалектично-поступового розвитку українського національного відродження, починаючи з кінця ХVІІІ ст. і завершуючи початком ХХ ст.

З виникненням українських партій в Наддніпрянській Україні національні змагання українців у складі Російської імперії набули якісно нових рис, оскільки відбулося поєднання політичних і культурних засад українського руху, а ідея національного відродження знайшла своє вираження у програмах та діяльності українських політичних партій, що діяли на початку ХХ ст. Більшість з них сформувалась на основі двох базових організацій: Революційної української партії та Всеукраїнської безпартійної загальної організації. Так, на основі РУП сформувались НУП (1902 р.) – перша українська націоналістична партія, і УСДРП (1905 р.), а на базі Всеукраїнської безпартійної загальної організації – УДП, УРП, УРРП². Поступово, в міру їхнього організаційно-політичного відокремлення і дозрівання, формувався конкретний вектор політичної орієнтації партій та їх програмних вимог, включаючи національні.

Виразником і одним з активних речників самостійницької течії українського національного руху кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. був Микола Іванович Міхновський, продовжувач старовинного роду Міхновських, корені якого простежуються ще з ХVІІ ст. де плекалася повага до славного і трагічного минулого України³. Зі студентських років включившись в громадсько-політичне життя, Міхновський приєднався до українофілів, хоча жоден з них, навіть найавторитетніший на той час письменник Олександр Кониський, не став його духовним орієнтиром, скільки відкидав аполітизм і поміркованість, які десятиліттями плекалися в українофільських громадах. “Я запевнився, що нема другої путі до загального добра, як освіта народу, разом з нею моральне виховання: досягти свого можна лишень школою, книжкою, проповіддю на народній мові і приміром життя. Іти сією стежкою – і значить бути українофілом...”⁴, – з цим твердим переконанням О.Кониського, яке відображало пануючі серед українофілів настрої, молодий М.Міхновський не міг погодитися. Його ідеалом з дитинства був пророк національного відродження Т.Г.Шевченко, у творчості якого він вбачав прямий заклик

до боротьби за самостійність України. Остаточні погляди радикально налаштованого молодого студента сформувалися під впливом таємної студентської організації “Братство тарасівців”, яка оголосила своєю метою здобуття національної свободи, побудови власної державності, активним членом її Міхновський став у 1891 р. Тарасівці склали свою програму, яка була надрукована у 1893 р. у Львові. Обстоюючи повну автономію України, вони наголошували, що “Україна була, єсть і буде завсіди окремою нацією”. “Україна під гнетом; і після закону людської психології вона підіймає свій національний прапор. Тим ми як діти України, як сини свого народу – єсьмо націоналами і перед цим дбаємо про те, щоб дати своєму народові волю національну”⁵. У Києві М.Міхновський утворює найчисленнішу групу тарасівців, яка проводила агітацію серед студентства. У 1892 р. під його головуванням відбувається таємний з’їзд організації, але в 1893 р. поліції вдалося розкрити “Братство тарасівців”, і після арештів воно припинило існування. Щоб уникнути арешту і заслання, оскільки у поліції М.Міхновський був на особливому рахунку, він у 1899 р. переїжджає з Києва до Харкова і надовго зв’язує з ним свою долю.

Швидко здобувши авторитет серед української громадськості міста, Міхновський на початку 1900 р. разом із харківською студентською громадою влаштував концерт, присвячений столітньому ювілею поеми І.П.Котляревського “Енеїда”. 19 лютого того ж року він виступив перед учасниками шевченківського свята, організованого нелегальною полтавською студентською громадою, заявивши про необхідність збройної боротьби за права українського народу. Через тиждень, 26 лютого, з подібною промовою М.Міхновський виступив на шевченківському святі у Харкові. Промовець розраховував на молодіжну аудиторію, намагаючись вирвати її з-під впливу аполітичних українофілів. Його розрахунок виправдався. Про промову М.Міхновського в Полтаві і Харкові заговорили у всіх українських громадах.

Саме у цей час, на початку лютого, за ініціативою чотирьох харківських студентів Д.Антоновича, Б.Камінського, Л.Мацієвича і М.Русова було прийняте рішення про утворення Револуційної української партії (РУП), що стала першою на Наддніпрянщині політичною партією. Провідники нової партії змушені були шукати програмні основи своєї організації і звернулися до харківського адвоката М.Міхновського з пропозицією розробити проект нової програми. Міхновський, сам завзятий націоналіст, узагальнив свої ідеї в окремій брошурі, написав “програму”, власне декларацію, що була видана за допомогою членів УСДП Галичини Є.Косевича і В.Старосольського у Львові в середині 1900 р. під назвою “Самостійна Україна” у кількості 1 тис. примірників⁶.

У брошурі М.Міхновського нічого не говорилося про внутрішній лад, устрій самостійної України, що викликало незадоволення тієї частини партійців, які першочергову увагу приділяли соціально-економічним проблемам. Тим більше, що соціальний аспект ще від часів кирило-мефодіївців посідав значне місце в ідеології українського визвольного руху. А наприкінці XIX ст. протест проти соціального поневолення почав набувати все більше і більше радикально-соціалітичного вигляду, оскільки різноманітні соціалістичні вчення, насамперед марксизм, здобували зростаюче визнання і популярність серед української інтелігенції, в першу чергу серед молоді. З іншого боку, на світогляд української інтелігенції здійснювала свій вплив і теоретична спадщина “Братства тарасівців”, викладена в “Декларації віри молодих українців”. У цьому документі здобуття національної волі пов’язувалося з вирішенням соціальних проблем (аграрного питання, робітничого та ін.) на користь трудящих⁷. Брошура М.Міхновського не враховувала необхідності поєднання національних і со-

ціально-економічних вимог. Львівський молодіжний журнал “Молода Україна”, який в цілому підтримував заклик до самостійності, відзначив, що у змальованій автором “Самостійної України” незалежній державі “не зігріється жоден селянин. Така Україна хороша хіба що для українського панства та інтелігенції”⁸.

Звичайно, гасло відкритої боротьби за самостійну Україну було важливим, оскільки самостійність була і є передумовою вільного розвитку українського народу. Але з погляду політичного, брошура “Самостійна Україна” не була в повному розумінні програмою, бо питання тактики і стратегії політичної боротьби окреслені в ній дуже побіжно⁹. Це був радше крик наболілого серця національно свідомого українця. Як згадує В.Андрієвський, “Самостійна Україна” палила мозок, від неї в мене кипіла кров”¹⁰. “Назріла пора, щоб з площини думок український націоналізм вийшов у дію. Духовно політичній основі під революційні дії націоналізму завдячуємо головню провідній постаті українського національно-політичного відродження – Миколі Міхновському”¹¹.

Публікація брошури М.Міхновського викликала ряд суперечливих відгуків і рецензій сучасників. Своєрідною рецензією на цю програму був коментар Степана Томашівського: “Вже сам заголовок твердить ціль і характер брошури. Могутній національний рух ХІХ ст. не минув і нас і скристалізувався в ідеалі Самостійної України. Ідея як така природна, як і кожна з поміж великих гуманних ідей в історії людства у всіх часах”¹².

Наприкінці 1901 – на початку 1902 рр. під керівництвом Міхновського постала політична організація прибічників незалежної України – Українська народна партія (УНП).

В інформації щодо коренів і бази формування УНП існують діаметрально протилежні погляди. Переважна більшість дослідників вважає, що УНП утворилася внаслідок виходу з РУП влітку 1902 р. націоналістичних самостійницьких елементів, які об’єдналися в політичну організацію під зверхністю М.Міхновського¹³. Цей погляд домінував у радянській історіографії. Ще в кінці 1940-х – середині 1950-х років Ф.Є.Лось та А.М. Іванов зазначали, що першим відокремилось від РУП саме “націоналістичне крило” в особі Української народної партії, котру вони вважали шовіністичною¹⁴. На сучасному етапі історіографії стверджується думка, що УНП виникла на власній ідейній та організаційній основі¹⁵, оскільки вже наприкінці жовтня 1902 р. серед адвокатів Харкова поширювалися “10 заповідей УНП”. А РУП на той час перебувала ще на самостійницьких позиціях¹⁶. Очевидно, цих доказів недостатньо для категоричного висновку про самостійну і організаційну основу УНП. Щодо ідейних основ УНП, то необхідно зазначити, що вони були сформульовані тим же М.Міхновським ще до утворення партії і взяті на озброєння національно-радикальною течією РУП самостійницького спрямування.

Міхновський став вождем і головним ідеологом УНП, автором майже усіх її видань. Це була виразно націоналістична група. Одномудцями Міхновського були брати О. і С.Макаренки, брати В. і М.Шемети, брати В. і Г.Шевченки, М.Біленький та Є.Любаревський-Письменний. Їм співчував О.Степаненко. Як і інші українські політичні організації, УНП хотіла знайти прихильників серед робітників і селян. Головною метою УНП було відірвання України від Росії. Ця партія, як і інші партії Наддніпрянщини, заснувала була своє видавництво за кордоном (у Чернівцях та у Львові)¹⁷. Свого часу О.Лотоцький та М.Голубець характеризували позицію УНП як

таку, що відтворювала глибинні інтереси широких народних мас в плані виборювання української державної самостійності¹⁸.

Перші роки існування Української народної партії – період найбільш плідної теоретичної роботи М.Міхновського. Це була відчайдушна спроба повести національно-визвольний рух українського народу по шляху самостійництва. У 1902-1904 рр. написані відозви і прокламації: “Робітницька справа в програмі УНП”, “Справа української інтелігенції в програмі УНП”, “Робітницьке свято Першого Травня”, “Десять заповідей УНП”. Зміст цих видань узагальнено в програмі партії, виданій 1906 р. у Львові. Програмні документи УНП складають цілий етап у розвитку української політичної думки. Борючись з так званим масовим соціалістичним москвофільством української інтелігенції у визвольному русі, М.Міхновський затаврував хворобу національної неповноцінності, роздвоєності українського освіченого суспільства, критикуючи перевертнів малоросів, проповідував радикальні націоналістичні ідеї. Досить звернутися до брошури “Робітницька справа у програмі Української народної партії”. У ній, зокрема, стверджувалося: “...Організування усіх українських робітників в одну національну армію з метою вигнання з України усіх зайд, хто б вони не були, і захоплення в свої руки усієї промисловості, націоналізація її чи шляхом права, чи шляхом примусу – се становить ціль української народної партії в сфері робітницького питання, яка всюди і завжди тримається сього правила. Україна з її добрими тільки для українців, а не для чужинців”¹⁹. Міхновський у своїй брошурі відкидає марксистський заклик “Пролетарі усіх країн, єднайтеся!” вихолячи з того, що “робітницький рух нині вступив у нову фазу свого розвою: він став із космополітичного національним”, і протиставляє свій: “Робітники поневолених націй, єднайтеся для спільної боротьби за свої національно-політичні, духовні й екологічні інтереси проти пануючих націй, під умовою обопільного признання своїх національних прав”. М.Міхновський попереджував, що становище робітників України не покращиться після перемоги в Росії її пролетаріату. “Горе тій поневоленій нації, – застерігав він, – що дочекається панування демократизованої нації”²⁰.

Великого розголосу набув твір М.Міхновського – своєрідний маніфест, катехизис самостійників – “Десять заповідей УНП”, написаний у 1903 р. і широко відомий в Україні і за кордоном.

Політичні погляди автора “Заповідей” відображали націоналістичну ідеологію всієї партії: “1. Одна, єдина, нероздільна від Карпатів аж до Кавказу, самостійна, вільна демократична Україна – республіка робочих людей – от се національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилась на світ на те, щоб здійснити свій ідеал.

2. Усі люди твої брати, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди суть вороги нашого народу, аж поки вони панують над нами і визискують нас.

3. Україна для українців. Отже вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів.

4. Усюди і за всі годи вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців гнобителів.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народу і тобі.

6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів.

7. Не зробишся перевертнем-відступником.

8. Не обкрадай власного свого народу, працюючи на ворогів України.

9. Допомагай своєму землякові наперед усіх. Держись купи.

10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть твоїми ворогами. Не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили і відваги, не дій у купі з гнобителями нашими, бо ти зрадник будеш”²¹.

Попри утопізм цих ідей, “Декалог” М.Міхновського був кроком уперед в розвитку національної думки, відбивав психологію людей, які перебували в стані важкої і тривалої боротьби за своє існування як представників окремої нації з давньою і славною історією. “Ми боремося проти чужинців не тому, що вони чужинці, а тому, що вони експлуататори”, – пояснював свою позицію М.Міхновський²².

“Десять заповідей УНП” – один з найгостріших документів самостійницького руху в Україні, написаних М.Міхновським. Цей документ зазнав найжорстокішої критики з боку політичних противників УНП. Справді, ряд положень “Заповідей” відображали явно викривлене світосприймання, і їх можна характеризувати як націонал-шовінізм і расизм. Слід зауважити, що “Декалог” вплинув на пізнішу оцінку всієї діяльності М.Міхновського, бо всі інші документи розглядалися крізь призму цих “заповідей”. Такої точки зору дотримувалась значна частина сучасників. С.Петлюра в своєму огляді “З українського життя” писав: “Вже від початку свого заснування УНП виявила себе в своїх програмових-партійних виданнях як партія націоналістична з усіма негативними шовіністичними рисами національної обмеженості і вузькості. Резолюції партії по різних питаннях українського життя і загальна тенденція усіх літературних видань її відзначалась часто нетолерантністю, а то й чистою ворожнечею”²³. Самі ж члени УНП, пояснюючи свою провідну тезу “Україна – для українців”, обґрунтовували її не чим іншим, як тільки правом української національної спільноти вільно господарювати на своїй землі, вести боротьбу проти російських чи зрусіфікованих урядовців, поміщиків чи капіталістів різних національностей, які експлуатують український народ, прагнуть зрусіфікувати його, позбавити національних коренів. Таким чином, “Десять заповідей УНП” були спрямовані тільки проти чужинців-експлуататорів та тих, хто прагнув зденационалізувати українців.

Але переважна більшість опонентів УНП продовжувала негативно оцінювати теоретичні орієнтири і практичну діяльність М.Міхновського і партії. Уже згаданий раніше один із лідерів українських соціал-демократів С.Петлюра застерігав українську громадськість від шкідливого і небезпечного впливу УНП, “практична діяльність котрої утворюватиме вдячний ґрунт для зросту серед українського населення таких несимпатичних явищ, як антисемітизм, русофобія і навіть людодержство до інших національних елементів України”²⁴. Однак, варто зауважити, що максималізм М.Міхновського примушував українські політичні партії постійно тримати в полі зору національне питання. Після критичних оцінок “Заповідей” М.Міхновський вносить до своїх наступних програмових розробок деякі соціалістичні елементи, щоб інтегруватись в політичне життя України. Як про це згадував член УНП С.Шемер, “ця гра в соціалізм була досить несерйозною демагогією, якою Міхновський, доведений до страшної розпуки невдалими спробами захопити українською національно-самостійною ідеєю ширші кола активної молоді, намагається своєї мети під покришкою соціалізму таки досягнути”²⁵.

З урахуванням нових тенденцій М.Міхновський у 1906 р. опублікував програму УНП. “УНП, – зазначалося у програмі, – визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправ’я, сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і пануванні”. Відповідно до цього, УНП оголосила себе партією “робітничкої маси українського

народу..., українського міського пролетаріату”²⁶. Вирішення соціально-економічних питань було тісно пов’язане з національним, оскільки звільнення поневолених націй у всьому світі розглядалося як найважливіша передумова розв’язання соціальних питань. “Розв’язання національного питання, – підкреслювалося в програмі партії, – єсть тим кроком, через який народи вступають в чистий святий храм соціалістичного устрою, де не буде ані насилля, ані гніту, ані визиску, де буде вільна праця вільних людей”²⁷. Отже, М.Міхновський, віддаючи належну данину тодішньому захопленню соціалістичним устроєм, ставив завдання партії на чітко національні основи. Розв’язання в соціалістичному напрямі соціально-економічних питань може бути здійснене з користю для даного народу лише тоді, коли цей народ матиме свою власну самостійну державу. А тому найважливішою передумовою, був переконаний М.Міхновський, для будівництва українськими робітниками і селянами соціалістичного економічного ладу є здобуття вільної, самостійної Української Держави.

Розуміючи вороже ставлення до його ідей з боку українства, М.Міхновський писав: “Головна причина нещастя нації – брак націоналізму серед старшого загону її... Націоналізм – це велетенська і непоборна сила, яка яскраво почала проявлятися в ХІХ столітті. Під її могутнім натиском ламаються непереможні, здається, кайдани, розпадаються великі імперії і з’являються до історичного життя нові народи, що до того часу покійно несли свої рабські обов’язки супроти чужинців-переможців. Націоналізм єднає, координує сили, жене до боротьби. Запалює фанатизмом поневолені нації в їх боротьбі за свободу”²⁸. Націоналізм Міхновського – це, головним чином, оборонний, захисний націоналізм. Це антитеза, протидія великодержавному шовінізму панівних націй, але націоналізм Міхновського виходив за оборонні межі і набирив явно агресивних рис національної нетерпимості і навіть ворожнечі.

Така категоричність лідера УНП викликала не тільки велику кількість критиків-опонентів самостійників, але й поміркована частина українців сприймала націоналізм УНП з осторогою, бокувала від її відвертого націоналізму. У зв’язку з цим, не лише партія, а в першу чергу особистість М.Міхновського, його поведінка, яка шокувала громадськість, мали досить обмежені можливості для співпраці з національно-ліберальними й іншими українськими політичними організаціями та українською інтелігенцією. Міхновський був дуже різким у висловах, казав правду в очі, дуже часто вступав у суперечки. В.Андрієвський згадував про відкриття пам’ятника І.Котляревському у Полтаві в 1903 р.: “Перебіг подій був такий: насамперед читали по-українськи свої привіти “австрійські” українці. Коли ж вони скінчили, на сцену вийшла п.Андрієвська й почала по-українськи свій привіт від Чернігівського земства, Трегубов (міський голова) зупинив її, заявивши, що він не може дозволити промову українською мовою. Сталося замішання і не знати було, як вийти з ситуації.

Тоді на сцену виступив М.Міхновський і заявив: “Мене послано вітати Полтавську Думу з нагоди великого українського свята – вшанування сина українського народу і славного українського поета Івана Котляревського. Харківська українська громада передала мені привіт в мові поета. Якщо ж мені заборонено відчитати в нашій мові, то я в другій мові не вважаю можливим це зробити. Тому передаю пану голові обгортку з привіту, а самий текст зверну моїм землякам у Харкові”²⁹. Якось під час перебування в Петербурзі М.Міхновському довелося зустрітися зі своїм земляком, відомим російським письменником В.Короленком. Коли його представляли Міхновському, то останній сказав: “Я ренегатам руки не подаю”³⁰.

До критики М.Міхновського долучилися і російські соціал-демократи. Газета “Искра” за 1904 р. про Міхновського та його ідеї писала, що “первой официальной брошюрой РУП была дико шовинистическая “Самостійна Україна”. На ней не так отразился шовинизм партии, как шовинизм ее автора, который, к слову сказать, к партии никогда не принадлежал”³¹.

В атмосфері гострої критики та початку занепаду УНП Міхновський прагнув використати пресу для популяризації своїх поглядів. У 1905 р. в Галичині разом з О. Макаренком почав налагоджувати видання газети “Самостійна Україна”. У газеті був опублікований проект Конституції під назвою “Основний закон “Самостійної України” Спільки народу українського”. Повідомлялося, що проект основного закону підготовлено групою членів УНП. Враховуючи, що всі програмні документи партії готувалися за активної участі лідера УНП та редактора “Самостійної України” М.Міхновського, можна припустити його авторство в цьому конституційному проекті.

У Конституції Спільки народу українського Росія зовсім не згадується, а в основу покладено принцип повної самостійності України, котра включає 9 вільних і самоправних земель, утворених на підставі своїх природних особливостей та окремішності і заселених українцями: Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна або Гетьманщина, Північна Україна, Полісся або Гайова Україна, Підгірська Україна, Горова Україна і Понадморська Україна. Кожна земля становила, за конституцією, спільку вільних і самоправних громад, а межі земель і громад мали визначатися окремим законом.

В Основному законі також пропонувалося створення президентської республіки, де законодавча влада належить раді представників та сенату. Ідея двох палат (“хат”) парламенту базувалася на врахуванні національно-економічних відмінностей земель. Сенат складався з депутатів, обраних від кожної землі, а рада представників – з депутатів від рівних виборчих округів. Право обирати мав кожний громадянин, якому виповнилося 25 років. А право бути обраним мав кожний українець від 25 до 70 років, який вмів говорити, читати і писати по-українськи.

Виконавчу владу, за Основним законом, очолює президент Всеукраїнської Спільки, котрий обирається всім народом через плебісцит на 6 років. Він призначає й усуває міністрів, всіх судових урядників, є головнокомандувачем збройних сил, стежить за дотриманням законів у державі, має право амністії для засуджених, але не може скористатися ним щодо міністрів.

Заборонялося займати міністерські посади не українцям за походженням. Міністри не мали права голосу в обох палатах парламенту і були їм підзвітні. Для притягнення міністрів до судової відповідальності, потрібний був дозвіл ради представників. Судив міністрів вищий касаційний суд.

Основний закон Спільки народу українського всю судову владу передавав судам і суддям. Вищою судовою інстанцією у Всеукраїнській Спільці був вищий касаційний суд. Конституція “Самостійної України” визначала принципи формування судів, порядок судочинства, прерогативи різних судів і суддів³².

Отже, в проекті Конституції було детально розроблено політичний устрій самостійної України, окреслено права українців, принципи формування, межі діяльності і компетенція різних гілок влади, суть місцевого самоврядування, розроблені інші питання державотворення. Проект обстоював суверенність України, націоналізацію земель з викупом її в українських поміщиків і без викупу у чужих, рівність усіх класів перед законами, особисту свободу, демократичний лад. Конституція Спільки народу

українського свідчила про значний крок уперед національно-радикального крила українського руху, яскраво репрезентованого М.Міхновським, у формуванні новітньої державницької ідеології, яка надавала пріоритетного значення власній державі в справі національного визволення і розвитку.

Українські соціал-демократи відкидали вимогу державної самостійності України як “шкідливу для справи соціалізму” і обґрунтовували автономію України у межах єдиної федеративної всеросійської республіки. “До обох тих концепцій тодішніх українських соціалістів – до питання автономії й федерації України з Московщиною, займає Міхновський в програмі УНП чітке становище”³³. “Ідучи до повної незалежності українського народу, до здобуття останнім права повного само призначення, – писалося в програмі УНП, – ми підпіраємо і автономні вимоги українських партій. Але аби автономія була не фіктивною, а дійсною...”³⁴. Не відмовляючись від ідеї незалежності України і розуміючи недосяжність її найближчим часом, керівництво УНП висловило на програмному рівні згоду на національно-територіальну автономію України в межах Російської федеративної республіки. Навіть вузька автономія, на думку М.І.Міхновського, була вигідніша для України порівняно з політичним безправ’ям українського народу.

Таким чином, М.Міхновський допускав автономію України лише за умови, що вона вважатиметься не остаточною метою політичної боротьби українського народу, а тільки етапом на шляху до головної мети – до здобуття повної незалежності українського народу. Саме національним радикалізмом перша українська націоналістична партія відрізнялася від українських соціалістів і українських лібералів, для яких автономія проголошувалася кінцевою метою, а незалежність – утопічною і шкідливою. М.Міхновський не відкидав принципово федерації за умови, що такої федерації схоче український народ, але поки він згодиться на таку федерацію, він створить свою самостійну, власну державу. “Ми визнаємо, – писав М.Міхновський, – тільки добровільні федерації народів, ... аби два чи більше народів жило в згоді та любови, треба: 1. Аби вони користали рівними правами. 2. Аби оден нарід другому не тільки не перешкоджав, а помагав досягти його цілі. Коли сего нема, нема ніякої рації народам жити вкупі”³⁵.

Отже, в програмі УНП про державність України йшлося дещо в іншому ракурсі, аніж у брошурі “Самостійна Україна”. Перш за все, М.Міхновський проаналізував ідею федералізму і обґрунтував висновок про добровільні федерації уже вільних народів. Росія, Австрія, Німеччина та інші держави, за М.Міхновським, повинні були попередньо розпастися. Нові добровільні федерації мали скластися зовсім не в межах сучасних держав, а в залежності від інтересів кожної нації. Можуть бути федерації українців і чехів, поляків і руських і т.д.³⁶

Звертаючись до проблем автономії, М.Міхновський використав і спадщину М.Драгоманова, зазначаючи, що для майбутньої України небезпечною була б і надмірна централізація. З метою уникнення бюрократичної централізації, самостійну Україну планувалося будувати як спілку “вільних і самоправних українських земель, що різняться умовами життя”. На відміну від М.Драгоманова, М.Міхновський зробив у програмі наголос на етнічному чинникові і, як наслідок, соціально-економічних зв’язках.

Після виходу програми УНП в українській пресі з’явилося кілька статей, присвячених її аналізу. “УНП ніякої еволюції не зазнала, – відзначалося в газеті “Рада”, – бо в партійній програмі, вказаній впочатку 1906 р. домагання самостійної України

стоїть по-старому. Нарешті, з'їзд УНП, що відбувся весною цього року (1907 р.), який категорично висловився за це домагання³⁷. Слід зазначити, що УНП та її лідер М.Міхновський були досить послідовними у пропаганді революційних шляхів досягнення державності України.

Після поразки революції 1905 р. можливості пропаганди самостійницьких поглядів різко звузилися. Внаслідок розколу, що стався в УНП 1906 року, від неї відійшла група "автономістів", яка прагнула легалізуватися, аби взяти участь у виборах до Думи. Після цього УНП починає поступово розчинятися серед інших партій. Хоч ще у 1907 р. провела свій з'їзд, залишаючись на позиціях націоналізму, а гасло самостійності, кинуте М.Міхновським і його партією, не знайшло, як зазначає М.Голубець, надто гучного відгому. "...На Наддніпрянщині не виходило українське громадянство поза ідеал національно-територіальної автономії, вважаючи самостійність України коли не утопією, то музикою далекої-далекої майбутності"³⁸. Та й націоналізм серед українства тоді ще не сприймався, бо він вимагав рішучих дій, а справі поширення націоналістичних ідей заважала низька національна свідомість українства, насамперед інтелігенції, не численність УНП, особистість М.Міхновського, та й неясне становище у політичному житті України на початку ХХ ст. Дуже яскраво характеризує тогочасне українство С.Петлюра у своєму листі до Дм.Дорошенка: "Українці поділилися на якісь групи між собою. Кожний себе вважає розумнішим за всіх, постійні бійки, образи, просто противно й гидко"³⁹.

¹ Лось А. Революція 1905-1907 років на Україні. – К., 1955. – С.79.

² Меша В.Г. К вопросу о национальном движении в Украине начала XX века (Очерк историографии до 1917 г.). – Донецк, 1995. – С.20.

³ Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І.Міхновський: постать на тлі епохи // УІЖ. – 1992. – № 9. – С.77.

⁴ Сиваченко М. Олександр Кониський і його проза // Олександр Кониський. Вибрані твори. – К., 1986. – С.24.

⁵ Програмові засади Братства Тарасівців: Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. – Мюнхен, 1983. – Т.1. – С.20-24.

⁶ Доклад Центрального Комітету Революційної Української Партії Міжнародному Соціалістичному Конгресови в Амстердамі. – Львів, 1904. – С.12.

⁷ Головченко В. Від "Самостійної України" до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – К., 1996. – С.10, 12.

⁸ Молода Україна. – Львів, 1900. – Ч.6. – С.241.

⁹ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С.35.

¹⁰ Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1880-1917. – Львів, 1936. – С.129.

¹¹ Кухар Р. Філософські основи українського націоналізму // Визвольний шлях. – Т.У.П. 1963. – С.741.

¹² Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.401. – Оп.1. – Спр.110. – С.18-19.

¹³ Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ сторіччя) // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С.106; Наумов С. Питання української державності в діяльності Революційної Партії (РУП) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Т.3. – Харків, 1994. – С.12

¹⁴ Лось Ф.Є. Передмова // Революція 1095-1097 рр. на Україні. Збірник документів та матеріалів. – К., 1949. – С.ХVІІІ; Иванов А.М. Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России. Сб. статей под ред. А.П.Панкратовой, А.Л.Сидорова. – М., 1955. – С.60.

¹⁵ Головченко В. Вказ. праця. – С.28.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. Вказ. праця. – С.76-91.

¹⁸ Голубець М. Рік грози і надій 1914-й. – Львів, 1934. – С.48; Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.2. – Варшава, 1933. – С.308.

¹⁹ Робітницька справа в програмі Української народної партії. – Чернівці, 1902. – С.31.

²⁰ Там само. – С.31-32.

²¹ ЦДІА України в м.Києві. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.57.

²² Там само. – Оп.2. – Спр.22. – Арк.50.

²³ Петлюра С. З Українського життя // Україна. – К., 1907. – Т.1. – С.56.

²⁴ Петлюра С. Вказ. праця. – Т.2. – Кн.2. – С.64.

²⁵ Шемет С. Микола Міхновський // Хліборобська Україна. – 1924-1925. – Кн.V. – С.11.

²⁶ Програма УНП. – Чернівці, 1906. – С.1.

²⁷ Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. – Тернопіль, 1991. – С.39.

²⁸ Міхновський М. Справа української інтелігенції в програмі УНП. – Лондон, 1967. – С.32.

²⁹ Голобуцький О., Кулик В. Історія українського політичного руху (друга пол. ХІХ ст. – 1917 р.) // Академія. Гуманістичний альманах. – Б.м., Б.р. /Під ред. Ярослава Тинченка. – К., 1994. – С.60.

³⁰ Андрієвський В. Микола Міхновський. – Там само. – С.599.

³¹ Голобуцький О., Кулик В. Вказ. праця. – С.60.

³² Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української Конституції. – К., 1993. – С.60-66.

³³ Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державності. – Філадельфія, 1960. – С.35.

³⁴ Самостійна Україна. Збірник програм... – С.52.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. – С.38.

³⁷ Рада. – 1907. – № 172. – С.1.

³⁸ Голубець М. Рік грози і надій 1914-й. – Львів, 1934. – С.48.

³⁹ ЦДІА України в м.Києві. – Ф.275. – Оп.2. – Спр.33. – Арк.416.

Оксана Тимошенко.

**Розвиток української національної ідеї М.Міхновського
в період діяльності УНП.**

Стаття присвячена аналізу політичної спадщини М.Міхновського та його діяльності як лідера Української Народної Партії. Показано еволюцію поглядів лідера УНП щодо побудови самостійної України через відродження національних ідеалів в українському політичному середовищі. Зроблено висновок про еволюційну зміну в поглядах і позиції Міхновського щодо державно-національного статусу України в складі Російської імперії.

Oksana Timoshenko.

Development of the Ukrainian national idea of M.Mikhnovsky is in the period of activity of UFP.

The article is devoted the analysis of political legacy of M.Mikhnovsky and his activity as a leader of Ukrainian Folk Party. The evolution of looks of leader UFP is rotined in relation to the construction of independent Ukraine through the revival of national ideals in the Ukrainian political environment. A conclusion is done about an evolutionary change in looks and position of Mikhnovsky in relation to state national status of Ukraine in composition of the Russian empire.

ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ (1905 – 1939 рр.)

Організація музейної справи в Галичині в ХІХ ст. не вирізнялася з загальної ситуації в Україні. Місцеві українці не мали державної чи національно-самоуправної незалежності. Очевидно, що про підтримку української установи з боку уряду не могло бути й мови. За таких умов було втрачено багато прекрасних пам'яток давнини, які, як подають джерела, згоріли чи пропали. Таким чином, за межами Галичини опинилось 15 пергаментних рукописів ХІІ-ХVІІ ст., давні ікони, золотарські вироби, дорогоцінні гаптовані ризи¹.

Новою сторінкою в історії культурного життя Галичини стало заснування у Львові Митрополитом Андреем Шептицьким Церковного музею.

Мета даної роботи – на підставі архівних джерел та деяких опублікованих матеріалів відстежити ситуацію, в якій розвивалася національна установа – Церковний, а згодом – Національний музей у Львові, проаналізувати методи роботи, етапи формування збірок тощо. Висвітлення цих питань є актуальним у рамках святкування сторіччя з дня заснування музею, а також з причини відсутності ґрунтовної праці, яка б уповні проаналізувала історію розвитку Національного музею, його діяльність.

Про початки музейної роботи, формування збірок, виставок та реставраційної роботи писалося в деяких тогочасних львівських газетах. Зокрема, публікувалися відомості у коротких звітах та матеріалах, які подавалися Іларіоном Свенціцьким – першим директором музею – у газеті “Діло”. У збірнику “Двадцятьпять-ліття Національного Музею у Львові”, який вийшов у Львові 1931-го р. зібрані спогади та роздуми людей про їхню роботу у музеї, а також подана статистика грошових та предметних вкладів. Приблизно в той же час виходять декілька номерів “Літопису розвитку Національного музею” зі звітами та матеріалами про діяльність музею. Тоді ж окремими виданнями виходять у світ праці Іларіона Свенціцького, Михайла Драгана, Володимира Пещанського, які базувались на дослідженнях музейних збірок. У свій час видавалися каталоги музейних збірок, монографії, матеріали, статті. Вже в наші дні відновлено видання “Літопису Національного музею”, в якому характеризується діяльність музею, окреслюються проблеми його розвитку, статистика, публікуються наукові дослідження, спогади працівників.

Митрополит А. Шептицький ще з дитинства перейняв любов та шану до пам'яток давнини, яку скріпив побутом в монастирях та в осередках культури. Будучи знавцем мистецтва, митрополит зрозумів і оцінив важливість збереження давніх церковних пам'яток та предметів побуту Галицької України передовсім з мистецької точки зору². Він збирав, купував і колекціонував давні пам'ятки мистецтва та культури.

У його збірці знаходилися рукописи, стародруки, ікони, акти, церковне начиння, яке зберігалося в митрополичих світлицях. Восени 1904 р. він почав упорядковувати чималу збірку за допомогою Амвросія Андроховича та Олександра Павляка, які описували церковне начиння та склали каталог бібліотеки³. Хоч навичок з музейної справи в жодного з них не було, проте переважало велике бажання й захоплення роботою.

Зібрані пам'ятки церковно-національного життя українського народу – рукописи, ікони та стародруки, всього біля 600 предметів, долучені до них збірки греко-католицької Митрополії (69 предметів) та Митрополичої Капітули у Львові (220 предметів) а також подарунки окремих церков і прихильників митрополит передав у березні 1905 р. в основу Церковного Музею з любов'ю до величного минулого українського народу і “гаряче бажаючи його усестороннього розвитку на вічних основах віри Божої і животворящих основах правди, добра і краси”⁴. На розвиток розпочатої справи він надав значні гроші. В 1905 р. загальна сума пожертв склала близько 5419 корон, які були спрямовані на закупівлю збірок, адміністрацію та адаптацію прибуткових будинків при тодішній вул. Міцкевича, та вул. Зімялковського 2. Ці будинки були куплені митрополитом для Церковного Музею за суму 150000 корон⁵. Він уважав “за благо заснувати...в столичному місті королівства Галичини Львові – Церковний музей з метою збереження зібраних нами пам'яток церковно-народної старовини і гідної опіки тим пам'ятникам нашої українсько-народної бувальщини, які своїм давнім походженням, мистецькою вартістю та зв'язаною з ним національною традицією вимагали особливої оцінки”⁶.

Подальшу організацію та ведення установи митрополит доручив Іларіону Свенціцькому, докторові філософії, який уже мав певний досвід музейного працівника, обіймаючи посаду “тимчасово занятого доктора при кустосі” в бібліотеці Народного Дому. Почав працювати в музеї з лютого 1905 р. і був тут по листопад 1952 р. та залишався його незмінним директором увесь цей час. Його праця спочатку проходила у митрополичій палаті, де були зібрані рідкісні стародруки, деякі рукописи та ікони. Церковний музей на той час розмістився на митрополичому дворі в п'яти світлих кімнатах, які були перероблені з давньої митрополичої возівні на площі Св. Юра, 5.

Церковний музей одразу отримав чіткий план роботи. На антикварному ринку продовжували закуповувати кириличні стародруки, рукописи, акти українського походження і слов'яно-візантійські ікони. Постійно проводились експедиції, в яких працівники вивчали та реєстрували пам'ятки галицько-української старовини. Музейники громадили усі гідні уваги пам'ятки, яким загрожувало знищення. Таким чином, Церковний музей став єдиним осередком їх збереження.

Відразу після заснування музею було організовано експедиції у різні кутки Галичини і поза її межі. В березні 1905 р. І. Свенціцький виїхав у Росію для вивчення місцевого антикварного ринку й архівних студій і для закупівлі книг. Він відвідав Почаїв, Бердичів, Житомир, Чернігів, Київ, Москву, Петербург, Вітебськ, Смоленськ, Мінськ, Вільно. Після його повернення, влітку 1905 р. починається перша систематична археологічна поїздка по Галичині. Головна увага приділялась району Бойківщини на захід, та Лемківщині⁷.

Восени 1905 р. після своїх подорожей І. Свенціцький розпочав адміністративну роботу в музеї. Він детально описав переданий митрополитом та іншими прихильниками музею матеріал, а також останні надходження. Складаються перші основи техніки ведення організації музею. Популярність установи зростає, а тому було заведено щоденник справочинства, касову книгу та книгу надходжень. Сам засновник часто заходив до музею для спільного обмірковування майбутніх дій установи.

Уже через рік кількість пам'яток значно зросла, і музей став подібним до середньовічних кунсткамер, де всі речі складалися в міру надходження і не мали систематичного експонування та належного догляду.

З огляду на це, Управа Церковного музею найперше розпочала систематичну реставрацію книгозбірні та ікон. Книгозбірнею займався палітурник Василь Петрович Чехов, який емігрував до Львова з Луганська. Він працював у музеї з 1907 по 1912 рр. Реставрація ікон здійснювалась Станіславом Дембіцьким, знавцем давніх та сучасних методів реставрації, та митцем (?) Крупським. Трохи пізніше, до них приєднався ще один знавець іконописної справи Модест Сосенко (працював з 1907 по 1914 рр.).

Через важливість збірок Церковного музею для української справи і його постійний ріст митрополит вирішив передати цей заклад “Українському народу Галицької Руси для прилюдного ужитку”. Для цього було обрано Кураторію (опікунську раду), яка складалася з представників церковної влади та вчених спеціалістів.

Спільно з радою о. Митрополит вирішив розширити програму Церковного музею з огляду на його великий розмах, змінити назву, котра б відповідала змістові збірок. Музей отримав статус ювілейної фундації “Національний музей у Львові оснований Митрополитом Андреем графом Шептицьким”. В кінці 1908 р. о. митрополит доручив д-ру Т. Соловію оголосити владі цю подію. Актами з 29 грудня 1908 р. інституція була оголошена і зареєстрована державною владою через нотаріуса Степана Онишкевича⁸. Укладено статут Національного музею ім. Митрополита А. Шептицького і видано окремою брошурою в Жовкві в 1910 р. У статуті в §3 вказується мета фундації, а саме: на зібраних пам’ятках з науковою метою відображати стан культурно-народного життя в історичному, розвитку, а крім того, поширювати серед молодших поколінь широкі народних мас любов і шану до культурних пам’яток давнини з метою піднесення і поступу національної культури⁹. Основні завдання було окреслено в §4: збирати, консервувати “...пам’ятки нашої рідної, духової і матеріальної культури, всякі музейні пам’ятки, якої-небудь доби, форми і призначення, що лише як-небудь відносять ся до культурного життя усіх суспільних верств руського народу та причиняють ся до його вірного зображення в усіх його проявах”¹⁰. В §6 описується майно інституції. Далі, в §8 вказувалось, що майном і Управою інституту займається Кураторія і в наступних пунктах йдеться про її склад та обов’язки. §27 вказує на те, що і директор і кустоді музею повинні мати наукові ступені, а по можливості і наукові праці з історії руської культури, археології, Церкви, або давнього русько-слов’янського письменства. Окрім того, вони мали пройти відповідні фахові студії і бути обізнаними з бібліотечно-музейними справами в обсягу бібліографії, палеографії, іконографії, дипломатики, сфрагістики, етнології та ін. бібліографічно-архівно-музейних наук. За бажанням засновника, вони мали володіти німецькою, класичними та місцевими мовами. В §28 йде мова про те, що директор музею дбає про цілість і консервацію пам’яток, а також про потреби внутрішнього упорядкування музейних залів.

Бажаючи забезпечити утвореній фундації належний розвиток, митрополит 11 липня 1911 року через Кураторію купив земельні ділянки при вул. Мохнацького ч. 40 і 42¹¹ (тепер вул. Драгоманова) коштом 270000 корон¹². Це був репрезентативний будинок професора Дуніковського. Після затвердження ювілейної фундації “Національний музей у Львові” актом Галицького намісництва з 29 серпня 1911 р. ч. XIII. Б. 898, музейні збірки переносяться з тимчасового приміщення на пл. св. Юра, 5 в нове, власне приміщення. Будинок було відповідно перероблено коштом засновника, за суму 20000 корон¹³. Окрім того, засновник призначив на потреби музею щорічне фінансування у сумі 18000 корон на десять років¹⁴. Щоб скріпити матеріальне існування фундації та полегшити Кураторії набування дальших музейних збірок, Митрополит сплатив іпотечні борги на фундаційних доходах, що виконує Управа музею, до квоти

15000 золотих іпотечного боргу, який залишається на музейному будинку. Від 1922 р. митрополит постановив виплачувати на потреби музею в міру спроможності 6000 золотих щороку¹⁵. Будинок мав 20 добре освітлених кімнат та велику площу навколо, що давало можливість майбутньої добудови. Урочистим актом 13 грудня 1913 року освячується та відкривається експозиція музею до загального вжитку.

Розвиток Національного музею, відкриття і передача музейних збірок викликала значний інтерес громадськості. Цій події присвячувалось багато публікацій науковців та ряд статей в газетах. Газета “Діло”, в якій директор музею І. Свенціцький постійно висвітлював події, які відбуваються в музеї, присвятила справі музею повне число 278, в якому опубліковано кілька статей і фотографій. Зокрема, було представлено матеріал І. Свенціцького про перспективи розвитку музею. Інженер Гребняк написав про національне значення музею, а Іван Кривецький розмірковував про І. Свенціцького, як про організатора та першого кустоша музею. Про саме відкриття музею писали газети: “Діло” числа: 276, 279, 281, “Рада” 278 – 9, “Руслан” 280, “Українська Життя” 12, “Reichspost” 606, “Słowo” 350 та ін. Газета “Діло” в числі 279–81 за 1913 р. подавала виступ митрополита А. Шептицького на відкритті музею, присвячений історії пам’яток нашої культури. Своє захоплення від збірки музею висловив мистецтвознавець, знавець візантійського мистецтва проф. Стрижковський з Відня, наголошуючи на тривких традиціях русинів та на високому рівні їх культури¹⁶.

Наполеглива праця, любов і повага до пам’яток давньої української культури та підтримка о. Митрополита спонукала працівників і прихильників музею до творення самостійної музейної інституції в умовах браку теоретичних і практичних навичок. За п’ять років діяльності музею нагромаджується велика кількість пам’яток, які надходять з усіх кутків Європи та з України, і налічує 15666 предметів, з яких ікон 1339¹⁷. Попри брак приміщення для збірки, митрополит довгий час вичікував з виділення коштів на купівлю для музею окремого будинку, а натомість намагався зібрати і врятувати якнайбільше пам’яток.

Знову організовуються систематичні експедиції, але тепер уже до цієї праці зголошується багато помічників, головним чином ентузіастів, оскільки потрібно було об’їздити не тільки Галичину, а й усі українські території. В цьому контексті варто згадати осіб, які заслуговують на особливу шану, – Модеста Сосенка, Вадима Щербаківського, котрий обстежив Рогатинщину, Коломийщину, Стрийщину, Буковину та Закарпаття; д-ра Олександра Сушка; о. д-р Йосифа Боцяна; семінаристів, котрі працювали на Перемищині, Самбірщині й Горлицьчині. Особливим успіхом відзначались зусилля оо. Коленського, Ковальського і Дзями. На Жовківщині плідно працював Ярослав Пастернак; о. д-р Костянтин Богачевський – по Калущині.

Музей набував все більшої популярності. Деякі видатні особи та установи вважали за честь передати йому свої збірки чи окремі предмети. В серпні 1914 р. сам митрополит передав до музею усі свої збірки (9880 предметів, серед яких 382 ікони)¹⁸.

Як наслідок вияву інтересу до справи Національного музею, було засновано “Товариство охорони української старовини”, яке базувалося в музеї. В його стінах організовано окремий курс краєзнавства і церковної археології для вибраного гуртка семінаристів. Цим гуртком опікувались оо. д-ри Йосиф Боцяна та Костянтин Богачевський. Учасники гуртка готуються і беруть участь у систематичних мандрівках Галичиною для дослідження та поповнення музейних збірок.

Керуючись набутим досвідом музейної роботи та зважаючи на вагомість праці Національного Музею на ниві українського музейництва, з кожним роком в Управі

Національного Музею зростає розуміння, що потрібна співпраця між музеями Львова у справі колекціонування збірок. Ідеться про можливість створення цільових музеїв для більш повного відображення всебічного розвитку західноукраїнської національної території. З цього приводу свою думку висловив директор І. Свенціцький: “Зосередження розбитих дрібних збірок в поважні книгозбірні і музеї стало би вогнищем наукової праці вищих закладів наукових у вихованню вчених знавців, яким без цільових добре ведених помічних інститутів годі належно розвиватись, та було б для чужинців кращим джерелом пізнання культурно-національного життя народу і його ж землі”¹⁹. Такої ж думки дотримувались і провідні кола НТШ. Таким чином, від 1913 р. активно розглядалися питання про розподіл музейної праці і про депозитний обмін окремих частин частин для досягнення одноцільності збірок Національного музею у Львові та Українського Національного музею при НТШ. Було вирішено, що з Національного Музею передаватимуться в депозит у музей НТШ збірки пам’яток стародавньої і матеріальної культури, а з музею НТШ у склад збірок Національного Музею входитимуть пам’ятки іконопису і взагалі мистецтва. Музей НТШ набув виразно археологічно-етнографічного характеру, а Національний Музей – історико-культурного. Питання розглядалося кілька років. Про це свідчать різночасові записи, зокрема у листах І. Свенціцького до митрополита.

В 1914 році Товариство “Просвіта”, яке від 1868 р. збирало у Львові музейні предмети, уклало постійну депозитну умову з Національним Музеєм, на основі якої його збірки входять до складу музейної збірки (984 предмети)²⁰.

Активний розвиток музею та наукової роботи уповільнився в час Першої світової війни. 19 вересня 1914 р. митрополита А. Шептицького заарештували і вивезли до Росії, а в лютому 1915 р. арештові було піддано директора музею І. Свенціцького. Перед відступом російських військ зі Львова 6 червня 1915 р. директора знову заарештували і вивезли як військового заложника до Києва. Про час цього арешту І. Свенціцький дещо з іронією висловлювався, кажучи, що навіть війна стала у пригоді, оскільки вдалося встановити нові, дуже цінні стосунки з музейними діячами Росії.

Попри труднощі, цей період було також використано для поповнення збірки новими пам’ятками музейної старовини, привезеними із заслання у лютому 1918 р.

За час відсутності директора, музейні справи провадила Михайлина Береза, двоюрідна сестра І. Свенціцького, а згодом Анна Павлик. В червні 1915 р. керівництво музею перейняла Кураторія. На її засіданнях ставилося питання про евакуацію музейних збірок в часі окупації. В даному питанні думки членів різнились. Частина осіб вважала неприпустимою евакуацію як таку, оскільки під час перевезення пам’ятки можуть знищитися або й взагалі зникнути. Майже на всіх засіданнях зачитуються листи І. Свенціцького із заслання, який турбувався про долю збірок та закликав надалі збирати пам’ятки старовини.

У цей час навколо Національного Музею гуртуються нові наукові сили, справжні патріоти, ентузіасти та любителі української національної культури, надалі видатні вчені, які під керівництвом І. Свенціцького розпочинають свою наукову кар’єру. Серед них Ірина Гургула, Михайло Драган, Віра Свенціцька, Володимир Січинський, Богдан Кравців, Ярослава Музика, Вадим Щербаківський, Ярослав Пастернак, Володимир Іванюх. Вони та багато інших вчених, своєю подвижницькою працею піднімають значення музею на високий міжнародний рівень. В листі до А. Шептицького І. Свенціцький висловлює надію, що «...на майбутнє одначе думаю-що кожний мій наслідник, який

належно вдумаясь в музейну справу нашої так мало культурної і духовно розвинутої країни, стане по-моєму думати і поступати...»²¹.

На підставі вище означеного. можна дійти висновку, що фондова робота в музеї від початку його заснування у 1905 р. до 1939 р. була на доброму рівні. Пам'ятки надходили до музею різними шляхами. Переважно, це подарунки, результати клопіткої збирацької експедиційної праці, купівлі та обміну. Музейні працівники виявляли значну практичність у збереженні наявного матеріалу та його постійному поповненні. Їхня праця в цьому напрямку вимагає окремого вивчення й популяризації як зразок патріотизму та пропагування національної культури. Збірка пройшла складний еволюційний шлях від простого нагромадження матеріалу до його систематизації і нарешті наукового опрацювання. Постійна підтримка музею його Засновником гарантувала йому фінансову та духовну підтримку. Добрий кадровий підбір створив навколо музею атмосферу поважної наукової інституції, високо цінованої у тогочасному науковому та мистецькому середовищі Європи. Фондова збірка Національного Музею у Львові стала джерелом духовного натхнення для багатьох поколінь українців.

¹ Свенціцький І. Про музеї і музейництво: Нариси і замітки. – Львів, 1920. – С. 22.

² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 750 (Український Національний музей у Львові). – Оп.1. – Спр. 1 (Пам'ятні записки Свенціцького І. і Шептицького А. Про історію створення музею та його діяльність). – Арк. 2-3.

³ Андрохів А. Причинки до початків Національного музею о. Митрополита А. Шептицького // Двадцятьп'ять-ліття Національного Музею у Львові. – Львів, 1931. – С. 21.

⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 750. – Оп.1. – Спр.1. – С. 5.

⁵ Там само. – С. 16.

⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф.750. – Оп.1. – Спр. 1. – С.1.

⁷ Свенціцький І. XXV. Літ діяльності Національного музею // Двадцятьп'ять-ліття Національного Музею у Львові. – Львів, 1931. – С. 7.

⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 750. – Оп.1. – Спр. 1. – С.1; Свенціцький І. Про музеї і музейництво: Нариси і замітки. – Львів, 1920. – С. 2.

⁹ Статут Національного Музею імені Митрополита Андрея графа на Шептичах Шептицького у Львові. – Жовква, 1910.

¹⁰ Там само.

¹¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 750. – Оп.1. – Спр. 1. – С. 5.

¹² Там само. – С. 2.

¹³ Там само. – С. 5.

¹⁴ Там само. – С.6; Батіг М. Білі сторінки в історії Національного музею у Львові // Літопис Національного музею у Львові. – Львів, 2000. – № 1 (6). – С. 7.

¹⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 750. – Оп.1. – Спр. 1. – С. 6

¹⁶ Свенціцький І. Про охорону рідної штуки // Діло. – Львів, 1913. – 22 (9) вересня. – Ч. 211. – С. 2-3.

¹⁷ Образ розвитку Національного Музею у Львові за XV. ліття: 1905 – 1919. (таблиця). Див. в кн.: Свенціцький І. Про музеї і музейництво: Нариси і замітки. – Львів, 1920. – С. 76-77; Інвентарні книги Національного Музею у Львові. Основний фонд.

¹⁸ Вклади предметами (таблиця). Див. у зб.: Двадцятьп'ять-ліття ... – С. 74; Образ розвитку Національного Музею ... (таблиця). Див. в кн.: Свенціцький І. Про музеї... .

¹⁹ Свенціцький І. Про музеї і музейництво.... – С. 28.

²⁰ Вклади предметами (таблиця). Див. у зб.: Двадцятьпять-ліття – С. 75; Посацька Д. З історії фондів збірок музею // Літопис Національного музею у Львові. – Львів, 2001. – № 2 (7). – С. 47.

²¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 750. – Оп.1. – Спр.4 (Листи Свенціцького Іларіона Шептицькому Андрею з повідомленнями про придбання книжок, ікон, рукописів та ін. експонатів для експозиції музею). – С. 7.

Зоряна Лильо-Откович.

Діяльність Національного музею у Львові (1905 – 1939 рр.)

Музейна справа в Україні розвивалася за досить складних умов. Новою сторінкою в історії культурного життя в Галичині стало заснування у Львові Митрополитом Андреем Шептицьким Церковного музею. Фондова робота в музеї від початку його заснування була поставлена на доброму рівні. Музей отримав славу поважної наукової інституції, високо оцінюваної у науковому та мистецькому середовищі Європи.

Zoriana Lylo-Otkovych.

National Museum in Lviv – history of the collection.

Development of museums in Ukraine was taking place at the time when there were no proper rooms, no professionals nor overall understanding for this kind of activity. A new chapter in the history of the cultural life of Galicia began when the Metropolitan Bishop of Lviv, Andrej Sheptytskyj, founded the Museum of the Orthodox Church. Thanks to professionalism and dedication of all custodians and the favour of the Metropolitan Bishop, the institution became independent. The Museum has gained respect and recognition among scientific and artistic circles in Europe.

ГАЛИЧИНА ТА ГАЛИЦЬКІ УКРАЇНЦІ У “СПОГАДАХ” ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО: ідейні орієнтації та національні пріоритети

Перспективи наукових студій над історичним аспектом національного розвитку України вимагають теоретичного осмислення явищ на значних часових відрізках, пошуку та аргументації асоціативних рядів у тих процесах, яким притаманна фрагментарність й дискретність, вивчення конкретних явищ побутового, психологічного і релігійно-етичного порядку¹. Неодмінною складовою дослідження процесів етно-національного й етноконфесійного розвитку етнічних спільнот, народностей і націй зокрема у Галичині середини ХІХ – початку ХХ ст., є їх персоніфікація, з’ясування конкретних історико-соціальних та етнопсихологічних мотивацій².

Парадокс буття свідчить, що кожна людина проходить тривалу і суперечливу еволюцію як особистість. Теоретична і психологічна зрілість, ідейна творча насиченість діяльності будь-кого впевнюють у наявності стадій зростання, перехрещенні різноманітних впливів, ролі власного життєвого досвіду і навколишніх реалій, шляхів формування світоглядних настанов.

Аналіз суспільного життя та формування особистості підтверджує наявність принаймні трьох можливих варіантів взаємовпливу соціальних і культурних детермінант у процесі її формування: по-перше, особистість у певному суспільстві формується за переважного впливу соціальних чинників; по-друге, особистість у суспільстві формується за переважного впливу культурних чинників; по-третє, цей різновид взаємовідносин соціальних і культурних детермінант у формуванні особистості характеризується їх рівновагою, рівнозначністю, і, за певних умов, які є найоптимальнішою формою взаємодії, співжиття соціальності, культури та особистості³.

В контексті розширення об’єктивних знань про роль і місце окремих українських регіонів в історичному процесі є доцільним вивчення консервативно-ідеологічної спадщини, створеної низкою визначних українських вчених і політиків, розкриття основних принципів державно-політичної розбудови України. Задля досягнення поставленої мети необхідно проаналізувати низку проблем, розв’язання яких може надати нам більш-менш цілісну картину європейського виміру ідей вітчизняних суспільно-політичних теоретиків.

До таких проблем належать: 1) перебіг діяльності тієї чи іншої особистості в якості політичного лідера та процес поширення його ідей у середовищі українського суспільства – це дозволить визначити його *мотивації* у формулюванні ідейних позицій, *політичну зумовленість* його загальноособистісних постулатів; 2) характер формування суспільних поглядів та роль у цьому зовнішніх впливів; 3) що спільне і що відмінне, загальне та особливе у доктринах лідера.

Особистість останнього українського гетьмана Павла Скоропадського (1873-1945), його ідейні орієнтації, національні пріоритети роблять набагато зрозумілішими проблеми українського політикуму перших десятиліть ХХ ст.⁴

Приналежність до української самостійницької політичної спільноти, балансування між федералізмом і незалежністю, засвідчили у його житті та діяльності сильний та тривалий культурний тиск Росії на Україну, поєднаний із соціально-політичним та військовим, що значною мірою вплинуло на соціокультурний тип і соціально-психологічний портрет П.Скоропадського як політичного лідера. Це призводило до зросійщення значної кількості населення центральних, східних і північних регіонів України. Такі зміни в наддніпрянських українців проявилися у системі соціальних відносин, стилі, поведінці, відношенні до влади, державного управління, закону, а також і в побуті, в мовній, художній та релігійній культурі.

Єдиним регіоном у Центральній і Східній Європі, де не було на той час революційних потрясінь, соціальних деструкцій і хаосу, виявилась Галичина. Значною мірою це було наслідком консолідуючого впливу і поміркованості галицького політичного проводу, довіри до нього населення, вихованого у консервативних традиціях пошани та в повазі до авторитету і дисципліни⁵.

Організаційно-політичне оформлення українського консерватизму, яке розпочалось з ліквідацією самодержавства у Росії, супроводжувалось зародженням гетьманського руху в Україні і відновленням Гетьманату на чолі з П.Скоропадським. Спогади останнього дають можливість відчувати внутрішній світ цієї видатної постаті, побачити і зрозуміти світогляд, його оцінку подій, які переживала Україна у важкі роки революції і в епіцентрі яких певний час він перебував: “Записуючи свої враження, я не особливо рахувався з тим, як будуть судити мене мої сучасники, і роблю це не для того, щоби вступати з ними у полеміку”⁶. Особливість “Спогадів” П. Скоропадського полягає у тому, що вони висвітлюють епоху і діяльність автора з відмінної порівняно з іншими зразками української мемуарної літератури політичної перспективи – з позицій поміркованого консерватизму, культурного і політичного елітаризму та аристократизму.

Гетьман стверджував, що “у першій половині березня 1918 року про владу я не думав. (...) В національному питанні вважав, що необхідно врятувати цей багатий край [Україну – І. М.], висунувши сильно український націоналізм, але не на шкоду російським культурним починанням і не маючи ненависті до Росії, а даючи вільно розвиватися здоровим починанням українства. **Тяжіння до Галичини і сприйняття галицького світогляду я не хотів, вважаючи це для нас невідповідним явищем, яке б привело нас до духовного і фізичного зубожіння** (тут і далі виділено нами – І. М.)”⁷.

Теза, яку висуває автор “Спогадів”, показує, що формування кожної нації зумовлене безпосередніми контактами людей, що до неї входять, а це, як правило, можливо лише у тому випадку, якщо люди живуть на одній території. Спільність території також сприяє самовідтворенню нації, природні умови впливають на життя людей, відображаючись у деяких спільних особливостях їх культури, політичної діяльності, побуті і господарській діяльності⁸. Йдеться тут про різницю поміж двома відомими моделями нації⁹ (згідно теорії Е.Сміта) – громадсько-територіальною та етнічно-географічною – і двома шляхами формування нації – бюрократичною інкорпорацією й народно-культурною мобілізацією⁹.

Думки П. Скоропадського вказують на те, що нації, створені з *латеральної* спільноти (зокрема – Російська імперія) аристократичними елітами за допомогою сильної держави для інкорпорації нижчих класів і навколишніх регіонів, неминуче виявляють палкий територіальний патріотизм – як щодо меншин у межах політично демаркованої території (тут, наприклад, Підросійська Україна), так і закордонних ворогів (до

певної міри, Підавстрійська Україна, Галичина). Натомість нації, створені відтрученими інтелігентами й частиною “середнього” класу “знизу” з *вертикальної* спільноти (зокрема – Австрійська імперія), використовують культурні ресурси (як-от, етноісторія, мова, етнічна релігія тощо) для мобілізації інших суспільних верств у активну політизовану “націю”.

Останній гетьман пише: “Українці спочатку підтримували мене, *думаючи, що я піду з ними повністю і прийму усю їх галицьку орієнтацію*. Але я з ними не погодився, і вони, зокрема останнім часом, різко пішли проти мене. Особливо я розумів, що *Україна на існування має повну підставу, але тільки як складова частина майбутньої російської федерації*, що необхідно підтримувати усе здорове в українстві, відкидаючи його темні та несимпатичні сторони (...)”¹⁰. По-суті, автор трактує класичний етнічний націоналізм.

Підсумувавши численні та різноманітні процеси, що відбувалися у сфері соціальної трансформації України у складі Російської імперії, П.Скоропадський, якщо ми застосуємо класифікацію М.Гроха¹¹, вірогідно, передчував ситуацію, коли окремі групи у межах недомінантної етнічної спільноти (уявімо, наприклад, галицьких українців) взялись обговорювати свою етнічну приналежність і сприймати свою етнічну групу як таку, що має шанси у майбутньому перетворитись у повноцінну націю. Незважаючи на те, що Австро-Угорщина була соціально та національно дуже строкатою та конфліктогенною країною (наявність загостреної волі до влади, політичного насильства, нерозв’язаності національних конфліктів)¹², українські політичні сили в Галичині, використовуючи австрійський конституціоналізм, зуміли створити інфраструктуру усамостійненого національного життя (школи, громадські і політичні організації, видавництва, пресу тощо).

Національна свідомість П.Скоропадського, як правило, відбивала певною мірою динаміку соціально-етнічних процесів, яка постійно змінювалася залежно від конкретних історичних етапів національного розвитку Підросійської України. Саме тому поняття національної свідомості для нього (за такою парадигмою) є носієм швидше соціально-культурним, аніж етнічним. Розгляд ідей П.Скоропадського показує, що проблема осмислення феномену Галичини та галицьких українців є настільки ж складною, багатозначною і суперечливою, настільки багатоманітною є суспільно-політична реальність співвідношення етнонаціонального й етноконфесійного розвитку українських регіонів. Самобутня основа світосприйняттям автором проблеми окресленої території як осереддя культурного розмаїття і вартостей, що притаманні територіям пограниччя різних цивілізаційних впливів, стверджує існування аристократично-шляхетських елементів галицького суспільства як традиційного носія консервативних тенденцій¹³.

Звичайно, не слід забувати, що український суспільний рух XIX – поч. XX ст. був одним із найінертніших та найменш ефективних національних рухів у всій Середньо-Східній Європі¹⁴. Визначальною ознакою українського політикуму поч. XX ст. була його ідейна орієнтація на соціалізм, світоглядний раціоналізм і матеріалізм. Масова свідомість населення почала орієнтуватися на українські середовища та ідеї, вбачаючи у них запоруку майбутнього піднесення, зміцнення позицій парламентського представництва українців як у Російській, так і Австро-Угорській імперіях.

На початку XX ст. політизація національного руху в українських землях Росії відбувалася в умовах деспотичного царського режиму, що сповільнило формування українських політичних партій, зумовило їх соціалістичну спрямованість та нелегальні форми роботи. Натомість конституційний устрій Австрії дозволяв українцям

мати представників у парламентських органах та урядових установах. Формуванню національної свідомості сприяла широка мережа громадсько-політичних об'єднань, ліберальна освітня політика Габсбурзької монархії, а також діяльність греко-католицької Церкви в Галичині. Більшість українських політичних партій поч. ХХ ст. у Галичині виступали за суверенітет України у контексті легальної діяльності їй обов'язкової законності влади¹⁵. “Звичайно, **спілкування з Галичиною мало величезне значення для посилення української ідеї серед деяких кіл**. Але це спілкування відбулося природно: тут ні підкуп, ні агітація не мали суттєвого значення. Просто люди зверталися до Львова, т(ак) я(к) відношення до усього українського у цьому місті було вільним. Природно, що з часом за це українство ухопився й австрійський уряд та німецький, але я особисто переконаний, що українство жило серед народу, а ці уряди лишень сприяли його розвитку, тому **думка великоросів, що українства немає, що воно штучно створене нашими ворогами – неправдива**”¹⁶.

Зрозуміло й те, що для багатьох вищих австрійських чиновників було характерним трактування українського руху в Галичині як панславистичного та радикально-соціалістичного¹⁷. Підкреслюючи лояльність до влади (“австролялізм”) як особливу поразенську особливість українського руху, що виходила з ментальних засад нації, П.Скоропадський окреслює прихильне ставлення частини еліти і населення Галичини до австрійської (так званої “малоукраїнської”) розв'язки української державної проблеми, яке було причиною внутрішньо українських конфліктів¹⁸, які безсумнівно впливали на критичне, хоч і шанобливе ставлення гетьмана до галицьких українців, до їхніх поглядів на українську державність та концепції нації і греко-католицької церкви.

Цікаві зауваження П.Скоропадського стосовно поширення і функціонування української мови: **“Великороси цілковито не визнають української мови**, вони говорять: “Ось мову, якою розмовляють в селах селяни, ми розуміємо, а літературної української мови немає. Це – **галицький діалект, який нам не потрібен, він безобразний, це набір німецьких, французьких, і польських слів, прирівняних до української мови**”. Безперечно, що в деяких міністерствах було багато цих галичан, котрі допікали публіку своїм діалектом, але вірно й те, що **літературна українська мова існує, хоча й в деяких спеціальних питаннях вона не розвинута (...)**”¹⁹. Окреслені причини дають підстави стверджувати, що виконуючи свою етнодиференціюючу роль і розділяючи людей за їх національною приналежністю, мова є найважливішою складовою культури народу²⁰.

Саме мовні відмінності, на думку П.Скоропадського, виступали найважливішими факторами відособлення галицьких і наддніпрянських українців. Відбиваючи особливості політичного, економічного та духовного життя, географічного середовища проживання, особливості етнопсихології, мова, у розумінні автора спогадів, показово втілювала національну своєрідність українців по обидва боки Збруча. Віддаючи належне націоналізмові як доктрині про культуру й символічну мову та свідомість, П.Скоропадський зазначає: **“Адже галичани живуть об'їдками з німецького і польського столу. Вже одна їхня мова це дійсно підтверджує, де на п'ять слів 4 польського та німецького походження. Я галичани дуже поважаю і ціную за те, що вони глибоко віддані своїй батьківщині, а також за те, що вони дійсно демократи, які розуміють, що бути демократом – не означає діяти по-більшовицьки, як це, до нашого сорому, відбувається у нас. У них все ж таки є свій освічений клас, що дає упевненість, що галичани зуміють зберегти свою народність**”²¹.

В даному контексті, як бачимо з цитованого уривку, багата етноісторія Галичини слугувала для гетьмана за реальне джерело і приклад культурної сили та фокус культурної політизації. На західноукраїнських землях і насамперед у Галичині консервативні елементи наклали відбиток на все суспільне буття, утвердили послідовний державницький фермент у політичному житті²². У свою чергу, займаючи одне з провідних місць у суспільно-політичному розвитку галицьких українців – народовська течія – значною мірою визначила структуру української частини політичного спектра східногалицького регіону на зламі кінця XIX – початку XX ст.²³ Певний час народовці під впливом народницької інтелігенції Наддніпрянщини дотримувалися досить радикальних поглядів, однак пізніше нова провідна верства еволюціонувала у бік поміркованої ліберально-демократичної ідеології. Одним з важливих наслідків партійно-політичної боротьби стало структурування й диференціація українських громадсько-політичних кіл, формування кількох їх спектрів, що різнилися за поглядами на майбутнє української справи.

Організаційне й ідеологічне оформлення українського політикуму дозволило вивести на якісно новий рівень домагання самостійницьких сил щодо незалежнення Галичини у недалекому майбутньому²⁴. Зрозуміло, що геополітичні вектори у XIX – на початку XX ст. досить часто сходилися саме на українських землях Галичини, і це викликало включення економічних, військово-політичних, людських ресурсів в орбіту значних історичних подій²⁵. Зокрема, як прибічник “великоукраїнської” концепції, що передбачала приєднання до Української держави Криму і Кубані, П.Скоропадський був твердим противником австрійської, “малоукраїнської” розв’язки української державної проблеми, що передбачала анексію деяких українських територій, які до Першої світової війни належали Російській імперії, Австро-Угорщиною з наступним створенням або конфедеративної, або й навіть формально самостійної Української держави – насправді сателіта Габсбурзької монархії. “(...) **Галичани інтелігентніші, але, на жаль, їх культура через історичні обставини досить відрізняється від нашої. Потім, серед них багато крайніх фанатиків, зокрема у розумінні сповідування ненависті до Росії.** Ось такого роду галичани й були найкращими агітаторами, яких надсилали нам австрійці. Для них неважливо, що **Україна без Великої Росії задихнеться, що її промисловість ніколи не розвинеться, що вона буде цілковито в руках чужинців, що роль їх України – бути заселеною якимсь прозябаючим селянством.** Тут, до речі, сказати, ця **ненависть розпалюється уніатськими священиками**”²⁶.

З вищезазначеного видно, що у національній свідомості чітко вирізняються три основні основних рівні функціонування – буденний, теоретичний, державно-політичний. У буденній свідомості відображені усталені пріоритети та настанови, що стають ґрунтом формування національного характеру, менталітету і національної мрії, національної психології, історичної пам’яті. Стосовно державно-політичного рівня функціонування, то тут треба підкреслити наступне: відсутність власної держави, а отже, і державної національної ідеї, призводила до того, що творцями ідей національного відродження ставали безпосередньо представники української творчої інтелігенції.

Незважаючи на те, що греко-католицька церква внаслідок багатовікового іноземного панування в Галичині була єдиною суспільною інституцією, яка затримала свій національний характер і вберегла українське населення краю від асиміляції, а під час визвольних змагань 1914-1923 рр. взяла на себе місію ідеолога і провідника українського національного руху²⁷, чимало греко-католицьких священиків опинилися поза його організаційною структурою, або навіть примкнули до табору супротивників. За цими

людьми серед сучасників і в пізніших історичних працях закріпилася назва “австро-філів”, а разом з тим – і трактування їх як зрадників “національної справи”²⁸. Однак правильніше було б розглядати австрофільство як закономірний наслідок історичного розвитку української нації, зумовлений конкретними обставинами: втратою власної державності, тривалою роз’єднаністю і підневільним статусом українських земель, ренегатством освіченої еліти і неповною соціальною структурою, низьким рівнем національної самосвідомості й політичної активності українського суспільства.

Визначаючи певні рецидиви галицьких українців, П.Скоропадський наголошує: **“З точки зору соціальної, галичани поміркованіші, вони навіть не соціалісти, а просто дуже демократично налаштовані люди. У цьому відношенні вони були б нам дуже корисні та пригасили б запал нашої інтелігенції, вихованої у російських школах з їхніми негативними рисами.** Однак через ненависть до Великої Росії мені випадало багато з ними боротися. Ця ненависть у них настільки сильна, що ідеям більшовизму, чого доброго, на Україні вони не будуть перечити”²⁹.

Головним чином таке бачення було наслідком того, що певна частина галицького політичного проводу стояла на платформі соціал-демократії. Остання відіграла помітну роль у розвитку української політичної думки, у формуванні ідеології українського національного руху – роль, як показують дослідження О.Жерноклеєва³⁰, несумірну з її реальним, порівняно слабким політичним впливом у галицько-українському суспільстві і непропорційну ніяким іншим суто кількісним характеристикам її діяльності. Український соціал-демократичний рух як політичний чинник претендував на роль виразника інтересів і прагнень найбільш упосліджених соціальних верств пригнобленої нації, тому відразу мав і яскраво виражену національно-визвольну тенденцію, виявляючи в окремі історичні моменти своє розуміння пріоритетності національного над соціально-класовим³¹.

Окрім цього, будучи добре обізнаним з проблемами соціально-економічного розвитку Підросійської України П.Скоропадський підкреслював, що “майже уся промисловість та поміщицька земля на Україні належить великоросам, малоросам і полякам, які заперечують усе українське”³². Це важливий аспект моделі виміру етнічної ідентичності: моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою можлива у випадках, коли у поліетнічному суспільстві чужа група розцінюється як така, що має більш високий економічний та інший статус, ніж своя. Кінцевим результатом такої ідентифікації з чужою групою є, як правило, її повна асиміляція³³.

Стосовно політичної суб’єктності українського населення Галичини автор застерігає, що **“через ненависть до цих національностей, дуже можливо, що галичани, а наші українці і поготів, скажуть, що більшовизм їм на користь, так як він безпосередньо сприяє витісненню цих класів з України”**³⁴. Підставами такого твердження були ідеологічні засади українських політичних партій, які з’явилися ще під час революцій 1905-1907 рр., – Українська соціал-демократична партія (УСДП), партія українських соціалістів-революціонерів. В основі їхньої діяльності був вплив загальноросійських політичних партій, а у в ідеології – синтез соціалізму та національної демократії³⁵. До того ж, російське і єврейське робітництво на українських землях було під впливом загальноросійських партій соціалістичного спрямування, які в прямій чи непрямій формі вороже ставились до українського національного руху.

Більше того, на відміну від політичної нетерпимості соціалістичних лідерів Центральної ради, а згодом УНР доби Директорії суспільно-політична позиція П.Скоропадського спрямовувалася на те, щоб боротьба між консерватизмом і соціальним радикалізмом

могла набрати законно-правових в національно-творчих форм. Аналогічно визначальними для концепції галицьких націонал-демократів були ідеї нації, державності, демократії, позакласовості, національного солідаризму³⁶.

Простежуючи складні процеси культурного розмаїття України, осмислюючи долі так званих “обраних культур”³⁷, автор спогадів вказує на проблему культурної матриці як необхідний елемент підґрунтя української нації. Намагаючись знайти етнічні основи “галицько-української” й “великоукраїнської” культури, засади їх притягання/відштовхування П.Скоропадський зазначає: **“Українці все говорять про те, що я користувався російськими силами для творення України.** А саме тому, що одними українськими силами неможливо було створити чогось серйозного. Дійсно культурний клас українців дуже нечисельний. Це й є бідою українського народу”³⁸. Такі переконання автора були визначальними, адже підтримуючи свою культурну самобутність, наддніпрянські українці не могли розвинути сильного почуття національної ідентичності, саме такого, щоб не співпрацювати з офіційною владою і асимілюватися з чужорідною культурою, показували часто емоційний підхід до національної справи³⁹.

Гальмування національних інтелектуальних функцій (політичні обставини, загальном селянсько-побутовий стиль життя) впродовж XIX – початку XX ст. послабляло й спроможність творення єдиної культури: “Є багато людей, які гаряче люблять Україну і бажають їй культурного розвитку, але самі ці люди російської культури, і вони, піклуючись про українську культуру, аж ніяк не зраджують російській. **Це вузьке українство виключно продукт, привезений нам з Галичини, культуру якої цілковито пересаджувати нам немає ніякого сенсу; ніяких даних на успіх немає і є просто злочином, так як там, у дійсності культури немає”**⁴⁰. Цитований уривок розкриває відношення П.Скоропадського до поняття політичної культури, яке ще значною мірою нерозкрите і суперечливе у численних дефініціях (зокрема стосовно Галичини). Для останнього гетьмана дослідження політичної культури українців (хоча й б на персональному рівні) свідчило, що відіграючи провідну роль у державотворенні, вона поєднувала у собі такі вужчі категорії, як етнопсихологія, ментальність, народний дух⁴¹.

Стосовно ж досліджуваної території, то автор зауважує існування дуже суттєвих відмінностей (у порівнянні з Наддніпрянщиною): тривале перебування Галичини у складі Польщі та Австро-Угорщини спричинило формування цілковито відмінної моделі етнічного історизму (поміркованість, національний/етнічний патріотизм, цілеспрямованість). Риси політичної культури галичан визначали для П.Скоропадського певну ефективність чи неефективність тієї чи іншої форми політичного устрою. Австро-Угорська імперія, у складі якої перебувала у той час Галичина, була дуже неоднорідним державним утворенням, конгломератом різноманітних народів, культур та адміністративних апаратів. Особливим був також й історичний аспект політичної культури галицьких українців, який визначав взаємовідносини традиційних і привнесених соціальних інститутів, проявів національного життя, духовних цінностей, формування етнонаціональних спільнот, офіційного та інституційного націоналізмів, національних політико-правових інституцій⁴².

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що “Спогади” гетьмана Павла Скоропадського мають деяку позачасову вартість політичних ідей, в основі яких лежить певна історична свідомість, сформульоване розуміння минулого і сучасного Галичини і галицьких українців, їх політична суб’єктність.

- ¹ Рєєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С. 36.
- ² Див.: [Рец.] Кугутяк М.В., Монолатій І.С. Олександр Рєєнт. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 160-166.
- ³ Ларцев В. С. Взаємодія соціальних та культурних детермінант у формуванні особистості // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 69-70; Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епохи. – Львів, 2000. – С. 14-15.
- ^{*} Послугуємося схемою академічної мотивації дослідження портрета політичного лідера, запропонованої у кн.: Галушко К.Ю. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських “правих”. – К., 2002. – С. 18-21. Див. також: Монолатій І. Видавець Яків Оренштайн і проблема міжнаціональних відносин у Галичині. – Коломия, 2003. – С. 6-8.
- ⁴ Терещенко Ю. Утворення Союзу Гетьманців-Державників // Гетьманський альманах. – Ч. І. – К., 2002. – С. 5; Його ж. Гетьманат Павла Скоропадського // Гетьманський альманах. – Ч. ІІ. – К., 2003. – С. 8.
- ⁵ Терещенко Ю. І. Причинки до історії галицького консерватизму // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 11; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929). – Т. І. – К.; Івано-Франківськ, 2002. – С. 16.
- ⁶ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / Гол. редактор Ярослав Пеленський. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 47. Переклад тут і далі – авторизований.
- ⁷ Там само. – С. 132.
- ⁸ Контактные зоны в истории Восточной Европы: Перекрестки политических и культурных взаимовлияний / Ред. А.М.Некрасов и др. – М., 1995; Кульчицький О. Психологічна проблема національно-патріотичного виховання // Олександр Кульчицький. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза. – Мюнхен-Париж, 1985. – С. 26-28.
- ^{**} Класичний приклад новітньої історіографії – поняття розвитку національної ідентичності як динамічного процесу та змагання елітних груп як каталізатор для мобілізації народу. Див.: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Пер. з англ. – К., 1997. – С. 14, 15.
- ⁹ Сміт Е. Д. Національна ідентичність. / Пер. з англ. – К., 1994. – С. 130, 131; Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. / Пер. з англ. – К., 2001. – С. 25, 29-36, 37, 40.
- ¹⁰ Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 52, 53.
- ¹¹ Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм. – М., 2002. – С. 121.
- ¹² Галушко К. Ю. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських “правих”. – К., 2002. – С. 121.
- ¹³ Докл. див.: Wendland A.-V. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Osterreich und Rußland. 1848-1915. – Wien, 2001; Bachmann K. Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland. – Wien-München, 2001. Схожих наукових висновків дійшов проф. Юрій Терещенко (Київ) (2000) у вказ. ст.
- ¹⁴ Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ої половини XX ст.) // Дмитро Донцов. Твори. – Том 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів, 2001. – С. 23, 24.

¹⁵. Адамович С. В. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914-1918 рр.). Автореф. дис... канд. істор. наук. / 07.00.01. – Чернівці: ЧНУ, 2003. – С. 7.

¹⁶. Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 49. Вартим уваги є порівняння думок П. Скоропадського у 1941-1942 рр. щодо Української Держави та участі у її будівництві іноземних держав: докл. див.: Лист Павла Скоропадського до Гітлера. 16 липня 1941 р. // Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. / Зібрав і впорядкував Володимир Косик. – Львів, 1997. – Том. 1. – С. 188-189, док. № 23; Отримана німцями інформація про діяльність і тексти присяги обох ОУН. 10 квітня 1942 р. // Там само. – Львів. 1998. – Том 2. – С. 171, док. № 30 та ін.

¹⁷. Терещенко Ю. І. Вказ. ст. – С. 29; Аркуша О. Краківський консерватизм та українське питання в Галичині на зламі XIX-XX ст. // Молода нація. Український молодіжний науковий альманах. – К., 1997. – Ч. 6. – С. 146, 155.

¹⁸. Єгрішій О. І. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння (1904-1939). – Івано-Франківськ, 2001. – С. 6-8.

¹⁹. Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 50.

²⁰. Андерсон Б. Вказ. пр. – С. 103, 104.

²¹. Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 233.

²². Терещенко Ю. І. Вказ. ст. – С. 11.

²³. Див.: Янишин Б. М. Народовський рух у Галичині як суспільно-політична течія (70-80-ті роки XIX ст.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. / 07.00.01. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 24 с.

²⁴. Терещенко Ю.І., Осташко Т.С. Український патріот з династії Габсбургів. – К., 1999. – С. 7-8; Перепада В. Українсько-німецькі відносини в 1914-1920 рр. – Запоріжжя, 1999. – С. 23-24.

²⁵. Попик С. Українці чи Рутени? Проблема визначення української етнічної самобутності в Австрії // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – К.; Чернівці, 1999. – С. 29, 38.

²⁶. Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 53.

²⁷. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква: Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 70, 91.

²⁸. Скажімо, здійснена в 1916 р. єпископом Григорієм Хомишином календарна реформа в конкретних історичних обставинах мала, на думку О.Павлишина, суто ситуативний характер. Ця акція набула виразного політичного забарвлення, оскільки передбачала демонстрацію лояльності віруючих українців до австрійської влади та їхнього зовнішньополітичного вибору у міжімперському конфлікті. (Павлишин О. З історії впровадження Григоріанського календаря в церковне життя українців: календарна реформа єпископа Григорія Хомишина // Україна модерна. – Ч. 7. – К.; Львів, 2002. – С. 57).

²⁹. Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 53.

³⁰. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899-1918). – Вид. 2-е, доп. – К., 2000. – С. 141.

³¹. Там само. – С. 138.

³². Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 53.

³³. Стефаненко Т.Г. Етнопсихологія: Учебник для вузів / 3-е изд, испр. и доп. – М., 2003. – С. 266-267.

³⁴. Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 53.

³⁵. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі: Монографія. – Львів, 2000. – С. 271-272; Павко А.І. Політичні партії й організації у Східній Галичині та Наддніпрян-

щині наприкінці XIX – на початку XX ст.: повчальний досвід історії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. V.

^{36.} Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929). – Т. I. – С. 20.

^{37.} Сміт Е.Д. Національна ідентичність. – С. 92; Канетті Е. Маса і влада. / Пер. з нім. – К., 2001. – С. 139, 140.

^{38.} Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 233.

^{39.} Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у XX ст. – С. 14, 17.

^{40.} Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 233.

^{41.} Див.: Бебик В. Наша політична культура // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 7.

^{42.} Монолатій І. Джерела до історії етнонаціональних спільнот у Галичині (XVIII – поч. XX ст.) // Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Seria: Stosunki Międzynarodowe, № 1. – Toruń-Kijów, 2002. – S. 247, 248.

Іван Монолатій.

**Галичина та галицькі українці у “Спогадах” Павла Скоропадського:
ідейні орієнтації та національні пріоритети.**

Стаття присвячена аналізу політичної спадщини та світогляду П.Скоропадського. Проаналізовано його погляди на національні пріоритети та ідейні орієнтації галичан. Зроблено висновок про значення “Спогадів” гетьмана Павла Скоропадського у вивченні даної проблеми.

Ivan Monolatiy.

**Galicia and Galician Ukrainians in “The Memories” by Pavlo Skoropadskiy,
the ideological orientations and national priorities.**

The article deals with the analysis of the political heritage and world outlook of P.Skoropadskiy. His views and national priorities and ideological orientations of the Galicians have been analyzed. The conclusion about the importance of “The Memories” by hetman Pavlo Skoropadskiy in the study of this problem has been done.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ТОВАРИСТВ “СОКІЛ” НА ДРОГОБИЧЧИНІ

Серед таких масових українських молодіжних товариств у Галичині, як “Січ”, “Пласт”, “Луг”, слід виділити “Сокіл”, який бере свій початок з 1894 р.¹. Тоді 11 лютого 1894 р. у Львові проведено установчі загальні збори товариства “Сокіл”, на яких обрано керівний склад (головою став Василь Нагірний) та визначено основні напрямки його діяльності. Ця подія стала початком поширення сокільського руху серед українців. Організація “Сокіл” ставила перед собою ряд завдань: фізичне вдосконалення членів, проведення культурно-просвітницької роботи з метою виховання почуття національної єдності, боротьба з пожежами тощо. Крім цього, члени товариства займалися різними видами спорту і пропагували їх: фехтування, стрільба, баскетбол (кошиківка), лижний спорт (лещатарство), хокей (гаківка), футбол (копаний м’яч), волейбол (відбиванка), теніс (ситківка), туристика (туризм) та ін. Товариства “Сокіл” стали національними ідеологічно-виховними об’єднаннями, здатні формувати ідейну молоду генерацію, готову до жертвовної боротьби українського народу. На початку ХХ ст. з’являються товариства “Сокіл” на всій території Східної Галичини, охопивши Дрогобиччину.

Дослідження діяльності українських товариств “Сокіл” на Дрогобиччині практично не проводилися. На окреслену тематику написано на сьогоднішній день декілька статей, які носять радше поверхневий характер і містять ряд недоліків. Це пов’язано передусім з тим, що вивчення історії сокільських товариств у радянський час не проводилося, оскільки товариства “Сокіл” вважалися буржуазно-націоналістичними, а також при вивченні цієї теми слід не використовувалися різні види джерел. У 1995 р. з’явилася стаття Олега Слимаковського та Богдана Кравчука про виникнення та діяльність товариства “Сокіл” у Дрогобичі². Стаття невелика за обсягом, містить окремі фрагменти з історії товариства “Сокіл”. Автори статті в основному використали матеріали спогадів Володимира Черевка³. Крім цього, О. Слимаковський та Б.Кравчук допускають неточності при характеристиці сокільського прапора, твердячи, що святий Михаїл на прапорі товариства “Сокіл-Батько” у Львові зображений з двома мечами⁴. Насправді Святий Михаїл зображений з одним мечем⁵. Окремі згадки про сокільські товариства у Дрогобичі містяться в працях Романа Пастуха⁶. Зважаючи на такі обставини, виникла потреба провести дослідження з історії українських товариств “Сокіл” на Дрогобиччині у ХХ ст. – від часу утворення перших осередків до 1939 р. – заборони більшовиками. Звернено увагу на використання товариствами національної символіки (прапор, гімн, герб) та сокільської атрибутики (прапор, гімн, емблеми, нашивки, однострої тощо). Окремо показано роль Івана Боберського у розробці та впровадженні сокільських відзнак.

Стаття написана на матеріалах тогочасної преси: “Народне Слово”, “Діло”, “Руслан”, а також сокільських періодичних видань: “Сокільські вісти” (1909 р.), “Вісти з Запорожа” (1910–1914 рр.), “Сокільські Вісти” (1928–1939 рр.), численних звітів про діяльність товариств “Сокіл”, найдокладніші з яких за 1908 р. та 1912–1913 рр. Крім цього, автор статті почерпнув інформацію з організаційних видань товариства

“Сокіл” та спогадів учасників. На жаль, у повному обсязі не використано архівних матеріалів ЦДІА України у Львові, оскільки згадані фонди вже понад один рік є недоступні для дослідникам.

На початку ХХ століття постають товариства “Сокіл” на всій території Східної Галичини. Руханкові товариства “Сокіл” охопили наступні населені пункти: Станіславів (суч. Івано-Франківськ; травень 1902 р.), Перемишль (липень 1902 р.), Коломию (серпень 1902 р.), Самбір (січень 1903 р.), Будзанів (липень 1903 р.), Чортків (вересень 1903 р.), Тернопіль (грудень 1903 р.), Винники Жовківські (січень 1904 р.), Кам’янку Струмилову (суч. Кам’янка-Бузька; березень 1904 р.), Бучач (березень 1904 р.), Кути (травень 1904 р.), Яворів (червень 1904 р.), Комарно (червень 1904 р.), Бережани (грудень 1904 р.), Золочів (вересень 1905 р.), Стрий (січень 1906 р.), Калуш (березень 1906 р.), Тереховлю (березень 1906 р.), Ходорів (червень 1906 р.), Городенку (липень 1906 р.), Чернівці (1907 р.), Сокаль (серпень 1908 р.), Клепарів (грудень 1909 р.), Долину (серпень 1910 р.) та ін⁷. Крім руханкових, масово виникали пожежні товариства “Сокіл”, зокрема в 1902 р. у Галичині їх виникло 5, 1903 р. – 64, 1904 р. – 100, 1905 р. – 73, 1906 р. – 76, 1907 р. – 54, 1908 р. – 28, 1909 р. – 65, 1910 р. – 136, 1911 р. – 59 і т. д⁸. Не обминув цей процес і Дрогобищину. Тут також створюються товариства “Сокіл”. Зі звіту гімнастичного товариства “Сокіл” у Львові за 1908 р. впливає наступне. Дрогобицький повіт налічував 9 товариств⁹. До них належали такі товариства: “Сокіл” у Вороблевичах (заснований 1905 р., незорганізований), “Сокіл” у с. Довге (засн. 1905 р., незорганізований), “Сокіл” у Дрогобич-Завіжне (засн. 1907 р., голова о. Антін Рудницький, начальник Е. Лоек, містоначальник Михайло Гунькевич, справник С. Кочиндик, 57 членів (в тому числі 8 жінок), проведено чотири рази вправи), “Сокіл” у Дрогобич-Задвірне (засн. 1905 р., незорганізований, засновник Роман Паславський), “Сокіл” у с. Опака (засн. 1905 р., голова Михайло Ворон, начальник Михайло Дуб, містоначальник Юрій Костик, 16 членів, двохколісний вогнегасник громадський), “Сокіл” у с. Підбуж (засн. 1905 р., голова Стефан Процик, начальник С. Луців, містоначальник Микола Панас, справник Г. Марич, 24 члена, майно готівкою 4,80 корон), “Сокіл” у с. Ріпчиці (засн. 1904 р., голова Михайло Бачинський, начальник Василь Осередчук, містоначальник Андрій Кобільник Андрусик, справник Василь Стецула, 97 членів (в тому числі 33 жінки), іспит з пожежництва склало 3 особи, вартість інвентаря та нерухомості 30,84 корон, готівка в касі 14,16 корон, чотириколісний громадський вогнегасник, проведено 5 вправ, товариство рятувало від пожеж два рази в себе у селі, один раз у Мединичах), “Сокіл” у Трускавці (засн. 1908 р., голова Олекса Гусяк, начальник Василь Білас, містоначальник С. Габшій, справник Василь Гута, 42 члени, вартість інвентаря і нерухомості 6,80 корон, готівка в касі 23,98 корон, чотириколісний громадський вогнегасник, сім книг, члени товариства виписували часопис “Свобода”, проведено 5 разів вправи, прочитано два реферати, проведено 2 театральні вистави), “Сокіл” у Ясениці-Сільній (засн. 1907 р., голова о. Іван Негребельський, начальник Михайло Созанський, містоначальник Василь Лесюк, справник Василь Гаврилик, 70 членів, іспит склали 2 особи, вартість інвентаря і нерухомості 150 корон, готівка в касі 50 корон, 4 громадські вогнегасники, 4 книги, проведено 12 разів вправи, товариство рятувало від пожеж 2 рази в себе в селі, один раз у Нагуєвичах, 7 публічних виступів, прочитано 2 реферати). Отже, всього в дрогобицькому повіті нараховувалося 306 членів товариства “Сокіл”, з яких 265 – чоловіки, 41 – жінка. Що ж до кількості пожежних товариств “Сокіл” у повітах Галичини, то вона була різною. Можемо оперувати наступною статистикою по окремих повітах, за якою в стрийському повіті налічувалося

40 товариств, львівському – 37, рогатинському – 25, гусятинському – 22, підгаєцькому – 17, товмаському – 17, чортківському – 16, бібрецькому – 15, золочівському – 14, кам'янському – 14, станіславівському – 13, борщівському – 12, городоцькому – 12, заліщицькому – 12, перемишлянському – 12, теребовлянському – 12¹⁰. В інших 29 повітах Східної Галичини, в тому числі і в дрогобицькому, кількість товариств не перевищувала 10, а в косівському, снітинському, печеніжинському, турківському і добромилському товариства “Сокіл” взагалі відсутні (на той час у перших трьох повітах активно діяли товариства “Січ”¹¹ під керівництвом Кирила Трильовського)¹². В товариствах “Сокіл” проводилися курси з пожежної справи, що тоді набули актуальності. Переважно їх проводили інструктори з товариства “Сокіл” у Львові. Один з таких курсів відбувся 4 жовтня 1908 р. для членів товариства “Сокіл” у Трускавці¹³. Загалом за 1908 р. з 400 пожежних товариств “Сокіл” прислали звіт 220, 80 не прислали нічого, а ще у 96 не відбулося перших загальних зборів, 4 товариства заборонено польськими владними структурами. Товариства “Сокіл”, які прислали вищезгаданий звіт, налічували 10597 членів (з яких на Дрогобиччину припадало близько 2,9 %), з них 446 жінок, вартість інвентаря та нерухомості складала 23415,70 корон, 198 вогнегасників, 598 топірців, 580 поясів, 328 шоломів, 2338 лент, 2083 службових синьо-жовтих пов'язок на руку, 138 сурм і ін. Крім цього в 1908 р. 80 товариств погасило 169 пожеж, а в сусідніх селах 120 пожеж¹⁴. За гасіння пожеж у 1908 р. від “Дністра” товариства “Сокіл” отримали 94 нагороди, серед яких нагородження удостоїлося товариство “Сокіл” у Ріпчицях¹⁵.

У 1909 р. на Дрогобиччині створюється товариство “Сокіл” у Болахівцях. 26 вересня завдяки заходам свідомих людей, зокрема Василя Пупіни (Федьового), Олексі Гавдяка, касира місцевої спілки ощадності і дяка засновано пожежне товариство “Сокіл”¹⁶. З цієї нагоди в Болахівці прибули представники товариств “Сокіл” з Ріпчиць та Довгого з громадським діячем о. Михайлом Бачинським. Урочисті збори відкрив о. М. Бачинський, який у промові наголосив на всіх позитивних моментах, що може мати такого плану товариство для села. Виступили також декілька членів товариств “Сокіл” з Ріпчиць та Довгого. Після урочистої програми членами товариства стало понад 50 осіб. З приводу відкриття “Сокола” в Болахівцях у “Народному Слові” зазначалося: “Одушевлене присутніх було велике і дай Боже, щоби той запал не устав, але власне тепер як найбільше проявився”¹⁷.

За 1910 р. у Східній Галичині виникло 136 товариств “Сокіл”. На Дрогобицький повіт із них припадало два товариства – в Східниці та Губичах¹⁸. У 1910 р. так як і в попередні роки інструктори з пожежної справи із львівського товариства “Сокіл-Батько” провели 20 пожежних курсів в осередках Східної Галичини, однак на Дрогобиччині їх не проводили¹⁹. За повідомленнями сокільського періодичного видання “Вісти з Запорожжя” станом на серпень 1911 р. у Дрогобицькому повіті налічувалося 16 товариств²⁰. Для порівняння в сусідніх повітах, наприклад в стрийському, налічувалося 49 товариств (кількість подана разом зі сколівським повітом), самбірському – 7, турківському – 1²¹. Станом на 15 березня 1912 р. під керівництвом товариства “Сокіл-Батько” засновано всього разом 760 пожежних товариств, серед яких 196 товариств під назвою “Січ”²². На Дрогобицький повіт припадало 17 товариств, 2 з яких під назвою “Січ”, на той час сколівський повіт налічував 13 товариств (2 товариства під назвою “Січ”), стрийський – 37, турківський – 3 (2 товариства під назвою “Січ”)²³. Станом на 15 жовтня 1912 р. Дрогобиччина входила до IV області Стрий. Вказувалася адреса 26 округу Дрогобича: “Сокіл” у Дрогобичі, вул. Горішна Брама, будинок п. Тумідайського²⁴. Зі звіту товариства “Сокіл-Батько” за 1912 р. у 26 окрузі Дрогобич налічувалося

18 товариств (три з них під назвою “Січ”). 26 округ Дрогобич входив до IV області Стрий. Окрім 26 округу до складу області входили: 24 округ Стрий – 37 товариств, 25 округ Сколе – 14 товариств (одне під назвою “Січ”), 27 округ Долина – 17 товариств, 28 округ Жидачів – 14 товариств (одне під назвою “Січ”), 29 округ Журавно – 8 товариств (одне під назвою “Січ”)²⁵.

Цікавим джерелом, найбільш повнішим за весь період існування товариств “Сокіл”, є звіт за 1912 – 1913 рр., який склала організаційна секція “Сокола-Батька”. За звітом станом на 30 червня 1913 р. усіх товариств “Сокіл” у Східній Галичині нараховувалося 886, а саме: “Сокіл-Батько” у Львові як центральне товариство, 30 руханкових товариств “Сокіл”, 550 руханково-пожежних товариств “Сокіл”, 305 руханково-пожежних “Січей”. Вищевказаний звіт прислало 596 товариств із 886 існуючих²⁶. Щодо такої кількості присланих звітів можна зробити наступні висновки. По-перше, товариства, які не прислали звітів про діяльність, розвивалися слабо, або взагалі припинили діяльність. По-друге, була певна безвідповідальність зі сторони багатьох осередків. Старшина товариства “Сокіл-Батько” весь час наголошувала на тому, що кожне товариство повинне прислати звіт, для того щоби мати конкретні показники із діяльності сокільського руху, а також стимулювати, допомагати окремим осередкам, в яких виникали проблеми чи то у внутрішній роботі, чи то з владою, чи з інших причин. В одному із видань товариства “Сокіл-Батько” зазначалося: “Старшина (осередків – А.С.) стало повинна повідомляти “Сокіл-Батько” про всі свої події в товаристві, що Товариство робить і що думає робити. Старшина не сміє забути прислати “Соколови-Батькови” річні звіти і протоколи Загальних Зборів. Чим більше буде товариство переписуватися з головним товариством у Львові, тим легше буде можна у всім зарадити, а кошта листів не є такі великі. Не забувайте читати “Руханку і Спорт” і пишіть як най частіше до “Сокола-Батька”. Пишіть як вмієте, але пишіть. Бо скажіть, звідки “Сокіл-Батько” буде знати, що бракує у Вашім товаристві, як Ви не пишете?”²⁷. Повертаючись до вищеназваного звіту зазначимо, що 596 товариств, які прислали звіт налічували 27335 осіб чоловічої статі та 5382 жіночої, що разом становило 32717 осіб. Вартість інвентаря і нерухомості складало 150900,84 корон, а готівки 76673,14 корон, що разом становило 226573,98 корон²⁸. Окрім цього 596 товариств мали 868 одностроїв сокільських, 90 козацьких, членів в одностроєвих шапках та лентах нараховувалося 7454, а лише в лентах 5543, 30 оркестр та 128 прапорів. Вартість прапорів становила 24198,69 корон²⁹. Руханково-пожежні осередки гасили пожежі в 1912 р. 611 разів (406 раз в своїх місцевостях, 205 разів по сусідству). Для покращення координування діяльності окремих товариств “Сокіл” старшина “Сокола-Батька” прийняла рішення про поділ Галичини на області та округи. Їхня кількість впродовж початку ХХ ст. не була сталою і залежала від багатьох чинників. Так, у листопаді 1909 р. у Галичині налічувалося 54 округи та 12 областей³⁰, а станом на 30 червня 1913 р. їхня кількість збільшилася, відповідно до 55 та 14³¹.

Товариства “Сокіл” та “Січ” на Дрогобиччині входили до 26 округу Дрогобич (IV область Стрий) та до 19 округу Самбір (III область Самбір). Загальна кількість товариств “Сокіл” та “Січ” становила 20 осередків, з яких 2 в 19 округі, а решта 18 в 26 округі. Щодо статистичних даних, то 11 товариств з 20 існуючих звітів не прислали, тому важко говорити чи навіть припускати, яка ситуація в них була, зокрема, чи вони мали однострої, прапори, відзнаки та іншу атрибутику. До таких товариств належали: “Січ” у Мокрянах (засн. 1912 р., засновник Йосип Кот), “Січ” у Вацовичах (засн. 1911 р., засновник Павло Янів), “Сокіл” у Вороблевичах (засн. 1905 р., голова Антін Чапельський), “Січ” у Дрогобичі (засн. 1911 р., засновник Ярослав Олесницький),

“Сокіл” у Дрогобич-Задвірне (засн. 1905 р., засновник Ярослав Паславський), “Сокіл” у Горуцько (засн. 1909 р., засновник Антін Андрійчик), “Сокіл” у Губичах (засн. 1910 р., голова Михайло Флюнт), “Сокіл” у с. Опака (засн. 1905 р., голова Михайло Ворон), “Сокіл” у с. Підбуж (засн. 1905 р., голова Стефан Процик), “Сокіл” у Раделичах (засн. 1909 р., засновник Петро Пікулик), “Сокіл” у Східниці (засн. 1910 р., засновник о. Василь Мацюрак). Інші 9 товариств подали звіти до Львова, однак вони містять неповну інформацію. Це наступні товариства: “Сокіл” в Ортиничках (засн. 1912 р., голова Володимир Чайківський, начальник Осип Бандрівський, 50 чол., 18 жін.), “Сокіл” у Дрогобич-Завіжне (засн. 1907 р., голова О. Сусюк, начальник Іван Вітик, 31 чол., 2 жін., вартість інвентаря і нерухомості 150 корон, готівка в касі 82 корон), “Сокіл” у Болахівцях (засн. 1909 р., голова А. Гавдяк, начальник Петро Ковальчин, 30 чол., 10 жін., вартість інвентаря і нерухомості 56 корон, готівка в касі 56,58 корон, переносний вогнегасник), “Сокіл” у с. Довге (засн. 1905 р., голова Андрій Чумак, начальник Михайло Волошин, 72 чол., 29 жін., вартість інвентаря та нерухомості 130 корон, готівка в касі 24,66 корон, 2 переносні вогнегасники), “Січ” у с. Орів (засн. 1912 р., кошовий О. Федішин, отаман Микола Андрішин, 24 чол., вартість інвентаря і нерухомості 30 корон), “Сокіл” у с. Ріпчиці (засн. 1903 р., голова Юрій Стецьків, начальник Василь Осередчук, 50 чол., 10 жін., вартість інвентаря і нерухомості 248,70 корон, 1 чотирьохколісний вогнегасник, прапор), “Сокіл” у Трускавці (засн. 1908 р., голова Василь Білас, начальник Василь Гута, 32 чол., 12 жін., вартість інвентаря та нерухомості 180 корон, готівка в касі 535,13 корон, прапор), “Сокіл” у с. Улично (засн. 1909 р., голова Михайло Братковський, начальник Василь Стефанків, 99 чол., вартість інвентаря і нерухомості 50 корон, 1 чотирьохколісний вогнегасник), “Сокіл” в Ясениці Сільній (засн. 1907 р., голова о. Іван Негребецький, начальник Василь Лесюк, 40 чол., 8 жін., вартість інвентаря та нерухомості 225 корон, готівка в касі 21,76 корон, 1 чотирьохколісний вогнегасник, 1 двохколісний вогнегасник, 1 переносний вогнегасник, прапор). Отже, підсумовуючи вищенаведені дані, отримаємо наступні цифри: 428 осіб чоловічої статі, 89 жіночої, що разом становить 517 осіб, вартість інвентаря та нерухомості 1069,70 корон, готівка в касі 722,13 корон, вогнегасники: 3 чотирьохколісні, 2 двохколісні, 2 переносні; 3 прапори³².

Отже, як бачимо, зі всіх товариств “Сокіл” та “Січ” на Дрогобиччині прапори мали лише три осередки в таких місцевостях: с. Ріпчиці, м. Трускавець, с. Ясениця-Сільна. В інших округах області Стрий ситуація виглядала дещо по-іншому. В 25 окрузі Сколе прапори на той час мали “Січ” у Коростові, “Сокіл” у Підгородцях та “Сокіл” у Нижній Стинаві; у 28 окрузі Жидачів – “Сокіл” у Жидачеві, “Сокіл” у Миколаєві, “Сокіл” у Роздолі, “Сокіл” у Юсиптичах³³. У 27 окрузі Долина та 29 окрузі Журавно-Мельнич товариства прапорів взагалі не мали³⁴. Найбільше прапорів – 17 було у 24 окрузі Стрий, а саме в наступних товариствах “Сокіл”: Стрий, с. Верчани, с. Вівня, с. Голобутів, с. Добрівляни, с. Добряни, с. Жулин, с. Завадів, с. Кавчий Кут, с. Комарів, с. Нежухів, с. Сихів, с. Стрілків, с. Татарсько, с. Угерсько, с. Ходовичі, с. Фалиш³⁵. Щодо Трускавця, то періодика за 1910 р. містить опис посвячення прапора. Прапор товариства “Сокіл” у Трускавці посвячено 21 серпня 1910 р.³⁶, урочистості з цієї нагоди проходили на церковному цвинтарі після служби Божої. На службі Божій того дня велика трускавецька церква була переповнена селянами не тільки з м. Трускавця, а також із сусідніх населених пунктів. В урочистостях активну участь взяла українська інтелігенція з Трускавця, а також та, що перебувала там на лікуванні³⁷. Після богослужіння в церкві посвячення прапора відбулося на церковному цвинтарі. Прапор

посвятили отці Омелян Дольницький, М. Сояковський і Лев Горалевич³⁸. Забивали цвяшки в древко прапора “хресні родичі”, зокрема нам відомо декілька їхніх прізвищ: дружина професора гімназії з Коломиї пані Насальська, пані Криськова зі Ступниці, пан Винницький з Чернівців³⁹. Співав міщанський хор з Дрогобича. Після посвячення прапора відбувся святковий похід, в якому взяли участь товариства “Сокіл” з Ріпчиць, Улично, Довгого, Болеховець, Дрогобича, Стрия і Завадова, а також товариства “Січ” з Монастирця, Сільця, Модрича, Тустанович і Дрогобича – разом понад 500 осіб⁴⁰. Всіх учасників святкування налічувалося понад 2 тис. осіб. Святкування закінчилися співом українського національного гімну “Ще не вмерла Україна”. Чистий дохід з урочистостей понад 200 корон призначили на будову нової читальні⁴¹. Посвячення прапора товариства “Сокіл” у Трускавці та заходи, що його супроводжували, пройшли на досить високому рівні, про що зазначалося в тогочасній пресі. Однак цим заходом були незадоволені деякі поляки, які дорікали дрогобицькому старості за те, що той дозволив провести такі святкування⁴².

Наразі нам невідомо, що було зображено на прапорах товариств “Сокіл” на Дрогобиччині. Однак, виходячи з традицій, які на той час існували, на сокільських прапорах найчастіше зображали Лева, святого Михаїла, представників козащини – Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Івана Мазепу, рідше письменників та поетів, трапляються також зображення князів Володимира та Ольги⁴³. Подібними до сокільських були прапори товариств “Січ” під керівництвом К. Трильовського⁴⁴. На прапорі товариства “Сокіл-Батько” у Львові, який посвятили 1911 р., з однієї сторони зображено коронованого Лева, що спирається лапами на скелю, з іншої – святого Михаїла з опущеним мечем у правій руці та піхвами у лівій⁴⁵. Аналогічне зображення присутнє на прапорі товариства “Сокіл” у Стрию⁴⁶.

Період Першої світової війни та початок 20-их рр. ХХ ст. для сокільської організації виявився досить несприятливим. У цей час більшість товариств “Сокіл” не змогли нормально працювати через війну, зміну влади та інші обставини. З окупацією Галичини поляками діяльність українських сокільських товариств переходить в інший формат. Треба було пристосовуватися до нових реалій, дещо змінювати форми роботи. На початку 20-их рр. ХХ ст. відновлюється робота товариств “Сокіл” у Галичині, в тому числі і на Дрогобиччині. Першу половину 1927 р. старшина “Сокола-Батька” використала для відновлення старих та заснування нових товариств, а в другій половині 1927 р. звернула увагу на роботу поодиноких товариств, також дбаючи про кількісне зростання сокільського руху⁴⁷. В багатьох випадках траплялося, що новозасновані товариства “Сокіл” після деякого часу роботи припиняли діяльність чи то з недостачі відповідних людей, чи то з незнання своїх завдань та обов’язків, чи то з байдужості. Щоби цьому запобігти та вказати напрямки праці, поодиноким сокільським товариствам старшина “Сокола-Батька” доручила організаційній секції провести ряд сокільських зборів, нарад та курсів по повітах Східної Галичини, залучаючи якнайбільше представників сокільських товариств. На сокільських курсах проводилися заняття з впорядку, вправ вільноруч і з приладами, теоретичні та практичні лекції з пожежництва та гігієни, інформовано про стан, завдання й ідеологію українського товариства “Сокіл”, учасників повідомляли про всі справи, пов’язані з життям і розвитком сокільських товариств. Один з таких з’їздів старшин проведено 9 жовтня 1927 р. у Дрогобичі⁴⁸.

Щодо розвитку товариств “Сокіл” на Дрогобиччині маємо інформацію в звітах, опублікованих у сокільському часописі “Сокільські Вісти”. Зберігся звіт руханкового товариства “Сокіл-Батько” у Львові за період від 10 квітня 1927 р. по 1 квітня 1928 р.

Із звіту дізнаємося, по-перше, що за цей період польська влада заборонила діяльність 8 товариств у повітах Галичини, в тому числі “Сокіл” у Тустановичах (повіт Дрогобич)⁴⁹. По-друге, відбувся вищезгаданий сокільський з’їзд 9 жовтня 1927 р. у Дрогобичі. У ньому взяло участь 48 учасників з чотирьох товариств “Сокіл” – з Дрогобича, Губич, Попелів, Тустанович. Керував роботою з’їзду організаційний референт “Сокола-Батька” Володимир Гафткович⁵⁰. Окрім цього проведено краєвий пожежно-руханковий курс у Львові з 11 по 15 квітня 1927 р., в якому взяло участь 47 учасників, у тому числі члени товариств “Сокіл” Дрогобиччини – із Сторони (1 учасник), Губич (1 учасник), Попелів (1 учасник), Тустанович (2 учасники)⁵¹. Отже, Дрогобиччина була представлена 5 учасниками. З 6 по 8 листопада 1927 р. проведено районний пожежно-руханковий курс у Губичах, в якому взяли участь 18 чол. та 13 жін. з товариств “Сокіл” з Дрогобича та Губич. Провів курс Тимотей Білостоцький⁵². Крім курсів масово проводилися сокільські свята. Одне з них проведено 19 червня 1927 р. у Львові, в якому взяли участь 87 сокільських товариств з різних повітів, в тому числі з дрогобицького. 6 серпня 1927 р. “Сокіл” у с. Попелі провів сокільське свято⁵³. Якихось більших даних з цього звіту про дрогобицький повіт немає, однак зауважимо, що багато сокільських товариств на Дрогобиччині проводили концерти, свята, однак не надіслали звітів про ці заходи організаційній секції “Сокола-Батька”.

З початком 1928 р. на Дрогобиччині активізується діяльність товариств “Сокіл”. 1 січня 1928 р. проведено загальні збори товариства “Сокіл” у с. Сторона. Про цю подію інформацію подано в сокільській періодиці. Зокрема “Сокільські Вісти” з цього приводу писали: “Товариство не могло провести як слід своєї діяльності, по причині браку в громаді пожарних приладів, через що й влада ставить перепони правильній праці Товариства. Вправ руханкових і пожарних відбулося 23. Пороблено заходи в цілі придбання пожарних приладів від громадян”⁵⁴.

Наступні звіти “Сокола-Батька” у Львові подають значно менше інформації про товариства у повітах Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств. Переважно “Сокіл-Батько” подавав загальну характеристику розвитку сокільського руху, лише інколи вникаючи в окремі деталі, в тому числі і по Дрогобиччині. В період з 1 квітня 1928 р. по 14 квітня 1929 р. у Галичині відбулося 19 окружних сокільських нарад, з яких одна в Дрогобичі⁵⁵. 1929 р. відбувалися загальні збори в товариствах “Сокіл” у дрогобицькому повіті. Так, у с. Ріпчиці 29 вересня 1929 р. обрали нову сокільську старшину. Ними стали: голова о. Малецький, начальник Осередчук і члени старшини – Кобільник, Кузик, Дякович, Гураль, Гулин, Гнатків, С. Кузик, В. Гураль, С. Маланяк, Т. Марчилин⁵⁶. 27 грудня 1929 р. відбулися загальні збори товариства “Сокіл” у Стебнику. До новообраної старшини увійшли: голова Степан Онисько, начальник Василь Метіль, справник Михайло Лабовка. В новостворене товариство вступило 50 осіб⁵⁷. У 1929 р. сокільські товариства в Губичах та Мединичах брали участь у гасінні пожеж, зокрема їм довелося гасити пожежі по два рази в своїх населених пунктах⁵⁸. На той час товариства “Сокіл” у Галичині брали участь у гасінні 71 пожежі. З цього приводу у “Сокільських Вістях” зазначалося: “Повищі числа із праці цих сокільських товариств, які прислали звіти очеркують ті великі зусилля самопосвяти і зрозуміння сокільського обов’язку у наших побратимів. У сповненні сокільського обов’язку не страшні їм навіть рани о які підчас ратунку пожежі не тяжко. Отсе ті дані хоч не обіймають всіх сокільських товариств (бо многі звітів на час (вчасно – А.С.) не прислали) доказують, що закиди неучасти сокільських гнізд при ратуванні пожежі є неправдиві. Громадські чинники повинні йти якнайбільше

на руку сокільським гніздам у справленні пожарних приладів і відданні їх до вжитку і кождоразових вправ сокільських товариств”⁵⁹.

1930 р. виявився досить складним у діяльності товариств “Сокіл” на Дрогобиччині. Польські владні структури заборонили діяльність товариств в Унятичах, Модричах та Ріпчицях⁶⁰. Зазвичай мотивами заборони діяльності товариств були закиди зі сторони влади про те, що сокільські товариства не справлялися з пожежами, несвоєчасно беручи в їхньому гасінні участь. Аргументи влади досить часто виявлялися неправдивими, про що свідчать вищенаведені дані про 71 пожежу, які вдало погасили соколи, досить часто при цьому наражаючи своє життя на небезпеку. 17 червня 1930 р. заборонено діяльність товариства “Сокіл” у Мединичах⁶¹. Аргументи влади як завжди були необґрунтовані. Вона дорікала соколам у Мединичах, що ті не мають власного пожежного приладдя, не виконують пожежних вправ, не беруть участі в гасінні пожеж⁶². Всі ці звинувачення виявилися неправдивими.

У Польщі в 20-30-х рр. XX ст. прийнято низку законів про товариства, що зразу потягнуло за собою зміну статутів пожежно-спортивних товариств у Галичині, зокрема “Сокола” та “Лугу”. За новими статутами товариства могли бути або пожежними, або спортивними. Зважаючи на перешкоди зі сторони польських владних структур, практичніше було відмовитися від протипожежної діяльності і перейти до роботи спортивного спрямування. Тому старшина “Сокола-Батька” змінює статuti товариств “Сокіл” і переходить до дещо іншої форми роботи. Завдяки таким заходам вдалося уникнути масових заборон діяльності товариств “Сокіл” у повітах Галичини. Крім того в 30-х рр. XX ст. до роботи в товариствах залучається сокільський доріст. До нього належала молодь віком від 6 до 18 років, що в свою чергу поділялася на три відділи (групи): 1) 6-10 років; 2) 10-14 років; 3) 14-18 років⁶³. Це дозволило збільшити кількість членства в товариствах, а також розширити впливи на українську молодь. Наприклад, товариство “Сокіл” у Стебнику налічувало близько 200 членів віком від 17 до 20 років⁶⁴.

У 30-х роках XX ст. товариства “Сокіл”, незважаючи на перешкоди польських владних структур, активно ведуть свою роботу. 1931 р. “Сокіл” у Тустановичах налічував 61 чол., 15 жін. та 4 учасників. Члени товариства виступили з вправами у Тустановичах та Ямельниці. Соколи активно займалися спортом, маючи у власності деякі спортивні знаряддя. Члени товариства з Тустанович влаштовували мандрівки на скелі в Урич, до Підгородців та Ямельниці. Участь у мандрівках кожного разу брало понад 20 осіб. Соколи з Тустанович планували організувати сокільський доріст та провести в себе в селі сокільське свято⁶⁵.

4 вересня 1932 р. у Дрогобичі відбулося сокільське свято, участь в якому взяли товариства “Сокіл” з Дрогобича, Тустанович, Попелів, Стебника, Трускавця та інших осередків. Вправи на святкуванні виконували 99 чол. та 60 жін. Крім цього активну участь у заході взяли представники сокільського доросту, яких було значно більше від дійсних членів товариства⁶⁶. Свято вдалося провести на високому рівні.

У 1934 р. відбувся III Краєвий здвиг українського сокільства з нагоди 40-ліття товариства “Сокіл-Батько”. Урочистості проходили у Львові з 30 червня по 2 липня. Крім інших заходів (культурної програми, доповідей, нагороджень і т. ін.), проведено у неділю 1 липня вулицями Львова святковий похід. У ньому взяли участь представники більшості товариств “Сокіл” у Галичині. На той час за сокільським поділом, як і до 1914 р., для зручності, товариства окремих повітів входили до округів та областей. Члени товариств “Сокіл” з Дрогобиччини відносилися до Перемишльської області⁶⁷.

Та в свою чергу займала місце в поході після старшини “Сокола-Батька”, оркестру та голів сокільських осередків. За Перемишльською областю розташовувалися наступні області: Станиславівська, Тернопільська та Львівська⁶⁸. У Перемишльській області порядок розташування товариств з повітів виглядав таким чином: 1) Березів; 2) Добромиль; 3) Дрогобич; 4) Ліско; 5) Любачів; 6) Перемишль; 7) Самбір; 8) Турка; 9) Ярослав⁶⁹.

У наступних роках 1935–1939 й надалі йде розвиток товариств “Сокіл” на Дрогобиччині. Особливо слід відзначити проведення свят та пропагування різних видів спорту, що дало позитивні результати. Весною 1936 р., не пізніше квітня, проведено змагання з відбиванки (волейболу) за “першенство Бориславського Басейну”. Захід відбувся на площі в Бориславі. “Сокіл” з Мразниці здобув перше місце, друге – “Сокіл” з Борислава, третє – спортивне товариство “Ропник” з Борислава⁷⁰. 19 квітня 1936 р. проведено в Мразниці пробіг (крос) на 3 км, участь в якому взяло 20 осіб, що представляли товариства “Сокіл” з Мразниці, Борислава, Попелів і Тустанович. Першим дистанцію пробіг О. Янів з Мразниці за час 11 хвилин 43 секунди. Лікарські оглядини змагунів (учасників змагань) провів лікар Терлецький⁷¹. Також проведено декілька тіловиховних курсів. 27–29 березня 1937 р. триденний тіловиховний курс відбувся у Дрогобичі. Участь в ньому взяли 23 чол. та 18 жінок. Із наступних сокільських товариств: Дрогобич, Мразниця, Попелі, Тустановичі, Борислав, Східниця, Улично. Вправи на курсі проводили інструктори “Сокола-Батька” – Е. Оришин та І. Крохмаль⁷². 25 квітня організовано спільно товариствами “Сокіл” з Мразниці та Попелів біг навпростець (крос), що з пропагандистською метою відбувся в Попелях. Участь у ньому взяло 15 учасників змагань⁷³. У 1936 р. 10-ліття від дня заснування відзначило товариство “Сокіл” у с. Попелі. З цього приводу “Сокільські Вісти” писали: “Бориславський Басейн відомий із ворожих українській ідеї течій, що знайшли догідний ґрунт у цій ділянці. З цими шкідливими впливами успішно борються сокільські гнізда, яких тут є кілька. До найкраще зорганізованих належать безперечно Попелі, які дня 6 вересня ц. р. (1936 р. – А. С.) святкували 10-ліття свого існування”⁷⁴. Урочистості з цієї нагоди проходили на просторій площі за селом. Присутніми були товариства “Сокіл” з Борислава, Тустанович, Мразниці та Дрогобича. Від начальника “Сокола” з Попелів В. Лабанціва звіт прийняв представник “Сокола-Батька” Михайло Тріль. Після співу сокільського гімну та підняття українського національного прапора М. Яримович виголосив вступне слово і розповів коротку історію товариства. Після привітань відбулася урочиста програма перед сокільською старшиною. Всі вправи виконано професійно, що засвідчило високий рівень підготовки соколів та хорошу фізичну форму. Душею свята був колишній голова товариства “Сокіл” у Попелях М. Смук, що спільно з діючим тоді головою М. Горнякевичем та іншими членами старшини доклали великих зусиль, щоб свято вдалося якнайкраще. Єдиною проблемою товариства “Сокіл” у с. Попелі був брак приписаних руханкових (спортивних) одностроїв⁷⁵. Зі спогадів Омеляна Степового дізнаємося про те, що члени товариства “Сокіл” у Попелях мали однострої та українські народні строї⁷⁶.

Щодо спортивних одностроїв, то ідея створення виникла ще у 20-их рр. ХХ ст., а їхнє масове застосування відбулося у 30-их рр. У товаристві “Сокіл-Батько” запроваджено однострої двох типів. Перші святкові для чоловіків та жінок, інші так звані руханкові однострої. Вони повинні були бути простими та вишукано виконані, оскільки використовувалися членами організації для показу святкових спортивних програм у закритих приміщеннях, на площах, стадіонах тощо. Поява та широке поширення руханкового

однострою з сокільською нашивкою супроводжувалося багатьма причинами. По-перше, збільшувалася кількість членів товариства, по-друге, існували труднощі у 20-30-их роках ХХ століття з розробкою, змінами та затвердженням святкового однострою товариства “Сокіл-Батько”. Зі звітів організаційної секції товариства “Сокіл-Батько” за 1932-1936 роки можна зробити висновки, що руханковий однострій у більшості випадків заміняв святковий однострій і навіть рекомендувалося осередкам товариства “Сокіл-Батько” використовувати його у діяльності до того часу, доки не вирішиться питання із затвердженням польською владою святкового однострою. Руханковий однострій складався з сорочки (майки), штанів та черевиків⁷⁷. Спортивна облягаюча майка білого кольору виготовлялася з трикотажу. По горловині та вирізах для рук майка обшивалася темно-синьою смужкою шириною 0,5 см. Від верхнього краю майки по центрі пришивалася кругла малинова нашивка товариства “Сокіл-Батько”. До однострою також входили звичайного крою штани з синього трикотажу. Штани підперізувалися поясом, ширина якого становила 3 см. Взуття виготовляли з чорної шкіри або сукна. До них обов’язково потрібно було мати чорні шкарпетки.

Знак на руханкову майку, який використовували як нашивку, розробив та подав на розгляд старшини товариства “Сокіл-Батько” Нестор Яців ще у 1928 році, про що неодноразово писав активний діяч товариства Степан Гайдучок⁷⁸. Нашивка мала круглу форму, діаметром 6,5 см. Вона не містила ніяких зображень. В основу покладено напис: “СОКІЛ”, при чому “С” і “Л” утворюють круг⁷⁹. Зображення нашивки на фотографіях зустрічаються у сокільській пресі впродовж 30-их років ХХ століття. Протоколи засідань одностроевої комісії, які датуються 1 березнем 1930 року по 11 січня 1934 року подають дані про сокільську нашивку. Вона призначалася лише для руханкового однострою⁸⁰. Руханковий однострій з нашивкою товариства можна було замовити у торгівельній секції “Сокола-Батька”, в українському кооперативі “Пласт” по вулиці Городецькій, 95 та вулиці Руській, 3 та в інших майстернях⁸¹.

У 30-их рр. ХХ ст. у товариствах “Сокіл” набули популярності різні види спорту. Зі спогадів Миколи Турика дізнаємося про те, що товариство “Сокіл” у Снятинці в зазначений період мало відбиванкову дружину (волейбольну команду). Однак команда не брала участі у змаганнях між сокільськими осередками, бо була на стадії становлення⁸².

Використання у діяльності українських товариств “Сокіл” на Дрогобиччині національних символів – Тризуба, синьо-жовтого прапора та гімну “Ще не вмерла Україна”, а також сокільської символіки: прапора, гімну “Соколи, Соколи, ставайте в ряди!” (автор гімну український композитор і диригент Ярослав Ярославенко (справжнє прізвище – Вінцовський))⁸³, відзнак, нашивок, одностроїв та іншої атрибутики не завжди позитивно сприймали польські владні структури (староство, поліція та ін.). З боку польських владних структур велися постійні переслідування. Для прикладу хоча б взяти події 1934 р., коли у Львові відбувся ІІІ Краєвий з’їзд, на якому товариства виступали без сокільських прапорів через заборону польської влади використовувати їх під час святкування⁸⁴. Подібна ситуація була на Дрогобиччині. Один з таких випадків пов’язаний з товариством “Сокіл” у с. Улично. Проводячи велику роботу, спрямовану на піднесення свідомості та добробуту українського села, громада Уличного не могла уникнути конфліктів з польською владою. У 1936 р. польська влада заборонила товариству “Сокіл” святкування, на яке були запрошені люди із навколишніх сіл. Причиною заборони був той факт, що майдан у центрі села прикрашено синьо-жовтими прапорами і Тризубом. Із Дрогобича для “наведення порядку” приїхав автомобілем

комісар поліції. В ході цієї акції арештовано Богдана Кульчицького. Отцю Бодревичу шляхом переговорів та завдяки особистим знайомствам вдалося заспокоїти поліцію і не допустити сутички. Свято відбулося з прапорами, але вже без Тризуба, який змушені були зняти на категоричну вимогу поліції⁸⁵.

Значне зацікавлення у діяльності товариств “Сокіл” викликає сфрагістичний матеріал. У фондах ЦДІА України у Львові зберігаються різні за формою, легендами та зображеннями відтиски печаток товариств “Сокіл” на Дрогобиччині, однак на сьогоднішній день вони, а також ряд інших документів з цієї тематики не доступні сучасним дослідникам. Опрацьовуючи у 2004 р. документи у ЦДІА України у Львові, авторові статті вдалося відшукати оригінальний відтиск печатки товариства “Сокіл” з Модрича⁸⁶. Відбиток чорнильний, фіолетовий, овальний, розміром 31x48 мм. Зображення: сокіл з розпростертими крилами з гантелею в кігтях повернений вліво. Легенда: “ПОЖАРНО-РУХАНКОВЕ Т[ОВАРИСТ]ВО СОКІЛ в МОДРИЧИ”. Документ, в якому старшина “Сокола” з Модрич зверталась з проханням повідомити про ціну сокільської шапки (потрібно було 18 шапок), датується 24 липня 1929 р⁸⁷.

Досліджуючи діяльність товариств “Сокіл” на Дрогобиччині не можна не згадати окремих діячів. Серед них слід виділити уродженця с. Доброгостів дрогобицького повіту відомого громадсько-політичного діяча Івана Боберського (4.08.1873–17.08.1947) – ім'я якого золотими літерами вписано до пантеону української слави. І. Боберський організатор спортивних змагань українців з футболу, волейболу, велоспорту та ін. У 1890–1914 рр. викладав німецьку мову та фізкультуру в Академічній гімназії Львова. Журналіст і видавець, редактор часопису “Вісти з Запорожа”, написав ряд підручників зі спортивних ігор. В незалежній Україні вийшов друком “Щоденник” І. Боберського⁸⁸. Крім цього І. Боберський долучився до розробки сокільських відзнак, які мали широкий попит серед членів товариства і пропагували сокільські ідеї, долучився до розробки та посвячення прапора товариства “Сокіл-Батько” у Львові⁸⁹.

На увагу заслуговують ювілейні відзнаки, до розробки яких І. Боберський приклав чималих зусиль. В 1914 році за задумом Івана Боберського інженер Роман Грицай створив відзнаку для Шевченківського здвигу, який відбувся 28 червня 1914 року у місті Львові. Відзнака мала форму трикутника, з півкругами. В цих півкругах були поміщені букви: “СБ”, “УСС”, “СТУ”, тобто відповідно – “Сокіл-Батько”, “Український Січовий Союз” та “СТ Україна”. У середині трикутника був напис: “Шевченковий здвиг 1914, 28. VI”. Форму трикутника взято для того, щоб кожен, хто чіпляв відзнаку до одягу, міг обернути її так, щоб назва його товариства була зверху. Розмір відзнаки становив – 35x35 міліметрів. Відзнака випущена у Відні коштами “Сокола-Батька” та Українського Січового Союзу. Тираж як на той час досить великий – 10 тисяч з білого металу і 100 штук з міді⁹⁰.

Існування сокільських організацій, її символіки не припинялося під час Першої світової війни. Про це свідчать відзнаки 1917 і 1918 рр. під назвою “Соборна Україна”⁹¹, випущені у Відні накладом “Вістей з Запорожа” (друкований орган “Сокола-Батька”). Автором відзнак був Іван Боберський, а художнє оформлення зробив Юліан Буцманюк. Відзнака у вигляді трикутного щита, в центрі св. Михаїл з мечем у правій руці та щитом у лівій. На щиті зображення Галицького Лева. Вгорі напис – “Україна”, внизу “1917.20.XI”. Розміри щита 30x25 міліметрів⁹². Ці відзнаки карбовано з сірого металу та бронзи. Також були срібні відзнаки, які мали внизу цифру 1917, а на зворотному боці напис: “Українці мусять лучитися як українці для оборони прав українського народу Михайло Грушевський в році Свободи України 1917”. Вже в 1917 р. розійшлося

30 000 штук цієї відзнаки між українцями в австрійській армії, що носили її збоку на шапках окрім інших ювілейних відзнак. Ці відзнаки носили навіть на ланцюжках на шії. Гроші від реалізації вищеназваних двох відзнак йшли на закупівлю землі під “Український Город” (стадіон) для “Сокола-Батька”.

І на завершення декілька слів про сокільські паперові знаки, які вийшли завдяки І. Боберському. Ще в 1911 р. з його ініціативи “Сокіл-Батько” розпочав акцію викупу земельної площі в Стрийському парку для спортивного майдану “Городу для українського населення у Львові”. Українці відгукнулися добровільними внесками на ідею плекання духовного та фізичного розвитку української молоді. “Сокіл-Батько” видав 20 тисяч своєрідних грошових знаків – “квадратних метрів”⁹³. З одного боку на таких знаках було зображення гімнастичних вправ на площі, а на звороті – такі слова: “Один квадратний метр закуплений у Львові на город для української суспільності. Стверджує “Сокіл-Батько”. Ціна 5 корон”. До речі, деякі товариства “Сокіл” з Дрогобиччини внесли свої пожертви на викуп земельної площі у Стрийському парку. Серед таких товариств у 1937 р. були: “Сокіл” у Бориславі (10 злотих), “Сокіл” у Східниці (20 злотих), “Сокіл” у Дрогобичі (5 злотих)⁹⁴.

1939 р. став переломним у діяльності українських товариств “Сокіл” на Дрогобиччині, адже з початком Другої світової війни та приходом на західноукраїнські землі більшовиків ліквідовуються всі громадські товариства, а їхні члени піддаються переслідуванням та арештам. З цього приводу В. Черевко писав: “Другого дня по приході большевиків до Дрогобича, тобто 25 вересня я з довголітнім скарбником “Сокола” зліквідував всі книги діловодства і дещо з майна (радіо та бібліотеку), а решта – руханкове приладдя та меблі – так і залишилися в домі”⁹⁵. На той час товариство “Сокіл” у Дрогобичі, головою якого був Антін Максимович, заступники Ігор Вітвицький та Роман Кобилицький налічував 85 активних членів, в тому числі 20 дівчат⁹⁶.

За своє 35-ліття існування на Дрогобиччині сокільські товариства зуміли створити розгалужену сітку, налагодити, незважаючи на перешкоди польських владних структур, нормальну роботу осередків. Важливим у діяльності товариств “Сокіл” на Дрогобиччині було ведення роботи у таких напрямках: протипожежній справі, пропагуванні здорового способу життя, зокрема через різні види спорту, культурно-просвітницька робота, а також використання національної символіки (прапор, гімн, герб) та сокільської атрибутики (прапор, гімн, емблеми, нашивки, однострої тощо). Окремо можна відзначити І. Боберського, вихідця із Дрогобиччини, який зробив великий внесок у розбудову та зміцнення сокільських осередків у Галичині. Товариства “Сокіл” на Дрогобиччині сприяли вихованню української молоді, яка взяла активну участь в українському визвольному русі 20-50-их рр. ХХ ст.

¹ 11 лютого 1894 р. вважається відправною точкою у діяльності товариств “Сокіл” хоча пожежні товариства з такою назвою виникли з ініціативи Василя Нагірного ще у 80-их рр. ХІХ ст. Про це див.: Нагірний В. З моїх споминів. – Львів, 1935. – С. 44. Статут товариства “Сокіл” затверджений міністерством внутрішніх справ у Відні 26 липня 1893 р. і Галицьким намісництвом 3 серпня 1893 р. (Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 312 (Українське спортивне товариство “Сокіл-Батько”, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.)

² Слимаковський О., Кравчук Б. Виникнення та діяльність спортивно-руханкового товариства “Сокіл” в м. Дрогобичі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1995. – Вип. 1. – С. 110–113.

³ Черевко В. Руханково-спортове товариство “Сокіл” в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 592–596.

⁴ Слимаковський О., Кравчук Б. Виникнення та діяльність спортивно-руханкового товариства “Сокіл”... – С. 112.

⁵ Прапор “Сокола-Батька” // Вісти з Запорожа. – Львів, 1911. – Серпень. – Ч. 60. – С. 12.

⁶ Пастух Р. Вулицями старого Дрогобича. – Львів, 1991. – С. 136, 143, 144; Пастух Р. Дрогобич у прізвищах, датах, подіях і фактах. – Дрогобич, 2002. – С. 49, 50, 54, 66, 82.

⁷ “Сокіл-Батько” // Вісти з Запорожа. – Львів, 1911. – Серпень. – Ч. 60. – С. 3–4.

⁸ Там само. – С. 4.

⁹ Звіт гімнастичного товариства “Сокіл” у Львові за рік 1908 // Народне Слово. – Львів, 1909. – 27 серпня. – Ч. 251–252. – С. 14.

¹⁰ Звіт гімнастичного товариства “Сокіл” у Львові за рік 1908 // Народне Слово. – Львів, 1909. – 24 липня. – Ч. 237. – С. 12.

¹¹ Осередки товариства “Сокіл-Батько” могли мати дві назви “Сокіл” або “Січ”, що не заборонялося статутом. Тому вивчаючи історію цього періоду не слід ототожнювати товариства під назвою “Січ” українського товариства “Сокіл-Батько” з товариствами “Січ” під керівництвом Кирила Трильовського, що існували впродовж 1900–1930 рр.

¹² Звіт гімнастичного товариства “Сокіл” у Львові за рік 1908 // Народне Слово. – Львів, 1909. – 24 липня. – Ч. 237. – С. 12.

¹³ Там само.

¹⁴ Звіт гімнастичного товариства “Сокіл” у Львові за рік 1908 // Народне Слово. – Львів, 1909. – 27 липня. – Ч. 238. – С. 10.

¹⁵ Звіт гімнастичного товариства “Сокіл” у Львові за рік 1908 // Народне Слово. – Львів, 1909. – 27 серпня. – Ч. 251–252. – С. 14.

¹⁶ Дрогобиччина (Новий “Сокіл” в Болеківцях) // Народне Слово. – Львів, 1909. – 12 жовтня. – Ч. 271. – С. 6.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Нові пожарні філії // Народне Слово. – Львів, 1910. – 27 жовтня. – Ч. 433. – С. 12; Звіт “Сокола-Батька” у Львові за рік 1910 // Вісти з Запорожа. – Львів, 1911. – 30 березня. – Ч. 54–55. – С. 11–13.

¹⁹ Там само. – С. 13.

²⁰ “Сокіл-Батько” // Вісти з Запорожа. – Львів, 1911. – Серпень. – Ч. 60. – С. 4.

²¹ Там само.

²² Статистика пожарних філій “Сокола-Батька” // Вісти з Запорожа. – Львів, 1912. – 30 березня. – Ч. 67 (організаційне число). – С. 2–3.

²³ Там само.

²⁴ Округи і області. Стан дня 15 жовтня 1912 // Вісти з Запорожа. – Львів, 1912. – 31 жовтня. – Ч. 72 – 74. – С. 16.

²⁵ Звіт “Сокола-Батька” у Львові за рік 1912 // Вісти з Запорожа. – Львів, 1913. – 28 лютого. – Ч. 77–78. – С. 10.

²⁶ Перепись “Соколів” і “Січей” “Сокола-Батька” з 1912/13 // Календар “Вістий з Запорожа” на 1914. І річник. – Львів, 1913. – С. 135.

²⁷ Порадник для пожарно-руханкових товариств “Сокіл” (зладила на підставі праці Семена Горука: “На соколиних крилах”, організаційна секція “Сокола-Батька”). – Львів, 1926. – С. 30.

²⁸ Перепись “Соколів” і “Січей” “Сокола-Батька” з 1912/13... – С. 135.

- ²⁹ Там само; Звіт “Сокола-Батька” // Вісти з Запорожа. – Львів, 1914. – 14 березня. – Ч. 91. – С. 6.
- ³⁰ “Сокіл-Батько” // Вісти з Запорожа. – Львів, 1911. – Серпень. – Ч. 60. – С. 4.
- ³¹ Перепись “Соколів” і “Січей” “Сокола-Батька” з 1912/13... – С. 82–135.
- ³² Перепись “Соколів” і “Січей” “Сокола-Батька” з 1912/13... – С. 94, 101, 102.
- ³³ Там само. – С. 100, 101, 103, 104.
- ³⁴ Там само. – С. 102, 103, 104, 105.
- ³⁵ Там само. – С. 98, 99, 100.
- ³⁶ З Трускавця // Діло. – Львів, 1910. – 8 н. ст. вересня (26 ст. ст. серпня) – Ч. 200. – С. 4.
- ³⁷ Про посвячене прапора // Руслан. – Львів, 1910. – 10. вересня (28. серпня) – Ч. 193. – С. 3.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ З Трускавця // Діло. – Львів, 1910. – 8 н. ст. вересня (26 ст. ст. серпня) – Ч. 200. – С. 4.
- ⁴⁰ Про посвячене прапора // Руслан. – Львів, 1910. – 10. вересня (28. серпня) – Ч. 193. – С. 3.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² В Трускавці // Руслан. – Львів, 1910. – 2. вересня (20. серпня) – Ч. 186. – С. 3.
- ⁴³ Детальніше див.: Сова А. Прапорництво українського пожежно-спортивного товариства “Сокіл” у Галичині (1894–1939 рр.). Стаття має вийти у наукових зошитах історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.
- ⁴⁴ Сова А. Символіка українського пожежно-спортивного товариства “Січ”: генеза та історія // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2005. – Збірник 5. – С. 215–230.
- ⁴⁵ Сова А. До історії прапора товариства “Сокіл-Батько” у Львові // Знак. – Львів, 2003. – Червень – Ч. 29. – С. 8–9.
- ⁴⁶ Отворенє української хліборобської вистави в Стрию // Діло. – Львів, 1909. – 22 н. ст. (9 ст. ст.) вересня. – Ч. 208. – С. 2.
- ⁴⁷ Українське сокілство в другій половині 1927 р. // Соکیلські Вісти. – Львів, 1928. – Січень. – Ч. 1. – С. 5.
- ⁴⁸ Там само. – С. 7.
- ⁴⁹ Звіт руханкового товариства “Сокіл-Батько” у Львові за 1927 рік (від 10 квітня 1927 р. до 1 квітня 1928 р.) // Соکیلські Вісти. – Львів, 1928. – Квітень. – Ч. 4. – С. 26.
- ⁵⁰ Там само. – С. 25, 28.
- ⁵¹ Там само. – С. 29.
- ⁵² Там само. – С. 30.
- ⁵³ Там само. – С. 32, 34.
- ⁵⁴ Сокіл Сторонна, п. Дрогобич // Соکیلські Вісти. – Львів, 1928. – Лютий. – Ч. 2. – С. 15.
- ⁵⁵ Звіт руханкового Товариства “Сокіл-Батько” у Львові за 1928 р. (від дня 1 квітня 1928 р. – 14 квітня 1929 р.) // Соکیلські Вісти. – Львів, 1929. – Червень. – Ч. 4–6. – С. 13.
- ⁵⁶ Чергові загальні збори відбули // Соکیلські Вісти. – Львів, 1929. – Листопад–грудень. – Ч. 11–12. – С. 28–29.
- ⁵⁷ Основуючі Загальні Збори відбули // Соکیلські Вісти. – Львів, 1930. – Січень–березень. – Ч. 1–3. – С. 12.
- ⁵⁸ Звіт руханкового Товариства “Сокіл-Батько” у Львові за 1929 р. // Соکیلські Вісти. – Львів, 1930. – Квітень. – Ч. 4. – С. 8.
- ⁵⁹ Там само. – С. 9–10.

⁶⁰ Розгром сокільських гнізд в Дрогобиччині // Сокільські Вісти. – Львів, 1930. – Травень–червень. – Ч. 5–6. – С. 13.

⁶¹ Завіщення діяльності товариств // Сокільські Вісти. – Львів, 1930. – Липень–вересень. – Ч. 7–9. – С. 11.

⁶² Там само.

⁶³ Організуйте сокільський доріст // Сокільські Вісти. – Львів, 1932. – Вересень–жовтень. – Ч. 5. – С. 4.

⁶⁴ Івасівка (Мищук) М. Стебник // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 385.

⁶⁵ Т-во “Сокіл” в Тустановичах // Сокільські Вісти. – Львів, 1932. – Липень–серпень. – Ч. 4. – С. 4.

⁶⁶ У Дрогобичі // Сокільські Вісти. – Львів, 1932. – Листопад–грудень. – Ч. 6. – С. 2.

⁶⁷ III Краєвий здви́г українського сокі́льства з нагоди 40-ліття Соколо-Батька в днях 30 червня і 1 та 2 липня 1934 р. у Львові. – Львів, 1934. – С. 5.

⁶⁸ Там само. – С. 4–5.

⁶⁹ Там само. – С. 5.

⁷⁰ Змагання у відбиванці // Сокільські Вісти. – Львів, 1936. – Квітень. – Ч. 4. – С. 10.

⁷¹ Сокільські біги навпростець // Сокільські Вісти. – Львів, 1936. – Травень. – Ч. 5. – С. 5.

⁷² Зі сокільського життя // Сокільські Вісти. – Львів, 1937. – Травень. – Ч. 5. – С. 5.

⁷³ Там само. – Червень. – Ч. 6. – С. 5.

⁷⁴ 10-ліття гнізда в Попелях // Сокільські Вісти. – Львів, 1936. – Листопад. – Ч. 11. – С. 5.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Степовий О. Попелі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 359.

⁷⁷ Руханковий однострій побратимів // Сокільські Вісти. – Львів, 1933. – Березень–квітень. – Ч. 2. – С. 4; Ще про руханковий однострій // Сокільські Вісти. – Львів, 1934. – Січень–березень. – Ч. 1–3. – С. 3–4.

⁷⁸ Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. – Львів, 1937. – С. 52; Гайдучок С. Пів століття сокільських видань // Сокільські Вісти. – Львів, 1937. – Грудень. – Ч. 12. – С. 11.

⁷⁹ Сова А. Нашивка українського спортивного товариства “Сокіл-Батько” у Львові // Знак. – Львів, 2005. – Ч. 36. – С. 6.

⁸⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 5.

⁸¹ Сокільські Вісти. – Львів, 1932. – Вересень–жовтень. – Ч. 5. – С. 3; Там само. – 1936. – Ч. 1. – С. 9; Там само. – 1937. – Січень. – Ч. 1. – С. 15–16.

⁸² Турик М. Село Снятинка. Спогад // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1978. – Т. 2. – С. 183.

⁸³ “Сокіл-Батько”. Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994. – Львів, 1996. – С. 14–15.

⁸⁴ III Краєвий здви́г українського сокі́льства... – С. 5.

⁸⁵ Кульчицький Ю. Улично 1930–1940-их років. Ріст культурно-національної свідомості // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових матеріалів. – Дрогобич, 1997. – Т. 4. – С. 483–484.

⁸⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 491. – Арк. 24, 25.

⁸⁷ Там само. – С. 24.

⁸⁸ Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр. / Упоряд. Ю. А. Мицик. – К., 2003. – С. 260с.

⁸⁹ Сова А. До історії прапора товариства “Сокіл-Батько” у Львові. – С. 8–9.

⁹⁰ Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. – Львів, 1937. – С. 50.

⁹¹ Боберський І. Щоденник... – С. 121, 136, 153.

⁹² Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. – Львів, 1937. – С. 50.

⁹³ Пахолко С., Мартин О. Грошові знаки “Сокола-Батька” та “Пласту” – провісники грошових внесків на Боевий Фонд Української Повстанської Армії // Воля і Батьківщина. – Львів, 1998. - Ч. 3 (12 / 28). – С. 124.

⁹⁴ Датки сокільських гнізд на викупно “Українського Городу” у Львові // Сокільські Вісти. – Львів, 1937. – Квітень. – Ч. 4. – С. 6.

⁹⁵ Черевко В. Руханково-спортове товариство “Сокіл” в Дрогобичі... – С. 596. Автор спогадів з осені 1935 р. по 1939 р. займав посаду секретаря товариства “Сокіл” у Дрогобичі.

⁹⁶ Там само. – С. 594.

Андрій Сова.

Діяльність українських товариств “Сокіл” на Дрогобиччині.

У статті аналізуються маловідомі аспекти діяльності українських товариств “Сокіл” на Дрогобиччині. Звернено увагу на використання членами товариств національної символіки (прапор, гімн, герб) та сокільської атрибутики (прапор, гімн, емблеми, нашивки, однострої тощо). Висвітлено роль Івана Боберського у розробці та впровадженні сокільських відзнак.

Andrey Sova.

The activity of Ukrainian “Sokil” (“Falcon”) societies in Drohobych land.

In the article the little-known aspects of activity of Ukrainian “Sokil” (“Falcon”) societies in Drohobych land are analyzed. The attention is paid to the use by “Sokil” societies’ members of the national symbolics (flag, anthem, state emblem, etc.), as well as the proper “Sokil” attributes (flag, hymn, emblems, stripes, uniforms, etc.). Also the role of Ivasn Bobers’kyi in development and introduction of the “Sokil” insignia is clarified.

ТОВАРИСТВО “СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР” У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Впродовж тривалого періоду радянська історіографія грубо фальсифікувала діяльність товариства “Сільський Господар”, яка начебто мала буржуазно-націоналістичний та антинародний характер. На відміну від радянських науковців історики української діаспори опублікували низку правдивих розвідок з досліджуваної проблематики. Найбільшу цінність серед них мають збірник статей “Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові 1899-1944 рр.”¹, а також праця І. Витановича про розвиток української кооперації². Щоправда, вони, головним чином, написані на базі спогадів.

Об’єктивне вивчення досліджуваної проблеми в Україні розпочалося в роки її незалежності. У колективних монографіях “Історія кооперативного руху”³, “Українські кооператори”⁴, а також в працях О. Вербової⁵, З. Струк⁶ та інших поруч з аналізом розвитку кооперації на західноукраїнських землях побіжно характеризується діяльність товариства “Сільський Господар”. Глибоке вивчення проблеми тільки що розпочинається. На сьогоднішній день не має спеціального монографічного дослідження, присвяченого “Сільському Господарю”. Саме цим визначається актуальність даної статті.

У 20-30-х рр. ХХ ст. Західна Україна була у складі Польщі. Українці зазнавали жорстокого соціального та національного гноблення. Окупаційні власті перетворили край в аграрно-сировинний придаток польської держави. Розвиток промисловості штучно гальмувався, сільське господарство деградувало. На селі панували злидні. Важкі соціальні умови життя українських селян посилювались національно-політичним безправ’ям, занепадом національної культури. Шукаючи порятунку, тисячі галичан емігрували в Канаду, США, Бразилію, Аргентину та інші країни. У 1925-1939 рр. із Західної України виїхало майже 370 тис. чоловік⁷.

Дієвим засобом захисту інтересів українців стала кооперація, зокрема діяльність товариства “Сільський Господар”. Відомий кооператор Ю. Павликовський стверджував: “Важке економічне положення нашого рільника велить нам викресати всю силу, якою розпоряджає нація, щоби подати політичну руку загибаючому рільничому світові. Оборона економічних інтересів нашого рільництва рівняється – якщо глянути на суспільне уверстування нашого народу, – обороні самої нації. Близько дев’ять десятих нашого населення є тісно зв’язані з долею рільництва”⁸.

Витоки “Сільського Господаря” сягають кінця ХІХ ст. У 1899 р. в Олеську, що на Львівщині, з ініціативи священиків – братів Томи та Юліана Дуткевичів – засновано товариство “Сільський господар”. Воно ставило своїм завданням піднести рівень рільництва, городництва, садівництва та пасічництва у галицькому селі. В 1904 р. товариство перетворилося на Крайове із центром у Львові та правом організації філій в повітових містах⁹.

“Сільський господар” був дуже популярним серед селян і вже 1913 р. налічував 88 філій, 1325 гуртків і 32 тис. членів. Близько ста діячів товариства працювало безоплатно, з них – 15 службовців і агрономів¹⁰. Товариство тісно співпрацювало з кооперацією, яка

переважно і фінансувала його діяльність. У 1929 році воно повністю реорганізовується, створюються фахові секції: агротехнічна, годівлі свиней, овець, птиці, насінницька, рибальська, шовківнича та інші. У новому статуті “Сільського господаря” наголошувалося, що головним його завданням є згуртування хліборобів для захисту їх станових інтересів, піднесення економіки, добробуту і культури, розвитку сільськогосподарської науки та освіти¹¹.

Товариство захищало господарські інтереси селян на всіх рівнях влади та органів самоврядування, турбувалось про державну допомогу, надавало безоплатну юридичну консультацію щодо купівлі і продажу землі, нерухомості, одержання кредитів, поширювало передові методи господарювання¹².

Стрийська філія товариства “Сільського господаря” під керівництвом Є. Олесницького в 1909 р. влаштувала хліборобську виставку, на якій впродовж 18 днів побували селяни-хлібороби з усієї Східної Галичини та гості з Наддніпрянщини. Серед них був “артільний батько” – Микола Левитський, який детально ознайомився з діяльністю сільськогосподарської артілі “Добробут” у селі Дуліби, неподалік Стрия¹³. Коломийська філія “Сільського господаря” демонструвала у селах повіту, за допомогою проекційного апарата, фільми сільськогосподарської тематики¹⁴.

Товариство “Сільський господар” формувало зразкові господарства, закладало дослідні поля, розсадники фруктових дерев, розводило племінну худобу, птицю, займалося насінництвом, пропагувало мінеральні добрива та сільськогосподарські машини¹⁵. Для заохочення придбання нової техніки “Сільський господар” надавав різні премії. 1926 р. в однойменному часописі повідомлялося, що “котрі три кооперативи, або сільськогосподарські кружки куплять перші цього року для ужитків членів сіялку... то дістануть нагороду 100 злотих”¹⁶.

Кількість сільськогосподарської техніки на селі зростала. У Копиченському повіті машинові секції при господарсько-споживчих кооперативах мали 43 сівалки, 8 трейлерів, 7 молотарок, моторову молотилку, жниварку, косарку, багато віялок тощо¹⁷. Не менше різної техніки було у Стрийському, Тернопільському та інших округах. У повітах Східної Галичини 1927 р. нараховувалося 17 ланцюгових борін, 32 сівалки, 41 трейлер, 56 молотарок, 3 культиватори, 28 плужків¹⁸.

Ринок вимагав доброї якості збіжжя. Польові дослідження засвідчили, що найбільше відповідає кліматичним і ґрунтовим умовам Станіславщини жито “Спельчанське”, завезене з Познаньщини. З ініціативи “Сільського господаря” його почали засівати селяни с. Іванівки. Жито дало високі урожаї. Передовий досвід швидко поширився на всю округу¹⁹.

“Сільський господар” брав активну участь у комасаційній діяльності, яка полягала у зведенні розпорощених ділянок землі того чи іншого власника в єдине ціле. При товаристві було створено спеціальне “технічне бюро”, до якого зверталися селяни, які бажали упорядкувати свої земельні наділи. У 1928 р. оголошено про комасацію сіл Коропуж Рудківського, Макіївці Коломийського, Добрянки і Лисятичі Стрийського, Конюшки Рогатинського повітів та ін²⁰.

В результаті землевпорядкування селянські наділи стали більшими, що створювало кращі умови для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, зокрема використання техніки та правильних сівозмін. Водночас з комасацією проводилася меліорація. Завдяки “Сільському господарю” у 1935-1938 рр. осушено майже 8800 га пасовищ і лук у 51 селі²¹.

З 1938 р. почали проводити меліорацію тих громадських пасовищ, які знаходилися в жалюгідному стані: підмоклі, покриті купами кротовиння, порослі маловартісними

травами. Уперше це було зроблено у с. Ляхівці Станіславського воєводства – понад 1000 гектарів стали більш продуктивними. Однак Друга світова війна перервала цей процес, який успішно розвивався у західноукраїнському селі²².

Все ж найважливішим своїм завданням товариство вважало розвиток сільськогосподарського шкільництва. При централі товаристві “Сільський господар” у Львові 1928 р. створюється секція сільськогосподарського шкільництва на чолі з Й. Райківським.

Товариство заснувало вищі сільськогосподарські курси в Коршеві біля Коломиї, в Янчині Перемишлянського повіту, сільськогосподарські школи у Скнилові біля Львова, у Шибалині Бережанського повіту, в Окшові біля Холма, рільничий ліцей у Черниці Жидачівського повіту.

Рільнична школа в Шибалині започаткувала свою діяльність 1932 р. з ініціативи учителя М. Васьківа. До неї приймали хлопців і дівчат з початковою освітою, віком 14-19 років. У школі вивчали загальноосвітні й фахові предмети: математику, українську мову і літературу, історію України, рільництво, годівлю домашніх тварин, городництво, садівництво, куховарство, крій і шиття тощо. 1934-1935 рр. школу реорганізували в однорічну жіночу. За 1932-1939 роки Шибалинську школу закінчило 25 хлопців і понад 160 дівчат²³.

1935 р. у с. Черниці був відкритий рільничий ліцей з терміном навчання три роки. До нього приймали юнаків із відповідною освітою. Ліцей мав навчальний корпус, інтернат, їдальню, господарські приміщення, підсобне господарство, 120 га ріллі, майже 1,5 га саду, породисту продуктивну худобу. Учні вивчали загальноосвітні і спеціальні дисципліни: ботаніку, зоологію, агрокультуру, годівлю домашніх тварин, ветеринарію, хімію, агротехнологію тощо. Практичні заняття проводилися в господарстві школи, у саду, городі, на пасіці, в стайнях, курнику, місцевій кооперативній молочарні²⁴.

За відсутності достатньої кількості сільськогосподарських шкіл з 1932 року товариство організувало хліборобський вишкіл молоді. Якщо він у 1934 р. був лише у 16 повітах, то в 1935 р. – поширився на всю Галичину й Волинь. Завершилася організація хліборобського вишколу молоді створенням 14 вересня 1934 р. у Львові Головної секції при товаристві “Сільський господар”. Цього ж дня було обрано її Раду на чолі з Є. Храпливим²⁵.

Плідно працював хліборобський вишкіл молоді у Болотні, Подусільній, Дусанові, Янчині, Ладанцях Перемишлянського повіту. У зимовий період молодь під керівництвом фахівців освоювала теоретичні знання з агрономії і зоотехнії. Практичні навички юнаки і дівчата одержували весною-літом на батьківських, громадських і церковних дослідних ділянках. Всі прагнули зібрати високий урожай. Восени їхні результати демонструвалися на виставках, що влаштовувалися в Перемишлянах у Народному домі або в Районній молочарні, а також в окремих селах²⁶.

На Стрийщині в 1936 року хліборобський вишкіл молоді охоплював 22 села. У Верчанах, Лисятичах, Добрянах, Гірному, Синевидську, Дашаві були створені курси молоді, де навчали передових методів господарювання у тваринництві. Восени 1938 року роботу Стрийського хліборобського вишколу молоді перевіряла державна комісія з Варшави. Вона відвідала гурток у с. Стинава Вижна, який не належав до найкращих у краї, однак комісія відзначила його добротну роботу²⁷.

З 1935 р. при товаристві “Сільський господар” почала працювати секція сільських господинь, яка у багатьох селах за допомогою інструкторів-жінок організовувала курси хатнього господарства, куховарства, кравецтва, птахівництва. На Зборівщині при сільськогосподарських гуртках діяло 53 секції господинь. Вміло поставлено роботу

в селах Велика Плавуча, Озерна, Кабарівці. Зокрема, секція господинь с. Кабарівці за зразкове ведення хатнього господарства дістала нагороду із Львівської Хліборобської палати готівкою 80 злотих і два кубометри дощок на будівництво курників²⁸.

У селах Калущини влаштовувалися курси: крою, шиття, куховарства, консервування, годівлі курей, свиней, телят, дійних корів. Вони характеризувалися добротною організацією, даючи жінкам необхідні знання для ведення домашнього господарства²⁹.

І це давало свій результат. Відомий кооператор А. Качор писав: “.. наше галицьке село напередодні Другої світової війни, змінило свій зовнішній і внутрішній вигляд до невпізнання. Воно не тільки поволі перебудувало свої стайні, обори й подвір'я, але будувало вже кращі, світліші хати, які були зі смаком улаштовані. Багатші селяни розводили великі сади й городи, краще обробляли поля.. ”³⁰.

У 30-і роки товариство перейшло від агротехнічної пропаганди до активної економічної діяльності. “Сільський господар” став власником і співвласником кількох промислових підприємств, учасником різних акціонерних компаній, а також загальнодержавних експортних об'єднань, що торгували сільськогосподарською продукцією³¹.

Показовим у цьому плані була співучасть “Сільського господаря” разом із Львівською хліборобською палатою, малопольським товариством рільничим та союзом землевласників у закладенні цукроварні “Поділля”. 1936 році співвласники у Березовиці Великій біля Тернополя закупили 56 моргів поля і розпочали будівництво трьох адміністративних будинків, фабричного корпусу та вітки залізничної колії, яка з'єднувала цукроварню зі станцією Березовиця.

Восени 1937 року цукроварня “Поділля” дала уже першу продукцію. Сировину поставляли з Тернопільського, Збаражського, Золочівського, Зборівського, Скалатського, Копиченського, Тереховлянського, Березанського та інших повітів. Було організовано “Союз плантаторів – уділовців рільничої цукроварні “Поділля”, який об'єднував 9 філіальних секцій з 994-ма членами. Їх силами оброблялося 729 моргів цукрових буряків³².

Секція плантаторів цукрових буряків при філії “Сільського господаря” функціонувала в Перемишлі. В 1936 р. 126 плантаторів доставили до цукроварні в Пшеворську 55 вагонів солодких коренів, а надалі планували – 140³³.

Для розвитку “Сільського господаря” спричинилася і греко-католицька церква. Повну підтримку кооперативному рухові надавав митрополит А. Шептицький, який вважав, що “сто разів більше, як у кожного народу, треба нам і ще думати про цілу економічну сторону народного життя, без якої навіть найпомітніше політичне положення завжди буде безглузде і безхосене”²⁵. У посланні “О квестії соціальній” він писав: “Рішуче фальшивим єсть занедбання сторони суспільно-економічної. Церква тих речей сучасних і матеріальних не занедбує... Священик, що навіть на жадання парафіян не хоче утворити читальні, склепу, шпихліра громадського і всім подібним установам єсть противний, не відповідає своєму становищу”³⁴.

У Милованні (коло Товмача) Андрей Шептицький подарував двір з кількадесятьма гектарами поля товариству “Просвіта” для заснування першої української садівничо-городницької школи. В Коршеві біля Коломиї митрополит передав на хліборобську школу двір із садом, городом і полем товариству “Сільський господар”³⁵.

Цікавлячись розвитком українських кооперативних установ, А. Шептицький підтримував тісні контакти з головою “Сільського господаря” Євгеном Олесницьким та іншими визначними діячами українського кооперативного руху. До такої ж позиції він закликав і священиків. Колишній парох собору св. Юра у Львові Роман Лободович

згадував, що одного разу митрополит прийняв кількох висвячених священиків, які знали свої церковні обов'язки, але запитували, як поводитися, щоб стати справжніми душпастирями. “Базуйте свою діяльність на принципах християнської науки та ніколи нічого не робіть, що не в інтересах українського народу,”³⁶ – відповів А. Шептицький. Завдяки саме такій його позиції в “Сільському господареві” працювало багато священиків. Крім засновників, братів о. Дуткевичів, багаторічним головою товариства був о. Т. Войнаровський, співголовою – о. О. Онишкевич, чимало священиків працювало в секціях та повітових філіях.

Визначним ідеологом і практиком суспільної агрономії товариства був Є. Храпливий. Самовіддано працювали Є. Олесницький, Г. Величко, О. Луцький, Ю. Павликовський, М. Холєвчук, десятки повітових агрономів, які йшли пішки від села до села і в селянських хатах при гасових лампах навчали людей передових методів господарювання на землі³⁷.

Товариство створювало в селах читальні, бібліотеки, займалося видавничою справою. Щорічно “Сільський господар” видавав понад 100 назв книг та брошур. Значними тиражами розходилися видання: двотижневик “Сільський господар”, журнали “Український пасічник”, “Практичне садівництво”, “Хліборобська молодь”, “Сад і город”, а також брошури на сільськогосподарську тематику³⁸. І ця література “мала величезний вплив на хліборобські маси в поступі раціоналізації господарства”³⁹.

Таким чином, завдяки багатогранній діяльності товариство “Сільський господар” підвищувало агротехнічний і культурний рівень селянства, сприяло піднесенню економіки краю, поступу села, покращувало добробут хліборобів, виховувало національно-свідомих громадян, захищало їх від полонізації, згуртовувало українців, прищеплювало їм державницькі навички.

¹ Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові. 1899-1944 рр. – Нью-Йорк, 1970.

² Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964.

³ Історія кооперативного руху / С. Бабенко, С. Гелей, Я. Гончарук. – Львів, 1995.

⁴ Українські кооператори. У 2-х Т / Під ред. С. Гелея – Львів, 1999; 2001.

⁵ Вербова О. Національно господарський рух на західноукраїнських землях у період між Першою та Другою світовими війнами світоглядні засади // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів, 2001.

⁶ Струк З. “Сільський господар” у кооперативному русі на західноукраїнських землях // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів, 2001; Струк З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921-1939 рр.). – Львів, 2000; Струк З. Організація кооперацій на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921-1939 рр.). – Львів, 2000.

⁷ Сеньків М. В. З історії соборності українських земель. 1917-1945 рр. – Дрогобич, 1999. – С. 40.

⁸ Павликовський Ю. Під прапором самопомогі. – Львів, 1925. – С. 17.

⁹ Васюта І. Західноукраїнська кооперація: досвід господарської діяльності (1883-1939 рр.) // Економіка України. – К., 1994. – № 3. – С. 77; Романюк П. Як господарював наш нарід в Галичині. – Львів, 1937. – С. 14.

¹⁰ Коваль С. Надійний помічник землеробства // Високий Замок. – Львів, 1995. – 23 серп.; Качор А. Євген Храпливий. – Вінніпег, 1980. – С. 20.

¹¹ Державний архів Львівської області. – Ф. 1. – Оп. 51. – Спр. 1204. – Арк. 78.

- ¹². Там само.
- ¹³. Шанковський Л. Нариси історії Стрийщини // Стрийщина. Т. 1. – Нью-Йорк, Торонто, Париж, Сідней, 1990. – С. 135.
- ¹⁴. Дмитренко В. Філія товариства “Сільський господар” у Коломиї // Крайове господарське товариство “Сільський господар”... – С. 386.
- ¹⁵. Коваль С. Вказана праця.
- ¹⁶. До відома кооператорів // Сільський господар. – Львів, 1929. – № 9. – С. 2.
- ¹⁷. Луцький В. Наші машинні сіялки // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1930. – № 46. – С. 2.
- ¹⁸. Срук З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921-1939 рр.). – С. 49.
- ¹⁹. Там само. – С. 66.
- ²⁰. Там само. – С. 52.
- ²¹. Там само. – С. 55.
- ²². Там само. – С. 56.
- ²³. Боровський М. Сільськогосподарське шкільництво на західноукраїнських землях // Крайове господарське товариство “Сільський господар”... – С. 101, 102.
- ²⁴. Там само.
- ²⁵. Срук З. Євген Храпливий // Українські кооператори. Т. 1. – С. 417.
- ²⁶. Білоус Т. Філія товариства “Сільський господар” у Перемишлянах // Крайове товариство “Сільський господар”... – С. 420.
- ²⁷. Дмитренко В. Про перевірку господарського гуртка // Стрийщина. Т. 2. – Нью-Йорк, Торонто, Париж, Сідней, 1990. – С. 321,328.
- ²⁸. Скурська-Хомова М. Філіяльна секція господинь товариства “Сільський господар” у Зборові // Крайове господарське товариство “Сільський господар”... – С. 319,320.
- ²⁹. Дубрівний П. Філія товариства “Сільський господар” у Калуші // Крайове господарське товариство “Сільський господар”... – С. 347.
- ³⁰. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., 1988. – С. 215.
- ³¹. Качор А. Мужі ідеї і праці. – Вінніпег, Торонто, 1974. – С. 72.
- ³². Срук З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921-1939 рр.). – С. 71,72.
- ³³. Там само.
- ³⁴. Бабенко С., Гончарук Я., Гелей С. Подвижники кооперативної ідеї // Українські кооператори. Т. 1. – С. 14.
- ³⁵. Вдовичин І. Андрей Шептицький // Українські кооператори. Т. 1. – С. 196.
- ³⁶. Там само. – С. 195,196.
- ³⁷. Там само. – С. 197.
- ³⁸. Коваль С. Вказана праця.
- ³⁹. Там само.

Михайло Сеньків.

Товариство “Сільський Господар” у міжвоєнний період.

В статті показано, що товариство “Сільський Господар” у міжвоєнний період було дієвим засобом захисту українського селянина від соціального і національного гноблення. Воно сприяло піднесенню економіки краю, покращувало добробут хлібороба, підвищувало його агротехнічний та культурний рівень, захищало від полонізації, сприяло формуванню національно-свідомих громадян.

Michailo Senkiv.

The association “The Village Manager” during the post-war period.

In this article it has been shown, that the association “The Village Manager” was an effective means of protection of the Ukrainian peasantry from the social and national pressure during the post-war period. It promoted to the raising of the economy of the country, improved the prosperity of grain-growers, raised its agrotechnical and cultural level, protected from polonisation, promoted to the formation of national – conscious citizens.

АКЦІЯ “ВІСЛА” ЯК АКТ ЕТНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ

Історичні зміни, що сталися у 90-х роках ХХ століття на теренах Східної Європи, створили умови для об'єктивних і неупереджених оцінок драматичних подій та процесів, що проходили тут під час і після Другої світової війни, в умовах дії комуністичних режимів. До найбільш складних і недостатньо досліджених подій найновішої української історії та зокрема українсько-польських відносин належать справи ліквідації української етнічної території в межах сучасної польської держави і, особливо – найбільш драматичної кінцевої фази процесу депортації українців, відомої під назвою “Акція “Вісла”. Від тих трагічних подій минуло більше півстоліття. Цього достатньо, аби молоде покоління, не обтяжене особистим досвідом, могло розпочати прискіпливу дискусію про спільне минуле. Проблема очищення історії від стереотипів, заміни спрощених ярликів і суджень ретельним історичним знанням однаково стосується як поляків, так і українців. Рано чи пізно вона стане одним із найсуттєвіших чинників формування польсько-українського діалогу¹.

28 квітня 1947 року шість дивізій Війська Польського (далі – ВП) розпочали виселення українського населення із західних окраїн українських етнічних земель, що в кінцевій фазі Другої світової війни опинилися в межах Польщі. Це виселення отримало військову назву “Операція “Вісла”. Вона тривала кілька місяців і практично закінчилася в жовтні 1947 р. Відбувалася вона з великими знущаннями над українцями і з особливою брутальністю. Було депортовано на захід і північ Польщі близько 150 тисяч осіб, одночасно арештовано і ув'язнено у післягітлерівському таборі Явожно, а також просто вбито кілька тисяч українців (у Явожні опинилося 3873 в'язні). Українців виселяли з Ряшівського, Люблінського і Краківського воєводств і розпорошено розселяли на понімецьких землях – в Ольштинському, Кошалінському, Щецінському, Вроцлавському, Зельоногурському і Гданському воєводствах. За повернення в рідні місця заарештовували.

Ця етнічна чистка проводилася під приводом боротьби з Українською Повстанською Армією, кількісний склад якої налічував тоді на східних польських теренах близько 1400 бійців. Депортація мала знешкодити нібито допомогу, яку українське населення надавало повстанцям. Така аргументація з військової точки зору не витримує критики. Бо невже замість бойових дій проти нечисленних сил українського збройного опору треба було застосовувати виселення в 100 разів більшої кількості мирного цивільного населення? Безпосереднім поштовхом до проведення операції “Вісла” стало вбивство повстанцями 28 березня 1947 р. заступника міністра національної оборони Польщі генерала Кароля Свєрчевського, справжні обставини смерті якого досі дуже незрозумілі².

Навколо смерті генерала Свєрчевського накопичилося багато міфів і непорозумінь. На думку дослідника Євгена Місила, опубліковані документи не дають однозначної відповіді на питання, хто був справжнім організатором засідки. З великою часткою

ймовірності можна твердити, що генерал Сверчевський загинув випадково, у засідці, організованій сотнею “Хріна” і “Стаха” на солдатів Маневрової Групи Війська Охорони Прикордоння (далі – МГ ВОП) у Тісній для помсти за вбивство ними в січні 1947 р. кільканадцяти пораниених вояків УПА. Справдження цієї версії, без ознайомлення з оперативними документами МГБ й НКВС, архівами УПА, буде надзвичайно складним. Майже всі бійці УПА, що брали участь у засідці, а згодом були впіймані на терені Польщі, були засуджені на смерть і страчені. Решта разом з “Хріном” і “Стахом” перейшли на терен УРСР і переважно загинули в боях з військами НКВС. Сам “Хрін”, який до своєї загибелі в 1949 р. встиг написати спогади, про засідку на генерала Сверчевського не згадує взагалі³. Надзвичайно характерним є те, що радикалізація намірів польських властей супроводжувалася спадом активності підпілля, яке згідно з інструкціями командування цілковито змінило тактику. Одночасно із закінченням примусового переселення українців до УРСР зовсім припинилися атаки УПА на підрозділи ВП і пости громадянської міліції (далі – ГМ). До боїв з військом доходило винятково у примусових випадках⁴. У цей період польська влада приписувала воякам УПА нечувані звірства. Однак тоді активність УПА була мінімальною, виразно зменшилися втрати серед цивільного польського населення і війська: від січня до березня 1947 р. – 10 цивільних осіб; – від квітня до кінця 1947 р. – 6 цивільних осіб (у 1945 р. загинуло 368, у 1946 – 98 осіб)⁵. При ознайомленні з опублікованими документами складається враження, що приготування до виселення українців укладались у певну логічну послідовність, у яку смерть генерала Сверчевського вписали як чи не найважливіший елемент.

Отже, смерть генерала була тільки приводом для підтвердження депортації українців, проведення рішучої, агресивної, наклепницької пропаганди із закликом до явної помсти, до геноциду над українським населенням⁶.

Остаточну ліквідацію УПА на Закерзонні та виселенську акцію окреслено назвою “Операція “Вісла”. Усі основні рішення у справі акції “Вісла” – про склад керівництва Оперативної Групи (далі – ОП), терміни й критерії виселення – приймало Політичне Бюро ЦК ПРП. Рішення Державної Комісії Безпеки (далі – ДКБ) й Ради Міністрів мало вторинний характер порівняно з постановами Політичного Бюро. Українська проблематика обговорювалася на більшості засідань Політбюро аж до жовтня 1947 р. Так само Політбюро ухвалило рішення про ув’язнення українського цивільного населення до концентраційного табору в Явожні, на території філії колишнього гітлерівського табору в Освенцімі. Серед 3873 осіб, ув’язнених у таборі, було греко-католицьке і православне духовенство, майже вся українська інтелігенція. А передусім – сільське населення, запідозрене у наданні допомоги УПА. Смерть 160 в’язнів від голоду, тортур, самогубств на табірних дрютах зробила Явожно символом польської повоєнної національної політики⁷.

11 квітня 1947 р. Політичне Бюро визначило штаб Оперативної Групи, призначивши командувачем досвідченого офіцера, заступника начальника Генерального Штабу, генерал-майора Стефана Моссора. Його заступником з питань безпеки призначили віце-міністра громадської безпеки полковника Гжегожа Корчинського, а з питань військ Корпусу Внутрішньої Безпеки (далі – КВБ) – командира Корпусу полковника Юліуша Хюбнера. Решту посад у штабі ОГ зайняли згодом переважно офіцери зі штабу командування Краківського Військового Округу.

Вже 14 квітня відбулася нарада в Міністерстві повернених земель (далі – МПЗ) за участю представників Міністерства громадської адміністрації (далі – МГА), Державного репатріаційного управління (далі – ДРУ) і війська, під час якої було обговорено

й затверджено директиви для властей загальної адміністрації, розселення й ДРУ, які визначили засади здійснення виселень, транспортування й поселення українців. Згідно з опрацьованою саме в цей час інструкцією Міністерства громадської безпеки, українців можна було поселяти групами, що не перевищували 10% загалу населення в місцевостях, розміщених щонайменше за 50 км. від державних сухопутних кордонів, не ближче як за 30 км. від морських кордонів і воєводських міст, інших важливих шляхів комунікації.

На засіданні Політбюро 16 квітня розглядали “Проект організації спеціальної акції “Схід”. Цей документ, який починався словами “Остаточного вирішити українську проблему в Польщі”, детально окреслював завдання оперативної групи, організацію командування, розрахунок сил, засади забезпечення і зв’язку. Того ж дня цей проект було обговорено на засіданні Державної Комісії Безпеки і прийнято як “Розпорядження ДКБ для Оперативної Групи “Вісла” (було змінено назву Оперативна Група “Схід” на Оперативна Група “Вісла”). Термін початку операції визначено на 23 квітня, але через затримку окремих підрозділів початок операції згодом перенесли на 28 квітня. 16 квітня дипломатичними каналами було також повідомлено уряди СРСР і Чехо-Словаччини про намір і дату здійснення акції, прохаючи так само заблокувати східний і південний кордони.

Оперативна група “Вісла” мала здійснити виселення українського населення і ліквідацію УПА у дві фази. В першій – у районі Сянока й районах, прилеглих з заходу й півночі. Одночасно українців мали виселяти з Люблінського воєводства. У другій – в районі Перемишль-Любачів і на терені Лемківщини (повіти Ясло, Коросно, Горлиці, Новий Санч і Новий Тарг). Терени дій ОГ “Вісла” поділили на 4 оперативні простори: “С” (Сянік) – керував особисто генерал Моссор, “Р” (Ряшів) – підлягав командирові 9 ДП, “Л” (Люблін) – командував Люблінського Округу, “Г” (Горлиці) – командування організували у другій фазі акції.

До складу сил ОГ “Вісла” у першій фазі дій увійшло п’ять дивізій піхоти, сформованих з шістнадцяти т. зв. комбінованих полків піхоти, полку саперів, автомобільного полку, полку Громадської міліції (далі – ГМ), авіаційної ескадрильї й однієї дивізії військ Корпусу Внутрішньої Безпеки (далі – КВБ) з трьох бригад піхоти. Загалом – за офіційними даними – 17440 солдатів ВП і КВБ та 500 функціонерів ГМ. Комбіновані полки сформували з найдосвідченіших солдатів, вибраних зі складу тринадцяти дивізій піхоти.

Командування ОГ “Вісла” отримало широкі повноваження. Йому в оперативному плані було підпорядковано всі сили ВОП, ГМ і УГБ на цьому терені, командування Краківського і Люблінського округів, місцеву адміністративну владу, служби сполучення. При оперативній групі утворено прокуратуру і військовий суд, що мали повноваження судити військових і цивільних осіб військово-польовим судом.

24 квітня генерал Моссор видав наказ командирам дивізій і полків здійснити масові арешти українського цивільного населення, запідозреного у співпраці з підпіллям. Подальші арешти мали місце в ході виселення, перебування виселених на полкових етапних пунктах, у місцях завантаження. Більшість заарештованих після кількатижневого брутального слідства, були вивезені до концентраційного табору у Явожні⁸.

Як вважає Є. Місило, командування ОГ “Вісла”, опрацьовуючи плани акції, не мало точних відомостей про кількість українського населення у Польщі, так само, як і про сили, структуру й райони дій УПА. За відомостями Генерального Штабу ВП, зібраними в лютому 1947 р., під час підготовки до акції виселення, кількість українців

у Ряшівському воєводстві становила 20306 осіб. Не було жодної вірогідної інформації про кількість українців у Люблінському і Краківському воєводствах. У переддень початку акції “Вісла” вважалося, що виселенню з усіх чотирьох районів підлягатимуть близько 74000 осіб (18600 родин), що випливало з донесення: “Евакуація населення з районів “С”, “Р”, “Л” і “Г” має бути скеровано до Щеціна – 10000 родин селян. До цієї ж місцевості має бути скеровано 1200 родин міських і 1200 родин безземельних. До Ольштина має бути скеровано 5000 родин селян, 600 родин безземельних, 600 родин міських. Це приблизно становитиме 18600 родин по 4=74000 осіб”⁹. Як відомо, виселено понад 140000 осіб, кілька тисяч убито й заарештовано. Удвічі більша від планованої кількість виселених осіб викликала вже на самому початку поважні проблеми зі здійсненням виселень, організацією транспортування й оселенням на західних землях. Місцева адміністрація виявилася не готовою прийняти таку кількість переселених¹⁰.

Рівно через місяць після смерті генерала Сверчевського, 28 квітня 1947 р., шість дивізій Війська Польського оточили села, в яких проживало українське населення. В цей самий час частини НКВС і чехословацької армії заблокували східний і південний кордони Польщі на відтинку від Бреста над Бугом до Нового Сонча. На польсько-чехословацькому кордоні стояла військова група “Тепліце”, яка наприкінці червня мала більше 12 тисяч вояків, а на озброєнні – літаки і танки. Командиром був генерал-майор Еміль Перко¹¹. Головним завданням чехословацьких військових частин була боротьба з групами УПА і недопущення її рейдів через Чехословаччину на захід. З Радянського Союзу на підтримку і проведення акції «Вісла» Прикарпатська військова округа вислала танкову дивізію та спеціальні загони для боротьби з партизанами. Таким чином, війська заблокували окремо Лемківщину, Надсяння і Холмщину¹². О 4 годині ранку понад 17 тисяч солдатів ВП під командою генерал-майора Стефана Моссора почали виселення українців на землі західної і північної Польщі.

Чітко дотримуючись інструкції, військо оточувало місцевість, що підлягала виселенню, щільним кільцем, аби запобігти можливим втечам населення. На світанку мешканців зганяли до центру села і сповіщали про виселення. На те, щоб зібрати найнеобхідніші речі й покинути домівки, давали кілька годин, а у деяких випадках декілька хвилин. Пізніше з виселених формували колони й під ескортом солдатів вели до полкового збірного пункту. За спогадами населення, виселення (зокрема в першій фазі акції “Вісла”) мало характер брутальної пацифікації, супроводжуваної навмисним спаленням будівель, жорстоким знущанням над родинами членів підпілля, масовими арештами. Наприклад, з донесення перемиського старости Воєводському Управлінню у Ряшеві дізнаємось: “...Про цю акцію Правління громади Фредопіль досі не було повідомлено військом. З виселених громад населення забрало тільки стільки, скільки могло забрати на вози, натомість ті, хто не мав власних засобів перевезення, були евакуйовані автомашинами по 2 родини на 1 авто. Це населення через малу кількість возів і засобів сполучення було змушене залишити всі свої знаряддя, збіжжя, коренеплоди й інше продовольство, яке військо вивозить до Перемишля. Серед решти населення панує розлад, переляк... Акцією керує військо Польське, яке дає родинам, визначеним до переселення, ледве 20 хвилин часу для пакування речей”¹³. Щоб краще уявити переживання лемків навесні 1947 р., слід навести кілька уривків зі спогадів виселенців. Всі операції по депортації українців відбувалися за одним сценарієм. Яскравим прикладом проведення такої операції було виселення с. Гирова. Зранку 27 травня 1947 р., коли люди ще спали, військо обступило кожную хату, де жили українці. Їм наказали за дві

години підготуватися до відходу зі своєї оселі на все життя. Немоżliво було чинити опір, оскільки значна перевага в силі була на боці війська. В окремих випадках було застосоване насильство. Людей зігнали на “цісарську” дорогу – гостинець, перевірили за списком і вирушили з села. Тут же з сусідніх сіл прибули поляки і почали грабувати спустілі оселі. Дорогою до Кросна доводилося ночувати під відкритим небом¹⁴.

У районі дій кожного полку організували 1-2 збірні пункти. Як правило, це був шматок громадського пасовища, оточений колючим дротом і під надійною охороною війська. В міру напливу виселених збірні пункти нагадували великі тимчасові табори з кількома тисячами осіб, де вони перебували протягом багатьох днів у тісноті, разом з худобою, під голим небом, практично не захищені від дощу та весняних приморозків. На цих збірних пунктах уважно вивчали списки виселених родин і майна, що перевозилося, здійснювали ґрунтовний відбір серед депортованих з метою виявлення “ворожих і непевних елементів”. Українців, запідозрених у співпраці чи в симпатіях до УПА, ділили на три категорії: “А” – занотовані Управлінням Безпеки, “Б” – занотовані військовою розвідкою, “В” – застереження висловлював командир підрозділу, що займався виселенням або вони походили від інформаторів, завербованих серед виселенців на збірному пункті. Осіб, що належали до цих категорій, слід було, згідно з інструкцією, “вилучати як підозрілих”. На практиці це означало їх арешт і ув’язнення у концентраційному таборі в Явожні або, в кращому випадку, оселення на західних землях за спеціальними правилами, наприклад, щодо осіб категорій “А” і “Б” – в кількості, що не перевищувала одну родину в даній місцевості¹⁵. Щодо концентраційного табору в Явожні то він відіграв важливу роль у залякуванні українців і був створений за рішенням Політбюро ПРП від 23 квітня 1947 р. як т. зв. “Центральний табір праці в Явожні”¹⁶. Він був утворений на базі існуючого під час війни гітлерівського концентраційного табору SS – Lager Dachgrube, філії Освенціма. Утримувано там українців, підозрілих у співпраці з УПА, а також українську інтелігенцію та духовенство. Серед них було 22 греко-католицькі і 5 православних священиків¹⁷. Всього у таборі опинилося 3873 особи, в тому числі 700 жінок і дітей. Затримані особи піддавалися витонченим психічним і фізичним тортурам. Унаслідок цього, а також від недоїдання і хвороб померла щонайменше 161 особа¹⁸. Тих, яким доведено співпрацю з УПА, передавали до військового суду оперативної групи “Вісла”, яка за період своєї діяльності засудила 173 особи до смертної кари, 58 – до довічного ув’язнення, 40 – на 15 років, 38 – до 15 років, і лише 5 осіб звільнено. Процеси ці мали показовий характер і їм надавалося великого розголосу¹⁹.

Після відбору на полкових збірних пунктах депортованих поступово відсиляли групами до залізничних пунктів завантаження. Тут ще раз перевіряли списки виселених осіб, видавали їм евакуаційні картки ДРУ й вантажили до вагонів²⁰. З огляду на брак достатньої кількості залізничних вагонів вони, як правило, були перевантажені²¹. Всі залізничні транспорти з виселеним українським населенням конвоювалися солдатами. Під час стоянок заборонялося залишати вагони без дозволу начальника конвою. На початку і на кінці ешелонів перебували солдати, озброєні кулеметами. На ніч вагони зачиняли. Командири військових підрозділів, що конвоювали транспорти українців, крім поіменного списку виселених осіб, отримували два запечатані конверти. Перший призначався для керівника т. зв. пункту переадресування (в Освенцімі чи в Любліні) і містив інформацію про розподільчий пункт, до якого мав скеровуватися транспорт. При цьому намагалися, аби населення, виселене з однієї місцевості, завантажене в кілька транспортів, розділити і скерувати у віддалені одна від одної сотні кілометрів місцевості Польщі. Другий – для керівника розподільчого пункту (в Ольштині, Щецині, Познані

чи Вроцлаві) – містив коротку інформацію про родини, що перебувають у транспорті, з виразною вказівкою щодо критеріїв, за якими їх слід було розселяти²².

Перший транспорт з українцями, виселеними під час акції “Вісла”, мав символ “Р-10”. Він вирушив 29 квітня з залізничної станції Щавне в Сяніцькому повіті і через Освенцім та потім Щецінек 3 травня досягнув Слупська. Останній транспорт – “Р-509” з 97 українцями, виселеними з Білгорайського повіту, вирушив 8 серпня зі станції Звірінець і 12 серпня досягнув Білогарда.

Протягом першого етапу, що тривав до кінця травня, було виселено українців, що жили в повітах Сянік, Лісько, Перемишль, Березів і частково Любачів, та знищено частину сотень УПА, що входили до складу куренів “Байди” й “Рена”. Далі сили ОГ поступово пересувалися уздовж прикордонних повітів у напрямку на північ і захід. Частину дивізій надалі залишили на теренах, що входили до 1 фази акції з метою продовження боротьби з УПА. 21 травня штаб ОГ “Вісла” перенесли з Сянока до Ряшева.

На початку червня почався II етап акції “Вісла”, під час якого 3 і 7 ДП скерували до повітів Ярослав, Любачів і Томашів Любельський з завданням здійснення акції виселення і ліквідації куренів “Залізняка” й “Беркута” що діяли на цьому терені, а 6 ДП перекинули на Лемківщину, до повітів Горлиці, Новий Сонч і Новий Тарг. 21 червня з частин 1 ДП, 11 ПП і 360 солдатів КВБ організували нову оперативну групу під командою полковника Кундеревича; вона мала виселити українців з терену Люблінського воєводства. Таким чином, діяльність ОГ “Вісла” охопила всі повіти, де жило українське населення. Уже в червні стало зрозуміло, що акцію не вдасться закінчити протягом планованих двох місяців. У цій ситуації Політбюро ухвалило рішення продовжити діяльність ОГ “Вісла” аж до цілковитого виселення і ліквідації підпілля, призначаючи на це додатково 150 млн. злотих.

На третьому етапі діяльності (липень) увагу зосередили на т. зв. підчищенні терену від українського населення, яке уникло виселення, і знищенні розпоросених сил УПА. Сформовано спеціальні військові контрольні групи, завданням яких було повторне детальне контролювання місцевостей, де проводилася акція виселення, і виловлення українців, що там переховувалися²³. А 16 липня генерал Моссор видав таємний наказ № 010, згідно з яким особи, що поверталися з західних земель до попереднього місця проживання, мали бути заарештовані і виселені до концентраційного табору в Явожні²⁴.

Акція “Вісла” почалася 28 квітня і тривала рівно три місяці, тобто стільки, скільки було необхідно для цілковитого виселення українців. 28 липня на польсько-чехословацькому кордоні відбулося урочисте нагородження солдатів, які відзначилися у боротьбі з УПА й виселенні. Наступного дня було ліквідовано Штаб Оперативної Групи “Вісла”. Оскільки ж українське підпілля не було ліквідоване повністю, окремі військові частини надалі залишалися на цих теренах утворивши Оперативну Групу “Татри”, згодом перейменовану на Оперативну Групу Командування П'ятого Військового Округу (Краківського). Частини, що діяли на території Люблінського воєводства, підпорядкували командуванню Сьомого Військового Округу (Люблінського). Одночасно з військ Корпусу Внутрішньої Безпеки утворили три оперативні підгрупи: “Сянік” (з вересня – “Горлиці”), “Любачів” і “Грубешів”. Вони продовжували боротьбу з УПА й виселення решток українського населення²⁵.

Кінцевою цензурою цього періоду прийнято вважати перелом вересня і жовтня 1947 р., коли після загибелі провідника ОУН “Закерзонського Краю” Ярослава Старуха (“Стяга”) командував УПА у Польщі полковник Мирослав Онішкевич (“Орест”)

видав наказ про розпуск решти сил УПА. Боротьба на Закерзонні була припинена. Частина відділів одержала наказ іти в рейд на Захід в Австрію та Німеччину, решта – перейти на Україну і продовжувати боротьбу. Так закінчилася славна і героїчна сторінка історії УПА на Закерзонні. Так закінчили своє існування на прабатьківських землях українці – громадяни повоєнної Польщі²⁶.

Протягом акції “Вісла” – за відомостями Генерального Штабу ВП – виселено 140575 українців і членів змішаних польсько-українських родин, які проживали на території 3 воєводств (22 повітів), в тому числі з Краківського воєводства – 10510 осіб, Ряшівського – 85339, Люблінського – 44726. Їх розселено у 71 повіті 9 воєводств, а саме: у Білостоцькому воєводстві – 925 осіб, Гданському – 5280, Кошалінському – 31169, Ольштинському – 56625, Опольському – 2542, Познанському – 1437, Щецинському – 15058, Вроцлавському – 15491 і Зеленогурському – 10870. Але ці відомості не дуже точні і потребуватимуть подальшої перевірки. Вони, наприклад, не враховують кількох тисяч осіб, ув’язнених у таборі в Явожні й у в’язницях, які після звільнення були розселені на західних землях²⁷. Не враховано також українців, виселених уже після закінчення акції “Вісла”, переважно з теренів Люблінського воєводства. Оскільки виселення тривало і після закінчення сумнозвісної акції, то є всі підстави стверджувати, що загальна кількість виселених становила не менше 150 тис. осіб. А завершальним акордом цієї “терапії” була депортація залишків українського населення чотирьох сіл західної Лемківщини (Шляхової, Явірок, Білої і Чорної Води)²⁸. Лемків розпорошено на території всіх північно-західних воєводств, в 45 повітах²⁹.

Аналіз акції “Вісла” з перспективи років доводить, що, крім знищення УПА, вона мала на меті передусім остаточне вирішення українського питання у Польщі у його дотеперішній етнічній і територіальній формах. Про це свідчить багато фактів: критерії, що застосовувалися при виселенні й поселенні українців; ув’язнення без судових вироків інтелігенції, жінок і дітей, всіх запідозрених у сприянні підпіллю, в концентраційному таборі в Явожні, розпорошене оселення з метою якнайшвидшої асиміляції, повторне переселення у випадку перевищення визначених органами безпеки “припустимих норм” оселення; заборона повернення на рідні терени під загрозою ув’язнення у таборі; заборона покидати місце проживання без згоди органів безпеки; позбавлення можливості користуватися з релігійних послуг у власному обряді й навчатися рідної мови – це лише деякі з обмежень, застосованих щодо українського населення. Депортацію супроводжувало створення спеціальних адміністративно-правових бар’єрів, що мало на меті унеможливити українцям повернення у місцевості, звідки їх виселили. Це повинно було не стільки запобігти відродженню УПА, скільки українського національного питання. Урядовим декретом від 27 серпня 1949 р. українців позбавили права на господарства, з яких вони були виселені під час акції “Вісла”, і на залишене там нерухоме майно. Цей декрет чинний і досі. В силу декрету від 28 вересня 1949 р. у державну власність перебрано майно греко-католицької Церкви й українських інституцій і організацій. Одночасно, проводячи інтенсивну осадницьку акцію на колишніх українських землях, влада збиралася – як висловився про це краківський воєвода – здійснити остаточну “реполонізацію південно-східних кресів”³⁰. Саме тому всіх українців, які робили спробу повернутися на власні господарства, навіть якщо їх не зайняли польські осадники, виселяли повторно. Якщо така спроба чинилася в 1947 р., це закінчувалося ув’язненням у таборі.

Виселення з прабатьківських земель українського населення завдало Польщі величезних матеріальних збитків. Цілком обезлюдніли кількасот сіл, які хіба в рідкісних

випадках були заселені наново до подібного стану польськими осадниками. Згідно з рішенням Міністерства Землеробства на терені Ряшівського воєводства було призначено під заліснення понад 50 тис. га оброблених земель на колишніх українських теренах з огляду на неможливість їх використання. Ніколи не підраховувалися втрати народного господарства від перетворення оброблених ґрунтів на облоги й ліси, нового заселення цих земель, кошти державної допомоги українському населенню на відбудову знищених господарств на західних і північних землях. А були ще втрати незмірні: смерть, фізичні й моральні страждання тисяч людей, силою вигнаних із власних домівок, закріплений тенденційною пропагандистською політикою фальшивий образ української громади, що обтяжував наступні покоління, безповоротне знищення багатой, а в певних випадках унікальної, матеріальної та духовної культури³¹.

Важливим фактором у процесі колонізації українців було запобігання відродженню зорганізованого національного життя і відновленню греко-католицької церкви. Органи влади намагалися досягнути цього шляхом ізоляції нечисленної української інтелігенції від решти населення, створення перешкод у його спробах самоорганізації, переслідування греко-католицького духовенства і заборонаю виконувати пастирську діяльність у своїй конфесії. Слід зазначити, що спочатку влада знайшла у цьому союзника серед римо-католицького духовенства. Римо-католицька церква не осудила і не протистояла репресивній політиці комуністичної влади стосовно греко-католиків, які були екуменічними братами³². На території Перемиської єпархії до війни було 689 церков і 363 парафії. На сьогодні 346 церков зруйновані або знаходяться в такому стані, що реставрувати їх неможливо; 245 перетворено на римо-католицькі костьоли, 61 церква закрита, 9 перетворено в музеї, а 29 церков перебрала православна церква³³. Лише після 1956 р., коли настало пом'якшення політики щодо українців і їхнього духовенства, почали утворюватися постійні греко-католицькі парафії. Значно толерантніше органи влади поставилися до православної церкви. Вважалося, що вона не є носієм української національної свідомості і не ототожнювалося її з українцями, як це було у випадку з греко-католицькою церквою. Тому, незважаючи на початкову заборону, з 1948 року почали створюватися православні парафії, які об'єднували українське населення з акції "Вісла"³⁴.

То ж постає питання: яка мета акції "Вісла", що переслідували польські урядовці своїми діями? Висновки зробити неважко. Підсумовуючи, можна ствердити, що польські комуністичні органи влади, готуючи акцію "Вісла", не хотіли виявити її основної мети, якою була денаціоналізація українців. Твердження, що вона здійснюється для боротьби з УПА, спрямовувалося тільки на маскування цієї мети. Слід зазначити, що кожна влада не може толерувати діяльності ворожих собі партизанських підрозділів, але не можна вести з ними боротьбу шляхом застосування принципу збірної відповідальності щодо цивільного населення. Тому акція "Вісла" була основним знаряддям у прагненні органів влади ліквідувати українське питання у Польщі. Однак відрізання українців від їхніх коренів і батьківщини та наступне розпорошення на чужому для них, у всіх сенсах цього слова, середовищі, не гарантувало їхньої швидкої колонізації. Тому органи влади вдавалися до дій, які, з одного боку, залякали б українське населення, а з іншого – вороже налаштували б до нього оточення. Такі дії мали спричинити побоювання окремих українців перед виявленням своєї національності, що змушувало їх до швидкого злиття з польським оточенням. Органи влади не зважали на те, що обрана дорога доведе до створення величезної прірви між польським і українським населенням. Внаслідок здійснення злочинної акції "Вісла" з етнографічної карти зникли

Лемківщина, Надсяння і Холмщина, була розпорошена етнографічна група українського народу, зникли умови етнічної цілісності. Однак лемки разом з іншими українцями Польщі в неймовірно важких умовах зберегли свої етнічні ознаки і не розпрощалися з надією на вільний розвиток українського національного життя в майбутньому.

Отже, акція “Вісла” належить до безпрецедентних актів етноциду, вчиненим у центрі Європи в середині ХХ ст. супроти автохтонного населення, що тисячоліттями проживало на обширних теренах на захід від Сяну та Бугу, а наслідки її – моральні, етнічні, політичні, економічні – повинні отримати нарешті міжнародну правову оцінку.

¹ Місило Є. Акція “Вісла”. Документи. – Львів-Нью-Йорк, 1997. – С. 7.

² Дашкевич Я. Подзвінне операції “Вісла” // Українські проблеми. – 1997. – №2. – С. 114.

³ Місило Є. Вказ. праця. – С. 24.

⁴ Там само. – С. 22.

⁵ Шпак Ю. Операція “Вісла” // Русалка Дністрова. – Тернопіль, 1993. – №13(19). – С. 2.

⁶ Там само.

⁷ Місило Є. Вказ. праця. – С. 24 -25.

⁸ Там само. – С. 25 – 27.

⁹ Там само. – С. 107.

¹⁰ Там само.

¹¹ Терепенко І. Трагедія Закерзоння // Гомін України: Альманах. – Торонто, 1992. – С.7.

¹² Керниця Г. Участь військових структур Польщі, Чехословаччини і Радянського Союзу у реалізації депортаційної політики на Закерзонні // Анналі Лемківщини. – Ч. 6.- 2001. – С. 89-90.

¹³ Місило Є. Вказ. праця. – С. 234.

¹⁴ Лемківські вісті. (Торонто). – 1977. – №6.

¹⁵ Місило Є. Вказ. праця. – С. 29.

¹⁶ Дрозд Р. Основна мета акції “Вісла” // Анналі Лемківщини. – Ч. 6. – 2001. – С. 74.

¹⁷ Місило Є. Жертви Явужна // Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Львів, 1991. – С. 28.

¹⁸ Трухан М. Акція “Вісла” // Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Львів, 1991. – С. 59-60.

¹⁹ Дрозд Р. Вказ. праця. – С.74.

²⁰ Місило Є. Вказ. праця. – С. 29.

²¹ Там само. – С. 246.

²² Там само. – С. 29.

²³ Там само. – С. 30.

²⁴ Там само. – С. 351-352.

²⁵ Там само. – С. 33.

²⁶ Керниця Г. Вказ. праця. – С. 91.

²⁷ Місило Є. Вказ. праця. – С. 34.

²⁸ Копчак С., Коваль Л. Акція “Вісла”: причини і наслідки // Анналі Лемківщини. – Ч. 6. – 2001. – С. 83.

²⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953. – К., 1994. – С. 237.

³⁰ Цит. за: Місило Є. Вказ. праця. – С. 36.

³¹ Там само.

³² Дрозд Р. Вказ. праця. – С. 76.

³³ Криницький С. Боротьба української громади за ліквідацію наслідків операції “Вісла” // *Аннали Лемківщини*. – Ч. 6. – 2001. – С. 101.

³⁴ Дрозд Р. Вказ. праця. – С. 76-77.

Володимир Наконечний.

Акція “Вісла” як акт етноциду українців у Польщі.

Стаття присвячена акції “Вісла” – трагічній сторінці в історії українського народу. Акція “Вісла” належить до безпрецедентних актів етноциду, вчинених у центрі Європи у 1947 р. проти автохтонного населення, що тисячоліттями проживало на обширних теренах на захід від Сяну та Бугу.

Volodimir Nakonechniy.

Action “Visla” as an act of etnotsidou Ukrainians in Poland.

This article is dedicated to operation “Visla” – tragically part in Ukrainian history. “Visla” operation can be called as one of the most unprecidental acts of ethno genocide, which happened in Central Europe in 1947 against local population, which lived for thousand the huge lands on the west from river Syan and Bug.

СТАРОСАМБІРСЬКИЙ РАЙОН ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ (1939–1991 рр.)

1. РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1944 РР.)

Воєнні дії під час німецько-польської війни. У планах польського командування українське Підгір'я відігравало роль тилового забезпечення для армії “Карпати” (командувач – генерал Казимир Фабричний). Великі військові склади розміщувалися у Дрогобичі та Бориславі. З огляду на комунікації, стратегічне значення мали самбірський і хирівський залізничні вузли. Поразка поляків у перших числах вересня призвела до відступу багатьох з'єднань в район Сяну, який стратегічно вважався другою оборонною лінією. Саме тут зосередилися основні сили армій “Малопольща” (7 вересня так було перейменовано армію “Карпати”) і “Краків” (командувач – генерал Антоній Шиллінг), які увійшли до складу Південного фронту (командувач – генерал Казимир Сосновський). 7 вересня німецькі літаки розпочали бомбування Перемишля, а вже через три дні німецькі танкові частини підійшли до Сяну. 3-я Гірська бригада (командувач – підполковник Котович), яка відходила на Нижні Устріки – Кросценько, не змогла затримати ворога і окремими групами відійшла до Стар'яви. Тоді ж розпорочені підрозділи 2-го піхотного полку під командуванням капітана Антонія Бегановського розташувалися біля Лопушниці. Таким чином упродовж одного дня ціле польське з'єднання було розгромлено, а дорога на Самбір і Львів виявилася неприкритою. Спішно відступали також з'єднання, які захищали Перемишль з боку Добромиля і Нижанкович. У другій половині дня 10 вересня район бойових дій залишило вище польське командування, яке через Міженець відходило до Тернополя¹.

За таких умов німецьке військо зуміло розвинути свій наступ. Вранці 11 вересня механізований винищувальний батальйон “Вінтергерст” разом з 1-ю Гірською дивізією вирушив двома колонами, через Добромиль (група “Ланг”) і Кросценько (група “Тайгер”), на Хирів. Опівдні після короткої збройної сутички група “Ланг” (у її складі був командувач дивізії) увійшла в Добромиль. Одночасно окремий підрозділ мотоциклістів із цієї групи захопив Нижанковичі і взяв під контроль дороги Перемишль–Нижанковичі та Нове Місто–Міженець, наводячи тим самим паніку у польському тилу. Після обіду обидві групи, які об'єдналися у Хирові, вирушили через Фельштин і Чаплі да Самбора. Битва біля Дубравки не змогла затримати стрімкого маршу німецького війська, яке о восьмій годині вечора зайняло Самбір. Звідси воно пішло на Турку, де мала відбутися його реорганізація для ведення дальших воєнних дій². До 14 вересня практично вся територія Старосамбірщини була зайнята чи контролювалася німецькими військами. Поодинокі польські підрозділи, які опинилися в оточенні, були здеморалізовані, не мали зв'язку з своїм командуванням і не чинили жодного серйозного опору.

Радянська окупація і початок воєнних дій у 1941 р. 23 серпня 1939 р. у Москві між урядами СРСР і Німеччини був підписаний договір про ненапад. Крім того, сто-

рони уклали таємний додатковий протокол про поділ сфер своїх впливів у східній частині Європи. Відповідно до нього, німецько-радянський кордон встановлювався по лінії Нарва – Вісла – Західний Буг – Сян. Таким чином, західноукраїнські землі відходили у сферу інтересів СРСР.

17 вересня 1939 р., у розпал німецько-польської війни, Червона армія перейшла радянсько-польський кордон і вступила у війну проти Польщі як союзник Німеччини. Тоді ж Київський особливий воєнний округ був перейменований в Український фронт (14 листопада відновив попередню назву). Таким чином, польське військо змушене було вести воєнні дії на двох фронтах. У ході радянсько-польської війни мали місце локальні збройні сутички з польськими формуваннями, але до серйозного протиборства тоді не дійшло. Уже 19 вересня розпочалися переговори між радянським (начальник артилерії фронту генерал М.Яковлев) та німецьким (командувач 2-ї Гірської дивізії генерал Ферштайн) командуванням. Вже наступного дня німці почали відводити свої війська за Сян³. Тим часом у Дрогобичі з німцями вів переговори командуючий 12-ю армією І.Тюленев.

Польове командування вермахту не поспішало віддавати завойовані території. Крім того, офіційний Берлін до 20 вересня не полишав надії зберегти за Німеччиною Бориславські нафтові родовища. 22 вересня К.Ворошилов і військовий аташе Німеччини у Москві Кестрінг узгодили демаркаційну лінію для військ двох сторін, що відповідали умовам таємного протоколу від 23 серпня; частини Червоної армії зайняли 24 вересня Дрогобич, а через два дні – Самбір. 27 вересня вони вступили в Старий Самбір, Хирів, Добромиль, а вже до кінця наступного дня більшість земель Західної України була окупована. 28 вересня був підписаний договір між Німеччиною і СРСР про кордони, за яким Перемишль розділявся на дві частини, а по р. Сян проходив німецько-радянський кордон.

З самого початку радянської окупації у більшості міст і повітових та волосних центрів створювалися нові органи влади – ревкоми. 3 жовтня вони були реорганізовані в Тимчасові управління: обласні, міські повітові, волосні, сільські. Всі управління склалися з 8-10 членів, а у обласних і міських були також представники від Червоної армії та працівники партійних і радянських органів. Така влада мали найвищі повноваження у межах своїх адміністративних територій.

У зв'язку з тим, що включення Західної України до складу СРСР треба було законодавчо оформити, Львівське тимчасове управління 4 жовтня 1939 р. запропонувало скликати Народні збори. Тимчасові управління Станіславова, Тернополя і Луцька підтримали цю ініціативу і визнали за необхідне створити Комітет з організації і проведенню виборів. В основу виборчої кампанії була покладена діюча на той час радянська система, при якій жителі не могли вільно висловлювати своє волевиявлення. Вибори депутатів проводилися за нормою 1 депутат від 5 тис. мешканців. Кандидатів у депутати мали право висувати Тимчасові управління, селянські комітети, збори робітничої гвардії, збори робітників на підприємствах, збори інтелігенції. Створення виборчих округів покладалося на Тимчасові управління. З 1 495 кандидатів, які балотувалися до Народних зборів, депутатами стали 1 484 особи. Серед них були М.Л.Сенета з Старого Самбора, М.Г.Фігас з Добромиля, Р.Гащак з Хирова та Г.Т.Лінінська зі Стрілок⁴. 27 жовтня депутати схвалили “Декларацію про державну владу на Західній Україні”, “Декларацію про входження Західної України до складу УРСР” та ряд інших документів конституційного значення. 1 листопада позачергова сесія Верховної Ради СРСР у Москві ухвалила прийняти Західну Україну до складу СРСР і возз'єднати її з УРСР. 14 листопада аналогічну постанову прийняла Верховна Рада УРСР у Києві.

Відповідно до постанови Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р., Західна Україна адміністративно поділялася на шість областей. За чисельністю мешканців найменшою серед них була Дрогобицька область (10,4 тис. км² і 853 тис. осіб)⁵. Указом Президії Верховної ради УРСР від 17 січня 1940 р. було повністю ліквідовано старий адміністративно-територіальний поділ на повіти та гміни. Сучасний Старосамбірський район у складі Дрогобицької області творили повністю або частково землі Добромильського, Нижанковицького, Нижньоустріцького, Самбірського, Старосамбірського, Стрілківського, Хирівського і Турківського районів.

З кінця 1939 р. все суспільне життя поступово адаптувалося до радянського режиму. Практично всі українські національні товариства (їх було кілька десятків і вони мали свої філії практично у всіх населених пунктах!) припинили свою діяльність. Нова влада організовувала партійні і комсомольські організації, професійні комітети, які на місцях стали провідниками чужої і неприйнятної для більшості українських громадян нової ідеології. При активній участі нових, провладних органів 24 березня 1940 р. відбулися вибори до Верховної Ради СРСР і УРСР. Всього тоді від мешканців шести західноукраїнських областей до законодавчого органу СРСР було обрано 37 депутатів, а УРСР – 80. Серед останніх депутатами від теренів сучасного Старосамбірського району стали М.К.Фігас і Г.Т.Лінинська⁶.

Відбулися зміни в господарському житті: націоналізована земля, велика промисловість, банки, великий приватний житловий фонд, частково торгівля. На початках владний режим був ліберальним до селянства, політика щодо якого регламентувалася декларацією Народних зборів “Про встановлення граничних норм землекористування на один селянський двір”. На основі цього документа розпочалася перебудова земельних відносин на селі. Максимальна норма земельної ділянки встановлювалася в розмірі 7 га, а у Хирівському районі – 10 га. У 1940 р. всі селянські господарства були звільнені від сплати податку на потреби житлового і культурно-побутового будівництва та на коней. Багато незаможних селян дістали у безкоштовне користування землю. Колективізація ще не набула брутальних форм. Перші колгоспи виникли в 1940 р. у Біличах (ім. Е.Тельмана), Волошинові (“За нове життя”), Головецькому, Грозьовій (“Молода гвардія”), Мшанці (“Нове життя”), Фельштині (“Радянська Україна”), Слохинях, Старій Солі, Терлі, Турйому, Чаплях, Великій Лініні. Наступного року колгоспи були утворені в Болозеві, Великосіллі (“Радянське слово”), а також у Нижанковицькому (ім. Шевченка, 1941) і Хирівському (ім. Сталіна та ім. Ворошилова) районах. Технікою колгоспи забезпечували машинно-тракторні станції у Добромилі, Нижанковичах та ін. Восени члени колгоспу ім. Ворошилова отримали на трудовень 7 кг зерна і 3 крб., що всіляко пропагувалося у центральних газетах⁷.

Юнаків призовного віку забирали в Червону армію і відсиляли у віддалені місця з суворим кліматом. Майже всі вони загинули у боях першого року війни, в основному на підступах до Москви і Поволжя.

Навесні 1941 р. вище військове командування СРСР почало розробляти детальний план розміщення своїх військ на західному кордоні. 2 червня 1941 р. його підписав командувач військами Київського округу генерал-полковник М.Кирпонос. Згідно з ним, території Старосамбірщини відводилася важлива роль у справі дислокації військ і техніки. Зокрема, вона ставала місцем розміщення 26-ї стрілецької армії, штаб якої знаходився у Самборі. Ця армія, яка входила в зону оперативних дій 8-го стрілецького корпусу, повністю підпорядковувала собі залізничні вузли Тернопіль, Ходорів, Стрий, Самбір, Хирів. Добромиль планувався для розміщення штабу 8-го, а Городисько – 7-го

стрілецького корпусів. Район Корналович і Городиська мав бути зоною для оперативних дій 3-ї артилерійської бригади. Територія Нового Міста і Грушатич входила до зони дій 99-ї стрілецької дивізії (командувач – поляк К.Квятек, нач. штабу І.Д.Романов), штаб якої дислокувався у Гусакові. Район Старого Самбора і навколишньої місцевості підпадав у оперативний простір 173-ї стрілецької дивізії. Її штабом визначені були Нижні Устріки (тепер у Польщі). 34-а танкова дивізія зі штабом у Сусідовичах охоплювала територію Букови, Фельштина, Надиб, Ракового⁸. Район Нижанкович і околиць відходив у сферу оперативних дій 6-ї армії. Однак цей план до кінця не був зреалізований за браком часу: 22 червня розпочалася німецько-радянська війна.

За таких умов з військ Київського особливого військового округу був створений Південно-Західний фронт, командувачем якого став М.Кирпонос. Ті з'єднання Червоної армії, які встигли зайняти названі вище позиції, першими почали відбивати наступ 101-ї німецької стрілецької дивізії, яка розпочала атаку в районі Перемишля. Радянські командувачі різних рівнів не очікували цього наступу і виявилися не готовими до ефективного ведення бойових дій. Уже ввечері 23 червня начальник штабу 26-ї армії полковник І.Варенников доповідав у штаб Південно-Західного фронту, що з самого початку не має зв'язку з 6-ю армією, яка прикривала дорогу на Львів з боку Рави-Руської і Яворова. Тим часом, німці вже відрізали дорогу на Львів через Городок. Щоб не опинитися в оточенні, 1-й і 197-й стрілецький та 22-й і 71-й артилерійський полки 99-ї дивізії почали відходити в напрямку на Самбір і Стрий⁹. Одночасно розпочала наступ Механізована дивізія, сформована із словаків. У складі 17-ї німецької армії вона форсувала р. Сян і вирушила в напрямку Самбора через Нижанковичі, Добромиль і Хирів¹⁰.

Зранку 28 червня 1941 р. заступник начальника штабу Південно-Західного фронту полковник І.Баграмян повідомляв Генштаб у Москві про бойові дії на старосамбірських теренах. Зокрема, він зазначав, що 72-а гірсько-стрілецька дивізія веде бої на лінії Крукеничі – Фельштин – Старий Самбір, однак зв'язок із командуванням був втрачений увечері 27 червня. Далі він зазначав, що об одинадцятій годині ранку 27 червня в районі Самбора німці скинули з літаків десант в кількості 30 осіб, який був повністю знищений¹¹. Того ж дня, 28 червня, Червона армія залишила Перемишль, Добромиль, Хирів, Старий Самбір і стрімко відкочувалася на схід.

Нетривала радянська окупація з самого початку супроводжувалася тихою, але нещадною боротьбою проти української інтелігенції, провідної світської і духовної еліти. Ночами, тихо, без розголосу, зникали поодинокі особи і навіть цілі родини, яких ешелонами депортовували в Сибір. З початком німецько-радянської війни окупаційна більшовицька влада розпочала масове знищення людей. 23 червня о четвертій годині ранку на територію Добромильської солеварні почали з'їжджатися криті брезентом вантажівки. За ними йшли під конвоем НКВС люди. Одна за одною машини під'їжджали до шахти, що була у фруктовому садку. Військові відчиняли борти кузовів і скидали тіла мертвих у глибоку шахту. Живих людей заводили в будівлі, де їх вбивали молотами для оглушування худоби. Газета “Українські щоденні вісті” 3 серпня 1960 р. вмістила таку інформацію про злочинні дії більшовицьких окупантів в червні 1941 р.: “В суботу 26 червня 1941 р. місцеві мешканці виявили на Саліні поблизу Добромиля яму, повну трупів. Яма-шиб, глибиною 36 м., містила 77 трупів. Тоді ж знайдено 51 труп помордованих НКВС в'язнів у двох провізоричних могилах на подвір'ї Добромильської в'язниці, рештки спалених трупів в приміщенні дирекції лісів... Як вдалося виявити, екзекуція большевицьких опричників відбувалася в четвер,

а її виконавцями були голова міськради Петровський, секретар райпарткому Бубнов і місцевий міліціант Кремер. Стверджено також, що відступаючі відділи советської армії забили в с. Княжполі о. Петра Дутка і п'ятьох селян¹². 16 липня 1941 р. німецька влада повідомляла Берлін, що шахта, глибиною до 80 м була повністю заповнена трупами, а поруч з нею виявлена могила масового поховання розміром 6х12 м¹³. Згодом із шахти було ексгумовано більше 500 трупів¹⁴. У двадцятих числах червня працівники НКВС в одній лише Перемишльській єпархії вбили 22 священників, більшість з яких було замордовано у Добромильській тюрмі. Серед них були К.Бугера з Грозьової, І.Данилків з Стрілок, П.Тис з Торчинович, М.Телеп з Рогізна та ін.¹⁵ Були розстріляні й національно свідомі українці Б.Римарович, П.Курчак, М.Мудра та ін. Скільки всього невинних людей тоді було позбавлено життя, досі залишається невідомим. Джерела ж називають цифри до 5 і більше тисяч осіб.

Нацистська окупаційна політика. З приходом німецької окупаційної влади кардинально змінилася суспільна ситуація. Передовсім відбулося нове територіальне розмежування, були створені відповідні управлінські структури. Після розгрому Польщі та розчленування її території сусідніми державами, 12 жовтня 1939 р. було утворено Польське генерал-губернаторство у складі чотирьох областей (дистриктів) – Краківського, Варшавського, Радомського і Люблінського. З початком німецько-радянської війни вся повнота влади на окупованих територіях перебувала в руках воєнно-польової комендатури 17-ї армії вермахту. 17 липня німецька влада видала постанову “Про цивільне управління окупованими областями”. Цим документом визначалися новий адміністративний поділ, апарат управління, основні обов’язки і права посадових осіб. 23 липня у Львові відбулися збори керівників генерал-губернаторства за участю високопоставлених німецьких чиновників. Вони ухвалили, що українські землі, які до 1918 р. входили до складу володінь Габсбургів (територія Львівської, Дрогобицької, Станіславівської і Тернопільської областей), утворюють п’яту область генерал-губернаторства – “Галичина” з центром у Львові. Її першим керівником став К.Ляш, а у грудні 1941 р. цю посаду посів штандартенфюрер СС Отто Вехтер. “Галичина” поділялася на окружні староства (крайсгауптманшафти) і вільні міста (крайсфрайштадти). Окружне староство очолював староста (крайсгауптман), а вільне місто – бургомістр (штадтгауптман). Державною мовою ставала німецька, при чому дозволялося вживання в урядових установах української і польської мов¹⁶.

До середини серпня 1941 р. у всіх районах “Галичини” була наставлена цивільна адміністрація з числа переважно місцевого українського населення. Проте вже через два тижні майже всі відповідальні посади зайняли німці і місцеві фольксдойчі. У середині вересня відбувся перепис населення, який став основою для внесення змін в адміністративну структуру області. Відповідно до розпорядження К.Ляша, було утворено 16 округів і окружний комісаріат у Судовій Вишні. Старости і комісари округів мали необмежену владу. Їм підпорядковувалися сільські гміни (337) і міські громади (92). Сучасний Старосамбірський район увійшов до складу Самбірського округу, а старостою був призначений доктор Харборн.

Місцева адміністрація мала зобов’язана передовсім забезпечити тил вермахту і максимально використати для цього всі матеріальні та людські ресурси. Для реалізації поставлених завдань був створений апарат управління, провідну роль у якому відігравали репресивні органи СС – гестапо і поліція. Разом з окупаційними діяли українська поліція і українська жандармерія. Їхні комісаріати і відділення знаходилися у всіх містах і містечках., зокрема у Старому Самборі, Добромилі, Хирові, Старій Солі.

Вони мали у своєму розпорядженні від 20 до 80 озброєних осіб. У квітні розпочалося формування дивізії СС “Галичина”, масовий запис до якої припав на лютий 1944 р. куди записалося чимало мешканців регіону (В.Грицик з Пацькович, 1912 р.н., І.Пацай з Гуманця, П.Тиховський з Плоского та ін.).

Кожний мешканець був зобов’язаний мати посвідчення особи (так звана кенкарта). У ній зазначалися прізвище та ім’я, національна приналежність, місце народження, проживання і роботи, фіксувались відбитки пальців. Кенкарти були різних кольорів і позначалися латинськими буквами, які вказували на національність: U – українець, P – поляк, J – єврей. З 15 липня 1941 р., відповідно до розпорядження генерал-губернатора Г.Франка, всі євреї з десятирічного віку зобов’язані були носити спеціальні розпізнавальні знаки¹⁷.

Окупанти розстріляли активних провідників радянського режиму. Серед них були заступник голови Старосамбірського райвиконкому П.М.Пилипок, заступник голови Добромильського райвиконкому І.Г.Кірик, голова Старосільської сільради М.І.Оленич, члени КПЗУ, колишній польський політв’язень М.М.Пенер, а також І.У.Кірик, М.М.Синичак, Ю.Й.Червінський, В.Я.Ягріпов, член підпільного комітету МОДРу А.С.Кушак та ін.¹⁸ На території Старосамбірщини було кілька німецьких таборів для військовополонених. В одному з них, біля с. Буньковичі, було вбито біля 8 тис. осіб¹⁹.

Весною 1942 р. окупаційна влада розпочала планомірне вивезення людей на примусові роботи до Німеччини, оскільки її економіка відчувала гостру нестачу робітників. За таких умов окупанти влаштовували масові облави у селах, церквах, кінотеатрах, перестали звертати увагу на вік і захоплювали навіть чотирнадцяти-шістнадцятирічних юнаків і дівчат. З Добромильського району було вивезено 1 043 чоловіки, 694 жінки і 169 дітей. З с. Мігова забрали 78 чоловіків, 6 жінок і 59 дітей, а з Нижанкович – 25 осіб. Учнів ремісничих шкіл вивозили повним складом. Розореним виявилось і селянське господарство. У тому ж Добромильському районі за роки німецької окупації мешканці позбулися 8 952 голів рогатої худоби, 2 673 коней, 2 546 свиней та іншої домашньої худоби²⁰.

Особливе місце в німецькій урядовій та окупаційній політиці займало єврейське питання. До початку Другої світової війни офіційний Берлін проводив курс на виселення євреїв в інші країни. Впродовж осені 1939–1941 рр. основною була політика створення єврейської резервації у Польському генерал-губернаторстві та на о. Мадагаскарі. У січні 1942 р. під Берліном відбулася конференція за участю вищих посадовців з міністерств внутрішніх і закордонних справ та юстиції. На ній був остаточно затверджений і скоординований генеральний план фізичного знищення євреїв загальною чисельністю 11 млн. осіб. Таким чином, нацистський режим відмовився від широкомасштабних планів переселення євреїв в інші країни чи створення для них резервацій і розпочав широкомасштабну акцію їх фізичного винищення. У цій політиці нацисти опиралися на органи єврейського самоврядування – юденрати (єврейські ради). Старосамбірський юденрат, який очолив Йосиф Горнфінкель, охопив 2 670 євреїв²¹.

Істотною складовою частиною цієї акції була ізоляція євреїв у так званих особливих житлових районах – гетто. У жовтні 1941 р. адміністрація Галичини розіслала всім окружним старостам і комісарам інструкцію про організацію гетто на місцях. Вони мали охопити практично все єврейське населення області – 600-650 тис. осіб. У числі перших було утворено гетто у Старому Самборі, де проживало близько 5,3 тис. євреїв (41 % усіх мешканців міста)²². У жовтні–листопаді 1941 р. єврейські резервації вже

діяли у Нижанковичах і Стрілках. У Добромильському гетто, яке знаходилося в районі деревообробного комбінату, перебувало близько 4 тис. осіб²³. До середини 1942 р. названі резервації були ліквідовані, а їхні мешканці вивезені або розстріляні на місці.

Упродовж 1 листопада 1941 р. – 30 липня 1943 р. в районі залізничної станції Белжець, що недалеко від м. Томашув-Любельський (тепер у Польщі), діяв табір масового знищення євреїв. 4 серпня 1942 р. до Самбора було привезено із Старого Самбора, Фельштина, Хирова і Стрілок 6 000 осіб, звідки їх доставили до Белжеця²⁴. Сотні євреїв вивезли 10–12 січня 1943 р. У 20-х числах жовтня 1942 р. десятки євреїв були розстріляні у Старому Самборі та інших гетто. Більше 200 осіб згоріло в Добромильській синагозі, яку підпалила німецька каральна команда, очолювана оберштурмфюрером О.Шредером²⁵.

Комуністичний рух Опору. Опір німецьким окупантам на Старосамбірщині проявлявся у різних формах – від акцій непокори і саботажу до пропагандистської діяльності і терору. У 1942 р. в с. Стрілки п'ятиособова група у складі братів Давида і Якова Ерльбаумів, Л.Ліндера, С.Бірнбаума і Л.Гофмана, озброєна пістолетами і гвинтівкою, спалила склад готової продукції на місцевому тартаку і відійшла в ліс. У листопаді 1942 р. горів лісопильний завод у Старому Самборі²⁶. Невелике підпілля, організоване колишніми членами КПЗУ, до початку 1942 р. існувало в Добромилі. У Старому Самборі виник осередок Львівської підпільної організації “Народна гвардія”. Підпільники (секретар Старосамбірського райвиконкому М.П.Ворик, голова Торчиновицької сільради М.Д.Сорока, М.М.Сорока, Г.М.Сорока, В.П.Керелюк, Г.І.Жидик та ін.) приймали по радіо в основному зведення Радінформбюро, перекладали їх українською і польською мовами та поширювали як листівки²⁷. Восени 1943 р. учасники самбірського осередку спалили зібраний хліб у с.Чижки та вивели з ладу молотарку в Лютовиськах²⁸. Проте такі акції були поодинокими і не набули широкого резонансу. Підпільників німецькі окупанти швидко виявили, схопили і розстріляли. З кінця 1943 р. активізували свою діяльність радянські партизани, які провели кілька одноразових рейдів територією Старосамбірщини. Тим самим вони готували ґрунт для підходу основних частин Червоної армії, вели розвідувальну роботу, виявляли суспільні настрої населення. Так, навесні 1944 р. через гірські села пройшли загони партизанського з'єднання М.І.Наумова. У травні–червні 1944 р. в районах Хирова, Старого Самбора і Турки діяв кількатисячний загін з ковпаківського з'єднання під командуванням майора М.Щукаєва²⁹.

Український рух Опору. Національно-визвольна боротьба українського народу мала ряд організаційних форм. Спочатку діяли окремі збройні загони, які боролися з відступаючими червоноармійцями, а згодом з німецькими окупантами. Перший з них на Старосамбірщині організував у червні 1941 р. М.Дудич, псевдо – “Залізник” (1914 р., с. Головецьке – 1947). Вже у жовтні 1942 р. його загін нараховував близько 1 500 добре озброєних вояків. Згодом, з метою організації відсічі терору німецької окупаційної влади, у першій половині 1943 р. була створена Українська народна самооборона (УНС – збройні частини, які поділялися на курені (близько 1 000 вояків); усього було 5 куренів. Від літа 1943 р. в околицях с. Недільна формувався курінь УНС “Кривоніс II”, командиром якого був А.Шкітак (псевдо – “Омелян”), уродженець с. Бориня на Турківщині. Організатором і командиром підрозділів УНС на Хирівщині був сотник М.Пукач із Смеречки (1918–1948 рр.).³⁰ В околицях Старого Самбора діяв курінь “Галайда” (командир – Мирослав Онишкевич, псевдо – “Богдан”). Оскільки 2 жовтня 1943 р. окупанти запровадили систему заручників за вбивство німецького

солдата або представника влади, протягом останніх місяців 1943 р. УНС не вела активних бойових дій. Тоді ж розпочалися масові облави і арешти мешканців, прилюдні страти, які тривали до закінчення німецької окупації. За таких умов у Перемишльській тюрмі було ув'язнено Степана Стебельського. Через кілька місяців українські патріоти зуміли організувати йому втечу і згодом він став відомим як провідник УПА на псевдо “Хрін”. Одночасно німці активізували воєнні дії проти українських повстанців. Так, 4 грудня 1943 р. два німецькі полки (близько 2 тис. вояків) атакували кривоносівський курінь. Однак, успіху ворог не досяг. У ході важкого цілоденного бою, перебуваючи у майже безнадійному становищі, одна повстанська чота сміливим маневром непомітно прорвалася до ворожого тилу, чим і вирішила долю битви: німці втратили 160 вояків убитими, а повстанці – 34, в т.ч. майже все керівництво куреня. У грудні 1943 р. УНС прийняла назву “УПА–Захід”. Внутрішньо вона поділялася на Військові округи і Тактичні відтинки. Територія теперішнього Старосамбірського і прилегло до нього районів відходила до сфери оперативних дій Військового округу “Маківка” (командир – майор Козак. У його складі були такі курені: “Леви” (командир – Н.), “Булава” (командир – К.), “Зубри” (командир на псевдо “Прут”), “Летуні” (командир на псевдо “Летун”), “Журавлі” (командир – Г.), “Бойки (командир на псевдо “Грузин”) і “Басейн” (командир на псевдо “Тараско”)³¹.

У червні 1944 р. кілька куренів “Маківки” вирушили по слідах партизанів М.Щукаєва, які тероризували місцевих мешканців через відмову співпрацювати з ними. Після кількадечних боїв під Росохачем (Сколівський район) шукаївці були розгромлені, а їх залишки, покинувши зброю, панічно відступали на захід. У погоні за ними 24 липня 1944 р. чота “Благотного” в районі сіл Тур’є (Старосамбірський район) і Жданна (Дрогобицький район) оточила і роззброїла цілу сотню угорських вояків. Слідом за цим залишки загону М.Щукаєва було оточено і знищено³². З цього часу збройні сутички загонів УПА і більшовицької партизанки набули систематичного характеру і часто переростали у справжні бої. Відділи УПА воювали практично на фронтах: проти німців і більшовиків.

Цікавою сторінкою в історії УПА був кадровий вишкіл, бази якого знаходилися й на території Старосамбірського району. Відомо, що вже у 1942 р. така школа була створена в лісах між Терлом і Лібуховою, а інструктором у ній працював Г.Прихідний, псевдо – “Вуйко” (1906–1949 рр.). З 1943 р. підстаршинська школа діяла біля с. Недільна³³. Підстаршинські вишколи тривали від 289 до 400 год., а старшинські – від 409 до 900 год. Навчання проводили з врахуванням усіх вимог тогочасної військової педагогіки (лекційні і практичні заняття, політико-виховна робота, атмосфера здорової конкуренції тощо). Основні акценти робили передусім на специфіці боїв у лісі, проведенні нічних маршів, відриві від переслідування, виході з оточення, круговій обороні, маневруванні, засідці, диверсії тощо. Починаючи з другої половини 1944 р. особливу увагу приділяли правилам ведення партизанської війни, запровадили обов’язковий курс “Загальна основа партизанки”. По завершенні навчання курсантам, відповідно до досягнень ними успіхів, присвоювали військові звання, до поручника включно. При цьому варто зазначити, що Головне командування УПА запровадило такі військові ранги: рядові, підстаршини, старшини. З підстаршин виділялися вістун (капрал, ефрейтор), десятник (молодший сержант), бунчужний (сержант), хорунжий (штабний сержант). Старшини поділялися три ранги – молодша, старша і булавна. До молодших відносили четара (молодший лейтенант), поручника (лейтенанта), сотника (капітана). Старша – це осаул (майор), підполковник і полковник, а булавна – генерали I–IV

ступенів³⁴. Короткочасні медично-санітарні курси для підготовки санітарок УПА діяли впродовж квітня–травня 1944 р. у Добромилі. Вони проходили напівлегально під фірмою Українського Допомогового Комітету. Курси організувала жіноча мережа ОУН, а безпосередню навчальну програму склали Наталка Козакевич (псевдо – “Сіра”) та Марійка Яріш. Приміщення для занять та помешкання для учасниць підготували організатори. Всього до роботи на цих курсах було залучено 22 особи, в т.ч. 15 дівчат з довколишніх сіл приходили на заняття щоденно пішки. Навчання, яке відбувалося у двох кімнатах невеликого будинку, проводили головний лікар Добромильської лікарні Роман Кушнір і хірург цієї лікарні Мовчан. Всі учасники курсів 13 травня склали кваліфікаційні іспити і отримали виготовлені на бланках лікарні, відповідні посвідчення з підписами викладачів³⁵.

Важливою подією в історії української державності було створення Української головної визвольної ради (УГВР) – найвищого представницького органу українців в умовах боротьби з окупантами. Загально прийнято вважати, що місцем її формування стала лісничівка біля с. Сприня на Самбірщині. Ці терени тісно прилягають до земель сучасного Старосамбірського району. За відомостями одного з повноважних депутатів, Лева Шанковського, 11 липня 1944 р. в районі сіл Верхній Лужок і Недільна під охороною частин УПА 20 повноважних депутатів від УПА і Головного проводу ОУН зібралися на Установчі збори (вони відомі як Перший Великий Збір УГВР). Президію зборів утворили Ростислав Волошин (“Павленко”) і Микола Дужий. З інформацією виступив голова Ініціативного комітету створення УГВР Л.Шанковський. Далі було заслухано доповіді про міжнародне (Мирослав Прокоп) і воєнне (Роман Шухевич) становище та про взаємини Головного командування УПА і Проводу ОУН з іншими державами (Микола Леbedь). Після обговорення виступів делегати схвалили Універсал УГВР та текст присяги вояка УПА. Установчі збори 15 липня обрали керівництво УГВР. Президентом став Кирило Осьмак, а заступниками – Іван Вовчук, Іван Гриньох та Василь Мудрий. До складу уряду, який очолив Роман Шухевич (він же став і військовим міністром), увійшли Ростислав Волошин (внутрішні справи), Микола Леbedь (закордонні справи), Ярослав Біленький (генеральний суддя). Інші урядовці мали бути призначені пізніше³⁶. Членом Головного визвольного штабу та Командиром Воєнної округи став М.Дудич. УГВР керувала визвольною боротьбою аж до 1950 р.

Під час Великого збору для повноважних депутатів був даний концерт, репертуар якого складали українські повстанські пісні. Про цю подію один з учасників концерту чотовий О.Конопаський (псевдо – “Островерх”), згодом так згадував: “Одного разу покликали мене, стрільців “”Вовчура”, “Орла”, “Олеся”, “Месника” та інших, щоб ми пішли заспівати кілька повстанських пісень. Наш хор складався з добрих співаків. Нас перебрав провідник – досить високий, чорнявий, чорне волосся, енергійний – це був “Кубайчук” На лісничівці, в одній кімнаті в присутності багатьох представників ми заспівали кілька повстанських пісень... Після нашого виступу нам гарно подякували і ми пішли до своєї сотні”³⁷.

В роки війни не переривалося українське культурно-освітнє життя. У 1942 р. Український національний комітет відкрив у Старому Самборі дворічну міжрайонну професійну школу, де 150 учнів навчалося слюсарної, столярної і гарбарсько-білошкірничої справи. У Добромилі діяла Торгова школа. Помітною подією стало зібрання осередків освіти у Добромилі в 1942 р.

З весни 1944 р. швидко почала змінюватися воєнно-політична ситуація. Все ближче підходив фронт. Влітку 1944 р. територію Старосамбірщини зайняли війська 1-го

Українського фронту. Її північна частина стала зоною бойових дій 13-ї армії (командувач – генерал М.Пухов). Червоноармійці зайняли Нижанковичі (17 липня) і Нове місто (27 липня). Оволодівши наприкінці липня Перемишлем, частини 13-ї армії спрямували свій удар на Сянік і Нижні Устеріки. Однак здобути останні вдалося лише 18 вересня. 9 серпня частини 18-ої армії взяли Стару Сіль, Старий Самбір і Стрілки, а наступного дня вступили на територію Топільниці..

Тим часом центральні і південні терени району опинилися під прицілом Чехословацького корпусу (командувач – ген. Л.Свобода). Плацдармом для його наступу в карпатському напрямку стали околиці Грушатич. Майже два тижні тривали бої. Обидві сторони всіляко використовували особливості ландшафту. Німецькі частини вперто оборонялися в районі замку Гербурта. Наприкінці серпня німці залишили Добромиль, Хирів та інші населені пункти.

У вересні сучасний Старосамбірський район знову потрапив під владу окупанта, який з перших же днів масово мобілізував до свого війська дорослих чоловіків. Про жодну попередню військову підготовку не було й мови. Місцевих мешканців цілими селами формували у спеціальні проривні групи та посилали на найважчі ділянки фронту. По суті, це були смертники. Переважна більшість їх загинула вже у вересні–жовтні 1944 р. Так, в с.Тур'є не повернувся з війни 91 чоловік, з-поміж них три брати Дреботи. У 1944 р. загинули чотири брати Коростенські з Катини. Всього із мобілізованих на теренах сучасної Старосамбірщини в 1941 р. і 1944 р. загинуло 2 247 осіб. Практично кожний четвертий зафіксований як зниклий безвісти³⁸.

Але війна для переважної більшості мешканців краю на цьому не закінчилась. Настав її новий, майже десятирічний етап, коли українські горяни зі зброєю в руках відстоювали свою свободу і незалежність. Здобути її тоді не судилося.

2. ПЕРІОД ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (ОСІНЬ 1944 Р. – ЛІТО 1991 Р.)

Питання державного кордону. Однією з важливих проблем післявоєнних відносин між СРСР і Польщею стало врегулювання державного кордону. Ще у 1944 р. М.Хрущов, тодішній Голова Раднаркому УРСР, запропонував свій проект вирішення цього питання. Зокрема, він передбачав створення у складі УРСР Холмської області, до якої мали увійти Холм, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав, тобто колишня Холмська губернія³⁹ царської Росії. Були також плани приєднати до Дрогобицької області територію Західної Галичини⁴⁰. Проте доля українських етнічних земель була вирішена інакше. Розмінною монетою при цьому виявилися землі сучасної Старосамбірщини. За основу нового кордону московські можновладці взяли розмежування, запропоноване Д.Керзоном⁴¹ у 1919 р.: воно проходило по лінії на схід від Перемишля та Хирова до Ужоцького перевалу. Відповідно до таємної угоди між урядом СРСР і маріонетковим Польським комітетом національного визволення, укладеної 27 липня 1944 р., підставою для проведення нового радянсько-польського кордону мала бути уявна керзонівська лінія з певними корективами на користь Польщі, тобто передачі їй Перемишля і Любачева та територій на схід від цієї лінії до річок Західний Буг і Солокія. У подальших діях польські дипломати пробували домогтися пересунення лінії кордону на схід так, щоб у межах Польщі опинилися поклади калійних солей у районі Стебника, залізничні

вузли у Раві-Руській і Хирові. Радянська сторона відкинула ці польські побажання і запропонувала свій варіант вирівнювання кордону. Відповідну угоду про це підписали в Москві 16 серпня 1945 р. Вона санкціонувала перебіг кордону, за яким Польща отримувала на 22 тис. км² більше, порівняно з розмежуванням під час радянської окупації в 1939 р. Відповідно до міждержавної угоди, кордон на українському відтинку проходив “від пункту, розташованого близько 600 м на південний схід від витоку р. Сян і далі за течією цієї річки, серединою її течії до пункту, розташованого на південь від місцевості Саліна, далі на схід від Перемишля, на захід від Рави-Руської до р.Солокія. Звідти вздовж Бугу в напрямку Немирова...”⁴²

Під час демаркаційних робіт, які проводилися впродовж березня 1946 р. – квітня 1947 р., вносилися певні корективи лінії кордону з огляду на рельєф місцевості, мережу доріг і т.п. Польща прагнула вибороти собі суттєвіші зміни. Зокрема, вона прагнула визнати за нею залізничні станції у Медиці і Хирові. Утворена тоді змішана радянсько-польська комісія запропонувала залишити за Польщею Хирів, Раву-Руську, залізничні відтинки Нижанковичі – Медика, Кристинопіль (Червоноград) – Сокаль та Нижні Устеріки. Проте керівництво у Москві лише частково погодилося з цими пропозиціями. У листопаді 1948 р. СРСР залишив собі Боратин, Библо, Биків, Боршевичі, Буців, Вілюничі, Грушатичі, Дешичі, Дроздовичі, Заболотівці, Зоротовичі, Клоковичі, Мальговичі, Міженець, Нижанковичі, Новосілки, Пацьковичі, Підмостичі, Плішевичі, Поповичі, Саночани, Селиська, Серакизці, Стороневичі, Тишковичі, Хідновичі, Храпличі, Циків, Шегині, Яксманиці.

Натомість, з метою експлуатації нафтових і газових родовищ, Польщі було передано вузьку смугу в кількості метрів завширшки і 16 км завдовжки разом з Нижніми Устеріками та нафтопереробним заводом, які опинилися у прикордонній смузі⁴³. Так був ліквідований Нижньоустеріцький район. Через три роки СРСР виступив з пропозицією змінити деякі відтинки кордону. Тоді ж польські представники прагнули розширити територію, охоплену заміною, так, щоб Польща отримала залізницю Нижанковичі – Хирів (без самого Хирова) – Смільниця. Радянська сторона, в принципі, погодилася з польською стороною, лише хотіла за це оплати золотом. Це й стало основною причиною, що польський уряд відмовився від своїх претензій щодо приналежності залізниці Нижанковичі – Смільниця. Лише в 60-х роках удалося домовитися про експлуатацію польською стороною цієї гілки залізниці на транзиті Перемишль – Нижні Устеріки.

У 1952 р. радянська сторона виступила з черговою пропозицією перегляду кордонів на Люблінському відтинку. Заміни стосувалися площі в межах 1250–1300 км². Відповідно до поданого поляками проекту, УРСР мала дістати територію на схід від лінії Березня над Бугом – Вербоковичі – Тишовець – Лашів – Корні разом з Грубешовом. Натомість до Польщі відходила територія на захід від лінії Ляшно – Гусаків – Верхівці – Скелівка – Стара Сіль – Старий Самбір – Стрілки – Боберка – Соколики Гірські над Сяном, а також Хирів і Добромиль⁴⁴. Проте жодних кроків у цьому напрямку не було зроблено і державний кордон з Польщею залишився незмінним до наших днів.

Адміністративно-територіальні зміни. Станом на 1 вересня 1946 р. територія сучасної Старосамбірщини входила до складу Дрогобицької області (утворена 4 грудня 1939 р.) і адміністративно розділялася між шістьма районами: Добромильський (0,5 тис.км²), Нижанковицький – 0,3 тис.км², Нижньоустеріцький – 0,4 тис.км², Старосамбірський – 0,4 тис.км², Стрілківський – 0,5 тис.км², Хирівський – 0,2 тис.км². У їхніх межах виділялися міські, селищні і сільські ради. Тоді ж Добромиль, Нижні Устеріки,

Старий Самбір і Хирів набули статусу міст районного підпорядкування, а Нижанковичі і Стара Сіль – селищ міського типу⁴⁵. У складі Добромильського району були Добромильська міська рада і 20 сілрад (Болозівська; Боневицька, вкл. с. Городисько; Війська, вкл. с. Сокологірка; Грабівницька; Губицька; Нижньововчівська; Квасенинська; Княжпільська; Комаровичівська; Конівська; Кропивницька; Мігівська, вкл. с. Велике; Новоміська; Папортенська; Передільницька; Посадономіська; П'ятницька, вкл. с. Рожеве; Тернавська, вкл. с. Поляна; Товарнівська; Трушевицька).

Нижанковицький район мав Нижанковицьку селищну раду, вкл. с. Заболотці і 12 сілрад (Библівська, вкл. с. Чашин; Боратицька, вкл. с. Стороневичі; Борщевецька; Дешицька; Грушатицька, вкл. с. Саночани; Дроздовицька, вкл. с. Вілюничі і с. Мальговичі, Зоротовицька; Міженецька; Пацьковицька; Підмостицька; Рожубовицька; Серакізцівська).

Нижньоустеріцький район складали Нижньоустеріцька міська рада і 28 сілрад (Бандрівська; Гошівська, вкл. с. Задвір'я; Гошівчицька; Дашівська; Нижньоберегівська; Журавнянська, вкл. с. Кривка; Лодинянська, вкл. с. Воля; Мочарівська; Панищівська; Полянська, вкл. с. Росолін; Рівненська; Росохатенська; рябенька, вкл. с. Жолобок; Середнянська, вкл. с. Видрине; Скородненська; Смільницька; Соколенська; Соколово-Волянська, вкл. с. Буковина; Солинянська; Стряжиківська, вкл. с. Устрики; Телесьнице-Осварівська, вкл. с. Телесниця-Сяння).

У межах Старосамбірського району були Старосамбірська міська рада (вкл. с. Горішня Посада, с. Долішня Посада, с. Смільниця), Старосільська селищна рада і 28 сілрад (Березовська, вкл. с. Тарнавка; Берестянівська; Білицька; Біличівська; Буковська; Верховецька; Волошинівська; Волянська; Гуманецька, вкл. с. Павлівка; Іванівська, вкл. с. Засадки; Кобло-Старенська; Лютовиська; Мурованська, вкл. с. Шумина; Надибівська; Райнівська, вкл. с. Вихованки; Раківська; Рогізнянська; Скелівська, вкл. с. Глибока; Созанська; Староропська, вкл. с. Бучів, с. Воли, с. Тварі; Страшевицька; Стрільбищенська; Сусідовицька; Сушицька; Торгановицька, вкл. с. Морозовичі; Торчиновицька, вкл. с. Бачина; Чаплівська; Чижківська).

Стрілківський район включав 32 сілради (Бистренька; Бусовиська; Великоволосянська; Великолінинська; Верхньо-Лужоцька; Вишівська; Галівська; Гвоздецька; Головецька, вкл. с. Бабина, с. Камінь; Грозівська; Дністрицька; Лаврівська; Лип'єцька; Лопушанська; Лопушанко-Хоминська; Мало-Лінинська, вкл. с. Потік; Михновецька; Мшанецька; Недільнянська; Плоскенська; Ріп'янська; Смеречківська; Соснівська; Спаська; Стрілківська, вкл. с. Млини; Тершівська, вкл. с. Завадки; Тисовицька; Тихівська; Топольницька; Тур'ївська; Ясенице-Замківська).

Хирівський район мав Хирівську міську раду і 17 сілрад (Буньковицька, вкл. с. Мала Сушиця; Великосушицька; Городовицька; Латинська, вкл. с. Лопушанка; Коростенківська, вкл. с. Волиця; Лісковатенська, вкл. с. Високий; Лопушницька; Максимівська; Канівська; Полянська, вкл. с. Сливниця; Росохівська; Слохинівська; Смеречанська; Смільницька; Старявська; Стебницька; Терлівська).

Упродовж кінця 40-х – 50-х років територія сучасної Старосамбірщини кілька разів підпадала під територіальні та адміністративні зміни. Нижньоустрицький район у 1948 р. відійшов до складу Польщі. Згодом були розформовані Старосільський (1953 р.) і Хирівський (1957 р.) райони. Станом на кінець 1957 р. у межах сучасної Старосамбірщини виділялися Добромильський, Нижанковицький, Старосамбірський і Стрілківський райони.

Відповідно до указу Президії Верховної Ради УРСР від 21 травня 1959 р. Дрогобицька область була ліквідована, а її територія увійшла до складу Львівської області. Тоді ж були ліквідовані Нижанковицький і Стрілківський райони. Наприкінці 1962 р. радянські органи влади реорганізувалися за виробничим принципом. Одночасно відбулися адміністративно-територіальні зміни. Зокрема, у межах Львівської області Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. були ліквідовані Добромильський і Турківський райони, які повністю увійшли до складу Старосамбірського району.

Станом на 1 липня 1965 р. Старосамбірський район займав площу 1,2 тис.км². У його складі було три міста районного підпорядкування (Добромиль, Старий Самбір, Хирів), два селища міського типу (Нижанковичі і Стара Сіль) та 121 сільське поселення. Останні творили 39 сільрад (Білицька; Болозівська, вкл. с. Конів, с. Нижня Вовча, с. Товарна; Великолінинська, вкл.с. Лаврів; Великосільська, вкл.с. Соснівку; Великосушицька, вкл. с. Буньковичі, с. Заріччя; Верхньоолужоцька, вкл. с. Бусовисько; Волошинівська, вкл. с. Росохи; Волянська; Головецька, вкл. с. Бабина; Грозівська, вкл. с. Виців; Грушатицька, вкл. с. Дешичі, с. Саночани, с. Чижки; Гусаківська, вкл. с. Боевичі, с. Гориславичі, с. Радохінці; Дроздовицька, вкл. с. Библо, с. Борщевичі, с. Вілюничі, с. Пацьковичі; Княжпільська, вкл. с. Велике, с. Кропивник, с. Мігово; Лютовиська, вкл. с. Біличі, с. Букова, с. Ракове; Міженецька, вкл. с. Зоротовичі, с.Стороневичі; Мурованська, вкл. с. Березів, с. Тарнавка, с. Шумина; Мшанецька, вкл. с. Галівка, с. Плоске; Новоміська, вкл. с. Боневичі, с. Городисько, с. Грабівниця, с. Комаровичі, с. Посада Новоміська; Передільницька, вкл. с. Підмостичі, с. Трушевичі; Поповицька, вкл. с. Боратичі. с. Плешевичі, с. Тишковичі. с. Хідновичі. с. Хрепичі. с. Циків; Ріп'янська, вкл. с. Дністрик, с. Смеречка; Скелівська, вкл. с. Глибока, с. Засадки; Слохинівська, вкл. с. Городовичі, с. Поляна, с. Сливниця; Солянуватська, вкл. с. Губичі; Стар'явська, вкл. с. Катина, с. Лопушниця; Страшевицька, вкл. с. Кобло Старе, с. Созань; Стрілківська, вкл. с. Лопушанка Хомина; Стрільбицька; Сусідовицька, вкл. с. Надиби; Терлівська, вкл. с. Максимівка; Тернавська, вкл. с. Поляна, с. П'ятниця, с. Рожеве, Тершівська, вкл. с. Завадки, с. Спас, с. Сушиця; Тисовицька; Топільницька, вкл. с. Недільна; Торчиновицька, вкл. с. Торгановичі; Тур'ївська; Чаплівська, вкл. с. Вихованики, с. Гуманець, с. Іванів, с. Павлівка, с. Райнова; Ясенице-Замківська, вкл. с. Велика Волосянка⁴⁶.

У наступні роки територія району дещо змінилася, що пов'язувалося з відновленням окремих районів. Так, у січні 1965 р., враховуючи віддаленість, особливі потреби адміністрування і розвитку господарства, Турківський район знову став окремою адміністративною одиницею⁴⁷. 8 грудня 1966 р. було відновлено Мостиський район, до складу якого відійшли території Гусаківської і Поповицької сільських рад. Решта сільських населених пунктів Старосамбірщини творили 37 сільрад⁴⁸. З цього часу до середини 80-х років. адміністративно-територіально Старосамбірський район не змінювався. У січні 1987 р. були ліквідовані Терлівська і Тисовицька сільські ради. За таких умов Терло і Максимівна відійшли до Стар'явської, а Тисовиця – до Стрілківської сільської ради. Як адміністративна одиниця припинило існування с. Воли, яке раніше входило до складу Старосільської селищної ради. Наступного року межі Старого Самбора розширилися внаслідок реорганізації сіл Посада Горішня, Посада Долішня і Смільниця на міські вулиці. У 1990 р. Передільницька сільська рада була перейменована на Трушевицьку з центром у Трушевичях⁴⁹.

Із запровадженням радянської влади було перейменовано ряд населених пунктів: Волошинова Воля на Волошиново (1939 р.), Воля Коблянська на Воля (1949 р.),

Ляшки Муровані на Муроване (1947 р.), Пшанець на Мшанець (1939 р.), Фельштин на Скелівку (1948 р.), Лібухове на Максимівка (1945 р.), Ляцко на Солянуватка (1946 р.), Нанчілка Велика на Великосілля (1945 р.), Нанчілка Мала на Соснівка (1946 р.), Ясениця на Ясениця-Замкова (1958 р.). Назви окремих сіл були уточнені, як-от Болосів (Болозва Горішня), Дешичі (Гдешичі), Сушиця (Сушиця Рикова), Стрільбичі (Стрільбище), Чижки (Чишки) та ін.

Відбулися також певні демографічні зміни. Станом на 1 січня 1956 р. у Добромильському, Нижанковицькому, Старосамбірському, Стрілківському і Хирівському районах разом проживало 102,3 тис. осіб, з яких міське населення складало лише 19,7 тис. осіб. За цими ж відомостями найбільше населення було у Старосамбірському (28,5 тис.), Добромильському (22,9 тис.), і Стрілківському (22,2 тис.) районах⁵⁰. У наступні роки демографічні показники були від'ємними. Так, якщо за переписом 1979 р. у районі проживало 90 226 осіб, то станом на 1989 р. кількість мешканців складала вже 87,1 тис. (таблиця 1). Найбільше скорочення населення торкнулося українців, показники щодо яких складали, відповідно, 87 515 і 83 769 осіб. Зменшилася також кількість поляків (відповідно 1718 і 1257 осіб) та євреїв (відповідно 21 і 18 осіб). Натомість відчутно збільшилася частка росіян, чисельність яких складала, відповідно, 805 і 1 192 особи та білорусів (відповідно 61 і 235 осіб).

Таблиця 1.
Населення Старосамбірського району за переписом 1989 р.⁵¹

Всього (тис. осіб)	у тому числі								за національним складом			
	міське		сільське		чоловіки		жінки		українці	поляки	росіяни	інші
	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%				
87,1	18,7	21,5	68,4	78,5	40,9	47	46,2	53	96,7	1,5	1,4	0,4

Національно-визвольний рух (осінь 1944 – початок 50-х років). Восени 1944 р. регіоном ще рейдували великі повстанські загони, зокрема курінь “Рена” (села Смеречка, Гвоздець, Грозьова, Стрілки, Тисовиця)⁵². Однак, нові суспільно-політичні умови, пов’язані з процесами відновлення радянської влади на теренах Старосамбірщини, визначили інші завдання українських національних сил. Передовсім відбулася певна структурна реорганізація тих військ, які перебували в Підкарпатті. Повстанські сили були розділені на два курені. З цього часу територія Сянїччини та Перемишльщини, а отже й сучасного Старосамбірського району, визначалася як зона дій куреня Михайла Гуштака (псевдо “Євген”). До складу цього куреня увійшли сотні “Крісового”, “Громен-

ка” і “Остапа”, чота “Чорного” та частина підпільної мережі ОУН⁵³. У квітні–травні 1945 р. великий рейд Старосамбірщиною здійснив курінь УПА “Холодноярці” під командуванням “Града”, “Глухого” і “Грізного”. Його шлях пролягав з Янівських лісів на Судову Вишню – Фельштин – Лютовиська і далі на Ужок і Сянки⁵⁴.

З цього часу почався найважчий і найтриваліший етап боротьби УПА проти більшовицьких окупантів. Нова військово-політична ситуація вимагала з боку українського національного руху зміни тактики, пошуків специфічних форм боротьби. Це спричинило тісне поєднання сил УГВР, ОУН і УПА, що давало підстави стверджувати про спільні бойові дії УПА і збройного підпілля. Головним завданням підпілля стала організаторська і широка політично-пропагандистська робота. Референтом крайового проводу ОУН по Дрогобицькій області став С.Шульга (псевдо “Гоцул”). За його ініціативою були створені вишколи місцевого характеру у селах Тарнавка, Велика Сушиця, Лібухова, де повстанцям і підпільникам давали елементарні знання з володіння зброєю, медицини, конспірації, техніки та засобів зв’язку. Референтом служби безпеки Самбірського надрайонного проводу ОУН був Б.Довгун, псевдо “Шугай” (вбитий у Хирові 1952 р.), а референтом з питань пропаганди на Хирівщині – М.Паращак, псевдо “Буйтур” із Мшанця (1922–1945 рр.)⁵⁵. Відомим військовиком того часу вважали поручника М.Галя, псевдо “Коник” (1914 р., Хирів – 1946 р., Бірча), заступника командира 26-го тактичного відтинка “Лемко”.

За вказівкою УГВР створювалися Самооборонні кушові відділи – оперативно самостійні структури. В числі перших кушових відділів була сформована сотня під керівництвом сотника “Чорного”, яка діяла в лісах між селами Сливниця, Тарнавка, Стара Сіль, Стрільбичі, Біличі. Потужним був куш І.Костура (псевдо “Ігор”) у Стрільбичах. Кушовий провід із 5 осіб під керівництвом С.Войтечка (псевдо “Голуб”) діяв у селах Губичі, Підмостичі та Військо. В органах районного НКВС він зафіксований під назвою “Лісовики”. Хирівський районний провід ОУН у 1946 р. очолив М.Кокоць, псевдо “Горопко” (1904–1948 рр.). Провідником непостійного куша, у сферу дій якого входило с. Передільниця, у червні 1947 р. був “Байда”. Районними провідниками ОУН на початку були “Гаєвський”, П.Фартушок (псевдо “Сокіл”, “Хмара”, “Май”) та ін. Змінився характер збройних акцій. Великі формування були розпущені, а основні завдання виконували повстанські боївки чисельністю 3–30 осіб. Окремі з них мали постійне місце дислокації, інші рейдували на відстань до 50 км. Ці збройні повстанські групи чинили спротив насильницькій мобілізації в діючу армію, діям так званих винищувальних батальйонів. Боївка з 8 постанців під проводом М.Максима (псевдо “Сірко”, “Бук”) входила до складу Нижанковицького районного проводу ОУН. Наприкінці 1945 р. вона діяла на теренах сіл Боршевичі, Библо, Дроздовичі, Грушатичі, Пацьковичі⁵⁶. Чотирнадцятиособова боївка під командуванням сотника “Лемка” до кінця 1946 р. рейдувала на теренах сіл Стрільбичі, Біличі, Волошиново, Чаплі, Стара Сіль і Стара Ропи. В цьому ж районі була боївка Л.Демківа (псевдо – “Берізка”), яка 8 лютого 1946 р. зруйнувала нафтопромисел між Стрільбичами і Старою Сіллю⁵⁷.

Особливо динамічно повстанський рух проявлявся на теренах Стрілківського району. У березні 1948 р. боївка хорунжого “Романа” вела кількагодинний бій з загonom МВС, який робив облаву в лісі між селами Лаврів і Нанчілка Велика. Тоді повстанці вбили 19 ворогів і втратили двох вояків. 1 травня 1949 р. боївка старшого вістового Ч. розгромила спецгрупу МВС у с. Волосянка Велика і, захопивши здобуту зброю, без втрат відійшла в напрямку с. Недільна. Через три дні ця ж боївка, яка вирушила на свою лісову базу за продовольством, неочікувано натрапила на засідку і змушена

була вступити у бій з трьома групами МВС (50 осіб). Він відбувся у лісі поблизу сіл Лопушанка Хомина, Гвоздець і Ясениця Замкова. Після цілоденної битви повстанці втратили двох вояків, а ворог мав 11 вбитих, в т.ч. одного майора, який перебував на згаданому терені із спецзавданням, і 7 поранених⁵⁸.

Повстанською групою, яка рейдувала теренами Добромильського і Хирівського районів, командував росіянин М.Лебедев (псевдо “Мішка”). У його групі були 16 українців, 3 узбеки і 2 росіян⁵⁹. Добромильським районом рейдувала група “Різуна” (25 осіб). Інформацію про збройні повстанські групи (чисельність, місця дислокації тощо) мало керівництво НКВС, яке, з метою виявлення ширшого кола учасників та наступної їх ліквідації, завело спеціальні справи (“Долина”, “Лісовики”, “Заготівники” та ін.) і закріпило окремі підрозділи НКВС і прикордонників. Головним в арсеналі боротьби радянського владного режиму проти повстанського руху залишалася жорстока репресивна політика. В січні 1945 р., з метою швидшої ліквідації українського національного підпілля, у Дрогобичі відбулася спеціальна нарада за участю М.Хрушова. З цього часу масово почали формувати так звані винищувальні батальйони.

Бойові заходи повстанців поєднувалися з ідеологічною діяльністю. Передусім це була боротьба за молодь. Майже кожен директор середньої школи отримав від підпілля вказівку, в якій, зокрема, зазначалося: “пропустити в навчанні всі визначені в навчальному плані читанки та вірші, метою яких є вироблення радянського патріотизму... Вивчати тільки українські народні пісні... Забороняємо у школі вести антирелігійну пропаганду...”⁶⁰ У листопаді 1947 р. з мотивів “активного комуністичного виховання молоді, за колгоспну агітацію” був убитий директор Болозівської школи Кучелаєв⁶¹.

Була добре налагоджена система інформування, явочних місць. Для цього керівництво повстанського руху часто використовувало легальні засоби, зв'язки з довіреними особами, які працювали на державній службі. Так, у Добромильському районі до цієї роботи були залучені працівники відділення банку О.Мартинишина, І.Нусь, псевдо “Сян” (обидві заарештовані у жовтні 1946 р.), директор маслозаводу М.Котик (псевдо “Охрім”). Останній за свою діяльність був засуджений на 20 років таборів. Завідувач загальним відділом райвиконкому Є.Яворська (псевдо “Ксеня”) збирала інформацію щодо військових частин, постачала повстанців бланками з печатками (засуджена наприкінці 1946 р. на 15 років таборів).

Допомогу повстанцям надавали окремі голови сільських рад, керівники інших державних установ. Так, голова Посадономіської сільради С.Біблей організовував для боївки “Голуба” ночівлі, забезпечував продуктами. Допомогу групам УПА надавали голова Губицької сільради В.Войтович, Боневецької сільради Задвірний. Продавець Грушатицької крамниці М.Біблей переховував поранених повстанців. Активну участь в Русі опору більшовицькій владі брали члени ОУН, учні старших класів, які були зв'язковими, розповсюджували листівки, реалізовували бофони (грошові знаки Бойового фонду УПА). Документи свідчать, що за таку діяльність учні Добромильської школи С.Горбанко, О.Мельник, М.Староселець, І.Сива, М.Угрин були заарештовані 17 червня 1946 р. і вже 4 вересня цього ж року засуджені до тривалих термінів перебування у таборах⁶².

Ефективною з точки зору залякування радянської і партійної адміністрації виявилася тактика індивідуального терору. 5 травня 1945 р. біля с. Біличі повстанці ліквідували групу активу Старосамбірського району, і якій були секретар райкому Нудьга, прокурор Степанов, директор маслозаводу Коновалов, кілька оперуповноважених та ін. У серпні 1947 р. було вбито першого секретаря Стрілківського райкому партії

П.Дудка⁶³. Від руки Б.Цицика загинули добромилський воєнком Бугайов (1949 р.) і майор МДБ Скороделов⁶⁴.

Ряд терористичних актів щодо радянського і партійного керівництва мали місце у Стрілківському районі. Особливо резонансною була акція у Стрілках 20 травня 1949 р. Тоді бойова група повстанців організувала засідку на представників влади з Києва і Москви, які поверталися з Турки до Львова. Про масштабність цієї акції свідчить той факт, що повстанці з відстані 30 м обстріляли добре озброєного ворога: три танкетки, три вантажні машини з солдатами і міліціонерами (близько 100 осіб), легкова машина з керівництвом. Тоді ворог втратив 18 осіб вбитими, з яких чотирьох відправили до Києва, а кількість поранених не вдалося з'ясувати. 21 травня 1949 р. спеціальна група повстанців на відтинку дороги Головецьке–Гвоздець зробила засідку на офіцерів обласної міліції, які поверталися з облави. Унаслідок цієї акції повстанці втрат не мали. Натомість вони вбили 6 осіб, забрали портфель з документами, один кулемет, два автомати, одну гвинтівку, два пістолети, патрони, гранати. 3 червня боївка хорунжого О. на відтинку дороги Стрільбичі–Біличі влаштувала засідку на організаторів колгоспу у с. Волошиново: тоді було вбито 4 осіб і трьох поранено. Наступного дня ця ж боївка напала на організаторів колгоспу в самому селі. Під час сутички загинув директор лісгоспу і бухгалтер “заготскоту”⁶⁵.

Безжалю до каралися зрадники та інформатори радянських карателів. Біля розстріляного в червні 1945 р. голови Товарнівської сільради Й.Сидора була залишена записка зі словами: “Це жде кожного зрадника українського народу, які запродали себе НКВС”. Члени боївки “Левкоа” за “зраду і невиконання завдання” у жовтні 1945 р. стратили голову Посадоновоміської сільради О.Солтисика. Мешканця Трушевич В.Яцину вбили у квітні 1947 р. за “розкрадання продуктів, зібраних для УПА”⁶⁶.

Проте радянська репресивна система швидко зміцнювалася. Під час облав гинули керівники підпілля, внаслідок чого вже ослаблена мережа ОУН практично згоріла свою діяльність. У 1954 р. в Княжполі загинув сотник УПА Д.Хадай. Назагал же до середини 50-х років український рух Опору на території району зазнав поразки. Проте час диктував нові форми і методи боротьби.

Суспільне життя. Були відновлені партійні і радянські органи влади, які розгорнули інтенсивну роботу з упровадження тоталітарного режиму в усі сфери суспільного життя. Ідеологічна робота проводилася з урахуванням специфіки різних категорій населення. З цією метою налагодили випробувану часом систему політичної освіти (політшколи, гуртки, вечірні партшколи, лекційна пропаганда тощо). Одночасно посилено проводився курс на русифікацію. Він проявлявся передусім у тому, що росіяни зайняли практично всі керівні посади в районних центрах і містах районного підпорядкування. Внаслідок цього документи складалися і видавалися російською мовою, у школах як обов'язковий предмет запроваджували російську мову. Українські видання дуже часто не доходили у районні бібліотеки, не кажучи вже про села.

Перепис населення в січні–лютому 1945 р. радянська влада використала для виявлення членів українського підпілля, підтвердженням чого може бути той факт, що обліковувалися мешканці старші 14 років. З січня 1946 р. у всіх містах і більших селах розмістили гарнізони військ НКВС. Одночасно було проголошено “винятковий стан”, за яким мешканцям не дозволялося виходити з хат уночі та заслонювати вікна (інакше в хату кидали гранату). Такими заходами владні структури намагалися позбавити повстанців зв'язку і продовольчої бази. За таких умов гострого політичного та ідеологічного протистояння відбулися вибори до Верховних рад СРСР (лютий 1946 р.)

і УРСР (лютий 1947 р.). Сільське населення голосувало неохоче, мали місце випадки насильного зганяння мешканців до виборчих дільниць. Хоча партійний апарат досяг бажаного для себе результату, ці вибори показали, що місцеве населення назагал вороже налаштоване до радянської влади. У зв'язку з цим при МТСах у 1949 р. були створені так звані політвідділи, які мали не лише завдання проведення політичної пропаганди в селянському середовищі, але й виявлення суспільних настроїв..

Політична влада в регіоні, як і в цілому у державі, втілювалася через діяльність комуністичної партії та громадських організацій. Ключову ланку правлячої верхівки складав партійний апарат, як найбільш впливова, наділена реальною владою і значними привілеями верства суспільства. Його чисельність постійно зростала. Якщо на середину 60-х років партійна організація району нараховувала 74 первинні осередки (більше 1 750 осіб), то вже через десять років було 80 партійних організацій на місцях. В умовах радянського тоталітаризму діяв особливий тип “демократії”, коли вибори депутатів були безальтернативними, радянські органи влади цілком залежали від партійних комітетів, народні обранці одностайно (як правило, це був показник 99%) схвалювали рішення, підготовлені апаратом. Починаючи з 1958 р., у Радах усіх рівнів певний відсоток обов'язково мали складати представники від робітників, колгоспників, молоді і жінок. Однак це не стало запорукою справді народного характеру влади, оскільки партійні органи суворо визначали якісний склад Рад, затверджували списки кандидатів у депутати, керували поточною роботою органів влади. Іншими словами, можна сказати, що тоталітаризм підмінив владу права правом влади.

Периферійний елемент політичної організації складали громадські об'єднання: комсомол, профспілки, кооперація, різноманітні союзи і товариства. Однак вони, фактично, були декларативними. Так, профспілки (на середину 70-х років в районі їх було 156), замість виконувати захисні функції, практично перетворилися у відгалуження адміністративного апарату у всіх сферах господарського і культурно-освітнього життя. Комсомол став тим резервуаром, з якого поповнювала свої ряди комуністична партія. На середину 70-х років у районі діяло 155 первинних комсомольських організацій, які об'єднували близько 6,5 тис. молоді віком від 14 до 28 років.

Суспільна активність суворо регламентувалася. Обов'язковими ставали так звані соціалістичні змагання, приурочені до чергових партійних з'їздів та радянських ювілеїв. Вибори до Рад усіх рівнів мали формальний характер, оскільки списки депутатів були заздалегідь відсепаровані та затверджені партійними комітетами. Таким чином конструювався “блок безпартійних і комуністів”. Інформація про майбутніх депутатів подавалася виключно позитивна. Завдання агітаторів полягало лише у рознесенні по хатах і квартирах запрошень та у контролі за тим, щоб усі вчасно проголосували. Людей на виборчі дільниці приваблювали організованими там буфетами, де можна було придбати за помірними цінами дефіцитні на той час якісні продукти харчування. Оскільки їхня кількість була обмеженою, мешканці намагалися на виборчі дільниці прийти швидше не з метою проголосувати, а у сподіванні щось купити.

Культурні заходи також проводилися формалізовано, за заздалегідь складеними і ретельно перевіреними партійними працівниками сценаріями. В обов'язковому порядку мали відзначатися дати, пов'язані з радянськими державними святами, річницями російських письменників так званого революційно-демократичного напрямку. Урочистості, присвячені світочам української культури, зокрема пам'яті Т.Шевченка, з 70-х років не рекомендувалося проводити. Тоді ж розпочалася чергова хвиля русифікації. Вживання російської мови стало ознакою політичної лояльності до режиму.

Для вивчення російської мови і літератури класи поділялися на підгрупи, тоді як українську мову вивчали у повних класах. Учителі російської мови, на відміну від інших своїх колег-предметників, отримували надбавку до зарплати.

Значний резонанс у суспільстві мало церковне питання. У травні 1945 р. було створено ініціативну групу з підготовки ліквідації греко-католицької церкви. До її складу, який очолив о. д-р Г.Костельник, увійшов також священник з Нижанкович о. д-р М.Мельник, генеральний вікарій Дрогобицько–Самбірської єпархії. У виданій групою відозві зазначалося, що “священники повинні якнайшвидше вступити в члени “Ініціативної групи” у своєму власному інтересі, бо для них потрібна буде наша посвідка. Вступати можуть також і дяки”⁶⁷. Навесні 1946 р. діяльність греко-католицької церкви внаслідок ухвал Львівського собору потрапила під заборону, а її майно перебрала Російська православна церква. Дрогобицьким єпископом, у відомство якого перейшли всі парафії сучасної Старосамбірщини, став М.Мельник (єп. Михаїл). Після собору кожному парафіяльному священнику запропонували заявити про своє прийняття православної конфесії або, віддавши ключі від храму, негайно залишити дану місцевість. За таких умов усі священники, які не виконали даної вказівки, за короткий час були заарештовані і вивезені. Так перестала легально діяти греко-католицька церква в радянській Україні. Однак окремі священники продовжували служити у підпіллі, чим започаткували діяльність “катакомбної церкви”.

У 1946 р. був ліквідований монастир оо. Василян у Лаврові. Монахів розігнали, бібліотеку і архівні документи вивезли і частково знищили. У звільнених приміщеннях нова влада відкрила школу для глухонімих, а згодом допоміжну школу-інтернат. Подібна доля спіткала монастир оо. Василян у Добромилі. Цінну бібліотеку і архіви розпарцелювали, повна фіра книжок згоріла у котельні місцевої пивоварні, а престол був перетворений на робочий стіл її директора. Ігумена Макарія Розумійка (1903 р., Жовква – 1972 р., Жовква) ще влітку 1945 р. заарештували і засудили на 10 років концтаборів. Окремі монахи продовжували свою духовну працю у підпіллі. Зокрема це стосується о. С.Гнатюка (1918-1994 рр.), який поселився у с. П'ятниця. Приміщення закритого монастиря впродовж 1950-1992 рр. використовували як жіночий психоневрологічний інтернат. За цей час монастирська церква св. Онуфрія, монашії келії та господарські приміщення перетворилися на справжні руїни. Закритий був і Буківський монастир.

Різно було скорочено кількість діючих храмів. Так, закрили церкви у Старій Солі (1945–1989 рр.), Тернаві (1946–1989 рр.), Полянці (1947–1989 рр.), Мігові (1947–1989 рр.), Болотові (1949–1989 рр.), Надибах (1949–1989 рр.), Товарній (1949–1989 рр.), Сушиці Великій (1949–1998 рр.), Лівині Малій (1950 р., у 1960 р. згоріла), Смільниці (1950 р., у 1951 р. церкву розібрали), Смеречці (1952 р., церкву розібрали, а з матеріалу збудували клуб у Терлі), Грабівниці (1955–1989 рр.), Підмостичах (1955–1989 рр.), Гуманці (1956–1989 рр.), Княжполі (1958–1989 рр.), Березові (1958–1989 рр.), Городовичах (1959–1989 рр.), Лопушанці Хоминій (1959–1989 рр.), Солянуватці (1959–1989 рр.), Бусовиськах (1960–1989 рр.), Созані (1960–1989 рр.), Зоротовичах (1961–1989 рр.), Росохах (1962–1968 рр.), Максимівці (1962–1989 рр.), Біличах (1964–1989 рр.)⁶⁸.

Деякі церкви переобладнали під соціально-культурні потреби, частина стала господарськими складами (с. П'ятниця, с. Созань та ін.), чимало стояли пустою (с. Тернава та ін.) Було знищено велику кількість придорожніх капличок, хрестів. За довідкою уповноваженого у справах релігії по Львівській області станом на початок

1965 р. у Старосамбірському районі з числа закритих церков десять використовувалися як складські приміщення, три були переобладнані під соціально-культурні потреби, а решта стояли пустою⁶⁹. У них не дозволяли здійснювати богослужіння, проводити поточні ремонти. Був посилений контроль за діяльністю місцевого духовництва, яке у 1962 р. перевели на оплату праці з постійними окладами. Пильно стежили за особами, які намагалися здобути богословську освіту, чинили їм перепони. Так, уповноважений у справах релігії по Волинській області повідомляв, що три особи з Львівської області виявило бажання вступити до Луцької духовної семінарії у 1963 р. Серед них був мешканець Добромиля О.Г., рекомендацію якому дав місцевий протоієрей М.Пашківський. Інформація волинського чиновника закінчувалася словами: “Прошу через відповідні органи провести роботу і не допустити їх поступлення в духовну семінарію”⁷⁰.

З кінця 60-х років активізувала свою роботу підпільна греко-католицька церква. Це було пов'язано передусім з тим, що чимало священників поверталися додому з місць довготривалого ув'язнення (о. М.Червінський з Пацькович, о. Т.Бобкович з Лаврова та ін.). Не маючи змоги легально працювати душпастирями, вони проводили богослужіння у приватних помешканнях, подекуди у закритих церквах. Партійні органи намагалися за будь-яку ціну нейтралізувати або обмежити діяльність церкви. На великі релігійні свята контролювали вихід людей на роботу, влаштовували так звані суботники, різні заходи масового характеру. Тоталітарна система намагалася викоренити навіть найменші прояви духовної свободи, релігійної свідомості.

Економічні зміни. У повоєнні роки швидкими темпами почали розвиватися традиційні галузі лісової і деревообробної промисловості. Потреба великої кількості лісопродукції для відбудови і розвитку зруйнованої в часи війни економіки зумовила значне розширення всіх галузей лісової промисловості. Вже до кінця листопада 1945 р. відновили роботу Стрілківський райпромкомбінат, Нижанковицька меблева фабрика, Добромильський деревообробний комбінат та ін. На базі Старосамбірського лісопильного заводу виникла меблева фабрика (1947 р.). Через нерентабельність у 1950 р. був закритий Добромильський сільзавод. У другій половині 50-х – на початку 60-х років у Добромилі утворено “Міжколгоспбуд” (1956 р.), відкрито пекарню (1957 р.), масло-сирзавод (1959 р.), райпобуткомбінат (1961 р.). З середини 60-х років проводилася докорінна реконструкція промисловості, існуючі підприємства розширювалися і модернізувалися на базі найновіших досягнень вітчизняної техніки. Вдосконалювалася організаційна структура промислових підприємств та управління ними. Так, зокрема, виникли Добромильське і Стрілківське виробничі об'єднання меблевої промисловості. У 1971 р. Добромильське ВОМП було реорганізовано і перейменовано на меблево-деревообробну фірму “Добромиль”. Добромильський і Старосамбірський масло-сирзаводи стали філіями львівської фірми молочних виробів “Верховина”.

На території району у другій половині 40-х – 50-х роках діяло кілька машинно-тракторних станцій (МТС): Добромильська (Новоміська), Нижанковицька (1944 р.), Старосамбірська, Стрілківська, Хирівська (1950 р.). Це були державні сільськогосподарські підприємства для обслуговування колгоспів. У них зосереджувалася основна сільськогосподарська техніка (трактори, комбайни та інші сільськогосподарські машини). Станом на 1956 р. Нижанковицька і Хирівська МТС обслуговували потреби менше десяти колгоспів, а Добромильська, Старосамбірська і Стрілківська – більше десяти⁷¹. З організаційно-економічним зміцненням колгоспів, коли останні почали вже самі купувати собі техніку, МТС у 1958 р. були реорганізовані у ремонтно-технічні станції (РТС), на які покладалася функція матеріально-технічного постачання,

організації ремонту і використання техніки у колективних господарствах. У 1966 р. на їх базі було створено районне об'єднання "Сільгосптехніка" з центром у Хирові та філіалом у Надибах.

На середину 80-х років у районі вже була налагоджена потужна промисловість місцевого і регіонального значення. Тут працювало більше двох десятків підприємств. Особливо популярною серед населення була продукція меблевої фірми "Доброміль", яка випускала спальні набори ("Оксана", "Радич"). Фірма об'єднувала спеціалізовані підприємства Добромиля, Нижанкович, Хирова та Старяви і забезпечувала роботою майже 2,5 тис. працівників. На Старосамбірському меблевому комбінаті була задіяна майже тисяча працівників. Крім цього, великі промислові підприємства були у Старому Самборі ("Сільгосптехніка", райпобуткомбінат, хлібокомбінат, автобаза, сирзавод та ін.), Добромилі (філія виробничого об'єднання пиво-безалкогольної промисловості "Колос", хлібозавод, харчокомбінат, "Міжколгоспбуд", цех Самбірської швейної фабрики, філія "Львівсьільмашу" та ін.), Хирові (валяльно-повстяна фабрика, цегельний завод, заводи "Екватор" і "Меридіан" як філії ВО "Полярон" та ін.). Як промислові осередки виділялися Стара Сіль (льонопереробний пункт, млин, пилорама), Стрілки (цегляно-кафельний завод, пекарня та ін.), Стрільбичі (гравійний кар'єр, млин, лісопильний і мебельний цехи), Топільниця (млин, столярний цех, пилорама), Велика Сушиця і Торчиновичі (гравійні кар'єри), Мшанець (льонопереробний пункт).

З середини 60-х років змінився напрям розвитку лісової промисловості. Лісгоспи почали орієнтуватися на відновлення лісового фонду, все більше уваги звертали на заліснення вирубаних та кам'янистих площ. Під охорону підпадали великі лісові масиви. У 1971 р. Добромильський і Стрілківський лісгоспзаги були ліквідовані як самостійні організації і увійшли до складу Старосамбірського лісгоспзагу. Замість них почали функціонувати місцеві лісомисливські господарства.

В енергетиці частково використовували місцеві ресурси. У 1958 р. в Нижанковичах побудовано електростанцію. Через чотири роки, у зв'язку з під'єднанням селища до постачання електроенергією від державної електромережі, вона була перетворена в підстанцію. У 50-х роках у Старому Самборі діяла міжколгоспна ГЕС. У 1945–1955 рр. біля с. Бабино видобували нафту з копанок глибиною до 100 м. Там же велася й її переробка. Щодоби виробляли 2 т бензину, 1,5 т гасу та майже 2 т солярки. В околицях Старяви з 1962 р. для промислових потреб також розробляли нафту. Однак через нерентабельність (6 м³ на добу) свердловину швидко законсервували. Активно велися розвідувально-пошукові роботи для експлуатації нафтових родовищ у 70–80-х роках. Розвідка проводилася на глибині 2,5–4,5 тис. м. Унаслідок цього було відкрито Старосамбірське нафтове родовище (села Завадка, Созань, Страшевичі, Кобло).

У сільському господарстві основна увага зверталася на вирощування зернових, льону, цукрових буряків, картоплі, овочів, м'ясо-молочне тваринництво. У перші повоєнні роки визначальним виявилось питання освоєння довоєнних оброблюваних площ та підготовка умов проведення суцільної колективізації. Так, у Старосамбірському районі восени 1944 р. сотні гектарів раніше оброблюваної землі стояли пустою: 163 га не використовувалися внаслідок відсутності добрив, 542 га – через брак робочої сили, 362 га були непридатними через ерозію ґрунтовими водами, а 262 га – у зв'язку з воєнними пошкодженнями⁷².

Перші колгоспи почали відновлюватися або виникати у 1945–1947 рр. З весни 1948 р. вже мала місце масова колективізація. Цей процес у різних регіонах проходив неоднаково і частково залежав від наявності та впливу на суспільство українського

національного підпілля. Наприклад, у Старосамбірському районі на кінець 1949 р. відсоток колективізації за кількістю селянських дворів складав 68,2%, а за кількістю посівних площ – лише 36,5%. Проте вже восени наступного року цей відсоток складав у районі відповідно 82,8% та 77,8%. У Стрілківському районі на осінь 1950 р. було колективізовано 99,1% селянських дворів і 98,9% посівних площ (таблиця 2). До 1955 р. на території сучасної Старосамбірщини залишилися лише поодинокі одно-осібні господарства, зокрема, у Добромильському (3 га), Старосамбірському (9 га) і Стрілківському (9 га) районах⁷³. Колгоспники також отримували невеличкі присадибні ділянки (в межах 25 арів), які відігравали дуже важливу роль у повсякденному харчуванні сільського трудівника.

Таблиця 2.
Динаміка колективізації
(відомості подані у відсотках станом на 1 червня)⁷⁴

Райони	Роки							
	1949		1950		1953		1955	
	за кількістю							
	дворів	посівної площі	дворів	посівної площі	дворів	посівної площі	дворів	посівної площі
Добромильський	89,4	68,2	95,9	84,4	99,5	99,7	88,9	99,6
Нижанковицький	81,7	46,8	91,3	59,7	99,4	99,5	99,8	99,6
Старосамбірський	68,2	36,5	92,9	77,8	99,6	99,8	99,6	99,7
Стрілківський	97,1	88,9	99,1	98,9	99,8	99,7	99,8	99,6
Хирівський	69,9	33,3	92,0	77,5	99,7	100,0	98,6	99,5

З середини 50-х років мало місце об'єднання малосильних колгоспів у потужніші сільськогосподарські об'єднання і до 1967 р. їх число зменшилося до 27. За такої ситуації, а також залежно від ґрунтових і кліматичних умов, намітилася спеціалізація сільського господарства, передусім у напрямку товарного виробництва технічних культур (льон-довгунець, картопля), зернових (жито, овес, пшениця) і продуктів тваринництва. Велика увага зверталася на розширення посівних площ, унаслідок чого було розорано багато лісових угідь, що негативно вплинуло на екологію і спричинило ерозію ґрунтів.

Крім колгоспів на території району були утворені радгоспи – державні підприємства у сільському господарстві. Перші радгоспи виникли у тодішньому Нижанковицькому районі, які на листопад 1956 р. мали у своєму користуванні 305 га сільськогосподарських угідь⁷⁵. Наприкінці 70-х років було вже 5 радгоспів: “Старосамбірський” (с. Стрільбичі, “Дністровський” (с. Спас), “Прикордонник” (с. Мшанець), ім. 60-річчя

Великої Жовтневої соціалістичної революції (с. Міженець), “Стрілківський” (с. Стрілки), у власності яких знаходилося більше 16 тис. га сільськогосподарських угідь, з яких близько 7 тис. га складали орні землі. Всього ж колгоспи і радгоспи району на середину 80-х років мали 33,9 тис. га орних площ⁷⁶.

Транспорт і зв’язок. Помітних змін зазнало транспортне сполучення. Основний вид транспорту – залізниці – був докорінно реконструйований, відремонтовані земляні полотна. З початком 60-х років розпочалося переведення залізниць на прогресивні види тяги – теплову і електричну. Зокрема, вже у 1968 р. електрифікована лінія з’єднала Львів і Ужгород⁷⁷. Найважливішими залізничними вузлами району стали Старий Самбір і Хирів, які забезпечували сполучення між Львовом і Ужгородом та Львовом і Івано-Франківськом. Залізницею можна було також зручно доїхати до Самбора, Дрогобича чи Стрия. Основні магістралі шосейних доріг у 60-х роках покрили асфальтом. Автобусне сполучення з’єднало Старий Самбір, Добромиль, Хирів, Нижанковичі не лише зі Львовом, Дрогобичем і Самбором, але й з багатьма віддаленими населеними пунктами району.

Міста і села району покрила густа мережа телефонних ліній. На середину 70-х років центральна садиба кожної сільради мала поштовий зв’язок. Практично всі села були радіофіковані шляхом налагодження проводового мовлення. Електрифікація дала можливість для поширення у районі телебачення. Однак через гірський рельєф чимало мешканців не мало змоги якісно приймати телепрограми.

Охорона здоров’я і рекреація. У післявоєнні роки значно зміцніла матеріальна база існуючих закладів охорони здоров’я, згодом розширилася їхня мережа. На середину 60-х років лікарні були у Добромилі, Старому Самборі, Хирові, Міженці, Нижанковичах, Мшанці, Новому Місті, Скелівці, Старій Солі та Стрілках. Районні поліклінічні відділення та лікарні зі спеціалізованими кабінетами, обладнаними новим, відповідно до вимог тогочасної медицини, устаткуванням, функціонували у Старому Самборі і Добромилі. У Скелівці відкрито міжрайонний туберкульозний диспансер. Практично у всіх селах були обладнані фельдшерсько-акушерські пункти. Медичні пункти працювали також при більших промислових підприємствах, колгоспах, окремих середніх школах. Значною була мережа центральних і дільничних аптек, які забезпечували мешканців необхідними першочерговими медикаментами за доступними для них цінами. Назагал, до кінця 70-х років у районі діяло 104 медичні установи.

Розвиток медичного обслуговування був спрямований на зміцнення здоров’я населення, зниження захворюваності і травматизму, покращення санітарно-гігієнічних умов праці та побуту, проведення оздоровчих заходів. Велику роботу місцеві лікарі проводили в сфері пропаганди медичних знань та профілактики захворювань. На високий професійний рівень була поставлена робота з охорони здоров’я матері і дитини. Все це дозволило значно зменшити передусім дитячу смертність. Це стало однією з причин різкого збільшення природного приросту населення. Вагомі зміни відбулися в забезпеченні медичних закладів висококваліфікованими спеціалістами вищої і середньої кваліфікації з місцевого середовища. Здобувши освіту лікаря, фельдшера чи медсестри переважна більшість їх поверталася працювати в рідні краї. На середину 80-х років в районі діяло більше сотні медичних установ різних рівнів.

На околицях Добромиля і Солянуватки, в районі колишньої солеварні тривалий час (з 1954 р.) діяв диспансер, де лікували хворих на кісткові хвороби. Неглибокі поклади солі створили також цілющий мікроклімат для лікування органів дихання, зокрема бронхіальної астми. Це дало підстави відкрити обласний санаторій, де на початку 70-х років працювало 5 лікарів та 30 осіб середнього медичного персоналу. На початку

80-х років санаторій мав змогу приймати одночасно до 300 хворих. Незважаючи на це, у 1986 р. ухвалою обласного відділу охорони здоров'я його закрили під приводом малої кількості хворих. Такою була логіка тодішнього керівництва – чим більше хворих, тим краще. У тому ж році матеріальну базу колишнього санаторію районне керівництво продало фірмі “Полярон” для створення зони відпочинку працівників цього відомства. Однак жодних умов для відпочинку так і не було створено, місцевість занедбана, а будівлі відтоді, залишені практично без догляду, повільно руйнуються.

Культура. У перші післявоєнні роки велика увага приділялася відновленню шкільної мережі, створенню нових навчальних закладів, забезпеченню установ народної освіти і культури педагогічними кадрами. З цією метою Народний комісаріат освіти УРСР зобов'язав Полтавський облвно взяти шефство над Дрогобицьким облвно. Проте ця допомога обмежувалася, практично, лише інспекційними перевітками і методичними рекомендаціями. Постійно бракувало вчителів, особливо у віддалених селах. У таємній постанові Львівського обкому компартії України від 19 серпня 1963 р. було зазначено, що “у школах бракує вчителів математики, біології, іноземних мов і інших предметів... В окремих школах через відсутність учителів тривалий час не вивчали іноземну мову, тому випускники Яворівської восьмирічної школи Старосамбірського району ... з цього предмету навіть не атестовані”⁷⁸. Учителями працюють особи без жодної педагогічної освіти, вони ніде не вчать і викладають основні предмети шкільної програми. Тільки у Старосамбірському районі таких учителів є більше 60”. У цій же постанові зазначалися погані житлові і побутові умови вчителів, унаслідок чого за “останні три роки із Старосамбірського району виїхало 516 учителів”⁷⁸. Не дивно, що на початок 60-х років дуже багато мешканців залишалися неписьменними, зокрема у середовищі молодшого покоління. Так, у таємній постанові бюро Львівського обкому компартії України від 26 вересня 1962 р. зазначалося, що “серед молоді допризовного віку 77% у Добромильському районі і 74% у Старосамбірському районі не мали неповно-середньої і середньої освіти”⁷⁹. Водночас спостерігалася тенденція до зменшення кількості учнів. Так, якщо у 1950–1951 навч. р. у Добромильському, Нижанковицькому, Старосамбірському, Стрілківському і Хирівському районах у школах усіх ступенів разом навчалася (без врахування даних по вечірніх школах) 20 517 учнів, то у 1954–1955 навч. р. їх було вже 15 721, а у 1956–1957 навч. р. – 14 554 учні (див. табл.3).

Таблиця 3.
Динаміка кількості учнів⁸⁰

Райони	Навчальні роки					
	1944– 1947	1950– 1951	1954– 1955	1955– 1956	1956– 1957	1957– 1958
Добромильський	3 578	3 864	3 596	3 627	3 459	5 425
Нижанковицький	2 224	2 861	2 414	2 338	2 282	2 241
Старосамбірський	6 250	5 315	4 288	4 144	3 926	3 849

Стрілківський	4 882	5 226	3 233	3 127	3 063	3 039
Хирівський	2 688	3 251	2 190	2 153	2 026	–
Разом	19 622	20 517	15 721	15 389	14 756	14 554

На середину 60-х років у районі було 11 середніх (Старий Самбір, Добромиль, Хирів, Міженець, Нижанковичі, Мшанець, Нове Місто, Скелівка, Стара Сіль, Старява, Стрілки), 51 – восьмирічна і 26 – початкових шкіл. Працююча молодь мала змогу навчатися у п'яти вечірніх (Старий Самбір, Нижанковичі, Добромиль, Сусідовичі, Хирів) і одній заочній (Старий Самбір) середніх школах. Крім того, в районі функціонувало дві середні (Стрілки, Хирів) і одна восьмирічна (Добромиль) школи-інтернати і три спеціалізовані середні школи. Були також один дитячий будинок, дитячі садки і садки-ясла, будинки учнівської молоді (Старий Самбір, Добромиль). З середини 50-х років у Старому Самборі і Добромилі функціонували класи з російською мовою викладання. До кінця 70-х років мережа навчально-виховних установ району зазнала деяких змін. На цей раз тут було вже 16 середніх, 49 – восьмирічних і 10 – початкових шкіл. Середні школи були відкриті у Стрільбичах і Турйому. Музичні школи функціонували у Старому Самборі (1963 р.) і Добромилі (1973 р.). У 1963 р. в Добромилі відкрита допоміжна школа-інтернат (для неповносправних дітей).

У школах працювали знані в районі і поза його межами педагоги, окремі з них стали відомими науковцями. Так, у перші повоєнні роки на освітянській ниві трудився відомий згодом літературознавець і фольклорист Іван Прокопів (6 березня 1901 р., с. Свобода Рунгурська, тепер у Коломийському районі Івано-Франківської області – 14 лютого 1973 р, Самбір). У 1946-1952 рр. був учителем у Добромилі та Нижанковичах, завідувачем райвно та інспектором Дрогобицького облвню. Він є автором більше тисячі різних за змістом, жанром і обсягом творів, у періодичній пресі висвітлював теми охорони природи, ділився педагогічним досвідом, друкував статті краєзнавчого характеру тощо. Як педагоги новатори зарекомендували себе М.Рашкевич (Старо-самбірська СШ), З.Заблоцький (Міженецька СШ) та ін.⁸¹

Міцну основу мала професійна освіта. На початку 60-х років у Добромилі була Зооветеринарна школа, яка готувала молодших ветфельдшерів. У 60-х роках в районі відкрито два середні сільські профтехучилища. Так, у 1960 р. на базі колишньої Нижанковицької МТС почало діяти СПТУ №11, де молодь оволодівала фахом кваліфікованого столяра-оздоблювальника. З 1965 р. у стінах цього навчального закладу почали готувати механізаторів для сільського господарства. На базі Зооветеринарної школи, яку перенесли до Судової Вишні, в 1966 р. відкрили Добромильське сільське профтехучилище (СПТУ №22). Воно готувало електромонтерів сільської електрифікації та зв'язку, а також мулярів і штукатурів. З 1976 р. училище вже випускало спеціалістів із середньою освітою (СПТУ №73).

Розгалуженою була мережа культурно-просвітницьких установ. Однак всі вони перебували під суворим ідеологічним контролем. У 1946 р. було утворено Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді міністрів УРСР, яка виконувало роль радянської цензури. У 1948 р. рамках контролю за діяльністю бібліотек

це управління зобов'язало вилучити із загальнодоступних фондів примірники “політично шкідливої” літератури. Під нею мали на увазі книжки українських політичних емігрантів, репресованих авторів, видання релігійного змісту. З цією метою регулярно перевірялися бібліотечні фонди. Так, у липні–серпні 1954 р. органи цензури перевірили книжкові фонди районних бібліотек. В результаті, “у бібліотеці Хирівського райкому компартії (зав. Покора) виявлено 41 заборонену книгу, у тому числі ті, які мали бути вилучені ще у попередні роки; у бібліотеці Добромильського райкому компартії (зав. Шаніна) – 20 книг”⁸². За довідкою Львівського обласного управління культури станом на січень 1965 р. у багатьох сільських населених пунктах з населенням більше 500 осіб бібліотеки були відсутні взагалі, а 13 бібліотек району знаходилися у непристосованих приміщеннях⁸³. Відповідно до висновків, які зробили спеціальні комісії на місцях, вже 1966 р. були відкриті або відновлені державні клуби і бібліотеки у гірських селах району⁸⁴.

На середину 60-х років кінотеатри діяли у Старому Самборі, Добромилі, Хирові, Нижанковичах, у яких демонстрували широкоформатні фільми. Перший такий фільм (“Повість полум'яних літ”) глядачі мали змогу побачити у Старому Самборі в 1963 р. Для сільських мешканців працювала широкоекранна автопересувка. Наприкінці 70-х років, крім кінотеатрів, у районі було вже 14 будинків культури, 92 клуби і 96 кіноустановок. При Старосамбірському будинку культури з 1946 р. діяла хорова капела “Дністер”, яка у 1970 р. отримала звання “Народної”. Тривкі традиції мав добромильський хор “Світанок” (утворений в грудні 1944 р.)⁸⁵, якому за значні заслуги на творчому поприщі присвоєно у 1977 р. звання самодіяльної народної капели.

У багатьох населених пунктах, зокрема у школах, діяли краєзнавчі музеї (Добромиль, Нижня Вовча, Старява, Стрілки та ін.). Незважаючи на заідеологізованість у формуванні експозиції, вони давали певне уявлення про історичне минуле краю, передусім конкретних околиць.

На шляху демократизації суспільного життя. Так звана горбачовська перебудова переслідувала мету зберегти радянську систему шляхом її модернізації, передовсім політикою гласності. Однак остання, несподівано для її ініціаторів, сприяла пожвавленню національного, культурного і духовного життя. У районі на початках воно ледь жевріло. Компартійна влада продовжувала утримувати міцні позиції, у пресі продовжували з'являтися статті, спрямовані проти воїнів УПА, греко-католицької церкви тощо. Сильним поштовхом до зростання суспільної активності стали вибори народних депутатів СРСР у березні 1989 р. В цілому по країні вони проводилися у двох округах – територіальному і національно-територіальному. У Старосамбірському територіальному окрузі депутатський мандат на безальтернативній основі виборював ставленик режиму, міністр лісового господарства УРСР В.Самоплавський. При високій виборчій явці (98,41%) він здобув 86,71% голосів. Натомість у Дрогобицькому національно-територіальному окрузі (до його складу входив Старосамбірський район) за мандат народного депутата змагалися голова правління Львівської організації Спілки художників УРСР Й.Садовський і відомий письменник, головний редактор журналу “Жовтень” (тепер – “Дзвін”) Р.Федорів. Демократична громадськість Старосамбірщини підтримала тоді кандидатуру Р.Федоріва (84,47%)⁸⁶.

У серпні 1989 р. у Старому Самборі виникла перша у районі громадська організація національного спрямування – осередок Товариства української мови ім. Т.Шевченка. Через кілька днів аналогічний осередок був створений у Добромилі, у листопаді – в Нижанковичах, а у грудні того ж року – в Старяві⁸⁷. Ці осередки

зініціювали проведення ряду заходів духовного і національного відродження на теренах району. У другій половині 1989 р. виникли також осередки Народного руху України за перебудову в Хирові (серпень), Старому Самборі (жовтень), Добромилі (грудень). В ряді населених пунктів були встановлені інформатори, де вміщувалися відомості про найактуальніші і злободенні відомості з життя країни і регіону. Тоді ж біля цих інформаторів вперше у районі підняли синьо-жовті прапори. Це стало найвагомішим фактором активізації всього суспільного життя. Була створена районна організація НРУ. Березневі вибори 1990 р. до Верховної Ради УРСР і місцевих Рад відбувалися у відносно вільних умовах. У західних областях України більшість мандатів дісталася представникам Демократичного блоку. У Старосамбірському виборчому окрузі в головування взяло участь 60 624 виборці (96,85%). У виборчих бюлетенях були прізвища шести кандидатів, але найбільшу кількість голосів (31 925 або 52,49%) дістав тоді уродженець с.Галівки, інженер-конструктор зі Львова І.Макар, один з активних учасників і організаторів перших львівських мітингів, спрямованих на підтримку демократії. За інших кандидатів голоси виборців розділилися так: О.Чаус – 9 925 (16,37%), Р.Согуйко – 8 719 (14,38%), М.Драк – 2 823 (4,65%), П.Сосновський – 2 221 (3,66%) і М.Рашкевич – 1 729 (2,85%)⁸⁸.

На початку 1990 р. на фасадній стіні колишньої Добромильської тюрми була встановлена меморіальна таблиця як знак пам'яті жертвам сталінського тоталітарного режиму у 1940–1941 рр. У червні 1990 р. відбувся перший мітинг-реквієм і панахида за невинними жертвами більшовицького режиму на Саліні (Добромиль). Наступного року в цих траурних заходах взяли участь кардинал М.Любачівський, перший заступник голови Львівської обласної ради І.Гель, керівники району і громадських організацій, колишні політв'язні⁸⁹.

Прийняття Верховною Радою УРСР в липні 1990 р. Декларації про державний суверенітет України спричинило нову хвилю національного пожвавлення у районі. Влітку 1990 р. відбулися установчі збори районних організацій Української республіканської партії та Народного руху. У вересні–жовтні були демонтовані пам'ятники В.Леніну у Старому Самборі, Добромилі, Хирові, Міженці. Розпочалася деідеологізація в топоніміці, перейменовувалися колгоспи, площі і вулиці у населених пунктах. Виборці уважніше почали придивлятися до парламентської діяльності своїх обранців. Першими конституційними правами скористалися мешканці с. Березів, які ухвалили відкликати В.Самоплавського з посади народного депутата СРСР як такого, що “не є виразником волі і побажань виборців” і звернулися до депутатів районної ради з пропозицією підтримати цю вимогу⁹⁰.

У жовтні 1990 р. газета Радянське Прикарпаття (орган Старосамбірського райкому Компартії України та районної ради народних депутатів Львівської області) стала іменуватися народним часописом Прикарпаття як орган Старосамбірської районної ради. Тоді ж районна комуністична організація створила свій періодичний орган – Дністрові хвилі.

Резонансною подією у суспільному житті став березневий референдум 1991 р., у якому взяло участь 96,5% усіх виборців району. На питання “Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як основної федерації рівноправних суверенних республік” заперечно відповіли 88,9% виборців. Так само мешканці району переважною більшістю (76,3%) не підтримали пропозицію про перебування України “у складі СРСР на засадах Декларації про державний суверенітет України”. 93,8% виборців ствердно відповіли на питання “Чи хочете Ви, щоб Україна стала незалежною державою яка самостійно

вирішує всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадян незалежно від національної та релігійної приналежності”⁹¹.

Відчутні зміни торкнулися різних сфер життя суспільства. Найбільш помітним це було у конфесійних стосунках. Російська православна церква змінила назву і перетворилася на Українську православну церкву. З підпілля вийшла Греко-католицька церква. Відновила свою діяльність в Україні Українська автокефальна православна церква. За таких умов у районі в 1989 р. були відкриті для вільного проведення Богослужінь практично усі храми, закриті правлячим режимом у післявоєнний час. Однак відродження релігійного життя призвело до непорозумінь між церковними громадами, передовсім з проблеми належності споруд, поділу майна. Відновилися давня ворожнеча між православними і греко-католиками. Досить швидко проблема міжконфесійних стосунків стала ключовою у всьому суспільному житті району.

¹ Dalecki R. Obrona Przemyśla a jego rejonu w 1939 roku // Rocznik Przemyski. – T.21. Przemyśl, 1982. – S.92, 95.

² Idid. – S. 99.

³ Ковалюк В.Р. Західна Україна на початку другої світової війни // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С.35.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. – К., 1968. – С.762, 771, 786, 787.

⁵ Сборник законов СРСР и Указов Президиума Верховного Совета СРСР (1938-1961). – М., 1961. – С.75.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. – С. 771, 786.

⁷ Варецький В.А. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР в довоєнний період. – К., 1960. – С.215, 217, 229, 255, 257.

⁸ Феськов В.И., Калашников К.А., Голиков В.И., Чмыхало В.И. Красная Армия в июне 1941 года. – Томск, 2001. – С.37.

⁹ Стрижков Ю.К. Герои Перемышля. – Москва, 1969. – С.95, 116.

¹⁰ Gniazdowski M. Zabudnuti svedkovia // Prohlas (Bratislava). – 2003. – .1. – S.2.

¹¹ Центральний архів міністерства оборони Російської Федерації. – Ф.229. – Оп.9776сс. – Спр.63. – Арк.44.

¹² Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 р. – Дрогобич, 1991. – С.27.

¹³ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. Збірник документів і матеріалів. Львів-Київ, 2001. С.179

¹⁴ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія. – Львів-Нью-Йорк, 2002. – С.58.

¹⁵ Козак М. Пом'яни, Господи, душі слуг твоїх. – Перемишль-Львів, 2002. – С.59, 72, 94, 95.

¹⁶ Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників. Збірник документів і матеріалів. – Львів, 1949. – С.44-48.

¹⁷ Жовту зірку Давида або жовтий пояс як символ ганьби вперше наказав носити євреям у IX ст. халіф Гарун аль Рашид з династії Аббасидів

¹⁸ Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945). Збірник документів і матеріалів. – Львів, 1968. – С.200; Історія міст і сіл Української РСР. – С.762.

¹⁹ Справочник о нацистских лагерях военнопленных. – К., 2002. – С.42.

²⁰ Львівщина у Великій Вітчизняній війні. – С.220.

²¹ Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933-1945 годах. – Львов, 1998. – С.151.

²² Там же. – С.137, 326.

- ²³ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). – К., 2000. – С.70, 74.
- ²⁴ Sandkuhler T. “Endlösung” in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz. 1941-1944. – Bonn, 1996.
- ²⁵ Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. – С.115, 201, 205, 221.
- ²⁶ Там же. – С.228, 231.
- ²⁷ Історія міст і сіл Української РСР. – С.762.
- ²⁸ Львівщина у Великій Вітчизняній війні. – С.200.
- ²⁹ Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С.542.
- ³⁰ Шандрович З. У боях за волю України. – Львів, 2002. – С.431.
- ³¹ Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. – Львів, 1991. – С.45, 234, 246.
- ³² Там само. – С.95.
- ³³ Шандрович З. У боях за волю України. – С.448.
- ³⁴ Патріляк І.К. Підготовка старшин і підстаршин у військових школах УПА // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С.71, 74.
- ³⁵ Бондаренко-Ріпещька М. Картини з моїх буднів в УЧХ (Спомин) // Літопис УПА. – Торонто, 1992. – С.285-286.
- ³⁶ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років ХХ століття. – Львів, 2000. – С.112.
- ³⁷ Дем'ян Г. Українські повстанські пісні. 1940-2000 років. Історико-фольклористичне дослідження. – Львів; Київ, 2003. – С.457-458.
- ³⁸ Книга пам'яті України. Львівська область. У 3-х т. – Львів, 1995. – Т.3. – С.398–506.
- ³⁹ Була створена у 1912 р.
- ⁴⁰ Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф.1.– Оп.23. – Спр.711. – Арк.6-7; Спр.793. – Арк.5-15.
- ⁴¹ Керзон Джордж (1859–1925 рр.) – англійський державний діяч, дипломат. Член Палати громад, віце-король Індії, член кабінету міністрів (лорд – охоронець державної печатки), міністр закордонних справ (1919–1924 рр.). Розробив лінію кордону між Польщею і більшовицькою Росією, яку Верховна рада Антанти визнала за східний польський кордон, що в основному відповідало етнічному принципу.
- ⁴² Umowy graniczne PRL. Wybór tekstów. – Warszawa, 1974. – С.7-8.
- ⁴³ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1944–1951 рр. – Львів, 1998. – С.154.
- ⁴⁴ Ольшанський Т. Формування польсько-українського кордону // І (Львів). – 1998. – №12. – С.132-134.
- ⁴⁵ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К., 1947. – С.133–134.
- ⁴⁶ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1965 року. – К., 1965. – С.140–141
- ⁴⁷ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Додаток до довідника видання 1962 року (Зміни, що відбулися за період з 1 січня 1962 року по 1 січня 1964 року). – К., 1964. – С.41–42.
- ⁴⁸ Львівська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 жовтня 1967 р. – Львів, 1968. – С.53–56.
- ⁴⁹ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1989. – №8. – С.116; 1990. – №9. – С.251–254.
- ⁵⁰ Народне господарство Дрогобицької області. Статистичний збірник. – Дрогобич, 1958. – С.8–9.

- ⁵¹ Вільна Україна. 1990. 10 квітня; Чисельність наявного населення Львівської області // www.ldp.lviv.ua
- ⁵² Дмитрик І. Записки українського повстанця. – Львів, 1999.
- ⁵³ Цяпка Грицько Д. Горить ліс. – Лондон, 1975. – С.43.
- ⁵⁴ Дзвін. – 1993. – №7–9.
- ⁵⁵ Шандрович З. У боях за волю України. – Львів, 2002. – С.28, 57, 181.
- ⁵⁶ Там само. – С.386.
- ⁵⁷ Горбань М. Довідник–пошукуєць. Реєстр осіб, пов'язаних з визвольною боротьбою на теренах Дрогобищини. 1939-1950 (за архівними документами). – Торонто-Львів, 2005. – С.49, 51, 52, 386.
- ⁵⁸ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. – С.199, 208, 209.
- ⁵⁹ Горбань М. Довідник–пошукуєць. – С.56, 661.
- ⁶⁰ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. – Львів, 2000. – С.192.
- ⁶¹ Горбань М. Довідник–пошукуєць. – С.55.
- ⁶² Там само. – С. 52-55, 57, 59-60, 62, 387.
- ⁶³ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху. – С.228.
- ⁶⁴ Малицький Я. Месник // Державність. – 1992. – №3. – С.15.
- ⁶⁵ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. – С.210, 211, 212.
- ⁶⁶ Горбань М. Довідник–пошукуєць. – С.59, 62.
- ⁶⁷ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. – С.103.
- ⁶⁸ Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія. – Львів, 1998. – С.129–142, 411–424, 588–640.
- ⁶⁹ Культурне життя в Україні. Західні землі. – Т.2. 1953–1966. – Львів, 1996. – С.629.
- ⁷⁰ Там само. – С.589.
- ⁷¹ Народне господарство Дрогобицької області. – С.97.
- ⁷² Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С.75.
- ⁷³ Народне господарство Дрогобицької області. – С.36.
- ⁷⁴ Там само. – С.33.
- ⁷⁵ Там само. – С.36.
- ⁷⁶ История городов и сел Украинской ССР. Львовская область. – К., 1978. – С.619.
- ⁷⁷ Рясні плоди дружби. – Львів, 1974. – С.127.
- ⁷⁸ Культурне життя в Україні. – С.593-595.
- ⁷⁹ Там само. – С.554.
- ⁸⁰ Народне господарство Дрогобицької області. – С.146.
- ⁸¹ Радянська школа. – 1979. – №9. – С.71.
- ⁸² Культурне життя в Україні. – С.101.
- ⁸³ Там само. – С.631.
- ⁸⁴ Там само. – С.686.
- ⁸⁵ Народна творчість і етнографія. – 1975. – №6. – С.90.
- ⁸⁶ Радянське Прикарпаття. – 1989. – 30 березня.
- ⁸⁷ Там само. – 1989. – 15 серпня, 22 серпня, 7 грудня.
- ⁸⁸ Вільна Україна. – 1990. – 8 березня.
- ⁸⁹ Прикарпаття. – 1991. – 27 червня.
- ⁹⁰ Там само. – 1990. – 4 жовтня.
- ⁹¹ Радянське Прикарпаття. – 1991. – 21 березня.

Михайло Кріль.

**Старосамбірський район Львівської області
в умовах тоталітарної системи (1939–1991 рр.).**

Стаття є історичним нарисом, у якому зафіксовані основні події в регіоні за 1939-1991 рр. Звернена увага на особливості українського національного Руху Опору нацистському і більшовицькому режимам. На підставі документів проаналізовані найважливіші події в суспільно-політичному житті, економіці та культурі. Окремо охарактеризоване суспільство регіону в умовах демократизації (1988–1991 рр.).

Mykchailo Kril'.

**Stryi Sambir district of the Lviv region in conditions of the totalitarian system
(1939-1991).**

This article is an historical essay, in which the main events in the area during the 1939-1991 are fixed. Attention is paid on the peculiarities of the Ukrainian national Resistance Movement against Nazi and Bolshevik regimes. The main events in the social and political life, economy and culture are analyzed on the grounds of documents. The area's society in the conditions of democratization (1988-1991) is characterized apart.

ПОЛЬСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО В ДРОГОБИЧІ НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ (шкіц до історії польської громади провінційного міста)

Історія польського шкільництва в Дрогобичі має сталі традиції, витоки котрих сягають періоду пізнього середньовіччя. Найдавнішим навчальним осередком міста, про який збереглися писемні згадки, була парафіяльна школа при дрогобицькому костьолі. За даними Р.Пельчара, найстаріша згадка про неї датується 1485 роком¹. При костьолі діяла парафіяльна бібліотека, котра нараховувала сотні томів цінної літератури, в тому числі і навчальної². З середини ХІХ століття до 1939 року в місті функціонувала гімназія з польською мовою викладання³. У міжвоєнний час у Дрогобичі діяли чотири великі польські навчальні заклади: гімназія імені Володислава Ягайла, Перша Приватна Жіноча Гімназія імені А.Міцкевича, Друга Приватна Жіноча Гімназія імені Г.Сенкевича, школа імені Королеви Ядвіги⁴. Зрозуміло, що доба розквіту польського шкільництва, яка припадає в Дрогобичі на міжвоєнний період, була перервана “золотим вереснем” 1939 року, а її рештки знищені в ході повторної радянізації краю по закінченні Другої світової війни.

Польське населення міста, котре віцїліло від катаклізмів середини ХХ століття, навіть і не мріяло про задоволення своїх національно-культурних потреб у радянський час. Важливо, що воно взагалі зберегло свою етнічну окремішність. То ж не дивно, що з розпадом СРСР польська громада міста знайшла в собі сили для самоствердження і, таким чином, відродилася. Процес відродження поляків Дрогобича висвітлений нами в оглядовій статті⁵. У ній ми торкалися й окремих аспектів відродження польського національного шкільництва. У даній публікації ставимо собі за мету подати докладніший опис проблеми з аналізом засад та педагогічного досвіду, набутого дрогобицькими освітянами.

Спеціальна література з досліджуваної проблеми фактично відсутня. Проте, певна кількість публікацій про життя польської меншини Дрогобича у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. уміщена на сторінках часопису “Земля Дрогобицька” – неперіодичного видання Товариства Приятелів Дрогобицької землі, осідок якого знаходиться у Вроцлаві (Республіка Польща)⁶. Одним із керівників Товариства і довголітнім головним редактором часопису є Єжи Марія Пілецький, невтомний збирач матеріалів, краєзнавець і великий патріот нашого міста.

Оглянемо публікації часопису, які стосуються національно-культурного відродження поляків Дрогобича сучасної пори. Зрозуміло, що частина цих публікацій має ностальгійний характер і не завжди відзначається симпатіями до місцевих порядків та загального рівня культури м.Дрогобича (на думку наших земляків-поляків, з якою ми не будемо сперечатися, цей рівень бажає бути кращим). Привертають увагу такі матеріали часопису: хроніка життя польської громади міста по роках⁷, рефлексії на відновлення пам’ятника А.Міцкевичу⁸, святкування 10-річчя дрогобицького відділу

Товариства Польської культури Львівської землі у 1999 році⁹, відновлення польського костюлу в 1989 році¹⁰ та його ремонт у 2002 році¹¹, відновлення каплиці залізничників¹²; враження про відвідини своєї “малої батьківщини”¹³; контакти Дрогобича з містами на території Польщі (наприклад, Легніца, Ярослав)¹⁴ та ін.

Є.Пілецький подав цікавий опис різноманітних структур м.Дрогобича станом на 2001 рік¹⁵. Певні відомості уміщено і в некрологах, наприклад, про відомого діяча польського відродження в краю трускавчанина Євгенія Домбровського¹⁶. Майже у всіх перелічених статтях і повідомленнях зачіпається тема відродження та стан польського шкільництва, виділяються його ентузіасти, акцентується увага на матеріальній і методичній допомозі з Польщі, висвітлюються різноманітні проблеми повсякденного життя. Проте основний фактичний та статистичний матеріал, був зібраний нами безпосередньо в м.Дрогобичі: у польській суботній школі (директор А.Хлопек), від учительки М.Гаяс (СШ № 15), служителів костюлу¹⁷.

Нагадаємо, що початок відродження національних меншин в Україні, у тому числі й польської, був пов'язаний зі створенням національно-культурних товариств, активізацією їх діяльності. На зламі 80-90-х років розпочався етап національно-культурного, мовного та духовного ренесансу польської етнічної спільноти. Маючи конституційне право на об'єднання, розвиток національної освіти й культури, поляки – громадяни України – створили національні товариства регіонального, обласного і всеукраїнського масштабів (зауважимо, що до 1988 року в Україні не було жодних організованих форм життя поляків). Так, 1988 року в Києві на базі Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби та Українського товариства дружби і культурних зв'язків із закордоном було створено Польську культурно-освітню секцію, яку невдовзі реформовано в Культурно-освітнє товариство поляків в Україні¹⁸. Того ж року у Львові виникло Товариство польської культури Львівщини. В 1992 році постають Спілка поляків України і Федерація польських організацій в Україні. Слід зазначити, що саме освітня діяльність стала визначальною – створюються гуртки та курси польської мови. Перед національно-культурними товариствами постали, крім усього, питання повернення культових споруд, храмів, їх реставрація, спорудження нових святинь.

Для організації вивчення польської мови і розвитку полоністики між Міністерствами освіти України та Республіки Польщі було підписано двосторонню угоду (травень 1992 р.), згідно з якою над змістом підручників для загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв з польською мовою навчання в Україні та українською в Польщі працює спільна українсько-польська комісія експертів. Наступною угодою про співпрацю між Міністерствами освіти двох держав (вересень 1995 р.) визначався (зі змінами та доповненнями) перелік найбільш важливих напрямів: підготовка і перепідготовка кадрів; розвиток і вдосконалення вивчення мов; співпраця між дошкільними установами і середніми та вищими навчальними закладами; збільшення квот обміну студентами, аспірантами, викладачами; визнання документів про освіту всіх рівнів, учених ступенів, звань¹⁹.

Для забезпечення навчальних закладів кадрами та сприяння вивчення польської мови випускники середніх шкіл України, які виявили бажання і здібності, здобувають вищу освіту в Польщі, що обумовлено міждержавною угодою про співробітництво в галузі науки та освіти. При Академії педагогічних наук України створено ряд авторських колективів з підготовки підручників для національних шкіл²⁰.

У 1993/94 навчальному році в Україні діяли три загальноосвітні школи з польською мовою навчання (823 учні), дві школи з українською та польською мовами навчання (1401 учень), а також дві українсько-російсько-польські (1305 учнів). Фактом, що

засвідчує відродження польської мови та культури в останні роки, є кількість учнів, які вивчають польську мову в окремих польських класах: з 943 у 1993/94 н. р. до 1790 у 1994/95 н. р. Кількість тих, хто вивчає польську мову в гуртках або факультативно, збільшилась від 2287 у 1993/94 н. р. до 2344 у 1994/95 н. р.²¹

Полоністів-філологів готують у Львівському, Київському, Волинському та Прикарпатському університетах. Підготовку вчителів польської мови і літератури за спеціальністю “Українська мова і література та польська мова і література” здійснюють педагогічні університети у Києві, Дрогобичі, Запоріжжі, Житомирі, а також Барське педагогічне училище. Щорічно в Україні працює семінар учителів польської мови за участю методистів із Республіки Польща²².

Своєрідним акумулятором інформації про польське шкільництво в Україні є часопис “Голос вчителя” Спілки вчителів-полоністів, заснований з метою сприяння розвитку освіти, реалізації науково-освітніх програм, надання методичної допомоги вчителям, які викладають польську мову, літературу, історію, географію, народознавство, основи культури. Вже кілька років на сторінках бюлетеню Спілка обговорює проблеми і досягнення вчителів.

Процес політичного, національного і духовного відродження в Україні помітно активізував і польську громаду Дрогобича – одного з найбільших міст Львівської області. За даними перепису населення 2001 року, у Дрогобичі (зі Стебником) нараховувалось 717 осіб, які записалися поляками, тобто 0,4%. У Дрогобичі – 454 особи²³. На думку Є.Пілецького, ця цифра є удвічі заниженою²⁴.

Приводом до пробудження національно-культурного і релігійно-духовного життя місцевих поляків послужило повернення костьолу св.Бартоломея (грудень 1988 р.) як одного з перших на Львівщині. Відтак, при костьолі розпочалося щотижневe читання годинних лекцій катехизму для дорослих, молоді та дітей (від 6 років). Для парафіян організовуються традиційні зустрічі паломників, екскурсії, прощі на релігійні свята до культових споруд і храмів як України, так і Польщі²⁵.

З 1993 року римо-католицька парафія св.Бартоломея видає щоквартальник “Радість віри”, який з 1996 року став виданням Львівської архідієцезії з однойменною назвою²⁶. Інформацію про релігійне життя дрогобицької громади веде о. Казімеж Петровський.

Важливим кроком у житті дрогобицької громади було упорядкування могил на цвинтарі (вул.Трускавецька). Варто пригадати, що в 1992 році Головне управління Товариства приятелів Дрогобицької землі розпочало роботу з інвентаризації кладовища, ідентифікувавши близько 1200 польських могил²⁷.

Одним із ініціаторів польського відродження в Дрогобичі та організації польського шкільництва була вчителька Марія Галяс. Ще в 1989 році за пропозицією тодішньої адміністрації Будинку вчителя вона організувала курси польської мови для всіх охочих. Згодом було створено щотижневий факультатив для місцевих дітей. З її ініціативи та за погодженням дирекції СШ № 15 м.Дрогобича учні початкових класів розпочали вивчення польської мови як окремого предмету (за бажанням батьків). Цікавими є такі педагогічні та дидактичні засади, запроваджені вчителькою: цілковита добровільність вибору; після 3-х років навчання діти можуть продовжувати вивчення польської мови та літератури, граматики, історії, географії Польщі на факультативних заняттях (по закінченні курсу слухачі отримують посвідчення). З 1 вересня 2005/2006 навчального року збільшено кількість годин на вивчення польської мови, в тому числі й у старших класах.

З 1995 року М.Гаяс очолила новоутворене культурно-освітнє товариство “Відродження”, метою якого є розвиток польської культури. При товаристві діє хор “Відродження”. Активна діяльність М.Гаяс є прикладом і доказом посвяти власного життя для пропагування рідної культури²⁸. Більше двадцяти її випускників продовжують навчання в Польщі. У 2005 році товариство “Відродження” відзначило своє десятиліття та п'ятнадцятиріччя хору.

Ще одним вагомим здобутком діяльності Дрогобицького відділу Товариства польської культури є відкриття польської суботньої школи, яка функціонує з 1 серпня 1995 року. Вона розпочала роботу в приміщенні автошколи на вул. Сагайдачного, 63²⁹. За кілька років діяльності школа стала загальновідомою, а кількість охочих вчитися в декілька разів перевищувала її реальні можливості.

З 1998 року і дотепер школа безоплатно орендує три кабінети в СШ № 3 на вул. Підвалля, 12. Крім того, дирекція школи надає необхідну кількість кабінетів для проведення занять. До польської суботньої школи приймаються діти всіх національностей та віровизнань. Зрозуміло, найбільше в школі навчається дітей польського походження, переважно з мішаних родин. Запис дітей до 1-го класу проводиться після 2-го класу загальноосвітньої школи, що дає можливість вивчати історію та географію Польщі паралельно з історією та географією у загальноосвітній (основній) школі. Вивчається польська мова, література, історія, географія, народознавство та музика Польщі. За бажанням можна вивчати англійську, німецьку та італійську мови. Обов'язковим є вивчення основ комп'ютера. Заняття проводяться по суботах (3-5 уроків по 35 хвилин). При школі діють курси польської мови для дітей старшого віку і дорослих з терміном навчання 2 роки.

Навчання в суботній школі проводиться за експериментальними та регіональними програмами, розробленими вчителями дрогобицької школи, які отримали позитивні рецензії на відповідних кафедрах Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, зтім вони були затверджені міністерством освіти і науки України.

Згідно з планом роботи школи педагогічний колектив працює над виконанням завдань системи національного виховання, організацією та підвищенням якості навчально-виховного процесу. Постійно вдосконалюється зміст навчальних програм, підбір відповідних підручників, складання збірника диктантів з польської мови. Оцінювання знань учнів ведеться за дванадцятибальною системою.

Педагогічний колектив школи підтримує науково-методичні зв'язки з кафедрою слов'янських мов філологічного факультету³⁰, факультетом післядипломної освіти Дрогобицького педагогічного університету, Київським Інститутом змісту і методів навчання Міністерства освіти і науки України, львівськими школами № 10 і № 24 з польською мовою навчання, аналогічними суботніми школами в Україні.

Останнім часом налагоджено тісну співпрацю з освітніми осередками Польщі: воєводським методичним центром і кафедрою полоністики Ягеллонського університету та Фондом ім. Св. Володимира (м. Краків); навчальним Центром учителів і Католицьким університетом у м. Любліні; управліннями освіти міст Ярослава і Перемишля. Також Учительський центр в м. Любліні надає вчителям-полоністам можливість вдосконалення професійного рівня на предметно-методичних курсах.

На базі польської суботньої школи м. Дрогобича створено регіональне методичне об'єднання, до якого входять вчителі польської мови Дрогобицького регіону. Також

відкрито філіали польської школи для всіх охочих – класи з вивчення польської мови та народознавства у селах Меденичі, Солонське, Волоща Дрогобицького району.

На сьогодні колектив учителів Дрогобицької школи працює в такому складі: Стефанія Фалендиш, Тереза Гарус, Данута Островська, Людмила Петрушка, Галина Витрикуш, Галина Янісію, Данута Честякова, Лілія Свідерська, Люцина Неліпа, Оксана Караїм, Ніна Горват. Педколектив очолює її засновник і незмінний директор Адам Хлопек³¹.

Колектив польської школи намагається зробити цікавим позаурочне життя учнів. Так, наприклад, проводяться зустрічі з цікавими людьми, ювілейні, літературні свята, вечори пам'яті, які нерідко організовуються разом із студентами місцевого педагогічного університету. Також проводяться урочистості з нагоди святкування державних (національних) свят України та Польщі. Учні охоче працюють над сценаріями свят, складають кросворди, ілюструють літературні твори, пишуть вірші. Часто проводяться різноманітні конкурси та фестивалі. Неможливо уявити навчання польської мови без польських пісень, танців, традицій та звичаїв. Учні займаються в гуртках: танцювальному, образотворчого мистецтва та мандоліністів. Вони є активними учасниками полоністичних заходів та культурних імпрез, організованих в Україні й Польщі, фестивалів та конкурсів польської пісні, танцю.

Щорічні виїзди дітей "на колонії" в Республіку Польща у літній час мають вигляд 10-15-тиденних канікул і є нагородою для найкращих учнів за добрі результати у навчанні. Виїзд дітей дає можливість збагатити запас польської лексики, знань про Польщу, пізнати природу іншого краю, традиції та звичаї, започаткувати нові знайомства.

Станом на 01.09.2005 р. в польській суботній школі м.Дрогобича функціонують 12 класів, тут навчається близько 500 учнів. Кількість дітей в класах коливається в межах 8-16 осіб. Упорядковано та оформлено кабінети польської мови та літератури, народознавства, комп'ютерний. Усі класи прикрашені портретами діячів польської історії та культури, укомплектована та діє бібліотека. Матеріально-технічна база школи фіндована Дрогобицьким відділенням Товариства польської культури Львівської землі.

Ще в серпні 1989 року відбулося об'єднання польської громади в Дрогобицький відділ Товариства польської культури. Сьогодні Товариство нараховує більше 500 членів. Очолює його Адам Авжецький. Саме при Товаристві діють культурно-освітнє товариство "Відродження", польська суботня школа та курси польської мови в містах Дрогобичі, Бориславі, Трускавці з пунктами навчання у Солонську, Меденичах, Волощі, факультатив польської мови в СШ №15, харцерська дружина "Орлята", хор "Відродження", ансамбль мандоліністів "Лісові квіти", театральний і танцювальний гуртки. Діяльність Товариства спирається головним чином на громадську та творчу ініціативу його членів, які в своїх учинках керуються моральними й етичними цінностями Католицької церкви. Головною метою Товариства є національне відродження поляків.

Наведений матеріал дозволяє стверджувати, що відродження польської меншини в роки незалежності в Україні, відновлення контактів з історичною батьківщиною спричинили польське національно-культурне відродження. Дрогобицьке Товариство польської культури пройшло шлях від зародження до зміцнення, формування власних осередків, заснування художніх колективів, створення польської суботньої школи. Із розширенням добросусідських відносин і співробітництва між Україною та Республікою Польща зростає інтерес до польської мови і культури в цілому не тільки серед осіб польського походження, а передусім серед української учнівської та студентської молоді, яка бачить своє майбутнє у спільному європейському домі. Важливим чинником заохочення до вивчення польської мови є реальна перспектива можливого отримання

роботи в культурно-освітній галузі, журналістиці, шкільництві і т.п. Знання польської мови знадобиться не тільки на філологічному факультеті, але й на журналістському, історичному. Тим більше, що йдеться про прикордонні з Польщею території, для яких знання двох мов має давнє історичне коріння.

Проблеми, проаналізовані в цій публікації, обговорювалися на Всеукраїнському форумі вчителів і викладачів польської мови в Україні, який відбувся в Києві 23-24 жовтня 2003 р. Захід відбувся з ініціативи самих педагогів, його підтримали Посольство Польщі в Україні і МОН України. І хоча на форумі йшлося про діяльність шкіл з польською мовою викладання, його підсумки стосуються проблеми в цілому. Зокрема, було визнано, що польська мова в Україні піднялася до рівня престижних іноземних мов. Однак, на думку учасників, це не тільки ефект довготривалих зусиль, а й наслідок економічної ситуації в Україні, а також бажання майже половини студентської молоді виїхати з України. Не можна, однак, заперечити й того, що забезпечення зростаючого попиту на польську мову є кроком України до вступу в єдиний освітній простір Європи³².

¹ Pelczar P. Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej i sanockiej (XIV-XVIII w.). – Warszawa, 1988. – S.28.

² Див.: Różycki E. Z dziejów biblioteki parafialnej w Drohobuczu // Kraków-Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX w. – Kraków, 1995. – S.90-97.

³ Див.: Kultys Z. Historia gimnazjum drohobyckiego. – Drohobycz, 1908. – 224 s.

⁴ При них діяли бібліотеки, всього ж у Дрогобичі нараховувалось 22 книгозбірні (враховано також бібліотеки культурно-просвітницьких товариств, різноманітних державних установ і приватних підприємств). – Див.: Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator / Red.nauk. Barbara Biełkowska. – Poznań, 1998. – S.163-167. Про стан шкільництва регіону в згаданий період див. також: Батюк Т. Шкільництво Дрогобиччини в роки Західноукраїнської Народної Республіки // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 1997. – Вип.ІІ. – С.26-31.

⁵ Шевців К. До історії польської громади Дрогобича (90-ті рр.) // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Зб.наук.праць / За ред.П.М.Чернеги. – Київ-Краків / НПУ ім.М.П.Драгоманова, 2002. – С.298-301.

⁶ У вересні 2004 року вийшло Ч.17-18.

⁷ Lorenz R. Kronika ważniejszych wydarzeń “tu i tam” // Ziemia Drohobycka. – 1996. – Nr.9. – S. 31-35; Pilecki J.M. Nasi krajanie “Tu i Tam” // Ziemia Drohobycka. – 2001. – Nr.14. – S. 46-49; Pilecki J.M. Kronika ważniejszych wydarzeń “tu i tam” w 2000 roku // Ziemia Drohobycka, 2001. – Nr.14. – S. 82-87.

⁸ Pilecki J.M. Kult Mickiewicza na ziemi drohobyckiej // Ziemia Drohobycka. – 1998. – Nr.11, cz.2. – S. 65 – 66; Kołodzki-Stobbe R. Odnowienie pomnika Mickiewicza w Drohobyczu // Ziemia Drohobycka. – 1998. – Nr.11, cz.2. – S. 67 – 71.

⁹ Czupk95w93z A. Polski jubileusz w Drohobyczu // Ziemia Drohobycka, Nr.13, 2000. – S. 42-46; Lorenz R. Jubileusz 10-lecia SPZD // Ziemia Drohobycka. – 2000. – Nr.13. – S.40-42.

¹⁰ Pilecki J.M. “Zdobycie” kościoła w Drohobyczu (1989) // Ziemia Drohobycka, Nr.13, 2000. – S. 74-75.

¹¹ Kołodzki-Stobbe R. Odbudowa fary w Drohobyczu // Ziemia Drohobycka, Nr.17-18, 2004. – S. 132-136.

¹² Majewski J.M. Znalazła się Madonna z kaplicy kolejowej! // Ziemia Drohobycka, Nr.13, 2000. – S. 52-54; Gyrek S., Kołodzki-Stobbe R. Kresowe dziedzictwo // Ziemia Drohobycka, Nr.13, 2000. – S.62-66.

¹³ Kołodzki-Stobbe R. W kraju przodków... // Ziemia Drohobycka.- Nr.14.- 2001. – S. 77-78; Konieczko I. Do Borysławia, Drohobycza i Truskawca // Ziemia Drohobycka. – Nr.15.- 2002. – S. 124-127.

¹⁴ Lorenz R. Kontakty miast Legnica–Drohobycz // Ziemia Drohobycka. – Nr.11. cz.2. – 1998. – S. 93-96; Lorenz R. Dlaczego akurat Legnica – Drohobycz? // Ziemia Drohobycka.- Nr.13.- 2000. – S. 48-50; Lorenz R. Dzieci z Drohobycza znyw w Legnicy // Ziemia Drohobycka. – Nr.14.- 2001. – S. 66-67; Lorenz R. Drohobycz -Jarosław // Ziemia Drohobycka.- Nr.13.- 2000. – S. 50-51.

¹⁵ Pilecki J.M. Drohobycz – dzisiaj // Ziemia Drohobycka.- Nr.14.- 2001. – S. 43-46.

¹⁶ Kołodzki-Stobbe R. Eugeniusz Dąbrowski (1951-2003) // Ziemia Drohobycka.- Nr.17-18.- 2004. – S. 153-156.

¹⁷ Усім їм складаю щиру подяку за допомогу під час підготовки статті.

¹⁸ Єременко Т., Чирко Б., Калакура О. Поляки в Україні // Віче.- 1993. – № 2. – С. 129; Національні меншини в Україні у XX столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000. – С.313.

¹⁹ Наше слово. – Варшава, 1996. – 14 березня. – С. 8.

²⁰ Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1996. – № 19.

²¹ Національні меншини України. Інформаційний довідник. – К., 1995. – С. 27-28.

²² Гажаман В. Задоволення етнокультурних потреб поляків в сучасній Україні // Польська культура в життя України. Історія. Сьогодення: Матеріали II Міжнар. наук. конференції. Київ, 6-9 листопада 1997 р. / Федерація польських організацій в Україні; за ред. Ю.Вовка. – К., 2000. – С. 24-25; Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). – К., 2001. – С. 388.

²³ Інформація Управління статистики в м.Дрогобичі.

²⁴ Pilecki J.M. Drohobycz – dzisiaj // Ziemia Drohobycka.- Nr.14.- 2001. – S. 43-46.

²⁵ Записано зі слів кс.Пйотра Вішнєвського, священика костьолу Св.Бартоломея 13 жовтня 2002 року. Парафія обслуговує міста Дрогобич, Трускавець, Борислав, села Солонське, Волоща. Наводимо реєстр священиків костьолу Св.Бартоломея: кс.Казімір Мончинський (24.12.1989 – 26.08.1990), кс.Станіслав Місяк (26.08.1990 – 01.12.1990), кс. Кшиштоф Щигло (01.12.1990 – 01.05.1991), кс.Ришард Ковальчик (01.05.1991 – 15.10.1996), кс.Збігнєв Пенькос (10.11.1996 – 16.08.1999), кс.Пйотр Вішнєвський (16.08.1999 – 07.09.2003), кс.Владислав Гримський (07.09.2003 – по даний час).

²⁶ “Радість Віри” – двомовне релігійно-суспільне видання, засновником якого є парафія Св.Варфоломея, м.Дрогобич. – Див., напр.: – Радість Віри. – 2005. – № 9 (52).

²⁷ Pilecki J.M. Nahlikowie i cmentarz drohobycki // Ziemia Drohobycka.- Nr.14. – 2001. – S. 2-11.

²⁸ Марія Галяс – дрогобичанка, за фахом – учитель початкових класів, учитель польської мови. Засновниця і перший керівник Дрогобицького відділу Товариства польської культури (1989-1995 рр.). Отримала звання Почесного члена Товариства польської культури Дрогобицької землі, нагороджена срібною медаллю “За охорону пам’яток культури”, грамотою Міністерства культури Республіки Польща та медаллю “Заслужений для польської культури”.

²⁹ Відкриття польської суботньої школи було затверджене рішенням Дрогобицького міськвиконкому за № 345 від 21 листопада 1996 року. Статут польської суботньої школи зареєстрований рішенням Дрогобицького міськвиконкому за № 115 від 20 березня 1998 року (реєстраційний № 1194). Школа є юридичною особою, має свою печатку та штамп (див. довідку про польську суботню школу м.Дрогобича за 1998 рік). Дані про школу надано директором А.Хлопеком.

³⁰ Викладачами цього ж факультету написано кілька підручників: Борецький М. Читанка для 4 класу з польською мовою навчання; Борецький М. Читанка для 2 класу з польською мовою навчання; Борецький М. Польська мова для 5 класу; Радевич-Винницький Я. Українська мова для 2 класу з польською мовою навчання; Яскевич К. Польська мова для 2 класу.

³¹ Адам Хлопек – дрогобичанин, за фахом – учитель історії та географії. Активний організатор і діяч польського відродження, один із учасників процесу відродження костьолу Св.Бартоломея і популяризатор його історії (автор книги: Adam Chłopek. 600-lecie kościoła Św.Bartłomieja. – Tuchów, 1992). З 1995 по 1998 рр. очолював Дрогобицький відділ Товариства польської культури. А.Хлопек – член правління Об'єднання вчителів-полоністів України (м.Київ), головний редактор часопису і дидактичного poradnika "Голос вчителя" Спілки вчителів-полоністів України. Його обрано до складу Управління Федерації польських організацій України. Нагороджений званням Почесного члена Товариства приятелів Дрогобицької землі, срібною медаллю "Заслужений для польської культури", Орденом Кавалерського Хреста Речі Посполитої.

³² По-польски в Україні // Наше слово. – 2003. – 23 листопада. Див. також: Ісаєвич Я. Українсько-польська наукові і культурні співпраця: сучасний етап // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. Збірник наук. праць між нар. конференції 25-27 червня 1999 р., м.Київ. – К., 1999. – С.18-21.

Катерина Шевців

Польське шкільництво в Дрогобичі на зламі століть.

У статті простежуються основні моменти процесу відродження польської громади Дрогобича, діяльність польських культурно-національних організацій, аналізуються витоки та проблеми польського шкільництва в Дрогобичі. Акцентується увага на добровільних засадах шкільництва, методах навчання і виховання, узагальнюється досвід кращих педагогів.

Kateryna Shevtsiv

The Polish schooling in Drohobych on the edge of centuries.

In this article are the main features of the reviving process of the Polish community in Drohobych shown, the activity of the polish national organizations are traced, and the problems and beginnings of the Polish schooling in Drohobych are analized. The main attention is concentrated upon the voluntarism in schooling, upon the methods of teaching and breeding. The experience of the best teachers are summarized.

Документи та матеріали

“ДАР ЛЮБОВІ”, ФІСКАЛЬНИЙ ОBOB’ЯЗОК І ЄPAРХІЧНА ПІДЛЕГЛІСТЬ: КАТЕДРИК У СИСТЕМІ ФІНАНСОВО-КОРОПРАТИВНИХ ВІДНОСИН ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XIII–XVIII століть*

Написання цього нарису зумовлено спробою засигналізувати нові дослідницькі проблеми, які стоять перед українською історіографією київського християнства доби середньовіччя та нового часу, а також потребою введення до наукового обігу корпусу джерел, що відкриє, сподіваємося, певні наукові перспективи у вивченні організаційної структури Православної та Унійної Церков цього періоду. Передовсім йдеться про необхідність з’ясування механізмів формування та «стимулювання» тих суто еклезіальних ментальних цінностей, котрі домінували в єрархічно-корпоративній системі Київської митрополії між вищим церковним істеблшментом та парафіяльним клиром й уможлиблювали творення специфічно патерналітичної самосвідомості в середовищі руського духовенства. Поступово ці нетривкі ментальні настанови, що частково були привнесені в українсько-білоруські землі грецькою єрархією, яка орієнтувалася на візантійську систему цінностей, стали складовою еклезіальної тотожності Київської Церкви. По-друге, спробуємо подивитися на історію Руської митрополії «з-за куліс», розглянувши, зокрема, таке маловивчене питання, як фінансова спроможність її окремих владицтв та митрополії в цілому, що, здогадуємося, може дати дуже несподівані для дослідника історії результати. І, насамкінець, опис обставин запровадження та «практики» пастирського податку катедратик уможливує вихід на ширше коло питань, пов’язаних із канонічною дисципліною в Руській Церкві, генезою симонійних практик серед православного й унійного єпископату, причиною невдач більшості освітніх ініціатив владик і заходів щодо матеріального забезпечення клиру, фінанське використання таких церковних інститутів, як єпархіяльні собори й генеральні візитації, та, врешті, роль Римської Апостольської столиці в процесах новочасної модернізації структур Київської унійної митрополії.

1. ГЕНЕЗА КАТЕДРАТИКА. РУСЬКЕ КУНИЧЕ В КИЇВСЬКІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ МИТРОПОЛІЇ XII–XVIII СТ.

Протягом перших століть нашої ери в християнській Церкві виробилася така система взаємовідносин між єпископом і підлеглим йому духовенством, котра не передбачала фінансальних зобов’язань клиру перед архиєпископами, оскільки останні самостійно управляли маєтками усіх церков своєї провінції. Тож генезу катедратика дослідники цілком слушно пов’язують з переходом церковних бенефіціїв під безпосередній контроль клиру¹. Вперше про податок, який пізніше отримав назву *катедратик*, йшлося

на помісному соборі в іспанському місті Брага (572 р.), де його учасники зобов'язали капітулу та парафіяльні церкви сумлінно сплачувати «пастирський дохід». Цю практику в Латинській Церкві устійнив папа римський Гонорій III (1216-1227), поширивши її на всі римо-католицькі дієцезії Європи. Вже у перше тисячоліття християнства устійнилася традиція, підтверджена партикулярним канонічним правом, згідно з якою катедратик трактувався як одне з основних джерел утримання і доходів єпископів. Вважалося, що він має бути помірним податком, який щороку сплачується як «дар любові» місцевому архиєреєві від усіх храмів і бенефіціїв, а також церковних братств, які підлягають його юрисдикції².

У латинських єпархіях Речі Посполитої катедратик також існував, однак джерела про нього масово згадують, починаючи лише з XVII ст. Так, жмудський єпископ на єпархіяльному соборі 1647 р. намагався запровадити в своїй дієцезії практику сплати духовенством пастирського податку, який, як виглядає, досі тут не був відомий. Про катедратик у Кам'янецькій дієцезії згадував єпископ Вацлав Сераковський у статутах місцевого собору 1742 р.³, однак чи практикувався він тоді на Поділлі, невідомо. Львівська архієпархія в 1765 р. наголошувала на потребі відновлення щорічного збору катедратика на суму 6000 злотих як сталого податку, з огляду на потребу утримання катедрального храму. За процедурою його стягнення мав наглядати генеральний вікарій і один з каноніків⁴.

Щорічні датки («збори», «пошлини») руського духовенства на користь православних архиєреїв початково взорувалися на освячені віками традиції Царгородського патріархату. Тут відповідник латинського катедратика – візантійський «канонікон», або ж «евматикіон» – розглядався як свого роду «вхідне», тобто орендна плата парохів за право володіння бенефіцієм, що уважався власністю єпископа. У Візантії пастирські доходи єпископів були легалізовані новелами патріарха Олексія (1025-1043), згідно з якими величину «канонікону» було визначено в одну золоту монету. Генезу катедратика в Київській Церкві слід пов'язувати не тільки із запозиченням візантійської фіскальної системи, але й із суто давньоруською практикою «почестья» – матеріальною формою вияву поваги й підлеглості підданих своєму зверхникові. Є підстави твердити, що руські єпископи, об'їжджаючи свої розлогі владичтва, збирали від своїх вірних і духовенства «почестье» та інші подаяння⁵, котрі пізніше еволюціонували в низку фіксованих і кодифікованих церковним і світським правом церковних податків. Відомий російський дослідник Євстафій Голубінський припускав, що цей «пастирський дохід» на Русі запровадили невдовзі після утвердження християнства, як тільки клирики почали отримувати сталі прибутки з бенефіцію, а парафіяни і священики – виявляти готовність складати єпископам різноманітні грошові і натуральні датки⁶. Вірогідно, протягом XII – початку XIII ст. з «почестья» виокремилася і «куниче» як особистий податок кожного парафіяльного священика своєму владиці.

У Київській митрополії податок священиків на потреби архиєреїв використовувався для утримання єпископського столу, а також Київської митрополічної катедри або єпископського столу (від цього пішли й найбільш поширені варіанти його назви – катедратик і столове). Збірку від парафіяльних священиків руські єпископи отримували як дар у грошах, що в канонічному вимірі означали послух та особисту відданість клиру своєму владиці⁷. Це була грошова данина єпископові з тих парохів, що посідали бенефіції, «на знак чці, послуху і підлеглості єпископській катедрі». Податок у Київській митрополії називали також «куниче», «синодатик», «соборова куниця», «соборове», «столове»⁸.

Фінансові зобов'язання нижчого духовенства перед єпископатом вперше регламентовано на Володимирському провінційному соборі Руської Церкви 1273 р. Для остаточного з'ясування проблеми він наказав тимчасово відкласти збір владиками різних (у т. ч. і незаконних) податків з клиру. Зокрема, зібрання владик звернуло увагу на ту обставину, що «соборна куница» («дар», «поклонное», «принос»), яка сплачувалася «въ сборное воскресенье», вже була попередньо ліквідована: «Сбирать некако сбираніе отъ властель церковныхъ, егда собирають они божественные соборы»⁹. Водночас митрополит Кирило II, засуджуючи на Володимирському соборі численні «неустроения» в руському православ'ї після монгольського завоювання¹⁰, виявив факти непослуху парафіяльного клиру своїм архиереям, утім відмову платити «куниче»: «Аще нашему законоположенію противиться то ни приношенія ѿ них ні пріимати рекше просфѣры и кѣни и свечи аще и ѿмреть»¹¹.

Протягом XIV–XVI ст. фіксуються хоча й спорадичні, однак цілком виразні свідчення про побутування цього пастирського податку практично в усіх владцтвах розлогої Київської митрополії. Детальні відомості про практику збирання куничого в українсько-білоруських землях сягають кінця XV ст. У зв'язку зі скаргою православного духовенства Вільна на митрополита Макарія (1495-1497) з'ясувалося, що він встановив у столиці різноманітні «новини», зокрема непомірно збираючи «соборні куниці». Віленські священники апелювали до віковичних традицій Руської Церкви, наголошуючи, що в «давнину», «за перших митрополитів», від них брали значно менше пастирського податку¹². Великий князь литовський, що втрутився в конфлікт, змушений був задовільнити скаргу парохів, і практика збору куничого вже за наступників Макарія на митрополічій катедрі – Йосифа I Болгариновича (1498-1501) та Йосифа II Солтана (1507-1521) – набула традиційних, усталених століттями, норм. Низкою королівських привілеїв (1443, 1499, 1504, 1511, 1543 і 1621 рр.) Православній Церкві гарантувалося невтручання держави в «доходи церковні і в усі справи і суди духовні». Таким чином, у Польсько-Литовській державі податок з духовенства отримав легітимацію світської влади, яка підтвердила прерогативи єпископату щодо клиру та його підлеглість своїм єпархам¹³. Так само королівська адміністрація спричинилася до устійнення процедури сплати та використання куничого в час, коли архиерейський престіл був необсаджений або коли митрополією управляв адміністратор чи світський опікун. У 1521 р. король Жигимонт I Старий надав Костянтинові Острозькому привілей, згідно з яким у разі смерті митрополита контроль за збором та розподілом куничого переходив до руського князя. Натомість з вибором нового предстоятеля Православної Церкви ці повноваження світського патрона автоматично припинялися¹⁴. Наступні дані про практику сплати катедратика в українській частині архиєпархії датуються серединою XVI ст. У листі київського протопопа Якова Метеребожського до митрополита Сильвестра йдеться про обов'язок збору куничого на Поділлі, зокрема у Вінницькому повіті¹⁵. Цей та інші приклади показують, що київські митрополити домагалися його сплати в XIV-XV ст. не лише від духовенства своєї архиєпархії, але і й інших руських владцтв, втручаючись таким чином у прерогативи місцевих святителів¹⁶.

Перші відомості про куниче в Луцько-Острозькій єпархії стосуються останніх років правління луцького і володимирського князя Любарта Гедиміновича. Згідно з традицією, князь у грудні 1322 р. видав грамоту про надання соборній церкві Св. Йоана Богослова в Луцьку низки сіл, зауваживши наприкінці документа, що місцевим єпископам належаться і «куниці отъ поповъ по всемъ городомъ и погостомъ и по свободамъ, где суть хрестиане»¹⁷. Процитований уступ з грамоти Любарта за своїм

змістом і стилістикою нав'язується до «Уставу» Володимира Великого й структурно та змістовно наслідує подібні надання руських князів початку XIV ст. для інших руських єпархій, зокрема Галицької і Перемишльської, що свідчить про збереження тяглості в Київській митрополії фіскальної системи Руської держави домонгольського періоду. У XVI ст. документи знову фіксують побутування цього податку в Луцькій єпархії. Цього разу йшлося про оподаткування куничим не лише парафіяльного духовенства, але й монастирів. 1526 року король Жигимонт I жалуваною грамотою надав старості луцькому, князеві Федору Михайловичу Чарторийському «в подавання» Пересопницький монастир із засторогою, що третину прибутків з обителі, у т. ч. і куниче, мав би брати сам князь¹⁸.

У Перемишльській єпархії куниче з'являється в джерелах на початку XV ст. У 1405 р. король Володислав Ягайло в привілеї, що підтверджував прерогативи місцевого владики Атанасія (1392-1407), визнав за ним право отримувати «куни» від парохів «на вічні часи», згідно з церковними канонами та звичаями Православної Церкви¹⁹. Документ неодноразово підтверджувався, зокрема 1469 р.

Полоцька архієпархія остаточно утвердила «пастирський податок» на своїй території найпізніше в другій половині XIV ст. Зокрема, він згадується в грамоті великого князя полоцького Онуфрія Предтеченському монастиреві 1399 р. Місцевому владиці забороняється під будь-яким приводом накладати на монашу спільноту податки, у т. ч. і куниче: «А владыцѣ съ игумена Іоаньского и съ нашего монастырс Островского к ници не брати, а никакихъ пошлинъ»²⁰. У 1544 р. православні Полоцької землі подали скаргу польському королеві на свого пастиря Симеона, в якій серед інших закидів фігурував і такий: «К тому дей... кунницы приходятъ [...] со всихъ архимандрытовъ и игуменовъ и поповъ, тыи де кунницы беретъ не водле стародавнего обычая, прибавляючи назвышъ што і як ему видить»²¹.

Перші, непрямі свідчення про існування куничого у Володимирській єпархії маємо в грамоті великого князя литовського Свидригайла Ольгердовича 1444 р., де підтверджено давніші, ще з часів Київської держави, надання катедральній церкві Успення Богородиці в м. Володимирі «со всѣми доходы»²². Натомість, безпосередня згадка про пастирський податок у цьому владицтві походить з першої чверті XVI ст. 22 вересня 1522 р. король Жигимонт I наказав земському маршалкові, дорогицькому і слонімському старості Янові Миколаю Радзивиллу стягнути з попів православних парафій Дорогицького повіту куніци. Як впливає з джерела, цей податок належав до юрисдикції володимирського і берестейського владики Пахнутія (Пафнутія) (перед 1513 – після 1526), який священники, очевидно, не бажали йому сплачувати²³.

У Київській православній митрополії часів Петра (Могили, 1633-1646) і в наступні десятиліття куниче збирали протопопи, які цей «дорочный доходъ митрополитанскій» були зобов'язані надсилати до Києва²⁴. Натомість загальний нагляд за платою катедратика покладалася на генеральних намісників. Так, номінуючи в грудні 1663 р. случького архимандрита Феодосія (Василевича) митрополитим намісником у литовській частині Київської єпархії, Йосиф (Нелюбович-Тукальський) зобов'язав його збирати «доходы, на столь митрополитанскій належачыхъ»²⁵. Як і в Унійній Церкві, церковна адміністрація православних допускалася зловживань при зборі катедратика, який часто осідав у калитках єпархіяльних урядників (наприклад, Скуминович привласнив собі 5000 золотих різних церковних податків з клиру)²⁶. Правда, православному митрополитові не дуже залежало на прибутках від куничого, як унійному архиєреєві, адже після Берестейської унії Православна Церква зберегла за собою більшість маєт-

ностей Києво-Печерського монастиря та Софіївської катедрі (зокрема Зоринську, Мироцьку, Унинську волості та низку поселень у Київському воеводстві та Великому князівстві Литовському), котрі приносили їй величезні як на той час прибутки²⁷. У час адміністрації православною митрополією львівським владикою Йосифом (Шумлянським) в останній чверті XVII ст. у його володінні перебували сс. Городок й Обарів на Волині, обширний Барахтинський ключ, м-ка Васильків і Радомишль, поселення під Могилевом-на-Дніпрі та в Новгородському воеводстві – всього 5 містечок і 47 сіл, котрі нараховували понад 5,6 тис. димів²⁸.

Окрім митрополита, побирали катедратик і владики окремих православних єпархій. Така практика документально фіксується, зокрема, в *Могилівській* єпархії. Для прикладу, 1730 р. від братської церкви Богоявлення Господнього м. Могилева було сплачено архиєпископу 5 талерів «pastirskoho dohod»; існування цього податку видаткова книга місцевого братства віднотовує і в 1732 р.²⁹ Під час генеральної візитації Бихівської, Гомельської, Логойської і Чечерської протопопії 1738 р. православні ревізори серед іншого збирали й катедратик. Тоді, наприклад, від парафій Гомельської протопопії було отримано від 1 до 1,5 рублів «столового доходу», хоча візитатори й визнавали, що окремі священники катедратик «не дали» або заборговували його за п’ять і більше років³⁰.

У Московській Церкві, яка після остаточного поділу Київської митрополії в 1458 р. на дві церковні провінції жила своїм особливим релігійним життям, за збір податків з парафіяльного клиру відповідали т. зв. десятичники. Стоглавий собор 1551 р. позбавив їх цього права, з огляду на кричущі зловживання, яких вони при цьому допускалися. «Святительская дань», або «сборное» чи «соборная куница» в Московській Русі не регулювалася канонічним правом, і в різних єпархіях існувала відмінна практика і традиція збирання податку. Наприклад, у Пскові стягувався однаковий податок «по грамотам и по книгам по старине» зі всіх без винятку церков і монастирів. У Новгородській архієпархії 1577 р. «за куницу» з кожної парафіяльної церкви брали по 25 денег і 1-3 гривні³¹. Загалом, у Московському патріархаті «архиерейська дань» через численні зловживання єпископату була скасована за царювання Катерини II. Натомість українські владицтва Російської Православної Церкви зберігали цей податок включно до реформи 1786 р. (у Київській єпархії його ліквідовано 1783 р.)³².

2. ЕКЛЕЗИАЛЬНА ПРАКТИКА: СТОЛОВИЙ ПОДАТОК У ГАЛИЦЬКІЙ (ЛЬВІВСЬКІЙ) ЄПАРХІЇ XVI–XVII СТ.

З огляду на репрезентативність джерельної бази найбільш повно генезу куничого та регіональні особливості його побутування можна простежити на прикладі Галицької (Львівської) православної єпархії. Низка документів свідчить, що куниче було звичною церковною практикою згодом вже в часи Галицько-Волинського князівства. Князь Лев Данилович у грамоті-фальсифікаті про надання катедральній церкві Перемишльської єпархії – храму Спаса – села Страшевичі (бл. 1301 р.), покликаючись на «Устав» Володимира Великого і за присутності перемишльського владики Ларіона, наголошує, що окрім численних земельних угідь, «еще придаем коуны в рокъ с поповъ давати и соуды д[у]х[ов]ные ц[е]ркви столечная»³³. Тим самим роком датовано іншу грамоту-фальсифікат – фундацію катедральному храмові Галицької єпархії – «церкві святого

Успенія в Крилосі» – земельних посіlostей, встановлення повинностей і визначення прерогатив духовного суду. Щодо куничого, зміст грамоти практично ідентичний попередньому привілею: «А ку тому еше прыдаєм куны в рок с попов давати»³⁴. Після припинення існування Галицької митрополії й владичтва на початку XV ст. певний період, очевидно, не сплачувався й пастирський податок, оскільки немає виразних свідчень про те, що його збір входив у компетенцію митрополичих намісників, котрі резидували спочатку в Галичі, а згодом у Львові. Лише в першій чверті XVI ст. інститут куничого було відновлено на території Львівської Русі та Поділля. У 1526 р. київський митрополит Йосиф (1523-1533) визнав за галицьким намісником Ісакієм Гдашицьким право отримувати доходи з єпархії³⁵. Остаточне канонічне право єрархів побирати «в усіх повітах» з духовенства куничне, яке в той час становило 20 грошів (6 флоренів), легалізовано у зв'язку з відновленням Львівської єпархії та поставленням першого за останні півтора століття владики – Макарія (Тучапського). У грамоті короля Жигимонта I від 22 жовтня 1539 р. наведено прерогативи єпископа щодо парохів³⁶, згідно з якими кожен священник повинен віддавати своєму архиєреєві щорічний податок куниче, по 12 грошів, як «прояв пошани, послуху і визнання юрисдикції»³⁷. Як «дворний єпископ», підлеглий київському митрополитові, Макарій (Тучапський) у присяжній грамоті від 22 лютого 1540 р. мусив погодитися на те, аби щороку, після Великодніх свят, віддавати митрополитові половину «доходу духовного»³⁸.

Як видається, протягом більшої частини XVII ст. куниче у Львівській єпархії через міжконфесійну боротьбу, економічну та політичну нестабільність і воєнні дії сплачувався нерегулярно, а його величина не була сталою. Ситуацію ускладнювало й втручання коляторів парафій у внутрішнє життя Церкви. Виразні свідчення про канонічний статус пастирського податку в цей період знаходимо в діяннях єпархіального собору Львівського владичтва, скликаного Йосифом (Шумлянським) 26 квітня 1669 р. Як з'ясувалося, тоді величина куничого складала 4 зол. і сплачувалося воно на «Воздвиження Чесного й Животворящего Хреста [...] за квитом владичим у час, коли [намісники] «будуть від нас брати антимінси». Одна з постанов собору засвідчує використання куничого як інструменту внутрішньоцерковної політики. Нещодавно обраний владика мав виразні проблеми із легітимацією своєї духовної влади на території єпархії, і скликаний ним собор був для нього не тільки доброю нагодою підтвердити свою юрисдикцію над духовенством, але й матеріально заохотити тих священників і намісників, які виступили на боці Шумлянського в його довготривалому протистоянні з іншим кандидатом на єпископство – Єремією Свистельницьким. Саме в такому контексті слід розглядати конституцію собору 1669 р. про «дарування» намісникам – учасникам єпархіального зібрання – податку куничого за попередні роки: «А за тым сѣмпѣтъ к[о]ждый намісникъ своего намісництва за целый рокъ повинен доходи пастьрскіе на свой ѿбериѣти пожиток, чого сукцесорове нашѣ ѿ нихъ не повинни сѣ ѿминати, а нѣ того соборнаго постановленнѣ нашего разорѣти»³⁹.

До ганебної боротьби за святоюрську катедру між Свистельницьким і Шумлянським долучилася місцева шляхта, яка, намагаючись позбавити владика Йосифа матеріальної підтримки, почала забороняти священникам у своїх маєтках сплачувати православному архиєреєві куниче. Ця акція шляхти, очевидно, почала набувати загрозливих масштабів, бо в 1670 р. Шумлянський звернувся до короля Михайла Вишневецького зі скаргою на коляторів парафій, які утруднювали парафіяльному клирові віддавати єпископові «різні повинності та щорічні оплати». Король спеціальним привілеєм звільнив руських попів від військових постойів і різноманітних податків, одночасно

зобов'язавши їх виявляти послух пастиреві й щорічно сплачувати йому «куничне» по 6 зол. кожен⁴⁰.

Унікальні свідчення про динаміку сплати куничого (катедратика) духовенством Львівської єпархії в останній чверті XVII ст. та фінансову дисципліну клиру й регіональні особливості надходження податку до єпископської каси подає «Книга катедратика» 1680-1686 рр.⁴¹ Її аналіз показує, що в цей період лише невелика частина православного духовенства була спроможною або виявляла готовність віддавати Шумлянському куниче. У Львівській єпархії в другій половині XVII ст. пастирський податок сплачувався нерегулярно, його сумарний дохід також був несталим. Єпископи взагалі не отримували катедратик від клириків Глинянського, Колачківського, Львівського, Теребовельського намісництв у Галичині та на всій території Поділля, тобто від більшості духовенства Львівської єпархії. Не набагато кращою була ситуація і в інших частинах владицтва. Так, священники Жидачівського намісництва протягом 1680-х рр. змогли заплатити податок лише за один 1686 р., і то тільки 15 отців з 77⁴². Так само лише за цей рік віддали катедратик парохі Щирецького намісництва, причому 5 з них проігнорували свій фінансовий зобов'язок.

Матеріали реєстру дають підстави твердити, що сплату катедратика в масштабах усієї єпархії Йосифові (Шумлянському) вдалося відновити лише в 1684-1686 рр. Саме на цей час припадають відчутні надходження до єпископської скарбниці пастирського податку від більшості намісництв Галичини. Тоді інститут катедратика почав функціонувати у Бережанському, Бібрському, Долинському, Кам'яно-Струmilівському, Княгининському й Рогатинському намісництвах. Особливо виразну фінансову стабільність демонстрували Жовківське і Куликівське н-ва, що пояснюється не тільки відносною заможністю місцевих церковних бенефіціїв, але й близькістю до адміністративного центру єпархії – Львова та віддаленістю від традиційних маршрутів татарських нападів і театру воєнних дій під час польсько-турецьких і козацько-польських воєн другої половини XVII ст. Цікаво, що більшість священників обидвох намісництв платили аж по 10 зол. катедратика, і лише частина – по 5 зол., що було великою рідкістю для тогочасних еклезіальних реалій Православної Церкви⁴³. За своїм фінансовим потенціалом до цих намісництв наближалось, як це не дивно, Калуське намісництво, розміщене у прикарпатській гірській смузі.

Натомість, у решті намісництв під час сплати катедратика єпархіяльна адміністрація стикалася з виразними проблемами пастирського, адміністративного та економічного характеру. Якщо в Бібрському намісництві куниче не віддав лише один парох, то в Бережанському за цей же період свої фінансові зобов'язання не виконали вже 7 священників. З подібним недотриманням канонічної дисципліни єпископські урядники стикалися також у Бовшівському, Солотвинському й Станіславівському намісництвах, де траплялися випадки, коли з 16 клириків катедратик віддавало лише 7 отців. У Золочівському намісництві податок не сплатило 13 священників, натомість у Войнилівському – 12⁴⁴. Ще складнішою була ситуація у важкодоступних гірських намісництвах Галицького крилосу. Наприклад, за 1686 р. зі 70 парохів Коломийського намісництва катедратик віддали тільки 7 отців, тобто кожен десятий! Дещо кращим виглядало Снятинське намісництво, однак і тут столове сплатили лише 11 душпастирів. У Тисменицькому намісництві протягом 1684-1686 рр. катедратик віддало аж 35 парохів, натомість в Устецькому намісництві – 22 із 52⁴⁵. Ця регіональна специфіка Львівської єпархії поширювалася й на відносно «благополучні» райони. Так, у близькому до Львова Голосірському намісництві виконали свої фінансові

зобов'язання 14 священиків, у Бовшівському й Дунаївському – половина й більше, і навіть у «катедральному» Галицькому намісники стикалися із виразними проблемами під час збору столового податку (тут протягом 1684-1686 рр. не сплатило катедратика аж 12 парохів)⁴⁶. На території Галицького Поділля рівень надходжень коштів був ще нижчим. Зокрема, в Тернопільському намісництві столове за 1686 р. віддали лише 11 парохів, у Теревельському – тільки парох Струсова, у Бучацькому – 7 священиків із 22, у Підгаєцькому – половина духовенства, у Чортківському – 12 отців із 34⁴⁷.

Аналіз «Книги катедратика» 1680-1686 рр. показує, що пересічно кожен православний священик платив до єпископської скарбниці по 5 зол., хоча в окремих випадках ця сума могла коливатися в межах від 2 до 10 зол. Так, у Буському намісництві священики, зазвичай, віддавали намісникові по 4 зол. кожен⁴⁸, у Щирецькому намісництві окремі парохі платили по 2, 3, 6 і навіть 10 зол., а в Дунаївському сума податку складала 4-5 зол. Дуже нерівномірно фінансове навантаження було розподілене між священиками Бережанського, Стрілиського й Золочівського намісництв. В останньому 11 православних отців давали по 10 зол., деякі – по 7 зол., а решта – по 5 зол. Низка парохів Калуського й Стрілиського намісництв сплачували по 10 зол., однак більшість – по 5 зол. Водночас слід пам'ятати, що в окремих випадках квота катедратика в 10 зол. могла означати присутність у парафії двох душпастирів, а не багатство церковного бенефіцію, хоча це припущення потребує додаткового джерельного підтвердження.

У другій половині XVII ст. намісники, як і крилошани в Галичі та Львові, були номінально звільнені від сплати катедратика. Однак на практиці фіскальні зобов'язання цієї групи духовенства регулювалися не приписами канонічного права, а радше місцевим колоритом звичаєвого права. Так, серед членів Галицького крилосу пастирський податок не платили тільки місцевий офіціал і крилошанин Воскресенського храму, тоді як інші п'ять крилошан справно віддавали «пастирський дохід»⁴⁹. Ще більш розрізненим був підхід до сплати катедратика намісниками. Якщо в Бережанському, Бібрському, Голосіньському, Долинському, Жидачівському, Золочівському, Калуському, Кам'яно-Струмилівському, Княгининському, Куликівському, Потоцькому, Солотвинському, Станіславівському, Стрілиському та деяких інших намісництвах, найвірогідніше, адміністратори церковних округів були звільнені від фінансових зобов'язань перед владикою, то буський, жовківський, рогатинський і щирецький намісники таки сплачували катедратик. Можна припустити, що обов'язок намісника віддавати «пастирський дохід» і небажання архиєрея уніфікувати цю практику в усьому владицтві впливали із практичних міркувань, адже, зазвичай, бенефіцій намісника був багатшим за парафію звичайного священика й приносив православному святителю більший дохід. Підтвердженням цього є приклад Коломийського намісництва, де звичайно парохі віддавали по 5 зол. катедратика, тоді як у самій Коломії намісник сплатив по 10 зол.

У системі фінансового забезпечення Львівського православного владицтва катедратик наприкінці XVII ст. справді відігравав важливу роль, адже земельні посілости Шумлянського в той час складався лише з декількох єпархіяльних маєтків, котрі належали Галицькій катедрі в Крилосі – села Підгороддя (Сокіл) (повернуте Православній Церкві в 1681 р. та звільнене від сплати кварти), а також дібр Перегінсько (викуплене ще Макарієм (Тучапським) у приватних володільців 1548 р.), права на які львівського владики сейм відновив 1690 р. Цей бенефіцій Львівської єпархії хоч і не давав значних доходів, однак прибутки від панщизняних робіт і т. зв. відробітків підданих, грошових данин (роговщизни, бджолоїної десятини тощо) вже ж давали змогу покривати поточні витрати владичого двору та матеріально забезпечувати

найнеобхідніші єпархіяльні потреби. Про це опосередковано свідчить реєстр збитків, завданих маєтку Перегінсько від постойв коронного війська у 1706 р. Тоді жовніри панцирної хоругви за півтора місяця забрала з єпископського двору 338 волів, 212 корів, 73 ялівки, 120 баранів, 1350 овець, 44 коней, 148 шматків сала, 29 відер бринзи і сиру, 13 фасок масла, 145 рожнятівських мір жита, 65 – пшениці, 606 – вівса, 15 коп немолоченого жита, 433 вози сіна та інший провіант. Окрім земельних посіlostей, львівський єпископ отримував певні доходи від Святоюрської юридики у Львові, які особливо зростали під час щорічних ярмарків на території юридики у свята Св. Юрія Побідоносця та Покрову Богородиці⁵⁰.

Виразне покращення, у порівнянні зі серединою XVII ст., фінансової дисципліни та стабілізація внутрішньоцерковного життя у Галичині забезпечили щорічне надходження до єпископської скарбниці від однієї до декількох тисяч золотих катедриката. І все ж, отримувані доходи не покривали й частини матеріальних потреб Православної Церкви. Щоб увиразнити фінансову обмеженість неспроможності львівських владик у бурхливому XVII ст., варто бодай вибірково порівняти їхні прибутки з економічним потенціалом Успенського Ставропігійського братства у Львові. Згідно з опублікованими фінансовими звітами ставропігії, лише протягом одного 1600 р. для передачі у Варшаву хабарів королівському дворові та сенаторам братчики зібрали 1500 зол. На початок повстання Хмельницького Львівська конфратернія володіла 8215 зол. готівкою, ще 12180 зол. перебувало у заставі, а 15036 зол. – за закладними листами. У 1687 р. в касі братства знаходилося 57174 зол., у 1695 р. – 49747 зол. Заможність братства пояснюється головно соціальним складом його членів, серед яких було багато заможних купців і ремісників, та успіхами в книгодрукуванні та поширенні богослужбових видань, від чого воно отримувало найбільші прибутки. Так, 1645 р. продаж книг дала доходу на 3948 зол., протягом 1676-1681 рр. – 12851 зол., а в одному лише 1690 р. – 17517 зол. На ці кошти братство утримувало школу, шпиталь, притулок, друкарню, двох священиків і проповідника, матеріально допомагало Крилоській церкві, Скитові Манявському, багатьом церковним братствам⁵¹.

Натомість львівські владика не мали таких потужних фінансових ресурсів, тому систематично зверталися до Львівського Успенського братства за принизливою матеріальною підтримкою. Так, після хіротонії Арсеній (Желіборський), аби належно виконувати свої святительські функції, в грудні 1641 р. змушений був позичати у братчиків єпископську мітру та омофор. У 1647 р., щоб виїхати до Варшави у справах захисту православної віри, той самий владика взяв у братства в борг 2000 зол. на покриття коштів подорожі і перебування у столиці. Загальновідомо, що Йосиф (Шумлянський), за браком єпархіяльних ресурсів, не зумів фінансово забезпечити діяльність владичої друкарні при соборі Св. Юра, і дві його спроби (1686 і 1700 рр.) устійнити її діяльність завершилися невдачею. Через обмежений бюджет владичтва той самий Шумлянський мусив винаймати у Ставропігійського братства кам'яницю під свою резиденцію у Львові та неодноразово позичати у братчиків значні суми для покриття різноманітних витрат, пов'язаних як з особистими потребами, так і з пастирською діяльністю. Однією з головних причин такого незадовільного матеріального стану Львівської єпархії, як і багатьох інших православних владичств Київської митрополії, була дискримінаційна політика світської адміністрації, яка від XIV ст., тобто з часу інкорпорації руських земель до складу Корони Польської, послідовно намагалася обмежити фінансові ресурси Православної Церкви на користь протегованої латинської єпархії. Яскравий приклад такої політики подає історія Галицької

(Львівської) єпархії, бенефіцій якої, правдоподібно, був конфіскований польським королем на користь латинського архієпископа Галича⁵² ще у XIV ст. так само, як це трапилося у XV ст. з маєтками Перемишльського владичтва та земельними дібрами Полоцької архієпархії у XVI ст.

3. КАТЕДРАТИК ЯК ПАСТИРСЬКИЙ ДОХІД В УНІЙНИХ ЄПАРХІЯХ РУСЬКОЇ ЦЕРКВИ XVII–XVIII СТ.

Перші згадки про практикування катедратика в з'єднаній з Римом Руській Церкві датуються 1612 р. Того року коад'ютор київського митрополита Іпатія (Потія, 1600–1613) – Йосиф (Велямин Рутський) – склав присягу перед архипастирем про свої нові повноваження, зобов'язавшись серед іншого віддавати Потієві половину катедратика, зібраного ним «у Литві», тобто в білоруській частині Київської єпархії⁵³. Очевидно, в перші десятиліття після Берестейської унії катедратик набув особливої ваги, позаяк засвідчував інституційний зв'язок між єпархією та унійним духовенством, котрий намагалися підважити православні. В описі митрополичого архіву згадується реєстр протопопів і священників Київської архієпархії, котрі в жовтні 1626 р. зобов'язалися віддавати своєму пастиреві «по копії»⁵⁴, тобто сплачувати катедратик як визнання зверхності Римської Апостольської столиці та прерогатив київського унійного митрополита.

У другій половині XVII ст. у білоруській частині архієпархії катедратик від парохів збирався переважно під час генеральних візитацій. Так, у пастирському посланні Кипріяна (Жоховського) 1687 р. єпископським комісарам наказувалося збирати «доходъ на митрополита» – по 2 битих талери «пастирського столового». Візитаторам надавалися широкі повноваження, а парохі, згідно з розпорядженням Жоховського, не мали права опиратися реалізації фіскальних повноважень ревізорів, і їм заборонялося звертатись зі скаргами до світських властей. У цей період величина катедратика у Великому князівстві Литовському була визначена у розмірі 12 зол., причому, на відміну від більшості тогочасних унійних владичств, він мав стягуватися як зі священників, так і з протопопів⁵⁵. Протягом першої чверті XVIII ст., із запровадженням унії на Правобережній Україні, пастирська фіскальна система була поширена і в коронних намісництвах Київської митрополичої єпархії. Її канонізував Житомирський єпархіальний собор 14 вересня 1727 р., який, зокрема, ухвалив рішення про те, «аби на пастиря не давали катедратика більше, ніж 6 зол.»⁵⁶.

Податковий тягар катедратика для парохів українських намісництв Київської архієпархії, на відміну від інших руських єпархій, у цьому регіоні був незначним. Зокрема, в Краснянському намісництві на початку 80-х рр. XVIII ст. ця квота складала 6 зол. 6 грошів. Польський дослідник Станіслав Набиванець пояснює відносно низьку ставку податку пауперацією клиру внаслідок спустошень російських військ, повстання гайдамаків і натиску російського православ'я⁵⁷. Щоб урегулювати проблему збору катедратика в неможливих парафіях, Володкович пропонував своїм офіціалам здійснити перерахунок квоти податку в тих бенефіціях, де фіскальні повинності парохів були особливо обтяжливими. Однак митрополит не наважився обмежити фінансові зобов'язання неможливих священників, покликаючись «на теперішні потреби єпархії»⁵⁸.

Опубліковані Рункевичем регестові описи архіву Київської митрополії в Санкт-Петербурзі засвідчують, що у XVIII ст. за сплату катедратика як у білоруській, так і в українській частинах архієпархії відповідали офіціали або уповноважені митрополита. Так, у 1743-1746 рр. надходження пастирського податку від намісників Віленського та Новгородського крилосів контролював митрополичий комісар Іван-Антоній Завадський. У 1746-1747 рр. збирався катедратик і зі священників Гродненської «єпархії». Зокрема, збереглося поквитування волковиського, гродненського і підляського намісників про внесення ними грошових сум до митрополичої скарбниці. Такий самий контроль за сплатою катедратика існував і в інших білоруських намісництвах, – наприклад, у 1749-1750 рр. його сплачували парохі Циринського намісництва⁵⁹:

Таблиця 1
Динаміка сплати катедратика
білоруськими намісництвами Київської архієпархії в середині XVIII ст.⁶⁰

№ п/п	Назва намісництва	Кількість церков	Сума сплаченого катедратика в золотих				
			Роки				
			1743	1744	1745	1746	1747
	<i>Віленський крилос</i>						
1	Долгинівське	25	120	?			24
2	Лідське	12	60	?			12
3	Мядзельське	21	104	?			19
4	Ошмянське	24	154	?			22
	Всього (разом з Новгоро- доцьким крилосом)		436	1800	1612		
	<i>Гродненський крилос</i>						
1	Волковиське		?	?	?	?	36
2	Гродненське		?	?	?	?	35
3	Підляське		?	?	?	?	18
	Всього		?	?	?	680	
	<i>Новгородський крилос</i>						
1	Клецьке	35	208	?			28
2	Несвізьке	31	160	?			29
3	Новгородське	28	334	?			26
4	Слонімське		250	?			—
5	Циринське	16	128	?			16
	Всього		980	1800	1612		210

Таблиця 2
Співвідношення між кількістю поселень парафій,
числом вірних і величиною катедратика в Циринському н-ві 1750 р.⁶¹

№ п/п	Назва парафії	Кількість поселень	Число родин	Величина катедратика (в зол.)
1	Адаховська	6	161	12
2	Голдовицька	13	167	10
3	Колпеницька	4	130	10
4	Крошинська	11	150	8
5	Луцька	9	151	10
6	Ляховицька	8	318	13
7	Мишська	26	626	14
8	Мотовидська	4	60	6
9	Островська	11	175	10
10	Сачивська	4	70	8
11	Стайська	3	62	5
12	Стволовицька	11	185	12
13	Циринська	20	34	12
14	Чернихівська	6	80	8
15	Ясенецька	25	293	14
16	Ястрембська	6	75	9

Таблиця 3
Величина катедратика в українських
намісництвах Київської архієпархії (1751-1752 рр.)⁶²

№ п/п	Назва намісництва	Число церков	Катедратик (у зол.)
<i>Київський крилос</i>			
1	Бердичівське	45	450
2	Білоцерковське	41	410
3	Богуславське	44	440
4	Животівське	18	180
5	Житомирське	51	510
6	Каневське	47	470
7	Корсунське	43	430
8	Любарське	44	440
9	Мошанське	33	330

10	Паволоцьке	72	720
11	Погребиське	48	480
12	Фастівське	37	370
13	Тетіївське	55	550
14	Чигиринське	—	—
15	Чуднівське	50	500
	Смілянське	36	360
	Всього	664	8320
<i>Овруцький крилос</i>			
1	Барашовське	23	184
2	Брагінське	20	160
3	Димирське	34	272
4	Овруцьке	41	328
5	Радомишльське	42	336
	Всього	160	1280
	Всього з Київського та Овруцького крилосів		10005

У литовській частині Київської архієпархії фінансові зобов'язання духовенства перед митрополитом у XVIII ст. почасти контролювалися генеральними візитаторами. Так, під час пастирської ревізії 1732-1734 рр. комісари спеціально з'ясовували, чи за всі роки парохі віддали податок⁶³. Ретельний нагляд візитаторів за сплатою катедратика засвідчують протоколи візитацій Красносельської, Пожариської й Хожівської церков Мінського намісництва, а також Вілейського храму Долгинівського н-в. Єпископські комісари не тільки стежили за своєчасною сплатою унійним клиром столового податку, але й часто самі його збирали на вимогу консисторії. Така фінансова практика була зафіксована під час генеральних візитацій 1737-1738, 1743 і 1754 рр. (зокрема, в Логойському, Мінському й Новгородському намісництвах). Однак пізніші єпископські ревізії, починаючи з 1745-1746 рр. і аж до кінця XVIII ст., значно рідше використовувалися для збору катедратика⁶⁴.

Процедуру сплати пастирського податку в Київській митрополічій єпархії та його величину устійнив єпархіяльний собор, скликаний Атанасієм (Шептицьким) у Руті 3 жовтня 1736 р. для унійного духовенства у Великому князівстві Литовському. Отці собору постановили, що катедратик має віддаватися не особисто парохами (які рідко брали участь у щорічних конгрегаціях через віддаленість їхніх парафій від єпархіяльних центрів), а протопресвітерами, котрі мали відвозити зібрані кошти до митрополічої скарбиці, використовуючи нагоду своєї участі в соборі. Очевидно, конституція

1736 р. про катедратик мала довготривалу дію в архієпархії. В інструкції унійному клирові Ігуменського н-ва 1744 р. спеціально наголошувалося, що кожен священик має робити такий «внесок кафедральний», який встановлений у 1736 р.⁶⁵, тобто на єпархіальній конгрегації. Величина податку була визначена собором у 3 тинфи (в інших тогочасних джерелах його сума становила 8 зол., й від сплати «пастирського доходу» звільнялися намісники⁶⁶.

У другій половині XVIII ст. функції збору катедратика в Київській архієпархії остаточно перейшли до інституту єпархіальних соборів, передовсім в її українській частині. У пастирському посланні Лева (Шептицького) до духовенства і вірних від 17 серпня 1774 р. від намісників вимагалось подати докладні відомості про сплату духовенством катедратика за 1773-1774 р. та узгодити «диспартимент», тобто квоту (розкладку) цього податку для кожного з унійних намісництв у Київському й Брацлавському воєводствах⁶⁷. Фіскальні прерогативи єпархіальних соборів зберігалися практично до самої ліквідації унії на Правобережній Україні. Зокрема, на щорічних зібраннях духовенства початку 1780-х рр. консисторія розподіляла пастирський податок та здійснювала контроль за його своєчасною сплатою парафіяльними священиками⁶⁸.

Прибутки від катедратика в білоруській частині митрополичої архієпархії в різний період становили близько 10 тис. флоренів, або п'яту частину всіх грошових надходжень (51814 флоренів). Різні крилоси архієпархії давали різну величину столового податку. Збереглися відомості, що за 1743 р. у Віленському та Новгородському крилосах було зібрано 1520 зол. пастирського доходу, за 1744 р. – 1800 зол., а за 1745 р. – 1612 зол.⁶⁹ Натомість, в українських намісництвах архієпархії, згідно з реєстром прибутків коад'ютора київського митрополита Лева (Шептицького), станом на 1768 р. збір катедратика давав додатково 13496 флоренів доходу, що становило близько чверті всіх щорічних надходжень з українських маєтків (39452 флоренів). За даними 1783 р., з брацлавських, київських і поліських намісництв митрополит отримав сукупно 20876 зол. прибутку від столового, проскурного і офіціального податків. Загальна сума катедратика в Київській єпархії станом на 1785 р. складала 1000 скудів (150 тис. польських флоренів), або половину всього річного прибутку митрополита. Регіонально отримуваний митрополичою консисторією пастирський дохід, згідно з реєстром 1789 р., розподілявся так: з 23 намісництв Київського воєводства – 7044 зол., з 23 намісництв Брацлавського воєводства – 11362 зол., з 6 намісництв на Поліссі – 1704 зол.⁷⁰ Для порівняння, земельні посілости київського унійного митрополита на Волині, Поліссі й Придніпров'ї (Барахтинський, Дідівський, Зоринський, Мироцький, Радомишльський та Унинський ключі), де на початку 1770-х рр. знаходилося до 2,6 тис. дворів і 15 тис. підданих і де успішно розвивалися гутний, поташний і рудний промисли, а також бджільництво, гуральництво, ткацтво й розгалужена мережа фільварків приносили близько 60 тис. зол. доходу⁷¹.

Величина катедратика протягом XVIII ст. була різною, тому в січні 1770 р. митрополит Феліціан (Володкович) розпорядився визначити сталу квоту податку від духовенства єпархії. Однак ця проблема перетворилася на одне з джерел напруження між архиєреєм і клиром. Розпорядження Володковича 1773 р. з вимогою до намісників терміново зібрати заборгований катедратик свідчить про поширеність явища в архієпархії⁷². Водночас, відомі випадки, коли митрополит використовував катедратик для потреб унійного клиру. Так було в розпал релігійного протистояння на Правобережній Україні, коли Володкович ухвалив шляхетне рішення про виділення частини катедратика (з розрахунку два флорени на кожного пароха), зібраного в намісництвах

Київського воєводства, для матеріальної підтримки священиків, ув’язнених російськими військами у Бердичеві. Це жест архипастиря духовенство зустріло схвальною заявою єпархіяльного собору в Радомишлі⁷³.

У Київській митрополічій єпархії процедура сплати катедратика в 60–70-х рр. XVIII ст. несподівано зіткнулася зі специфічно регіональною проблемою, що мала суб’єктивне підґрунтя й була закорінена в історично обмежені канонічні прерогативи предстоятеля Унійної Церкви та тогочасну політичну кон’юнктуру. У суперечці зі своїми коад’юторами серед заподіяних йому кривд митрополит називав самовільне збирання ними катедратика. Володкович оскаржив Лева (Шептицького) у привласненні 43805 зол. податку, зібраного ним в українських намісництвах Київської єпархії протягом 1768-1772 рр. Натомість, Шептицький у 1774 р. доносив апостольському нунцієві, що під час апостольської візитації Правобережною Україною холмський владики Максиміліан (Рилло) неправдо збирав у священиків катедратик, який, згідно з угодою, мав належати коад’юторові⁷⁴. Як з’ясувалося, такі фінансові прерогативи Риллові надала ще 1762 р. апостольська нунціатура у Варшаві, дозволивши йому збирати катедратик у новofундованих унійних парафіях Брацлавського та Київського воєводств⁷⁵. У суперечку, що надзвичайно загострилася і в яку були втягнута частина руського єпископату, втрутилася Конгрегація поширення віри. На її засіданні 2 квітня 1770 р. кардинал Сербеллоні повідомив, що сукупно зібраний коад’юторами катедратик майже повністю витрачався на різні приватні й єпархіяльні потреби, й митрополитові залишалася тільки незначна сума⁷⁶. За посередництвом Риму руській єпархії вдалося досягти порозуміння. Укладена угода між Володковичем та Млодовським і Шептицьким у 1772 р. передбачала виділення коад’юторам певної суми «пастирського доходу»⁷⁷. У вересні 1775 р. у Володимирі-Волинському було підписано маніфест про новий розподіл церковних прибутків. Згідно з цим документом, катедратик належав до єпископської юрисдикції, тому його мали б отримувати і коад’ютори. В остаточному підсумкові було вирішено, що Лев (Шептицький) братиме з парафій Брацлавського і Київського воєводств 15 тис. флоренів цього податку, а Антоній (Млодовський) з парафій Володимирської єпархії – 5 тис. флоренів⁷⁸.

Щодо Володимирсько-Берестейської єпархії, перші документально зафіксовані відомості про сплату катедратика маємо з теренів Володимирського крилосу 1726-1727 рр.⁷⁹ Натомість, у Берестейському крилосі в цей час існували проблеми зі сплатою пастирського податку:

Таблиця 4
Величина катедратика у намісництвах
Володимирсько-Берестейської єпархії в 1726-1729 рр.⁸⁰

№ п/п	Назва намісництва	1727 р. (перша рата в талерах)	1729 р. (друга рата в талерах)	№ п/п	Назва намісництва	1726 р. (друга рата в зол.)	1727 р. (перша рата в зол.)	1727 р. (друга рата в зол.)
<i>Берестейський крилос</i> ⁸¹				<i>Володимирський крилос</i> ⁸²				
1	Бельське	26	25	1	Володимирське	36	?	225

2	Берестейське	42	39,7	2	Камінь-Каширське	124,13	235	?
3	Більське	26	?	3	Киселинське	158	151	?
4	Влодавське	17	19	4	Ковельське	?	264	232
5	Дорогичинське	21	?	5	Локацьке	96	?	?
6	Кам'янець-Литовське	27	?	6	Порицьке	?	86	64
7	Кобринське	25	25	7	Сокальське	?	122,22	?
8	Мельницьке	22	?	8	Тартаківське	119,22	?	?
9	Підляське	10	?	9	Торчинське	200	?	?
10	Поліське	16	?	10	Турійське	?	88	80
11	Пружанське	17	17			?	?	601
	Всього	249	260					

Ці статистичні дані засвідчують, що частина священиків не давали ради зі своїми фіскальними зобов'язаннями перед владикою. Наприклад, у Порицькому н-ві не сплатило катедратик на суму 18 зол. три парохі, в Сокальському – два на суму 11 зол.⁸³ Тому в одних випадках заборгованість записували на «ретентах», а в інших єпископські урядники були змушені «прощати» борг священикам. Так, у намісництвах Берестейського крилосу в 1727 р. 8 талерів значилося на «ретентах», а ще 3 талери були «пробачені парохам». У Киселинському намісництві духовенству було списано 17 зол. катедратика⁸⁴.

1775 року в єпархії Антонієм (Млодовським) було проведено фіскальну реформу, згідно з якою зібраний катедратик (близько 5000 зол. щорічно) «на вічні часи» мав надходити не в єпископську скарбницю, а на утримання шести пресвітерів відновленого Володимирського крилосу (3000 зол.) та на підтримку в належному стані катедрального собору у Володимирі-Волинському (2000 зол.). Конгрегація поширення віри, яка 26 січня і 15 червня 1778 р. розглядала справу фундації крилосу у Володимирі, підтвердила рішення єпархії про його «довічне» матеріальне забезпечення за рахунок катедратика⁸⁵.

У Луцько-Острозькій єпархії унійні владики отримували від священиків катедратик на єпархіяльних соборах. На початку 1780-х рр. ця сума становила близько 13-18 тис. польських флоренів, у той час як від столових дібр єпископи отримували щорічно 50-80 тис. флоренів⁸⁶. Що катедратик становив лише одну із незначних статей доходу місцевих єрархів, свідчить статистика дарчих записів і заповітів для Унійної Церкви на Волині впродовж першої половини XVII ст., де за цей час нею було отримано рухомого та нерухомого майна на суму майже 35 тис. зол.⁸⁷ У Луцькому владіцтві, на відміну від інших регіонів Київської митрополії, не практикувалося збирання катедратика під час генеральних візитацій. Принаймні протоколи єпископських ревізій 1730–1760-х рр. не документують цього⁸⁸.

У Перемишльській єпархії за часів руського католицького владики Афанасія (Крупецького, 1610-1652) податок куниче перетворився на один із публічних демонстративних символів, що визначав підлеглість клиру новому єрархові. Вимагаючи беззастережної сплати катедратика, Крупецький тим самим домагався послуху духовенства. Однак, як свідчить одне з рішень Люблінського трибуналу 1614 р., парафіяльні священники відмовлялися виявляти свою лояльність до владики, в т. ч. не віддаючи належний йому катедратик і схиляючи до цього інших душпастирів⁸⁹. За владництва Єроніма (Устрицького, 1715-1746), як свідчили отці василіани, єпархія отримувала пастирського доходу від катедратика на суму 16000 зол., тоді як загальний прибуток становив 26000 зол. Регіональні особливості розподілу катедратика між парохами демонструє

Таблиця 5
Динаміка сплати катедратика
парахами Старосольського н-ва в 1731-1773 рр.⁹⁰

№ п/п	Назва парафії	Роки сплати податку	Сума податку (зол. і флор.)	№ п/п	Назва парафії	Роки сплати податку	Сума податку (зол. і флор.)
1	Береги	1759 1761 1763 1764 1769 1771-1773	13, 15 16 12, 8 14 18 24	14	Лодина	1758 1759 1764 1770-1771 1774	9 10 12, 6 9 12, 27
2	Березів	1759 1762 1763 1764 1768 1769 1770-1771	16 20, 14 24, 6 20 6 13 16	15	Лопуш- ниця	1742 1757 1762 1763-1765 1770 1771	16 20 17, 4 25, 6 23 24, 6
3	Бложев	1759 1761 1762-1765 1770 1771-1772	13, 20 22, 12 25, 6 25, 6 24, 6	16	Ляшки	1757 1759	14 20
4	Букова	1742-1743 1757-1759 1763-1764 1765 1770-1771	20 20 22, 6 25, 6 23, 6	17	Поляна	1763-1765 1770-1771 1772	25, 6 25, 6 24, 6

5	Вільча	1763-1765 1770-1773	25, 6 24, 6	18	Рівня	1758 1761 1763 1764 1765 1770-1771 1772	21 21 25, 6 24, 6 25, 6 25, 6 24, 6
6	Воля Кросенська	1757-1758 1759 1762 1763 1765-1766 1770, 1772, 1774	20 21 23 27, 6 27, 6 26, 6	19	Слохиня	1763-1765, 1770-1772	15, 18 15, 18
7	Гродовиці	1742 1743 1744 1762, 1764	19 8 7, 9 22	20	Старява	1742 1743 1757 1761 1763 1764-1765 1770-1771	20 21 21 21 26 23, 6 26, 6
8	Катина	1757 1758 1763 1764 1765 1771-1772	13 11 13, 6 13, 24 13 6 12 6	21	Стрв'я- зик?	1758 1759 1761 1763 1764-1765 1770-1773	10 12 8 14, 18 13, 18 14
9	Конів Горішній	1743 1757 1758 1763-1765, 1771-1772	9, 8 8 5 9, 24 8, 24	22	Сушиця Горішня	1742 1759 1761 1763 1764 1765-1766 1770-1771 1774	не спла- чено 20 16 24, 8 25, 6 24, 36 14, 12 14, 2
10	Конів Долішній	1757 1758-1759, 1763 1764 1765 1770-1774	20 21 25, 6 26 25, 6 24, 6	23	Сушиця Долішня	1763-1764 1765 1770 1771 1773	24, 6 25, 6 25, 6 19, 2 24, 15

11	Кросенко	—	?	24	Товарна	1742	20
						1759	10
						1761	16
						1763	24, 24
						1764	18
						1765	25, 6
						1770-1774	24, 6
12	Лісковате	1743	16	25	Устрики	1758	21
		1757	19 20			1761	16
		1758-1759	24			1763	24, 6
		1761	16			1764	24, 6
		1763-1765,	27 6			1765	24, 6
		1770-1771				1770	24, 6
		1773	26 1			1772-1773	22, 6
13	Літо- виська	1761	18 15	26	Фуль- штин (Фель- штин)	1757-1758	20
		1762	24			1761	16
		1763-1765	24 6			1763	24 6
		1770-1772	24 6			1764	23
						1765	25 6
						1772-1773	25
				27	Хирів	—	—

Матеріали Старосольського намісництва 1731-1764 рр. засвідчують активне використання інституту деканських візитацій для забезпечення надходження пастирського податку до єпископської скарбниці. Катедрикти під час таких ревізій збирали, зазвичай, у квітні або на початку травня⁹¹. Намісники, отримавши від священників визначену суму, видавали письмові квити, котрі були єдиним легітимним документом, що засвідчував виконання отцем своїх фіскальних обов’язків перед владикою⁹². Підтвердженням цього є випадок з парохом с.Поляна, який не зумів показати візитаторам квити за сплачений катедрикти, тому єпископські комісари не підтвердили у візитаційному протоколі сплату ним пастирського податку за 1733-1736 рр.⁹³

Іншим церковним інститутом Перемишльської єпархії XVIII ст., який використовувався для забезпечення сплати катедрикти, був намісницький соборчик духовенства. Саме відсутністю окремих священників на таких зібраннях клиру єпархіяльні урядники пояснювали несплату цього податку. Так, парохі сс. Березів і Лодина не віддали катедрикти за 1742 р., бо кожен з них «na soborze nie był»⁹⁴.

Візитаційна книга Старосольського н-ва містить рідкісні для Київської митрополії свідчення про фіскальні зобов’язання не тільки парафіяльного клиру, але й церковного причту. Так, у с.Товарна катедрикти віддавав бакалавр у 1764 р. і дидискал у 1773 р. (кожен по 8 флоренів). Натомість, у с. Блжів цей податок у 1761 р., поряд з місцевим священником, сплатив дяк (парох – 14 флоренів, а дяк – 8 зол. 12 грошів)⁹⁵. Священники Старосільщини, як правило, сплачували податок ратами (навіть по три й чотири рази на рік). Якщо в парафії було двоє парохів, то в такому разі квота катедрикти ділилася

на двох, однак не завжди вона була однаковою. Так, у 1758 р. о. Стефан з Волиці Кросенської сплатив 8 зол. столового, а його співслужитель о. Лука – 12 зол. Траплялися випадки, коли парох через неможливість віддати всю суму податку сплачував лише його незначну частку. Наприклад, у с. Гродовиці в 1743 р. замість 18 зол. катедратика візитатори зібрали лише 8 зол. В окремі роки деякі священники взагалі не віддавали катедратик до єпископської скарбниці (парох с. Березів у 1733 р.)⁹⁶.

У другій половині XVIII ст. інститут катедратика в єпархії набув чіткіших форм, і за цією процедурою було встановлено належний контроль церковної адміністрації. Про це свідчать збережені реєстри катедратика Перемишльської єпархії за 1755-1788 рр.⁹⁷ Генеральний собор духовенства 1740 р. законодавчо устійнив засади функціонування пастирського податку. Відповідальними за його збір було визначено офіціалів, які повинні були стежити за тим, аби намісники не зловживали своїми фіскальними повноваженнями й не домагалися податку «понад установлену норму». Собор вимагав від намісників «катедратик в означеному речинці і в цілості по тарифі відбирати і доставляти до скарбу під карою, наложеною Замойським собором, [тобто] платити подвійно, хто в означеному часі не віддав би». Одночасно отці собору наголосили на тому, що від сплати катедратика звільняються перемишльські катедральні церкви, котрі «з давен-давна...» повинні завжди бути готовими належно приймати свого владика на час його побуту в столиці єпархії⁹⁸.

Проблеми зі сплатою парафіяльним духовенством катедратика в Перемишльській єпархії змусили ще раз повернутися до врегулювання цієї проблеми єпархіальний собор у Валяві 1783 р. На соборі єпископ Максиміліан (Рилло) визнав, що «жалувалися деякі Всч. декани, що Всч. парохі відмовлялися без ніякої основи платити катедратик і других заохочували не платити цього податку». Щоб усунути непослух серед клиру, Рило звернувся до авторитету австрійського двору: «Це ясно противиться не тільки давній практиці, але теж і зарядженню Й. Ціс. Величності..., тому Всч. оо. декани завізвуть таких і спонукають до заплати катедратика»⁹⁹.

У Полоцькій архієпархії на початку XVIII ст. катедратик отримували під час генеральних і деканських ревізій. Так, візитаторам унійних церков у 1703 р. було доручено з'ясувати, за які роки й скільки кожен парох віддав «річного доходу» своєму пастиреві та чи мають вони податкові квити. З середини XVIII ст. катедратик не завжди збирався під час генеральних візитацій. Наприклад, під час обстеження храмів 1741 р. єпископські комісари вже не з'ясовували, чи сплатив парох столове своєму архиєпископу¹⁰⁰.

Про фінансовий тягар, який несло духовенство Полоцької архієпархії, можна дізнатися з матеріалів єпископської ревізії 1754 р. Розподіл катедратика між священниками намісництва консисторія намагалася визначати не механічно, а з урахуванням фінансового стану церковного бенефіцію та чисельності парафіян, які частково утримували своїх душпастирів. Так, від парафії с. Битче (4 села з 59 домами) комісари побирали 15 талерів 2 шестаки катедратика, а від парафій сс. Нічиці (4 села з 52 домами), Барань (7 сіл з 69 домами) та Слобода Кіщинська (1 село з 43 домами) – 12-13 талерів. Натомість, з парафій Велятичі, Оздзятичі, Радзичі та Святомиколаївської церкви м. Борисів Борисівської протопопії було отримано однакову кількість податку – по 16 флоренів двома рівними ратами – «березневою» і «жовтневою». Інколи сума катедратика з однієї парафії могла сягати понад 20 талерів, як, наприклад, у с. Рогатка (налічувала 18 поселень з близько 180 домами) та Борисові (Спаська церква) (частина міста та 5 навколишніх сіл, – всього 138 домів). Натомість, в інших парафіях

сума податку становила всього 10 талерів (с. Немониця та чотири інші поселення з 69 господарствами). Інколи (як у Лепельській протопопії) парохі сплачували різні суми катедратика. Якщо в с. Малі Дольці вони віддавали по 2 польські талери 4 шестаки, то в с. Великі Дольці — 6 талерів 4 шестаки¹⁰¹:

Таблиця 6
Розподіл катедратика
між парафіями Борисівської протопопії в 1754 р.¹⁰²

№ п / п	Назва парафії	Число поселень	Кількість домів родин	Величина катедрати- ка (в талерах)
1	Барань (Барани)	7	69	13, 2
2	Битча	4	59	15, 2
3	Борисів (Воскресен-ська парафія)	7	42	16, 2
4	Борисів (Спаська церква)	6	138	20, 2
5	Велятичі	3	51	16
6	Лошниця	11	180	22, 4
7	Неманиця	4	69	10, 4
8	Нізичі	4	52	12, 2
9	Оздзятичі	1	42	16
10	Радзичі	6	45	16
11	Рогачі (Рогатка)	18	174	22
12	Слобода Кіщинська	1	43	12, 2
13	Сморки	2	67	18

Найменше відомостей про церковну фіскальну систему збереглося щодо Турово-Пінської єпархії. Вдалося тільки з’ясувати, що катедратик сплачувався парохами під час генеральних соборів духовенства, як це відбувалося 13 травня 1731 р.¹⁰³ Виглядає на те, що інститут генеральних візитацій тут, на відміну від інших унійних владицтв, не використовувався з фіскальною метою, про що свідчать матеріали єпископських ревізій 1777-1778 та 1789 рр.¹⁰⁴ Загальна сума прибутку пінських владик від катедратика зафіксована в «Щоденникові чинностей» Юрія (Булгака) за 1729-1737 рр. У різний період річний дохід коливався у межах від тисячі до двох тисяч зол.. Так, у 1731 р. єпископська скарбниця отримала 1110 зол. катедратика, наступного року – 1711 зол., у 1733 р. – 1910 зол., у 1734 р. – 2035 зол.¹⁰⁵ Впадають у вічі регіональні особливості розподілу квоти катедратика в окремих намісництвах єпархії.

Таблиця 7
Величина катедратика
у намісництвах Турово-Пінській єпархії в 1731-1732 рр.

№ п/п	Назва намісництва	1731 р. (у зол.)	1732 р. – друга рата(у зол.)
1	Бездзеське	96	64
2	Дорогичинське	54	88
3	Логишинське	149	26
4	Любашівське	168	24
5	Нобельське	92	56
6	Пінське	142	52
7	Погосько-Заріченське	193	64
8	Погосько-Суходольне	73	39
9	Столинське	–	92
10	Турівське	–	–
11	Янівське	108	44
	Всього	1075	473

Як і для інших єпархій Східної Церкви у Речі Посполитій, практично до кінця XVIII ст. катедратик був одним з основних джерел утримання владик Холмсько-Белзької єпархії. Собор духовенства у вересні 1684 р. звернув особливу увагу на практику сплати парафіяльним клиром пастирського податку. На цьому зібранні Яків (Суша) вимагав від протопресвітерів, аби вони регулярно збирали катедратик і до кінця року віддавали його до єпархіяльної скарбниці, і при цьому щоб «dr huxъ њмъ kryvdyly»¹⁰⁶. Соборова постанова, вірогідно, обумовлювалася також тим, що частина священників нехтувала своїм фіскальним обов'язком і виявляла непослух архиєреєві, відмовляючись сплачувати «пастирський дохід».

Що рішення отців собору мало під собою підґрунтя, свідчать декрети єпархіяльних зібрань Холмської єпархії середини XVIII ст. про ігнорування унійним клиром своїх фінансових обов'язків перед владикою та Річчю Посполитою. Зокрема, зібрання духовенства 11 квітня 1760 р. ухвалило декрет, з якого дізнаємося, що в той час намісники скаржилися на підлеглих їм парохів, що ті вчасно не віддають синодаток і поголовне. Собор постановив порушників фінансової дисципліни карати подвійним штрафом. Аби зробити дієвішою процедуру збору пастирського податку, було вирішено в кожному намісництві призначити по двох ексекуторів, які під наглядом намісників повинні були їздити по парафіях і стягувати зі священників заборгований катедратик. Якщо ж під час виконання своїх фіскальних обов'язків вони зіткнулися б з «непошануванням», то в такому разі мали б підлягати «єпархіяльним карам»¹⁰⁷. Що це не були лише письмові застереження, свідчить розгляд справи пароха с.Могильниця на третій сесії того ж собору, якого звинуватили в привласненні протягом багатьох років синодатака, котрий належав правлячому архиєреєві Холмського владичтва¹⁰⁸.

У Мукачівській єпархії, котра не входила до складу Київської митрополії, однак підтримувала з нею тісні культурні й інституційні зв’язки, єдиним джерелом утримання місцевих владик у ранньомодерний період був катедратик, «від найдавніших часів [...] данина від кожної парафії на утримання катедрального храму й єпископа». Величина податку за владики Порфирія (Ардана, 1640-1643) складала 2 флорени від пароха. Відомо, що в часи єпископства Йосифа (Декамеліса) катедратик збирався під час генеральних візитацій. Так, канонічний огляд церков Спішського намісництва 1701 р. передбачав серед іншого і контроль за сплатою духовенством цього податку. Згадана візитація виявила, що не всі священники були свідомі цього обов’язку або ж виявляли неспроможність щороку віддавати своєму владиці належну суму «пастирського доходу». Загалом, дослідники оцінюють зиск мукачівських єпископів від катедратика як «непевні мізерні прибутки»¹⁰⁹. У 1730-х рр. Конгрегація поширення віри звернула увагу на зловживання, пов’язані із незаконним побиранням катедратика в унійній парафіях Мараморощини. У зв’язку з цим, римські кардинали навіть ініціювали канонічний процес між єпископами Мукачева та Фогарашу, які сперечалися між собою за контроль над катедратиком у цьому регіоні. У 1738 р., у зв’язку з хіротонією нового владики Гавриїла (Блажовського, 1738-1742), австрійський імператор Леопольд підтвердив своїм дипломом право мукачівських владик отримувати від підлеглого їм духовенства церковні податки¹¹⁰.

¹ A. K. Cathedratikum // Podręczna encyklopedia kościelna. – Warszawa, 1905. – T. V-VI. – S. 338-339.

² [Goeke J. W.]. Cathedratikum // New Catholic Encyclopedia. – San Francisco–Toronto–London–Sydney, 1967. – P. 250-251; S. J. Katedratyk, cathedratikum, biskupizna // Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami. – Warszawa, 1877. – T. X. – S. 233-234; Wójcik W. Biskup // Encyklopedia katolicka. – Lublin, 1989. – T. II. – Col. 590.

³ A. K. Cathedratikum... – T. V-VI. – S. 339.

⁴ Krętosz J. Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV w. do 1772 roku. – Lublin, 1986. – S. 139; Tymosz S. Synod archidiecezji lwowskiej z 1765 roku. – Lublin, 1998. – S. 144-145.

⁵ Шапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М., 1989. – С. 96-97.

⁶ Голубинский Е. История Русской Церкви. – М., 1997. – Т. 1. – С. 504, 525-529.

⁷ Болховітінів Є. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1994. – С. 226; Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. – М., 1997. – Т. 1. – С. 204, 207; Федорів Ю. Організаційна структура Української Церкви. – Торонто, 1990. – С. 63-64; Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce. – Kraków, 1969. – T. 2: Wieki XVI–XVIII. – S. 804.

⁸ Шапов Я. Н. Государство и церковь...; его же. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – Москва, 1976. В одній з останніх синтез середньовічної історії київського християнства С. Софія Сенік, обговорюючи проблему матеріального забезпечення руського єпископату, хоча й згадує, що «єрархи, так само як у Греції, збирали податки з духовенства та монастирів», однак не конкретизує їх номенклатуру (Senyk S. A History of the Church in Ukraine. – Rome, 1993. – Vol. I: To the End of the Thirteenth Century. – P. 178-181).

⁹ Цит. за: Голубинский Е. История... – М., 1997. – Т. 3. – С. 68-71; М., 1998. – Т. 4. – С. 105.

¹⁰ Определение Владимирского собора, изложенныя в грамоте митрополита Кирила II // Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссиею /

Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 6: Памятники древне-русского канонического права. – Ч. 1: Памятники XI–XV в. – Кол. 83-88.

¹¹. Бенешевич В. Н. Древнеславянская Кормчая XIV титулов без толкований. – София, 1987. – Т. 2. – С. 183.

¹². «Небожчик Макарей, митрополить Кіевскій и всея Руси, ввелъ былъ... многие новины, почаль былъ на нихъ соборные куницы непомерно брати; а за первыхъ дей митрополитовъ, бирали на нихъ соборные куницы, по дванадцати грошей за куницу...» (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссіею (далі – АЗР). – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1 (1340-1506). – С. 174 [док. № 152]).

¹³. АЗР. – Т. 1. – С. 189-190 (док. № 166); Санкт-Петербург, 1848. – Т. 2 (1506-1544). – С. 81-83 (док. № 65); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499-1514). – Vilnius, 1995. – Р. 448 (док. № 610). Див. також: Гудзяк Б. Криза і реформа. Кіївська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000. – С. 60-61.

¹⁴. «А куницы и иньшие вси доходы митрополюи маеть князь Костянтин... розказати зобрати и ховати то в целости до науки нашею... до того часу, поки мы тую митрополію кому отдадимъ» (Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440-1523). – Vilnius, 1997. – Р. 95).

¹⁵. «И о кунычныи тежъ пѣнези, которые приходятъ на вашу милость на тыхъ попѣхъ Подольскихъ, они поинни давати на третій годъ, то есть теперешноѣ прійдучоѣ зимы зъ нихъ выбирать якожъ есми, господарю...» (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссіею (далі – Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 1 (1361-1598). – С. 300 (док. № 238).

¹⁶. Голубинский Е. История... – Т. 4. – С. 98-100, 102, 529.

¹⁷. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссіею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – Киев, 1883. – Ч. I: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси. – Т. VI. – С. 3 (док. № 1); Грамоти XIV ст. / Упор. М. М. Пешак. – Київ, 1974. – С. 22. Зміст Документа-фальсифікату коментує: Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 683-697.

¹⁸. «На то дали его милости тотъ монастырь Пересопницу..., третью часть... зъ даньми грошовыми, и медовыми, и бобровыми, и куничными...» (Архив ЮЗР. – Киев, 1859. – Ч. I. – Т. 1. – С. 5 (док. № 2)).

¹⁹. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – С. 448; Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1883. – Т. VII. – С. 50 (№ 26). Зміст документа також наводять: Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. – Москва, 1845. – С. 7; Добрянский А. История епископов трех соединенных епархий, Перемышльской, Самборской и Саноцкой, от найдавейших времен до 1794 г. – Львов, 1893. – С. 16-18, 20; Historische Skize über die Dotation des ruthenischen Clerus in Galizien. – Wien, 1862. – S. 20; Malinowski M. R. Die Kirchen- und Staats-Satzungen bezüglich des griechisch-katolischen Ritus der Ruthenen in Galizien. – Lemberg, 1861. – S. 444-445. Джерело обговорює: Bendza M. Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne. – Warszawa, 1982. – S. 56.

²⁰. Грамоти XIV ст... – С. 139.

²¹. АЗР. – Т. 2. – С. 404 (док. № 234). Грамоту цитує: Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. – М., 1996. – Кн. 5: Период разделения Русской Церкви на две митрополии. – С. 155.

²². Архив ЮЗР. – Ч. I. – Т. VI. – С. 8 (док. № III).

²³. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 201 (Львівська греко-католицька митрополича консисторія). – Оп. 46. – Спр. 759. – Арк. 1.

²⁴. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт церковно-исторического исследования). – Киев, 1898. – Т. 2. – С. 485.

²⁵. Архив ЮЗР. – Киев, 1871. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 26 (док. № XIII).

²⁶. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила... – Т. 2. – С. 486.

²⁷. Див. про це: Люта Т. Документи про юрисдикційний статус та економічне становище Святософіївської митрополичої катедри і Києво-Печерської архимандрії в перші роки після Берестейської унії // Ковчег. – Львів, 2000. – Ч. 2. – С. 313-328.

²⁸. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991. – С. 29-30.

²⁹. Нацыянальна бібліотека Беларусі, адзел рэдкіх кніг і рукапісаў. – № 091/4307. – Л. 19 адв., 28 адв., 30.

³⁰. ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 227. – Арк. 15-15 зв.

³¹. Голубинский Е. История... – Т. 4. – С. 64; Макарий (Булгаков). История... – М., 1996. – Кн. 4. – Ч. 2. – С. 110-112, 136.

³². Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII в. // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 21. – С. 42-43.

³³. Грамоти XIV ст... – С. 10.

³⁴. Детальний текстологічний аналіз грамоти-фальсифіката нещодавно здійснив: Купчинський О. Акти та документи... – С. 647; див. також: 627-668. Документ, зокрема, опубл. у: Грамоти XIV ст... – С. 14, 16.

³⁵. АЗР. – Т. 2. – С. 168 (док. № 141).

³⁶. «Ex singulis Poponibus in Vladicatu suo constitutis duodecem grossos (per sex florenos in allis transumptis) ratione contributionis Kunyecz dictae prout et allii Vladicae in suis Vladicatus, singulis annis habet, et percipiet, eorum Poponum actiones et negotia in spiritualibus...» (текст грамоти з окремими помилками наведено в: Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae. – Leopoli, 1862. – Р. 96. Український переклад грамоти опубл. у: Великий А.Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану / Вид. 2-е. – Рим-Львів, 1999. – Т. 3: XIV-XV-XVI ст. – С. 185-186 (уступ, де мовиться про податки з духовенства, у т. ч. і катедралик, опущено). Грамоту також згадує: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 478.

³⁷. Кметь В. Документи до біографії першого львівського владики Макарія (Тучапського) в актах Коронної Метрики // Наукові зошити Історичного факультету [Львівського національного університету імені Івана Франка]. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 24; його ж. Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII – середина XVI століття) // Ковчег. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 149.

³⁸. АЗР. – Т. 2. – С. 365 (док. № 201).

³⁹. Національний музей у Львові. Відділ рукописів та стародруків (далі – НМЛ). – Ркк-151. – С. 27.

⁴⁰. Облята документа того ж року внесена до книг львівського гродського суду: ЦДІА України у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Кн. 422. – Арк. 1042 зв.; т. 461. – С. 4421, 709; опубл. у: АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 285. Привілей 1670 р. аналізує: Андрусак М. Львівське, Галицьке й Кам'янець-Подільське православне (в 1539-1700 рр.) та й уніятське (в 1700-1808 рр.) єпископство у Львові // Логос. – Торонто, 1959. – Т. X. – Кн. 3. – С. 205; Andrusiak M. Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski (1667-1708). Zarys biograficzny. – Lwów, 1934. – S. 48.

^{41.} На важливості цього джерела наголошує: Wawrzeniuk P. Confessional Civilising in Ukraine: The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668-1708. – Stockholm, 2005. – P. 48-49, 52.

^{42.} НМЛ. – Ркл-157. – Арк. 3.

^{43.} НМЛ. – Ркл-157. – Арк. 12 зв.-14.

^{44.} НМЛ. – Ркл-157. – Арк. 10 зв.-12, 14-17 зв., 31-32 зв., 37 зв.-38, 42 зв.-43.

^{45.} НМЛ. – Ркл-157. – Арк. 35-37.

^{46.} НМЛ. – Ркл-157. – Арк. 21 зв.-22 зв.

^{47.} НМЛ. – Ркл-157. – Арк. 18-18 зв., 23, 33-33 зв.

^{48.} НМЛ. – Ркл-157. – Арк. 5-5 зв.

^{49.} НМЛ. – Ркл-157. – Арк. 21 зв.

^{50.} Andrusiak M. Józef Szumlański... – S. 176, 181-184.

^{51.} Крыловский А. Львовское Ставропигиальное братство. (Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія). – Киевъ 1904. – С. 73-74, 89, 131, 215-216, 277.

^{52.} Кметь В. Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII – середина XVI століття) // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 147-148; Крыловский А. Львовское Ставропигиальное братство... – С. 120, 129-130 (Приложение; док. № LIX, LXIV).

^{53.} «Katedratik ma iść wpuł» (Akt Regestru Archivi Metropolitani. 1768 // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Менску (далі – НГАБ Менск). – Ф. 1774 (Навагрудскі зямскоў суд). – Воп. 1. – Д. 3. – Л. 885 адв.).

^{54.} «Karta różnych protopopow u kapłanow metropolitańskiey dyecezyi i obliguiących się dać po kopie» (НГАБ Менск. – Ф. 1774. – Воп. 1. – Д. 3. – Л. 974).

^{55.} Малишевский Н. О ревизиях приходских униатских церквей // Литовские Епархиальные Ведомости. – Вильно, 1874. – № 35. – С. 279-280.

^{56.} «Od tego czasu postanawia się to, aby na pasterza nie dawano więcej na cathedraticus nad z[otych] szesc» (НМЛ. – Ркл-113. – Арк. 18 зв.).

^{57.} Nabywaniec S. Unicka archidiecezja kijowska... – S. 374.

^{58.} «Neque Cathedratici exactione molestus debeam recenseri, cum solum in istis locis, ubi adhuc per Dei gratiam nullam afflictionem beneficiati patiuntur, ab ipsis quaerebatur; sed et hoc expenditur in praesentem necessitatem diaecesis» (Epistolae Feliciani Philippi Wolodkovycz... – Pars 2. – P. 334 [док. № 208]).

^{59.} Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV-XIX стст. у фондзе «Канцылярыя мітрапаліта грэка-уніяцкіх царкваў у Расіі». Даведнік. – Мінск-Полацк, 1999. – С. 86-89, 91, 95.

^{60.} Табліца укладена за: Рункевич С. Г. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. 1701-1839. – Санкт-Петербург, 1907. – Т. 2. – С. 84-85 (док. № 1374), 97 (док. № 1401), 103 (док. № 1422), 105 (док. № 1433), 113 (док. № 1461), 118 (док. № 1473).

^{61.} Табліца укладена за: Рункевич С. Г. Описание документов... – Т. 2. – С. 134 (док. № 1541).

^{62.} Табліца укладена за: Рункевич С. Г. Описание документов... – Т. 2. – С. 148-149 (док. № 1583).

^{63.} Наприклад, у протоколі візитації Крайській парафії Логойського н-ва візитатор занотував: «Cathedraticum za wszystkie lata [in plano] oddawał według remonstracyi kwitow» (ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 595. – Арк. 2).

^{64.} НГАБ Менск. – Ф. 1502. – Воп. 1. – Спр. 1. – Л. 2 адв., 3 адв., 4 адв., 6 адв., 8, 9 адв., 11 адв., 13 адв., 16 адв., 18 адв., 20, 22, 25, 31, 32, 35, 36 адв., 38, 39 зв., 42 адв., 44, 45 адв., 47, 48 адв., 50,

51 адв., 53 адв., 55, 57, 59, 60 адв.; ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 127. – Арк. 9-9 зв.; спр. 128. – Арк. 15; спр. 133. – Арк. 3 зв.; спр. 136. – Арк. 2-2 зв.; спр. 149. – Арк. 3, 6; спр. 192. – Арк. 3-3 зв.; спр. 548. – Арк. 10-11 зв.; спр. 550. – Арк. 4, 6; спр. 577. – Арк. 3; спр. 579. – Арк. 1-2; спр. 595. – Арк. 4-4 зв.

^{65.} Konstytucje Diecezjalne (ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 3044. – Арк. 7); Рункевич С. Г. Описание документов.... – Т. 2. – С. 86 (док. № 1379).

^{66.} Характерний запис у візитаційному описі церкви м-ка Нигневичі: «Cathedraticum z tego beneficium do skarbu nie dochodzi, poniewaz Jm x. paroch terazniejszy iest dziekanem nowogrodzkim...» (НГАБ Менск. – Ф. 1502. – Воп. 1. – Спр. 1. – Л. 23 адв.).

^{67.} ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 3055. – Арк. 52.

^{68.} Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – № 3124. – S. 321 (диспартимент Краснянського н-ва 1782 р.).

^{69.} Таблиця укладена за: Рункевич С. Г. Описание документов... – Т. 2. – С. 84-85 (док. № 1374), 97 (док. № 1401), 103 (док. № 1422), 105 (док. № 1433), 113 (док. № 1461), 118 (док. № 1473).

^{70.} Архив Санкт-Петербургского института истории (далі – Архив СПбИИ). – Кол. 52 (Павел Доброхотов). – Оп. 2. – Картон 9. – № 1. – Л. 35 об.-36 об.; Рункевич С. Г. Описание документов... – Т. 2. – С. 469-471 (док. № 2605); Epistolae Leonis Ludovici Szeptyckij, metropolitae kioviensis catholici (1778-1779) / Edit. A. G. Welykyj. – Romae, 1970. – P. 57-58 [док. № 25]); Nabywaniec S. Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762-1778. – Rzeszów, 1998. – S.44-45.

^{71.} Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991. – С. 30-33, 43, 52-54, 56, 59, 62-63.

^{72.} Nabywaniec S. Unicka archidiecezja kijowska... – S.373-374.

^{73.} Epistolae Leonis Ludovici Szeptyckij... – P. 203-204.

^{74.} «Per quanto V. Eccellenza Rev.ma mi esorta di sollevare il detto Prelato [Ryllo. – Авт.] col sussidio, senza vantarmi di quello già gli somministrai, scrivo che di quello del Cattedratico di questo anno, a tenore della Concordia a me dovuta, una parte sia a lui contata, pronto di somministrargli maggior somma, quando egli si porti a fare gl'inventari dei Beni Metropolitani, come da Vostra Eccellenza gli stato raccomandato» (Epistolae Leonis Ludovici Szeptyckij... – P. 265 [док. № 100]).

^{75.} «Щоденник» Максиміліана (Рила) // НМЛ. – Ркл-115. – Арк. 137.

^{76.} Acta S. Congregationum de Propaganda Fide ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantia / Edit. A. G. Welykyj (далі – Acta SCPF). – Romae, 1955. – Vol. V: 1769-1862. – P. 16-17 [док. № 1319]).

^{77.} Epistolae Feliciani Philippi Wołodkovycz, metropolitae kioviensis catholici (1762-1778) / Edit. A. G. Welykyj. – Romae, 1967. – Pars 1. – P. 162, 233, 239-240 [док. № 93, 145]); Obiasnienie seu Status Caussae Interessu J. W. Imci Xiędza Feliciani Filippa Wołodkowicza Arcy-Biskupa Kijowskiego Metropolity całej Rusi, Biskupa Włodzimierskiego y Brzeskiego, z J. W. Jmcią Xiędzem Leonem Szeptyckim, Biskupiem Lwowskim, Koadjutorem Metropolii. [1773] (НМЛ. – Ркл-1216. – Арк. 3 зв., 6).

^{78.} «Cathedraticum, proventus contentiosi et gratiosi, jurisdictio Episcopalis ad Illustrissimos Coadjutores spectet. [...]. Quod Bona Metropoliae, excepto Cathedratico, contentiosis et gratiosis proventibus, important annui proventus m. 150 Florenorum Polonicalium, iam vero Bona Mensae Episcopalis Vladimiriensis et Brestensis, demptis Cathedratico, contentiosis et gratiosis proventibus important quotannis m. 100 Florenorum Polonicalium» (Epistolae Feliciani Philippi Wołodkovycz... – Pars 2. – P. 464-465 [док. № 287]); див. також: P. 497 (док. № 300).

^{79.} Biblioteka Narodowa w Warszawie (далі – BNW). – Biblioteka Ordynacji Zamojskich (далі – BOZ). – Sygn. 930. – S. 66.

- ⁸⁰. НМЛ. – Ркл-113. – Арк. 24-24 зв., 27 зв.-28.
- ⁸¹. НМЛ. – Ркл-113. – Арк. 24-24 зв.; BNW. – BOZ. – Sygn. 930. – S. 67-67 v.
- ⁸². BNW. – BOZ. – Sygn. 930. – S. 66.
- ⁸³. НМЛ. – Ркл-113. – Арк. 24-24 зв., 27 зв.-28.
- ⁸⁴. НМЛ. – Ркл-113. – Арк. 24-24 зв., 27 зв.-28.
- ⁸⁵. Acta SCPE. – Vol. V. – P. 97, 105 (док. № 1349, 1351); Рункевич С. Г. Описание документов... – Т. 2. – С. 320 (док. № 2155).
- ⁸⁶. «De Cathedratico autem saepe Synodo Dioecessanae praesens audivi ab ipsismet Decanis et aliis Presbyteris praefatam 18000 Summam annuatim comportare solitis» (Processus canonicus de persona Michaelis Matthaei Stadnicki, nominati in Coadiutorem Eparchiae Luceoriensis. 3.IX.1783 // Epistolae Jasonis Junosza Smogorzewskij, metropolitae kioviensis catholici (1780-1788) / Edit. A. G. Welykyj. – Romae, 1965. – P. 325-326 (док. № 185); див. також р. 329, 331.
- ⁸⁷. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М. В. Довбищенко. – Київ, 2001. – С. 90.
- ⁸⁸. ЦДІА України у Львові. – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 3-8, 11-12 зв.; ф. 201. – Оп. 1а. – Спр. 3. – Арк. 9-9 зв.; оп. 46. – Спр. 162. – Арк. 1-2 зв.; спр. 1159. – Арк. 1- зв.; спр. 1168. – Арк. 1-2 зв., 5-6 зв.; спр. 1430. – Арк. 1-2 зв., 4-5 зв.
- ⁸⁹. Трибунал змушений був зобов'язати єпархіяльний клир визнати юрисдикцію Крупецького: «Posłuszeństwa zwykłego onemu (тобто Атанасію Крупецькому. – І. С.) jako swemu własnemu pasterzowi oddawać ktemu y prowentów albo kun futrzanych według starych przywilegiów na dzień Narodzenia Świętego Jana Krsciciela na każdy rok dawać y na sobory duchowne na tenże dzień... do cerkwi katedralney Przemyskiej chodźć... Posłuszeństwo actorowi i kuny oddawali, albo za nich po dwa złotych polskich na dzień Świętego Jana Krsciciela actori płacili i na sobory duchowne na tenże praznik Świętego Jana sami osobami swemi do Przemyśla na każdy rok abyście chodzili...» (Добрянский А. История епископов... – С. 29-30). Див. також: Nabywaniec S. Diecezja przemyska grekokatolicka w latach 1772-1795 // Premisia Christiana. – Przemyśl, 1992-1993. – Т. 5. – S. 194.
- ⁹⁰. Таблиця укладена за матеріалами деканських візитацій Старосольського н-ва: ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1205. – Арк. 2, 4, 6, 8, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 50, 52.
- ⁹¹. ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1205. – Арк. 18, 28.
- ⁹². Див. звичний запис візитатора: «Katedratyk płaci, kwity ma» (ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1205. – Арк. 12, 26).
- ⁹³. ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1205. – Арк. 32.
- ⁹⁴. ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1205. – Арк. 4, 28.
- ⁹⁵. ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1205. – Арк. 6, 46.
- ⁹⁶. ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1205. – Арк. 4, 14.
- ⁹⁷. Добрянский А. История епископов... – С. 13, 19; Krochmal A. Akta wyznaniowe w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu. – Przemyśl, 1993. – S. 85.
- ⁹⁸. Лакота Г. Три синоди перемиські і постанови валявські. – Перемишль, 1939. – С. 39, 43 (укр. текст), 129-130, 133 (польський текст).
- ⁹⁹. Лакота Г. Три синоди перемиські... – С. 78.
- ¹⁰⁰. НГАБ Минск. – Ф. 3245. – Воп. 8. – Спр. 1. – Л. 1-2; Малишевский Н. О ревизиях приходских... – № 36. – С. 283.
- ¹⁰¹. НГАБ Минск. – Ф. 3245. – Воп. 8. – Спр. 1. – Л. 11, 13, 15 адв., 17, 18а, 20 пдв., 22-22 адв., 24, 27 адв., 29 адв., 31 адв., 33, 34 адв., 37, 39.

^{102.} Таблицю укладено за матеріалами генеральної візитації Полоцької архієпархії 1754 р.: НГАБ Менск. – Ф. 3245. – Воп. 8. – Спр. 1, л. 11, 13, 15-15 адв., 20-20 адв., 22-22 адв., 24, 27 адв., 29-29 адв., 31-31 адв., 33, 34 адв.-35, 37, 39.

^{103.} Dziennik czynności Jerzego Bułhaka, piskupa pińskiego 1729-1737 (BNW. – BOZ. – Sygn. 930. – S. 94, 101).

^{104.} НГАБ Менск. – Ф. 136. – Воп. 1. – Спр. 41240. – Л. 1-131; ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 671. – Арк. 1-2.

^{105.} BNW. – BOZ. – Sygn. 930 (перші аркуші не нумеровані). – S. 144, 146.

^{106.} Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Oddział rękopisów. – Akc. 2890. – S. 9.

^{107.} «Ustawiczne skargi Przew[ielebnych] xx. dziekanow na ww. parochow nas dochodzą, ze pogłownego Rzeczyp[ospo][i]tey y synodatyku, to iest katedratyku punktualnie nie oddaią. Więc my temu nieporządkowi zapobiegaiąc, azeby odtąd był płacony Rzeczyp[ospo][i]tey, to iest pogłowne wczesnie pod winą płacenia in duplo, zeby zas wszelka commoditas była Przew[ielebnym] dziekanom odbierania onych podatkow w kazdym dekanacie po dwóch exaktorow naznaczamy, zostawuiąc Przew[ielebnym] dziekanom władzę odbierania onych, gdy zas tychze ww. exaktorow Przew[ielebnych] dziekanow poszle na exekucyą do odebrania retentow całą sustentacyą kosztem W[ielebnych] parochow miec powinni exekutorowie, y nagrodę onym za drogę płacic będą powinni, a zas za doniesieniem officio zroszcze kary onych zpadkaią, ieżeliby zas iakowe nieuszadowanie spodkac miało ktorego z przew. xx. dziekanow, ostrzegamy, iz oprócz opisaney w kanonach kary przydane będą kary dyceezalne» (Archiwum Państwowe w Lublinie. – Chełmski Konsystorz Grekokatolicki (далі – APL. – ChKGK). – Sygn. 110. – S. 227-228).

^{108.} APL. – ChKGK. – Sygn. 110. – S. 224.

^{109.} Дулишкович И. Исторические черты угро-русских. – Унгвар, 1875. – Тетрадь II. – С. 91; Унгвар, 1877. – Т. III. – С. 22-24; Лучкай М. Історія карпатських русинів // Науковий збірник Музею Української культури у Свиднику. – Пряшів, 1990. – Т. XVI. – С. 100; Pekar A. Tribune to Bishop J. J. de Camellis, OSBM // Записки Чину Святого Василя Великого. – Рим, 1985. – Т. XII. – С. 402-405.

^{110.} Iterum de controversia Maramorosiensi inter Episcopum Fogarasiensem et Munkaciensem. 1732; De nova provisione Ecclesiae Munkaciensis in persona Gabrielis Blazovskyj eadem, difficultates, idemque debet observari modus. 1738 (Acta SCPE. – Romae, 1954. – Vol. III: 1710-1740. – P. 255, 257, 293 [док. № 1084, 1123]).

Закінчення статті у наступному випуску

Ігор Скочиляс.

**«Дар любові», фіскальний обов'язок та ієрархічна підлеглість:
катедрилик у системі фінансово-корпоративних відносин духовенства
Київської митрополії XIII–XVIII ст.**

Стаття є першою спробою наукового дослідження пастирського податку з духовенства – катедрилика, – який практикувався в Київській митрополії. У першій частині статті, що друкується в цьому випуску, простежується генеза податку, який мав форму «руського куничого», а також розкривається практика збору «столового» податку у Львівській єпархії у XVI – XVIII ст. Значна увага приділена катедрилику в єпархіях унійної церкви (XVII – XVIII ст.). Акцентуються механізми формування еклезіальних ментальних цінностей, які домінували в ієрархічно-корпоративній системі митрополії.

Ihor Skochylias.

«Gift of love », a fiscal duty and a hierarchical subordination: the “cathedratic” in the system of financial-corporate relations of the clergy of Kyiv metropolitan region of the 13th – 18th cc.

The article seems the first attempt of scientific research of the ministerial tax from the clergy – the “cathedratic”, – which was practised in Kyïv metropolitan region. In the first part of this article, which is published in this release, there is traced the origin of the tax, which had the form of the «Rus’ kunychyi», and also the practice of gathering of the “stolovyi” tax in L’viv diocese in the 16th – 18th cc. A significant attention is paid to the “cathedratic” in the Unia church dioceses (of the 17th – 18th cc.). The mechanisms of formation of mental ecclesiastical values⁶ which predominated in the hierarchical-corporate system of a metropolitan area are accented.

УНІКАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛЬНЕ СВІДЧЕННЯ 1683 РОКУ ПРО ПЕРЕБУДОВУ ДРОГОБИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ СВ. ПАРАСКЕВИ П'ЯТНИЦІ

Упродовж останніх десятиліть опубліковано чимало важливих матеріалів до мистецької історії Дрогобича XV–XVIII століть, які, розвиваючи напрацювання давніших авторів, забезпечують містові та його мистецькій спадщині помітне місце в мистецькій культурі західноукраїнських земель. Проте можливості вивчення відповідного аспекту минулого Дрогобича далеко не вичерпані й подальше опрацювання збереженого фонду пам'яток та документальних матеріалів¹, безперечно, здатне дати нові істотні відомості до одного з важливих аспектів минулого міста та його історії загалом.

Серед найважливіших історичних пам'яток Дрогобича своєрідне місце посідають загальновідомі дерев'яні церкви Воздвиження Чесного Хреста та Святого Юрія. Вони віддавна увійшли до класики українського дерев'яного церковного будівництва поміж найвизначніших і найхарактерніших його зразків. Однак спадщина церковного будівництва давнього Дрогобича не обмежується обома віціленими храмами. Крім них, існували також інші, уже давно втрачені². Певне уявлення про них дають церковні візитації XVIII ст.³ та поодинокі збережені їхні пам'ятки. Скромний досі перелік писемних матеріалів до історії неіснуючих дрогобицьких дерев'яних церков істотно поповнює нововіднайдене документальне свідчення 1683 р. щодо П'ятницької церкви, яка існувала вже 1498 р.⁴ Ним є матеріали судового процесу перед Перемишльським духовним судом між братством дрогобицької церкви Святої Великомучениці Параскеви на Лішнянському передмісті та теслю Хомою Семенковим, умовленим “*aby im odemknął troche daley od cerkwi dzwonnicę y na kruchcie cerkiewnej małą cerkiewkę albo dzwonnicę wystawił*”, який відбувся у Лішнянському монастирі на передмісті Дрогобича (тепер у межах міста) 6 жовтня 1683 р.⁵ На документ звернув увагу Ярослав Ісаєвич, подавши короткий виклад декількох його фрагментів⁶. За його публікацією, під іменем “Сеньковий(sic!) Хома” майстер відзначений у новішому словнику будівничих⁷. Проте значення матеріалів судового процесу теслі з П'ятницьким братством є набагато ширшим, ніж те, що досі запропонували як перша принагідна за характером згадка про них, так і наступне побіжне відкликання до неї. Судовий протокол зберіг винятково цікаві, унікальні не лише для західноукраїнського регіону, але й України загалом подробиці, хоч, правда, не так конкретно про саме будівництво, як насамперед його організацію, окремі сторони тодішніх звичаєвих норм, стосунків у середовищі П'ятницького братства. Тому як рідкісне свідчення епохи судовий протокол заслуговує на повну публікацію із належним науковим коментарем.

Публікований запис виник і зберігся завдяки тому, що між замовниками та виконавцем дійшло до конфлікту, внаслідок якого роботу перервано. Судовий розгляд на виїзному засіданні Перемишльського єпископського суду – йому, як видно зі свідчення Хоми Семенкового, передували дві скарги теслі на братство в дрогобицькому

міському уряді⁸ – відбувався у Лішнянському монастирі поблизу Дрогобича (тепер у межах міста)⁹. Із викладу скарги позивача випливає, що обумовлена робота мала полягати у “відділенні” від церкви дзвіниці й спорудженні над входом каплиці. Стилїзація відповідного фрагмента тексту не зовсім виразна, оскільки, з одного боку, мова йде про “віддалення” дзвіниці, раніше, безперечно, об’єднаної з храмом, яка тепер, за задумом братчиків, мала бути поставлена окремо, з іншого ж – спорудження каплиці разом із дзвіницею над бабинцем. Буквальне сприйняття вимови збереженого тексту мало б означати, що, задумавши відділити дзвіницю від храму, братчики водночас замовили тому ж теслі, який мав це зробити, звести іншу над бабинцем, у чому не можна не вловити очевидної логічної суперечності. Тому слід прийняти, що застосоване окреслення “малої церкви”, що її майстер мав збудувати над входом, як дзвіниці є механічною помилкою писаря й насправді мова повинна йти про відділення дзвіниці від церкви й спорудження каплиці над бабинцем, який, безперечно, теж слід було поставити заново на місці перенесеного разом із влаштованою над ним дзвіницею. У правоті такої інтерпретації зазначеного фрагмента тексту переконує зіставлення описаної у ньому ситуації з реаліями збережених унікальних автентичних дрогобицьких храмів XVII ст. Дзвіниці Юрїївської та Хрестовоздвиженської церков стоять окремо, а над входом в обох влаштовано каплиці (у Хрестовоздвиженській церкві згодом розібрана¹⁰). За аналогією з ними слід прийняти, що П’ятницьке братство, маючи споруду давнішого, у порівнянні з обома новопосталими міськими храмами, зразка, вирішило перебудувати її за їхнім взірцем й саме для цього запросило теслю. Правдоподібно, йдеться про один із конкретних прикладів важливого етапу розвитку українського дерев’яного церковного будівництва, визначеного запровадженням, як можна здогадуватися, саме в той час каплиць на емпорі. Сама відзначена тут практика взорування на конкретному зразку, безперечно, була загальноприйнятою – на неї, зокрема, вказує знаний договір із Опанасом Шолудьком на спорудження Вознесенської церкви в Березному на Чернігівщині, де, за умовою, майстер мав звести будівлю за взірцем березненської Благовіщенської церкви, додавши на фасаді вежі, запозичені з місцевої Покровської¹¹. Зрештою, тут виступив звичний тоді метод роботи за конкретним зразком як одна з визначальних складових традиції, притаманний, зрозуміло, не лише тогочасному будівництву.

Причиною конфлікту між братством та теслею, внаслідок якого останній навіть, як зазначалося, призупинив свою працю, стала оплата виконаної роботи, хоч спірними, за його свідченням, виявилися лише вісім злотих¹². Правда, майстер додавав до них кошти процесу перед міським урядом та видатки на харчування челяді, яка, за його словами, декілька тижнів дармувала, оскільки господарі, всупереч умові, не доставили належних матеріалів для роботи.

Розпочавши розгляд справи, суд насамперед наказав сторонам звірити взаємні розрахунки й при цій okazji виявилися цікаві подробиці стосовно ведення робіт та їх організації. Від братства за ними наглядало троє представників¹³ і, як з’ясувалося, кожен із них вів власні розрахунки з теслею, а іноді навіть окремими його помічниками. Крім того, з рахунків стало очевидним, що уповноважені мали у своєму розпорядженні більше братських коштів, ніж належалося сплатити теслі, тому старійшини братства принагідно домагалися, аби вони розрахувалися з цих сум із майстром, а решту віддали до церковної скриньки. Оскільки серед закидів від теслі було дармування челяді без роботи через невчасне доставлення матеріалу, братство перекладало вину на уповноважених, а суд наказав порохувати збитки за харчування непрацюючої челяді

й домагатися відшкодування окремо. Що ж до незакінченої будови, то тесля повинен був завершити її, або ж за визнанням фахівців йому мали вирахувати частину суми за невиконану роботу.

На окрему увагу заслуговують також реєстри видатків, що фігурували в процесі, які фіксують рідкісні документально засвідчені особливості організації будови та нагляду за нею. Їхню вартість як унікального джерела не зменшує навіть те, що до нас не дійшли оригінальні списки, а тільки досить обширні виклади витрат зі свідченнями про окремі особливості самих переліків. Як виявлося, кожен із трьох братських уповноважених не лише на власний розсуд розраховувався за роботу з майстром, але й вів свої окремі реєстри видатків. Крім того, як показали зізнання Федора Грисікового, його первісний україномовний перелік дяк переписав польською мовою із пропусками, що, цілком природно, черговий раз ставить непросту проблему автентичності та повноти джерел, яка закономірно виходить далеко поза рамки матеріалів цього процесу. Зрештою, з'ясувалося, що братський уповноважений укладав реєстр без теслі, до того ж, не подаючи при цьому дат поодиноких виплат, внаслідок чого неминуче поставало питання вірогідності самого переліку. Цей виклад показує, наскільки непростими ставали нерідко навіть, здавалося б, доволі буденні суперечності. Зрештою, немає підстав сумніватися, що матеріали дрогобицького судового процесу зберегли звичну, рядову для свого часу ситуацію, яка лише завдяки, скоріше, випадковому конфліктові сторін та доведенню його до судового розгляду дійшла до нашого часу. Це рідкісна сторінка історії дерев'яного церковного будівництва другої половини XVII ст. переконливою мовою автентичного документа наголошує на складній історії церковних будівель, що її тепер уже, як правило, здебільшого доводиться встановлювати лише на підставі самих конструктивних особливостей та форм збережених споруд, оскільки джерельні свідчення на зразок публікованого дрогобицького належать до рідкісних¹⁴, а з так раннього часу – навіть виняткових. Можна також припускати, що перебудова храму стала одним із виявів ширшої активності церковного братства в зазначений період. Оскільки, за свідченням візитації 1764 р., через два роки церква отримала привілей короля Яна III Собеського¹⁵, будівельні роботи, правдоподібно, відображають якийсь не зафіксований у розшуканих досі писемних джерелах важливіший епізод історії дрогобицької П'ятницької парафії.

Додаток

1683, жовтня 6. Лішнянський монастир. – Протокол засідання духовного суду Перемишльської православної єпархії, присвяченого розгляду судового позову теслі Хоми Семенкового проти дрогобицького П'ятницького братства.

Działo się w monasteru Liszniańskim a[nn]o 1683 8-bris d[ie] 6.

Uskarzył pracowity Choma Semenków, cieśla, poddany j[ego] m[oś]c[i] p[ana]a Mikołaja Ustrzyckie[g]o, podstole[g]o żydaczowskie[g]o, na bractwo cerkiewne Świętopiatnickie drohobyckie oto. Że go ściągawszy na robotę aby im odemknął troche daley od cerkwi dzwonnice y na kruchcie cerkiewnej małą cerkiewkę albo dzwonnice wystawił y postanowiwszy z nim na tę robotę mieli mu dać z[łoty]ch 110 gotowym groszem, a różną leguminą pszenicy, gorzałkie na z[łoty]ch 44 y gr[oszy] 20 iako sobie obie stronie rachuiąc się przy sądzie przyznawali, teraz mu tak gotowym groszu iako y leguminie dosyć czynić niechcą. Na których sobie cieśla pretęduie na z[łoty]ch 8 niedodanego krom te[g]o wydatku, któryłożył na dwokrotnią v urzędzie miejskie[g]o drohobyckie[g]o manifestacją y strawowanie czeladzi dawno vakuiącey przez niedziel kilka v niedostarczeniu materiału od bractwa.

Pozwane bractwo tak się sprawowało. Że iako się do postanowienia z cieślą tę, którą on powiadał quotę w gotowym groszu y leguminie mu dodawać ostatku grosza y leguminy nie powinni te[g]o się składali, że im z roboty poszedł, a zatym cerkiew niedokończona gniie. A choćby y dokończył roboty, że po staremu by tak wiele na nich nie przychodziło powiadali. Bo iako im szafarze cerkiewne Fed Hrysików, Steć Luczczyn y Bundzyk (C. 585) relacją czynili, mało w nich cieśla nie dobrał. Sąd nakazał szafarzom pomienionym oczywiście przed sobą z cieślą iak wiele który z nich onemu wydał rachować się. Produkował wtedy naprzód Steć Luczczyn registr wydatku swego, w którym położył na różne cieśline y czeladzi je[g]o potrzeby z[łotych] 60 y gr[oszy] 25. Cieśla mu nie przyznał tylko z[łotych] 57 y gr[oszy] 28, a na mniejszy wydatek ścieśle z nim rachuiąc się, produkowali drugi rejestr Fed Hrysików y co mu położył wydatku na cieśle z[łotych] 8. Cieśla także o najmniejszy z nich wydatek vmowiwszy się z okoliczności czasu y mieysca wspomniane[g]o nie przyznał więcej nad z[łotych] 92 y gr[oszy] 16. Produkowało samo bractwo trzeci rejestr, w którym wydatku na cieśle przez Bundzykowe ręce na z[łotych] 8. Te cieśla przyznał y przyjął. Potym gdy leguminę częścią odebraną, częścią gotowym groszem płaconą rachowało się, przyznał cieśla z oczywiste[g]o rachunku, że wybrał v nich w leguminie na z[łotych] 23 y gr[oszy] 18, a zostaie ieszcze przy nich leguminy mu winney na z[łotych] 21 y gr[oszy] 2. Computatis wtedy amputandis tak gotowizny przez ręce szafarzów cerkiewnych pomienionych, iako y z leguminy cieśli daney czyni z[łotych] 102 y gr[oszy] 2. A zostaie ieszcze na bractwie z[łotych] 92 y gr[oszy] 18. Wnosiło zatym bractwo przed sądem to, że one do rękę szafarzów swoich cerkiewnych pomienionych więcej dało, niżby się cieśli za robotę czym nagrodzić mogło. Bo u Stecia Luczczyn[e]g]o legacyi na cerkiew od rodzica ie[g]o uczynioney zostało z[łotych] 12. U Hrysikowe[g]o zaś na z[łotych] 290 z różnych legacyi w rękę było, czego mu rejestrami dowodzili. Zaczyn też vpraszało, aby Luczczyn y Hrysików y cieśli co by przychodziło dopłacili z tychże legacyi y ostatek po vczynionym słusznym rachunku do skrzynki cerkiewney oddali. Wniosło zatym y to, że im cieśla roboty cerkiewney, na którą się z nimi zmowił, wcale nie wystawił, a przetoż aby albo dorobił, albo z summy tak wiele wtracił iakoby wiele nad dorobienie zożyć potrzeba było. Co też czeladź vakowała w niedostatku materiei y to cieśla na manifestacye łożył, aby szafarze cerkiewni, a nie bractwo w tym obwinione było upraszali, ponieważ maiąc w rękę swych pomienione legacye, z onych na potrzeby cerkiewne za requizitą cieśliną nie łożyli, a zatym do szkod y nakładów onemu przyczyną byli. Wnosił zatym Fed Hrysików proźbę, aby mu pozwolono z stare[g]o rejestru pisane[g]o po rusku przez diaka piatnickie[g]o zachować się, powiadaiąc, że ten diak przepisuiąc po polsku rejestr, pomylił się y nie wszystko w nim pokładał, co się cieśli dawało. Ale że cieśla wszelako przy tym obstawał, że więcej nad to, co już przyznał, u Hrysikowe[g]o nie brał, y na tym się do przysięgi zabierał. Z drugiej zaś strony, że Hrysików zawsze bez cieśliney przy(C. 587)tomności w registr wpisywał iako sam to przyznał, y miesiaców ani dni, ani roku nigdy nie dawał, nie specyfikował. Z tych miar rejestrom obudwom tak polskiemu, iako y ruskiemu viara nie we wszystkim już dać się może. Przeto sąd duchowny stosuiąc się do samey słuszności y prawa bluźszego, cieślę do przysięgi być vznał na tym, iako więcej v pomienionych szafarzów cerkiewnych nie brał nad to, co im przyznawa, y tey wykonania przysięgi termin za tydzień od ferovania te[g]o dekretu odkłada ikoby tym czasem obie stronie, przysięgaiąca y przysięgi słuchająca recolligować się dobrze mogły vważyć wzywania imienia Pańskiego w takowych okazyach niebezpieczność, a zatym bez przysięgi pomiarkowali się. Co się zaś tkwie niedorobienia cerkwi przez cieślę, nakazał sąd, aby albo dorobił, albo z summy tak wiele wytracił, iako cieślovie inszi od obudvu stron na uwagę zaciągnieni vznaią. Co się też tkwie vakowania czeladzi cieśliney za niedodawaniem

materiey od szafarzów cerkiewnych tudzież łożenia na dwokrotną v wrzędu mieyskie[g]o drohobyckie[g]o manifestacyą, nakazał sąd, aby położył cieśla na regestrze wydatek na strawę wakuiącyey czeladzi y na manidestatią łożenia quote. Co oboie bractwo cieśli za śrzedkuiącą ie[g]o przysięgą nagrodzić powinno (C. 588). Onym razie iako gospodarzom prawne[g]o, wolne[g]o czynienia salua zostanie. A że ten y to Hrysików wnosił, iż Ilkowi Pańkowemu, czeladnikowi cieślinemu, za pozwoleniem cieślinym dał zł[otych] 3, co sam Ilko pod przysięgą zeznał, przeto te zł[ote] 3 cieśli summie przyiąć nakazał, a iemu do Ilka, ieśli te zł[otych] 3 zarobił, albo nie salue zachował. Bundzikowe[g]o ponieważ się ze zł[otych] 8, sobie do szafunku danych, wyrachował, wolnym od cieśliney turbatiey vczynił mocą y powagą tego swego we wszem tym szrodkuiące[g]o dekretu. Do którego dla większey mocy y powagi przy pieczęci zwykłej wrzędowey ręką namiesnika episkopiey przemyskiey generalne[g]o iest podpisana. Pisan m[ie]s[ią]ca, dnia i roku wysz pomienionych (C. 589).

APP ABGKP, sygn. Supl. 1, s. 585–589.

¹ Серед найважливіших таких дрогобицьких відкриттів останнього часу виділяється привілей 1556 р. для Хрестовоздвиженського братства: Александрович В. Привілей перемиського єпископа Антонія Радилівського для дрогобицького Хрестовоздвиженського братства з 1556 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. 4. – С. 332–336.

² Короткий звід відомостей про дрогобицькі церкви див.: Слободян В. Церкви України. Премиська єпархія. – Львів, 1998. – С. 150–58.

³ Тимошенко Л. Візитаційні описи дрогобицьких церков 1764 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – С. 398–412.

⁴ Спис галицьких парохій XII–XVI ст. // Студії семинара для історії сходу у філософічному виділі Гр. Кат. Богословської Академії у Львові/ Під редакцією І. Крип'якевича. – Львів, 1939. – Т. 1.; Короткі відомості про неї див.: Слободян В. Церкви України. – С. 155–156.

⁵ Archiwum Państwowe w Przemyślu, Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu (надалі – APP ABGKP), sygn. Supl. 1. – S. 585–589.

⁶ Isajewicz J. Bractwa cerkiewne w diecezjach przemyskich obrządku wschodniego w XVI–XVIII wieku // Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl, 1996. – Т. 3: Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji Przemyskiej/ Pod red. Stanisława Stępnia. – S. 72 (з помилково зазначеною сторінкою актової книги: 303).

⁷ Вуйцик В., Слободян В. Матеріали до словника народних будівничих // Записки Наукового товариства імені Шевченка (надалі – Записки НТШ). – 2001. – Т. 241: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 587.

⁸ APP ABGKP, sygn. Supl. 1, s. 585, 588. Тогочасні дрогобицькі міські акти не збереглися, найстарша вціліла актова книга розпочинається щойно від 1725 р.: ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 29 (Магістрат міста Дрогобича). – Оп. 1. – Спр. 7.

⁹ Звід відомостей про Лішнянський монастир див.: Стецик Ю. Лішнянський монастир Св. пророка Іллі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2001. – Вип. 5. – С. 117–128.

¹⁰ Див.: Вуйцик В. Про датування церкви Воздвиження Чесного Хреста у Дрогобичі // Його ж. Вибрані праці/ До 70-річчя від дня народження (Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Ч. 14). – Львів, 2004. – С. 187.

¹¹ П. Т. Березенская Вознесенская церковь // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С. 229–231.

¹² Незначність самої суми не повинна дивувати. Львівський маляр Іван Лукашевич, наприклад, процесувався зі своїм спільником у дорозі до Яс із 1647 р. за вісімдесят грошів (два золотих і двадцять грошів), при цьому, як пізніше скаржився, витратив на процес два золотих: Александрович В. Подорож львівських малярів Івана Лукашевича (Добротворського) та Євстахія Сидорського до Ясс у 1647 році // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37.- Ч. 2. – С. 60.

¹³ Тут випадає вбачати звичну практику провадження церковних робіт. Так, наприклад, нагляд над спорудженням у 1690-их роках жовківської міської церкви Різдва Христового здійснював знаний жовківський маляр Іван Руткович: Александрович В. Іван Руткович і жовківський малярський осередок кінця XVII століття // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – Ч. 1. – С. 96.

¹⁴ Комплекс зібраних досі найраніших таких матеріалів до історії дерев'яного церковного будівництва західноукраїнських земель, до яких входять і публікований протокол судового процесу, див.: Александрович В. Нововіднайдено джерельні матеріали до дерев'яного церковного будівництва другої половини XVII століття // Записки НТШ. – 2005. – Т. 25: Праці комісії архітектури та містобудування.

¹⁵ Тимошенко Л. Візитатійні описи... – С. 406.

Володимир Александрович.

Унікальне джерельне свідчення 1683 року

про перебудову дрогобицької церкви Св.Параскеви П'ятниці.

У статті публікується протокол процесу 1683 р. у Перемишльському духовному суді між П'ятницьким братством у Дрогобичі та теслею Хомою Семенковим з викладом конфлікту, посталою при перебудові церкви, з унікальними відомостями до історії дерев'яного церковного будівництва.

Volodymyr Alexandrovych.

A unique source certificate of 1683

on reconstruction of Drohobych Church of "Good Friday".

In the article the report of 1683 process in Peremyshl ecclesiastic court between Drohobych Good Friday brotherhood and arpentor Khoma (Thomas) Semenkov is republished, together with a statement of the conflict, that occurred at the church reconstruction, and with unique data on the history of wooden church construction.

ДОКУМЕНТИ ДО ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ ДРОГОБИЧА (друга половина XVII – початок XVIII ст.)

Джерельна база вивчення церковної історії давнього Дрогобича, незважаючи на певні напрацювання дослідників у минулому та в останнє десятиліття, продовжує характеризуватися фрагментарністю. Відтак, і уявлення про основоположні моменти історії міських церков також є досить неповними. Так, наприклад, ще донедавна дві давні церкви – Пр.Богородиці і Св.Трійці (нині неіснуючі) – згадувалися в наукових працях лише принагідно¹. Дуже мало свідчень про одну із найдавніших дрогобицьких церков – Св.Параскеви П'ятниці². Про дрогобицький храм Св.Спаса/Преображення, заснований наприкінці XVII ст. як каплиця Св.Йосафата, також існують фрагментарні, доволі суперечливі уявлення³. Констатуємо, що досі не складено реєстру дрогобицьких парохів, не вивчено родоводи священничих династій (а такі в Дрогобичі були, причому, зі знаних шляхетських родів Перемишльщини), не з'ясовано розміри і статус церковних бенефіцій та їх володільців, нарешті, відсутній більш-менш повний каталог написів на іконах та стінах храмів Св.Юрія та Воздвиження Чесного Хреста (не кажемо вже про їх наукову публікацію)⁴. Щоправда, певне просвітлення бачиться у справі вивчення церковного малярства, проте і тут не все гаразд, оскільки йдеться про відомі шедеври сакрального мистецтва Дрогобича, які збереглися, а пошуки нового матеріалу, на жаль, просуваються повільно. Що вже говорити про малярство, коли досі не усталено час побудови храмових будівель Св.Юрія та Воздвиження Чесного Хреста, які вважаються перлинами дерев'яного зодчества Східної Європи?

Історикам давно відомо, що джерельна база дослідження давнього Дрогобича є порівняно бідною, з огляду на те, що майже не збереглися міські судові акти XVI – XVII ст. Якщо говорити конкретно про XVII ст., то тут ситуація є, вочевидь, ще гіршою. Дослідники поки що задовольняються текстами двох люстрацій, кількох поборових реєстрів, однієї ревізії та розрізненим актовим матеріалом, розкиданим по різних архівосховищах та документальних збірках різних часів і різних країн. Щоправда, недосконало вивчені акти Перемишльських гродського та земського судів, проте, за нашою поінформованістю, приріст нового матеріалу там буде не дуже великим. Передбачається, що найбільше знахідок, яких можна чекати від архівної евристики, дадуть пошуки в фондових збірках Перемишльської єпархії, які зберігаються в Перемишльському державному архіві (Республіка Польща). Зокрема, багатющою на інформацію є збірка єпископського духовного суду, яка, незважаючи на пошуки дослідників у минулому (наприклад, її вивчав І.Балик⁵), зберігає великий потенціал.

Пропоновані документи є, до певної міри, унікальними для церковної історії Дрогобича. Два перші зберігаються в ЦДІАЛ у Львові в колекції А.Петрушевича. Документ з 1658 р. проливає світло на майновий стан церкви Св.Юрія (ідеться про фондуш ґрунту), хоча, властиво, цей ґрунт повернувся церкві і братству, оскільки його успадкувала колись попівна Марухна Терлецька (саме Терлецькі були спадковими володільцями бенефіцію Св.Юрія). Цей же ґрунт згадується і в наступному документі – заповіті о.Василя Терлецького. Маєток був, очевидно, невеликим, проте включав будинок і халупи.

Особливий інтерес викладає оригінал заповіту священика церкви Св.Юра о.Василя Терлецького 1680 р.⁶ Цікаво, що з текстом заповіту був знайомий історик довоєнного часу М.Мсцівуєвський – професор місцевої гімназії, автор популярних книг про місто. На жаль, він досить довільно використовував інформативний потенціал джерел, а деколи навіть приписував відсутні в них свідчення. У випадку з аналізованим тестаментом, М.Мсцівуєвський вигадав, що нібито в ньому згадується батько о.Василя, у зв'язку з руйнівними наслідками подій в Дрогобичі 1648 р.⁷ Наскільки відомо, йдеться про перший з відомих заповітів дрогобицьких священиків ранньомодерного часу. Він проливає світло на цілий ряд питань: історію церкви та братства, побудову/добудову храмової будівлі, зрештою – про самого священика та його родину. Цікаво описано момент складання заповіту, коли до оселі отця Василя зібралося дрогобицьке священство (згадано чотирьох парохів: Чесного Хреста, Св.Трійці, Св.П'ятниці, Пречистої з дияконом, проте вказано лише одне прізвище – о.Сербіновського зі Св.Трійці⁸), а також представники міської влади: бурмістр Александер Фрушик, лавники Ян Мацович і Валентій Пехович. Отець Василь, який не мав дітей, заповів церковний бенедикцій братству (тобто, храм і ґрунт з цвинтарем). Згадавши свої невеликі борги, він звітував перед громадою, що не має за душею жодних грошових сум. Свое господарство він заповів дружині, опікуном якої призначався брат Ян Терлецький. Родичі не мали втручатися в майнові справи вдови. Джерело опосередковано засвідчує добродійства о.Василя, який вважав, що він заслужив на певні почесті від братства по своїй смерті. Публікований документ написаний старопольською мовою, має звичайні для того часу вкраплення латини. Перед публікацією ми звіряли текст з відомою нам облятою джерела в Перемишльських актах⁹: документ вніс до актових книг дрогобицький нотарій Іоанн Менжик. У вступній частині обляти, яка датована 9.05.1682 р., згадується про вже померлого о.Василя Терлецького. Тут є й раніша дата – 19.12.1680 р. – час внесення заповіту до дрогобицьких міських актів.

Решта документів взято з актів Перемишльського духовного суду, які цікаві передовсім тим, що стосуються проблем внутрішнього життя міських парафій у перші роки після прийняття унії. Цікаво, що документ у справі о.Зіновія Хілчовського писаний староукраїнською мовою. Надалі акти духовного суду в Перемишлі писалися, майже без винятку, польською і латинською мовами. Документ, датований 1 серпня 1698 р., проливає світло на обставини заснування і перейменування Задвірної церкви Св.Йосафата у Преображенську/Спаса. За неблаговидні вчинки отець Григорій Стрільбицький був усунений від виконання обов'язків. Ситуацію зі зміною титулатури церкви відстежив свого часу Б.І.Балик, який писав, що о.Г.Стрільбицький неохоче впроваджував культ Св.Йосафата, а також намовляв вірних повернути церкві стару посвяту. 29.07.1702 р. його повторно позбавлено духовного уряду. 23.04.1705 р. припис духовного суду було повторено, а новим парохом призначено Василя Зубрицького – пресвітера церкви Св.Юрія. З 1710 р. уряд Задвірної церкви обійняв о.Василь Дучинський¹⁰. До слова, його урядування в церкві було досить тривалим, принаймні, в актах Перемишльського духовного суду від 1767 до 1779 рр. вже згадується о.Теодор Дучинський, очевидно, його син¹¹.

П'ятий і шостий документи є найбільш інформативними. По суті, йдеться про повторну єпископську ревізію дрогобицьких парафій 17.03.1708 р., оскільки попередня 1706 р. була недосконалою. Причиною конфлікту (а це насправді був конфлікт між парафіями) було відокремлення від міста та його релігійних громад, передовсім від церкви Св.Трійці, так зв. Задвірної каплиці, названої спочатку каплицею Св.Йосафата,

а затим перейменованої у церкву Преображення Господнього. Перегляд ревізії зніціювало братство Св.Юрія – давньої головної міської церкви (щоправда, на той час вже не намісницької), яке подало скаргу до суду: виявляється, що утворення нової парафії зачіпало і інтереси цієї церкви. Хоча, утворення нової парафії у місті стосувалося найбільше міської церкви Св.Трійці, яка приблизно через півстоліття взагалі занепадала. Очевидно, дрогобицькі братства досить часто виступали єдиним блоком. У вступній частині документа наводяться цікаві дані про міську владу: державцю Дрогобицького староства житомирського підстоля Самуеля Дверницького¹², який виступав від імені Дрогобицького старостинського двору. Згадується також небіжчик о.Митрофан Радзімінський, ігумен Лішнянського монастиря, єпископський економ. На нашу думку, найцікавіша інформація уміщена у висновковій частині джерела, в якій розтлумачується суть вчиненого поділу парафій. Отже, парафіяни не просто розписувалися за парафіями, а, фактично, приписувалися до них як кріпаки до фільварків. Змінювати належність до парафії, тобто, перехід до іншої, дозволялося лише у випадку зміни осілості: купівлі, обміну чи спадку. Крім того, парафіянам однієї парафії заборонялося навіть цікавитися справами іншої. Вони мали дбати про добробут своєї парафії, у тому числі й користуватися Св.Тайнами з рук “свого” пароха. Порушникам загрожувало покарання викляттям, у тому числі й непослушним парохам. Такими були реалії життя в унійній церкві, яка прагнула запровадити дисципліну за зразком римо-католицького костьола.

Найбільша цінність джерела – в його іменному потенціалі. Фактично, вперше зустрічаємо документальну “розкладку” парафіян по парафіях, та й, зрештою, це перший з відомих у XVII-XVIII ст. достатньо повний перелік українців Дрогобича. Важливою є і характеристика кількісного складу парафій. Так, за нашими підрахунками, найбільшою була святоюрська парафія – 88 вірних, за нею йдуть: чеснохрестська – 70 вірних, святотроїцька – 60 вірних, святоп’ятницька – 57 вірних, пречистенська – 40 вірних і задвірна – 39 вірних. Всього українські парафії Дрогобича налічували 266 вірних. Проти прізвищ деяких парафіян вказувалась наявність коморника (різновид залежного населення), що дає підставу стверджувати про рівень матеріальних статків українців. Отже, в святоюрській парафії коморника мало 7 сімей, в святотроїцькій – 4, в пречистенській – 3, в святоп’ятницькій – 6, в задвірній – 8; у святопречистенській коморники відсутні. Наведена статистика дозволяє, з певною часткою погрішності, говорити про те, в якому мікрорайоні міста проживало заможніше населення. Такими були, як видно, два райони: солеварні з церквами Св.Юрія і Св.Параскеви П’ятниці, і Задвірне передмістя. Привертає увагу і та особливість, що парафія Св.Трійці розміщувалась у трьох частинах: у межах міста (тобто його центральній частині, так зв. середмісті), за Ковальською брамою і на території Задвірного передмістя. Очевидно, вчинена ревізія дозволила зберегти порівняно велику чисельність парафії, проте, в перспективі, це її не врятувало: через 50 років вона занепадала (що знайшло відображення в візитаціях 40-60-х рр.). Наведений перелік імен та прізвищ дрогобичан-українців має велику цінність для дослідження генеалогії.

При підготовці джерел було застосовано усталену методику. Так, наприклад, витяг з Жидачівських актових книг мав дату – 1658 рік, з вказівкою на те, що він був засвідчений у п’ятницю в день католицького свята Найсвятішої Панни Громницької (один із численних марійних культів католиків), що й дало змогу встановити точне число – 1 лютого. Опрацьовану підбірку документів подаємо в двох варіантах: два друкується повністю, інші – у вигляді регестів, що пов’язано, передовсім, з інформа-

тивною цінністю джерел. При публікації дотримуємося традицій, прийнятих в українській археографії.

¹ Див.про це докл: Тимошенко Л. Давня дрогобицька церква Святої Трійці // Сакральне мистецтво Бойківщини. Шості Наукові Драганівські читання. Збірник статей: присвячується кафедральному храму Пресвятої Трійці у м.Дрогобичі. – Дрогобич, 2003. – С.51-58; його ж. Проблеми історичної топографії та планувально-просторового розвитку давнього Дрогобича / Цикл культурологічних бесід. – Бесіда 8. – Дрогобич, 2004; його ж. Дрогобич в адміністративно-правових та статистичних джерелах XVI – XVII ст. // *Drohobycz miasto wielu kultur / Pod red. W.Bonusiaka.* – Rzeszów, 2005. – S.60-88 та ін.

² На відміну від інших міських церков, про цю церкву досі не написано навіть окремого сюжету.

³ На це звернула увагу С.Біла. – Див.: Біла С. Перехід дрогобицьких церков до унії (кінець XVII – початок XVIII ст.) // *Drohobycz miasto wielu kultur / Pod red. W.Bonusiaka.* – S.77-88.

⁴ Певну інформацію дають у цьому плані такі публікації: Васильків Л. Меценати дрогобицьких церков Св.Юра та Воздвиження Чесного Хреста // Сакральне мистецтво Бойківщини. Наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Доповіді та повідомлення 25-26 червня 1996 року, м.Дрогобич. – Дрогобич, 1997. – С.18-20; Вуйцик В. Про датування церкви Воздвиження Чесного Хреста у Дрогобичі // Вуйцик В. Вибрані праці: До 70-річчя від дня народження. – Львів, 2004. – С.185-189 та ін.

⁵ Див.: Балик Б.І. З історії культу св. Йосафата Кунцевича в перемиській єпархії (XVII – XVIII ст.) // *Записки ЧСВВ.* – 1973. – Т. VIII. – Вип.1-4. – С.43-62; його ж. Манастирі перемиської єпархії за владцтва Інокентія Винницького (1679-1700) // Там само. – 1958. – Т.III. – Вип.1-2. – С.69-97; його ж. Інокентій Винницький Єпископ Перемиський, Самбірський і Сяніцький (1680-1700). – Рим, 1978.

⁶ Про священницьку родину Терлецьких у Дрогобичі та про сюжет заповіту, пов'язаний з датою побудови церкви, див. нашу статтю в цьому збірнику “Рукописна книга братства дрогобицької церкви Святого Юрія (середина XVII – XVIII ст.)”.

⁷ *Mściwujewski M. Z dziejow Drohobycza. Czesc I.* – Drohobycz, 1939. – S.101. Ми звертали на це увагу в книзі:Тимошенко Л. Нариси з історії давнього Дрогобича / Праці Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім.І.Франка. – Вип.2. – Дрогобич, 2003. – С.26.

⁸ На жаль, імена священників дрогобицьких церков XVII століття погано відомі. За нашими даними, у церкві Чесного Хреста в середині століття урядував о.Антоній, з 1684 р. – о.Григорій Горуцький. У Святій Трійці о.Дмитро Сербиновський урядував до своєї смерті в 1685 р., з тим уряд перейшов до о.Василя Ленкевича. У церкві Пречистої Богородиці у 50-60-х рр. урядував о.Миколай Пресечицький/Пречистенський з синами Василем, Павлом та Іваном. Про святоп'ятницьких парохів інформація поки що взагалі відсутня.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.436. – С.185-189.

¹⁰ Балик Б.І. З історії культу св. Йосафата Кунцевича в Перемиській єпархії (XVII – XVIII ст.). – С.54, 59-60; Біла С. Вказ. праця. – С.82-84.

¹¹ *Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Zespół Archiwum biskupstwa greckokatolickiego w Przemyślu (ABGK).* – Sygn.18 supl. (Protokoły czynności sądu biskupiego 1765-1767). – S.475-478; Sygn.25 supl. (Protokoły czynności sądu biskupiego 1765-1767). – S.10-11.

¹². Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV – XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – S. 131. У цьому виданні визначено крайні хронологічні межі перебування С. Дверницького на посаді Житомирського підстоля – 1707-1722 рр.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1658, 1 лютого. Засвідчений витяг з актових книг Жидачівського гроду про добровільну пожертву ґрунту з будинком церкви і братству Святого Юрія в Дрогобичі від Яцека Брошньовського і його дружини Настасії. Подарований ґрунт залишився в спадок від першої дружини Я. Брошньовського – попівни Марухни Терлецької, а права на нього мали також доньки Яцека і Марухни – шляхтянки Марухна Василева і Пелагея Яцка Братковського, які також добровільно відмовлялися від донації.

Фундуш був також облятований у Перемишльському гродському суді дрогобицьким міщанином Яцьком Мартинком.

*[Центральний державний історичний архів України, м. Львів. –
Ф. 201. – Оп. 4в. – Спр. 333. – Арк. 12-13]*

№ 2

1680, 15 грудня. Заповіт священика дрогобицької церкви Святого Юрія отця Василя Терлецького

Ab actum Drogobyciae Feria Quinta ante Vigiliam Festi Sankti Thoma Apostoli proxima Anno Domini Millessimo Sexcentesimo Octuagessimo.

Ad Officium Aduska Actag pentia Drogobycens ex instantia Confraternitatis Sancti Georgii Ritus Graeci Drogobycens Testamentu Originale Vublis Terlecki Poponis ingrossatum ab acticals Cuius Testamenti tenor de verbo Verbum sequitur astque talis.

Tenor Testamenti Originalis sub signo PTS:

W roku 1680 dnia pietnastego grudnia, działo się w residencie Wielebnego Oica Terleckiego przy Cerkwi S. Jura w Drohobyczy w łozu choroleżącego, ale na dobrym baczeniu y rozumu zdrowego przy bytności wielu duchownych y swieckich osob, iako to wielebnych oica Cesnochreskiego, oica Serbinowskiego S. Troicy, oica Pietnickiego, oica Przeczyskiego y diakona iego, takže przy zacniesławetnych PP. Alexadrze Fruszyku burmistru, Janie Macowiczu y Walentym Piechowiczu ławnikam przysiecznych, od sądu woitowskiego Drohobyckiego nato zeslanych y deputowanych, y wielu inszych ludzi na ten czas zgromadzonych. Pomieniony Wielebny Oicec Terlecki dziedzic Cerkwi S. Jura przy Drohobyczy, będąc na ciele chorym, y czuiec się blizkim bydz smierci, a na baczeniu y rozumie dobre zdrowy niechcąc aby potym o dobra iego y grunty iakich turbacyi y zawodow niebyło, tak ostatnią wolą swoje opowiedział y głosem słowami wyraznymi oznaimił; a naprzod dusze moje Bogu wszechmogącemu sfworey swemu w ręce poleciwszy a na opieke Przeczysteji Bogorodzice y S. Jura Patrona Cerkwi S. oddaie ciało zas moje ziemi, upraszając pilno PP. Bractwa Cerkwi teize S. Jura, ktorym za zywota mego usługowałem iako czuiny Pasterz około dusz ich chodziłem staraiąc się pilno, aby nigdy głodne niebyły dusze ich bez paszy duchownei, nudza [.....] aby krzywdy zaden odemi nie odniesł za ktore rychliwosci moje

aby mi pogreb prystoiny iako duchownemu nalezy sprawili, y aby ciało moje na cmentarzu podle oica mego milego pochowali. Więc ze toz Bractwo po zgorzałej Cerkwi S. pierwszej, terazniejszą Cerkiew swoim własnym kosztem y nakladem postavili y zbudowali, onych tez własna iest ta Cerkiew, a cmentarz albo grunt na którym stoi Cerkiew leguie y daruie wiecznymi czasy temuz Bractwu, przychylając się do cessiey moiey, którą wczynił otymze w Grodzie Przemyskim aby nikt niewazył się do tego interesowac; albo im predicium iakie wtym czynic, y kroly się taki nalazł, z tym Sąd Bozy miec będe y onego na Trybunał Bozy pozywan. Zenie moiey pozostałej zostawuie za opiekuna JgoMsc Pana Jana Terleckiego brata mego, posag zony moiey złotych pięcsot reformowany na połowicy tego gruntu aprobeuie, y prytym one zostawuie; drugą połowie tego z gruntu o neize odkazuie, wymawiając to iejeliby kiedykolwiek miała od siebie oddalic, tedy blissze Bractwo iei czynie kupno y zaplacic tenze grunt, Brosniowskiego ogrod z chałupami y z inszymi przyległosciami prytym ze gruncie zdawna legowany Bractwu temu, ich iest własny, aby się nikt niewazył odbierac y krzywdy w tym czynic. Długu nie winien zadnego, tylko złotych dziesiec oicu Serbinowskiemu, com na pogłowne pozyczyl w czym zostawilem cos cerkiewnego. Wasilowi Ciuszkowi winno się złotych piędziesiąt, ale w tym uzywa pola pułwierci, iuz to lat osm, niechai się z sumnieniem rachuię. Pieniędzy zadnych niemam, a cokolwiek gospodarstwa zostaię się, to zonie moiey oddaie y zapisuie, aby za dusze moje dobre czyniła, a zaden z krewnych moich aby się do tego neinteressował, y w niwczym krzywdy nieczynił, obowiazuiąc kazdego który nie wazył tey moiey ostatniey wolei sprzeciwic, y krzywde iaką komu czynic po smierci moiey, tedy surowym karaniem Bozym skarany będzie. Temu Bractwu wolno będzie duchownogo chowac do upodobania swego. Co dla pewnieyszej wiary poki mi siły sługą ręką się własną podpisuie. “Terlecki”.

Et subscripsit in originali Testamento Ruthenice.

Quod quidem Originali Testamentum cum subscriptione manuarum propriarum tata Ipsius Testamentarii quam et aliorum Presbyterorum Ruthenorum protunc probsentium. Actis et duo canalibus Drohobycens est grossatum et nunc autentice extraditum in Cuius rei fidem sigillum officii advocatialis et scabinalis Drohobicensis praesentibus est impressum ex actorum prothokollo. Jan Szymon Męzyk notarius civitatis Drohobycens extradictum est.

[Центральний державний історичний архів України, м.Львів. – Ф.201. – Оп.4в. – Спр.333. – Арк.39-40]

№ 3

1698, 18 червня. Ухвала єпископського духовного суду Перемишльської єпархії у справі священика дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста отця Зіновія Хілчковського, який обвинувачувався у неправильному прочитанні символу віри, а також в “оголошенні” на службі “невірного жида”. Ухвала суду: за перше відступництво о.Зіновія відсторонили від виконання душпастирських обов’язків на чотири тижні, а також зобов’язали щонеділі у церкві під час читання “вірую” виголошувати додаток “і Сина”. За другий проступок отець зобов’язувався відправити своїм коштом “невірного жида” до Щеплотського монастиря для навчання віри.

[Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Zespół Archiwum biskupstwa greckokatolickiego w Przemyślu (ABGK). – Sygn.2 supl. (Protokoły czynności sądu biskupiego 1698-1702). – S.46]

№ 4

1698, 1 серпня. Розгляд справи і ухвала єпископського духовного суду Перемишльської єпархії за скаргою парафіян дрогобицької передміської церкви Преображення Господнього на священника цієї церкви отця Григорія Стрільбицького. Скаржники Іван Бусакович, Василь Мак, Іван Корп'як, Кіндрат Лозгодика та Ілько Максимов звинуватили священника у різних провинах, у тому числі й неморальній поведінці. Так, за їх свідченнями, священник бив людей, лаяв і нападав на них на дорозі, забороняв ходити до церкви та ін. У справі згадується ухвала війтівського і лавничого суду міста. Відповідач у своєму поясненні суду все заперечив.

Ухвала суду: було прийнято до уваги лише частину обвинувачень і призначено повторне розслідування. Несподівано з'ясувалися інші обставини діяльності священника і громади: титул церкви – Преображення Господнього – співпадав з титулом кафедральної церкви (на той час резиденцією Перемишльського єпископа був монастир і церква Св.Спаса). Тому потрібно було знайти інший титул, іншу посвяту. Відтак, суд закрив Задвірну церкву, припинив у ній богослужіння, а отця Григорія Стрільбицького заборонив.

[Archivum Państwowe w Przemyślu. – Zespół Archivum biskupstwa grekokatolickiego w Przemyślu (ABGK). – Sygn.2 supl. (Protokoły czynności sądu biskupiego 1698-1702). – S.85-86]

№ 5

1706, 9 серпня. Розгляд справи і ухвала єпископського духовного суду Перемишльської єпархії про конфлікт між новоутвореною Дрогобицькою церквою Преображення Господнього і старими міськими парафіями. Справа зініційована скаргою громади Преображенської церкви на братство і громаду церкви Св.Юрія, які, користуючись давніми правами, переманювали до себе парафіян від новоутвореної церкви. Від імені давніх міських парафій Св.Юрія і Св.Трійці свідчив священник церкви Св.Юрія о.Александр Половецький. Згадано декрет Перемишльського єпископа від 1.03.1690 р., яким було дозволено заснування на Задвірному передмісті нову каплицю, як дочірню сакральну одиницю від церков Св.Юрія і Св.Трійці. Через деякий час представники Задвірної громади Іван Босакович, Іван Федущин та Іван Козлов виклопотали декрет єпископа від 9.08.1695 р., який присвоїв каплиці титул Благословенного Йосафата і статус незалежної парафії. Конфлікт полягав у тому, що ґрунти, на яких була збудована каплиця, належали парафії Св.Трійці (згідно з актами магістрату і короля Яна Собеського). Ухвала суду: провести ревізію міської і передміської парафій з метою визначення їх меж.

[Archivum Państwowe w Przemyślu. – Zespół Archivum biskupstwa grekokatolickiego w Przemyślu (ABGK). – Sygn.4 supl. (Protokollon causarum 1705-1709). – S.177-178]

№ 6

1708, 17 березня. Ухвала єпископського духовного суду Перемишльської єпархії щодо розмежування дрогобицьких парафій
Діялося в дня 17 місяця марта 1708.

Stanowszy osobiscie przed urzędem naszym episkopskim sławetne bractwo S.Jurskie Drohobyckie podało supplikę swoją zaliczyć się przeciw inszym sławnym bractwom drohobyckim y parafianom cerkwi pod tytułem Przemienienia Pańskiego Zadwornej Drohobyckiej nowo erigowanej oto iż drugie bractwa i parafianie cerkwi Zadwornej nowo wystawionej nietylko przeciw dekanowi naszemu, ale y przeciw repertitej parochii drohobyckich rewiziej przez nieboszczyka WO Metrofana Radziminskiego ihumena niegdy Lisznianskiego O.Ekonoma episkopiey naszej y Jmsci pana Samuela Dwernickiego podstolego Zytomirskiego dzierzawcy starostwa Drohobyckiego ad instantiam dworu Drohobyckiego od nas pozwoloney loci ordynariusza uczynioney podług upodobania swego przez prywatne praktyki y namowy ktorych chcą parochian do cerkwy swoich ciągną y wabią osobiwie parochian S.Jurskich drohobyckich. My tedy z powinności urzędu naszego chcąc wierny pokoy y porządek miedzy wszystkimi parochiami toiest S.Jurską, S.Trojecką mieyską, S.Krzyżką, S.Przeczystką, S.Piatnicką y Zadwornią pod tytułem Przemienienia Pańskiego drohobyckimi uczynic, takową nieodmienną non obstante decreto nostro anterisii pod FAtem ... дня 11 мца августа 1706 roky ..., poniewaz iako mamy dostowierną relacją y dokumenty, pierwsza rewizia parochii niedoskonała y omylna była miedzy pomienionemi parochiami czyniemy repartitia y ograniczenie ugruntowane na doskonalszey y istotnieyszey przeruczonych nieboszczyka WO ihumena Lisznianskiego y JM pana Samuela Dwernickiego podstolego Zytomirskiego rewiziej od nas pozwoloney, uczynioney, y na pismie nam podaney. Naprzod tedy do cerkwi S.Jurskiej Drohobyckiej nayprzednieyszej ci parochianie nalezi maia z osiedlosci swoich:

Iwan Iwanuszkow, wdowa Olexicha z komornicą, Piotr Hryndak, Iwan Krawiec Bosakowicz, Semion Chlopow, Iwan Karpiak, Endrzej Chamandryt, Iwan Chamandrytow, Stefan Pasiecznik, Iwan Jackow, Iwan Postuńczak, Senko Kyrłow, Iwan Jakimow, Iwan Pustuńczakow, Iwan Drynik, Danił Stepanczuk z dwoma synami zوناتemi, Pawel Stepanczukow, Iwan Hrynkow, Wasil Dmitryszyn, Iwan Noga, Puniczka wdowa, Fed Gusyn, wdowa Dżacha y zięciow dwa, Iwan Jawny, wdowa Bilińska, Fedor Biliński, Iwan Czuszkow, tez Charny Hrehory Czubkow, wdowa Jaremiszanka, Sen Dembicki, wdowa Czupkowa, Andrzej Stroz, Alexander Tluczak, wdowa Wykowa, Jacenty Wyko, Ahrdzej Jacyna y komornik, Pawel Jacyna, Jachno Mak, Iwan Flunt y komornik, Fedor Duma, Hryc Krzszn, Stas Olexin, zięć Kunkow, wdowa Hayduczka, Stefan Klusyko, Fedor Nowomiejski, Wasil Szygiera, Stefan Hryndycz, Zryn Martynkow y komornik, Stas Birdak, wdowa Swiatkowa, Iwan Hołomega, Michayło Szemelak, Tymko Brykow, Iwan Ciuszkow, Lukasz Bronicki, Iwan Krysa, Iwan Mielnikow, Hryń Pirus y komornik, Andrzej Hryndycy, Seń Krysa, Pawel Naymiak, Iwan Truz, Pawel Sayko, Hryhory Dubas, Lukasz Kowal y syn Miecynik, Iwan Zak, Iwan Janiszewski, Andrzej Dubik, Piotr Senikow, Iwan Nowozeniec, Theodor Hrebiennik, Hryn Jacyna y komornik, Hryn Kolinkow, Jacenty Sutkeyki, Fed Tymciak, Jacko Filow, Kost Charewicz, Fedor Dziubik y komornik, Harasim Oleynik, Stefan Bohorodka, Iwan Chromeyski, Wasil Fedeykow, Fzdrzey Hruszka, Hryn Zukow, Alexander Fedoryszyn, Stefan Rewucki, wdowa Palimczycha, Piotr Lizak. Poty sie kończą parochiani S.Jurscy Drohobyccy.

Do cerkwi tei S.Troickiey miejskie ci należą parochianie: Zachariasz Kuzik, Hrehory Kobryn, Samuel Kobryn, Hrehory Kobryn, wdowa Harasymiaczka y komornicą, Hrehory Truskawiecki, Stefan Kobryn, Jan Jachimiwicz, Lukasz Węgryn, Andrzej Rymar, Wasil Labuczy, Iwan Chromeyski, Iwan Serbinowski, Iwan Stelmachowicz, wdowa Maczyłka, Bazyli Artymiak, wdowa Ciuszwarzyna, Wasil Czerniga, Semion Czerniga, Jan Czerniga, Tymko Broda, Hryn Makow, Semion Diiakonow, Iwan Fur, Piotr Stelmachowicz, Wasil Milanow, Pawel Bilanow, Ihnat Wasilewicz. Od Bramy Kowalskiej za miastem. Pawel Bundzik, Iwan Sorokucz, Fed Iwanikow, Hryn Hrycyszyn, Stas Tymuniak, Semion Skrypusek,

Wasil Hruszka. Na Predmiesciu Zadwornim. Jan Piszczymucha y komornik, Mikolay Broda, Stefan Staromieyski, Hrehory Swistak, Iwan Winiarz, Fed Koziakow, wdowa Wacowska, Michaylo Kuzik, Jac Leskow, Iwan Hykow, Fed Burak, wdowa Hanusenczyna, Wasil Mak, Pawel Koziak, wdowa Jacycka Makowa, Semion Mak, Iwan Huńka, Wdowa Kunaczyna, Leskow syn mlody, wdowa Michaylicha, Andrzej Sopuch z komornikiem, Wasil Brykow, Iwan Truszyk, Harasim Chomiak z komornicą, wdowa Wasilynczyna. Poty parochianie S.Troieccy Drohobyccy.

Zaczynaią sie parochianie S.Krzyzcy Drohobyccy.

Hryhory Bohorodka, wdowa Ileszczyna, Łukasz Borysow, Leś Baranow, Wasil Demkow, Iwan Wasilow, Andrzej Hadyuka, Kunio Komarczanski, Hryn Kulik, Hryn Misztukow, Hryn Rzonziow, Jacenty Gewa, Maxym Prokopow, Wasil Maximcow, Semion Wasylkow, Iwan Hubaty, P. Jan Jaworski, Semion Kurbil, Leś Duplewicz, Iwan Hubicki, Jarema Popilczyn, Demian Hubicki, wdowa Baranicka, Demian Prokopowicz, Andrzej Martynkow, Iwan Turow, Olexa Daszkow, Piotr Ponowski, Wasil Hubicki, Wasil Naumiak, Olexa Pirow, Piotr Jacyna, Hryń Tmotoloka, Wasyl Jaremin, Hryń Dmitreyko, Jan Pasiow, Wasyl Pasiow, Fed Bołochowiecki, Leś Dmitreykow, Michayło Kosow, Gabriel Niemirowski, Alexander Smereczanski, Jan Szemelak, Michayło Kiryczka, Alexander Pawlikow, Wasyl Palimciow, Piotr Lełuchow, Jachno Hubicki, Iwan Bundzik, Stefan Hlibkowicz, Hryn Muzyka, Jan Feskowicz, Jurko Przebiegaiło, Wasil Załubka, Maryna wdowa, Andrzej Pataczka, wdowa Birczyna, Stefan Mozol, Maxym Kanasz, Pawel Pohonicz, Tymko Demkowicz, Jan Bilicki, Daniel Lewicki, Jan Malik, Alexander Nawmiak, Jacko Pawlikow, Wasil Pankow, Semion Hubicki, Iwan Nayda, Antoni Diduchow. Poty granica parochian S.Kryzkich.

S.Przczystcy parochianie poczynaią sie ci: Iwan Bayczuk, Pawel Bayctuk, Jać Bayczuk, Luczka Bayczuk, Olexa Kwicow, Jac Pawliczyn, Wasil Herma, Wasil Pirog, Hryn Fedoryszyn, Fedor Hołowczuk, Iwan Hołowczuk z komornikiem, Hryn Hołowczuk, Pawel Hołowczuk, Pawel Stasiuwka, Jać Misikow, Stefan Misikow, Andrzej Pankow, wdowa Stecycha, Wasil Bilakow, Fed Warzywoda, Hryń Jarcuhow, Piotr Luzecki, Matiy Oleynik, Piotr Misakow, Stefan Bundzikow, P. Jan Jaremecki, Iwan Fedczyna z komornikiem, Olexa Kolinkow, Wasil Masny, Stefan Senkiewicz, wdowa Mandziocha, Lawer Dorozowski, Ilko Kostyszkow, Wasil Kusznerow, Fed Hewczak, Fed Kolinkow, Iwan Boykow, Pawel Holdys, P. Jan Winnicki z komornikiem, P. Winnicka wdowa.

Po tey parochiey następui perochianie S. Piatniccy Drohobyccy. Semion Turow, Fed Siokalo, Iwan Kołpiecki, Stefan Nastyczak, Hryn Pahutycz, Iwan Tymkow z komornikiem, Zacharka Wasiow, Fed Luczczyn, wdowa Kuszniarka, Andrzej Borysławski, Stefan Kostyszkow, Mychailo Ikawcow, Semion Stepin, Moysey Staruszek z komornikiem, Jacenty Ozarkow, Hryń Wasinianczyn, Iwan Senikow, Iwan Semunczak, Fed Kuszniierz, Stefan Kucko, Iwan Kiiach, Andrzej Kurczak, wdowa Annuszka y komornik, wdowa Jakimciowa, Leś Weligura, iwan Basarabik, Filip Boykow, wdowa Wasilkowska, Stefan Witwicki, Stefan Salanik, Hryn Makuszcza, Iwan Kosow, Hryn Ihnatow, Michayło Milanow, Andrzej Lesiakow z komornikiem, Semion Huczow, Mychayło Masny, Wasil Strunczak, Stefan Pawlikow, Jakim Felsztynski, Wasil Hołdycz, Wasil Pokonicz, wdowa Kulincyka, Iwan Lupak, Piotr Udyn z komornikiem, Wasil Załubka, Wasil Moroz, Michayło Stachniak, Piotr Pasiow, Mychayło Bundzik, wdowa Bundziczka, Stefan Paska, Michayło Zuk, wdowa Lawrycha z komornikiem, Stary Paska. Koniec parochian S. Piątnickich.

Zaczynaią się parochianie Cerkwi Zadworniey nowey pod tytułem Przemienienia Panskiego. Fedor Tłumak, Stefan Hrynkow, Ihnat Ukraincow, Iwan Rozłucki, Semion Jackow, Michayło Smolak z komornikiem, Demko Gorniak, Tymko Krupka, Iwan Lubka

z komornikiem, Danilo Iwankow, Ilko Paszkow, Iwan Paszkow, udowa Morozowa, Fed Borysow, udowa Kuskowa z komornikiem, Iwan Koszkow, udowa Pawniczka z komornikiem, Stefan Kuzik, Dmitr Hryndacz, Andrzej Artymiak, Pawel Kozłow z komornikiem, udowa Feduszczycha, Fed Senikow z komornikiem, Wasil Winiarz, Iwan Szepayłow, Andrzej Hryndycz z komornikiem, Iwan Watagow, wdowa Dmitryczka, Wasil Mosiak y komornik, Iwan Kapran, zięc iego y syn, Wasil Milanow, Fed Zacharczyn, Iwan Feduszkow, Michayło Babiak, Zacharko Stary, Hryń Chamandrytow, Kunasz Logoyda, Leś Kozlow, wdowa Pasieczniczka, Iwan Kozlow, Iwan Chlopow, Stefan Błaga.

Ten podział parochiy musie rozumieć y sćiagać do osiadłosci et domicilia osob per cognominae wyrazonych y lubo by przez kupno, albo zamianę, albo successią, lub iakim kolwiek sposobem przeniesl się na inszą osiadłość, do tey parochiey nalezeć powinien, w ktorey będzie miał domicilium. Zeby tedy duchowni parochialni neinteressowal się ieden do drugiego parochiey, ale swoiey kazdy pilnowal podług circumpriepiey tych parochiana wyzcy wyrazonych respektiwe do ich rezidentiy, y osiadłosci, ani parochianie według prywatnego upodobania swego, do ktorych zechce, parochow referowac się, ale kazdy do swego się parocha in perceptione sacramentorum referowal, dochody zwyczajne oddawał y za owieczkę się iego znał pod karą cłatwy tak przeciw parochom iesli będzie ieden w drugiego parochia zazirał iako y parochianom, iesli probitu suo będą sobie obierać parochow, extendendae waruią y obligeie urząd terazniejszy Eppki.

[Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Zespół Archiwum biskupstwa greckokatolickiego w Przemyślu (ABGK). – Sygn.4 supl. (Protokollon causarum 1705-1709). – S.269-271]

Леонід Тимошенко.

**Документи до церковної історії Дрогобича
(друга половина XVII – початок XVIII ст.)**

Стаття є публікацією шести рукописних джерел з архівних збірок Львова та Перемишля. Тексти двох документів подаються повністю, решта – у вигляді реєстрів. Друковані документи є, до певної міри, унікальними для церковної історії давнього Дрогобича. Вони проливають світло на майновий стан, кількісний та іменний склад, а також внутрішнє життя міських парафій у перші роки після прийняття унії. Досить цікавим і важливим є заповіт священика церкви Св.Юрія о.Василя Терлецького 1680 р.

Leonid Tymoshenko.

**The documents to the church history of Drohobych
(the second part of the XVIIth – beginnig of the XVIII centuries).**

The article is the publication of 6 manuscripts from the archive collected works of Lviv and Peremyshl. The texts of 2 documents are given completely, the rest – are the registries. The printed documents are, to some extent, unique for the church history of ancient Drohobych. They shed light on property status, quantitative and noinal status and on the inner life of the town parishes during the first years after the union was accepted. The father Vasyl Terletskiy's will made in 1680, who was the priest of the St. George's church is very important and interesting.

ПРАПОР САМБІРСЬКИХ РАЙЦІВ XVII ст. У ДЕРЖАВНІЙ ЗБІРЦІ ТРОФЕЇВ ВІЙСЬКОВОГО МУЗЕЮ У СТОКГОЛЬМІ

Під час проведення пошуково-дослідницьких робіт весною 2005 р. у Військовому музеї в Стокгольмі (Armémuseum) нам вдалося виявити серед неідентифікованих пам'яток Державної збірки трофеїв (Statens Troféksamling) прапор із зображенням символів Самбора. Це відкриття дало змогу доповнити групу українських вексилологічних реліквій, які тут зберігаються (прапори Львова, Сокаля та низка різних козацьких хоругв), ще однією.

Успішні війни, ведені шведськими військами в XVII ст., супроводжувалися також збором та вивезенням до Швеції великої кількості культурних, матеріальних і мілітарних пам'яток, з яких сформувалися королівські трофейні колекції. Зокрема, значну увагу приділялося захопленням ворожим прапорам, збірка яких на початок XVIII ст. вже налічувала кілька тисяч. Оскільки трофейні прапори через неналежний стан зберігання в замках і палацах та й через нетривкість матеріалу, з якого вони були виготовлені, досить швидко нищилися, то з 1680-х рр. розпочато виготовлення акварельних малюнків з копіями цих пам'яток. Спершу цю роботу було доручено художникові Улофу Гофманові (Olof Hoffman), яким до початку XVIII ст. виконано понад 2 тисячі замальовок прапорів.

1817 р. трофеї потрапили до Ріддаргольмського собору в Стокгольмі. Оскільки умови зберігання прапорів у соборі також були незадовільні, тому король Оскар II створив спеціальну комісію, яка рекомендувала передати збірку до Нордичного музею (Nordiska museet), а також зайнялася її впорядкуванням. Виявилося, що частина трофейної колекції не була замальована, тому протягом 1904-1915 рр. художник Юнас Юнсон (Jonas Jonsson) виконав нові акварельні копії, а частину старих уточнив. У 1960 р. Державну збірку трофеїв передали до Військового музею, де вона й знаходиться досі.

Малюнки з самбірського прапора зробив У. Гофман правдоподібно 1685 р. Цей прапор має різні зображення з обох сторін і фіксується в документації Державної збірки трофеїв під номерами ST 29:117 та ST 29:118 (де перше число вказує на номер тому, а друге – на номер аркуша)¹. У супровідній записці занотовано:

“Виписка із замальовок трофеїв Гофмана та Юнсона.

Польський штандарт чи драгунська хоругва періоду Августа II.

Трофейна група – драгунська хоругва.

Малюнок виконав Гофман.

Вигляд з лицевого боку: Біла, центральна частина – посередині полотнища Богородиця, сидячи, в натуральній барви одязі та світло-блакитному плащі, а також у золотій відкритій короні на голові. Вона тримає в правій руці золотий жезл, а на лівому рамені – дитя в такій же короні й із блакитною державою в правиці. Напис: VEXILUM CONSOLARE.

Зворотна сторона: На зеленій землі з двома деревами біжить вправо олень натуальної барви. Його шия пробита чорною стрілою.

Древко прапора, мальоване спіралеподібно червоною та білою фарбою (зворотна сторона – червоною та жовтою).

Книга записів – Df 101.

Номер у пізнішому інвентарі Ріддаргольмського собору – 21 С.

Власник прапора: невідомий.

Захоплений: невідома місцевість.

Попереднє визначення: на картці при древку вказано – “Варшава, 1656” (Протокольна книга, с. 397).

Нотатка: Протокольна книга, 397. Fanus 17/1 1914.”

У згаданій Протокольній книзі зазначено, що малюнки з прапора виконав Гофман, а Юнсон тільки вніс деякі уточнення в зображення корон². Подано також розміри прапора, які становлять 70 на 95 см.

Герб Самбора із зображенням оленя з пробитою стрілою шиєю є доволі унікальним за своєю символікою й не має аналогів у європейській геральдиці³. Тим більше, будь-які сумніви про приналежність прапора саме Самбору відпадають, якщо порівняти аналогічні натуралістичні зображення з прапора та печаток міста XVII ст., на яких олень біжить по вкритій травою землі, а позаду нього ростуть дерева. Цікаво, що й напис на лицевій стороні прапора має подібну формулу, як і згадані печатки: “VEX-ILVM CONSOLARE 1[...]” (“прапор райців 1[...]”), “SIGILLVM CONSVLARIS SAM-BVR [...]” (“раецька печатка Самбора [...]”) та “SIGILLVM CONSVLARE CIVITATIS S R M NOVAE SAMBOR 1666” (“печатка райців міста с[вященної] к[оролівської] м[илості] Нового Самбора 1666”). Ймовірно, що прапор був виготовлений коштом одного з самбірських райців, тому й мав саме такий напис. Кінець напису стерся, хоча можна розрізнити дві перші цифри “16”. Очевидно, що це була дата виготовлення раецького прапора. Практика подавати різні зображення з обох боків полотнища досить поширена для міського та цехового прапорництва, особливо XVIII ст. Наприклад, на цехових прапорах з одного боку подавалось зображення святого покровителя цеху, а з іншого – цехова емблема. Подібний принцип збережено й на двосторонньому раецькому прапорі Самбора – з одного боку зображення Богородиці з Дитям, на звороті – сюжет з герба міста.

Варто зазначити, що у супровідних записках у Державній збірці трофеїв прапор ні не було ідентифіковано за належністю, ні не встановлене місце захоплення шведами, натомість певні суперечності містяться щодо датування прапора: за прикріпленою до древка карткою вказано 1656 р., однак у загальній характеристиці прапор визначено як з “періоду Августа II” (Август II був польським королем протягом 1697-1706 та 1709-1733 рр. – А. Г.). Подібні неточності пов’язані з тим, що інвентаризацію трофеїв переважно намагалися провести вже після їх привезення до Швеції, іноді – через тривалий час після захоплення цих прапорів, тому походження багатьох із них і досі залишається нез’ясованим.

Про перебування шведських військ у Самборі ми маємо досить суперечливі відомості. В одних публікаціях подається, що 1656 р. шведський загін нібито заволодів містом⁴, в інших – що лише підійшов під Самбір, але потім “прийшли з сокирами, вилами і ножами мешканці Карпат бойки” і прогнали ворогів⁵. Також маємо твердження, що 1704 р. шведи таки захопили місто⁶. Хоча оповідання про те, що й цього разу

“зійшли з гір і полонин сміливі горяни; із сокирами і ножами, з вилами та довбнями вони накинулися на шведів”⁷ показує, що в історії Самбора ще багато недосліджених питань. Низка фактів все ж свідчить про те, що самбірський прапор потрапив до шведів 1656 р. По-перше, саме ця дата вказана на картці з деревка. По-друге, ймовірний час виконання замальовки прапора зазначено як 1685 р. По-третє, художник Гофман дійсно основну роботу над копіюванням зображень трофеїв завершив до початку XVIII ст. По-четверте, про раєцький прапор немає згадок у люстраціях самбірських арсеналів. Так, люстрація цехових арсеналів 1663 р. фіксує хоругви ковальського (“жовто-гаряча з гербами”), кравецького (“нова червона китайкова” та стара китайкова зелено-жовта), бондарського (“цегляста китайкова”) та ткацького (“червона китайкова нова”) цехів⁸. У люстрації міського та цехових арсеналів 1694 р. згадано прапори кушнірського (“китайкова кармазинова”), шевського (“блакитного кольору китайкова”), кравецького (“китайкова кармазинова”), бондарського (“китайкова кармазинова нова”), різницького (“туркусова (бірюзова. – А. Г.) китайкова”), ткацького (“китайкова кармазинова”), пекарського (“туркусова китайкова”) і ковальського (“жовто-гаряча”) цехів⁹. Очевидно, що раєцький прапор могли виготовити і після 1694 р. або він міг зберігатися не в арсеналі, а в ратуші, проте перших трьох аргументів видається достатньо для того, щоб датувати трофей 1656 р. Зрештою, самбірчани могли втратити раєцьку хоругву під час сутички зі шведським загоном і поза мурами міста. Можна припустити, що цей прапор було передано до Варшави, звідки разом із іншими захопленими трофеями згодом перевезено до Швеції – тому на картці з деревка й було вказано назву польської столиці.

Виявлена пам’ятка дає змогу розширити наші знання про вигляд, матеріал, спосіб виконання прапорів в українських містах XVII ст. Очевидно, що раєцький прапор є також цінною історичною реліквією та важливим джерелом, яке допоможе в подальших дослідженнях над історією Самбора.

¹ Statens Trofésamling. – Band 29, fol. 117, 118.

² Protokollsoken, 1905-1915. – S. 397.

³ Детальніше про герб Самбора див.: Гречило А. Символи міста Самбора // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. VII. – С. 477-483.

⁴ Kuczera A. Samborszczyzna: Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej. – Т. 1. – Sambor, 1935. – S. 307.

⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. – К., 1968. – С. 641. Див. також: Семчишин В. Короткий хронологічний літопис міста Самбора. – Самбір, 1992. – С. 16.

⁶ Семчишин В. Короткий хронологічний літопис... – С. 18.

⁷ Шрамко Г. І. Самбір: Краєзнавчий нарис. – Львів, 1989. – С. 10.

⁸ Kuczera A. Samborszczyzna. – Т. 1. – S. 116-118; Dörflerówna A. Materjały do historii miasta Sambora 1390-1795. – Lwów, 1936. – S. 129 (No 253).

⁹ Dörflerówna A. Materjały do historii... – S. 147-149 (No 290).

Андрій Гречило.

Прапор самбірських райців XVII ст.

у Державній збірці трофеїв Військового музею у Стокгольмі.

У статті подано унікальний матеріал який доповнює групу українських вексилologischних реліквій. Вміщено опис та зображення прапора самбірських райців.

Andriy Hrechylo.

A flag of Sambir council members of the 17²⁰⁸ c.

in the State collection of trophies in Stockholm Military museum.

The article presents a unique material that supplements a group of Ukrainian symbolics relics. The description and image of the flag of Sambir council members is enclosed.

ЗАБУТІ ІМЕНА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ: ШЛЯХЕТСЬКА РОДИНА ЄЛО-МАЛИНСЬКИХ

Історія шляхетської родини Єло-Малинських у XVI-XVII ст. не викликала поки-що помітного інтересу у вітчизняних істориків. Окремі згадки та сюжети, присвячені цій родині, зустрічалися переважно у краєзнавчій та геральдичній літературі – без ширших узагальнень про роль і місце Єло-Малинських у суспільно-політичному та релігійному житті Волині. Це пояснюється традиційною увагою українських істориків литовсько-польської доби до харизматичних постатей цієї епохи, передусім князів Острозьких, в тіні яких губиться інша українська або «руська» шляхта, передусім та, яка не була пов'язана з цим потужним кланом клієнтарними або ідеологічними зв'язками. Втім, не вся українська шляхта Волині перебувала в орбіті впливу «некоронованих королів Русі». Помітна її частина інакше, ніж князі Острозькі, розуміла майбутнє Русі (України) і проводила власну політику в цьому напрямку. Ця категорія українського нобілітету лишилася забутою не в останню чергу тому, що її погляди некладаються у звиклі нам схеми «патріотичного» прочитання власної історії. На нашу думку, незалежно від того, чи подобаються нам погляди «руської» шляхти, яка лишилася поза впливом Острога, чи ні, ми маємо пам'ятати, що це все-таки частина українського соціуму, яку не можна ігнорувати. Відкинувши її як «зрадливу», «пропольську», «католицько-уніатську», ми тим самим обкрадемо власну історію, де з'являться уже не «білі плями», а справжні «чорні діри». Сподіваємося, що наша стаття стане скромним внеском у процес відтворення української історії у всій її багатогранності та суперечливості.

ПОХОДЖЕННЯ РОДУ

У вітчизняній та зарубіжній історичній науці встановилася версія про походження волинської родини Єло-Малинських від пана Оліфера, якого 1446 р. князь Свидригайло наділив в Луцькому повіті маєтками Глухи та Стаї¹. Автентичність цього документу ніколи не піддавалася сумніву, але з нашої точки зору ця версія є помилковою. Справа в тому, що ніяких доказів про наявність прямих родинних стосунків між Оліфером та Єло-Малинськими поки що не виявлено. Натомість документи родинного архіву Єло-Малинських (зберігається у фондах Державного архіву Волинської області та Острозького державного історико-культурного заповідника), а також актовий матеріал Луцького гродського суду дозволяють інакше представити походження цього визначного шляхетського роду.

Згідно з реконструйованим у XVII ст. генеалогічним деревом родом Глуських, яка зберігається в острозькій частині архіву Єло-Малинських², останнім носієм прізвища Глуський був Григорій, згаданий востаннє 1510 р. як брацлавський підстароста³. Далі

спадкоємцями Глух стають жінки роду: дочка Григорія Глуського-Богуміла (в першому шлюбі за Богданом, сином київського владика; в другому – за Станіславом Медведем-Залеським) і його онука Богдана Богданівна (заміжня за Стефаном Достоевським). У 1567 р. Богуміла Медвідь (уроджена Глуська) продала Михайлу Єло-Малинському частину своєї родинної маєтності, а перед 1585 роком вдова по Михайлу Богдана Овдотя Єло-Малинська купила ще частку Глух у Богдани Достоевської⁴. Відтоді поселення Глухи належали роду Єло-Малинських. В подальшому один із синів Михайла – Василь Єло-Малинський – 1590 р. домігся королівського привілею на обсадження міста і відтоді колишнє село перейменовується на Новий Малин⁵. Отже, Новомалин (колишні Глухи) відомий у XVII-XVIII ст. як родове помістя Єло-Малинських придбане цією родиною порівняно пізно і назване на честь первісного родового маєтку Малин. Таким чином, Олефіра слід вважати родоначальником роду Глуських, але аж ніяк не Єло-Малинських.

Генеалогію Єловичів – прямих предків Єло-Малинських – документально починають перші носії цього прізвища – Гринко (Гринько) і Єско (Єсько), які згадуються між 1464 і 1488 роками⁶. Ні про їхні сім'ї, а тим більше про батьків інформації не лишилося. За документом 1465 р. старший брат Гринько продав свою, відділену від Єсьчиної, частку села Долотче на Острозчині князеві Іванові Василевичу Острозькому. Як свідки брати неодноразово ставлять свої підписи на актах купівлі-продажу нерухомості в Луцькому повіті, в якому, ймовірно, проживали. В пізніший час до нащадків Гринька чи Єська можна віднести п'ять носіїв прізвища Єлович, які 1528 р. вписалися до реєстру русько-литовського війська: Федір, Юхно з сином Андрієм, Дашко, Грицько⁷. У єдиного з них – Грицька, після імені відсутнє прізвище Єлович, натомість проставлено власницьке топографічне іменування – Букоємський (власник с.Букойма). Згаданий у цьому реєстрі Андрій Юхнович Єлович (він же Куневський) належав до молодшого покоління і був племінником Федорові, Дашкові і, можливо, Григорієві.

Відомо, що Дашко Єлович мав дочку Уляну та двох синів – Михайла і Сокола. Уляна Дашківна вийшла заміж за князя Василя Івановича Велицького, представника згодом здрібнілої та вигаслої князівської родини⁸. У середині 1570-х рр. Мартин Велицький, син Василя та Уляни, відпродав дядькам по матері свій дідичний маєток Велицьк, який відтоді, разом з іншими ближніми поселеннями, на кілька століть переходить до родини Єло-Малинських⁹. Власне, сини Дашка – Михайло і Сокол першими почали дописувати до свого прізвища приставку «Малинські». А це означає, що ще до середини XVI ст. поселенням Малин уже володіли два або навіть три покоління роду.

РОДИННІ МАЄТКИ ЄЛО-МАЛИНСЬКИХ

Отже, нам достеменно відомо, що у 40-50-ті роки XVII ст. спадковим маєтком родоначальника сім'ї Єло-Малинських – Михайла – був Малин. Є відомості, що, починаючи з 40-х років, він поступово розширював свої володіння шляхом купівлі нерухомості. 1543 р. Михайло разом з молодшим братом Соколом купив у Свищовських «на вічність» пляц в Луцькому окольному замку і фільварок на передмісті. В описах Луцького замку 1545 та 1552 рр. згадуються городні, які частково утримувалися Єло-Малинськими. Травнем 1555 р. датується скарга Михайла Єловича Малинського про

збіглого підданого, яка дає можливість виявити ще один його родовий маєток – Вербоє, який перебував у власності Єло-Малинських як мінімум до початку XVIII ст. Через 9 років (1564 р.) пан Михайло уже отримав привілей на локацію містечка у цьому маєтку¹⁰. Протягом 1567-85 рр. він та його дружина по частинах викупили маєток Глухи, 1570 р. ним було придбано маєток Богданівка¹¹, а 1572 р. як маєток Єло-Малинського згадується с.Надчиці¹².

В числі нащадків Михайла Єло-Малинського, які, перейнявши батьківський спадок, зберегли та примножили родинні маєтки, були троє його синів.

Перший із них – Матвій – у 1573-1589 рр. згадується власником 7 сіл та маєтків: Турянка, Вербоє, Богданівка, Тур'є, Білогородка, Стовпець та Столиці¹³. Ці володіння на початку XVII ст. збільшені шляхом шлюбного контракту – його дружина Маруша Боговитинівна додала до їх спільних маєтків (очевидно, в якості посагу) Шумськ та Круголець¹⁴.

Другий син – Остафій – у 1585-1609 рр. володів 11 маєтками: Дерн, Малин, Пелжа, Ставище, Тростянець, Борбин, Водиради, Вилбічі, Мощаниця, Дубище та Заболоть.¹⁵ Він виявився дуже енергійним та дбайливим господарем, провадив операції зі значними сумами грошей, підтримував ділові контакти з впливовими представниками волинського нобілітету. Крім власних маєтків, Остафій з 1597 р. тримав у посесії від князя Юрія Михайловича Чарторийського ще 8 сіл у Чорторийській волості в заклад за позичені йому гроші в розмірі 13 тис. злотих¹⁶.

Третій син – Василь – на початку XVII ст. зосередив в своїх руках 10 сіл та маєтків: Велицьк, Сільце, Кухарі (Тростянець), Радовичі, частину села Літин, а також Глуську волость – містечко Глухи (Новий Малин), села Старі Глухи, Болотковці, Івачкови (Івачків) та частину села Лехів (Ляхів)¹⁷. Як і його брат Остафій, Василь Єло-Малинський вкладав значні ресурси для розвитку свого господарства. Так, 1590 р. він добився для Глух королівського привілею на осадження міста й відтоді колишнє село перейменовується на Новий Малин¹⁸.

Черговий перерозподіл маєтків в родині Єло-Малинських стався після смерті згаданого вище Василя Єло-Малинського, який не мав дітей. Незадовго до смерті він дав розпорядження поділити свої володіння між братом (єпископом Остафієм-Євгенієм) та племінником (Данилом Єло-Малинським). 9 червня 1619 р. до актових книг Луцького земського суду було внесено дільчий лист, згідно з яким по смерті Василя Єло-Малинського його брат – єпископ Євгеній – отримав села з дворами Велицьк, Сільце, Кухарі (Тростянець), Радовичі, частину села Літин та острів Накорню. Данило Єло-Малинський отримав Глуську волость – містечко Глухи (Новомалин), села Старі Глухи, Болотковці, Івачкови (Івачків) та частину села Лехів (Ляхів)¹⁹.

Втім єпископ ненадовго пережив свого брата († восени 1620 р.), після чого його маєтності перейшли до сина – Миколая Єло-Малинського. Останній відзначився енергійністю в господарчій діяльності, хоча не всі свої плани встиг реалізувати. Так, 1618 р. Миколай Єло-Малинський отримав королівський привілей на локацію міста Стохота, але задум здійснити не зміг, хоча плани мав великі. З тексту привілею довідаємося, що він мів намір фундувати костел і церкву, збудувати ратушу, воскобійню, лазню, мати вагу, постригальню, ятки, крамниці, шинки²⁰. Натомість свою господарчу енергію Миколай Єло-Малинський цілком реалізував, заснувавши містечко Янів, або Яновку, яка пізніше стає центром волості у володінні його вдови Христини, княгині Вишневецької²¹. Успішним господарем був також двоюрідний брат Миколая – Данило

Єло-Малинський. Про це свідчать його торгівельні зв'язки з польськими ринками, куди він 1634 р. відправляв на продаж волів та рибу із власних ставів²².

20-ті роки XVII ст. – період найвищої економічної могутності цієї родини, представленої на той час двома лініями – Малинською та Глуською (Новомалинською). Втім, того ж, 1629 р. маєткова ситуація в родині помітно погіршилася. В квітні помер Миколай Єло-Малинський, лишивши дружину та 6 неповнолітніх дітей. Очевидно, великі фінансові затрати на реалізацію фундацій покійного чоловіка (про це мова буде нижче), а також необхідність значних видатків, пов'язаних з вихованням дітей, змусили Христину Вишневецьку (Малинську) частково розпродати маєтки свого покійного чоловіка. В липні 1629 р. князь Ольбрихт-Станіслав Радзивілл придбав за 22,5 тис. злотих 6 маєтків зі спадку Єло-Малинського – Водиради, Дерно, Мощаниця, Ставки, Дубище та Литви (Заріччя)²³.

Але навіть після цього продажу загальний земельний фонд родини виглядав доволі значним. Згідно з переписом 1629 р. нащадки Миколая Єло-Малинського (Малинська лінія) володіли двома волостями – Янівською та Малинською, в яких нараховувалося 16 населених пунктів, а також с. Мишів у Володимирському повіті, які разом складалі 771 дим²⁴. Його родич – Данило Єло-Малинський (Глуська або Новомалинська лінія) – зосередив в своїх руках три волості – Шумську, Вербську та Глуську (Новомалинську), в яких розміщувалося 17 населених пунктів з 880 димами²⁵.

Господарська діяльність Єло-Малинських (попри наявність розлогих володінь) ускладнювалася суперечками з сусідами за межі маєтків. Звичайно, взаємні напади та локальні зіткнення озброєних загонів гайдуків та шляхетських слуг на спірних територіях – досить поширене явище в той час. Але у випадку з Єло-Малинськими ситуація погіршувалася двома обставинами. По-перше, через відсутність чіткого розмежування земель вони пересварилися мало не з усіма сусідами. По-друге, цими сусідами були могутні волинські магнати, сперечатися з якими було дуже важко.

Так, уже в кінці XVI ст. серйозно зіпсовано стосунки Василя Єло-Малинського з князем Костянтином Острозьким та Луцькою капітулою одночасно. Справа дійшла до того, що непримиренний борець за православ'я князь Острозький та його антагоніст – уніатський єпископ Терлецький – забули на деякий час свої ідейні суперечки і, об'єднавши озброєні загони слуг та гайдуків, напали 1600 р. на Глуську (Новомалинську) волость Василя Єло-Малинського та погромили її²⁶. Справа про спустошення Глуської (Новомалинської) волості розглядалася у 1604-1607 рр. в Люблінському трибуналі, причому князь Острозький звинувачувався у захопленні глуських ґрунтів, вирубці дерева у місцевій пущі та захоплення збіжжя на глуських полях²⁷. Справа ця була тимчасово врегульована лише по смерті князя Костянтина Острозького у 1609-1610 рр., коли його син Януш Острозький та Василь Єло-Малинський досягли згоди і розмежували маєтки²⁸.

Остаточо «глухівський конфлікт» так і не був розв'язаний. Нашадки фігурантів цієї справи – Данило Єло-Малинський та князь Владислав-Домінік Заславський – у 30-х роках XVII ст. відновили суперечки за глуські ґрунти. Князь Заславський оспорував у Єло-Малинського права на Болотковський маєток та на сіножаті в урочищі Бужани²⁹, причому робив це як у судах, так і шляхом збройних нападів на землі Глуської волості³⁰. Проблема ця так і не була розв'язана до середини XVII ст.

Не краще склалися у Данила Єло-Малинського і стосунки з сусідами з боку Шумської волості. Як уже згадувалося, Шумськ увійшов до складу володінь Єло-Малинських шляхом шлюбного контракту – це був посаг дружини Матвія Єло-Ма-

линської – Маруші Боговитиної. Вона принесла в свою нову сім'ю не тільки маєтки, але і проблеми, пов'язані з правом власності на них. 1622 р. Данило Єло-Малинський офіційно перейняв справу своєї матері з князями Корибутами-Збараськими про захоплення ними шумської пущі, незаконного заснування на його землі нових поселень та господарчих об'єктів³¹. Як і у випадку з Глуською волостю, ситуація навколо Шумська не вичерпалася судовими процесами та дрібними сутичками на спірних землях. З серпня по жовтень 1637 р. озброєні загони князя Януша Корибут-Вишневецького провели кілька спустошливих нападів на Шумську волость Данила Єло-Малинського, в результаті яких вони тривалий час не давали ніяких прибутків власнику³². Та й пан Данило не лишався в боргу. Лишилися згадки про напади його озброєних загонів на землі Вишневецьких, коли Єло-Малинський, виловивши князівських слуг, причетних до нападів на свої землі, карав їх без зайвої судової тяганини – просто вішав³³.

Таким чином, Єло-Малинські належали до числа шляхетських родин, які в означений історичний період в цілому успішно та динамічно розвивали своє господарство. На відміну від багатьох представників волинського нобілітету, які доручали клопоти по управлінню маєтками євреям-орендарям, Єло-Малинські особисто займалися розвитком свого господарства і, попри конфлікти з сусідами за право володіння маєтками, досягли у цій сфері діяльності помітного прогресу. Особливих успіхів досяг Остафій Єло-Малинський (з 1607 р. єпископ Луцький) який, крім своїх власних маєтків, утримував в посесії цілу волость князя Юрія Чарторийського, а також проводив великі фінансові операції та успішно торгував великими партіями хліба у Гданську. Водночас Єло-Малинські лишалися типовими представниками свого часу і суспільного стану. Боротьба за право власності велася не тільки «правем» – в судах, але і «lewem» – набігами на спірні землі, які іноді супроводжувалися жорстокими розправами зі своїми конкурентами.

ЄЛО-МАЛИНСЬКІ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНИ ТА НА СЛУЖБІ У РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Про роль Єло-Малинських у суспільно-політичному житті Волині та Речі Посполитої авторитетно заявила шляхта, що зібралася на сеймик у Луцьку в грудні 1622 р. Пропонуючи королю відзначити одного із представників родини – Данила, волинське панство відзначало, крім його власних послуг державі, заслуги його предків, які «...не на домашньому ложі, а на ложі безсмертної слави для вітчизни милої поклали своє здоров'я...»³⁴.

Крім безсмертної слави на полі бою (про що мова буде іти далі) члени родини Єло-Малинських відзначилися тим, що займали відповідальні посади в системі державного управління та носили почесні титули, що свідчило про їх вплив та авторитет в суспільстві. Так, у другій половині XVI ст. обов'язки королівського маршалка виконував Михайло Єло-Малинський (згадується у 1569-1571 р.),³⁵ він же був луцьким війтом. Ще за життя пан Михайло заставив війтівство своїм синам Матвію і Остафію, які тримали цей уряд практично до кін. XVI ст. Титул луцького мечника у другій половині XVI ст. носив Миколай Єло-Малинський³⁶. Луцьким гродським суддею у другій половині XVI – на початку XVII ст. був Остафій Єло-Малинський, він же 1590 р. згадується як підстароста луцький³⁷. Ян та Матвій Єло-Малинські були королівсь-

кими секретарями³⁸. На серпневому сеймику 1607 р. функції маршалка виконував Ян Єло-Малинський³⁹. Крім того, представники родини часто виконували важливі суспільно-політичні доручення: обиралися депутатами на Люблінський трибунал та послами на сейм від Волинського воєводства. В їх числі Костянтин, Василій, Матвій, Ян та Микола Єло-Малинські⁴⁰, а підстароста луцький Остафій 1589 р. обирався в числі депутатів від Волині для редакції Литовського статуту.⁴¹

Серед усієї родини Єло-Малинських, ряд представників якої зробили успішну кар'єру в Речі Посполитій, яскраво виділялася особа пана Данила Єло-Малинського, відомого військового діяча. Ймовірно, початок його суспільно-політичної та військової кар'єри слід шукати в подіях Хотинської війни 1621 р., в якій він взяв діяльну участь. Учасник тих подій польський історик Якуб Собеський у своєму творі про Хотинську війну свідчив, що починалася вона для Речі Посполитої у вкрай несприятливих обставинах, в числі яких було небажання шляхти брати в ній участь. Серед нечисленних представників нобілітету, які виконали свій обов'язок перед батьківщиною і прибули зі своїми підрозділами до війська, був також Данило Єло-Малинський⁴². На згаданому вище грудневому 1622 р. сеймику волинська шляхта, відзначаючи його заслуги у Хотинській війні, зазначала, що він виступив у турецький похід з немалою кількістю достойних жовнірів під своєю короугою, витративши на утримання цього бойового відділу власні кошти. Ймовірно, в боях під Хотиним Єло-Малинський зазнав поранень, про що свідчать наступні слова з постанови волинського сеймику: «І там все втративши, – засвідчує далі волинська шляхта, – та здоров'я своє значно зіпсувавши, ледве не пішки додому повернувся»⁴³.

Невідомо, чи отримав тоді заохочення від короля та Речі Посполитої Данило Єло-Малинський. Знаємо лише, що справжнє визнання його заслуг перед державою прийшло пізніше. 28 червня 1628 р. король Сигізмунд III видав лист, в якому відзначив вагомі послуги Єло-Малинського перед країною. Згадав про його участь у хотинському поході, куди він вирушив на чолі сотні вершників, споряджених за власний кошт. Підкреслив король також його сумлінну службу в ранзі ротмістра під час недавньої пруської експедиції (мається на увазі війна Польщі зі Швецією, яка точилася за землі Прибалтики). Взявши до уваги вищевикладене, Сигізмунд III урочисто повідомив обивателів Волинського воєводства про підвищення Данила Єло-Малинського до гідності волинського хорунжого⁴⁴.

Очевидно, отримавши хорунженство волинське, Єло-Малинський починає активніше брати участь у політичному житті Волині та Речі Посполитої. Так, його підпис знаходимо під каптуровою постановою від 3 червня 1632 р., а в листопаді цього ж р. він уже значився у списку волинської шляхти, що була присутня на виборчому сеймі у Варшаві⁴⁵.

Однак не політика, а військова служба лишалася пріоритетною для Єло-Малинського. Згадана вище війна зі Швецією у Прибалтиці була другою за рахунком в житті волинського хорунжого, але не останньою. На початку 30-х років він взяв участь у війні Польщі проти Росії, відомій в історії під назвою «Смоленської». Цей висновок робимо з двох відомих нам документів. Перший з них (реєстр гусарської короуги хорунжого волинського, повітового ротмістра Волинського воєводства Данила Єло-Малинського) був внесений до актових книг Луцького гродського суду 29 грудня 1634 р. – незадовго після закінчення російсько-польської війни. Серед бійців короуги згадуються шляхтичі відомих на Волині родів – Семашків, Гулевичів, Сенют та ін⁴⁶. Про участь у «Смоленській війні» Данила Єло-Малинського свідчить також чергова

постанова волинського сеймику на ім'я короля від 1646 р. із закликом відзначити заслуги Єло-Малинського перед державою. Саме тут до відомих нам бойових заслуг волинського хорунжого (боротьби з турками, татарами і шведами) згадується також участь у «woynach moskiewskich». Шляхта звертає увагу на те, що пан Єло-Малинський, захищаючи цілісність країни, отримав вогнепальні поранення, але досі не має гідної винагороди за свої ратні подвиги. З огляду на це волинське панство просило короля дати дозвіл волинському хорунжому звести млини на річці Горинь – для покращення його матеріального стану⁴⁷.

Король хоч і з запізненням, але все-таки високо оцінив заслуги Данила Єло-Малинського, який в результаті отримав більше, ніж млини на Горині. Незабаром він отримав привілей на каштелянство белзьке (1649 року), і це стало піком його військової та політичної кар'єри. Слід зазначити, що посада каштеляна автоматично давала місце в сенаті, і таким чином Єло-Малинський був введений до складу політичної еліти Речі Посполитої. Якихось певних даних про діяльність Єло-Малинського в якості сенатора виявити поки що не вдалося. Посаду белзького каштеляна він обіймав в часи наймасштабнішої – четвертої по рахунку – війни, в якій брав участь. Це була Визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Ясна річ, що сенатор-магнат який все життя вірно служив королю та Речі Посполитій, не міг поділяти ідеали козацької революції. До того ж, восени 1648 р. козацькі загони заволоділи його родовими помістями на Волині. Місто Шумськ було розорено, а фундовані Єло-Малинським уніатська церква та римо-католицький костел – зруйновані⁴⁸. Зрозуміло, що жодних симпатій до козацтва він не міг мати, і в числі інших українців, які з політичних чи релігійних мотивів не сприйняли Визвольну війну, залишився на боці польсько-литовської держави.

Нам невідомо точно, як і в яких битвах проявив себе Єло-Малинський у ці драматичні для України роки. Сам він у тестаменті від 1656 р. згадує про своє бойове минуле, в тому числі і про події останньої козацької війни. Існують дані, які свідчать про його участь у знаменитій битві під Берестечком 1651 р., в якій він брав участь на чолі власного віськового відділу⁴⁹. Але це був уже закат військової та політичної кар'єри Єло-Малинського. Чотири війни, які він виніс на своїх плечах, підірвали його здоров'я. Не пізніше осені 1656 р. Данило Єло-Малинський повертається до своїх спустошених маєтків на Волині, які знаходилися біля самої межі козацької держави. Незважаючи на постійну військову небезпеку, він намагався відновити зруйноване господарство та відбудувати церкву і костел в Шумську. Проте складне політичне становище на Волині та фінансові проблеми не дали йому можливість підняти з руїн храми та родові маєтки.

Отже, представники родини Єло-Малинських у зазначений історичний період належали до числа суспільно активної частини волинського нобілітету. Це проявилось у займанні ними важливих посад, участі в розробці державного законодавства, участі у роботі сеймів, а також у військовій службі. Особливими успіхами у військових походах відзначився Данило Єло-Малинський, який протягом життя пройшов дорогами чотирьох воєн, дочекавшись високої оцінки своїх заслуг як з боку волинського нобілітету, так і короля. Очевидно, саме тоді народилася родинна легенда про походження Єло-Малинських від Олександра Македонського.

ЄЛО-МАЛИНСЬКІ У СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНИ

Єло-Малинські – українська шляхетська родина, яка у другій половині XVI ст. в переважній своїй більшості дотримувалися православ'я, хоча, як буде видно далі, тоді ж спостерігалися перші конверсії до римо-католицизму. Очевидно, вони жваво цікавилися проблемами Української Церкви, оскільки події, пов'язані з проголошенням церковної унії в Бресті, знайшли в середовищі цієї родини жвавий відгук. Передусім, слід зазначити, що деякі представники роду Єло-Малинських незабаром після пам'ятних подій у жовтні 1596 р. виступили на захист Православної Церкви. Причому їх діяльність для сучасників була настільки суттєвою, що навіть автор «Синопису» вважав за необхідне відзначити внесок цієї родини у справу боротьби з уніатами. Так, під 1596 роком у цьому творі в числі шляхти, яка склала протест проти унії, згадується Матвій Єло-Малинський⁵⁰. Інша представниця родини – Тетяна Єло-Малинська – під 1601 роком згадується в числі членів Львівського православного братства⁵¹. Королівський секретар Ян Єло-Малинський 1607 р. скріплював своїм підписом дві інструкції волинської шляхти послам на сейм, в яких вимагалось ліквідувати унію⁵². В числі добровольців Православної Церкви пізнішого періоду – початку 30-х років XVII ст. – згадується також волинський хорунжий Данило Єло-Малинський. Останній разом з волинським чашником Лаврентієм Древинським, придбавши землю в Кременці, дав фундацію на заснування православної Богоявленської церкви, а також монастиря і шпиталю при ній. 1636 р. фундація була підтверджена митрополитом Київським Петром Могилою⁵³.

В цілому слід зазначити, що підтримка Православної Церкви родиною Єло-Малинських була досить помітною в кінці XVI – на початку XVII ст., але в подальшому вона стала носити явно епізодичний характер.

Єло-Малинські належали до магнатських сімей Волині, представники яких в кінці XVI – першій половині XVII ст. діяльно підтримали Уніатську Церкву. Причому на захист унії вони виступили уже незадовго після Брестського собору. 1598 р. 40 представників волинського нобілітету склали заяву на ім'я короля і сенату, в якому дали згоду на унію та новий календар, а також висловили вдячність діячам об'єднання. В числі підписантів заяви знаходимо ім'я Миколая Єло-Малинського, римо-католика за віросповіданням⁵⁴. Встановлено, що в парафіях його маєтностей була введена унія за правом патронату⁵⁵. Ширших відомостей про роль Миколая Єло-Малинського в суспільно-релігійному житті Уніатської Церкви поки-що не виявлено.

Значно помітніший та яскравіший слід в історії унії залишив їх родич – луцький гродський писар Остафій Єло-Малинський. Вперше він виходить на сцену суспільно-релігійної боротьби між православними та уніатами (на боці останніх) 1603 р., коли в числі 60 представників волинського нобілітету підписав Люблінську заяву, яка за змістом не відрізнялася від Луцької відозви 1598 р.⁵⁶. Вдруге (тепер уже надовго) пан Остафій Єло-Малинський вийшов на арену суспільно-релігійної боротьби через чотири роки, і пов'язано це було із заміщенням вакантної єпископської кафедри у Луцьку.

Отже 21 травня 1607 р. помер Луцький єпископ Кирило Терлецький. Причини його смерті нам невідомі, тому ми з певністю не можемо сказати, наскільки його смерть була очікувана на Волині. Знаємо, що буквально напередодні своєї кончини він ще

встиг висвятити кілька дияконів на попів у кафедральному соборі св.Івана Богослова – можливо, до останніх днів він був достатньо дієздатним⁵⁷. Уже 30 травня 1607 р. (на дев'ятий день по смерті владики Терлецького!) Остафій Єло-Малинський, який якраз перебував у Варшаві, отримав від короля Сигізмунда III привілей на Луцьку кафедру⁵⁸.

Час, коли помер єпископ Кирило Терлецький, був дуже важким для Уніатської Церкви. У 1606-1608 рр. Польща була охоплена повстанням шляхти, відомого в історії як «Рокош Зебржидовського». Воно викликане невдоволенням частини шляхетського суспільства внутрішньою політикою короля Сигізмунда III, причому релігійний чинник грав у цих подіях не останню роль. Православна шляхта, яка на першому етапі грала в повстанні активну роль, у своїх вимогах рішуче домогалася усунення з кафедр уніатського митрополита і єпископів, що вело, по суті, до ліквідації унії в польсько-литовській державі. Очевидно, король не бажав втягувати себе у важкі політичні переговори з рокошанами щодо долі Луцької кафедри і поспішив дати привілей на неї Єло-Малинському – уніату. Але, реакція православних не забарилася. Уже 2 червня князь Андрій Козика від імені депутатів Волинського воєводства виступив з протестом проти цього надання⁵⁹. Єло-Малинського це не зупинило – 5 червня 1607 р. він склав на руки митрополита Іпатія Потія архієрейську присягу⁶⁰.

Тим часом номіната-єпископа чекали на Волині серйозні проблеми. Передусім, слід було добитися передачі під його контроль єпархії разом з її маєтками. А оскільки по смерті владики Терлецького усе рухоме та нерухоме майно Луцької кафедри опинилося в руках його родичів – Яроша Терлецького та Івана Велятицького – король 7 червня 1607 р. видав до згаданих осіб лист з вимогою видати церковне майно новому єпископу⁶¹.

Введення у володіння маєтками Луцької єпископії Остафія Єло-Малинського відбувалося з 30 червня по 5 липня 1607 р.⁶². Уважне опрацювання звіту возного про цю подію привело нас до висновку, що владиці Остафію було передано не всі володіння єпархії. В загальному списку сіл, які він прийняв в ті дні, бракувало маєтків Жабче, Губін і Колодязі – про них у звіті не сказано ні слова. Інші маєтки – Коршовець та Водиради – відмовилися передати єпископу особи, що на певному праві володіли ними⁶³. Як свідчать документи, три неназвані у звіті села возний та єпископ оминули не випадково. Їх щойно по смерті Кирила Терлецького прибрав до рук давній приятель Єло-Малинського – князь Юрій Михайлович Чарторийський. Чи сталося це в порозумінні з паном Остафієм, чи ні – невідомо. Можемо стверджувати лише, що відповідальність за незаконне володіння князем церковними землями єпископ чомусь повністю переклав на членів Луцької капітули, яких і покликав до суду. Справа про церковні маєтки між єпископом, шляхтою та капітулою тягнулася більше двох років і була остаточно залагоджена лише в січні 1610 р.⁶⁴.

Подальші події показали, що отримати привілей на владитство, скласти архієрейську присягу та обійняти владу над маєтками виявилось пану Остафію значно простіше, ніж добитися легітимізації своєї влади. На заваді цьому стояли серйозні перешкоди. Проблема полягала в тому, що Єло-Малинський не міг бути єпископом з точки зору церковного права, оскільки протягом свого світського життя він мав двох, за іншими даними – трьох, дружин. Цією обставиною вміло скористалася православна опозиція, яка за всяких обставин не бажала допустити уніатського кандидата на Луцьку єпископську кафедру. Згадана вище протестація князя Андрія Козики від 2 червня 1607 р. була лише коротким прологом того жорсткого протистояння між прихиль-

никами і противниками унії на Волині, яке спалахнуло щойно після номінації Єло-Малинського на єпископа Луцького. Питання про законність передачі йому Луцької кафедри буквально розколола вересневий 1607 р. сеймик волинської шляхти. Частина нобілітету на чолі з волинським воєводою Янушем Заславським (29 осіб) заявила про неприпустимість перебування Єло-Малинського на єпископській кафедрі, мотивуючи свою позицією тим, що це є порушенням церковних канонів, бо він досі не прийняв чернечого постригу. Інша частина депутатів сеймику на чолі з луцьким підкоморієм Яном Харлинським (35 осіб) навпаки заявила про повну довіру Єло-Малинському і виявила бажання бачити його Луцьким владикою. Обидві групи оформили свої позиції офіційними заявами і внесли їх до актових книг Луцького гродського суду⁶⁵.

У цих складних обставинах митрополит Іпатій Потій не поспішав висвячувати Єло-Малинського на єпископа, очікуючи схвалення цієї кандидатури Апостольським Престолом. Та й ставлення його до пана Остафія було явно неоднозначним. Виявлені істориками Листи митрополита не дають нам можливості точно уявити, як справу Єло-Малинського митрополит прокоментував у своїх листах до Риму. Перше відоме послання, в якому Іпатій Потій згадав про номіната на Луцьку кафедру, датується 15 червня 1607 р. – за 10 днів після складання ним архієрейської присяги. Адресовано воно Папі Павлу V. На початку листа митрополит пише про великий тиск та переслідування, яке він зазнає з боку шляхти, що повстала проти церковного об'єднання, виражаючи тривогу за майбутнє унії. Потій покладає надії на заснування семінарії, згадуючи при цьому ситуацію, яка склалася навколо Луцької єпархії: «Звідти (з семінарії – авт.) повинні вийти гідні робітники, щоб не довелося в майбутньому шукати виправдання двоє та троєженству, як сталося нині у справі вакантної Луцької русинської єпископії.⁶⁶» З цієї побіжної згадки можна зрозуміти, що митрополит був далеко не в захваті від кандидатури Єло-Малинського на владика Луцького і, ймовірно, дав згоду на його номінацію лише з огляду на відсутність в даний момент достойнішої кандидатури.

Проблема троєженства номінованого владика призвела до затяжної дискусії про доцільність його посвяти, яка зав'язалася між митрополитом Потієм, представниками Апостольського Престолу та державними мужами Речі Посполитої. Тривала вона до весни 1609 р. Головним противником передачі єпархії Єло-Малинському був один із найвпливовіших державних діячів та магнатів польсько-литовської держави, каштелян краківський князь Януш Острозький. У своєму листі до нунція Сімонетто від 26 липня 1608 р. він підтвердив свою прихильність унії і дав високу оцінку митрополиту Іпатію Потію. Водночас, щодо кандидатури Єло-Малинського краківський каштелян висловився дуже різко, заявивши, що останній не гідний отримати свячення, бо своїм неморальним життям розпалив до себе ненависть серед народу. Князь не шкодував дошкульних виразів на адресу єпископа-номіната, підкреслюючи темні сторони його характеру. У його версії Єло-Малинський постає людиною підступною, мало не безбожником, троєженцем, вбивцею, розпусником, фальсифікатором публічних актів та ін⁶⁷. В подібному тоні заперечує Януш Острозький проти цієї кандидатури також у листі до митрополита Іпатія Потія від 23 серпня 1608 р.. Нагадавши згадані вище перешкоди до його свячень, посилаючись на XI канон Сардинського синоду, він вкотре підкреслив негативну поставу до нього суспільства Волинського краю: «Шляхта майже з усього воєводства однодушно протестує проти нього, бо про нечестивість та про злодійства цієї людини є найясніші свідчення»⁶⁸.

Варто зазначити, що князь рекомендував митрополиту не висвячувати Єло-Малинського і висунути іншого, достойнішого кандидата. На це Іпатій Потій піти не міг,

хоч явно не був його гарячим прихильником. Представлення нового кандидата на Луцьке владитство незворотно вело за собою уневаження королівського привілею від 30 травня 1607 р., а це в свою чергу призвело б до нового туру поєдинку між уніатами і православними в боротьбі за Луцьку кафедру. Результат його в умовах нестабільної політичної ситуації, яка була тоді в Речі Посполитій, був непередбачуваний, тому митрополит не міг дозволити собі йти на такий ризик.

Невідомо, наскільки щирим був князь Януш Острозький у своїх турботах про моральність майбутнього Луцького владики. Нам видається, що рішучим чинником у цьому конфлікті виступали маєткові суперечності між князями Острозькими та панами Єло-Малинськими, які виховали у представників обох родин взаємну антипатію. Нагадаємо, що саме в ці роки ще не був вичерпаний давній конфлікт між князем Янушем Острозьким та братом іменованого владики – Василем Єло-Малинським – за глуські ґрунти. Зрозуміло, що Остафій Єло-Малинський, як недавній луцький гродський суддя, цілком міг протегувати справи свого брата в несприятливому для Острозьких напрямі.

Не вірив у щирість краківського каштеляна також митрополит Іпатій Потій. Втомлений лекціями князя з канонічного права та його настійливими рекомендаціями висунути іншого кандидата на єпископа Луцького, він у своєму листі до нунція Франциска Симонетто від 8 вересня 1608 р. писав: «Нещодавно отримав лист від ясно-вельможного пана каштеляна краківського, в якому він нічого іншого не домагається, як лише того, щоб я утримався від посвяти Малинського. В іншому разі погрожує не тільки руку відвести від підтримки святої унії, але також відверто заявити про свою ворожість до неї⁶⁹». Митрополит Іпатій Потій був людиною, з якою не можна було розмовляти мовою ультиматумів – навіть таким впливовим можновладцем, як князь Януш Острозький. Переконавшись у неможливості досягнення компромісу, Потій невдовзі після написання цього листа нарешті висвятив Остафія на єпископа Луцького. Останній, прийнявши свячення, взяв собі нове духовне ім'я – Євгеній.

Документи, які б могли висвітити пастирську діяльність єпископа Євгенія Єло-Малинського, виявити поки-що не вдалося. Ймовірно, він не відзначився особливими успіхами у цій сфері. До цього висновку нас підводить промовистий факт: владику Євгеній був єдиним єпископом з числа уніатської ієрархії, про якого не лишив біографічної довідки перший літописець історії Об'єднаної Церкви холмський єпископ Яків Суша у своєму творі «De laboribus unitorum». Очевидно, 13-річне управління Луцько-Острозькою єпархією цим єпископом не мало якихось яскравих подій, тому за 44 роки після його смерті владику Євгенія просто забули. Хоча, актовий матеріал повітових судів Волинського воєводства дав нам можливість значною мірою заповнити цю прогалину в історії унії на Волині.

Передусім хотілося б звернути увагу на те, що стосунки єпископа Єло-Малинського зі своїми потенційними конкурентами в боротьбі за душі – православними – були неоднозначними. Відомо, наприклад, що він не тільки не відновив фактично програну справу свого попередника (Кирила Терлецького) з православним архімандритом Гедеоном Балабаном за право володіння Жидичинським монастирем, але навіть підтримував з ним дружні відносини. Так, восени 1614 р. владику Євгеній видавав заміж свою племінницю – Анну Пилявську за пана Федора Воронича. Весілля відбувалося у єпископському маєтку Рожищі. Список почесних гостей з боку нареченого відкривало ім'я о.Гедео́на Балабана – архімандрита жидичинського. У нас нема сумніву, що

він не тільки був присутнім на вінчанні, яке проходило в місцевій уніатській церкві, але також сидів за одним столом з єпископом Євгенієм під час весільного бенкету⁷⁰.

Втім ця застольна ідилія зовсім не означала, що єпископ Єло-Малинський не мав конфліктів з православними. Так, справжнім «головним боєм» Луцького владыки були стосунки з одним із лідерів православної опозиції на Волині – паном Андрієм Гулевичем. Суть конфлікту полягала у суперечці за право патронату над церквою св.Дмитра у Луцькому замку та володінням маєтком Коршовець, який їй належав. Представники родини Гулевичів стверджували, що цей храм підняв з руїн їх предок – єпископ Феодосій Гулевич, – і вважали цю церкву своєю родовою усипальницею. Іншої точки зору дотримувався владыка Євгеній, який вважав, що цей храм разом з маєтком здавна був під патронатом Луцьких єпископів, і зазіхання на нього Гулевичів є незаконне. Ситуація навколо цього храму ускладнювалася двома обставинами.

По-перше, внаслідок занепаду православної церкви храм св.Дмитра перебував у руках осіб, які або не турбувалися збереженням документів до його історії, або свідомо їх приховували. Відомо, що у другій половині XVI ст. церквою володіли луцькі міщани Дем'яновичі, а близько 1587 р. його, разом з маєтком Коршовець, захопив війський володимирський Василій Гулевич – батько Андрія Гулевича. Спроби єпископа Євгенія Єло-Малинського 1610-12 рр. довести в суді факт існування документів, які доводять право патронату луцької кафедри над церквою св.Дмитра і переховуються родиною Дем'яновичів, зазнали невдачі⁷¹. Як наслідок, владыка Євгеній так і не зміг вирішити цю справу на користь Луцької єпископії.

По-друге, конфлікт навколо дмитріївської церкви мав не тільки правовий, але і релігійний аспект. Василь Гулевич, а потім і його син Андрій, дотримувалися православ'я, тому аж до заснування в Луцьку братської церкви храм св.Дмитра залишався єдиною православною парафією в місті. І хоча владыка Євгеній, намагаючись повернути під свою владу цю церкву, наголошував на правових підставах своїх домагань і не акцентував уваги на конфесійному аспекті цієї проблеми, релігійна сторона конфлікту врешті-решт вирвалася на поверхню.

Андрій Гулевич (як власне і інші представники православної шляхти) за посередництвом духовенства, що перебувало під його патронатом, вів активну антиунійну діяльність, в тому числі серед міщан Луцька. Його священники відкрито працювали серед віруючих уніатських парафій, намагаючись переконати їх залишити об'єднання і повернутися до православ'я. Подібна діяльність не могла не призвести до конфлікту. 19 серпня 1615 р. троє православних священників (серед яких був і пресвітер церкви св. Дмитра у Луцьку о. Михайло) освячували єлей у приватному помешканні луцької міщанки Матвієвої Лецукович, яка належала до уніатської парафії при церкві св. Михайла. Дізнавшись про це, члени уніатської капітули у супроводі возного завітали до її дому і зажадали від православних отців пояснень – на яких підставах вони виконують треби у вірних інших парафій? Пресвітери не розгубилися і відповіли з граничною відвертістю: «Ми прийшли позискати загиблих і зичимо собі не тільки ваших парафіян, але й вас самих позискати». І додали багатозначно: «А ви того нам заборонити не можете і не забороните, але ледве чи самі у своїй шкурі залишитися»⁷². Це був відвертий виклик, тому не дивно, що владыка Євгеній зреагував жорстко: 9 вересня 1615 р. він у супроводі озброєного загону вдерся до церкви св. Дмитра. Власноручно на очах прихожан єпископ побив присутнього там православного священника о.Мойсея, після чого виніс із храму антимінси⁷³.

Вдруге владика Єло-Малинський зіткнувся зі зростаючим опором православної шляхетської опозиції в кінці 1619 – на початку 1620 років, коли її представники отримали дозвіл від короля заснувати у Луцьку братство і монастир. Але на той час єпископ уже доживав останній рік свого життя, був старою і ймовірно – хворою людиною. Гучні протестації проти порушення православними релігійного миру і стабільності подавала від імені Луцького єпископа капітула, оскільки останній уже ймовірно не міг дієво захищати інтереси своєї Церкви в судах.

Брак даних про пастирську діяльність Луцького владика наводить на думку, що він не дуже обтяжував себе обов'язками єпископа. Відомо, що в його часи кафедральна церква потребувала ремонту, але владика Євгеній не дуже тим переймався. Він часто проживав за межами єпископської столиці – у церковному містечку Рожищах або у своїх родових маєтках і, ймовірно, вів напівсвітський спосіб життя, жваво займався господарством. Незадовго до смерті (в серпні 1620 р.) він дав розрахунок своєму слугі Яну Ємеловському, якого дякував за вірну службу. Останній протягом 13 років (1607-1620 рр.) вів його господарчі справи, найважливішою з яких був сплав хліба по Бугу і Віслі до Гданська⁷⁴.

Помер єпископ Євгеній Єло-Малинський восени (найвірогідніше – в жовтні) 1620 р. Тестамент його відшукати поки що не вдалося, тому досі лишається невідомими багато обставин його особистого, релігійного та суспільного життя.

На наш погляд, владика Єло-Малинський не випадково лишився обділений увагою істориків Церкви. Прийнявши Луцьку єпископську кафедру в драматичні для Української Церкви часи, він залишився типовим представником шляхетського соціуму XVI ст. – епохи, яка невблаганно пішла в минуле. Людина, енергійна в бізнесі, він і в сані єпископа не зрадив своєму основному покликанню. Будучи переконаним уніатом, він водночас не зміг (або не хотів) діяльно поширювати унію на Волині, лишаючись типовим для XVI ст. споживачем «духовних хлібів» найбагатшої в Київській митрополії єпархії. Не дивно тому, що на фоні його сучасників – молодого покоління енергійних уніатських єпископів василіанського вишколу – єпископ Євгеній виглядав невиразно і дуже скоро був забутий.

Крім владика Євгенія, Уніатська Церква отримала ще одного видатного представника родини Єло-Малинських, який лишив помітний слід в історії. Мова йде про Данила Єло-Малинського, який відзначився на службі Речі Посполитій та Православній Церкві. Обставини та мотиви його навернення в унію лишаються досі невиясненими. Натомість відомо, що практичні заходи на підтримку об'єднання він та його дружина Галышка Вільгорська зробили 18 вересня 1637 р. Того дня ними була складена фундація на заснування уніатського монастиря оо.василіан при церкві Св.Трійці у місті Шумську. Рішення це було прийняте в погодженні з митрополитом Йосифом Рутським, ймовірно, під час його останньої візитації Волині кінця 1636 – початку 1637 рр. Фундатори взяли на себе обов'язок перебудувати дерев'яну церкву Св.Трійці в муровану та подали монастир ченцеві-василіанинові о.Йосафату Бокію. Про обдарування монастиря маєтностями у фундації не йшлося – про це її автори обіцяли написати в окремому інвентарі, який поки що розшукати не вдалося. Цікаво, що згадана фундація надавала настоятелю Шумського монастиря – архімандриту Йосафату – широкі повноваження, які явно не узгоджувалися з церковним правом. Данило Єло-Малинський доручив йому контроль над усіма пресвітерами в своїх шумських маєтностях з обов'язком їх духовного виховання. В разі необхідності шумський архімандрит отримував право при порозумінні з фундаторами усувати негідних священників парафій та подавати

нових⁷⁵. Таким чином, фундувавши монастир і надавши його настоятелю прерогативи протопопи, Данило Єло-Малинський фактично проголосив унію за правом патронату у своїх дідичних маєтках.

Втім поширення унії у володіннях Єло-Малинського проходило непросто. Як відомо, пан Данило мав суперечки за межі володінь зі своїми сусідами, що час від часу призводило до локальних зіткнень загонів озброєних слуг на спірних територіях. Незадовго після запрошення ченців-василіан до Шумська спалахнув черговий конфлікт між Данилом Єло-Малинським та князем Яремою Вишневецьким. З серпня по жовтень 1637 р. озброєні загони останнього провели кілька спустошливих нападів на шумські маєтності. При цьому слуги та гайдуки князя, які сповідували православ'я, не тільки пограбували володіння Єло-Малинського, але також вирішили з'ясувати стосунки з уніатами. В результаті ченця Бачинського було побито обухами, погрози про розправу отримав також настоятель о.Йосафат Бокій. Це дало підстави Данилові Єло-Малинському заявити, що слуги князя не тільки спустошили його села та розігнали підданих, але також «розмножили дносоти святої церкви нисчат»⁷⁶.

Будівництво Шумського монастиря також йшло повільно. 1644 р. його новий настоятель – ігумен о. Митрофан Смотрицький – подав скаргу на Криштофа Вільгорського (родича Данила Єло-Малинського з боку дружини) про непоставку каміння для будівництва монастиря, хоча необхідну для цього суму – 100 злотих – він отримав ще 1643 р. Мав шумський ігумен також інші претензії до пана Вільгорського. Останній 1643 р. незаконно привласнив начиння з церкви с.Боложівка «шумської дієцезії», що і стало предметом розгляду Кременецького земського суду восени 1644 р.⁷⁷.

Слід зазначити, що до початку Визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького Данило Єло-Малинський так і не встиг завершити виконання обов'язків, пов'язаних з будівництвом Шумського монастиря. А в часи воєнних лихоліть, під час яких Волинь стала одним з найголовніших театрів бойових дій, про це не могло бути і мови. Як уже зазначалося вище, під час цієї війни Єло-Малинський опинився серед українців, які стали на бік Речі Посполитої та не прийняли ідеалів козацької революції. Він лишався переконаним уніатом, так що навіть перший літописець Об'єднаної Церкви єпископ Яків Суша вважав за необхідне пригадати про нього на сторінках свого твору «De laboribus unitorum». У розділі «De rebus unionis sub bellum cosaticum», згадуючи про вигнання Сильвестром Косовим уніатських ченців з Люблінського монастиря, Суша засвідчив, що сенатор-уніат Данило Єло-Малинський 1,5 роки надавав їм притулок у своєму домі⁷⁸.

Останні фундації Данило Єло-Малинський зробив незадовго до смерті. Не пізніше осені 1656 р. він повернувся до своїх розорених волинських маєтків, дарма що в країні було неспокійно, а його володіння розміщувалися біля самого кордону козацької держави. Тут, у своєму дідичному маєтку Новомалин, пан Данило 13 жовтня 1656 р. склав тестамент, в якому підбив підсумки свого життя. В ньому він стверджував, що все життя був уніатом, як і його предки. Про часи, коли він підтримував разом з Лаврентієм Древинським православне братство в Кременці, Данило Єло-Малинський, очевидно, не хотів пригадувати. Своє тіло заповів тимчасово поховати у Бистрицькому костелі з тим, щоб із часом перепоховати у Шумській церкві, яка так і не була на той час змурована. Власне, на будівництво цього храму (при якому тоді продовжував діяти монастир уніатських ченців-василіан) він заповів 4 тис. злотих. Ще 8 тис. злотих каштелян белзький записав на утримання шумських василіан, доручивши їм щоденно молитися за упокій його душі. Наступні 8 тис. злотих він заповів на користь шумських

оо. францискан, доручивши за ці гроші звести костел і поклавши на них аналогічні зобов'язання, що і на оо. василіан. Не забув Єло-Малинський і храм свого тимчасового спочинку – Бистрицький костел отримував 6,8 тис. злотих⁷⁹. Але реалізувати цю фундацію через неспокійні часи козацьких воєн ні він, ні його нащадки так і не змогли.

Отже, участь Єло-Малинських у суспільно-релігійному житті Уніатської Церкви Волині кінця XVI – першої половини XVII ст. була дуже вагомим. Двоє її впливових представників – Остафій та Данило – надали їй діяльну підтримку політичними заявами, релігійною та фундаторською діяльністю. Водночас на прикладі цієї родини простежуються складні та суперечливі процеси, характерні для внутрішнього життя Уніатської Церкви зазначеного періоду.

З одного боку, належність до унії щонайменше двох впливових представників роду (а також їх активна підтримка своєї конфесії) свідчать, що Об'єднана Церква знайшла своїх послідовників серед окремих представників магнатського середовища Волині. Водночас, є цілком очевидним, що унійна традиція серед Єло-Малинських протрималася лише протягом перших двох – трьох поколінь і не змогла перешкодити латинізаційним процесам в родині. Впливи польської культури та римо-католицизму у тогочасному суспільстві виявилися занадто сильними. Так, Данило Єло-Малинський хоч і визнавав себе уніатом, але в духовному плані знаходився на порубіжжі східного та західного католицизму – фундував не тільки Шумський василіанський монастир, але також францисканський костел, щедро обдаровуючи католицьке духовенство обох обрядів. Ця крихка гармонія двообрядової релігійності була характерна для вузького кола світських інтелектуалів українського нобілітету того часу, але вона не змогла пережити драматичні часи Хмельниччини, коли релігійні гасла стали політичним козирем у кривавій війні між вчорашніми співгромадянами.

Єло-Малинські залишили помітний вплив також в історії Римо-Католицької Церкви. Тестаменти та фундації представників родини дають можливість зробити висновок, що навернення деяких представників цієї родини розпочалося ще в кінці XVI ст. Відзначилися вони передусім як фундатори та жертводавці на користь костелів і кляшторів.

Першу документально засвідчену фундацію нам вдалося виявити в тестаменті Єви Єло-Малинської від 13 квітня 1607 р.. В ньому авторка визнає себе вірною Римо-Католицької Церкви і заповідає поховати своє тіло в костелі, що знаходиться в її дідовому маєтку Свойчів⁸⁰. Авторка тестаменту при цьому зазначає, що цей костел нещодавно збудував її чоловік пан Лагодовський. Саме на цей храм вона заповіла десятину від врожаю свойчівського маєтку, сіножаті на двадцять косарів, чотирьох підданих, ставок з млином, право користуватися лісовими угіддями та ін⁸¹.

Але найбільшою енергією у справі поширення католицизму на Волині відзначився інший представник цієї родини – Миколай Єло-Малинський. Його дружина – Христина Вишневецька – очевидно, повністю поділяла погляди чоловіка щодо цієї місії. Подружжя у цій справі не шкодувало ні сил, ні коштів. Свідчать про це три документи, складені в останні роки життя Миколая Єло-Малинського (помер між 18-24 квітня 1629 р.).

Перший з них – запис подружжя Єло-Малинських на користь луцьких черниць-бригідок, датований 26 липня 1624 р. Згідно з цим документом бригідки отримали в дар двір у Луцькому окольному замку⁸². Актовий матеріал, який був у нашому розпорядженні, свідчить, що в той час ціна двору в окольному замку складала бл. 2-3 тис. злотих, так що згадане дарування було досить щедрим.

Другий документ – фундація Миколая та Христини Єло-Малинських на монастир оо.бернардинів у їх маєтку Янів від 17 квітня 1629 р. Монастир обдаровувався земельними угіддями та прибутками з маєтків Миколая Єло-Малинського. Автори у фундації зауважили своє небажання, щоб містом Янів в майбутньому володіли «єретики» або «схизмати»⁸³.

Наступного дня – 18 квітня 1629 р. – Миколай Єло-Малинський, відчуючи наближення смерті, написав тестамент, в якому визнав себе вірним Римо-Католицької Церкви та заповів поховати своє тіло у новозбудованому ним Янівському костелі оо.бернардинів. Це приводить нас до висновку, що монастир в Янові почав зводитися значно раніше. Адже на момент фундації його костел згадується як існуючий і вже міг служити усипальницею для його фундатора. Єло-Малинський дав додаткові розпорядження про матеріальне забезпечення обителі (зокрема, заповів надавати монастирю віск, вино та олію з прибутків Велицької волості), а також зобов'язав дружину і дітей звести у Янові ще один костел – дерев'яний – та надати фундацію про заснування при ньому плебанії⁸⁴. Тестамент Миколая Єло-Малинського було внесено до актових книг Луцького гродського суду 24 квітня 1629 р. Того дня він уже згадувався як покійний. Поки що не вдалося встановити, чи виконала дружина з дітьми його заповіт по зведенню костелу і плебанії в Янові.

Отримала Римо-Католицька Церква підтримку також від Данила Єло-Малинського, який за віровизнанням був уніатом. Як уже згадувалося вище, у його тестаменті від 1656 р. згадується костел оо.францисканців, який обдаровується щедрими наданнями. Висвітлюючи тему впливу римо-католицизму на членів родини Єло-Малинських, слід зазначити, що на кінець 20-х років XVII ст. повністю покатоличеною була Малинська гілка родини, представлена Миколаєм Єло-Малинським та його дітьми.

Отже, Єло-Малинські зіграли в релігійному житті Волині кінця XVI – першої половини XVII ст. важливу роль. Будучи типовими представниками шляхетського суспільства своєї епохи, вони уособили всю складність та суперечливість релігійних процесів в польсько-литовській державі взагалі, та на Волині зокрема. Єло-Малинські висунули зі свого середовища послідовників трьох християнських конфесій – православ'я, римо-католицизму та унії, які відзначалися активною життєвою позицією у питаннях захисту інтересів своєї конфесії. Проявлялася ця активність на різних рівнях – у роботі повітових сеймиків, в середовищі духовенства, діяльності Львівського братства тощо. Проте особливо яскраво релігійні симпатії Єло-Малинських проявилася у фундаторській та благодійницькій діяльності. Достатньо згадати, що протягом першої половини XVII ст. вони фундували 4 монастирі (1 православний, 1 уніатський та 2 римо-католицькі), 1 або 2 парафіяльні костели та обдарували нерухомістю Луцький монастир черниць-бригідок. Подібною благодійністю могли похвалитися лише кілька магнатських родин Волині того часу.

ВИСНОВКИ

Отже, як свідчить вищенаведений матеріал, в кінці XVI – в першій половині XVII ст. Єло-Малинські посідали важливе місце в суспільному, економічному та релігійному житті Волинського воєводства. Більшість відомих на сьогодні представників родини були задіяні в роботі сеймів, повітових сеймиків, Люблінського трибуналу, повітових судів,

перебували на відповідальних державних посадах тощо. Помітна роль в суспільному житті регіону поєднувалася з успішною господарською діяльністю: у зазначений історичний період представники родини стабільно збільшували свої володіння, засновували нові містечка, активно займалися торгівлею та великими фінансовими операціями. Успішна економічна діяльність на початку 20-х років XVII ст. ввела представників Малинської та Глухівської гілок родини в коло волинської магнатерії. Будучи типовими представниками своєї епохи та суспільного стану, Єло-Малинські уособили всю складність і суперечливість релігійних змін в Україні взагалі, та на Волині зокрема. Із середовища родини вийшли представники трьох християнських конфесій (православ'я, католицизму та унії), які брали діяльну участь у суспільно-релігійному житті Волині, підтримавши свої Церкви як у політичній боротьбі, так і щедрими фундаціями.

Кінець XVI – перша половина XVII ст. була часом піднесення та розвою української шляхти Волині, яка ототожнювала себе з Руссю, була патріотом Речі Посполитої та належала до різних релігійних конфесій. Поєднання таких різних, з сьогодишньої точки зору майже несумісних, складників національної свідомості українських аристократів відображало певний етап розвитку українського народу, його менталітету та самоусвідомлення. Історично склалося так, що вектор розвитку української ідентичності, яка мала поєднати Русь з польським патріотизмом та багатоконфесійністю, врешті-решт зайшов у глухий кут і був остаточно обтяжений козацькою шаблею Хмельниччини. Проте ця епоха встигла залишити слід у нашій історії. Вона витворила напівзабуте покоління української аристократії польської політичної орієнтації, яка, крім добре відомого нам негативного досвіду (традиції протистояння та шляхетської сваволі), залишила історичний спадок, який не підлягає девальвації – відзначилася у захисті України від іноземних загарбників, а також показала яскраві приклади релігійної толеранції і благодійності. Яскраві представники цього покоління – волинські магнати Єло-Малинські, які, на нашу думку, заслужили добру пам'ять нащадків.

¹ Див. Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1886. – Т. VII. – С. 264; Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Сост. Н.И. Теодорович. – Т. II: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. – Почаев, 1889. – С. 786; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпер, 1986. – Т. II. – С. 147; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Część II. Ziemia ruskie Korony. – Т. 5: Województwo Wołyńskie. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1994; Гречило А.Б., Терлецький Ю.П. Герби та прапори міст і сіл Рівненської області. – Київ, Львів, Рівне, 2002. – С. 49.

² Острозький державний історико-культурний заповідник, інв. № 68 III.

³ Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, wydane przez B.Gorcza. – Lwów, 1890. – Т. III (1432 – 1534). – С. 66, 75.

⁴ ДАВО. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 6.

⁵ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 61.

⁶ Archiwum Książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie /Przyg. Z.L.Radziwiński, P.Skobielski, B.Gorcza. – Lwów, 1887. – Т. I. – С. 57, 61, 68, 76, 77, 82, 85, 88.

⁷ Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, wydane przez B.Gorcza. – Lwów, 1890. – Т. III (1432 – 1534). – С. 323.

⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 331.

⁹ Бірюліна О. Неопубліковані рукописні джерела з родинного архіву Єло-Малинських до історії сіл Велицького ключа // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. – 24 жовтня 2003р.: Збірник наукових праць. – Ковель, 2003. – Ч.І. – С. 295-298.

¹⁰ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Львів, 2003. – С.75, 107

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.22. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 37-39.

¹² Селянський рух на Україні. 1569-1647 рр. – К., 1993. – С. 371.

¹³ ЦДІАК України. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.60-62.

¹⁴ На 1607 р. у Шумську, яким володіла Маруша Боговитинова, нараховувалося 9 димів, 15 городників, 3 ремісників та 1 піп. Див.: ДАВО. – Ф.312. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк.114.

¹⁵ Селянський рух на Україні. 1569-1647 рр. – К., 1993. – С. 424, 427, 383; Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К., 2001. – С.101; ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 96зв.-98зв.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 700-710.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 1197-1197зв., 1143зв.

¹⁸ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 61.

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 1197-1197зв., 1143зв.

²⁰ А. Заяць. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 65, 108.

²¹ А.Заяць. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 66.

²² 1634 р. Данило Єло-Малинський відправив на продаж до Любліна 15 бочок солоної риби. – ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 1066зв.-1067. 1637 р. на ярмарок міста Лукова було відправлено на продаж 140 волів. – ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 640-640зв.

²³ Лист про продаж маєтків див. ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 827 зв.-834 зв. Серед дітей Миколая Єло-Малинського згадуються сини Михайло та Домінік, а також доньки Ізабелла, Анна, Теофіла та Лівона. Див. там само. – Арк. 828 зв., 832 зв.

²⁴ В їх числі: Янівська волость – м-ко Янів, села Велицьк, Селець, Кухари, Угли, Літогоща, Підліси та Арсеновичі. Малинська волость – Малин, Уездці, Борбилін, Пелжа, Заболотні, Ставище, Велбичі, Терешків. – Див.: Баранович. О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930 – С. 51-52, 104.

²⁵ В їх числі: Шумська волость – м-ко Шумськ, села Крогулець, Літовище, Васьківці, Кути та Залужже. Вербська волость – Вербя, Стівпець, Берег, Носовиця, Турія, Турганка та Білгорода. Глуська (Новомалинська) волость – місто Глухи (Новомалин), Ляхів, Івачків та Болотківці. – Див.: Баранович. О. Вказ. праця. – С. 51-52.

²⁶ ДАВО. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 19-19 зв.

²⁷ ДАВО. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 29-38, 43-43 зв.

²⁸ ДАВО. – Ф.312. – Оп.1. – Спр. 14. – Арк. 1-2, 76-76 зв.

²⁹ ДАВО. – Ф.312. – Оп.1. – Спр. 53. – Арк. 2-4; Спр. 49. – Арк. 2-2зв.; Спр. 46. – Арк. 2.

³⁰ Так, 6 липня 1632 р. острозький староста Микола Новицький з відома князя напав на ґрунти та сіножаті міста Глухи та с.Болотковець силами 200 татар та підданих Острозького ключа. Нападники побили вікна у Глухах, наробили шкоди підданам, відмовилися платити жидам за випиту горілку і пиво, і насамкінець вивезли до Острога збіжжя Єло-Малинсько-го. – ДАВО. – Ф.312. – Оп.1. – Спр. 24. – Арк. 2-2зв.

³¹ ДАВО. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 8-8зв., 17-21 зв.

- ³² Пам'ятки. – Т. 3. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 279.
- ³³ ЦДІАК України. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 51зв.-53.
- ³⁴ «... nie na łożu domowym, ale na łożu sławy nieśmiertelney dla oyczyzny miłey zdrowia swę położyli ...» АЮЗР. – Ч. II. – Т. 1. – К., 1861. – С. 146.
- ³⁵ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI. – К., 1911. – С. 320, 367, 370, 374. АЮЗР. – Ч. II. – Т. 1. – К., 1861. – С. 13.
- ³⁶ ДАВО. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 26.
- ³⁷ АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – К., 1859. – С. 257.
- ³⁸ АЮЗР. – Ч. II. – Т. 1. – К., 1861. – С. 81.; ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 51.
- ³⁹ АЮЗР. – Ч. II. – Т. 1. – К., 1861. – С. 84.
- ⁴⁰ АЮЗР. – Ч. II. – Т. 1. – К., 1861. – С. 29.
- ⁴¹ АЮЗР. – Ч. II. – Т. 1. – К., 1861. – С. 31-32.
- ⁴² Sobieski Jakyb. Commentariorum Chotinensis belli. – Dantisi, 1646. – P. 22.
- ⁴³ «...y tam wszitko straciwszy y zdrowia swego znacznie nadwередziwszy, ledwo nie piechotą do domu się wrtcił...» – АЮЗР. – Ч. II. – Т. 1. – К., 1861. – С. 147.
- ⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 1118-1118 зв.
- ⁴⁵ АЮЗР. – Ч. II. – Т. 1. – К., 1861. – С. 173, 215.
- ⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 1046-1046 зв.
- ⁴⁷ АЮЗР. – Ч. II. – Т. 1. – К., 1861. – С. 332-333.
- ⁴⁸ Słownik geograficzny kręlestwa Polskiego. – Tom XII. – Warszawa, 1892. – S. 77.
- ⁴⁹ Польський дослідник Бенедикт Гаєвський згадує, що белзький каштелян Данило Єло-Малинський 26 травня 1651 р. приєднав свою сотню жовнірів до посполитого рушення в таборі під Сокалем. Див. Benedykt Gajewski. Beresteczko. Szkice i materiały z dziejow... Sanok, 1992. – S. 62.
- ⁵⁰ АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VII. – К., 1887. – С. 563.
- ⁵¹ Памятники, изданные киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т. III. – К., 1898. – С. 60.
- ⁵² АЮЗР. – Ч. II. – Т. 1. – К., 1861. – С. 81, 84.
- ⁵³ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1893. – Т. 3. – С. 27-28; Петров М. И. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Издано П. Н. Батюшковым. – СПб, 1888. – С. 165.
- ⁵⁴ АЮЗР. – Ч. 1. – Т. X. – К., 1904. – С. 501.; Пам'ятки. – Т. 3. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 102-103.
- ⁵⁵ Про це свідчить інцидент між настоятелем Малинської церкви о. Іваном (уніатом) та шляхтичем Миколаєм Борейком (православним), який мав місце 1618 р. – АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VI. – К., 1883. – С. 484-485; Довбищенко Михайло. Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI- першій половині XVII ст. // Соціум. – Випуск 2. – К., 2003. – С. 74-75.
- ⁵⁶ Colloquium Lubelskie. – Lwów, 1680. – S. 38.; Пам'ятки. – Т. 3. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 118.
- ⁵⁷ Про останні дні життя Кирила Терлецького згадували члени Луцької уніатської капітули у своїй протестації щодо захоплення майна єпископа одразу після його смерті. – Див.: Пам'ятки. – Т. 3. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 129.
- ⁵⁸ АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VI. – К., 1883. – С. 368-370.
- ⁵⁹ АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VI. – К., 1883. – С. 370.
- ⁶⁰ Пам'ятки. – Т. 3. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 128-129.
- ⁶¹ АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VI. – К., 1883. – С. 372-373. Тим часом Луцька уніатська капітула ще до повернення з Варшави нового владики подала 15 червня 1607 р. протестацію до Луцького гродського суду. З неї дізнаємося, що пан Велятицький привласнив церковне начиння, богослужбові книги та єпархіальний архів. Не відстав від нього і Ярош Терлецький. Члени капітули

стверджували, що покійний єпископ ще до своєї смерті вивіз велику кількість церковного майна з Луцького кафедрального собору до свого маєтку Перковичі. Це майно (в тому числі давні на нові образи, «книги розмаїтые старовечные», гроші та ін.) тепер незаконно привласнив пан Ярош. – Пам'ятки. – Т. 3. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 129-130.

⁶² У звіті возного новий єпископ іменувався «паном» та «нареченим» єпископом. Згадана обставина свідчить, що на той час він ще не прийняв свячень і приймав єпископію, ще будучи світською особою. – Пам'ятки. – Т. 3. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 130-132.

⁶³ Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К.,2001. – С.130-132.

⁶⁴ АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VII. – К., 1883. – С. 396-397.; ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 105-106; Спр. 18. – Арк.250 зв.-275 зв.

⁶⁵ Пам'ятки. – Т. 3. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 132-134.

⁶⁶ «Inde quippe tanquam ex fonte digni operarii prodire debebant, ut non esset opus in posterum bigamiae et trigamiae dispensations quaerere, quod in praesentia accidit ex occasione episcopatus Luceoriensis Rutheni vacates». – Monumenta Ucrainae Historica. – Vol. I. – Romae, 1964. – P. 269.

⁶⁷ Monumenta Ucrainae Historica. – Vol. I. – Romae, 1964. – P. 284.

⁶⁸ «Nobilitas etiam universa, ad extremum totus fere palatinatus unamini consensus reclamation. Nam de impietate deque facinoribus istius hominis clarissima sunt testimonia». – Monumenta Ucrainae Historica. – Vol.I. – Romae,1964. – P.286.

⁶⁹ «Binas nuper accepi ab Ill.mo Domino Castellaneo Cracoviensi, quibus nihil aliud contendit quam ut a Malinscii consecratione abstineam, alioquin non solum manus amovere ab hoc sancto proposito promovendi ss.mam Unionem minatur, verum etiam hostem se manifestum fore profitetur». – Monumenta Ucrainae historica. – Vol. I. – Romae, 1964. – P. 286.

⁷⁰ Пам'ятки. – Т. 3. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 144-145.

⁷¹ ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 501-504; Спр. 20. – Арк. 916-917 зв.

⁷² Довбищенко Михайло. Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI-першій половині XVII ст. //Соціум. – Випуск 2. – К., 2003. – С. 69.

⁷³ Там само.; Пам'ятки. – Т. 3. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 145.

⁷⁴ ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 611зв.

⁷⁵ Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym, i archeologicznym. – Serya 2. – Lwów, 1871. – S. 428-430.

⁷⁶ Пам'ятки. – Т. 3. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 279.

⁷⁷ Пам'ятки. – Т. 3. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 278-279.

⁷⁸ AOSBM. Litterae episcoporum. – Vol. II. – Romae, 1973. – P. 320.

⁷⁹ Тестамент Данила Єло-Малинського див.: Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym, i archeologicznym. – Serya 2. – Lwów, 1871. – S. 431-435.

⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп.1. – Спр. 18, арк. 6зв.

⁸¹ Детальніше див.: ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 18, арк. 6зв.-8.

⁸² ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр. 31. – Арк. 360 зв.-361 зв.

⁸³ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр. 33. – Арк.835 зв.-838.

⁸⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1 – Спр.166. – Арк.487-489зв.

**Олена Бірюліна,
Михайло Довбищенко.**

Забуті імена української історії: шляхетська родина Єло-Малинських.

У статті досліджується походження, маєтки та родовід Єло-Малинських – однієї із призабутих шляхетських родин Волині. Значна увага приділена також їх участі у суспільному та релігійному житті Волині. Наведена генеалогічна таблиця роду.

**Olena Biriulina,
Mykhailo Doroshenko.**

The forgotten names of the Ukrainian history: the gentry kin of Yelo-Malyns'ki.

In the publication the origin, estates and the lineage of the Yelo-Malyns'ki, – one of the half-forgotten Volhynian gentry kin – is investigated. Also much attention is drawn to their participation in the social and religious life of Volhynia. The kin family tree table is enclosed.

РУКОПИСНА КНИГА БРАТСТВА ДРОГОБИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ СВЯТОГО ЮРІЯ (середина XVII – XVIII ст.)

Історія дрогобицьких братств, а також церковних і братських писемних пам'яток доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу віддавна є предметом спеціальної уваги науковців. До теми свого часу звертався Іван Франко, у повоєнний час рукописні джерела до історії міста вивчав Ярослав Ісаєвич¹. Зокрема, дослідник звернув увагу на найдавніший протокольний запис у братській книзі церкви Св.Юрія під 1657 р., який інформує про спалення церкви в середині XVII ст. Нещодавно описано рукописну книгу братства сусідньої церкви Воздвиження Чесного Хреста, пом'яники двох дрогобицьких церков та інші масові церковні джерела міста². Проте цілий ряд рукописних пам'яток міста залишаються малодослідженими, у тому числі й згадана книга братства церкви Святого Юрія/Георгія, яка зберігається в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника³. Зазначимо принагідно, що комплексне вивчення окремих братських писемних пам'яток має велике значення, оскільки церковні братства Перемишльщини роглядаються в літературі переважно в узагальнюючому плані⁴. Важко переоцінити (чи, радше, недооцінити) значення досліджуваного джерела для минулого Дрогобича, історії братства та церкви Св.Юра, яка вважається однією з найдавніших міських святинь, писемної спадщини регіону тощо.

Історію Святоюрської церкви досліджували переважно архітектори і мистецтвознавці⁵. Докладний опис особливостей архітектури та стилю храмової будівлі, а також живопису церкви подано в другому томі «Історії українського мистецтва»⁶. Улітку 2003 р. її ще раз обміряли львівські і дрогобицькі архітектори та історики. Вони засвідчили, між іншим, досить задовільний стан об'єкта, у порівнянні з попередніми роботами. Церква Св.Юрія в Дрогобичі, як і її найближча сусідка, – церква Воздвиження Чесного Хреста, – вважається найдавнішою міською святинею (до слова, парафія Святого Юрія була в Дрогобичі найбільшою: за розмежувальним декретом між дрогобицькими церквами 1708 р., в ній нараховувалось 89 парафіян⁷). Проте її фундаційні документи не збереглися, а найраніші писемні свідчення датуються лише кінцем XV ст., найстарші ерекційні (надавчі) грамоти – серединою XVI ст.

У храмовій будівлі, що збереглася до наших днів, виділяють конструкційні елементи XV ст., а саму споруду загально датують другою половиною XVII ст. Дехто з дослідників називає точнішу дату – 1657 рік. Вона базується на згаданому протокольному записі в рукописній книзі церковного братства. Це справді дуже промовистий запис (його текст майже повністю відтворив Я.Ісаєвич⁸), який повідомляє, що після зруйнування церкви братство ухвалило “шос” по 3 зол. на відновлення святині, яку купили в селі Надієві за Долиною⁹. Відтак, у літературі про церкву з'явилася ця дата: 1657 чи навіть 1656 р. Цікаво, що архітектори відстежують навіть етапи побудови чи, радше, перебудови храму. Наприклад, І. Могитич, який у 1970-1972 рр. досліджував церкву, стверджує, на підставі відчитання напису на сволиці храму, що 1678 р. були перебудовані восьмерик, завершення центрального зрубу і добудовані крилоси¹⁰. Мистецтвознавці фіксують у другій половині XVII ст. розбудову іконостасу.

Перш ніж перейти до аналізу рукописної пам'ятки братства Св.Юрія, зауважимо, що початкова історія святоюрської церкви пов'язана зі спадковим родом священиків Терлецьких у Дрогобичі, які урядували парохією. Цікаво, що Терлецькі були дрібним шляхетським родом гербу Сас на Перемишльщині, де володіли селом Терло над р. Стр-в'яз (Старосамбірщина, поблизу Хирова і Старої Солі). Початкову історію роду Сасів-Терлецьких відстежив Л.Виростек¹¹. На початку XVI ст. виділяється Сенько з Терла, який 1507 р. домігся підтвердження привілею 1415 р. на церковну посілість у Терлі¹². Разом з тим, ще 1497 р. він отримав півлану поля в Дрогобичі¹³, а 1508 р. – церковну посілість (бенефіцій)¹⁴, започаткувавши в Дрогобичі спадковий рід священиків (церква Св.Юрія була на ту пору головною українською святиною міста). Остання згадка про Сенька датується 1535 р., під 1535 р. уже згадується Грицько/Грицинка Терлецький¹⁵. Відомо також, що 17.05.1595р. Павло Терлецький, який був дрогобицьким намісником (протопопом), протестував у Перемишльському земському суді проти дій магістрату у зв'язку із закриттям руських церков¹⁶. 2.05.1612 р. він протестував проти уніатського перемишльського єпископа Атанасія Крупецького¹⁷, а 1619 р. змушений був підкоритися святоюрському братству¹⁸. Останнім священиком з дрогобицької гілки роду був Василь Терлецький (зберігся його тестамент/заповіт, складений 15 грудня 1680 р.¹⁹, який суттєво уточнює дату побудови церкви).

Щодо початкової історії братства церкви Св.Юрія, то тут думки дослідників розходяться. В.Александрович, який установив дату заснування братства при церкві Воздвиження Чесного Хреста (1556 р.), вважає, що дрогобицькі братства Св.Юрія і Св.Параскеви були засновані 1589 р., коли були ухвалені їх статuti²⁰. При цьому дослідник посиляється на думку Я.Ісаєвича, який справді писав, що статuti згаданих братств уміщували артикули львівського братства, підтверджені патріархом Єремією 1589 р. у складі статуту Красноставського братства²¹. При цьому не зовсім зрозуміло, в який спосіб згадані факти витлумачені щодо дати заснування дрогобицьких братств, адже їх статuti практично не відомі в редакції XVI ст. Саме так зрозуміла проблему Б.Лоренс, яка підтримала давнішу думку Я.Ісаєвича про те, що дрогобицькі братства розпочали свою діяльність щойно на початку XVII ст.²² Погоджуючись із тією думкою дослідників, що найдавнішим установленим фактом діяльності святоюрського братства є 1619 р., коли отець Павло Терлецький передав братству храм з рухомим майном і водночас визнав його ставропігійні права²³, нагадаємо, що в даному випадку йдеться про об'єднання мирян, яке сформувалося давніше. Вірогідно, воно уконституювалося ще в XVI ст. у час урядування єпископа А.Радиловського (1549-1586 рр.), прихильного до братського руху і, таким чином, є ровесником воздвиженського братства.

З джерел першої половини XVI ст. відомо також, що 1627 р. дрогобицьке братство звернулося з листом до перемишльського. Як вважає Я.Ісаєвич, авторами листа могли бути братчики обох мирянських об'єднань, тобто, святоюрського і хрестовоздвиженського²⁴. Згадане твердження не позбавлене логіки, адже з пізніших джерел відомо, що дрогобицькі братства нерідко виступали від імені загальноміського мирянського об'єднання. Наступним за хронологією іде згаданий факт 1657 р., пов'язаний з пожежею і відновою церкви. Я.Ісаєвичу належить заслуга відкриття статуту братства, прийнятого 1746 р.²⁵ Його оригінал (з бібліотеки Перемишльської капітули) зберігається тепер у рукописному відділі Бібліотеки Народової у Варшаві. Велику увагу аналізу статуту приділила Б.Лоренс, авторка монографії про церковні братства Перемишльської єпархії²⁶. Зокрема, вона вказала на структуру статуту, який складався з 20-ти параграфів, а також показала вплив на статут унійної церкви, зреформованої Замойським

синодом 1720 р. Дослідниця не тільки узагальнила відомий джерельний матеріал про святоюрське братство, але й віднайшла декілька нових джерел про нього.

Кодикологічний опис. Досліджувана братська книга являє собою порівняно невеликий рукописний кодекс нестандартного формату 10 на 30,5 см обсягом 61 аркуш, записаний з обох боків (існують і незаписані аркуші). Оправа картонна, зі значними пошкодженнями (червоточинами), сліди чотирьох бинтів, шиття ниткою, блок розпадається. Папір жовтий XVII-XVIII ст. з філігранями, які через розміщення на зшитку погано читаються. Хронологія записів дуже непослідовна. Так, протокольна (найбільша) частина книги уміщує записи XVII ст., які робилися на титульному боці аркушів; записи XVIII ст., як правило, вносилися на чисті звороти. Текст – переважно півустав, трапляються польськомовні записи. Кількість почерків не піддається обліку. Чорнило коричневе, рідше – чорне. Між 19-20 – аркушами сліди двох вирваних. На арк.34 малюнок чорнилом: зображення святого з хрестом. На арк.37 – менший малюнок з рослинним орнаментом. Пагінація олівцем сучасна, поаркушна, два записані аркуші наклеєні на палітурку, на початку і в кінці книги, у вигляді форзацу.

Хронологічні межі книги визначаються датами відчитаних крайніх записів: 1657 – 1789 рр. 15(?) квітня 1657р. було складено протокол засідання братства, яке вибрало старших, того ж дня зроблено окремий запис про спалення і заходи щодо віднови церкви. 1789 р. до молодшого братства вписався Ян Маскаль (арк.57). 31 травня 1846 р. складено реєстр церковного майна і церковних книг (він був уписаний на однин із вільних аркушів). Оскільки це єдиний запис XIX ст., зроблений після великої хронологічної перерви, вважаємо, що він аж ніяк не впливає на хронологію джерела, яке є типовим зразком братської документації XVII-XVIII ст.

У структурному плані книга досить неоднорідна, хронологічно і тематично непослідовна. Виділяємо такі структурні підрозділи пам'ятки: 1) щорічні протоколи зборів; 2) реєстри членів братства (дорослих, жінок, дітей); 3) інвентарі церковного майна і книг; 4) братський пом'яник. Забігаючи наперед, зазначимо, що багатство інформативного потенціалу книги визначається величезною кількістю імен – членів братства і братської старшини. На другому місці (за важливістю та обсягом) знаходиться інформація про церкву, її облаштування та діяльність братства. На сторінках книги чимало дат, хоча й чимало записів недатовані.

Протоколи зборів братства. Це найбільша структурна частина книги, без назви і, напевне, без початку. Йдеться про щорічні протоколи “великих” зборів братства, які обов'язково збиралися раз на рік у Хомину неділю відразу після Великодня (в 1667, 1669-1674, 1682-1689 рр. збори збиралися в другу неділю після Великодня – неділю Мироносиць). Братський статут 1746 р. приписував збиратися на звичайні збори щомісячно в останню неділю²⁷, але, як правило, протоколювалися лише великі збори. Ці записи уміщено (з перервами) протягом усієї книги. Всього виявлено більше 60 річних протокольних записів, у хронологічних межах 1657-1789 рр. Протокольних записів XVII ст. виявлено більше 30, у хронологічних межах 1657 – 1698 рр. Отже, фіксуються записи за такі роки: 1657, 1658, 1660, 1661, 1662, 1663, 1666, 1667, 1668, 1669, 1670, 1671, 1672, 1673, 1673, 1674, 1675, 1676, 1677, 1678, 1679, 1682, 1683, 1684, 1686, 1688, 1689, 1692, 1693, 1698. В окремі роки фіксується по кілька записів.

Протокольних записів XVIII ст. виявлено більше 30, у хронологічних межах 1700 – 1789 рр. Отже, фіксуються записи за такі роки: 1700, 1701, 1702, 1705, 1712, 1721, 1725, 1726, 1727, 1730, 1734, 1735, 1736, 1738, 1739, 1741, 1742, 1743, 1744, 1745, 1746, 1747, 1748, 1754, 1766, 1769, 1770, 1782, 1785, 1789. Таким чином, у XVIII ст.

збори протоколювалися нерегулярно, в частині записів не фіксувалися звіти і вибори старших. Хоча, в окремі роки було зроблено по декілька записів (наприклад, в 1741 р. – чотири), причому, вони були вписані на різних аркушах. У другій половині століття зафіксовано лише сім записів, які, як правило, присвячені розгляду якихось фінансово-господарських чи моральних питань. За протокольними записами фіксується 88 осіб братської старшини, обраної в окреслений період.

Як правило, протокольні записи однотипні. У них повідомляється, що братство збирається в неділю після Служби Божої, заслуховує звіт старших про доходи і видатки братської каси, приймає церковне майно за реєстром, обирає старших на наступний рік. Виборних посад у братському уряді церкви Св.Юрія, у порівнянні з братством церкви Воздвиження, було менше. Так, тут нема витрикуша, сеньора, писаря, скарбника. Лише один раз в недатованому записі, який іде після запису під 1745 р., згадується про обрання “вибличковим” Григорія Саланвича і паламарем Дмитра Комаревича (арк. 10). Зазвичай, траплялося обрання на повторний термін (як правило, через рік), хоча ротація набула в братстві систематичного характеру.

Реєстри членів братства. Замоїський синод, ухвали якого регламентували діяльність братств унійної церкви, приписав братській старшині провадити братські книги, зокрема, передбачалося ведення трьох книг. До них обов’язково мали вписуватися великі реєстри з даними за цілий рік. На думку Б.Лоренс, така процедура характерна для братства Св. Юрія в Дрогобичі²⁸.

У тексті досліджуваної братської книги виявлено сім окремих реєстрів братчиків.

1) Розміщений перед пом’яником (арк.35-36 зв.) – великий, чітким почерком, назва: “Каталіог упысанныи церковного братства стаго великомчныка и Победоносца хва Георгіа” (з припискою, що каталог скоригований “деново”). Перших троє братчиків мають позначку п (“пан”): Іван Татомир, Василь Татомир, Григорій Яворський. На арк.35 записано 22 імені, на арк.35 зв. – 32, на арк.36 – 30, 36 зв. – 26. Усього фіксується 110 імен братчиків. На арк.36 проти більшості імен проставлена сума вступного внеску – 12 грошів. Перед декількома іменами стоїть позначка “сл”, очевидно, славетний: Яцентій Гайдукевич, Даніель Війтикович, Іван Хруневич, Іван Яцина, Василь Луцевич, Матвій Пікурод, Яцентій Гридич (можливо, йдеться про міщан-шляхтичів). Лише два записи продатовані: Петро Чіпко вписався 1761 р.; Іван Павлікович дав вступного і записався 1766 р.

З огляду на вміщену інформацію, каталог був розпочатий ще в XVII ст., але, як це видно з початкової частини, був переписаний і скоректований. Дві згадані дати чітко окреслюють верхню хронологічну межу реєстру – 60-ті роки XVIII ст.

2) Короткий реєстр уписаних до братства на арк.43, з датою 1733 р. Тут зафіксовані 4 особи, які при вступі заборгували вступне.

3) Реєстр на арк.44: “Реєстр панов братии уписанных котріє приймали брацтво в ндлю мироносиць, в року 1711, мца апріля, дня 16”. Всього фіксується 22 особи. Серед них – Андрей Гриневич Вовчанський (очевидно, шляхтич), Петро Яцина Коваль.

4) Реєстр на арк.51: “Реєстр біалокловскій”, тобто жіночий (жіночі братства ще мали назву сестринських). До нього вписано 44 особи. Проти деяких імен проставлено суму вступного. Першою вписалася “Агафія попадя”. Оскільки жодні датуючі ознаки в реєстрі відсутні, загально припускаємо, що він складений у XVIII ст. Цікаво, що статут 1746 р. допускав сестер, уписаних до братства, тільки в поховальних обрядах²⁹.

5) Короткий реєстр на арк.51 зв.: “Реєстр паненскій”, на три особи – Катерина Ричалова, Катерина Литвинова, Катерина Яворська.

6) Реєстр на арк.53-53 зв.: “Реєстр едноральний братства Млднческаго на предградій Дрогобицком храму Стаго ВеликоМученика и Победоносца Хва Георгія. Списася в лето от рождества хва 1743 м-ця января, дня 16”. Вписано, зрозуміло, тільки хлопчиків: всього фіксується 50 імен. Реєстр був складений у присутності старших братів Григорія Вінтиковича і Яна Лехновича, які першими вписалися до реєстру. Отже, хлопчаچه братство мало свій уряд.

7) Реєстр на арк.54 зв.: “Реєстр панієнській”. Це також дитяче братство, але для дівчат (реєстр розміщений відразу після хлопців). Всього фіксується 26 імен. Проти деяких імен є відмітка про вступне – 12 гр.

Інвентарі церковного майна і книг. Всього виявлено три інвентарі.

1) Арк. 44 зв., (запис перевернутий), 21 червня 1705 р., за старших Яна і Яна..... в целії братерській було презентовано церковне срібло в присутності панів братів і старших. Срібло і дорогі речі: білий келих і біла патина, великий стоячий хрест, лежачий хрест без підставки, п'ять корон, шоста біля обличчя Господа, хрест з ланцюгом на Богородиці, дві лампи (одна добра, друга потребує направи), кадильниця, білий голуб, дві таблички, “воплощення” від книги, два хрестики, дві кульки від кадильниці, два уламки від лампи, хрестик на Деїсусі, гробниця на оправі євангелія, гробниця мідна позолочена, цинова гробниця у церкві, келих з патиною і зізвздою, цинова турка, 4 коралів, “воздухи” шиті на білому та фіалковому атласі.

Книги: Євангеліє. оправлене в срібло (майстер Гжегож Недзельський, цехмістр золотарів Львова), вагою 3 гривні 10 фунтів, робота коштує 3 зол. червоних.

2) Арк.8-8зв., з назвою: “Реєстр сребра церковного Храму Стаго ВелМ Х-ва Георгія, списаное в рок 1716”. Наприкінці реєстру зазначено, що він був укладений за урядування старших братів Івна Годіша і Григорія Кльося.

Реєстр має кілька підрозділів. Спочатку подано перелік срібла: хрест великий стоячий, хрест малий “подвижник”, хрест із ланцюгом, срібна “служба”, келих зі “звіздою”, служебна кадильниця, дві лампи, дев'ять корон (у тому числі 3 позолочені), оклад “обліча” і велика діадема на Спасителі, менша діадема “вгорі” на 40 срібних, позолочена “гробниця”, срібний голуб, дві срібні таблиці, “пукля воплощення” Георгія, п'ять “рукавичок” (чотири з них позолочені), “манкет” на грудях Пр.Богородиці, срібні “ножки” на “младенцю”, срібні зізвзди на Пр.Богородиці, чотири “шнури” коралів, менших шість, ще п'ять, “шати” – дві на Спасителю, одна на Богородиці.

Перелічено церковний “реманент”: чотири “воздушки”, два служебні дзвінки, а також одяг: 4 фелони, з блаватними нарукавницями.

Реєстр книг уміщує: Євангеліє срібне позолочене, “фундушів” два старі і новий “від пастиря Винницького”.

3) Арк.18, 19 зв. Реєстр, укладений 31.05.1846 р. за старших братів Григорія/Гжегожа Лемеха і Іван/Яна Кушніра, польськомовний. Срібло: 4 келихи з патиками і двома зізвздами, пушка в цимборії, срібний великий хрест, одна монстранція, ланцюг срібний з хрестиком, 4 мідні дзвінки. Одяг: 9 орнатів, 7 альб, 19 обрусів. Книги: два євангелія, два служебники, дві тріоди, два псалтирі, один акафіст, два требники, одна мінея, один трефолой, один апостол. Інші речі: 4 хрести, 7 хрестів, 1 до хрещення води, 88 пишних свіч, 14 свіч.

Аналіз реєстрів засвідчує, що після катаклізму середини XVII ст. братство поступово виходило з кризової ситуації і оздоблювало церкву. Хоча, в порівнянні з церквою Воздвиження Чесного Хреста, Святоюрська церква мала значно бідніше оздоблення і досить бідненьку бібліотеку. Візитація 1764 р., зафіксувала, начебто наявність “усіх”

богослужбових книг, проте в ній згадано лише одне євангеліє, опрацьоване в срібло і червоний оксамит, з вісімнадцятьма срібними прикрасами³⁰.

“Великий стоячий хрест”, “срібний великий хрест”, згадуваний у всіх реєстрах, зберігається тепер у фондах музею “Дрогобищина”. Його вивчав і описав Л.Скоп³¹, який відчитав напис усередині підставки з датою – 1635 рік і свідченням про те, що пам’ятку справило своїм коштом братство. Хрест був виконаний зі срібла, перламутру і гірського кришталю, техніка виконання – лиття, чеканка, гравірування, позолота. На лицевому боці розміщене розп’яття, на тильній – хрещення. Близьким типологічно і хронологічно до дрогобицької пам’ятки є напрестольний хрест з Успенської церкви у Львові (також братської), датований 1637 р. Можливо, дрогобицький хрест був виконаний у Львові, хоча рівень його виконання дещо нижчий від львівського.

Два старіх фундуші, згадані в реєстрі 1716 року – це, очевидно, ерекційні надання церкві Св.Юра чи, можливо, невідомі фундаційні грамоти братству. Новий “від пастиря Винницького” – це, безсумнівно, відома в літературі благословенна грамота святоюрському братству єпископа Інокентія Винницького 1682 р.³²

Братський пом’яник. Це найменша частина кодексу (арк. 37 – 37 зв.). Після невеликого малюнка розміщено заголовок в’язцю: “Каталог братства усопших храму стго славного великомученика и победоносца Хва Георгія”. Спочатку йде коротка поминальна ектенія, потім – поминальний список, на початку якого уміщено “творців” храму святиїших “четверопрестольних” патріархів, зати́м згадано двох митрополитів – Антонія і Георгія: очевидно, ідеться про Антонія Селяву (1640-1655 рр.) і його наступника Гавриїла Коленду (1655-1674 рр.). Потім перелічено єпископів: Інокентія, Йосифа, Варлаама і Досифея. Очевидно, першим згадано перемишльського єпископа Інокентія Винницького (1679-1700 рр.), другим – львівського єпископа Йосифа Шумлянського (1667-1708 рр.), двоє інших не ідентифікуються. Далі йдуть імена двох священоієреїв – Феодора і Васи́лія, які, очевидно, були місцевими парохами з роду Терлецьких.

Найбільшим є поминальний список братчиків: “благородних рабів” Миколая (зверху дописано: Копистенського) і Васи́лія (також дописано – Устрицького), місцевих шляхтичів. Основний список рядових братчиків уміщує 31 ім’я:

Оскільки будь-які датуючі коментарі у списку відсутні, то, враховуючи наявність імен галицьких єпископів кінця XVII ст., припускаємо, що братський пом’яник складено на початку XVIII ст.

Братство, церква, парох, парафіяни/братчики. У протокольних записах другої половини XVII – першої половини XVIII ст. чітко наголошено, що збори відбуваються в будинку братства: у так зв. “цїлії” (оселі). Згідно зі ставропігійним характером тогочасних братств, зазвичай, священник був підпорядкований братству і не мав права втручатися в його справи. Так, у сусідній церкві Воздвиження Чесного Хреста, переважно, до середини XVIII ст. священник у протокольних записах не згадується³³. Як з’ясував Я.Ісаєвич, парох церкви Св. Юра, дрогобицький намісник/протопів Павло Терлецький ще 1619 р. підкорився братству³⁴. Проте та особливість, що церква Св.Юрія була в XVI-XVII ст. намісницькою (у XVIII ст. ці права перейшли до церкви Св.Трійці, розміщеної на середмісті), вплинуло, очевидно, на статус братства. Так, уже в першому протокольному записі 1657 р. викладене засадниче положення: на “схадзку еноральную” в Зомину неділю братчики збиралися за оповіщенням “презвитера на тот час будучого, на амбоне” і за “упрошенієм” старших братів (арк.2). Відтак, священник був присутній на засіданнях братства. У другій половині XVII ст. святоюрським парохом

був о.Василь Терлецький, який досить часто фігурує в протоколах. Так, у протокольному записі 1663 р. він згадується у зв'язку із виділенням коштів на написання ікон (арк.7). Починаючи з 1666 р., о.Василь був присутнім при фінансовому звіті старших братів (того року братство найняло маляра) (арк.20). Практично, така ситуація мала місце до 1680 р., коли в грудні В.Терлецький склав свій заповіт. Як видно з цього джерела, церква знаходилась у власності братства, тобто, це була церква братського патронату. Отець Терлецький, якому належав церковний ґрунт з цвинтарем, заповів його братству. Як видно з тексту заповіту, після смерті Терлецького священничий рід Терлецьких у Дрогобичі вигас: він не мав дітей. Очевидно, після смерті В.Терлецького братство обирало своїх (братських) священників. Так, за протоколом 1693 р., парохом був Григорій Проскурка, якому братство видало із зібраних коштів 20 зол. (арк.46 зв.). Згідно з записом 1698 р., Г.Проскурка орендував церковний ґрунт, а пресвітером вже був Іван Савалович (арк.46). 1700 р., у справі оренди того ж ґрунту, підписався пресвітер Феодор Ґутик (арк.45 зв.). Як свідчить напис на стіні церкви, 1711 р. святоюрським парохом вже був Стефан Кобрин, який дбав про оздоблення храму стінописом³⁵ (зберігся його портрет на стіні церкви, розпису 1711 р.³⁶). За протокольними записами братства, його ім'я згадується в 1712 р. (арк.42). Стефан Кобрин також оголошував з амвону про збори братства. Очевидно, саме о.Стефан започаткував нову династію священників, яка урядувала в церкві Св.Юрія до кінця століття (за даними на 1760 і 1761 рр., урядував о.Михайло Кобринович³⁷; за візитацією 1764 р. – о.Юрій Кобринович³⁸; за книгою померлих Св.Трійці, у 1795 р. святоюрським парохом був о.Андрій Кобринович³⁹). Навряд чи Кобриновичі дотримувалися ставропігійних звичаїв, адже у XVIII ст., в епоху унії, згадані звичаї зазнали трансформації (принаймні, сказане чітко простежується на прикладі братства Воздвиженської церкви⁴⁰). Стосунки між братством і священником урегульовувались статутом 1746 р. Так, встановлювалася винагорода з братського скарбу для пароха: за парастас – 6 гр., помазання хворих – 12 гр., за поховання – 4 зол., за молитву і поминання померлих – 2 зол. Річно⁴¹. Крім того, за кожну відправлену для братства євхаристійну службу належало заплатити 1 зол., за звичайну службу – 6 гр. (дякові – 3 гр.). Своєю чергою, братство мало постачати церкві вино, кадило і свічі⁴².

Якщо в протоколах братства Воздвиженської церкви досить часто наголошується на існуванні порядку чи засад “ведлуг звичаїв стародавніх” чи “артикулов нам наданих”, то в досліджуваному джерелі про це згадується рідше. Хоча засад братської демократії в церкві та братстві, звичайно, дотримувались. Так, старших обирали “єдиностайним голосом”, новообраним передавалися “вси порядки церкви Святої”. Протокольні записи, як правило, короткі і скупі на інформацію, проте трапляються розширені свідчення про звіти та вибори, вимоги до новообраної старшини та ін. Так, уже перший протокольний запис 1657 р. (точніше, його перша частина, яка має назву “Реєстр братерській”, хоча жодного реєстру тут немає) уміщує своєрідну статутну програму, в якій декларуються засади внутрішньобратської демократії. Отже, старші брати обираються з членів братства “для порядку церковного” згідно з “артикулами” святих отців за аналогією до інших братств; збори збираються у Хомину неділю в братерській оселі, з дозволу пресвітера і за проханням старших братів; ця “схадзка” має статус “єноралної” “рок по року”; обрані старші брати виконують функції “господаров” святої церкви (арк.2).

У протоколах деколи наголошувалося на функціях старшини, нагадувалося про дотримання ними певних моральних норм тощо. Так, у протоколі 1660 р. сказано,

аби вони “старання о том доброе міли, особливе о долгу том...” (арк.4). Часто наголошувалося на загальнодемократичному прийнятті певних ухвал. Наприклад, 1679 р. братство ухвалило: “Аже раду міли купно совсею братиею о реставрации дзвонницы...” (арк. 31).

Назагал, до досить скупієї протокольної інформації деколи додано свідчення іншого характеру: про дарчі, ремонт церкви, закупівлю церковних книг, додаткову ревізію каси, спір між братчиками та ін.

Окремий аспект, який заслуговує спеціальної уваги, стосується інформації пам'ятки про майнові стосунки та фінансове становище братства. Говорячи про братський патронат над храмом та церковним майном, слід згадати про фундаційну документацію та бенефіцій церкви Св.Юрія, яка, як відомо, розміщувалася на передмісті Завіжне. Я.Ісаєвич, який вивчав передміські юридики давнього Дрогобича (тобто, території, які мали обмежене самоврядування і часткове звільнення від міських повинностей), писав, що в деяких джерелах XVII ст. згадується “дрогобицьке передмістя попа Терлецького”, яке в XVIII ст. мало назву святотроїцької юрисдикції чи Юріївщини⁴³. Ще 1497-м роком датується надання парохіві Сенькові Терлецькому півлану поля⁴⁴. Під 1508 роком згадується облята ерекційної грамоти Сигізмунда I⁴⁵. 1514 р. була розпочата суперечка між передміськими парохами, погоджена королівським актом 1537 р. На думку дослідників, суперечка має давніше коріння, оскільки Грицинко Терлецький покликався на привілеї Яна Ольбрахта і Олександра⁴⁶. І.Шараневич, який мав у своєму розпорядженні втрачені пізніші джерела, також стверджує, що 1508 р. Сигізмунд I підтвердив Сенькові Терлецькому давній привілей Володислава Ягайла з 1407 р.⁴⁷ У рукописній збірці привілеїв Дрогобича фіксується документ, яким 1555 р. Сигізмунд Август підтвердив недатований привілей Сигізмунда I, в якому згадуються руські священики церкви Св.Юрія Савка, Петро і Васюк Терлецькі, недатований привілей Володислава і привілей Сигізмунда I 1508 р.⁴⁸ Відомо також, що 1507 р. королівська комісія узаконила межі святоюрської парохії: лан поля зі ставками, рібниками, городами і двома черіннями для виварювання солі. Юридика знаходилася між грунтами Станіслава Слодовника і Гриця Івашкевича і тягнулася від потоку Побук до ріки Тисьмениці⁴⁹. У візитаційному описі 1764 р. згадуються недатовані ерекційні грамоти польських королів на “поля з городами, садами, ставками” з підсадками, що належать до “того лану”, які сидять з халупами вже майже років двісті⁵⁰.

Цікаву уточнювальну інформацію до наведеного ряду фактів додає братська книга. У протокольних записах 1.05.1698 р. і 7.07.1700 р. сказано, що частину церковного маєтку – так зв. Брошнівський грунт з халупою – було передано в оренду Григорію Проскурці за 20 зол.⁵¹ У разі затримки з орендною платою, дохід мав іти безпосередньо братству, а орендатор у той час не повинен був втручатися (арк. 45 зв., 46). Як видно із запису 1676 р., братство продало якихось “півполя” (арк.61); 1692 р. Іван Гриндич мав сплатити за оренду поля 3 зол. річно (арк. 47 зв.); 1701 р. він мав сплатити 4 зол., те ж – Григорій Богородка і вдова Янчина (арк. 45). 1742 р. сказано про операції братства з грунтами, в яких був задіяний Копистенський, а також (у наступні роки) братчики Іван Флюнт, Габріель Броварський, Василь Ростоцький та ін. (арк. 5 зв.). Візитація 1764 р. уточнює становище церковних селян/підсадків: їх брали до старостинського двору, садили до в'язниці, били, ніхто за них не вступився, а каплан використовував у себе на панщині⁵².

У протоколах братства чимало інформації про братський скарб, який складався зі складок/внесків членів братства. У XVII ст. в братствах Перемишльської єпархії

внесок складав, у переважній більшості випадків, 0,5 гр. У XVIII ст. квота зросла до 3 гр. За статутом 1746 р. вона становила в святоюрському братстві рекордну суму – 10 гр.⁵³ Вступне до старшого братства становило 12 гр., до молодшого – ще й фунт воску. Кошти збиралися, зазвичай, під час Служби Божої. Збірка проводилася також і на свято Святого Юрія. Так, наприклад, 1742 р. на це свято зібрали 16 зол. з “великої пушки”, 4 зол. 11 гр. на Великдень (арк. 7 зв.). В окремі моменти братська скринька була досить багатою: так, наприклад, 1657 р., коли були зібрані гроші на відновлення церкви, вона становила 1215 зол. (арк.3).

У протоколах часто фіксуються боргові відносини і зобов’язання. 1738 р. братчик Іван Флюнт поручився за небіжчика свого стрия Григорія Флюнта і його вдову, які заборгували братству 50 зол. (арк.43).

Не частими були пожертви братству та церкві. 1692 р. вдова Якимця Ілюшового подарувала на церкву прут поля (арк. 47). На початку XVIII ст. Еліяш Максимович фундував братству 100 зол., але братство мало відібрати ту суму в боржників Гарасима Хом’яка (70 зол.) і Івашка Дурняка (30 зол.)⁵⁴. Наприкінці реєстру майна 1716 р. сказано, що Февронія Івана Костевого подарувала коралі на образ Богородиці (арк. 8 зв.).

Скупими фактами ілюструється освітня та харитативна діяльність святоюрського братства. Б.Лоренс першу згадку про братську школу датує 1713 р.⁵⁵ Проте зрозуміло, що вона діяла і раніше. Так, наприклад, братський бакаляр згадується в протокольному записі 1692 р. (арк. 46 зв.). За статутом 1746 р., братство зобов’язувалося роздавати милостиню з братського скарбу на Різдво Христове у всіх в’язницях і шпиталях, а також убогим на вулицях міста. За кошти братства влаштовувалися похорони бідних парабіян, а також убогих⁵⁶. За записом 1725 р., Марія Королиха за перебування в шпиталі зобов’язувалася достарчити братству гонт на покрівлю. 1727 р. Іван Цюшков офірував за рік перебування в шпиталі 3 зол. (арк.47).

Братство суворо регламентувало внутрішнє життя, а також стежило за дотриманням братчиками морально-етичних норм. Так, наприклад, статут 1746 р. під карою клятви забороняв розголошення таємниць братства, а також “злі” висловлювання на церкву⁵⁷. Протоколи засідань братства подають потрібну інформацію. Так, наприклад, 1734 р. братство покарало фунтом воску Івана Гнідевича, який вдарив у обличчя Федя Цюшкова під час похорону в церкві (арк.60 зв.). Особливо каралися вчинки членів молодшого братства (наприклад, тільки за висловлення “жорстоких слів” покарано двома фунтами воску і двома службами Божими (арк.59). 1769 р., розбираючи спірні питання молодшого братства, вирішили звернутися за розсудом до місцевого декана (арк.51 зв.). Братство навіть розсудило спір між Миколаєм Марцікевичем і Яном Поповичем у справі нічного сторожа (арк.58 зв.).

На нашу думку, рукописна книга подає унікальну інформацію про церкву, її облаштування та направу після катастрофи середини XVII ст. Так, уже в першому протокольному записі 15 квітня 1657 р. уміщено добре відоме свідчення, яке стосується долі храму. Прочитуємо його точніше: “По руїне церкви Стои без оген зо всіма укладами зруинованої так книгами іяко теж и апартами и всіма речами, обебразисмо п. брат. старших до порядку церковного справляючих...” (арк.3). Вибравши старшими Василя Антоновича і Івана Захарчиного, братство ухвалило збірку “шосу” по 3 золоті “на реставрацію церкви Стои, которуюсмо купили в селе Надеєве за Долиною” (там само). Треба сказати, що цитований фрагмент братської книги сприймався не зовсім критично: частина дослідників навіть уважала, що 1657 р. відбулася відбудова (чи перебудова) церкви.

Для початку, продовжимо аналіз протокольних записів. Отже, зібраної 1657 р. суми (1215 зол.). виявилось замало і братство взяло позику (1658 р. було повернуто 300 зол. боргу – арк. 3 зв.). 1660 р. було ухвалено збір нового шосу – по 2 зол. “на потребу церкви” (арк. 4). 1662 р. братчики “справили” намісний образ “Св. Мученика Христового Георгія” (арк. 6), 1663 р. – ще дві ікони намісного ряду – “Спасителя” і “Пресвяту Діву” (арк. 7). 1666 р. найняли маляра для написання ікон апостольського, пророцького і празничкового рядів іконостасу, на що було виділено 300 зол., причому авансом було видано 50 зол. (арк. 20); 1667 р. маляр отримав ще 150 зол. (арк. 21); 1668 р. було сплачено решту 100 зол. (арк. 22)⁵⁸. 1670 р. зібрали шос по 2 зол. на відновлення дзвіниці, яка згоріла разом з церквою (арк. 24); відтак архітектори датують дзвіницю 1670 р. Таким чином, у період між 1657 і 1670 рр. церковне братство доклало великих зусиль, щоб відновити святиню, яка згоріла майже дотла.

Для з’ясування ситуації з відновленням храмової будівлі виняткове значення має згаданий заповіт о.Василя Терлецького. Так, він гласить: “Оскільки ж те братство по першій Св.Церкві згорілій, теперішню церкву своїм власним коштом і накладом поставили і збудували, то та Церква є їхньою власною, а цвинтар або ґрунт, на якому стоїть церква, легую і дарую на вічні часи тому ж братству...”⁵⁹. Таким чином, на момент складення заповіту (грудень 1680 р.), процес побудови/перебудови церкви ще не був завершений. Не сперечаючись про точну дату пожежі (наприклад, М.Мсцівуєвський вважав, що вона згоріла під час козацько-татарського нападу на Дрогобич 1648р.⁶⁰), вважаємо, що процес відбудови церкви виглядає дещо інакше: на зібрані гроші братство купило церкву в Надіїві, її зібрали поруч згорілої і вона використовувалася як тимчасовий храм, оскільки невелика сільська церковця аж ніяк не могла задовольнити потреби головної міської святині. Водночас збиралися гроші для побудови нової церкви, яку могли добудувати/надбудувати над (чи довкола) привезеної з Надіїва⁶¹. Звичайно, це лише гіпотеза і єдине, на чому ми наполягаємо категорично – 1657 роком побудову церкви датувати тепер аж ніяк не можна.

З подій суспільно-політичного плану досліджуваної доби, які знайшли відображення на сторінках рукописної книги братства Св.Юрія, привертає увагу польськомовний текст на вставленому аркуші (сірого кольору, формат 12+19 см): “Kozacy z Tatarami w Kosciele Roku 1648 obywatelow wycunaią y Drohobycz Pałą za kapituly Helminskie probostwo r... dnia 9.7.828” (арк.39). Зміст наведеного запису майже тотожний з текстом під історичним розписом на тему 1648 р. у Дрогобичі на стіні місцевого фарного костьолу⁶². Можливо, що саме 1828 р. хтось скопіював напис у костьолі.

Відзначаємо також цінність братської книги з точки зору дослідження соціальної історії, генеалогії, історичної демографії, топоніміки, антропонімії та ін. Вона суттєво доповнює потенціал відомих на сьогодні джерел з церковної історії Дрогобича, особливо – церкви Св.Юрія⁶³. Джерело потребує повної публікації, особливо в плані оприлюднення всіх імен, дат, географічних назв, іншої важливої і звичайної інформації.

¹ Найціннішою в джерелознавчому плані є праця історика: Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму. – К., 1972. У ній оглянуто, серед інших джерел до історії братств, книги протоколів, у тому числі й дрогобицьких. – С.27-28.

² Тимошенко Л. Візитаційні описи дрогобицьких церков 1764 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.IV. – Дрогобич, 2000. – С.398-412; його ж. Пом’яник дрогобицької церкви Св. Трійці // Там само. – Вип.V. – Дрогобич, 201. – С.276-309; його ж. Пом’яник дрогобицької

церкви Воздвиження Чесного Хреста // Там само. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С. 521-533; його ж. Рукописна книга братства дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста (XVII – початок XIX ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогобич, 2004. – С.

³ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника. – Ф. 3 (Бібліотека монастиря василіан). – МВ-267. Назва за описом “Реєстри церковного братства Св. Георгія в Дрогобичі. 1657 – 1753 рр. Я. Ісаєвич називав пам’ятник “книгою записів святоюрського братства”.

⁴ Див. напр.: Isajewycz J. Bractwa cerkiewne w diecezjach przemyskich obrządku wschodniego w XVI- XVIII wieku // Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. – Т. 3. – Przemyśl, 1996. – С. 63-74; Lorens B. Unickie bractwo Świętego Onufrego w Jarosławiu // Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. – № 36. Seria społeczno-pedagogiczna i historyczna. Historia 8. – Rzeszów, 1999. – С. 63-71; її ж. Gospodarczo-społeczne funkcje bractw religijnych na pograniczu etnicznym polsko-ruskim (Rusi Czerwonej) w czasach nowożytnych // Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń. – Т. I / Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku. – Białystok, 1999. – С. 26-35; її ж. Sieć bractw cerkiewnych w diecezji przemyskiej obrządku wschodniego w XVI-XVIII wieku // Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. – № 40. Seria społeczno-pedagogiczna i historyczna. Historia 9. – Rzeszów, 2001. – С. 79-95; її ж. Konfraternie cerkiewne diecezji przemyskiej w XVII i XVIII wieku // Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej / Pod. red. A. Jankowskiego i A. Klondera. – Bydgoszcz, 2004. – С. 213-227; її ж. Bractwa cerkiewne w miastach ziemi przemyskiej w XVI – XVIII wieku // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 6. – Дрогобич, 2002. – С. 197-208; її ж. Księgozbiory bractw cerkiewnych w eparchii przemyskiej w XVIII wieku // Kraków – Lwów. Książki – czasopisma – biblioteki XIX i XX wieku / Pod red. H. Kosętki. – Т. VII. – Kraków, 2005. – С. 57-64.

⁵ Див.: Дружук-Скоп Г., Скоп Л. Церква С. Юра в Дрогобичі XV- XVII ст. (нові дослідження) // Пам’ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. – К., 1996. – С. 81; Могитич І. Датування та реконструкція будівельних періодів пам’ятки архітектури XVI-XVIII ст. церкви Св. Юрія у Дрогобичі // Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1996. – Ч. 5. – С. 48-59; Летнянчин Л. Тракткування мученицьких смертей апостолів у стінописі церкви Св. Юра в Дрогобичі // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VII Міжнар. круглого столу, Львів, 12-14 травня 1997 р. – Львів, 1997. – С. 110-112; Скоп Л. Спроби реконструкції дрогобицьких церков XV- XVII ст. (Святого Юра та Воздвиження Чесного Хреста) // Сакральне мистецтво Бойківщини. Другі наукові читання пам’яті Михайла Драгана. Матеріали виступів 19-20 листопада 1997 р. – Дрогобич, 1997. – С. 82-87; Александрович В. Композиція циклу “Акафіст Богородиці” на педелі намісного образу Богоматері в іконостасі Святоюрської церкви у Дрогобичі // Дрогобицькі храми Воздвиження та Святого Юра в дослідженнях. Перші читання. Матеріали виступів, 23 червня 1998 р. – Дрогобич, 1998. – С. 68-77; Забашта Р. Стінопис бабинця Святоюр’ївської церкви Дрогобича // Там само. – С. 107-127; Летнянчин Л. Тракткування сюжету “Древо Ієсея” в стінописі церкви Св. Юра в Дрогобичі // Там само. – С. 96-103; Скоп П. Стилiстичні особливості декоративної пластики в інтер’єрах церков Св. Юра та Воздвиження в Дрогобичі // Там само. – С. 87-96; Соловка О. Роль пейзажу в предельних іконах іконостасів церкви Св. Юрія в Дрогобичі // Там само. – С. 81-87; Тимків Л. Ікона Стефана Поповича Медичького “Трійця” з іконостасу церкви Св. Юра // Дрогобицькі храми Воздвиження та Святого Юра у дослідженнях. Другі читання. – Дрогобич, 2000. – С. 150-160; Скоп Л. Церква Святого Юра у Дрогобичі // Жива вода. – 1997. – Липень, № 7. – С. 6; його ж. Церква Святого Юра XV- XVII ст. у Дрогобичі. – Дрогобич, 2003. – 14 с.

⁶ Історія українського мистецтва: В 6-ти т. – Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – К., 1967. – С. 84-170, 385. Див. також: Драган М. Українські дерев’яні церкви. Генеза і розвій форм. – Ч. 1. – Львів, 1937. – С. 4, 24, 32, 34, 37, 53, 55, 58, 66, 67, 80, 87, 99, 100, 120, 124.

⁷ Див., напр.: Скоп Л. Церква Святого Юра у Дрогобичі // Жива вода. – 1997. – Липень, № 7. – С.6.

⁸ Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. – К., 1972. – С.29.

⁹ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім.В.Стефаника. – Ф.3 (Бібліотека монастиря василіан). – МВ 267. – Арк.1.

¹⁰ Могитич І. Вказ. праця. Див. також: Памятники градостроительства и архитектуры УРСР. Львовская область. – Т.3. – К., 1985. – С.98.

¹¹ Wytostek L. Ryd Dragyw-Sasyw na Węgrzech i Rusi Halickiej. – Kraków, 1932. – S.51.

¹² Matricularum Regni Poloniae summaria (далі – MRPS). – Pars.IV. – Vol.4. – Varsoviae, 1915.- № 7186, 8484.

¹³ MRPS. – Pars IV. – Vol.3. – Varsoviae, 1915.- № 734.

¹⁴ MRPS. – Pars.IV. – Vol. 4. – № 8726.

¹⁵ MRPS. – Pars.IV. – Vol.3. – № 18692.

¹⁶ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти Ватикану і унії (X – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. – К., 1988. – № 97. – С.121-122.

¹⁷ Там само. – № 152. – С.203.

¹⁸ Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. – К., 1966. – С.83.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ.). – Ф.201. – Оп.4 в. – Спр.333. Заповіт був також облятований в Перемишльських актах. – Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.436. – С.184-186.

²⁰ Александрович В. Привілей Перемиського єпископа Антонія Радилівського для дрогибицького Хрестовоздвиженського братства з 1556 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С.332.

²¹ Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. – С.40; його ж. Джерела з історії української культури доби феодалізму. – С.20, 21.

²² Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII i XVIII wieku. – Rzeszow, 2005. – S.51.

²³ Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. – С.83.

²⁴ Там само. – С.70.

²⁵ Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму. – С.30.

²⁶ Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII i XVIII wieku. – S.108, 115-116, 148, 158, 162, 164, 169, 208, 213, 234..

²⁷ Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII i XVIII wieku. – S.162.

²⁸ Ibid. – S.128.

²⁹ Ibid. – S.148.

³⁰ Тимошенко Л. Нариси з історії давнього Дрогобича / Праці Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім.І.Франка. – Вип.2. – 2003. – С.40.

³¹ Друзюк-Скоп Л., Скоп Л. Напрестольний хрест 1635 року з церкви Св.Юрія в Дрогобичі // Бойки. – 1992. – № 4. – С.15-16.

³² Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. – С.83; Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII i XVIII wieku. – S.97.

³³ Тимошенко Л. Рукописна книга братства дрогибицької церкви Воздвиження Чесного Хреста (XVII – початок XIX ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VIII. – Дрогобич, 2004. – С.447-448.

³⁴ Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. – С.83.

³⁵ Свенціцький І. Тематичний уклад стінопису церкви Святого Юра в Дрогобичі // Літопис Бойківщини. – 1938. – № 10. – С.69.

³⁶ Оpubліковано в кольорі Л.Скопом у брошурі: Церква Святого Юра XV- XVII ст. у Дрогобичі. – Дрогобич, 2003.

³⁷ Bodzioch-Kaznowska B. Cerkwie w Drohobyczu w latach 60-tych XVIII wieku // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.IV. – Дрогобич, 2000. – С.414.

³⁸ Тимошенко Л. Нариси з історії давнього Дрогобича. – С.40.

³⁹ Там само. – С.53.

⁴⁰ Тимошенко Л. Рукописна книга братства дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста (XVII – початок XIX ст.). – С.448-449.

⁴¹ Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII i XVIII wieku. – S.169.

⁴² Ibid. – S.208.

⁴³ Ісаєвич Я.Д. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича в добу феодалізму (до кінця XVIII ст.) // З історії Української РСР. – Вип.6-7. – К., 1962. – С.12.

⁴⁴ MRPS. – Pars IV. – Vol. 3.- № 734.

⁴⁵ Szaraniewicz I. Rzut oka na beneficjy kościoła ruskiego za czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów, 1875. – S.6.

⁴⁶ Ibid. – S.16-17 (покликання 30).

⁴⁷ Ibid. – S.52 (покликання 10).

⁴⁸ AGAD. – T. zw. Metryka Litewska. – Dz.IV B. – № 22. – K.523 – 524v.

⁴⁹ MRPS. – Pars IV. – Vol.I. – Varsoviae, 1912. – N 8726. – P.23; AGAD. – T. zw. Metryka Litewska. – Dz.IV B. – № 22. – K.523 – 524v.

⁵⁰ Тимошенко Л. Нариси з історії давнього Дрогобича. – С.40.

⁵¹ Походження цього ґрунту з'ясовується з витягу з актів Жидачівського замку: 1658 р. шляхтич Яцек Брошньовський від себе та дружини Анастасії подарував свій ґрунт з будинком церкви Св.Юрія в Дрогобичі. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.201, 4 в. – Спр.... – Арк.12-13.

⁵² Там само. – С.41.

⁵³ Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII i XVIII wieku. – S.164.

⁵⁴ Ibid. – S.191.

⁵⁵ Ibid. – S.260-261.

⁵⁶ Ibid. – S.208.

⁵⁷ Ibid. – S.158.

⁵⁸ Наведена інформація про розбудову іконостасу, загалом, підтверджує відому в літературі думку про те, що саме в цей час, починаючи з 1659 р., велися згадані роботи, які виконував один із найвідоміших на Підгір'ї майстрів того часу Стефан (Попович) Медицький (помер 1689 р.). Л.Скоп, який реставрував ікони пензля С.Медицького, відчитав автографи майстра, які, на його думку, доводять, що він працював над іконостасом церкви Св.Юрія впродовж десяти років. – Див., напр.: Скоп Л. Церква Святого Юра у Дрогобичі // Жива вода. – 1997. – Липень, № 7. – С.6; його ж. Нові дані про художнє життя дрогобицьких іконописців XVI – XVIII ст. // Сакральне мистецтво Бойківщини. Другі наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Матеріали виступів 19-20 листопада 1997 р. – С.84; його ж. Церква Святого Юра XV- XVII ст. у Дрогобичі. – Дрогобич, 2003.

⁵⁹ ЦДІАЛ. – Ф.201. – Оп.4 в. – Спр.333. – Арк.39 зв.

⁶⁰ Mściwujewski M. Z dziejow Drohobycza. – Cz.I. – Drohobycz, 1939. – S.74-83. У літературі навіть висловлювалася думка, що церква згоріла ще під час татарського нападу 1499 р. – Памятники градостроительства и архитектуры УРСР. Львовская область. – Т.3. – С.98.

⁶¹ На жаль, у літературі досі не зроблено спроби простежити історію церкви в селі Надіїв на Долинищині, яка у XVIII ст. мала титул Св.Миколая Чудотворця. До слова, збереглися візитаційні описи надіївської церкви 1741, 1762 та 1781 рр., які можуть хоч якось прояснити ситуацію. – Див.: Скориляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Т.2. – Львів, 2004. – С.153, 293, 332).

⁶² Текст у костьолі: "Kozacy z Tatarami w Kościele Roku 1648 Obywatelow Wycinaią y Drohobycz Pałą. Za Kapituły Helmskiey Probostwa". – Inskrypcje historyczne fary w Drohobycz. Wydali: Tadeusz M. Trajdos, Alina Brzostkowska, Adam Kulewski. – Krakow, 1996. – S.29. Як відомо, розписи костьолу, в тому числі і згаданий на тему повстання 1648 р., були зініційовані кс.Ігнацієм Яроцьким у 80-х рр. XVIII ст.

⁶³ З огляду на хронологічні межі даного дослідження, зумовлені хронологією самої пам'ятки, ми не торкалися історії церкви та братств у XIX ст. Так, наприклад, не враховано те, що 1887 р. було видано друком статут святоюрського братства, зміст якого характеризує зовсім іншу добу в історії та розвитку церковних братств (див.: Статутъ братства Пресвятой Тройци при гр. кат. парохіальной церкви въ Дрогобычи. – А.Г.Жупника друкарня в Дрогобычи, 1887. – 7 с.; рідкісний примірник брошури зберігається в фондах музею "Дрогобиччина"). Починаючи з 60-х рр. XIX ст. братства влаштовувались під опікою світської і церковної влади, але ці політично-релігійні організації нічого спільного не мали з давніми братствами, хоч проголошували себе їх наступниками (див.: Ісаєвич Я.Д. Братства // Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.369).

ДОДАТКИ

1. Список братської старшини (1657 – 1782 рр.)

- 1657 р. – Василій Антонович, Іван Захарчин
- 1658 р. – Іван Котлов, Василій Гулялка
- 1660 р. – Яхно Яхновичів, Александер Борисов
- 1661 р. – Василій Яцина, Михал Шаповалов
- 1662 р. – Іван Торопольський, Павло Гулялка
- 1663 р. – Мартин Мартинковий, Ігнатій Шемеляк
- 1666 р. – Іван Лучак, Іван Босакович
- 1667 р. – Василь Яцина, Василь Лесічкович
- 1668 р. – Василій Антонович, Іван Госчиць
- 1669 р. – Яків Мартинко, Ігнатій Шемеляк
- 1670 р. – Василій Цьошка, Іван Босакович
- 1671 р. – Іван Гулялка, Семион Козяк
- 1672 р. – Яків Мартинковий, Іван Гриндич
- 1673 р. – Василій Цьошка, Даниїл Поляна
- 1674 р. – Іван Босакович, Ян Гулялка
- 1676 р. – Яків Мартинковий, Феодор Капруневий
- 1678 р. – Іван Бараник, Миколай Капруневий
- 1679 р. – Яків Мартинковий, Іван Босакович
- 1682 р. – Стефан Мартинкович, Миколай Васинка
- 1683 р. – Іван Яцина, Феодор Капруневий

- 1684 р. – Яків Мартинков, Іліаш Милянов
1686 р. – Іван Босакович, Іван Яцина
1688 р. – Іван Баранников, Яцько Капрунев
1689 р. – Іван Босакович, Іван Яцина
1692 р. – Григорій
1700 р. – Іван Босакович, Михайло Жук, Іван Савалович, Григорій Мартинкович, Іван Цьошко, Андрей Яцина
1705 р. – Ян Флюнт, Павел Крисин
1702 р. – Федір Броварський, Андрій Олексієвич
1712 р. – Іван Годиш, Григорій Проскурка
1721 р. – Стефан Салан...
1726 р. – Андрій Короликов, Іван Кльосьов
1727 р. – Григорій Флюнт, Василій Черевков
1734 р. – Григорій Яворський, Даніель Королик
1736 р. – Григорій Яворський, Григорій Лучкевич/Лучкович
1740 р. – Федір Крисин, Іван Королевич
1741р. – Даніель Король, Ян Флюнт (за інш. записом – Григорій Яворський, Федір Яцина)
1742 р. – Іван Флюнт, Габріель Броварський
1743 р. – Іван Флюнт, Василій Ростоцький
1744 р. – Даніел Виткевич, Іван Гундевич (Феодор Яцина)
1745 р. – Іван Королик, Михаїл Борисович
1746р.? – Василь Кивличкович, Михаїл Крисин (за інш. записом, Ян Флюнт, Габріел Броварський)
1747 р. – Василій Ростоцький, Феодор Яцина
1748 р. – Іван Флюнт, Василій Ростоцький
1766 р. – Федор Ярославський, Яцентій Веселий
1782 р. – Іван Яцина, Іван Королик

Реєстр членів братства

Іван Татомір	Михаїл Мартинков	Григорій Лубов
Василій Татомір	Феодор Криснич	Яцентій Гридич
Григорій Яворський	Гавриїл Броварський	Василій Крисин
Павел Боговид	Іван Флюнт	Александр Буновський
Григорій Кльосьов	Микола Королик	Феодор Матінчиков
Григорій Яцина	Семион Мак	Станіслав Матінчиков
Григорій Флюнтов	Феодор Крисин	Петро Чіпко
Григорій Крисин	Гавриїл Черевков	Петро
Василій Гриндич	Семіон Маховський	Михаїл Левкович
Андрей Гриндич	Андрей Вічикович	Петро Броварський
Петро Яцина	Іван Погодович	Миколай Мартинко
Іван Крисин	Василій Фелецяк	Іван Хруневич
Іван Кльосьов	Іван Пицусов	Петро Сарахман
Феодор Крисин	Василій Жукевич	Андрій Р.....
Василій Черевков	Феодор Яцинин	Петро Яцина
Григорій Жукевич	Димитр Заячевський	Яков Хроменський

Іван Жукевич	Яцентій Гайдукевич	Стефан Мартинко
Василій Жукевич	Даніель Війтикович	Феодор Кріль
Андрей Яцина	Іван Хруневич	Александр Сухоцький
Іван Яцина	Григорій Війтикович	Іван Клоковський
Василій Жукевич	Іван Яцина	Даніель Яремович
Михайло Цюшко	Петро Яремович	Іван Малик
Андрей Вовчанський	Алексей Рондзикович	Андрій Олексєєвич
Феодор Гвоздецький	Василій Луцевич	Іван Литвинов
Даніель Королев	Іван Королевич	Іван Саланєвин
Василій Борисович	Павел Гриндич	Іван Павлікевич
Григорій Бунєвський	Іван Яцина	Іван Яцина
Яким Поташкевич	Войцех Сирватка	Іван Митренків
Михайл Хрунев	Ян Прасалович	Гринь Клос
Григорій Малінкович	Гавриїл Торбічок	Семион Флюнт
Іван Яцина	Яцентій Ричало	Феодор Олексієвич
Іван Цюшкевич	Михайло Крисин	Василій
Василій Ростоцький	Іліяш Попович Алваш	Миколай Алексєєвич
Іван Проскурков	Когут	Іван Виснякевич
Василій Гевич	Матіаш Пикурод	Григорій Савіцький
Яремій Тутович	Іван Королев	Ігнатій Кльосьов
Алексей Черевков	Петро Ростоцький	

Реєстр членів сестринського братства

Агафія попада	Марія Яцинова	Февронія Цюшкова
Агафія Яворська	Євдокія Вронська	Агафія Деревачка
Настасія Савицька	Марія Ясеницька	Февронія Сухариха
Агафія Броварська	Марія Сухарова	Наталія Зайдакова
Пелагія Флюнтиха	Марія Яциниха	Василиха Фукова
Марія Флюнтиха	Марія Звоздецька	Марфа Федичкова
Марія Ростоцька	Агафія Яцинова	Марія Війтикова
Марія Паскалка	Настасія Яциниха	Настасія Війтикова
Настасія Шквириха	Мигдалина Задукова	Агафія Королиха
Магдалина Марушна	Марфа Яремова	Настасія Шквирова
Агафія Поповичка	Настасія Михайлонкова	Катерина Черєвкова
Марія Зриндичова	Агафія Зриникова	Катерина Черєвкова
Марія Зайдукова	Настасія Скериха	Парасковія Буртинова
Настасія Романська	Марія Яциниха	Єлена Маскалова
Євдокія Зайдукова	Катерина Томашовська	

Реєстр членів дитячого братства (хлопців)

Григорій Вінтикевич	Василій Музика	Ян Лехнович
Григорій Паладик	Іоан Яцина	Димитрій Сукєвич
Данилій Вінтикевич	Стефан Крисин	Петро Яремов
Александр Сухаревич	Павло Гриндичов	Юрко Олексин
Іван Гіндевич	Ян Шісвира	Семион Флюнтик

Яцентій Зриндич	Михаїл Дендяков	Станіслав Броварський
Тимофій Баранович	Феодор Броварський	Григорій Черевкович
Александр Шісвира	Михаїл Гандукевич	Петро Комаревич
Станіслав Федоров	Димитрій Максимов	Ян Королевич
Михаїл Крамарів	Ян Міскевич	Василій Крисин
Феодор Ощечкович	Іван Кицина	Михаїл Крисин
Петро Гаврилов	Григорій Гримайлович	Александр Круков
Григорій Саланевич	Андрей Маковець	Дмитрій Комаревич
Михаїл Сирвака	Петро Ростоцький	Микола Олексин
Стефан Залушка	Андрей Ричалів	Григорій Смучкевич
Стефан Жукевич	Марцін Лехович	Михаїл Король
Іван Якимов	Александр Комаревич	

Реєстр членів дитячого братства (дівчат)

Агафія Стичкова	Анастасія Волошинова	Катерина Зовдишова
Феодосія Короликова	Магдалина Зайдукова	Агафія Добушова
Магдалина Марусина	Агафія Черевкова	Анастасія Шко...рова
Марія Михайла Крисин	Марія Бачанка	Татьяна Василенкова
Зані Михайлочкова	Параскева Жукова	Настасія Кривіна
Єлена Маликова	Агафія Зайдукова	Марія Алексевинова
Агафія Клосова	Агафія Торбова	Настасія Сенченко
Анастасія Зубічка	Агафія Маковецького	Марія Гриндичова
Марія Вронська	Марія Івана Флюнтового	

Леонід Тимошенко.

Рукописна книга братства дрогобицької церкви Святого Юрія (середина XVII – XVIII ст.)

У статті досліджується цінна рукописна пам'ятка до історії давнього Дрогобича та його церковного минулого. Подано кодикологічний, археографічний та джерельно-інформативний опис рукопису, з'ясовано особливості його структурної побудови. Репрезентативність джерела вивчена у таких аспектах: історія братства, церкви (храмова будівля та її облаштування), впливи унії, іменний склад братства та його внутрішнє життя.

Leonid Tymoshenko.

The Hand-Written Book of the Fraternity of the St. George's Church in Drohobych (the middle of the XVIIth – XVIII centuries).

In the article the investigation of a valuable manuscript monument of the history of old Drohobych and its clerical past is carried out. The manuscript's codicological, archeographical, and source informative descriptions are presented, the peculiarities of its structural design determined. The representativeness of the source is expounded in the following aspects: the history of the fraternity, the history of the church (its temple building and its facilities constructions), the transition to the Unia, and the staff of the faithful.

WYBRANE DOKUMENTY MAJĄTKOWE BENEFICJUM CERKIEWNEGO W BESKU Z LAT 1702-1803 W ZBIORACH ARCHIWUM PAŃSWOWEGO W PRZEMYŚLU

Podstawą źródłową niniejszego artykułu jest 5 kopii dokumentów majątkowych odnoszących się do beneficjum cerkiewnego w Besku. Zachowały się w zespole Archiwum biskupstwa greckokatolickiego w Przemyślu w części suplementu w tece o sygnaturze 56, która zawiera luźne akta określone w inwentarzu zespołu jako "Kopie praw i przywilejów (zapisów, erekcji oraz akta kupna i sprzedaży) dotyczących cerkwi i parafii w miejscowościach na literę B z lat 1441-1787". Interesujące nas dokumenty powstały zapewne jako odpisy z ksiąg grodzkich, prawdopodobnie sanockich z lat 1702-1803. Są zamieszczone poniżej in extenso, bez zmian i skrótów, jedynie z poprawkami błędów pisarskich i rozwiązaniem – nielicznych zresztą – skrótów tekstowych¹.

Wyciągi te stanowią jedynie skromny fragment dokumentacji majątkowej jednej z parochii unickich diecezji przemyskiej. Wpisują się w szerokie spektrum edytorstwa źródeł historycznych (zwłaszcza ekonomicznej proveniencji), dzięki którym studia nad przeszłością pogranicza obrządkowego, kulturowego i etnicznego mogą opierać się o pogłębioną, staranną analizę spuścizny archiwalnej. Pozwalają zatem na uchwycenie w mikroskali pewnych prawidłowości w kwestiach podstaw materialnych plebanii obrządku bizantyjskiego w XVIII w. w południowo-zachodniej części eparchii przemysko-samborsko-sanockiej².

Parafia obrządku wschodniego w Besku należała do najstarszych jednostek Cerkwi prawosławnej w ziemi sanockiej. Funkcjonowała z pewnością w późnym średniowieczu, a jej istnienie zostało odnotowane już w 1430 r.³ Dzieliła w okresie późniejszym losy eparchii przemyskiej w okresie sporów unicko-prawosławnych. Jako wieś w dobrach królewskich starostwa sanockiego mogła przystąpić do jedności z Kościołem rzymskim już w początku XVII w. wskutek sugestii króla Zygmunta III z 1605 r. oraz działalności misyjnej ks. Erazma Dubieckiego wikariusza generalnego dla unitów przy rzymskokatolickim ordynariuszu przemyskim⁴.

Już jako jednostka Cerkwi unickiej w XVIII w. leżała na północnej rubieży dekanatu sanockiego i obejmowała oprócz wsi, w której mieściła się cerkiew, 2 przysiółki – Mymoń i Zapowiedę (około 20 km). Stanowiła w okresie staropolskim zaledwie 4% powierzchni namiestnictwa (blisko 500 km) jako jeden z 37 tamtejszych ośrodków duszpasterskich. Liczba katolików obrządku bizantyjskiego dochodziła około 1785 r. do 770 osób, które stanowiły ponad połowę (56,2%) ogółu populacji terenu utożsamianego z obszarem parochii unickiej. Dominowały one przede wszystkim w Besku (728 unitów wobec 408 łacinników), natomiast mniejszość stanowiły w przysiółkach (odpowiednio w Mymoni 11: 96, a w Zapowiedzi 31: 66)⁵. Parafia była jedną z ludniejszych w dekanacie, tworzyło ją w 1777 r. około 400 osób zdolnych do przyjmowania Komunii św., ustępowała liczebnie jedynie Odrzechowej (806), Lalinowi (804) i Sieniawie (460)⁶.

Kolatorem cerkwi był starosta sanocki jako dzierżawca tenuty beskiej złączonej z tym starostwem grodzowym. Funkcję tę pełnili od schyłku XVI w. (z kilkuletnią przerwą w latach

60. XVII w.) przedstawiciele rodu Mniszchów: wojewoda sandomierski Jerzy, koniuszy koronny Stanisław, podkomorzy wielki koronny Krzysztof, kasztelan sądecki Franciszek Bernard, wojewoda wołyński Jerzy, marszałek wielki koronny i kasztelan krakowski Jerzy Józef oraz marszałek nadworny koronny i kasztelan krakowski Jerzy August⁷.

Centralne miejsce w życiu religijnym wspólnoty parafialnej zajmowała świątynia parafialna. Ufundowana przez mieszkańców na gruncie cerkiewnym, nosiła wezwanie Ucieczki NMP do Egiptu. Była świadectwem troski laikatu i duchowieństwa o jak najlepsze zaspokajanie potrzeb religijnych wiernych. Wizytatorzy generalni w 1744 r. nie szczędzili komplementów na temat jej stanu, opisując ją jako potężny, mocny i nieuszkodzony obiekt drewniany pokryty gontowym dachem o trzech zrębowych kopułach (werchach) i dzwonnicy z trzema dzwonami. Świątynia miała drzwi zamykane żelaznym kluczem i drewnianą zasuwą zakładaną od środka. Wewnątrz znajdowała się drewniana podłoga, na której stało 7 ławek po prawej stronie i 5 po lewej. Dopływ światła dziennego zapewniały 3 okna większe i 6 mniejszych w ramach ołowianych⁸.

Ozdobę wnętrza stanowiły cztery ołtarze, poświęcone przez dziekana sanockiego w bliżej nieokreślonym czasie, na pewno przed 1744 r. Najważniejszy z nich w sanktuarium (prezbiterium) miał na kamiennym fundamencie stół (o sporych wymiarach – 1,5 łokcia wysokości i po 2 łokcie szerokości i długości), nakryty antimensionem i trzema obrusami z ikoną Zmartwychwstania Pańskiego. Część prawej strony nawy zajmował – wystawiony przez ks. Teodora Kornaszewicza – ołtarz boczny Opieki NMP tylko z trzema obrusami, bez antimensionu. Stronę lewą ozdabiał – ufundowany przez ks. Bazylego Kornaszewicza – ołtarz NMP z antimensionem (poświęconym przez metropolitę kijowskiego abp. Leona Kiszkę OSBM, administratora eparchii przemyskiej w latach 1714-1715) i trzema obrusami. Kolejny ołtarz boczny został również wzniesiony nakładem ks. Bazylego Kornaszewicza, a związany był z kultem św. Mikołaja. Jego stół miał wysokość, długość i szerokość ponad 2,5 łokcia, był przykryty trzema, lnianymi obrusami, lecz nie posiadał antimensionu⁹.

Prawdopodobnie w cerkwi znajdował się okazały ikonostas, jednakże w 1744 r. wizytatorzy generalni poświęcili mu jedynie zdawkową uwagę, iż ikona Deesis wyszła spod ręki dość dobrego ikonopisarza (*Deissus picturae sat decentis*)¹⁰.

Wyposażenie świątyni w 1744 r. było bogate jak na cerkiew wiejską. Celebrans miał bowiem do dyspozycji następujące utensylia metalowe: 2 kielichy z dodatkowymi akcesoriami (srebrny połączany w całości oraz srebrny połączany wewnątrz), 1 kielich ze zniszczoną podstawą (cynowy), 2 krzyże z postumentami (srebrny z częściową pozłotą i cynowy), 3 lichtarze wielkie (cynowe) i 1 zwykłych rozmiarów (mosiężny), 2 trybularze (srebrny z łańcuszkami i mosiężny), 2 misy (cynową i mosiężną), 1 pojemnik na wodę święconą (miedziany), 2 krzyże do zawieszania (obydwa srebrne – jeden z łańcuchem, a drugi bez) oraz 2 małe krzyżyki (srebrne). Rozporządzał poza tym przedmiotami drewnianymi – 1 monstrancją (z pozłotą), 2 wielkimi lichtarzami i 1 krzyżem procesyjnym¹¹.

Zbiór ksiąg liturgicznych był również bogaty. Obejmował: 3 ewangeliony (ewangeliarze – jeden w oprawie z 36 elementami srebrnymi, drugi drukowany w zielonym aksamicie, trzeci rękopiśmienny w zwykłej oprawie), 2 leiturgikony (służebniki – jeden z drukarni we Lwowie, a drugi z typografii w Wilnie), 1 trifologion (trefołoj), 2 triodiony (triody), 1 oktoichon (oktoich), 1 apostoł (apostoł), 1 psalterz oraz 3 euchologiony (trebniki – 2 starego wydania i 1 nowy z drukarni w Uniwie). Ponadto duszpasterz mógł korzystać z literatury homiletycznej i spowiedniczej, dysponował bowiem trzema zbiorami kazań (Trzy nabożeństwa, Ogródek i Klucz) oraz podręcznikiem teologii moralnej¹².

Kapłan nie miał także powodów do narzekania na niewielką ilość szat liturgicznych i bielizny ołtarzowej. Posiadał bowiem 6 felonionów (ornatów) z epitrachelionami (stulami)

i epimanikonami (manipularzami): z czerwonego szychu, czerwonego atłasu, niebieskiego partyru, różowego tabinu i 2 z czerwonego adamaszku, a także 5 alb lnianych, 2 humerały, 2 korporały i 3 ręczniki. Dodatkowymi przedmiotami wykonanymi z tkanin były: 3 jedwabne zasłanki, 15 lnianych obrusów, 1 płaszczonica i 3 płócienne chorałowie¹³.

Posługę duszpasterską zapewniali wiernym w Besku parochowie z rodziny Kornaszewiczów: ks. Teodor (prawdopodobnie w II połowie XVII w.), ks. Bazyli (w II połowie XVII w.) i ks. Jan (lub Jakub)¹⁴.

Parafię przejął po nim syn Jan Kornaszewicz, urodzony około 1710 r. Prezentę na wakujące po ojcu beneficjum otrzymał od Józefa Wandalina Mniszcha, który podpisał ją 10 VII 1732 r. w Warszawie. Następnie uzyskał dyspensę kanoniczną z przeszkody zbyt młodego wieku do święceń kapłańskich i 25 II 1733 r. w klasztorze w Świętym Spasie został wyświęcony na prezbitera z instytucją na parafię beską przez bp. Hieronima Jerzego Ustrzyckiego OSBM (ordynariusza przemyskiego w latach 1715-1746). Zadał także o sprawę nierzadko lekceważoną przez duchownych, a mianowicie 22 X 1737 r. w Waławie uzyskał aprobatę władzy do udzielania rozgrzeszenia¹⁵. Należał prawdopodobnie do wybitnych przedstawicieli lokalnego duchowieństwa, podczas wizytacji w 1753 r. został scharakteryzowany jako paroch skromny. Posługę pełnił w 1777 r., a prawdopodobnie również w kolejnych latach¹⁶.

Instytucję kanoniczną na beneficjum w Besku 10 VIII 1783 r. otrzymał ks. Andrzej Kopystyński. Urodził się około 1748 r. w Krzywem w dekanacie zatwarnickim w rodzinie tamtejszego duszpasterza ks. Grzegorza Kopystyńskiego i Anastazji. Ukończył 3 lata retoryki w szkole w Przemyślu. Pierwsze święcenia duchowne do subdiakonatu włącznie otrzymał 6 IV 1774 r., diakonat 2 V 1775 r. w Waławie, a prezbiterat 1 VI 1777 r. również w Waławie z rąk bp. Atanazego Andrzeja Szeptyckiego OSBM (ordynariusza przemyskiego w latach 1762-1779). Został wówczas skierowany do pełnienia posługi parocha w rodzinnej wsi, a po kilku latach uzyskał translację do Beska. Zmarł przed 18 VI 1803 r.¹⁷ Jego bezpośrednim następcą został w 1803 r. ks. Jan Jawornicki¹⁸.

Parochów w animacji życia religijnego wiernych wspierali bakałarze pochodzący także z rodziny Kornaszewiczów, m.in. Jan (w 1744 i 1759 r.) i Antoni (w 1753 r.)¹⁹.

Podstawy materialne beneficjum zapewniała ziemia cerkiewna, którą według erekcji parafii stanowić miał pełny łan. Jego dwie części zostały w II połowie XVII w. wydzielone potomkom ówczesnego duszpasterza ks. Bazylego Kornaszewicza, braciom Janowi starszemu, Teodorowi i Janowi młodszemu, którzy zadbali o zabezpieczenie tego stanu rzeczy przywilejami królewskimi i starościńskimi. Zarządca majątku dworskiego po śmierci tych popowiczów większą część przez nich użytkowanego areалу przed 1744 r. przekazał pod uprawę chłopu o imieniu Bazyli z nakazem uiszczania czynszu, a mniejszą paroch pozwolił uprawiać bakałarzowi Janowi Kornaszewiczowi²⁰.

Łan cerkiewny był rozdrobniony. Jego północną połą stanowiło położone od strony Wróblika Szlacheckiego pole (szerokości 12 zagonów i długości 5 staj) oraz dwa pomiarki (także o szerokości 12 zagonów i długości 5 staj) wraz z mniejszymi dodatkami zwanymi Koryteczkami. Również na północ od Beska, lecz od strony miasteczka Jaćmierz znajdowały się cztery pomiarki długości 5 staj (dwa pomiędzy rolą Iwana Kołonieptego a polem plebańskim i dwa między polem arendarza a polem Sabiakowym) razem z kilkoma przydatkami. Z kolei na południowym wschodzie, przy granicy z Odrzechową leżały dwa pomiarki długości 10 staj między półmiarkami arendarskim i Hryniowskim. Natomiast w stronę Rymanowa, czyli na południowy zachód od Beska ciągnęły się dwa pomiarki długości 5 staj z czterema przydatkami. Grunty orne były uzupełnione innymi użytkami: trzema łązami (jednym od strony Wróblika Szlacheckiego i dwoma od strony Odrzechowej – Na Równinie między

potokami i Od Łazu Maliszowego), trzema łakami (Ratkowe od strony Wróblika, w olszynie "Od Brzózki" i w olszynie Od Milczy) oraz dwoma ogrodami (przy granicy z Odrzechową – Na Dworzysku i W Czaplach)²¹. Wizytator w 1753 r. areał cerkiewny określił na 9 półmiarków z dodatkami (atynencjami)²².

Paroch mieszkał w domu, który w 1753 r. obejmował jedną izbę białą (z dwoma oknami i piecem kaflowym) i komorę (z jednym oknem), sień, piekarnię (z dwoma oknami) oraz dwie małe komory. Zabudowania gospodarcze utrzymane były także na wysokim poziomie (gumno porządne i trzy stajnie). Obok stał budynek wspólny (parafialny), w którym znajdowała się izba biała z komorą, gumno, stajnie i piekarnia²³. Gospodarstwo parocha obejmowało ponadto sady i pas ziemi. Ciągnął się on od Wisłoka poprzez pagórek Ku Karczmie aż po drogę, po jednej jego stronie znajdowała się miedza pola młynarskiego, a po drugiej wygon²⁴.

Ważną rolę w kwestiach majątkowych popostwa odgrywały w XVIII w. ulgi ekonomiczne. Już w II połowie XVII w. beneficjanci bescy uzyskali zwolnienie z niektórych powinności dworskich, a także z odprawiania szarwarków, dostarczania podwód i uiszczania danin wieprzowych²⁵. Ponadto w XVIII w. nie musieli opłacać czynszu od uprawiania ziemi cerkiewnej, podczas gdy jeszcze w 1565 r. kosztowało to ich 2 złp, w 1640 r. – 4 floreny (złp), w 1655 r. – 1 floren (złp), a w latach 1661-1665 aż 12 złp 15 gr²⁶.

Ponadto nie małe znaczenie miał przywilej zezwalający parochom na swobodną produkcję alkoholu na potrzeby domowników, a także na pracę zagrodników na polu cerkiewnym w wymiarze dwóch dni rocznie. Oryginał tego dokumentu (wystawionego 5 VIII 1701 r. w Warszawie przez króla Augusta II) pozostawał w 1744 r. na plebanii. Dlatego też wizytatorzy zobligowali ks. Jana Kornaszewicza do oblatowania aktu w sanockich księgach grodzkich²⁷.

Podstawowy dochód od parafian w 1744 r. zapewniała beneficjantowi dziesięcina po 0,5 kopy żyta z półrolka²⁸. Ten sam wymiar utrzymywał się w 1753 r., kiedy wizytator dokładnie opisał świadczenia wiernych. Składali oni wówczas na plebanii unickiej po 30 snopów żyta skopszczyzny i po 3 chleby (zapewne daniny z okazji wizyt duszpasterskich) z każdego z 80 półmiarków²⁹. Roczny dochód parocha w 1777 r. wynosił 83 floreny, co plasowało go na drugim miejscu w dekanacie po beneficjancie w Sieniawie z 94 florenami zysku³⁰.

Parafianie partycypowali ponadto w utrzymaniu służby cerkiewnej. Bakałarzowi przekazywali w 1753 r. z reguły 1 złp jako ofiarę za uczestnictwo w obrzędzie pogrzebowym i czytanie psalterza, a kapłan dodatkowo ustępował mu z praw stuły co trzeci grosz z tytułu pochówków, a także 1 szóstak bity po ślubie i 3 gr od każdego chrztu. Ponadto przed 1759 r. bakałarz pobierał połowę skopszczyzny i innych przychodów kapłańskich. Sąd cerkiewny wtedy właśnie przyznał całą daninę w snopach księdzu, lecz przy świeckim zatrzymał połowę pozostałych spornych świadczeń. Wspólnota dzwonnikowi za posługę z każdego półmiarka dawała po jednej miarce macnej jęczmienia, po chrzcie 1 gr, a po pogrzebie 3 gr (od każdego dzwonięcia pogrzebowego)³¹. Jednakże współpraca pomiędzy duszpasterzami a bakałarzami nie zawsze układała się harmonijnie, o czym świadczyła skarga ministra cerkwi beskiej Jana Kornaszewicza na swego parocha ks. Jana Kornaszewicza o pozbawienie należnych dochodów, rozpatrywana podczas sesji sądu biskupiego przez audytora przemyskiego konsystorza generalnego, a zarazem sędziego generalnego ks. Andrzeja Jakubińskiego 12 V 1759 r.³²

Duszpasterz beski miał (rzadko praktykowaną w Cerkwi unickiej) możliwość korzystania z legatu, czyli kwoty pieniężnej w formie odrębnego funduszu parafialnego. Rozporządzał rocznymi odsetkami od sumy 1000 złp, zapisanej parochii przed 1724 r. przez ofiarodawcę z obowiązkiem odprawiania mszy św. w środy i soboty za dusze kolatorów, a następnie zabezpieczonej na majątku wsi Liszna. Suma została w 1753 r. wypożyczona regentowi

sanockiemu Wojciechowi Stanisławowi Wielogórskiemu, zastawnemu posiadaczowi miasteczka Niebylec i wsi Jawornik w powiecie pilzneńskim, a także właścicielowi wsi Leszno³³.

Parafia wspólne ofiary finansowe mogła przeznaczyć na remonty świątyni lub inne potrzeby cerkiewne. Jednak gdy nie zachodziła taka konieczność, mogła wypożyczyć zebrany kapitał, np. w 1753 r. oszczędności cerkiewne (140 złp) zalegały na gromadzie i paroch miał je odebrać od mieszkańców³⁴.

Parochia w Besku stanowiła jedną z ciekawszych wspólnot unickich w okolicach Sanoka w XVIII w. Relatywnie dość dobrze uposażona, położona w miejscu intensywnej wymiany doświadczeń i koegzystencji dwóch obrządków Kościoła katolickiego (bizantyjskiego i łacińskiego) skupiała w sobie to, co typowe dla cerkwi polsko-ruskiego pogranicza wyznaniowego, kulturowego i etnicznego.

DOKUMENT NR 1

Warszawa, dn. 5 sierpnia 1702 r. – Król polski August II potwierdza przywilej królów polskich Michała i Jana III dla popowiczów w Besku w starostwie sanockim.
Rękopis, odpis, APP, ABGK, sygn. 56 supl., s. 20-21
 Odpis. Kopia Ltt. B

August Wtóry z Bożej Łaski Król Polski, Wielki Xiążę Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Żmudzki, Kiiowski, Wołyński, Podolski, Podlaski, Inflanski, Smoleński, Siewierski y Czernichowski, Dziedziczny Xiążę Saski y Elektor. Oznajmujemy niniejszym Listem Naszym wszem wobec y każdemu z osobna, komu o tym wiedzieć należy, Iż był pokazany przed Nami list y Przywilej Nayiaśniejszego Antecesoru Naszego Jana Trzeciego podpisany y pieczęcią Koronną stwierdzony, zawierający w sobie zachowanie – – Jana, Theodora i Jana Młodszego Popowiczów Bezkich przy dwóch częściach Popostwa Bezkiego de data w Jaworowi Dnia IV Grudnia Miesiąca Roku Pańskiego MDCLXXXII, Którego Llistu tenor słowo w słowo taki:

Jan Trzeci z Bożej Łaski Król Polski, Wielki Xiążę Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Żmudzki, Inflantski, Wołyński, Podolski, Podlaski, Kiiowski, Smoleński y Czernichowski. Oznajmujemy niniejszym Listem Naszym wszem wobec i każdemu z osobna, komu o tym wiedzieć należy, Supplikowano Nam przez Pewnych Panów Rad Naszych imieniem – – Jana, Theodora y Jana Młodszego Popowiczów Bezkich, abyśmy ich przy dożywotnim używaniu y spokojney Possesyi dwóch części Popostwa Bezkiego, które Rodzi[c] ich Nabożny Wasil – – – podług Przywileju Świętey pamięci Nayiaśniejszego Michała Króla trzymał, danego sobie w Warszawie Dnia XXIV Lutego Roku MDCLXXII zachowali, Do której my stosując się Suppliiki [oraz] mając pomienionych Popowiczów Bezkich prze[d]łożoney do Stanu Duchownego sposobność y zgodność przez Wielebnego Innocentego Winnickiego Przemyskiego Episkopa nacji Greckiey, zachować onych umyśliliśmy, Takż zachowujemy niniejszym Listem Naszym, względem którego to zachowania pomienieni Jan, Theodor [i] Jan Popowiczowie Bezcy przerzeczonego Popostwa dwie części z Gruntami w miedzach swoich z iedney strony od miedzy Młynarskiej, a drugiey strony po Wygon od Cerkwi aż za pagórek Ku Karczmie się rozciągającymi, takż y Łazami za puł[t]ankiem Dworskim między potokami na równinie będącymi i Po ćwierci Pola w Troim Polu między Rolami

Kmiecy mi leżący, także z skopszczyzną od Kmieci y robocizną od Zagrodników w Roku po dwa dni, z wolnym Piwa robieniem y gorzałki na domową potrzebę paleniem, pastwisk y Lasów tam, gdzie inni poddani paszą i rąbią, używaniem bez żadnych powinności Dworskich, Szarwarków y podwód odprowadzania, także danin Wieprzowych dawania, ale ze wszystkimi innemi powinnościami, przyległościami y przynależnościami tak, iak inni ich Antecesorowie pomienionego Popostwa trzymali, mieli y zażywali y oni także trzymać, mieć y zażywać będą y każdy z nich suo pro interesse – – – do ostatniego życia swego kresu – tak jednak, aby podatki zwykłe tak, iako y inni Popowie do Dworu Naszego Bezkiego według opisanja Inwentarza oddawali, Obiecując po Nas y Nayiaśniejszych Sukcessorach Naszych, Iż pomienionych Jana, Theodora [i] Jana Popowiczów od dożywotniego używania przerzeczonych dwóch części popostwa beskiego nie oddalamy y nikomu mocy do oddalenia nie damy, ale wcale y zupełnie przy dożywotnim ich Prawie zachowamy, zaszczycając ich tymi, którymiśmy insze Duchowieństwo ritus Graeci w dobrach Naszych Królewskich znajdujące się zaszczytali wolnościami, co i Nayiaśniejsi Następcy Nasi uczynią, takową iednak kondycją, aby ciż Popowiczowie od usługi Cerkiewney nie oddalali się niżeli Actu Prezbyterem który z nich będzie, Jurisdictioni Duchowney pomienionego natenczas Wielebnego Winnickiego Episkopa Przemyskiego y Sukcessorów iego podlegając. Na co dla lepszej wiary, ręką się Naszą podpisawszy, pieczęć koronną przycisnąć rozkazaliśmy. Dan w Jaworowie Dnia XIV Miesiąca Grudnia Roku Pańskiego MDCLXXXII, Panowania Naszego IX Roku. Jan Król. Jan Zakrzewski JKMci Sekretarz (Locus Sigilli Regni).

I supplikowano Nam imieniem pomienionych Jana, Theodora y Jana Młodszego Popowiczów Bezkich, abyśmy to Prawo ich y List onym dany potwierdzić y o nich przy nim zachować raczyli. My tedy, stosując się do pokornej ich Suppliki, wyżej mianowany List y Przywilej we wszystkich iego Punktach, dawsutach, ligaminach approbujemy i stwierdzamy y że ani sami onych od tych dwu części Popostwa nie oddalimy, ani Sukcessorowie nasi nie oddalą, ani nikomu oddać mocy nie damy przyobiecujemy, ale każdego z nich suo pro interesse przy części zachowamy, co y Sukcessorowi[e] Nasi Nayiaśniejsi uczynią, Prawa Nasze Królewskie Rz[eczy]p[ospoli]tej i Kościoła Rzymskiego Katolickiego wcale zachowując. Na co dla większej wiary i wagi Ręką się Naszą podpisawszy, Pieczęć koronną przycisnąć rozkazaliśmy.

Dan w Warszawie Dnia V^o Miesiąca Sierpnia Roku Pańskiego MDC[C]II, Panowania Naszego V Roku.

Confirmatia Prawa Jana, Theodora [i] Jana Młodszego przy częściach Popostwa.

Jan Kazimierz Odolski mp. JE^o KMci Sekretarz. Augustus Rex mp. (L[ocus] S[igilli]).

DOKUMENT NR 2

*Besko, dn. 27 [brak miesiąca i roku] – Starosta sanocki Józef Wandalin Mniszech
wydaje konsens na używanie dwóch części roli popowskiej przez potomków ks. Bazylego
Kornaszewicza, parocha w Besku.
Rękopis, odpis, APP, ABGK, sygn. 56 supl., s. 23
Odpis.*

Józef Wandalin z Wielkich Kończyc Mniszech Sanocki Starosta.

Stosując się do wyraźnego Consensu Jaśnie Wielmożnego Im Pana [Jerzego] Wandalina z Wielkich Kończyc Mniszcha Woiewody Wołyńskiego, Oyca y Dobrodzieia mego, który dany był po śmierci Jakuba Kornaszewicza Synowi iego Bazylemu Popowi Beskiemu, Po śmierci zaś Dziedzica Bazylego Popa Beskiego, daię ten mój Consens Potomkom iego Janowi, Theodorowi, Janowi Theodorowi, na dwie części Popostwa tego czyniąc ich bydz własnymi Dziedzicami obudwoch tych części używać y rol do tych obudwoch części należących, z gruntami w miedzach swoich, z iedney Strony Miedze Młynarskiej, a z drugiey Strony po wygon od Cerkwie aż za Pagorek ku Karczmie się rozciągającymi, także y łązami za Pułankiem[!] Dworskim między potokami y po ćwierci Pola w Troim Polu między rolami Kmieciemi leżący, tak ze skopczyzną od Kmieci, y robocznią od Zagrodników w Roku po dwa dni y wszystkimi innemi powinnościami, przyległościami y przynależnościami tak, iako przerzeczony Bazyli Pop Beski Rodzic tych Potomków trzymał y używał; Synowie zaś iego pomi[e]nioni iako Dziedzice mają trzymać y używać. Wedle przerzeczonych Oryginału, z których części Popostwa iego żadnych powinności ani Szarwarków z Poddanemi, także Podwod y Posług do Dworu niepowinni będą odprawować; ieno zwykły podatek iako y insi Popowie do Dworu Beskiego w Inwentarzy odbywać mają; od Dani wieprzów wolni bydz mają, Pastwisk y Lasów używania, tamże gdzie y inni Poddani Pasą y rabią. Na co y Prawo dożywnie od Króla Imci pozwalam wypisać.

A dla lepszej wiary y pewności Pieczęć Swą rozkazałem przycisnąć y ręką własną podpisałem. Działo się w Besku die 27ma.

Józef Mniszech mp. Starosta Sanocki z W[ielkich] K[ończyc] (L[ocus] S[igilli])

DOKUMENT NR 3

*Warszawa, dn. 10 lipca 1732 r. – Starosta sanocki
Józef Wandalin Mniszech prezentuje Jana Kornaszewicza na parocha w Besku.
Rękopis, odpis, APP, ABGK, sygn. 56 supl., s. 24, 26
Odpis.*

Józef Wandalin z Wielkich Kunczyc[!] Mniszech Marszałek Wielki Koronny, Jaworowski, Rohatyński, Gołębski etc. Starosta. Jaśnie Wielmożnemu Imci Xiędzu Ustrzyckiemu Episkopowi Przemyskiemu albo Namies[t]nikowi Imci do wykonania Charakteru Duchownego zupełną moc y Powagę Mayącemu Usług y Chęci moich powolność.

Jaśnie Wielmożny Mości Xięże Episkopie, Wakuie pod ten czas Cerkiew w Besku do moiey Kollacyi należąca w diecezyi Przemyskiej leżąca po niegdy Wielebnym Oycu Janie Kornaszewiczu Dziekanie Ritus Roxolani Sanockim, Prezbyterze Beskim, do której Cerkwi sposobem wyżey wyrażonym wakuiący Uc[z]ciwego Jana Kornaszewicza Człowieka przystoynego w Cnotach, Naukach y Obyczaiach Utsciwych Doyrzałego y M[n]ie od całej Gromady Rekomendowanego Powadze y Prerogatiwie Pana Prezentować umyśliłem iakoż niniejszym Listem nieodmiennie Prezentuję. Żadaiąc, aby nie kto inny tylko ten Prezentowany Ucciwy Jan Kornaszewicz odemnie[!] do pomienioney Cerkwi Beskiej był instytuowany y Akkomodowany Staranie Dusz y Administracyę Duchowieństwa zalecając oraz obrządek y używanie doczesnych tey Cerkwi Rzeczy y Gruntów wszelkich do niey należących y Opisanych Pozwalając Temuż Uc[z]ciwemu Pomienionemu Janowi Korna-

szewiczowi Jako w tym Charakter Godności Episkopskiej Rekwirue. Na co dla Większey wagi y Waloru przy Pieczęci moiey Ręką się własną podpisuię.

Dan w Warszawie 10ma Julii 1732 Anno.

J[ózef] Mniszech mp. (L[ocus] S[igilli])

DOKUMENT NR 4

Nowosielce, dn. 26 lutego 1783 r. – Rachmistrz generalny dóbr podgórskich i beskich Franciszek Wróblecki wydaje Antoniemu Kornaszewiczowi świadectwo dotyczące gruntu użytkowanego przez zbiegłego na Podole popowicza. Rękopis, odpis, APP, ABGK, sygn. 56 supl., s. 25 Odpis.

Attestatum Imc Pana Wróbleckiego, dóbr Podgórskich y Bezczyzny JWW. Mniszców Rachmistrza Generalnego na Gront Poświętny Beski Snycyrzówka zwany dane.

Daię to Świadectwo Panu Antoniemu Kornaszewiczowi respektem Gruntu Snycyrzówka nazwanego, który trzymał Snycerz Popowicz Cerkwi Ś[więtej] w Besku służący miał swoje pomieszkane w Gruntach Poświętnych, Budynek iego był w Sadzie do tych czas ogrodzonym, poniżej Budynku P[ana] Antoniego Kornasiewicza zostawał ten Snycerz w łasce Pańskiej, ile był Magister Konsztu Snycyrskiego doskonały, wpadłszy w dług Dworski z różnego świadczenia dla siebie, wyniósł się sekretnie w Podole dłączego śp. Imc Pan Zebracki n-tenczas Kommissarz dla wywindykowania zaległego długu, zabronił y nie pozwolił nikomu siać tego Gruntu, puki[!] nie nastąpiła Satysfakcy Skarbowi Pańskiemu tego Gruntu nie odebierano na Dwór y w Inwentarzu nie był pisany, po uczynioney Satysfakcyi uwolniony dokąd należał, na co ninieysze Świadectwo własną Ręką moią podpisuię.

Datum w Nowosielcach [d]ie 26 Februarij Anno 1783.

Fr[anciszek] Wróblecki mp.

DOKUMENT NR 5

Besko, dn. 31 lipca 1803 r. – Administrator tenuty beskiej Stanisław z Urbanic Urbański prezentuje tymczasowego administratora parochii w Besku ks. Jana Jawornickiego na parocha tej parafii. Rękopis, odpis, APP, ABGK, sygn. 56 supl., s. 22 Odpis

Stanislaus de Urbanice Urbański Tra[nsa]ctus Tenut[ae] Bescensis, post d[e]functum Parentem Adamum de [Urbanice] Urbański ab Excelso Foro Tarnoviensi de dato 21° Maij 1803 constitutus Administrator.

Ad vacans Beneficium Ecclesiae Parochialis Ritus Graeci in villa Besko Dominij ejusdem post fata R[e]cti Andr[ae] Kopystyński ultimi et immediati Parochi Candidatum via Concursus promotum Dominio que medio Literarum de dato 18 Junij a[nno] c[urrente]

N[ume]ro 892 a Reverendissimo Graeco Premisliensi Consistorio recommendatum a propositum R[e]ctum Joannem Jawornicki Administratorem interimalem ejusdem Beneficii Bescensis, qua habitem ad munus Parochi obeundum ad inventum praesentandum esse duxi, uti him quidem Literis irrevocabiler praesento, Eidem que Fundum antiquitiis Ecclesiae Parochiali Bescensi pro sustentatione legaliter donatum et in possessione non questionata existentem, cum omnibus usibus fructibus exarati fundi, nec non Commodis Ereptione privilegi se nitentibus permitto, salvis Juribus modernae Haereditatis quo attinet Jncisionem Sylvarum et praevias assignationes a Dominio pro Ejus necessitati exhibendas; pro Eodem Reverendissimum Consistorium requirendo ut Idem praesentatus et non alius quispiam ad praefatam Ecclesiam Ritus Graeci Bescensem instituat, curaue animarum, nec non administratio Spiritualium Jpsi Committatur; prout id ad suum ordinarium Consistorium Spectare dignoscitur. Jn quorum fidem praesentis Literas manu mea subscriptas et sigillo gentilis munitas dedi.

Datum in Besko die 31 mensis Julij 1803 Anno (L[ocus] S[igilli]).

¹ Archiwum Państwowe w Przemyślu (cyt. dalej APP), zespół Archiwum biskupstwa greckokatolickiego w Przemyślu (cyt. dalej ABGK), sygn. 56 supl., s. 20-26.

² Polska południowo-wschodnie w epoce nowożytnej. Źródła dziejowe, t. 1, cz. 1: Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku, wyd. Z. Budzyński i K. Przyboś, Rzeszów 1997, s. XIV.

³ Z. Budzyński, Sieć cerkiewna ziemi sanockiej w późnym średniowieczu, "Prace Historyczno-Archiwalne", t. 7, Rzeszów 1999, s. 8-9; tenże, Sieć parafialna prawosławnej diecezji przemyskiej na przełomie XV i XVI wieku. Próba rekonstrukcji na podstawie rejestrów podatkowych ziemi przemyskiej i sanockiej, "Polska – Ukraina. 1000 Lat Sąsiedztwa", t. 1, Przemyśl 1990, s. 152.

⁴ M. Bendza, Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne, Warszawa 1982, s. 112; J. Krochmal, Unia kościelna w eparchii przemyskiej w latach 1596-1679, "Premislia Christiana", t. 7, Przemyśl 1997, s. 76-78, 99; S. Nabywaniec, Diecezja przemyska obrządku wschodniego w okresie sporów prawosławno-unickich, "Polska – Ukraina. 1000 Lat Sąsiedztwa", t. 3, Przemyśl 1996, s. 40; W. Sarna, Episkopat przemyski o. ł., cz. 1, Przemyśl 1902, s. 216.

⁵ Z. Budzyński, Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna, Przemyśl – Rzeszów 1993, t. 2, s. 77.

⁶ APP, ABGK, sygn. 63, s. 79-80.

⁷ Tamże, sygn. 48, s. 1; sygn. 57, s. 9; sygn. 63, s. 79-80; Lustracja województwa ruskiego 1661-1665, cz. 1: Ziemia przemyska i sanocka, wyd. K. Arłamowski i W. Kaput, Wrocław 1970, s. 245; Polska południowo-wschodnie w epoce nowożytnej. Źródła dziejowe, t. 2, cz. 1: Rejestr poborowy ziemi sanockiej z 1640 roku, wyd. Z. Budzyński i K. Przyboś, Rzeszów 1998, s. XLI, 83; tamże, t. 2, cz. 2: Rejestr poborowy ziemi sanockiej z 1655 roku, wyd. Z. Budzyński i K. Przyboś, Rzeszów 1998, s. 120; E. Trzyna, Stosunki społeczno-ekonomiczne i walka chłopów starostwa krośnieńskiego z uciskiem starościńskim i militarnym w drugiej połowie XVII wieku, "Rocznik Przemyski", t. 9, Przemyśl 1962, z. 2, s. 18, 19, przyp. 58; tenże, Ziemia sanocka i struktura jej własności feudalnej od połowy XVI do drugiej połowy XVII w., "Rocznik Województwa Rzeszowskiego", t. 9, Rzeszów 1978, s. 156.

⁸ APP, ABGK, sygn. 48, s. 1, 4. Określenie werch stosujemy za jedną ze specjalistek w zakresie budownictwa cerkiewnego jako najwłaściwsze, ponieważ stosowali je użytkownicy i budowniczowie cerkwi; Z. Szanter, Z badań nad sztuką cerkiewną Beskidu Niskiego i Sądeckiego w XVIII wieku. Architektura cerkiewna dorzecza górnej Ropy w okresie przedrozbiorowym w świetle opisów wizytacji dekanalnych z XVIII wieku, "Płaj. Almanach Karpacki", t. 28, Warszawa 2004, s. 42, przyp. 89.

⁹APP, ABGK, sygn. 48, s. 1; S. Nabywaniec, Unicy biskupi przemyscy w latach 1610-1991. Szkice biograficzne, Rzeszów 1995, s. 35.

¹⁰ APP, ABGK, sygn. 48, s. 1. Już ikonostasy XVII-wieczne miały rozbudowane formy ze sporym udziałem dekoracji snycerskich, toteż późniejsze zapewne również prezentowały bogactwo programu sztuki cerkiewnej; Z. Szanter, Rola wzorców zachodnich w ukształtowaniu ikonostasu w XVII wieku na południowo-wschodnim obszarze Rzeczypospolitej, "Teki Konserwatorskie. Polska Południowo-wschodnia", cz. 2, Rzeszów 1985, s. 122-123, 126-133. Zdaniem jednego z najwybitniejszych znawców problematyki styku ikony i teologii właśnie Deesis nadaje sens całemu ikonostasowi; P. Evdokimov, Sztuka ikony. Teologia piękna, Warszawa 2003, s. 136.

¹¹ APP, ABGK, sygn. 48, s. 3, 4.

¹² Tamże, sygn. 48, s. 4.

¹³ Tamże, sygn. 48, s. 4.

¹⁴ Tamże, sygn. 48, s. 1, sygn. 56 supl., s. 23, 24, 26. Kornaszewiczowie byli w okolicach Sanoka znaną rodziną ruską. Największą karierę zrobił w XVIII w. Andrzej, od 23 V 1720 r. regent grodzki sanocki, a od 26 III 1729 r. subdelegat grodzki sanocki. Wniósł wielkie zasługi w zreformowanie archiwum grodzkiego sanockiego. Dał się również poznać jako patron zamożnej szlachty na trybunale lubelskim. Dzierżawił od swojego starosty Józefa Wandalina Mniszcha Odrzechową, a ponadto posiadał w zastawie Jędruszkowce i część Pielni, położone na zachód od Sanoka. Zmarł przed 8 I 1738 r.; P. Dąbkowski, Palestra i księgi sądowe sanockie w dawnej Polsce, "Pamiętnik Historyczno-Prawny", t. 1, z. 6, Lwów 1925, s. 9-11.

¹⁵ APP, ABGK, sygn. 48, s. 1-2; sygn. 220, s. 18; S. Nabywaniec, Unicy biskupi przemyscy..., s. 35.

¹⁶ APP, ABGK, sygn. 57, s. 11.

¹⁷ Tamże, sygn. 221, s. 99; sygn. 56 supl., s. 22; sygn. 79 supl., s. 268-269; S. Nabywaniec, Unicy biskupi przemyscy..., s. 44. Jako paroch w Krzywem figurował jeszcze w spisie duchowieństwa dekanatu zatwarnickiego z 16 X 1783 r.; APP, ABGK, sygn. 221, s. 146.

¹⁸ Tamże, sygn. 56 supl., s. 22.

¹⁹ Tamże, sygn. 48, s. 2; sygn. 57, s. 11; sygn. 16 supl. s. 74.

²⁰ Tamże, sygn. 48, s. 2; sygn. 56 supl., s. 20-21, 23.

²¹ Tamże, sygn. 48, s. 2.

²² Tamże, sygn. 57, s. 11.

²³ Tamże, sygn. 57, s. 11.

²⁴ Tamże, sygn. 48, s. 3.

²⁵ Tamże, sygn. 56 supl., s. 21.

²⁶ Lustracja województwa ruskiego..., s. 246; Polska południowo-wschodnie w epoce nowożytnej. Źródła dziejowe, t. 2, cz. 1, s. 83; tamże, t. 2, cz. 2, s. 120; Żereła do istorii Ukrainy – Rusy, t. 2: Opisy korołiwszczyn w Ruśkich zemljach XVI wiku, wyd. pid red. M. Hruszewśkocho, Lwow 1897, s. 250.

²⁷ APP, ABGK, sygn. 48, s. 3; sygn. 57, s. 11.

²⁸ Tamże, sygn. 48, s. 3.

²⁹ Tamże, sygn. 57, s. 11.

³⁰ Tamże, sygn. 63, s. 79-80.

³¹ Tamże, sygn. 57, s. 11; R. Pelczar, Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej i sanockiej (XIV-XVIII w.), Warszawa 1998, s. 113.

³² APP, ABGK, sygn. 16 supl., s. 74-75; R. Pelczar, dz. cyt., s. 65, 112-113.

³³ APP, ABGK, sygn. 57, s. 11; Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, f. 159, op. 9, spr. 2790, s. 3; P. Dąbkowski, art. cyt., s. 12-13.

³⁴ APP, ABGK, sygn. 57, s. 11.

Маріуш Казновський.

**Вибрані маєткові документи церковного бенефіцію в Бєску
в 1702-1803 рр. зі збірок Державного архіву в Перемишлі.**

У статті публікується п'ять маєткових документів парафії в Бєску – однієї з найстарших в Сяноцькій землі Руського воєводства. Характеризується історія парафії, а також церква та її оздоблення. Основна увага приділена стану церковного бенефіція.

Mariusz Kaznovskyi.

**The chosen country estate of the church benefices in Biesky
in 1702-1803 from the collections of Peremyshl state archive.**

In the article there are published five country estate documents of Biesk parochy, which is one of the oldest in Sianok land of Rus' region. The history of Biesk parochy, also its church and its decoration is characterized. The basic attention is paid to the station of the church living.

PARAFIE UNICKIE W MIASTACH DEKANATU MOŚCISKIEGO W LATACH 1769-1783

Dekanat mościski należał do przeciętnych namiestnictw unickiej eparchii przemyskiej w XVIII w. Jego powierzchnia wynosiła 518 km, co nie odbiegało od średniej wielkości dekanatów. Obejmował 48 osad skupionych w 37 parochiach. Terytorium to zamieszkiwało około 27 tysięcy mieszkańców, z czego 59,3% stanowili wyznawcy katolicyzmu w rycie bizantyjskim. Tylko 15,6% ogółu ludności było mieszkańcami trzech miast (Husakowa, Krukienic i Mościsk), co również świadczyło o przeciętnej urbanizacji tego obszaru¹.

Dość dokładnych informacji o dekanacie dostarczył protokół wizytacji przeprowadzonej przez dziekana mościskiego ks. Szymona Sabatowicza od 11 I do 26 IV 1769 r. Dokument był uzupełniany zapiskami w kolejnych latach aż do 1783 r. Zredagowany został w języku polskim z nielicznymi wtrętami łacińskimi i sporadycznymi cyryliczkami. Jego mankamentem był brak opisu parafii Koniuszki Nanowskie i Myślatycze².

Prawo patronatu parochii w Mościskach – siedzibie starostwa niegrodowego – należało do starosty mościskiego. Urząd ten w omawianym okresie piastowali przedstawiciele magnaterii: wojewoda ruski Jan Stanisław książę Jabłonowski (do 1731 r.), po jego śmierci żona księżna Joanna margrabianka de Bethune (w latach 1731-1744), a następnie hetman wielki koronny Jan Klemens hrabia Branicki (w latach 1744-1771), a po jego śmierci małżonka hrabina Izabela z książąt Poniatowskich (po 1771 r.). Natomiast kolatorami pozostałych cerkwi miejskich w okolicach Mościsk byli przedstawiciele zamożniejszych rodów szlacheckich – w Husakowie chorąży nadworny koronny Adam Józef Mniszek pułkownik chorągwi pancernej wojsk koronnych, a w Krukienicach – kasztelan przemyski Józef Drohojowski, a następnie jego syn podstoli przemyski Antoni Drohojowski³.

Prowadzenie duszpasterstwa w Husakowie w XVIII w. spoczywało w rękach przedstawicieli rodziny Hermanowiczów. Bp Hieronim Jerzy Ustrzycki OSBM wyświęcił na prezbiterów przynajmniej dwóch z nich – 28-letniego Jana w grudniu 1724 r.⁴ i 35-letniego Stefana 25 II 1733 r.⁵ Ich następcą na urzędzie parocha został syn ks. Stefana i Teodozji, ks. Dymitr Hermanowicz, urodzony około 1737-1738 r., słuchacz retoryki w szkole w Przemyślu. Pierwsze święcenia do diakonatu włącznie wraz z dyspensą z przeszkody zbyt młodego wieku otrzymał 24 V 1761 r. w Waławie, a kapłanem został 24 VI 1761 r. lub 26 IX 1767 r. w Waławie. Posługę spełniał co najmniej przez kilkanaście kolejnych lat⁶.

Parochem cerkwi dolnej w Krukienicach był w 1769 r. ks. Michał Tarnawski, urodzony około 1709 r. i wyświęcony na kapłana 15 III 1741 r. w Świętym Spasie przez bp. Hieronima Jerzego Ustrzyckiego OSBM⁷. Pomoc w animacji życia religijnego świadczył mu w późniejszym okresie zięć ks. Jan Lityński jako koadiutor z prawem następstwa lub komparoch. Pochodził z Medyki, gdzie urodził się około 1739-1742 r. w szlacheckiej rodzinie Jana i Katarzyny. Nauki pobierał w Przemyślu jako słuchacz retoryki, a następnie uzyskał niższe święcenia i subdiakoniat 25 III 1769 r. w Straszewicach, diakonat – 6 VIII 1769 r. w Waławie, a prezbiterat 6 I 1770 r. w Straszewicach. Parochem został przed 2 X 1775 r. zapewne po śmierci teścia⁸.

Parochem przy cerkwi górnej w Krukienicach był w 1769 r. ks. Eliasz Danilewicz (Danielewicz). Urodził się w tym miasteczku jako syn miejscowego parocha ks. Jerzego i Anny około 1727 r. Przygotowanie do duszpasterstwa zakończył na podstawowym poziomie, tj. znajomości liturgii bizantyjskiej (studia ruszczyzny), nabytej w Mościskach. Niższe święcenia duchowne i subdiakonat otrzymał 25 V 1763 r. w Walawie, diakonat 29 VI 1763 r. również w Walawie, a prezbiterat 3 lub 7 XII 1763 r. w Straszewicach z rąk bp. Atanazego Andrzeja Szeptyckiego OSBM. Początkowo pełnił posługę koadiutora zapewne przy swoim ojcu, lecz już po kilku latach występował jako samodzielny duszpasterz⁹. Pomagał mu od połowy lat 70. XVIII w. ks. Antoni Zelewski (Żelewski, Zelowski). Pochodził z Grodowic w dekanacie starosolskim, gdzie urodził się około 1750 r. w rodzinie tamtejszego parocha ks. Jana i Ireny. Władyka Atanazy Szeptycki OSBM udzielił mu 23 III 1774 r. święceń do subdiakonu włącznie, 31 III 1774 r. diakonu (przy czym dyspensował go z przeszkody braku odstępu czasowego pomiędzy tymi święczeniami). Kapłanem został 21 V 1775 r. w Walawie i otrzymał wówczas przydział na koadiutora krukienickiego¹⁰.

Duszpasterstwo w Mościskach prowadził pochodzący stamtąd ks. Stefan Zakałowicz (Zahałowicz, Zegałowicz). Przyszedł na świat około 1718 r. w rodzinie miejscowego parocha ks. Jana i Anny. Otrzymał z rąk władyki Hieronima Ustrzyckiego OSBM święcenia do diakonu włącznie 24 III 1745 r. w Straszewicach, a następnie prezbiteratu 31 III 1745 r. w klasztorze świętospaskim. Jego szybkie wejście do stanu duchownego podyktowane było prawdopodobnie potrzebą zapewnienia wspólnocie kapłana po śmierci ojca. Posługę pełnił przez ćwierćwiecze aż do śmierci¹¹. Jego bezpośrednim następcą 23 XII 1771 r. został ks. Jakub Dobrzański, urodzony około 1741 lub 1747 r. w Czyżowicach jako syn miejscowego parocha ks. Teodora i Anastazji. Uczęszczał do klasy filozoficznej we Lwowie, prawdopodobnie przy tamtejszym kolegium jezuickim. Został zaprezentowany na parocha mościskiego przez starościnę mościską Izabelę hrabinę Branicką 18 X 1771 r. Niższe święcenia duchowne i subdiakonat otrzymał 5 II 1772 r., a diakonat 4 III 1772 r.¹²

Duszpasterze otrzymywali od władyki misję kierowania wspólnotami parafialnymi w konkretnych miejscowościach. Liczba parafian w parafiach miejskich dekanatu mościskiego na początku II połowy XVIII w. nie przekraczała łącznie 700 osób. Unici stanowili blisko połowę populacji Husakowa (296 wiernych, tj. 48,8%), ponad ćwierć w Krukienicach (156 osób, tj. 26,5%), zaś tylko co ósmy mieszkaniec Mościsk wyznawał katolicyzm rytu bizantyjskiego (238 parafian, tj. 12,1% ogółu ludności)¹³. Nieco innym kryterium kierował się autor spisu dekanalnego z 1777 r., a mianowicie liczbą nie wszystkich parafian, lecz jedynie osób zdolnych do przyjmowania Eucharystii. Było ich wówczas w Husakowie 296, w Krukienicach przy cerkwi dolnej – 130, a w Mościskach – 258¹⁴. Nie odbiegały od nich statystyki z lat późniejszych, które stwierdzały, że w Husakowie w 1778 r. było 306 *capaces ad sacramentorum*, a w 1780 r. – 300; w parafii dolnej w Krukienicach w 1778 r. – 130; w parafii dolnej w tym miasteczku – 137, a w 1780 r. – 200; z kolei w Mościskach w 1778 r. – 259¹⁵. Natomiast według przeliczeń z zakresu demografii historycznej około 1785 r. w Husakowie mieszkało 385 unitów (39,5% ogółu populacji), w obu częściach Krukienic – 480 (48,2%), a w Mościskach – 240 (10,7%)¹⁶.

Emanacją zaangażowania laikatu w życie religijne były bractwa cerkiewne. Funkcjonowały on we wszystkich czterech parochiach miejskich, lecz najstarszą metrykę miała konfraternia św. Jerzego w Mościskach. Zatwierdzenie bp. Antoniego Winnickiego wraz ze statutem uzyskała w 1663 r. Znacznie później stosowne dokumenty otrzymały trzy pozostałe religijne stowarzyszenia laikatu. Wspólne artykuły dla jednego bractwa w obydwóch parochiach krukienickich zostały odebrane w 1771 r., a rok wcześniej paroch husakowski pobrał

taki sam wydrukowany dokument na wyraźne żądanie członków bractwa. Organizacje parafian miały nie tylko dewocyjny charakter, prowadziły nawet samodzielną gospodarkę w zakresie powierzonych sobie nieruchomości, zawierając umowy na dzierżawę ziemi bądź domostw, np. 6 IV 1775 r. bractwo świętojurskie w Mościskach zawarło z Franciszkiem i Anną Dobruckimi kontrakt na 2-letnią dzierżawę gruntu cerkiewnego za miastem (na tzw. Wójcim), ćwierci Na Rudnikach i innych poletek z łąką Pod Dąbrową. Uzyskało od dzierżawców zobowiązanie corocznej wpłaty 54 zł (z tego 18 zł złotą monetą) w dwóch ratach (27 zł na św. Jana Chrzyciela oraz 27 zł na koniec roku). Członkami konfraterni mościskiej byli w 1778 r. m.in.: Andrzej Błoński (Błunski), Aleksander Horynica, Szymon Kałużniacki, Jan Kozłowicz, Michał Muszyński, Piotr Procakiewicz, "podskarbi" Stefan Tarnawski i Konstanty Ussakowski (Husakowski)¹⁷. Przypuszczalnie w animację życia religijnego w Krukienicach zaangażowany był Stefan Melsykiewicz, którego syn Jan urodzony tamże około 1743 r. uzyskał niższe święcenia i subdiakoniat 24 IX 1766 r. w Walawie, diakonat 6 XII 1766 r. w Straszewicach, a prezbiterat 1 III 1767 r. również w Straszewicach, po czym został skierowany do posługi w charakterze wikariusza w Sośnicy na północ od Przemyśla¹⁸.

Centrami życia religijnego parafii były cerkwie. Prawdopodobnie były fundowane przez wszystkich wiernych. Natomiast cerkiew górna w Krukienicach miała być wzniesiona sumptem miejscowego obywatela niejakiego Szwedzika¹⁹. Z kolei cerkiew w Mościskach miała być wzniesiona w 1611 r., po uzyskaniu pozwolenia od starosty wiszeńskiego i mościskiego Jana Szczęsnego Herburt z 12 I 1604 r.²⁰ Wezwania czterech cerkwi miejskich dekanatu mościskiego prezentowały różnorodność tematyczną. Obiekt w Husakowie nosił tytuł Wniebowzięcia NMP, dolny w Krukienicach – Objawienia Pańskiego, górny w tym mieście – św. Szymona Słupnika, a w Mościskach – św. Jerzego Męczennika²¹.

Stan cerkwi miejskich w 1769 r. budził zastrzeżenia wizytatora. Stwierdził on, że najpoważniejszego remontu wymagały cerkwie w Husakowie, a zwłaszcza dolna w Krukienicach (wewnątrz, z zewnątrz, ogrodzenie oraz dzwonnica). Mniejszego zaangażowania wiernych natomiast wymagało odnowienie świątyni górnej w Krukienicach i w Mościskach (głównie renowacja dzwonnicy i parkanów). Niedbałość parafian o własne cerkwie nie była przypadkiem, dlatego też w dolnej części Krukienic zmusiła diekana do nałożenia interdyktu w 1773 r., co odniosło skutek, skoro rok później budynek doczekał się należytej reperacji²².

Istotną rolę w celebrowaniu czynności kultowych pełniły naczynia liturgiczne i inne przedmioty wykonane z metalu lub szkła. Kapłan husakowski w 1769 r. dysponował: puszką cynową, kielichem srebrnym połączonym wraz z pateną i gwiazdą, kielichem cynowym z pateną i gwiazdą, pojemnikami cynowymi na oleje św., łyżeczką srebrną, trybularzem, parą większych i parą mniejszych lichtarzy cynowych, półmiskiem cynowym, parą lichtarzy większych (bez określenia materiału, z którego zostały wykonane), a także czterema małymi dzwonekami i starą podstawą srebrną do bliżej nieokreślonego przedmiotu²³. Inwentarz cerkwi dolnej w Krukienicach obejmował: puszkę cynową, monstrancję srebrną połączoną z kamykami purpurowej barwy po jednej stronie, kielich srebrny połączony z pokrywą, pateną, gwiazdą i łyżeczką, 2 kielichy cynowe z pateną i łyżeczką mosiężną, pojemniki szklane na oleje św., 2 lichtarze cynowe, lichtarz cynowy mały, krzyż cynowy z podstawą, puszczykę cynową z zasuwką, trybularz mosiężny, 4 dzwonki małe (w tym 1 rozbity), wiszącą lampę blaszaną, skarbonę, a od 1779 r. także kielich srebrny połączony z pateną oraz puszkę srebrną połączoną z pokrywką²⁴. Majątek parafii górnej w Krukienicach stanowiły m.in.: puszką cynową, kielich srebrny połączony z pateną i łyżeczką srebrną, kielich cynowy z pateną i łyżeczką, pojemniki szklane na oleje św., nowy krzyż srebrny połączony z podstawą, krzyż cynowy złamany, para małych lichtarzy połączonych, para wielkich lichtarzy cynowych,

talerz cynowy, trybularz mosiężny, dzwonek mały, klepadło żelazne, a od 1778 r. krzyż srebrny z pończacaną podstawą, kielich srebrny z pateną, puszka srebrna oraz monstrancja pończacana wartości 1184 florenów²⁵. Natomiast stosunkowo skromnie prezentowało się pod tym względem wyposażenie stołecznej cerkwi dekanatu, która posiadała w 1769 r. puszkę cynową, kielich srebrny z pateną i gwiazdą, 2 kielichy srebrne pończacane z patenami (cynową i srebrną) oraz srebrną łyżeczką, pojemniki cynowe na oleje św., 2 talerze cynowe, 3 małe dzwonki, trybularz mosiężny, 4 pary lichtarzy cynowych i 2 małe, a od 1778 r. również kielich srebrny pończacany²⁶.

Dobrze zaopatrzone były cerkwie miejskie w szaty liturgiczne i inne tkaniny związane z czynnościami kultowymi. Beneficjant w Husakowie w 1769 r. miał 7 felonionów, w tym co najmniej 4 ze wszystkimi dodatkami (nowy biały na dnie z kwiatami lamowanymi białym szycem, różowy na dnie karmazynowym z kwiatami, karmazynowy sukienny, czarny rewersowy, stary po przeróbce z motywami kwiatowymi) oraz 2 stare nieużywane, 2 alby sztuczkowe z humerałami, 5 korporałów, 3 korporały lniane, 4 paski, 1 bursę, a od 1772 r. kolejną albę z płótna magłowanego z humerałem²⁷. Nieco mniejszy wybór miał ksiądz z dolnej cerkwi w Krukienicach, który w 1769 r. dysponował 6 felonionami, w tym przynajmniej 3 kompletnymi (starym partyrowym z zielonym dnem w białe kwiaty, zielonym rojowym, starym niebieskim tabinowym, seledynowym triumfatowym, czerwonym grubrynowym i czarnym kamlotowym), 2 humerałami, 6 albami lnianymi, 2 komżami, bursą z czerwonego aksamitu i 4 firankami (niebieską tabinową, zieloną, seledynową półjedwabną na wielkim ołtarzu i różową przerobioną z felonionu)²⁸. Duszpasterz parafii górnej w Krukienicach w 1769 r. posiadał 7 felonionów, w tym przynajmniej 3 ze wszystkimi rekwizytami (rojowy z dnem makowym w zielone kwiaty, cielisty półjedwabny w drobne kwiatki, zielony kitajkowy, czarny krumrasowy i 3 stare – czerwony atłaskowy, żółty łyżczakowy i zielony półpartyrowy), 2 humerały, 2 paski, 2 alby sztuczkowe i 1 lnianą, od 1772 r. albę lnianą z humerałem, a od 1779 r. felonion czerwony adamaszkowy z epitachelionem i epimanikonem²⁹. Wbrew pozorom, najgorzej wyposażona była cerkiew mościska, w której w 1769 r. znajdowały się 4 komplety szat liturgicznych (niebieski lamowy, nieokreślonej barwy lamowy w kwiaty, czerwony adamaszkowy i biały lamowy) oraz inne powszednie, a od 1773 r. czarny kamlotowy ze wszystkimi dodatkowymi przyborami³⁰.

Parafie husakowska, dolna krukienicka i mościska miały najistotniejsze księgi liturgiczne i dewocyjne, natomiast cerkiew górna w Krukienicach miała niewystarczający księgozbiór. Najładniejszymi oprawami zabezpieczone były ewangeliarze, np. w dolnej cerkwi w Krukienicach w 1769 r. stary drukowany egzemplarz miał srebrną blaszkę w środku, a nabyty w 1772 r. – 19 elementów drobnych i obwódkę ze srebra. Nie mogło zatem dziwić, iż tak wartościowe księgi niekiedy były traktowane jako lokata kapitału, np. ewangelia z Husakowa przed 1769 r. została zastawiona w Chraplicach za 36 florenów³¹.

Tabela.

Ilość ksiąg liturgicznych i dewocyjnych w parafiach miejskich dekanatu mościskiego w latach 1769-1780

Lp.	Księga	Husaków	Krukienice dln.	Krukienice grn.	Mościska
1	Akafisty	1	-	-	-
2	Apostoł	2	1	-	1

3	Biblia	-	-	-	1
4	Czasosłów	1	1	-	1
5	Ewangelia	1	1 (2 od 1772 r.)	1 (2 od 1772 r.)	1
6	Jarmołoj	1	-	-	1
7	Księga do kryłosu	1	1	-	-
8	Mszał	3	1	1 (2 od 1780 r.)	3
9	Oktoich	1	1	-	1
10	Psalterz	1	1	-	1
11	Służechnik	-	-	1	-
12	Trebniczek	-	-	-	1
13	Trebnik	1	1 + 1	1 + 1	1
14	Trefołoj	1	1	-	1
15	Triod kwietna	1	1	-	1
16	Triod postna	1	1	-	1
17	Trzy Nabożeństwa	1	-	-	-

Podstawa tabeli: APP, ABGK, sygn. 17, s. 49-50, 79-82.

Dopełnieniem wyposażenia podstawowego bywały przedmioty dekoracyjne, niekiedy sporej wartości. Wizytator odnotował, że w 1769 r. w cerkwi mościskiej znajdowały się następujące ozdoby na ikonach: Chrystusa (4 sukienki i korona z czerwonym koralem bez odłamanego krzyżyka), Bogurodzicy (sukienka, korona Maryi z dwoma kamieniami zielonymi, zawój, złota gwiazda, korona Dzieciątka Jezus, gwiazda złota i jabłko ze złotym krzyżem), św. Jerzego (sukienka, hełm, 3 kopie, napierśnik z kamieniem ozdobnym, rząd koński złożony z czterech elementów, krzyż z łańcuszkiem i okrąg), Pokrowy (sukienka, omofor i korona), św. Ducha (promienie połączane, języki i zawój). Ponadto cenny składnik inwentarza stanowiło: 10 wotów, 6 koron mniejszych i większych, 5 sztyfcików na ikonę

Pokrowy (Opieki NMP), 3 kłamy oprawy ewangeliarza oraz promienie i krzyż z łańcuszkiem na ikonę procesyjną św. Ducha³².

Uposażenia parochii miejskich w dekanacie mościskim obejmowały zazwyczaj różne uzyskiwania przychodów przez duchownego. Jednakże podstawowym przejawem zabezpieczenia bytu materialnego beneficjanta był przede wszystkim odpowiedni nadział ziemi, który – przynajmniej teoretycznie – pozwalał księdzu poświęcić się duszpasterstwu bez troski o sprawy doczesne³³.

Paroch w Husakowie formalnie trzymał w różnych miejscach łącznie 300 zagonów, co odpowiadało zaledwie ćwierci łąkowej (od granicy z Bojowicami po pastwisko miejskie między polem cerkwi bojowickiej a gruntem niejakiego Kuzia z Bojowic). Roczny zysk z tej parceli przynosił mu 40 florenów. Faktycznie używał 75%, resztę odstępując bakałarzowi. Ponadto czerpał korzyści z osiadłości Pod Wałem, przydatku Za Garbem i gruntu szpitalnego Pod Lipowcem, który dostarczał rocznie 2 złp czynszu³⁴.

Ks. Michał Tarnawski w dolnej części Krukienic dysponował w 1769 r. przede wszystkim ćwiercią łąkową szerokości 24 zagonów i długości 11 staj (od zagumnia po las między polem cerkwi górnej a polem młynarza), która rocznie przysparzała 40 złp dochodu. Ponadto miał do dyspozycji dwie łąki – jedną Pod Pasichą Dworską i drugą naprzeciwko ćwierci cerkiewnej. Bakałarz korzystał z 66 zagonów tego gruntu³⁵.

Górna parochia krukienicka została zabezpieczona materialnie polem w sąsiedztwie plebanii o długości 7-8 staj i szerokości 24 zagonów z Klinkami na końcu (pomiedzy łąnem dworskim a polem cerkwi dolnej) i areałem ciągnącym się w przeciwną stronę, a także łąką Koło Potoku (obok łąki świątyni dolnej) i areałem przy plebanii (osiadłością). Beneficjant otrzymywał rocznie 24 złp zysku z tego areału. Pozwolił używać bakałarzowi z tego gruntu 30 zagonów, mały sad i ogródek Od Przekopu³⁶.

Cerkiew mościska dysponowała ponad dwiema ćwierciami łąkowymi. Prawie połowę tych gruntów używał paroch; na mocy zezwolenia bp. Antoniego Winnickiego z 1663 r. korzystał z ćwierci położonej Na Rudnikach i ogrodu, natomiast w 1769 r. oprócz wyżej wymienionej ćwierci osiągał zyski także z łąki Za Dąbrową i ogrodu przy świątyni, gdzie – jak podkreślił wizytator – powinna się znajdować plebania i szkoła. Ćwierć kapłańska graniczyła w 1769 r. z polami niejakiego Berdowskiego i Andrzeja Czuchraja, rozciągała się od rzeki Sieczna (Siecznia) do granicy z Laszkami (na wschód) i w 1775 r. przynosiła 24 złp zysku. Prawdopodobnie większe wpływy do własnej skarboxy uzyskiwało bractwo, które od 1754 r. dysponowało gruntem o podobnej powierzchni nadanym przez starostę Jana Klemensa hrabiego Branickiego. Po upływie trzech lat zawarło z niejakim Dobruckim kontrakt na dzierżawę gruntu Za Wałem wraz z domkiem (dworkiem), ćwierci pola Na Rudnikach (a więc w tym samym miejscu, co ćwierć kapłańska), ogrodu i sadu, a prawdopodobnie również łąki Za Dąbrową (położonej niedaleko łąki duszpasterza). Kontrakt ów był przypuszczalnie systematycznie odnawiany, skoro 6 IV 1775 r. konfraternia na 2 lata wydzierżawiła Franciszkowi i Annie Dobruckim grunt za miastem (Wójcie), ćwierć Na Rudnikach i łąkę Za Dąbrową. Podczas wizytacji w 1769 r. własność bractwa obejmowała oprócz tych realności grunt położony naprzeciw Serdecznego oraz grunt Pod Wałem z sadem, ogrodem i kilkoma chałupami, przynoszącymi dochody pieniężne³⁷.

Największy przychód beneficjentów stanowił odpowiednik dziesięciny, zwany niezbyt precyzyjnie meszmem. Był on uiszczany w formie naturalnej przez mieszkańców przedmieść, natomiast mieszczanie regulowali go pieniężnie. Modelowo pod tym względem przedstawiała się sytuacja w Krukienicach; paroch cerkwi dolnej w 1775 r. otrzymywał łącznie 4 korce zboża, a ksiądz z górnej 3 korce i 3 ćwierci zboża. Nieco wcześniej wizytator zanotował,

że w parochii dolnej beneficjant pobierał po 16 gr od 20 rodzin miejskich i łącznie 13 półmaków od gospodarzy z przedmieścia, zaś duszpasterz cerkwi górnej przyjmował po 2 półmaki zboża od 3 kmieci, po 1 półmaku od 2 komorników i po 12 gr od 20 mieszczan³⁸. Beneficjant w Husakowie w 1777 r. otrzymywał 30 florenów tytułem mesznego³⁹.

Kolejna danina związana była z kilkakrotną wizytą duszpasterską parocha w domach parafian. Wierni uczęszczający do cerkwi dolnej w Krukienicach składali na plebanii łącznie 39 chlebów, a w górnej 12 chlebów (kmiecie) i 2 (komornicy)⁴⁰.

Charakterystyczną dla Cerkwi daniną było proskurne, czyli świadczenie przeznaczone na pokrycie kosztów zakupu lub przygotowania prosfory (chleba eucharystycznego), a niekiedy i wina mszalnego. Parafianie husakowscy w 1769 r. przekazywali na ten cel po 10 gr, lecz w 1775 r. o wino i prosforę troszczył się sam paroch⁴¹. Natomiast w pozostałych parochiach miejskich dekanatu prawdopodobnie proskurne stanowiło część odpowiednika dziesięciny.

Dochody kapłańskie zasilane bywały ofiarami z tytułu praw stuły, które np. w Husakowie w 1777 r. przynosiły 19 florenów rocznie⁴².

Wśród przychodów cerkiewnych czynsze z dzierżaw i prowizje z kapitałów występowały sporadycznie. Wyjątkiem takim były wpływy parafialne w Mościskach: 7-procentowy wyderkał z zapisów na domach Laszkowskich (7 złp od kwoty 100 złp) oraz Szuszelaków (3 złp 15 gr od sumy 50 złp). Dodatkowo intrata z jurysdykcji obejmowała 143 złp, z czego 54 złp pochodziły z dzierżawy dworku Za Wałem, ćwierci łańowej i łąki; 14 złp z chałupy niejakiego Bazylego; 12 złp z chałupy Walka; 8 złp z gruntu tegoż Walka (dawniej Muszyńskiego); po 10 złp z chałup Sidorskiej, Nehrebeckiego, Wojciecha, Michała i Pańka oraz 5 złp od Czernieckiego⁴³.

Łączne przychody roczne beneficjantów w parochiach miejskich kształtowały się na poziomie kilkudziesięciu florenów, np. w 1777 r. przynosiły księdzu w Husakowie 65 złp, w cerkwi dolnej w Krukienicach – 54 złp, w świątyni górnej w tym miasteczku – 51 złp, a w Mościskach – 38 złp⁴⁴.

Podstawy materialne powinny być jak najlepiej udokumentowane, a posiadanie oryginałów lub odpisów aktów majątkowych stanowiło jedno z ważniejszych zagadnień w kwestionariuszach pytań wizytatorskich. Jednakże priorytet ów nie był przestrzegany. Paroch husakowski tłumaczył się w 1769 r., iż papiery erekcyjne in archiwo [...] znajdować się miały, natomiast w kolejnym roku odebrał w Przemyślu statut (artykuły) bractwa cerkiewnego⁴⁵. Stosunkowo zasobne okazało się natomiast w 1769 r. archiwum parafialne w Mościskach, gdzie zdeponowane były: przywileje królewskie (Jana Kazimierza z 1659 r. – pergaminowy z pieczęcią; Michała z 1670 r. – pergaminowy z pieczęcią; Jana III z 1679 r. – papierowy z pieczęcią; Jana III z 1690 r. – pergaminowy bez pieczęci; Jana III z 1690 r. – pergaminowy z pieczęcią); aprobaty bp. Antoniego Winnickiego na bractwo z 1663 r.; potwierdzenie nadania gruntu wydane w 1754 r. przez starostę Jana Klemensa hrabiego Branickiego; kopia dekretu wizytacji bp. Wacława Hieronima Sierakowskiego z 1744 r. oraz kontrakt na dzierżawę gruntu cerkiewnego z 1757 r.⁴⁶ Ponadto duszpasterze niekiedy mogli się wylegitymować dokumentacją personalną, np. w 1769 r. ks. Dymitr Hermanowicz w Husakowie dysponował prezentą i instytucją kanoniczną na beneficjum⁴⁷, ks. Michał Tarnawski w dolnej cerkwi w Krukienicach miał wprawdzie prezentę, ale nie mógł okazać instytucji i aprobaty do spowiadania⁴⁸, a ks. Eliasza Danilewicz z górnej cerkwi w tym mieście pokazał prezentę i instytucję kanoniczną⁴⁹.

Parafie miejskie dekanatu mościskiego w drugiej połowie XVIII w. nie wyróżniały się w sposób znaczący od ośrodków duszpasterskich w okolicznych wsiach. Uposażone

stosunkowo niewielkimi arealami i dostarczające beneficjantom średnich wpływów – należały do przeciętnych parochii. Podobnie tamtejsi duszpasterze nie zostali scharakteryzowani jako osobowości wybitne ani jako postacie wiodące naganny tryb życia. Parafie miejskie w namiestnictwie były zatem typowymi wspólnotami unickimi na wschodzie eparchii przemyskiej⁵⁰.

ANEKS NR 1
SPIS WIERNYCH PAROCHII W HUSAKOWIE Z 1767 R.

APP, ABGK, sygn. 68, s. 3-4

Registr parafian husakowskich,
którzy są capaces sacramentorum paenitentiae
et Eucharistiae A[nn]o D[omi]ni 1767

Stefan Pawlak cu[m] Socia – 2
Mikołaj Hulejko cum Socia et Liberos – 4
Jan Szpilczak cu[m] Socia – 2
Jan Gałan cu[m] Socia et Liberos – 5
Symeno Czercharowski cu[m] Socia etc. – 3
Michał Gałan cu[m] Socia et Servo – 3
Stefan Szpilczak cu[m] Socia Filiq[ue] – 3
Stefan Kozak cum Socia et Liberis – 5
Theodor Trucz cum Socia – 2
Symeon Truchan cum Socia, Matre et Sorore – 4
Jędrzej Trucz cum Socia – 2
Stefan Łukaczyk cu[m] Socia – 2
Elias Szandrowski cum Socia ac Filiis – 4
Symeon Kuzio cu[m] Socia – 2
Grzegorz Ciszecki cu[m] Socia Filiisq[ue] – 4
Łyonty Chabal cum Socia ac Servo – 3
Jan Buszczak cum Socia – 2
Symeon Buszczak cu[m] Socia – 2
Grzegorz Kuzio cu[m] Socia – 2
Grzegorz Czercharowski cum Socia et Servo – 3
Jędrzej Dawidiak cu[m] Socia Liberisq[ue] – 5
Bazyli Torba cu[m] Socia ac Servo – 3
Michał Solski cu[m] Socia et Filia – 3
Jakub Dutkiewicz cum Socia ac Filiis – 4
Tymoftey Jabłoński cum Socia et Servo – 3
Duszakiewiczka Vidua cum Filio – 2
Mikołaj Hałun cu[m] Socia – 2
Stefan Huminiak cu[m] Socia – 2
Katarzyna Hałunicha wdowa – 1
Teodor Szandrowski cu[m] Socia – 2

Jakub Trębochowicz cu[m] Socia et Servis – 4
Wasyłowa Snozycha cu[m] Filia – 2
Symeon Porczyński cu[m] Socia – 2
Piotr Kozak cu[m] Socia et Servis – 4
Stefan Zacharko cum Socia et ... – 3
Bazyli Kozak cu[m] Socia – 2
Jakub Hulejko cu[m] Socia – 2
Antoni Hoscisławski cu[m] Socia Liberis[ue] – 4
Jan Pozdiacki cu[m] Socia – 2
Mikołaj Chraplicki cu[m] Socia – 2
Ftyodor Chraplicki cu[m] Socia – 2
Bazyli Lisowicz cu[m] Socia Liber[isque] – 4
Michał Łohin cu[m] Socia F[rat]re – 3
Jędrzej Kozłowski cu[m] Socia et ... – 3
Daniel Szandrowski cu[m] Socia – 2
Jan Fedyński cu[m] Socia ac Filio – 3
Jan Hałabudik cu[m] Socia et Servis – 4
Grzegorz Zacharko cu[m] Socia et Fratre – 3
Ftyodor Truchan cu[m] Socia – 2
Ftyodor Switłycki cu[m] Socia et ... – 3
Jan Wyszeński cu[m] Socia – 2
Stefan Markiewicz cum Socia et Servis – 4
Anna Ciszeczka cu[m] Liberis – 4
Tymoftej Kraczkowski cu[m] Socia – 2
Jan Humniniak cu[m] Socia – 2
Antoni Buszczak cu[m] Socia – 2
Jan Koblik cu[m] Socia et Liberis – 5
Jan Szandrowski cu[m] Socia – 2
Jan Hałun cu[m] Socia – 2
Jan Dutkiewicz cu[m] Socia – 2
Jan Kostykiewicz cu[m] Socia – 2
Jakub Smerczyński cu[m] Socia – 2
Jan Zasławski cu[m] Socia ac Filio – 3
Jan Jabłoński cu[m] Socia et Servo – 3
Michał Horodecki cum Socia – 2
Antoni Hałun cu[m] Socia et ... – 3
Jędrzej Switłycki cu[m] Socia – 2
Elaszowa Truchanka Vidua – 1
Pantelemon Łazorowicz cu[m] Socia – 2
Bazyli Szandrowski cu[m] Socia et ... – 3
Stobeńska Vidua cu[m] Filio – 2
Grzegorz Markiewicz cu[m] Socia et ... – 4
Jędrzej Jakimowicz cu[m] Socia et ... – 3
Jakub Szpilczak cu[m] Socia et Filiis – 4
Anna Łukaczka Vidua cu[m] Liberis – 5
Bazyli Pawlak cu[m] Socia et Liberis – 5
Jędrzej Truchan cu[m] Socia – 2

Jakub Szandrowski cu[m] Socia et ... – 4
Stefan Pietrusiak cu[m] Socia et Liberis – 4
Teodor Kapłan cu[m] Socia – 2

ANEKS NR 2
SPIS WIERNYCH PAROCHII
PRZY CERKWI DOLNEJ W KRUKIENICACH W 1767 R.

APP, ABGK, sygn. 68, s. 11-12

Regestr cerkwi dolnej w Krukienicach pod tytułem SS. Trzech Królów osób – tak gospodarzów z żonami, jako i dzieci sposobnych do poznania Boga w usprawiedliwieniu podczas spowiedzi świętej wielkanocnej expediujących się sprawiedliwie – spisany dnia pierwszego maja według kalendarza greckiego Roku Pańskiego 1767 datowany, tak miasta, jako i przedmieścia krukienickiego

1. Teodor Kuczmak z żoną i z przytomny[m] u niegoż znajdującym się – osób in n[ume]ro 8
 2. Iwan Husakowski krawiec – osób 3
 3. Iwan Orysz z żoną i innymi – osób 6
 4. Hrynko Orysz z żoną i innymi – osób 4
 5. Antoni Gdulewicz z żoną – osób 2
 6. Iwan Waszczyszyn z żoną – osób 3
 7. Bazyli Kruciej z żoną – osób 4
 8. Jan Szpak z żoną – osób 2
 9. Teodor kowal młody – osób 3
 10. Jan kowal stary z żoną – osób 4
 11. Hrynko Hajduk z żoną – osób 5
 12. Iwan Mielnik średni z żoną – osób 2
 13. Hrynko Liszka Burmistrz z żoną – osób 4
 14. Jędrzej Liszka z żoną – osób 3
 15. Jan Mejsyk krawiec z żoną – osób 3
 16. Iwan Trusz z żoną i służącym – osób 5
 17. Hrynko Kalmuk z żoną – osób 3
 18. Jan Rozumiłowicz z żoną i synami – osób in n[ume]ro 8
 19. Teodor Rozumiłowicz z żoną – osób 4
 20. Jacenty Jaroszewicz z żoną i dziećmi – osób in n[ume]ro 5
 21. Michał Zbyz z żoną – osób 3
 22. Hrynko Liszka z żoną i dziećmi – osób 5
 23. Jacenty Zbyz – 1
 24. Wdowa Deberzanka z synem – osób 2
 25. Iwa Gorniak z żoną – osób 3
 26. Tacyanna Kuczkowa za Polakiem mężem będąca – 1
 27. Hrehory Hyszczak mielnik z żoną i komornikami – osób 6
- Których osób wszystkich zwyż w liniach in numero znajdujących się tak gospodarzów, gospodyń, dzieci, jako i służących opparet in n[ume]ro 103.

Dalsza kontynuacja spisana osób do parafii dolnej cerkwi krukienickiej należących, a na ostatku i osób niektórych niewiernych ciągnących się pod moją parafią

1. Bazyli Kowalczuk z dziećmi i z komornikami – osób 6

2. Iwan Chruściel z żoną – osób 2

3. Iwan Kukunizik Błonny – osób 3

4. Truska Stalmaszka za mężem Polakiem – 1

5. Katarzyna Stalmaszka za mężem Polakiem – 1

6. Jewka Stalmaszka za mężem Polakiem – 1

7. Hrynko Łochyn z żoną osób i innymi – 4

8. Ilko Hnatyk z żoną i ojcem – osób 3

9. Iwan Kukurus z żoną i dziećmi – 3

10. Hrynko Muc z żoną i innymi – osób 4

11. Iwan Kukurus Lesny z żoną i dziećmi[ciem] – 3

12. Pawło Muc z żoną i innymi – 4

13. Hrynko Milanik z żoną i innymi – 5

14. Hrynko Dybas z żoną i innymi – 5

15. Maryna żona Jędrasa Polaka – 1

16. Oleksa sam, a żona i dzieci Polacy – 1

17. Jędruch Kukuruz z żoną i innymi – 6

18. Bazyli Kusnierz z żoną i dziećmi – 6

Dalsza specyfikacja z Pnikuta osób do tejże parafii dolnej cerkwi krukienickiej należących wyraża się:

1. Janio Mielnik z żoną – osób 2

2. Michał Kowal z żoną i innymi – 3

3. Hrynko kowalow z żoną i innymi – 4

4. Tymko kowalow brat sam – 1

5. Antoni Diak sam – 1

6. Stanisław Bernikowicz mielnik z żoną i innymi – 4

7. Anna żona Czorca Polaka – 1

8. Anna Kowalowa córka za szewcem Polakiem – 1

9. Fruzia za Szarkiewiczem Polakiem – 1

10. Piotr Przystawa z żoną – 2

Dalsza specyfikacja osób niewiernych na przedmieściu krukienickim w karczmie znajdujących się 1767 a[nn]o:

Wolf ka[r]czmarz z żoną [i] dziećmi – 4

Co rzetelnie i sprawiedliwie bez opuszczenia w parafii mojej znajdujących się osób wyraziwszy i ręką moją własną podpisuję. Działo się jako wyżej wyrażone według dnia i roku. Michał Tarnawski parochii dolnej cerkwi krukienickiej przedmieścia i Pnikuta części podpisuje się.

Ks. Michał Tarnawski paroch cerkwi dolnej krukienickiej

ANEKS NR 3
SPIS WIERNYCH PAROCHII
PRZY CERKWI GÓRNEJ W KRUKIENICACH W 1767 R.

APP, ABGK, sygn. 68, s. 16-17

Rejestr spisany dusz wiernych miasta Krokinickiego, którzy byli u
spowied[zi] w górnej cerkwi Anno 1767

1. Teodor Baran, żona Marianna, 2 synów Stefan i Teodor, córka Katarzyna
 2. Antoni Cykała, żona Teodozja i jego czeladnik Leonty
 3. Jędrzej Szpak, żona Anastazja, 2 synów Stefan [i] Jan
 4. Grzegorz Trusz, żona Anna, czeladnik Bazyli
 5. Piotr Kałmuk, żona Marianna, 1 syn Grzegorz
 6. Gmitro Sadowski, żona Marianna, 3 synów Mikołaj, Jan, Teodor
 7. Symeon Kobel, żona Marianna, 2 synów Teodor, Jan, córka Anastazja
 8. Jacenty Wiszeński, żona Teodozja, 1 córka Katarzyna
 9. Stefan Trusz, żona Anastazja, 2 czeladzi Daniel [i] kucharka Afia
 10. Grzegorz Wiszeński, żona Anna, 1 siostra Marianna
 11. Bazyli Kobel, żona Marianna, 2 synów Grzegorz, Michał, córka Tatiana
 12. Jan Pechorzowski, żona Marianna, 2 braci Jan [i] Stefan
 13. Grzegorz Hojcak, żona Marianna, 1 syn Jan
 14. Jan Hojcak, żona Tatiana, 1 syn Jan, córek Anna [i] Marianna
 15. Grzegorz Kobel, żona Teodozja, 1 córka Fruzia
 16. Jakub Sadowy, żona Tatiana
- Wdowy:
1. Marianna Lesczycha, 2 [dzieci] – syn Bazyli, córka Marianna
 2. Maria Truczka, 2 synów – Bazyli, Jan
 3. Katarzyna Mejsycha, 1 syn Teodor, czeladnik Grzegorz
 4. Eudoksja Deriaczycha, 2 synów Grzegorz, Symeon, córka Teodozja
 5. Marianna Fedoszka, 2 [dzieci] syn Michał, córka Truszcza, służąca dziewczyna Anna
 6. Milan Leonty komornik, żona Paraskowcia
 7. Milan Jan, kucharka Nastazja
- Jan Parniowy, syn jego Jan
Żydowski winiarz Jan... żona Teodozja, syn Jędrzej, kucharka Żydo...
- Przedmieszczanie miasta tegoż:
1. Mikołaj Bil, żona Anna, 3 synów – Bazyli, Jan, Grzegorz, córka Teodozja
 2. Bazyli Milan, żona Maria, 3 [dzieci] – syn Gmitro, córki Anna, Teodozja
 3. Judasz Bazyli, żona Nastazja, 1 córka Nastazja, kucharka Marianna
 4. Stefan Milan, żona Anastazja, 2 synów – Jan i Daniel
 5. Łukasz Mielnik, żona Anna, 3 synów Bazyli, Jan, Michał, córka Teodozja
- Dworska kucharka Marianna
- Rejestr Żydów niewiernych
w charendzie[!] jest ich jedenaście dico 11
w ratuszu jest ich siedmioro dico 7
Ks. Eliasz Danielewicz paroch krukienicki

ANEKS NR 4
SPIS WIERNYCH PAROCHII W MOŚCISKACH W 1767 R.

ABGK, sygn. 66, s. 201-202

Regestr Parafijanow obiey płci y Ich Familij y Czeladzi Służącey
znaydujących się w mieście Mościskach
In A[nn]o 1767 Spisany 15 Aprilis vs.

Osoby
Miasto

Anna Halicka – 3
Theodozyia Raiecka – 3
Andrzej Ilaszewicz – 4
Jacęty Laszkowski – 3
Aleksander Niznik – 4
Paraskwyia Chlebowska – 2
Theodor Laszkowski – 3
Jewdokyia Dziaatkiewiczowa – 1
Maryanna Ruzowa – 1
Xenia Woskobowniczka – 5
Maryia Betleyka – 1
Hryhory Wołoszonowicz – 2
Melanyia Wozelowska – 3
Jan Szyprowicz – 2
Bazyli Romonkiewicz – 5
Stefan Furka – 3
Katarzyna Izewiczowa – 3
Konstanty Furka – 2
Andrzej Horenica – 4
Jan Niżankowski – 2
Helena Zaczucha – 3
Tymoftey Paśławski – 3
Jerzy Czuchray – 4
Michał Domoński – 2
Jerzy Ilaszewicz – 4
Laurenty Czesnecki komornik – 3
Stefan Tanowski – 4
Stanisław Halin – 6
Jan Laszkowski – 1
Andrzej Błuński – 2
Semyon Muszyński – 1
Jędrzey Niżankowski – 4
Tymoftey Husakowski – 4
Kowalicha wdowa – 4
Jacęty Romankiewicz – 3
Semyon Raczkiewicz – 3
Alexander Raczkiewicz – 1

Hryhory Paślawski – 3
Maryia Szoftalewiczowa – 1
Theodor Pirogowski – 4
Alexander Hornica – 4
W domu J. Płuojanowskiej komornikuw[!] – 3
Michał Siborski – 3
Stefan Zabudbok – 6
Michał Danikiewicz
Przedmieście
Semyon Sokalski – 4
Alexander Czuchray – 3
Jan Hatuszka – 6
Semyon Mielnik – 3
Jan Badowski – 2
Katarzyna Redycka –
Alhafija Łyluniowa – 1
Jan Czuchray – 4
Wasyl Czuchray z synami – 3
Pelahija Wigantowa – 1
Wasyl Gnyra – 3
Teodor Hulikowski – 4
Panteleon Lewandowski – 2
Fedko Czuchray – 7
Maryia Szafina – 1
Hryhory Szumilak – 3
Iwan Szumilak – 6
Senko Szumilak – 5
Stach Winiarz – 5
Jedrzey Cieśła – 4
Piotrek Bilik – 2
Stefan Bielecki – 1
Stefan mu[!] na Zakościelu – 5
Na Folwarku JP. Woytowey Maryi[a] Czorneczka – 1
Paraijanow Pod cerkwią mieszkające
Pańko Busko – 3
Michał Furka – 2
Jan Muszyński – 3
Jan Melon – 3
Anna Hrynicka z Sidorem – 3
U JmP. prowentowego na Folwarku Mościskim Xienia, Monika Mieyska Piastunka – 2
Jewdokia Błuszyńska – ogrodniczka – 1
Efficit wszyst[kich] Dusz 224
Regestr niewiernych znajdujących się w mieście Mościskach JKM, w kollacyi JW. IPana
Hetana Wielkiego Koronnego S[tarost]y D M[ościskiego]
Gospodarzow Żyduw[!] – 96
Żonek – 96
Dzieci z czeladzią – 250

Wdow inn[ume]ro[!] – 15

Dzieci z czeladzią inn[ume]ro[!] – 37

Wszystkich niewiernych In n[ume]ro – 494

ANEKS NR 5
PISMO PREZENTUJĄCE JAKUBA DOBRZAŃSKIEGO
NA PAROCHA MOŚCISKIEGO Z 1771 R.

ABGK, sygn. 63 supl., s. 46

Izabela z Poniatowskich Hrabina na Ruszczy, Tyczynie, Tykocinie y Branicach Branicka, Kasztelanowa Krakowska, Hetmanowa Wielka Koronna, Bielska, Kościańska, Mościska etc. Starościna. Jaśnie Wielmożnemu JEMci Xiędzu Atanazemu Szeptyckiemu Przemyskiemum Sanockiemu y Samborskiemu Biskupowi, Memu WMci Panu i Bratu, przy wyrażeniu należytey obserwancyi, do wiadomości donoszę.

Jasnie Wielmożny Mci Xięże Biskupie, wakuie adpraesens w Starostwie Moim Mościskim, w samym mieście Mościskach pozmarłym[!] duchownym Xiędzu Stefanie Zegałowiczu Parochu Cerkiew pod tytułem Świętego Jerzego Męczennika, do której to Cerkwi z własnej JWWMci Pana Rekomendacyi zaleconego sobie mając uczciwego Jakóba[!] Dobrzańskiego kleryka z przystoynnych obyczajow stanowi duchownemu przyzwoitych, umyśliłam onego do teyże cerkwi Prezentować JWWMci Panu, iakoż aktualnie prezentuję, prosząc wielce, ażebyś Jaśnie WWMć Pan tego Jakóba[!] Dobrzańskiego do wspomnionej Cerkwi ode mnie prezentowanego Instytuować, Administracyą Sakramentów tudzież w Parochialnym obyściu rozrządzenia się wszelakie temuż polecić raczył.

Na co prezentę niniejszą pro Jure Patronatu ręką własną przy zwykłej pieczęci podpisuję się. Datt w Białymstoku Dnia 18 Października 1771 Roku. J[zabela] Branicka K[asztelanowa] K[rakowska] H[etmanowa] W[ielka] K[oronna]. L[ocus] S[igilli].

Concordat cum Originali. Joannes Stefanowicz Decanus Mościscen[is]

¹ L. Bieńkowski, Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce, w: *Kościół w Polsce*, t. 2, Kraków 1969, s. 1048; B. Bodzioch-Kaznowska, Uposażenia parochii dekanatu mościskiego unickiej eparchii przemyskiej w latach 1769-1783, *Prace Historyczno-Archiwalne*, t. 10: 2001, s. 33; Z. Budzyński, Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna, *Przemyśl – Rzeszów* 1993, t. 1, s. 78 (tabela 2), 280 (tabela 23), 286 (tabela 25), 297 (tabela 28), 310 (tabela 31); W. Kołbuk, Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne, *Lublin* 1998, s. 254; J. Motylewicz, Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i XVIII wieku, *Przemyśl – Rzeszów* 1993, s. 248-249 (tabela 18); S. Nabywaniec, Diecezja przemyska greckokatolicka w latach 1772-1795, *Premisla Christiana*, t. 5: 1992/1993, s. 106; T. Śliwa, Greckokatolicka diecezja przemyska w XVIII w. (do 1772 r.), *Polska – Ukraina. 1000 Lat Sąsiedztwa*, t. 3: 1996, s. 88.

² Archiwum Państwowe w Przemyślu (cyt. dalej APP), zespół Archiwum biskupstwa greckokatolickiego w Przemyślu (cyt. dalej ABGK), sygn. 17 (Wizytacja dekanatu mościskiego), s. 48, 49, 76. Wizytator, ks. Szymon Sabatowicz urodził się w Hodyniach jako syn Stefana i Teodozji ok. 1721 r. Święcenia duchowne otrzymał w marcu 1747 r.: niższe i subdiakoniat 3 dnia miesiąca, diakonat 8, a prezbiterat 22. Prezentę wystawił mu starosta prański Błażej Krasieński do cerkwi pw. Narodzenia NMP w Dobromilu,

zatem translację w okolice Mościsk uzyskał ks. S. Sabatowicz w późniejszym okresie; tamże, sygn. 78 supl., s. 70.

³H. Dymnicka-Wołoszyński, Mniszek Adam Józef h. Poraj (1721-1784), "Polski Słownik Biograficzny" (cyt. dalej "PSB"), t. 21: 1976, z. 3 (90), s. 487-489; J. Gierowski, Jabłonowska Joanna (zm. 1744), "PSB", t. 10: 1962-1964, s. 212-213; tenże, Jabłonowski Jan Stanisław h. Prus III (1669-1731), "PSB", t. 10: 1962-1964, s. 221; W. Konopczyński, Branicka Izabella (1730-1808), "PSB", t. 2: 1936, s. 396; tenże, Branicki Jan Klemens h. Gryf (1689-1771), "PSB", t. 2: 1936, s. 404; tenże, Drohojowski Józef (ok. 1694-1770), "PSB", t. 5: 1939-1946, s. 385.

⁴APP, ABGK, sygn. 80, s. 14.

⁵Tamże, sygn. 220, s. 17.

⁶Tamże, sygn. 17, s. 100; sygn. 212, s. 91-92; sygn. 79 supl., s. 70. Jego brat Jan Hermanowicz urodzony około 1752 r. w Husakowie został wyświęcony na subdiakona 9 IV 1778 r. w Straszewicach, na diakona 20 V 1778 r. w Walawie, a na kapłana 14 VI 1778 r. także w Walawie. Został parochem w wakującej parochii w Nowosiólkach w dekanacie mościskim; tamże, sygn. 80 supl., s. 28.

⁷Tamże, sygn. 17, s. 81; sygn. 220, s. 106. Przypuszczalnie jego krewnym był Jan Tarnawski, urodzony w rodzinie Jana i Heleny Tarnawskich (małżeństwa gospodarującego na gruncie cerkiewnym) około 1739 r. w Krukienicach Dolnych i wyświęcony na subdiakona 28 III 1770 r.; tamże, sygn. 79 supl., s. 218.

⁸Tamże, sygn. 17, s. 82; sygn. 63, s. 86; sygn. 212, s. 87-88; sygn. 79 supl., s. 206.

⁹T_{1mż5}, sygn. 17, s. 79; sygn. 212, s. 87-88; sygn. 79 supl., s. 107.

¹⁰Tamże, sygn. 17, s. 80; sygn. 63, s. 86-87; sygn. 79 supl., s. 267.

¹¹Tamże, sygn. 78 supl., s. 45-46.

¹²Tamże, sygn. 212, s. 83-84; sygn. 63 supl., s. 46; sygn. 79 supl., s. 235. Prawdopodobnie był starszym bratem ks. Teodora Dobrzańskiego, który urodził się około 1748 r., został wyświęcony na subdiakona 15 VIII 1773 r., na diakona 22 VIII 1773 r., a na prezbitera 24 IX 1773 r. w Walawie, a następnie otrzymał instytucję kanoniczną na wakującą parochię w Niemirowie w dekanacie lubaczowskim; tamże, sygn. 79 supl., s. 262. Ich ojcem był ks. Teodor Dobrzański, urodzony około 1716 r. w Mokrzeanach Małych w dekanacie wiszeńskim, wyświęcony na subdiakona 13 III 1748 r., na diakona – 20 III 1748 r., a na kapłana – 27 III 1748 r., zaprezentowany przez cześnika nurskiego Wiśłockiego na parocha w Czyżowicach koło Mościsk; tamże, sygn. 78 supl., s. 85.

¹³J. Motylewicz, dz. cyt., s. 248-249.

¹⁴APP, ABGK, sygn. 63, s. 81, 86, 88. Prawdopodobnie autor spisu pomylił się, wstawiając w rubryce dotyczącej Mościsk liczbę 158.

¹⁵Tamże, sygn. 17, s. 50, 79-80, 82, 101.

¹⁶Z. Budzyński, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego...*, t. 2, s. 163, 204, 250.

¹⁷APP, ABGK, sygn. 17, s. 50, 79, 100; Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, f. 201, op. 4B, spr. 1293, s. 2, 8; B. Lorens, *Bractwa cerkiewne w miastach ziemi przemyskiej z XVI-XVIII wieku*, "Drohobyckij Kraeznawczyj Zbyrnyk", t. 6: 2002, s. 202, 205; też, *Sieć bractw cerkiewnych w diecezji przemyskiej obrządku wschodniego w XVI-XVIII wieku*, "Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie", z. 40: 2001, s. 92.

¹⁸APP, ABGK, sygn. 79 supl., s. 173.

¹⁹Tamże, sygn. 60, s. 227 (229), 238 (240).

²⁰Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6: 1885, s. 694.

²¹APP, ABGK, sygn. 17, s. 49, 79, 81, 100.

²²Tamże, sygn. 17, s. 49, 79-82, 100.

²³Tamże, sygn. 17, s. 100.

²⁴Tamże, sygn. 17, s. 81-82

²⁵Tamże, sygn. 17, s. 79.

²⁶ Тамже, sygn. 17, s. 49-50.

²⁷ Тамже, sygn. 17, s. 100.

²⁸ Тамже, sygn. 17, s. 81.

²⁹ Тамже, sygn. 17, s. 79.

³⁰ Тамже, sygn. 17, s. 49-50.

³¹ Тамже, sygn. 17, s. 49-50, 79-82, 100.

³² Тамже, sygn. 17, s. 49.

³³ B. Bodzioch-Kaznowska, art. cyt., s. 34.

³⁴ APP, ABGK, sygn. 17, s. 100; sygn. 60, s. 228 (230), 240 (242); sygn. 63, s. 88; sygn. 212, s. 91-92; B. Bodzioch-Kaznowska, art. cyt., s. 38.

³⁵ APP, ABGK, sygn. 17, s. 81; sygn. 60, s. 227 (229), 238 (240); sygn. 212, s. 87-88; B. Bodzioch-Kaznowska, art. cyt., s. 37.

³⁶ APP, ABGK, sygn. 17, s. 79; sygn. 60, s. 227 (229), 238 (240); sygn. 212, s. 87-88; B. Bodzioch-Kaznowska, art. cyt., s. 38.

³⁷ APP, ABGK, sygn. 17, s. 50; sygn. 212, s. 83-84; CPAHUL, f. 201, op. 4B, spr. 1293, s. 2; B. Bodzioch-Kaznowska, art. cyt., s. 35.

³⁸ APP, ABGK, sygn. 60, s. 227 (229), 238 (240); sygn. 212, s. 87-88.

³⁹ Тамже, sygn. 63, s. 88; B. Bodzioch-Kaznowska, art. cyt., s. 40.

⁴⁰ APP, ABGK, sygn. 60, s. 227 (229), 238 (240).

⁴¹ Тамже, sygn. 17, s. 100; sygn. 212, s. 91-92; B. Bodzioch-Kaznowska, art. cyt., s. 40.

⁴² APP, ABGK, sygn. 63, s. 88.

⁴³ Тамже, sygn. 17, s. 50; B. Bodzioch-Kaznowska, art. cyt., s. 41.

⁴⁴ APP, ABGK, sygn. 63, s. 81, 86-88; B. Bodzioch-Kaznowska, art. cyt., s. 47.

⁴⁵ APP, ABGK, sygn. 17, s. 100.

⁴⁶ Тамже, sygn. 17, s. 50.

⁴⁷ Тамже, sygn. 17, s. 100.

⁴⁸ Тамже, sygn. 17, s. 81.

⁴⁹ Тамже, sygn. 17, s. 79.

⁵⁰ B. Bodzioch-Kaznowska, art. cyt., s. 47-48.

Беата Бодзьох-Казновська.

Уніатські парафії в містах Мостиського деканату в 1769 – 1783 рр.

У статті характеризується стан парафій в містах Мостиського деканату: Мостиськах, Гусакові і Крукеничах. Значна увага приділена ктиторах церков, парохам, церковним доходам, братствам, засадам релігійного життя, стану та оздобленню храмів. У додатках публікуються списки мирян Гусаківської, Крукеницької і двох Мостиських церков (1767 р.), а також лист-презента мостиському священикові (1771 р.).

Beatha Bodziox-Kaznovs'ka.

The Unia parochies in Mostys'ka deanery in 1769 – 1783.

In the article the condition of the parochies in Mostys'ka deanery, – in Mostys'ka, Husakiv, and Krikenychi – is submitted for characterization. A significant attention is given to the church patrons, parochial priests, brotherhoods, church incomes, and religious life bases, to the condition and decoration of temples. Lists of laymen of Husakiv, Krikenychi, and two Mostys'ka churches of 1767, as well as a letter-presenta to a Mostys'ka's priest (1771) are published in the addenda.

ЗАСТОСУВАННЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ ПЕЧАТОК ПЕРЕМІСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НА ДОКУМЕНТАХ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.

Австрійська монархія у контексті політики йосифінізму започаткувала зміни практично у всіх сферах тогочасного життя в Галичині: надання національним групам, які населяли імперію, рівних прав, піднесення економіки краю, впровадження нових вимог у справочинстві тощо. Із введенням нових канцелярійних стандартів виникла проблема збереженості та конфіденційності офіційної та приватної документації. Одним із шляхів вирішення цього питання стало запровадження печаток. Таким чином, XIX ст. стало періодом масового застосування в Перемиській єпархії парафіяльних штемпелів. Ними завіряли офіційну церковну документацію, опечатували листи тощо. Метою дослідження є визначити документи, які завірялися печатками, дати їм видову характеристику та з'ясувати важливість того чи іншого виду документів для вивчення парафіяльної сфрагістики.

Виявивши, опрацювавши та проаналізувавши величезний масив архівних матеріалів, сфрагістичних колекцій, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі – ЦДІАЛ України), Львівській Науковій Бібліотеці ім. В. Стефаника НАНУ, відділі рукописів (далі – ЛНБ, відділ рукописів), Національному Музею у Львові ім. митрополита А. Шептицького відділі рукописів та стародруків (далі – НМЛ), Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku (далі – MB LwS), Archiwum Państwowum w Przemyślu (далі – APP) та інших рукописних збірках України та Польщі можна виділити певні види документів, що затверджувалися печатками. У тогочасному парафіяльному справочинстві це були, зокрема, акти громадянського стану; фінансово-майнові матеріали; офіційна кореспонденція; статистичні звіти; центрально-адміністративні акти; внутрішньоцерковні документи тощо. За цими видами й подамо їхню коротку характеристику.

Акти громадянського стану. Метричні свідоцтва про народження, одруження, смерть й інші документи, що фіксували природний рух населення на території парафії та акти громадянського стану, є одним з найбільш масових сфрагістичних джерел¹. Хоча у метричних книгах парафіяльна печатка зустрічається досить рідко. Цісарськими патентами від 1776 і 1784 рр. запроваджено обов'язкове ведення священиками метричних записів, а оскільки духовенство отримало статус державних урядовців, то метрики теж були віднесені до актів громадянського стану², що обов'язково підтверджувались урядовим штемпелем. Особливий інтерес становлять копії з метричних книг (упроваджені губернським декретом від 1 серпня 1835 р.), тому що саме вони, подекуди, містять також і парафіяльні печатки. Верифікація копій з оригіналом входила в компетенцію деканів, котрі під час деканських візитацій робили про це відповідні записи, засвідчені їхніми автографами і штемпелем деканату³. Крім того, в поодинокі

ких випадках, продукувалися копії метричних книг, що рясніли парафіяльними⁴ та деканатськими печатками⁵.

Окремі збережені метричні справи представляють собою збірки виданих конкретним особам посвідчень, завірених парафіяльними печатками⁶. У зв'язку з тим, що метричних документів потребували і церковні, і державні уряди, вони є розпорошені по парафіяльних архівах, шляхетських матеріалах, документах семінарій, збірках різноманітних інституцій і т. д.⁷ Метричні посвідчення виступають важливим сфрагістичним джерелом, адже вони завжди засвідчувалися печатками, тоді як копії з метричних книг – лише епізодично.

Низка документів регулювали правово-майнові відносини між церквою та парафіянами (заповіти (духівниці) на користь храму, грошові пожертвування, що передбачали відправу заупокійних богослужень; вклади в ошадні каси, обміни земельними ділянками між церквою і жителями села тощо). «Грамота учредительна», «Акт фундаційний», «Грамота фундаційна», як правило, завірялися парафіяльною, деканатською, консисторською, нотаріальною печатками та підписами двох свідків⁸. Мабуть, ця практика сягає 1774 р., коли австрійська влада, обмежуючи права Церкви, заборонила духовенству від імені вірних укладати заповіт на користь парафії – це мала робити інша особа в присутності двох свідків⁹. Такі заповіти Галицьке намісництво наказувало не зараховувати в прибутки священника, щоб не зменшувати йому дотації з Релігійного фонду¹⁰.

Інший вид документів – зобов'язання парохів («Заяви») відправляти Літургії за померлих і звітувати про це часто засвідчувався печатками¹¹. Наприклад, князь Адам Сапіга пожертвував 100 зл., за відсотки з яких священник зобов'язувався відправляти одну Службу Божу в рік за упокій душі архієпископа Рудольфа, спадкоємця австрійського престолу¹².

«Договори», тобто контракти купівлі та обміну земельних ділянок також затверджувалися парафіяльною печаткою. Саме такою була угода між парохом Люблинця Нового і громадою Люблинця Старого про продаж ерекційного ґрунту під кладовище за 60 зл. (1879 р.)¹³.

Фінансово-майнові матеріали. Фінансово-майнові акти, що врегульовували економічне життя парафій, є дуже вартісним сфрагістичним джерелом. Найдавнішими майновими документами (кінця XVIII – початку XIX ст.), котрі завірялися печатками, були «Консигнації» та «Специфікації» (вони містили відомості про стан церковних маєтків з їхнім детальним описом¹⁴). Типовий формуляр на кшталт – «Специфікація всіх реальностей і прав до церкви під титулом св. Іллі Пророка обряду греко-католицького у селі Малковичі деканату Перемишльського, циркулу Перемишльського належачих»¹⁵ – мали більшість тогочасних парафій та інтенсивно ним послуговувалися¹⁶. Окрім парафіяльних печаток, цей вид документів засвідчувався також штемпелями деканатів, громад, доміній, власників маєтків та ін.

Як державні, так і церковні інституції намагалися контролювати фінансову діяльність парафій. Тому від священників вимагали складати численні звіти про грошові прибутки та видатки, натуральні дотації церкви, податки тощо.

Здебільшого, такі фінансові звіти завірялися парафіяльними печатками. Урядові розпорядження від 19 квітня 1885 р. і 19 вересня 1898 р. про грошову допомогу духовенству з Релігійного фонду¹⁷ спричинили появу нових документів. Сформувалася значна група актів з потенційним сфрагістичним матеріалом: «Вияв доходів (juga stolae) побраних за похорони, вінчання і оповіді в парохії... за... роки»¹⁸; «Виказ доходів епітрахильних в греко-католицькій парафії за останні 6 (5) років...»¹⁹; «Фасія доходів соединенных с приходом греко-католицким... в цілі дотації з фонду релігійного після

закону 19 вересня 1898 р.»²⁰, «Виказ доходів епітрахильних побраних в парохії ... в час завідательства...»²¹; «Подписка получения»²²; «Виказ капіталів греко-католицької капеланії (парафії) ... локованих в публічних фундаціях»; «Виказ даних в снопах, зерні і грошах від парохіян...»; «Виказ видатків канцелярських, сполучених з веденням метрик і уряду парафіяльного»; «Натуральний дохід»; «Виказ поборів з фонду релігійного»²³, «Аркуш посідлості ґрунтової»²⁴ тощо. «Подписка получения» – документ, який досить часто побутував серед архівних матеріалів у кінці ХІХ – початку ХХ ст. та підтверджував отримання прибутків парафіяльним урядом і потребував спеціальної апробації. Переважно в кінці зазначалося: «Стверджено парохіальною урядовою печатію і власноручнимъ подписомъ посвѣдчаю»²⁵. Практично в усіх випадках такі «Подписки» засвідчувалися парафіяльним штемпелем, укладалися вони щорічно, деколи у кількох примірниках, і є цінним сфрагістичним джерелом.

Парохи, обстоюючи свої права на матеріальну допомогу з Релігійного фонду, не тільки подавали звіти про прибутки та видатки парафії, але й інформували Намісництво про відсутність певних статей доходу, передбачених конгровою. Священики скаржилися на парафіян, котрі по декілька років не сплачували натуральних податків церкві²⁶, а також укладали т. зв. «Свідощтва убожества»²⁷ про відсутність у пароха майна і ґрунтів. За посередництва Намісництва священики врегульовували спірні питання щодо сплати церковних податків²⁸. Клір листувався з Намісництвом і з метою вирішення побутових проблем (отримання канцелярійного приладдя, надання пенсій тощо²⁹).

Економічне життя парафій перебувало під контролем консисторії та ординаріату, які переглядали їхні цінні папери, облігації, звіти про одержання грошових квот чи відсотків від застави³⁰, прохання про матеріальну допомогу храмові, парохіві, зарплату для сотрудника (помічника священика) церкви³¹, а також розв'язували інші практичні питання (наприклад, заява про потребу переведення коштів з Львівського ощадного банку до Руської щадниці в Перемишлі (причина – важко забирати відсотки)³² та ін.).

Збереглося й чимало матеріалів, що стосувалися приватного господарства священика та забезпечення належних умов для утримання храму. Вони вирізнялися розмаїттям проблем, котрі давали уявлення про різні аспекти з життя парафіяльного кліру: «Проводу, яку привозять для пароха і господарства щоденно»³³; «Виказ видатків надзвичайних на будову пивниці і справлення замків, вікон, печей і на забезпечення потреб води»³⁴; «Про дерево опалювальне для пароха»³⁵, «Виказ видатків канцелярійних»³⁶, «Видатки літургійні»³⁷ тощо.

Офіційна кореспонденція. У досліджуваний період парафіяльні уряди вели активне листування, що достатньо репрезентативно відклалося в архівних і музейних рукописних збірках. Священики провадили кореспонденцію з церковними інституціями (консисторією, деканатом), державними установами (повітовим староством, податковим урядом, Намісництвом, Міністерством культури, Міністерством освіти і віросповідань), благодійними організаціями, різноманітними товариствами. Відомі поодинокі приклади, коли клір обмінювався інформацією між собою і підтверджував цю епістолярію церковною печаткою (як, скажімо, парохи сс. Крилиці та Чорного Дуклянського деканату, котрі вирішували суперечку про доходи з церковних ґрунтів³⁸). У багатьох випадках штемпелі використовували для запечатування листів. До нас такі відбитки дійшли переважно у пошкодженному вигляді³⁹. Подекуди залишилися лиша половина відтиску⁴⁰; загалом листи доволі рідко відкривалися без пошкодження печатки⁴¹. Інколи матрицю прикладали на титульній (або зворотній) стороні конверта⁴², аби вказати його власника. Сфрагістичний матеріал, що зберігся на листах, хоча й перебуває здебільшого в незадовільному стані, все ж дає

змогу з'ясувати окремі аспекти адміністративного управління, простежити інституційні зв'язки (парафія–деканат–консисторія) та впливи австрійської державної системи на функціонування парафій. Штемпелі вказували на особу кореспондента (установу), підтверджували автентичність листів та допомагали у визначенні датування документів.

Документи статистичного характеру. Статистичні матеріали укладалися з метою відтворення демографічної ситуації в парафіях, обліку кількості віруючих, систематизації даних про господарське та релігійне життя парафій. Таким чином визначалася кількість народжених, вінчаних та померлих, чисельність греко-католиків на території парафії; осіб платників податків тощо⁴³. Печатки найчастіше ставилися на таких документах: «Виказ числа душ обряду греко-католицького в парафії...»; «Посвідчення» або «Заява» про кількість греко-католиків; «Свідцтво оповідей»; «Виказ добровільних пожертвувань на внутрішнє убранство церкви»; «До уряду деканатського» – про кількість похоронів, вінчань та оповідей і грошову винагороду за релігійні треби тощо⁴⁴.

Державно-адміністративні акти. Офіційні урядові документи регламентували стосунки між державними установами та парафіяльним духовенством. Серед них виокремлюється «*Rewersales*»⁴⁵ – письмова присяга священика при вступі на парафію про вірність своїй Церкві, урядові та готовність віддано виконувати душпастирські обов'язки та обслуговувати духовні потреби парафіян.

Окрім того, греко-католицькі священики брали активну участь у політичному житті краю. Вони обговорювали, наприклад, умови адміністративної реформи щодо поділу округів на повіти. Парохи зверталися до сейму з проханням приєднати той чи інший населений пункт до певного повіту. Ці звернення, поряд з громадськими, завірялися парафіяльними печатками різних конфесій⁴⁶.

Документи з внутрішнього життя Церкви. Пожвавлення релігійного життя в Галичині наприкінці XIX ст. супроводжувалося продукуванням різноманітної парафіяльної документації, що затверджувалася штемпелями. У зв'язку з цим в останній чверті XIX – на початку XX ст. зростає роль парафіяльних печаток. Розширилося коло питань, що потребували узгодження з вищою духовною владою. Церковна ієрархія також контролювала практично усі сфери парафіяльного життя: посвячення церков, бічних вівтарів, образів, кивотів, дзвонів, цвинтарів, дзвіниць⁴⁷. Духовна влада врегульовувала стосунки між жертводавцями і церквою, вшановувала парафіян та членів церковного братства, хору за самовіддане служіння Церкві⁴⁸, вирішувала літургійні питання (надання антимінсів, дозволу на відправу богослужень у каплиці, переміщення літургійного престолу тощо⁴⁹).

Справи канонічно-дисциплінарного характеру, що розглядалися церковними інституціями, засвідчувалися печатками (пояснення священиками причин неучасті в деканатському соборчику, письмове зобов'язання бути присутнім на зібраннях духовенства⁵⁰; прохання щодо переведення на іншу парафію⁵¹; повідомлення про виконання пастирських розпоряджень⁵²; про погашення заборгованості у Фонд вдів і сиріт⁵³; відомості про приватне життя духовних осіб, про поведінку богословів на канікулах, характеристики на священиків, рекомендації кандидатам до монашого стану; «Свідцтва моральності» для парафіян та священиків⁵⁴). Окрім адміністративних питань також вирішувалися такі прозаїчні проблеми, як надіслання невивстаючих комплектів «Вісника єпархіального» тощо⁵⁵.

Консисторія намагалася контролювати й ситуацію щодо дотримання вірними християнської доктрини, а також ті процеси, що були пов'язані з появою в Галичині атеїзму. Коли пропаганда атеїзму і дарвінізму набувала загрозливих для церкви розмахів, проводилися духовні місії, ставили вимоги випровадження ненадійних осіб за межі парафії (як, наприклад,

управляючого в с. Ільник Височанського деканату, котрий, на думку священика, поширював вільнодумство). Християнська неблагодійність (с. Гладишів Біцького деканату 1912 р.), підозри в схизмі (с. Лелюхів Мушинського деканату), заснування церковних братств для піднесення моральності й духовності молоді⁵⁶ та низка інших проблем тогочасного релігійного життя знайшли своє відображення в листуванні парафій із консисторією, що підтверджувалося печаткою.

Перемиська ієрархія уважно стежила за розвитком міжконфесійних стосунків. Про це довідуємося з кореспонденції між парафіями східного і латинського обрядів, переважно стосовно матримоніальних питань (коли народжених у візантійському обряді при одруженні з римо-католиками необхідно було вписати у греко-католицьку метричну книгу⁵⁷). До компетенції консисторії належали також справи переходу з одного обряду в інший (збереглися звернення до ординаріату про перехід католиків у лоно Греко-католицької церкви), скарги про примусову зміну східного обряду на латинський. Розголосу набула справа українських дівчат, яких після одруження з етнічними поляками заставляли залишити свій обряд і переходити в латинський (за словами священика: «[мазури] підбурені сфанатизованим латинським кліром б'ють їх доти, доки вони не полишають греко-католицького обряду»⁵⁸).

Церква, беручи активну участь у суспільно-політичному житті Галичини, відповідно реагувала на парафіяльному рівні на події та процеси, що мали громадський резонанс (зокрема, про моральний стан вірних, заснування братств тверезості⁵⁹; конфлікти між селянами, судові процеси на території єпархії, кримінальні справи⁶⁰; боротьбу селян за сервітути⁶¹). Священики зверталися до консисторії за допомогою у врегулюванні суперечок між церквою та громадою, особливо коли йшлося про грошову винагороду парохів за треби⁶², харитативну підтримку вірним (незможним українцям видавалися «Свідoctва убожества» для звільнення їх від сплати податків⁶³) тощо.

Часто парафіяльні уряди надсилали повідомлення до вищих духовних інституцій про вирішення питань суто канцелярійного характеру (отримання певних документів, підтвердження факту відправлення звітів), які, попри свою малоінформативність, містили багатий сфрагістичний матеріал.

Зазначені тут види документації, що відклалися в архіві Перемиської греко-католицької єпархії в Перемишлі та у фондах державних установ ЦДІАЛ України, дають цілісне уявлення про функціональне застосування парафіяльних печаток у греко-католицькій церкві.

Наприкінці XVIII ст. найчастіше засвідчувалися документи метричного характеру (саме нагальна потреба їхньої легітимзації і призвела до запровадження парафіяльних печаток). Упродовж XIX ст. видова структура документації, що завірялася парафіяльними печатками, змінюється у бік переважання фінансово-господарських матеріалів, але метричні свідoctва й надалі традиційно підтверджуються церковними штемпелями. Перемиська консисторія звертала велику увагу на регламентацію сфери вжитку штемпелів. Тому практично будь-який письмовий обмін інформацією парафіяльного уряду із зовнішнім світом наприкінці XIX – на початку XX ст. засвідчувався печаткою.

Найбільш вартісними джерелами з історії побутування церковних штемпелів виявилися фінансово-майнові документи, акти громадянського стану та матеріали, дотичні до внутрішнього життя церкви. Загалом, парафіяльна сфрагістика досліджуваного періоду достатньо повно представлена в тогочасних джерелах.

ПАРАФІЯЛЬНІ ТА ДЕКАНАТСЬКІ ПЕЧАТКИ БАЛИГОРОДСЬКОГО
ДЕКАНАТУ ПЕРЕМИСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ

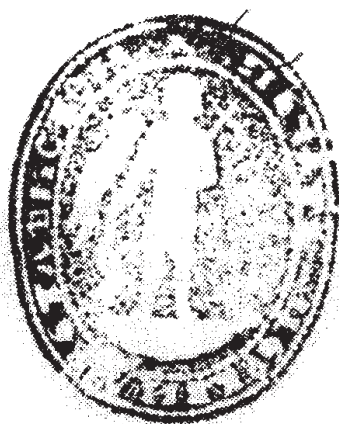
Балигородський деканат
1885-1902 рр.

Балигородський
деканат 1906 р.

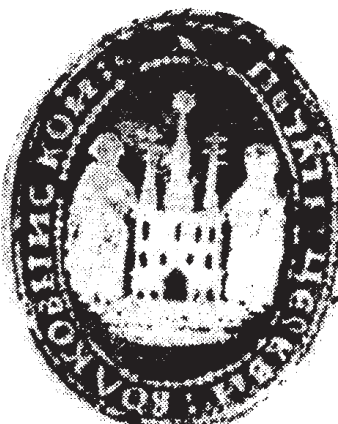
Балигород 1885-1891 рр.

Ветлин 1864-1899 рр.

Береска 1882-1887 рр.

Вовковия 1804-1899 рр.

Балигород 1896-1916 рр.

Береска 1891-1904 рр.

Вовковия 1901-1908 рр.

Горянка 1901-1902 рр.

Гочев 1848-1899 рр.

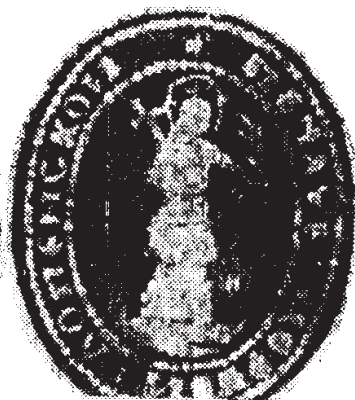
Загочев'є 1885-1899 рр.

Жерниця 1883-1885 рр.

Криве 1899-1916 рр.

Лопінка 1810-1899 рр.

Лопінка 1901-1912 рр.

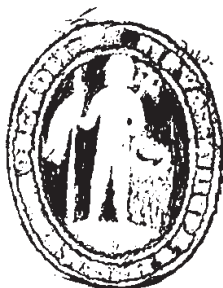
Мхава 1865-1873 рр.

Мхава 1885-1902 рр.

Полянчук 1893-1899 рр.

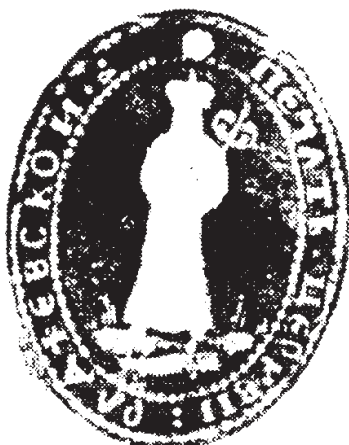
Смерек 1885-1907 рр.

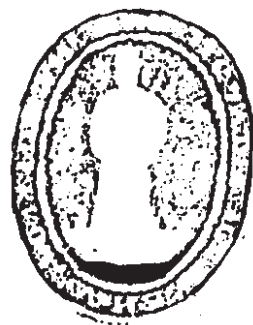
Терка 1859-1899 рр.

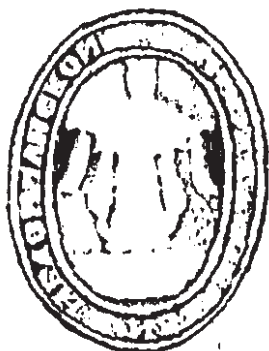
Раба 1854-1899 рр.

Радева (є філією Горянки)
1885-1899 рр.

Довжиця
(є філією Тісни)
1885-1906 рр.

Яблінка 1899 рр.

Яворець 1903-1907 рр.

Яворець 1885-1902 рр.

¹ На метричні книги як одне з цінних сфрагістичних джерел вказували також Л. Довган та В. Перкун (Довган Л. Застосування печаток у церковному адмініструванні Галичини в ХІХ столітті // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1998. – Вип. 1. – С. 178; Перкун В. П. Церковна сфрагістика Правобережної України (1793-1917 рр.): Автореф. дис.... канд. істор. наук: 07. 00. 06 / НАНУ. Ін-т історії України. – К., 2002. – С. 14).

² *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciae et Lodomeriae a die 1 januar. ad ultimam decembr. anno 1776 emanatorum.* – Leopoli: Typis Thomas Piller, s.c.r.a.p. maj. gubernial typogr., 1776. – Р. 9; *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciae et Lodomeriae a die 1 januarii ad ultimam decembris anno 1784 emanatorum.* – Leopoli: Typis viduae Jozephae Piller, s.c.r.a.m. gubernial typogr., 1784. – Р. 30-31. Детальніше про це в: Budzyński Z. *Ludność pogranicza Polsko-Ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku.* – Przemyśl-Rzeszów, 1993. – Т. 1. – С. 83-89.

³ Krochmal A., Proksa M. *Akta metrykalne w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu.* – Przemyśl, 1998. – С. 7.

⁴ У деяких випадках парафіяльними печатками засвідчувався практично кожний аркуш копії, а в інших – відтиски відсутні взагалі: ЦДІАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 4а. – Спр. 147. – Арк. 3, 4 зв., 6 зв., 7, 9 зв., 11, 14 зв., 16, 17 зв., 18 зв., 19 зв., 21 зв., 22, 24-25 зв., 26 зв.-27 зв., 28 зв., 29, 33, 37, 38, 40, 43, 44 зв., 45 зв., 47, 48 зв., 49 зв., 52 зв., 53 зв., 54 зв., 56 зв., 57 зв., 61 зв., 62 зв., 63 зв., 64 зв., 65 зв., 69 зв., 70 зв., 71 зв., 75 зв., 77, 79 зв., 80, 81 зв., 83, 84, 87, 88, 90, 91 зв., 92 зв., 94-99, 101, 105.

⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 4а. – Спр. 5603. – Арк. 8 зв., 10 зв., 13, 15 зв., 17 зв., 19 зв., 21 зв., 25 зв., 26 зв., 28, 28 зв., 31, 32 зв., 33, 34 зв., 35 зв., 36 зв., 37 зв., 38, 40 зв., 41 зв., 43 зв., 44, 46 зв., 47 зв., 48, 49 зв., 50 зв., 51, 51 зв., 53, 55 зв.; АРР. – З. 142. – Sygn. 6647. – С. 42, 69, 385; Sygn. 6645. – С. 4, 7, 15, 25, 33, 101, 109, 113, 114.

⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 4а. – Спр. 49. – Арк. 4, 25, 27, 37, 45, 46, 51, 55, 63, 70-72, 78, 79, 86, 87, 91, 92, 98, 116, 119, 128; Спр. 52. – Арк. 6-8, 10, 13, 59, 63, 71, 72, 91, 103, 105, 106, 112, 113, 115, 116, 123, 125, 130; Спр. 53. – Арк. 1, 2, 4, 5, 15, 21, 25, 26, 39, 42-44, 48-50, 53, 54, 59-61, 63, 64, 67, 70, 76, 77, 80, 87, 89-92, 102, 104, 110-112.

⁷ НМЛ. – РКЛ. 545. – Арк. 66; НМЛ. – РКЛ. 263. – Арк. 23; ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 50. – Спр. 2299. – Арк. 124; ЛНБ, від. рукописів. – Ф. 179. – Спр. 15. – Арк. 55; АРР. – З. 142. – Sygn. 5338. – С. 271; Sygn. 507. С. 49; Sygn. 5085. – С. 204, 205, 363; МВ ЛwS. – З. 13. – Sygn. 188. – С. 52, 54, 56.

⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 10775. – Арк. 173-173 зв.; Оп. 50. – Спр. 699. – Арк. 41-41 зв.; Оп. 50. – Спр. 701. – Арк. 35-35 зв.

⁹ *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciae et Lodomeriae a die 28 mensis junii anno 1773 et 1774 emanatorum.* – Leopoli: Typis Antonii Piller, s.c.r.a.m. maj. gubernial typogr., 1774. – Р. 119-120.

¹⁰ Згадані документи супроводжувалися записом «На potwierdzenie sего мой власноручной подпись и печать парохіальна» (ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 9929. – Арк. 112).

¹¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 10025. – Арк. 33.

¹² Там же. – Спр. 11144. – Арк. 75, 79, 83.

¹³ Там же. – Спр. 11163. – Арк. 99.

¹⁴ Поява цих документів пов'язана, мабуть, з урядовим циркуляром від 24 квітня 1797 р. про обов'язкову інвентаризацію всіх грошових депозитів духовних і світських інституцій (*Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciae et Lodomeriae a die 1 januarii ad ultimam decembris anno 1797 emanatorum.* – Leopoli: Typis Jozephb Piller, s.c.r.a.p. maj. gubernial typogr., 1797. – Р. 28).

- ¹⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 159. – Оп. 9. – Спр. 1668. – Арк. 5-5 зв.
- ¹⁶ Там же. – Оп. 9. – Спр. 1670. – Арк. 2-3; Спр. 1716. – Арк. 4-4 зв.; Спр. 1714. – Арк. 4.
- ¹⁷ Вѣстникъ Перемыской епархіи. – 1899. – Ч. I. – С. 1-8. Ці укази зобов'язували священників подавати п'яти-шестирічні звіти про матеріальний стан парафій, на основі яких парохі отримували додаткові кошти з Релігійного фонду. Подібні «Фасії» або «Вияви» духовенство також укладало при вступі на парафію або ж під час виконання обов'язків сотрудників у сусідніх парафіях.
- ¹⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1284. – Арк. 82.
- ¹⁹ Там же. – Спр. 1178. – Арк. 29 зв., 37; Там же. – Оп. 38. – Спр. 1368. – Арк. 48-48 зв.
- ²⁰ Там же. – Оп. 20. – Спр. 1178. – Арк. 35, 40; Спр. 1187. – Арк. 46.
- ²¹ Там же. – Оп. 13. – Спр. 9573. – Арк. 94; Спр. 11677. – Арк. 60.
- ²² Там же. – Спр. 10090. – Арк. 84, 87; Спр. 10552. – Арк. 27, 41, 44, 48, 130, 142; Спр. 10553. – Арк. 41, 45, 49; Спр. 11774. – Арк. 24, 29, 32, 35, 38, 44, 52, 65, 77, 99, 102, 112, 132, 140, 147, 150.
- ²³ Там же. – Оп. 20. – Спр. 1205. – Арк. 66 зв.; Спр. 1306. – Арк. 78; Спр. 1497. – Арк. 43; Спр. 1583. – Арк. 45-45 зв.; Спр. 1634. – Арк. 11.
- ²⁴ Там же. – Спр. 1561. – Арк. 37.
- ²⁵ Спочатку священники самі укладали «Підписки», згодом з'явилися друковані формуляри, які мали обов'язково засвідчуватись парафіяльною печаткою (Там же. – Оп. 13. – Спр. 12101. – Арк. 60).
- ²⁶ Там же. – Спр. 9931. – Арк. 40.
- ²⁷ Там же. – Спр. 11164. – Арк. 112.
- ²⁸ Там же. – Спр. 1383. – Арк. 50; Спр. 11268. – Арк. 16.
- ²⁹ Там же. – Спр. 10977. – Арк. 93-93 зв.; Спр. 11408. – Арк. 134-134 зв.
- ³⁰ APP. – Z. 142. – Sygn. 4566. – S. 243, 361, 521, 527; Sygn. 3759. – S. 420; Sygn. 4574. – S. 311.
- ³¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 38. – Спр. 224. – Арк. 52; APP. – Z. 142. – Sygn. 5319. – S. 31.
- ³² ЦДІАЛ України. – Оп. 13. – Спр. 10198. – Арк. 102.
- ³³ Там же. – Оп. 20. – Спр. 391. – Арк. 62-62 зв.; Оп. 13. – Спр. 8545. – Арк. 84.
- ³⁴ Там же. – Оп. 20. – Спр. 1614. – Арк. 43-43 зв.; Оп. 13. – Спр. 11821. – Арк. 33, 37, 46.
- ³⁵ Там же. – Оп. 13. – Спр. 11945. – Арк. 55; Оп. 20. – Спр. 459. – Арк. 47; Оп. 38. – Спр. 685. – Арк. 19.
- ³⁶ Там же. – Оп. 20. – Спр. 2664. – Арк. 44.
- ³⁷ Там же. – Спр. 1717. – Арк. 41.
- ³⁸ Там же. – Оп. 13. – Спр. 11667. – Арк. 45.
- ³⁹ Там же. – Спр. 8120. – Арк. 72; Спр. 8121. – Арк. 5, 32 зв., 63, 64, 90; Спр. 8122. – Арк. 36, 64, 75.
- ⁴⁰ Там же. – Спр. 10612. – Арк. 60; Спр. 8566. – Арк. 79.
- ⁴¹ Там же. – Оп. 38. – Спр. 580. – Арк. 6 зв.; Оп. 13. – Спр. 9098. – Арк. 73.
- ⁴² Там же. – Оп. 13. – Спр. 11693. – Арк. 86; Оп. 38. – Спр. 580. – Арк. 6.
- ⁴³ Там же. – Оп. 38. – Спр. 223. – Арк. 74.
- ⁴⁴ Там же. – Оп. 20. – Спр. 1512. – Арк. 49; Спр. 1266. – Арк. 58; Спр. 1481. – Арк. 68; Оп. 13. – Спр. 8969. – Арк. 113; APP. – Z. 142. – Sygn. 5321. – S. 307; Sygn. 5110. – S. 138.
- ⁴⁵ НМЛ. – РКЛ. 494. – Арк. 2-2 зв.; ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 394. – Арк. 28.
- ⁴⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 4426. – Арк. 64.
- ⁴⁷ APP. – Z. 142. – Sygn. 5328. – S. 122, 267, 318, 332, 401; Sygn. 5326. – S. 77, 167, 222; Sygn. 5185. – S. 477; Sygn. 5324. – S. 310; Sygn. 5280. – S. 259; Sygn. 5113. – S. 70, 349; Sygn. 5100. – S. 6; Sygn. 5112. – S. 6.
- ⁴⁸ Ibid. – Sygn. 5113. – S. 320; Sygn. 5188. – S. 453.

⁴⁹ Ibid. – Sygn. 5326. – S.179; Sygn. 5110. – S. 272; Sygn. 5328. – S. 136; Sygn. 5085. – S. 328; Sygn. 5111. – S. 102.

⁵⁰ АРР. – Z. 142. – Sygn. 5115. – S. 15; ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1537. – Арк. 66.

⁵¹ АРР. – Z. 142. – Sygn. 4868, б. н.

⁵² ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1537. – Арк. 68.

⁵³ АРР. – Z. 142. – Sygn. 4566. – S. 521.

⁵⁴ Ibid. – Sygn. 5338. – S. 377; ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 6178. – Арк. 73, 74, 79.

⁵⁵ АРР. – Z. 142. – Sygn. 4566. – S. 333.

⁵⁶ Ibid. – Sygn. 5114. – S. 317; Sygn. 5115. – S. 398; Sygn. 5110. – S. 34.

⁵⁷ Ibid. – Sygn. 5188. – S. 38.

⁵⁸ Ibid. – Sygn. 5188. – S. 54, 577; Sygn. 5185. – S. 232.

⁵⁹ Ibid. – Sygn. 5188. – S. 158-160, 169; Sygn. 5115. – S. 36.

⁶⁰ Ibid. – Sygn. 4566. – S. 234-235.

⁶¹ Ibid. – Sygn. 3759. – S. 217.

⁶² Ibid. – Sygn. 5321. – S. 369.

⁶³ ЛНБ, відділ рукописів. – Ф. 144. – Оп. III. – Спр. 9. – Арк. 137.

Скочиляс Ірина.

Застосування греко-католицьких печаток

Перемиської греко-католицької єпархії кінця XVIII – початку XX ст.

Досліджено основні види документів, які завірялися парафіяльними печатками у Перемиській греко-католицькій єпархії кінця XVIII – початку XX ст. Найбільш вартісними джерелами з історії побутування церковних штемпелів виявилися фінансово-майнові документи, акти громадянського стану та матеріали, дотичні до внутрішнього життя церкви. Простежено зміни видової структури документації, що завірялася парафіяльними печатками, упродовж досліджуваного періоду.

Skochylias Iryna.

The application of greco-catholic stamps

of Peremysl Greek-catholic diocese in the end 18²⁰⁸ – beginning 20²⁰⁸ centuries.

The basic kinds of documents, certified with parochial seals in Peremysl Greek-catholic diocese of the end 18²⁰⁸ – beginning 20²⁰⁸ centuries are investigated. The most valuable sources from the history of the existence of church stamps there appeared to be financial and ownership documents, civil status acts, and materials concerning the internal life of the church. The changes along the researched period of the specific difference of the documentation, which was certified with parochial seals, are traced back.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ. ДВІ КНИГИ ПРО СТАРОДАВНІЙ РИМ

Робер Жан-Ноэль. Рождение роскоши: Древний Рим в погоне за модой / Пер. с франц. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 400 с., ил.

Робота Ж.Робера показує Стародавній Рим у незвичному світлі. У багатьох дослідженнях так чи інакше згадуються проблеми моди у Стародавньому Римі. Проте, узагальнюючої праці з цієї теми досі не було.

Книга написана у науково-популярному стилі. Доступність для широкого кола читачів поєднується із певним науковим рівнем, який забезпечується опрацюванням як джерельної бази, так і наукової літератури. У тексті знаходимо понад 500 посилань на твори античних авторів. Цілком справедливо автор підкреслює значення твору Овідія «Мистецтво кохання» як джерела до історії моди в Римі II – I ст. до н.е. (С. 98).

Книга складається зі вступу, дев'яти глав, висновків. До основного тексту додаються примітки, бібліографічний вказівник, хронологічна таблиця, іменний вказівник, схеми і плани. Наявність ілюстрацій сприяє більш повному уявленню певних моментів, які автор доносить до читача.

У вступі окреслюється коло завдань: аналіз економічних факторів виникнення моди в античному Римі, впровадження моди у життя римлян. Зазначено, що основна увага буде приділена періоду Республіки (С. 13). Варто зазначити, що, в основному, увага автора зосереджується на добі Пізньої Республіки.

У першій главі – “Мода й історія” (С. 14-61) – розглядається формування умов, які, зрештою, визначили розвиток моди у Стародавньому Римі. Причиною зародження та розвитку моди названо потребу певної кількості людей самовиразитися через поновлення зовнішнього вигляду. Зазначено, що мода з'являється через властиве людському роду бажання наслідувати (С. 14). Наголошено на етруському та грецькому впливові на розвиток Риму. Вказано елліністичний характер моди Стародавнього Риму у II ст. до н.е. Разом із тим, автор звертає увагу на те, що народні маси не лише не виявляли симпатій до грецької культури, але у них були вагомі причини ненавидіти її, зокрема дестабілізація структури римського суспільства (С.32). На думку автора, грецька культурна експансія цілком могла становити небезпеку для Римської республіки. Іноземні вірування та філософські вчення підривали релігійні основи римського суспільства і навіть саме поняття патріотизму (С.50). Разом з тим, автор доходить висновку, що грецький вплив був зовнішнім оформленням усіх сфер життя Риму і зводився до культурно-допоміжної функції, а грецька культура не зачіпала римських національних чеснот (С.61).

Друга глава присвячена моді в одязі і прикрасах (С.62-98). Ідеться про різницю крою одягу на Сході і в Європі. Автор звертає увагу на те, що змінювався не лише крій одягу, але й способи його носіння (С.63-64). Уже в II ст. до н.е. виготовляли тканини з вовни, льону, бавовни, згодом також і з різних видів шовку. У IV ст. н.е. шовкова тканина була поширена уже й серед людей середніх статків (С.65-66). З часів Імперії з'являється мода на одяг зі шкіри (С.81). Цікаво розповідає автор про моду на взуття (С.82-84), зачіски та перуки (С.84-89), парфуми, прикраси та аксесуари (С.89-96).

Третя глава має назву “Мода і спосіб життя (публічного та приватного)” (С.99-153). Увага автора зосереджується на питаннях архітектури та містобудування. Зазначено, що мода на сади спершу була приватним явищем (С.111). У приватних парках багатіїв стало модним розводити дичину (С.141). Вказано, що римляни завжди з недовірою ставились до інфраструктури розваг. Спроба спорудити у II ст. до н.е. кам'яний театр була припинена рішенням сенату. Не зовсім точно говориться про те, що проти рішення сенату пішов Помпей, який усе ж збудував перший кам'яний театр (С.113). Щоб уникнути оскарження у порушенні ухвали сенату від 154 р. до н.е., Помпей спорудив театр на 12 тис. глядачів як частину святилища Венери¹. Тому, формально, порушення чинного на той час рішення сенату з боку Помпея не було. Помилкою є також використання автором терміна «амфітеатр» як синоніма до «театр» (С.113).

Значну увагу автор приділяє приватному будівництву. Зазначено, що мода призвела до зміни концепції традиційного римського будинку: перистиль грецького типу змінив давній атріум (С.129). Подається опис кількох приватних будинків і серед них так званої «вілли Папірусів» у Геркуланумі. Цікаво, що на основі плану та звітів, складених у XVIII ст. шведським інженером Карлом Вебером, у 1970 р. сучасні інженери збудували копію цієї вілли у Каліфорнії².

Критерієм модності предмета автор вважає факт стрімкого зростання ціни на нього. Саме це трапилося з виробами із кришталю, тканинами зі Сходу, ліжками та столами із карбованою бронзою (С.145-146), творами мистецтва. Мабуть, закономірним явищем слід вважати спекуляцію творами мистецтва, як оригіналами, так і підробками (С.151-152). На думку автора, мода у II – I ст. до н.е. пояснюється відсутністю художньої освіти у римлян, багато з яких ставили перед собою лише одну мету: не залишитись за бортом цієї маленької культурної революції (С.153). Оминув автор своєю увагою питання виставок художніх творів, які, разом із грецькими художниками, перейшли у Рим³.

Життя за законами моди аналізується у наступній главі (С.154-184). Зміни у зовнішньому вигляді міста супроводжувались змінами менталітету його жителів. У даній главі розглядаються впливи моди на володіння рабами, становище жінки, відпочинок, подорожі та кулінарію. Аристократи відмовляються від античної простоти, їх повсякденний побут вбирає впливи тих царств, які вони підкорили (С.154). З II ст. до н.е. стає модним мати дуже багато рабів. Іноземні завоювання призвели також до процесу емансипації жінок і зростання їхньої ролі у суспільстві (С.158). Модним стає подорожувати, що сприяє знайомству зі світом. Якщо якийсь відомий діяч привозив зі своїх подорожей екзотичний фрукт, цього було достатньо, щоб за кілька місяців він став модним, а за кілька років цей фрукт почали розводити і навіть вивели різні його сорти (С.173). Засобом звернути на себе увагу стає гастрономія. Щоб дотримуватися моди у цьому плані, потрібні дуже великі кошти. Не один аристократ пустив на вітер усе своє майно за одну лише гулянку, щоб тільки задовільнити своє марнославство. Цінні види риби продавались на аукціонах. За одну рибину могли заплатити вартість 2 500 зайців (С.176). Автор звертає увагу на те, що тим самим мода негативно впливала на розвиток сільського господарства, зокрема на культивування необхідних населенню злакових культур. Держава змушена була ухвалювати закони, спрямовані на обмеження розкоші (С.177). У часи Імперії мода значною мірою зазнає змін з огляду на захоплення правителів. За Нерона модним стає риторика та музика, за Марка Аврелія – філософія (С.182). Продовжуючи тему впливу імператорів на розвиток моди, слід було б звернути увагу на те, що за Антонінів певних змін зазнає і римський портрет⁴.

П'ята глава – “Мода і ігри” (С.185-219). Автор аналізує видовища: бої гладіаторів, бої з дикими тваринами, циркові змагання колісниць, театр. Особливе становище акторів, яке вони займали у суспільстві, пов'язане було з ганебністю професії з одного боку, та із захопленням з боку імператорів та народу – з іншого. Як і у наші дні, існували «зірки» арени, на популярності яких серед фанатів наживалися лукаві торговці (С.217). Мода щодо видовищ найбільше впливу зазнавала з боку широких народних мас (С. 219).

У наступній главі аналізується мода у сфері релігії (С.220-248). Цілком правильно зазначено, що для римлян релігія була складовою держави, яка об'єднує громадян, регулює їх загальні взаємини з богами. Терпимість римської релігії, на думку автора, пояснюється турботою про повну взаємодію між людьми і богами (С.221). Розглядаються впливи ззовні, яких зазнавала римська релігія. Аналізуються іноземні культу та причини їх поширення у Римі. Автор вважає, що значну роль у поширенні східних культів відігравала мода, хоча вона нічого не мала спільного з вірою, якщо віра є (С.240). Зроблено висновок про економічну та соціальну природу проникнення релігійних впливів зі Сходу (С.248). Звертається увага на зв'язок, який існував між астрономією і астрологією (С. 241), які справді позначалися одним грецьким словом – *μαθηματικά*. Автор обґрунтовано пояснює псевдонауковий характер астрології, яка має релігійне коріння. Розкриваються причини її популярності у Стародавньому Римі (С.242-247).

Сьома глава називається “Мода, економіка і торгівля” (С.249-276). Зазначено, що мода сприяла розвитку морського транспорту (С.249). З початку II ст. до н.е. італійські комерсанти кинулись завойовувати східні ринки. Сприяло цьому те, що Греція перейшла під контроль Риму, Азія стала римською провінцією, з карти зникає Карфаген, а Делос оголошується римським вільним портом. Автор підкреслює значення Олександрії, у якій перетинались шляхи зі Сходу та Заходу (С.259-260).

Останні дві глави присвячені моді у розвитку літератури: “Мода і літературне життя” (С.277-316) та “Мода і література” (С.317-360). Наголошується, що письменники значною мірою залежали від своїх покровителів аристократів у часи Республіки та імператорів у часи Імперії. Проте, публіку теж слід брати до уваги. А їй найбільше були до вподоби читання поетичних творів і виступи риторів (С.316). Завершальним акордом книги можна вважати думку про те, що саме мода сприяла перетворенню римлянина на громадянина світу (С.363).

У цілому, книга справляє позитивне враження і дозволить читачеві відкрити для себе багато нових моментів життя Стародавнього Риму. Проте трапляються і певні неточності та помилки. Частину з них можна пояснити фактом залучення до роботи над текстом чотирьох перекладачів. Можливо, тому на сторінці 69 читаємо Кай Гракх, а на сторінці 392 – Гай. Таких неточностей знаходимо досить багато. На сторінці 388 мова йде про консулат Сіллі, замість Сулли. Діонісій (Διονύσιος) Галікарнаський названий Денисом Галікарнаським (С.364,367), Вергілій (Vergilius) – Віргілієм (С.71), Сіммах (Symmachus) – Суммахом (С. 360).

Імператори династії Антонінів у книзі чомусь називаються Антоніями (С.230, 245, 270, 275, 276, 296, 300, 301, 302). Разом з тим, Antoninus – це ім'я римських імператорів, а Antonius – римський помен. На сторінці 301 лише з контексту зрозуміло, що коли мова йде про Антонія, то слід мати на увазі не члена другого тріумвірату, а імператора Антоніна Пія. На сторінках 302-303 говориться уже не просто про Антонія, а про

Марка Антонія. Але й у цьому разі мається на увазі не соратник Гая Юлія Цезаря, а імператор, правда, цього разу – Марк Аврелій Антонін.

У другій главі йдеться про плащ з капюшоном *capasalla*. Етимологія слова виводиться від імені імператора, який сприяв його популяризації (С.78). Насправді ж усе навпаки. *Capasalla* – це назва галльського плаща, привезеного з Галлії імператором Марком Аврелієм Антоніном, сином Септимія Севера⁵. І саме через цей плащ згаданий імператор був прозваний Каракаллою.

На сторінці 76 зазначено, що Лаконіка – це область у Спарті, хоча насправді – Спарта – це поселення на річці Еврот у Лаконіці. На сторінці 19 читаємо взагалі дивні речі: нібито статуя Зевса роботи Фідія була розташована на священній горі Олімп! Насправді ж у Греції було кілька гір із цією назвою, на жодній з яких не було можливості побачити скульптуру роботи Фідія. Автор має на увазі, безумовно, гірський масив *Ὀλύμπος*, на півночі Фессалії, місцеперебування богів за грецькою міфологією. Статуя ж Зевса, автором якої був Фідій, і яку греки зараховували до семи чудес світу, стояла у храмі Зевса у місті *Ὀλύμπία*, що у Еліді, де відбувались знамениті Олімпійські ігри⁶.

Агриппіна названа імператрицею (С.80), хоча такого титулу вона не могла мати. Меценат названий міністром культури (С.290), хоча такої посади не існувало. Автор протиставляє Грецію Малій Азії (С.104), не беручи до уваги, що міста, які він називає, – Ефес, Галікарнас, – теж міста грецькі. І навіть єгипетська Олександрія – місто грецьке чи, у крайньому разі, – елліністичне⁷. Планування заснованої у 332 р. до н.е. Олександром Македонським Олександрії повністю підкреслює саме грецький характер цього міста⁸. Поруч із цими містами названо “Ніс”, який непросто ідентифікувати. Можемо припустити, що автор мав на увазі *Nisibis*, що у Месопотамії.

На сторінці 264 вказано, що діяльність торгівців гальмувалася через заборону Августа сенаторам та благородним людям відвідувати Єгипет без дозволу імператора. Слід зазначити, що заборона стосувалася сенаторів та найбільш значних вершників⁹. Але сенаторам і без того не личило займатись торгівлею, виходячи з їх статусу. Жодним чином не можна погодитись із твердженням, що смерть Доміціана призвела до зміни системи державного управління (С. 298).

Підсумовуючи, слід зазначити, що, незважаючи на певні застереження, книга Ж.Робера є цікавим дослідженням певного ракурсу життя Стародавнього Риму і заслуговує на увагу широкого кола читачів.

Тираспольский Г.И. Беседы с палачом: Казни, пытки и суровые наказания в Древнем Риме. – Москва: Intrada, 2003. – 192 с.

Оригінальна назва книги професора Г.Тираспольського, тверда якісна палітурка – усе це налаштовує потенційного читача на цікаву подорож у добу Стародавнього Риму. Не зможе налякати його навіть пересторога на останній сторінці: “наукове видання”. Можна погодитись з автором, що дана тема потребує сьогодні наукового дослідження.

Ті, хто очікуватиме незвичного викладу матеріалу, не будуть розчаровані. Автор зазначає, що читач старого гарту немало здивується, побачивши у книзі такі вислови як “прохіндей”, “окочуритись”, “пацан” і т.п. (С. 15 – 16). На нашу думку, чимале здивування викличе даний твір і у читача “нового гарту”.

Робота Геннадія Ісаковича Тираспольського складається зі вступу, шести глав і невеликого закінчення. Останнє – коротка цитата з Аппіана, яка жодного відношення до теми, зазначеної у назві книги, не має. Суть її зводиться до того, що Сципіон сумує з приводу лихोї долі Карфагена. Автор завершує таким чином:

*“Восплачем и мы.
И призадумаемся.
И укрепимся духом.
И восстанем противу злодейства” (С.144).*

Це перегукується із завданнями роботи, які зводяться до бажання автора хоча б на хвилину занурити читача у роздуми про відповідальність усіх нас за усе, що роблять люди на замученій планеті (С.6).

Позитивним моментом є наявність у роботі вказівника латинських термінів і висловів, що зустрічаються у тексті (С.145-148). Є також вказівник власних імен, географічних та етнічних назв (С.149-160), список літератури та джерел (С.161-182). У книзі наведено 40 ілюстрацій, що дозволяє читачеві краще уявити ті чи інші епізоди книги; список ілюстрацій (С.183-185).

Окремої розмови заслуговує “Вступ” даного твору. Він поділяється на чотири параграфи: 1 – історія питання і наміри автора; 2 – поставлення проблеми; 3 – ступінь вірогідності джерел та принцип їх добору; 4 – термінологія та стиль цієї книги. У четвертому параграфі зазначається, що слово “казнь” (“страта”) автор буде вживати у значенні “позбавлення життя як каральний чи ритуальний захід, а також навмисне вбивство з ніцими цілями” (С. 15). Мабуть, під це визначення підпаде чи не кожне навмисне вбивство, бо убивство із “високими цілями” – усе таки виняток. У такому разі, подальше дослідження проблеми зводиться до вивчення способів убивства людини посадовими чи приватними особами у Стародавньому Римі. Проте зі змісту другого параграфа “Вступу” можна зрозуміти, що автор має намір розглядати покарання як відповідь римського законодавства на вчинений злочин (С.7-8). Таким чином, у “Вступі” предмет дослідження чітко не окреслений.

Лева частина твору відведена главі I – “Страти” (рос. “Казни”) (С.17- 98). Інші глави значно поступаються обсягом: глава II – “Тортури” (С.99-102), III – “Суворі покарання” (С.103-120), IV – “Бузувірства та знущання” (С.121- 133), V – “Наклепники та донощики” (С.134-138), VI – “Проскрипції” (С.139- 143).

Перш ніж перейти до огляду основної частини роботи, не можемо не висловити здивування, яке викликає третій параграф “Вступу”. Говорячи про використані джерела, автор групує їх таким чином:

1. Словники, енциклопедії, довідники;
2. Наукові дослідження;
3. Загальні курси, огляди, хрестоматії;
4. Підручники й навчальні посібники;
5. Коментарі, примітки, вказівники;
6. Пам’ятки римського права;
7. Твори античних авторів.

При цьому наголошено, що саме твори античних авторів найчастіше піддавались і піддаються критиці за невірогідність. Обґрунтування цієї тези, окрім посилання на авторитети (О.С.Пушкін, О.Шпенглер), зводиться до констатації розбіжностей в описах однієї і тієї ж історичної події різними античними авторами (С.9-11). Отже, для професора Г.Тираспольського, словник, енциклопедія, довідник, підручник, хресто-

матія та ін. – це джерела, кращі за твори античних авторів. Те, що хрестоматії подають уривки з творів тих же античних авторів, нашого автора не бентежить. Видається, що наведена у списку літератури робота О.Бокщаніна “Источниковедение Древнего Рима” не була професором Г.Тираспольським належним чином опрацьована. Кожному студентіві-істориківі відомо, що джерела з історії Стародавнього Риму діляться на дві основні групи: пам’ятники матеріальної культури та письмові пам’ятки. До жодної з цих груп не можна зарахувати підручники, огляди та ін., яким автор віддає перевагу перед творами античних авторів.

Таким чином, розуміння автором історичного джерела викликає обґрунтовані сумніви. Ці сумніви повністю підтверджуються в основній частині роботи. Геннадій Ісакович неодноразово цитує збірник “Scriptores Historiae Augustae”, вперто називаючи його “Властелины Рима”. При цьому наголошується, що ця книга – “жвава літературна підробка” (С.80), “явно підроблена” (С.81,120 та ін). У списку ж джерел та літератури зазначені і “Властелины Рима” (С.163), і післямова М.Гаспарова до цього видання (С. 164), і окремі біографії імператорів, що належать історикам, твори яких об’єднані у зазначений збірник, – Елій Спартіан, Елій Лампрідій, Юлій Капітолін (С. 181), Флавій Воппіск (С.178). Украй негативно відгукуючись про збірник як єдине ціле, автор не бере до уваги різницю між окремими біографіями, а вона є¹⁰. Свого часу О.М.Штаерман наголошувала, що в США використані і механічно поєднані різні джерела¹¹. З цих джерел США могли отримати разом із вірогідними відомостями багато сумнівного та неякісного матеріалу¹². Вважаючи за можливе цитувати цей твір, автор тим самим визнає його історичну цінність.

На сторінці 78 знаходимо посилання на Тіта Лівія щодо одного з епізодів II Пунічної війни. Говорячи про вірогідність повідомлення історика, автор зазначає, що її підтверджують, між іншим, свідчення Орозія. Разом з тим, Орозій, який жив на рубежі IV – V ст. н.е., брав фактичний матеріал з праць попередніх істориків, у тому числі й з праць Тіта Лівія.

Викликає здивування твердження автора про відсутність у джерелах свідчень щодо “замуровування у стіні весталки за порушення обітничі незайманості” (С.80). Античні автори досить уваги приділили питанню страти весталок похованням заживо за такого роду вчинок¹³.

На сторінці 82 йде мова про імператора Олександра Севера, при цьому зазначається, що «Север» – від латинського «severus» – строгий, суворий. Може скластися враження, що мова йде про певну характеристику даного імператора, хоча насправді “Severus” – це *cognomen* цілої династії.

Не робить різниці автор також між науковим дослідженням і художнім твором. Зокрема, у книзі ставиться під сумнів зображення Г.Сенкевичем у творі “Quo vadis” постаті Лукана (С.72-73), цитуються романи Р.Грейвза (С.92-93), Л.Фейхтвангера (С.106-107). Безапеляційно стверджуючи духовну бідність римської релігії, автор пропонує читати роман Л.Фейхтвангера «Лже-Нерон» (С.126).

Не зовсім чіткою є орієнтація автора у просторі й часі. Зокрема, про персів сказано, що вони – сусіди римлян (С.44), а на сторінці 50 говориться, що вони «далекі сусіди». На сторінці 21 вказано, що Луцій Фламінін – сучасник імператора Веспасіана. Відомо, що Луцій Фламінін був проконсулом Цизальпійської Галлії у 192 р. до н.е., а Веспасіан став імператором у 69 р. н.е. Посилаючись щодо епізоду, пов’язаного з іменем цього діяча, на Цицерона, автор вказує: «Цицерон, О старости, с. 18». Така форма посилання створює певні труднощі у разі необхідності звірити текст. Але не про це мова. Якщо

автор не знав, у яку епоху жив Луцій Фламінін, то про смерть Цицерона сказано на сторінці 91. Яким же чином міг Цицерон писати щось про сучасника імператора Веспасіана?

Незрозумілим є й посилання на сторінці 7: «Омельченко, с. 80». У списку літератури і джерел на сторінках 171-72 вказано дві позиції цього автора, з кількістю сторінок 512 і 208. Таким чином, якого саме твору стосується дане посилання, читачеві не відомо.

На сторінці 42 автор вказує, що уже згадував про імператора Тіта, але у вказівнику (С.159) ця згадка не відображена. Не відповідає істині й твердження, що, керуючи облогою Єрусалима, Тіт був імператором. Облога Єрусалима завершилася у 70 р. н.е., а Тіт став імператором у 79 р. н.е. На сторінці 71 наведено уривок з тринадцятої сатири Ювенала, а посилання дається на чотирнадцяту. Описуючи один з видів страти, автор зазначає, що, за Лівієм, така страта була застосована римлянами лише одного разу (С.68). Проте Тіт Лівій помер у 17 р. н.е. і на нього не можна посилається щодо I – V ст. н.е. Виділивши такий вид страти, як «удушення», автор наголошує, що за принципату страта через удушення була заборонена. Але усі приклади наведені саме з доби принципату (С. 27-28).

Читаючи цю книгу, далеко не кожен збагне логіку автора. За рівнем “жорстокості та невідворотності” традиційні давньоримські страти розділені автором на шість розрядів. Також на шість різновидів поділяє Г.Тираспольський “особливі” страти. Серед них виділено різновид “страти екзотичні”, які розділено ще на 18 підвидів. Згадано “розбивання до стіни” – з посиланням на вбивство дочки Калігули, описане Светонієм (С.69), “підвішування на гаку” – з посиланням на погрозу в одній з комедій Плавта (С.71), “умертвіння підвладною аварією корабля” – з посиланням на описаний Тацитом замах на Агриппіну (С. 73), “умертвіння під тягарем статуй” – з посиланням на описаний Плутархом поодинокий випадок (С.75) і т.д. Тобто, видається, що будь-який відомий авторові випадок убивства кваліфікується як один із різновидів страти.

Проте і тут є винятки. Чому б не вважати окремим видом смертної кари “умертвіння за допомогою лікування”? Незрозуміло, з якої причини Г.Тираспольський не виділив окремо “умертвіння ударом ноги у живіт” (С.72)? Чим такий вид убивства поступається “умертвінню під тягарем статуй” чи “умертвінню під колесами візків” (С.75)? На якій підставі до страт у Стародавньому Римі зараховано “умертвіння лазневою парою та жаром”, якщо сам автор у наведеному прикладі зазначає, що здійснили це вбивство не римляни (С. 74)?

Викликають здивування окремі оцінні судження автора. Так, убивство Цезаря чомусь названо “боягузливою вилазкою” (С.26). Зазначено, що досвід застосування страт, тортур та інших видів катувань покликав до життя “монстра міжнародного тероризму” (С.4).

У списку літератури та джерел на сторінці 175-176 порушено алфавітний порядок. Перелік застережень до даної роботи можна було б продовжити.

Немає жодного сумніву, що увесь наклад рецензованої книги буде розкуплений. Сподіваємось, що у наступному виданні автор врахує висловлені нами та й іншими читачами зауваження.

¹ Fredouille J. Słownik cywilizacji rzymskiej. – Katowice, 1996. – С. 271-272.

² Кривченко В.И. Помпеи. Геркуланум. Стабии. – М., 1981. – С. 190.

- ³ Чубова А.П., Конькова Г.И., Давыдова Л.И. Античные мастера. Скульпторы и живописцы. – Л., 1986. – С. 52.
- ⁴ Брито́ва Н.Н., Колпинский Ю.Д. Искусство Римской Империи 2 в. // Искусство этрусков и Древнего Рима. – М., 1983. – С. 97.
- ⁵ *Aur. Vict., Epit.*, XXI, 2.
- ⁶ *Strabo*, VIII, 354.
- ⁷ Касперавичюс М.М. Египет Римской Империи // Искусство Восточного Средиземноморья I – IV веков. – М., 1985. – С. 154.
- ⁸ Parnicki-Pudełko S. *Architektura Starożytnej Grecji*. – Warszawa, 1985. – S. 290.
- ⁹ *Tac., Ann.*, II, 59.
- ¹⁰ Бокщанин А.Г. Источниковедение Древнего Рима. – М., 1981. – С. 109.
- ¹¹ Штаерман Е.М. “*Scriptores Historiae Augustae*” как исторический источник // ВДИ. – 1957. – № 1. – С. 235.
- ¹² Доватур А.И. История изучения *Scriptores Historiae Augustae* // ВДИ. – 1957. – № 1. – С. 254.
- ¹³ *Dion. Hal., Ant. Rom.*, II, 67, 4; *Ovid., Fasti*, VI, 457-460; *Plin., Ep.*, IV, 11, 6; *Plut., Numa*, 10; *Quaest. Rom.* 96, *Mor.* 286 F.

Олег ПЕТРЕЧКО

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – 1283 с.

Наукові здобутки Олега Купчинського – історика мови, джерелознавця, археографа та знавця спеціальних історичних дисциплін є загальновідомими¹. Досить широкою є і проблематика його наукових пошуків². Не помилимося коли скажемо, що однією із центральних тем його творчої біографії є, все ж, джерелознавство Галицько-Волинської держави.

Рецензоване видання є ви слідом тривалих наукових пошуків О.Купчинського³. В українській історіографії уже зверталася увага на ту обставину, що українська наука досі не створила багатотомного дипломатичного корпусу середньовічних актів, за прикладом німців, чехів, угорців чи поляків. У згаданому контексті, праця О.Купчинського може розглядатися одним із перших проявів на шляху реалізації проекту, який має вивести українську науку зі стану тривалої системної кризи.

Відзначимо, що видання в українській історіографії не має аналогів. Воно вміщує найповнішу нате́пер добірку актів і документів, які виявлені у архівах та бібліотеках України, Польщі, Росії, Литви, Ватикану, і становить повний корпус документальних джерел Галицько-Волинської держави. Чимало документів та актів, які увійшли до дослідження, досі не використовувалися з науковою метою. Чимало з них уперше введено до наукового обігу, особливо якщо мова йде про розділ, що містить невірні акти і документи, а також тогочасні та пізніші писемні пам'ятки XIII – першої половини XIV ст.

Публіковані акти та документи змістовно багаті. Вони розкривають передусім соціально-економічні відносини, політичний лад, правові стосунки, побут, культуру Галицько-Волинської держави. Цілий ряд актів та документів відображають внутрішнє життя суспільства, торгові відносини з сусідніми державами та князівствами, міжусобиці, територіальні суперечки між окремими князями, зовнішньополітичну діяльність міських громад Володимира, Галича, Луцька тощо. На увагу заслуговують також документи, що відображають тривалу боротьбу галицьких та волинських князів із боярами.

Особливу увагу звернено на зміст актів та документів. На схвалення заслуговує й те, що документальні джерела зібрані разом. Це, в свою чергу, дає можливість зіставити їхні тексти і навіть дозволяє здійснити нове прочитання уже відомих в історіографії грамот.

Рецензоване дослідження (обсягом 1282 с.) складається з передмови, списку умовних скорочень (загальних слів, списків актів і документів, установ, у яких розміщені рукописні джерела і списки друкованих джерел, літератури, словників), чотирьох розділів, висновків, додатків (резюме англійською, німецькою і французькою мовами, списку ілюстрацій, іменного та географічного покажчиків). У кожному з розділів акти та документи хронологічно систематизовані. Опрацювання писемних пам'яток зроблено відповідно до чинних в українській археографії норм, а також з урахуванням особистого практичного досвіду автора в даній галузі. Кожен з розділів, в свою чергу, поділяється на два підрозділи: "Вступні уваги" та "Тексти згадок актів та документів". Короткі вступні зауваги інформують про зміст розділу, кількість актів та документів, що в ньому вміщено, їх контрагентів. Тут же подається інформація про проблемні питання, пов'язані з виявленням, вивченням та публікацією змісту актів і документів, розглядається їх будова, аналізуються усі відомі на тепер час списки тощо.

У кожному окремому розділі публікований документ чи актове джерело супроводжуються науковим коментарем. Виняток становить лише розділ IV, в якому, в контексті більш пізніх актових джерел, подаються лише згадки про грамоти князя Лева. Коментар до кожного із документів та актів включає в себе такі частини: 1) заголовок; 2) визначення дипломатичної приналежності акту; 3) встановлення автентичності; 4) коротка історія епохи, аналіз причин появи документа, його походження, авторство тощо; 5) загальний вигляд джерела, спосіб засвідчення; 6) структура документа і коротка характеристика клавзул; 7) час і місце написання джерела та обґрунтування дати; 8) історіографія вивчення джерела, оцінка його змісту та вірогідності іншими дослідниками; 9) при наявності оригіналу автор робить посилання на нього та аналізує існуючі його списки. Далі подається текст самого документа. Після цього наводиться легенда, до якої входять посилання на місце зберігання рукопису тексту та посилання на видання, в яких уже публікувався текст документа. При покликанні на декілька публікацій та передруків посилання подані у хронологічно.

У першому розділі "Автентичні акти та документи, які збереглися в оригіналах і списках оригіналів" вміщено 14 актів та документів. Незначна їх частина, як зазначає дослідник, укладалася в другій половині XIII ст., більшість – у першій половині XIV ст. це відбувалося при князівських (Лева Даниловича – грамоти №№1-2; Андрія і Лева Юрійовичів – грамота №4; Андрія Юрійовича – грамоти №№5-6; Юрія Тройденевича – грамоти №№8-12; Кейстута та Любарта – грамота №14), старостинських (березький староста Григорій із Закарпаття – грамота №1; староста землі Руської Дмитро Детко (Дядько, Дедько) – грамота №14), міських (м.Володимир – грамота №7) канцеляріях. Всі вони писані у різних місцевостях князівства, давньоукраїнською та латинською діловими мовами.

В цілому зазначимо, що документи, уміщені у даному розділі, є унікальними пам'ятками писемності, які дають можливість оцінки політичного життя Галицько-Волинської держави другої половини XIII -першої половини XIV ст.

До другого розділу “Акти та документи, які реконструйовані з літописів, літописців і богослужбової літератури” входить чи не найбільша за кількістю група галицько-волинських актів та документів, що охоплюють 1195-1307 рр. Вона нараховує 69 актів та документів, де експонентами 56 грамот виступають князі, решти – громади міст, бояри, духовенство. На його думку, всі вони умовно поділяються на: “речі” (дипломатичні листи), “грамоти” (заповіти), “грамоти” ординські (документи ординської адміністрації), “жалоби” (скарги), “ответи” та “завети” (непорушні обіцянки), “правди” (присяга чи документ), “клятви” та “мири” (мирна угода, договір), “ряди” (письмові договори), “рукописанія” (заповітні грамоти) тощо.

Багато місця автор приділив розвитку досліджень історії дипломатії Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Проаналізувавши дослідження Д.Лихачова, І.Єрьоміна, О.Творогова, В.Франчука, Б.Рибакова, А.Генсьорського, В.Пашуто і ін., О.Купчинський слушно зауважує, що “якби тести уміщених актів відтворювалися з пам'яті послів, то звідки на сторінках літопису взялися документація інших князівств, зокрема іноземних канцелярій... Це, однак, не виключає, що у XIII ст. у деяких випадках ще міг використовуватися усний спосіб контактів між князівськими дворами” (с.216-217). З таким висновком важко не погодитися. Заслуговує на увагу також глибокий аналіз 5 оригінальних текстів із богослужбових книг, що являють собою покрайні записи і колофони (ієромонаха Марка (док.№68) та священика Полікарпа (док.№ 69).

У третьому розділі “Неавтентичні акти та документи” проаналізовано неавтентичні джерела, виявлені у більш пізніх списках, переважно з датами XIII-першої половини XIV ст. Автор проаналізував 26 таких джерел, умовно поділивши їх на три групи: 1) сумнівні щодо вірогідності; 2) такі, які сучасна історіографія вважає підробками, аде їх остаточна оцінка потребує подальших досліджень; 3) беззастережні фальсифікати. Їх тексти подані з відповідними коментарями і з супровідним коментарем до кожної грамоти. Усі фіксовані О.Купчинським документи-фальсифікати пов'язані, переважно, із вищими державними канцеляріями і писані від імені князів Романа, Лева, Дмитра-Любарта Гедиміновича тощо.

У заключному, четвертому, розділі “Згадки про акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть у тогочасних та пізніших документальних пам'ятках” підтверджуються і цитуються тексти невідомих, маловідомих та відомих актів та документів. Упорядник провів величезну роботу з пошуку та збирання необхідної інформації у давніх та сучасних виданнях, де містяться згадки про акти та документи Галицько-Волинської держави кінця XIII-XIV ст. Автором виявлені та опубліковані 116 таких документів. Однак, як веде він далі, це число не є остаточним й може з часом значно збільшитися. Документи, подані автором, є неоднаковими за розміром та змістом і найчастіше дійшли до нас у формі нотаток та цитат. На окрему увагу заслуговують зібрані автором згадки про галицько-волинські документи, про які не маємо жодних інших і докладніших відомостей. Експонентами чи укладачами документів, у яких зафіксовано згадки про документи та акти Галицько-Волинської держави, зазвичай, як зазначає дослідник, є римські папи, польські королі Казимир III, Сигізмунд II, литовські великі князі, старости і воєводи, земські, гродські та лавничі суди, люстратори староств, вище духовенство, приватні особи тощо.

Відзначаючи важливість даного дослідження, зупинимося на кількох дискусійних моментах. Так, автор уживає термін “Галицько-Волинське князівство”, який є продуктом старої української історіографії. Разом із тим, існує (і продовжує побутувати) штучна термінологія, запроваджена М.Грушевським, – “Галицько-Волинська держава”⁴. На нашу думку, вона більш адекватно відображає політичну ситуацію, яка склалася в 1199 р. після фактичного об’єднання Галичини та Волині. Відзначимо, що й сам автор дослідження неодноразово вживає паралельну термінологію і титулатуру: держава, удільне князівство, королівство, князь, король, великий князь тощо.

Звертаючись до проблеми неавтентичності грамот, діяльності князівських та боярських канцелярій, О.Купчинський оминає той факт, що літопис під 1170 (6680) р. чітко подає нам чи не першу вістку про “ложну” (сфальсифіковану) грамоту в Галицькому князівстві та повідомляє про причини її появи. Воевода Коснятин Сірославич, переконуючи князя Мстислава Ізяславича в тому, що галицький князь Ярослав велів стояти коло Вишгорода лише 5 днів, надсилає до князя Мстислава “ложну” грамоту князя Ярослава й повертається до Галича⁵.

О.Купчинський зараховує Павла Діонісійовича до представників духовенства (с.220). Однак про це жодного разу не обмовився літописець. Без сумніву, володимирський боярин Павло Діонісійович, як і його батько Діонісій Павлович та дід Павло, користувалися у князівському, боярському та церковному середовищі вагомим авторитетом, що дозволяло проводити вдалі дипломатичні місії, брати участь у політичному житті Галицько-Волинської держави.

Дискусійним є також питання про те, чи звертався Володислав Кормильчич у 1210 р. до жителів Перемишля усно чи письмово. Автор дослідження не погоджується з думкою М.Грушевського та І.Крип’якевича про усну промову й наголошує на написанні і переданні тексту листа до рук перемишльців, прибічників Володислава. Однак, як зазначає сам дослідник, літопис говорить про промову (“речь”) боярина. Тут постає ряд питань: “Кому ж тоді конкретно писав Володислав Кормильчич?” “Через кого і яким чином в обложене місто він передавав листа?”, “Де і коли його прочитали?”, “Чи міг, утікаючи до Угрів, Володислав забрати з собою своїх писарів та вести їх у похід на Галичину?” та ін.

Схиляючись до думки М.Грушевського та І.Крип’якевича, зазначимо, що звертатися з промовою великий боярин Володислав міг лише до верхівки і близьких собі людей, а не до усіх мешканців міста. Саме з міською верхівкою та довколишнім боярством його пов’язували давні і не лише політичні стосунки. Можемо навіть припустити, що Перемишль належав Володиславові, бо чим інакше пояснити те, що до мешканців міста говорив, власне, Володислав Кормильчич, а не якийсь інший боярин, наприклад, Судислав Бернатович чи хтось із польських чи угорських воєвод⁶.

Важко не погодитися з автором, що багато з поставлених питань остаточно вирішити поки що не можна, та й навряд чи у майбутньому їх можна буде з’ясувати однозначно. До того ж, веде він далі, праця не претендує на вичерпність.

Підсумовуючи, зазначимо, що маємо цінне дослідження історичних джерел Галицько-Волинської держави, яке суттєво заповнило лакуну в джерелознавстві епохи середньовіччя. Усе це дає підставу привітати автора та науковий загал України з виходом у світ праці О.Купчинського.

¹ Див.: До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ-Львів, 2004. – Т.1-2.

² Див.: До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ-Львів, 2004. – Т.1. – С.16-56.

³ Див., наприклад його праці та розвідки: Акти села Одрехови. Збірник документів / Упор.: І.М.Керницький, О.А.Купчинський; Відп. Ред.: Л.Л.Гумецька. – К., 1970 – 260 с.,іл.; Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у м.Львові, 1233-1799 /Упор. О.А.Купчинський, Е.Й.Ружицький. – К., 1972. – 676 с.; Втрачені пергаментні грамоти міст і сіл Галичини XIV-першої половини XIX ст. // Бібліотекарство та бібліографія. Збірник наукових праць. – К., 1982. – С.72-95.; Дослідження та і публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII-першій половині XIX ст. // Київська Русь. Культура, традиції. Зб. наук. Праць. – К., 1982. – С.129-141.; Розвиток галицько-волинського документа в контексті міжслов'янських зв'язків XIII-XIV ст.// З історії міжслов'янських зв'язків (Збірник наукових праць. – К., 1983. – С.25-45.; П'ять староукраїнських грамот XIV ст. // Мовознавство. – 1986. – №2. – С.56-69.; Документи Галицько-Волинського князівства XIII-початку XIV ст. // Тези обласної науково-практичної конференції, присвяченої 325-річчю заснування міста Івано-Франківська / Ред. кол. О.Ю.Карпенко (відп. Ред.) та ін. – Івано-Франківськ, 1987. – 148-150.; Про принципи підготовки до видання корпусу документів Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради. Грудень 1988. – К., 1988. – С.106-109.; Актіві джерела Галицько-Волинського князівства XIII ст. та їхня реконструкція на основі літописів // Бібліотека – науці. – К., 1990. – С.96-117.; Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII – першої половини XIV ст. // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т.231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С.44-108.; Забуті на невідомі староукраїнські грамоти XIV ст. – першої половини XV ст. // Записки НТШ. – Львів, 1997. – Т.233: Праці Історично-філософської секції. – С.333-359 та ін.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.1. – С.1.

⁵ ПСЛР. – Т.2. – М., 1998. – Стб. 549.

⁶ Петрик А. До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – С.110-111.

Андрій ПЕТРИК

Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII – XVIII wieku. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – 336 s.

Історія церковних братств – релігійних мирянських/парафіяльних організацій України та Білорусі ранньомодерної доби (XVI-XVIII ст.) – завжди притягувала увагу дослідників. Великий (очевидно, найбільший) внесок в дослідження проблеми зробили російські та українські історики; у повоєнній історіографії – Ярослав Ісаєвич¹. В історіографічному аспекті привертають увагу оглядові статті М.Капрал²

та І.Паславського³, а також дисертації Ю.Шустової⁴ та С.Лукашової⁵; тему братств розглянув у кількох статтях автор даної рецензії⁶.

Щодо польської історіографії, то в минулому вона братствами спеціально не займалася. Так, наприклад, Е.Ліковський, автор першої монографічної праці про унію в польській науці⁷, розглядав діяльність братств, які він уважав міщанськими організаціями, лише в контексті рухів з реформування церкви. У міжвоєнний період історії братств (загально і водночас спеціально – крізь призму досліджуваних проблем) торкалися К.Левіцький⁸ і К.Ходиніцький⁹.

Польська історіографія, як відомо, має значні успіхи в дослідженні римо-католицьких братств¹⁰. Починаючи з 90-х рр. ХХ ст., польські науковці досліджують унійні братства¹¹. В.Колбук у невеликій публікації розглянув статутні засади унійних братств у західних єпархіях митрополії, користуючись матеріалами XVII-XIX ст.¹² К.Кузьмак і М.Шегді належить велика енциклопедична стаття про церковні братства¹³, які визначаються ними як “віровизнавально-національні” об’єднання. Дослідники вважають, що безпосередньою причиною розквіту братств на зламі XVI-XVII ст. була потреба в релігійно-моральній реформі православної церкви, загроженої ззовні впливами католицького костюла, латинської культури і експансією Речі Посполитої на Схід, а також церковна унія. В організаційно-структурному і соціальному плані, типово міщанським було лише львівське братство, більшість же братств набуло міжстанового характеру. В унійних братствах дослідники слушно вкотремили тип капланських. Польські дослідники слушно акцентують харитативні функції братств, їх адміністративно-господарчу діяльність, організацію і провадження культурно-освітніх інституцій, книговидавничу діяльність, суспільні і політичні функції. Водночас К.Кузьмак і М.Шегда недвозначно ставлять на преше місце релігійні функції братств, які “заполонили” православне життя, запанували над місцевою ієрархією, а також здійснювали засадничий вплив на церковні стосунки. Ситуація в польській історіографії поживилася останнім часом і в зв’язку з виходом праці А.Міроновича з Білостока, який опублікував узагальнюючу студію “Церковні братства Речі Посполитої”, що вийшла друком 2003 р.¹⁴

Назагал, ще зовсім недавно історія братств на регіональному рівні залишалася лише мрією. Винятком із цього правила були оглядова стаття С.Літака¹⁵ та розвідка Д.Вереди про унійні братства Берестейщини XVIII ст.¹⁶ Щодо історії братств Перемишльщини, то варто пригадати декілька спеціальних публікацій, передовсім – статтю Я.Ісаєвича¹⁷. Останнім часом сміливо заявила про себе Беата Лоренс із Жешува (нещодавно вона захистила докторську/кандидатську дисертацію з теми). Перед тим у декількох статтях вона реконструювала історію братств Перемишльської єпархії¹⁸. Досить цікавими є статистичні та фактологічні дані щодо заснування та діяльності братств¹⁹. Вона також опублікувала статут братства при церкві Св.Онуфрія у Ярославі 1749 р.²⁰ (пригадується, що публікацій братських статутів в історіографії не було вже близько 100 років). Тепер зібраний матеріал дослідниця узагальнила в монографії, яка є предметом аналізу даної рецензійної статті. Отже, монографічне дослідження Б.Лоренс складається зі вступу, п’яти основних розділів, поділених на параграфи, невеликих висновків, бібліографії та додатків-таблиць і мапи. У тексті наявні численні таблиці (всього 22), робота закінчується покажчиками місцевостей та осіб.

Ознайомлення зі вступом залишає приємне враження, передовсім тому, що в ньому добре оглянуто історіографію проблеми. Причому, нетрадиційно (і несподівано) для польської історіографії, авторка демонструє добру обізнаність з доробком українських учених. Огляд джерел майже без винятку присвячений результатам архівних пошуків,

які дослідниця провела протягом ряду років в архівосховищах Польщі (фонди Державного архіву в Перемишлі, рукописи Бібліотеки Народової у Варшаві, музейні збірки Ярослава і Сянока, архіви Кракова і Вроцлава) та України (історичний архів у Львові та рукописи львівської бібліотеки ім. В. Стефаника). Більшість архівного матеріалу вперше введено до наукового вжитку, що, безсумнівно, підносить проведене дослідження. Так, наприклад, чи не вперше в історіографії Б.Лоренс широко залучила до дослідження братської проблематики протоколи церковних візитацій. Також добре вивчено комплекс рукописних братських книг, акти Перемишльського єпископського духовного суду, різноманітні церковні акти та привілеї.

Порівнюючи церковні братства з костельними (тобто, українські з польськими), Б.Лоренс зазначає, що перші відіграли більшу роль у релігійному та громадському житті церкви та суспільства. Особливо це проявилось наприкінці XVI – XVII ст. Проте унійні тенденції призупинили згаданий процес. На терені Перемишльської єпархії мали місце й інші вагомі особливості: взаємопроникнення польських і руських впливів, католицького і православного/унійного віровизнань. Відзначаючи, що в історіографії XIX ст. братства трактувалися, як винятково релігійні інституції, авторка дещо відходить від традицій польської історіографії і досліджує, переважно, світські форми діяльності братств. Так, вже у вступі вона недвозначно наголошує, що її книга присвячена “організаціям, які зібрали світських людей різних станів, пов’язаних з православною і унійною церквою” (с.8).

Перший розділ монографії присвячений загальним тенденціям у розвитку братств протягом досліджуваного відтинку часу. Б.Лоренс спочатку окреслила організаційно-територіальну організацію Перемишльської єпархії, зупинилась на початках братського руху в православній церкві в XVI ст., подала чітку систему періодизації проблеми. Перший період тривав від середини XVI ст. до 1596 р.; другий (найдовший) – від Берестейської унії до 1691 р., моменту переходу Перемишльської єпархії до унії; третій обійняв 1692-1740 рр.; четвертий (і останній) – 1741-1788 рр. Якщо на першому етапі братства виникли лише в деяких окремих містах регіону, то на другому їх число досягло 52-х. Причому, саме в цей час, тобто, в XVII ст., братства відігравали важливу роль в обороні православ’я (унійні братства функціонували лише в Канчuzі, Лежайську, Ярославі і Олешичах); братські організації з’явилися також у сільських парафіях (перше сільське братство було засноване в Цетулі біля Ярослава); усього в цей період налічувалося 14 сільських згромаджень. У наступний, унійний період, з’явилося 25 нових братств у містах і 19 в селах. Починаючи від Інокентія Винницького, єпископат прихильно ставився до братського руху, який зазнав змін на підставі ухвал Замойського синоду 1720 р. На останньому етапі братський рух розширився, в основному, за рахунок сільських парафій (їх число збільшилося на 97 одиниць); міських організацій з’явилося 28. На жаль, кількісне зростання братств не означало прирощення їх якості. 1783 р. нова австрійська адміністрація зліквідувала будь-які церковні братства. Однак згадана касата не призвела до абсолютної ліквідації руху. Деякі братства пережили йосифінські реформи і продовжували діяти в XIX ст. Навіть у 30-х рр. XX ст. продовжувало існувати кавалерське братство в Старому Самборі.

Дослідниця провела клопітку роботу з виявлення та обліку великої кількості церковних братств єпархії. Зрозуміло, що найбільше братств діяло при міських парафіях. Так, з 50-ти міст єпархії братства виникли в 43-х. У підсумку, Б.Лоренс подає такі цифри: в 1556-1788 рр. церковні братства діяли щонайменше в 88-ми міських і в 127-ми сільських парафіях. Усього ж існувало понад 235 згромаджень старших

і молодших в 215-ти парафіях. Хоча в процентному відношенні, це становило лише 17,16% парафій єпархії, які діяли у XVIII ст. Для порівняння, тоді ж братський рух охопив 43% латинських парафій єпархії, хоча їх загальна кількість була меншою – 159 костельних братств.

У другому розділі Б.Лоренс виклала правові засади братської організації. При цьому вона коротко оглянула церковне і світське/державне право, а також ерекційні документи і привілеї, які складали нормативну базу діяльності братств. Найцікавішим і найважливішим сюжетом розділу є параграф “Статуту”, який закінчується підсумковою таблицею віднайдених текстів статутів братств, викладених в хронологічній послідовності. Отже, фіксується 36 таких документів, причому, найстарший із них походить з Судової Вишні і датується 1563 р., найпізніший – з Дрогобича, 1822 р. З XVI ст. збереглося 5 статутів, з XVII – 9, 22 статuti були надані братствам у XVIII – на початку XIX ст. На нашу думку, згадана частина дослідження має велику наукову новизну, причому дослідниця широко послуговується матеріалами статутів в усіх інших частинах роботи. Статuti вивчено достатньо вичерпно.

Цікавим є параграф другого розділу про титули/посвяти братств, а також про братські уряди. У ході дослідження вдалося усталити титули 122-х братств єпархії. Як правило, вони приймали посвяту тієї церкви, при якій були засновані; досить рідкісними були подвійні титули, наприклад, у Лежайську (Вознесіння Господнього і Вознесіння Богородиці), а також титули, відмінні від посвяти церкви. Назагал, у регіоні домінували титули на честь святих (36% братств і 41% церков), найпопулярнішими були культи Св.Миколая, Івана Хрестителя та Михаїла Архангела. На другому місці знаходились марійні посвяти (32,79%): культ Божої Матері, її життя та реліквій (наприклад, Покрови). Понад 8% титулів становили христологічні (Спаса, Св.Трійці та ін.).

Третій розділ монографічної праці Б.Лоренс присвячений аналізу суспільного і кількісного складу братств, правил вступу, обов’язків і прав. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. братську суспільність становили руські мешканці міст регіону (30% всього населення міст). З появою у другій половині XVII ст. сільських братств їх членами ставали селяни. З цього часу до братств вступали видатні міщани, а також навколишня шляхта і духовенство. Ситуація у XVIII ст. найкраще проілюстрована авторкою на прикладі Ярославського братства Св.Онуфрія: до його складу в 1750-1780 рр. входило духовенство (3,07%), шляхта (1,06%), міщани і селяни (94,81%), студенти (1,06%). Причому, членами братства були мешканці багатьох сусідніх місцевостей і, що цікаво, їх відсоток перевищував ярославців.

За віком і статтю братства поділялися на старші і молодші (межею було, як правило, одруження), а також сестринські. Джерельна інформація дає змогу говорити про переважання старших братств, до яких найчастіше вписувалися і чоловіки, і жінки. Б.Лоренс з’ясувала, що в XVII – XVIII ст. молодші братства діяли лише при 23 церквах єпархії. Сестринські братства були, проте, великою рідкістю (вони фіксуються, наприклад у Дрогобичі). Кількісний склад братств характеризується великим розмаїттям. Найчастіше вони нараховували від кільканадцяти до 70 осіб. У XVIII ст. вони стали більш масовими, особливо в містах (наприклад, у Комарні братство Св.Трійці налічувало 447 чоловіків, 226 жінок). Причому, в братствах часто об’єднувалися представники католицького і східного обрядів. Часто до братств уписувалися цілі родини.

У четвертому розділі розглянуті матеріальні засади діяльності братств: земельні надання, доходи і видатки. На жаль, джерельний матеріал, який дозволяє реально говорити про економічні стосунки братської організації, походить лише з другої

половини XVII ст. Перед тим братства обіймали, як правило, парафіяльний маєток, а також розпоряджалися церковним скарбом (срібло, ікони, книги, одяг, посуд). Для з'ясування розміру бенефіцію Б.Лоренс скористалася даними поборових податків XVII ст. (найчастіше церква мала півлану поля); у другій половині XVIII ст. простежується тенденція до збільшення наділів. Окремих (від парафій) бенефіцій братства взагалі не мали. Назагал, їх права на нерухомість окреслюються лише в привілеях для новофундованих церков. Нечітко про це говориться і в братських статутах. Б.Лоренс проілюструвала згадані та інші відтінки майнових стосунків численними прикладами, переважно з XVIII ст. Наприклад, фіксуються випадки купівлі та продажу ґрунтів. Добре вивчене питання про братський скарб, фінансові проблеми та доходи братств (наприклад, доходи проілюстровані вибраним джерельним матеріалом в табл. 16, с.201, для кінця XVIII ст.). У порівнянні з латинським костьолом, матеріальне забезпечення руських церков було набагато гіршим.

П'ятий (останній) розділ монографії присвячений різноманітним сферам діяльності братств Перемишльщини: релігійній, харитативній, освітньо-культурній. Релігійні функції братств Б.Лоренс виводить переважно з текстів статутів унійних братств, які збереглися з XVIII ст. Йдеться про турботу про християнське спасіння, поширення вчення про Віру і Церкву, хвали Бога і християнської любові, виховання на прикладі морального життя і виконання релігійних обов'язків. Відтак, братства піклувалися про церкву та її облаштування, у разі необхідності будували нові церкви і дзвіниці. Виконання релігійних функцій дослідниця простежила і на прикладах забезпечення літургії необхідними речами: дзвонами, хрестами, свічниками, келихами та ін. Цікава і важлива сторінка цього виду діяльності – замовлення ікон і розбудова іконостасів, піклування про літургічні книги. У православний період братства контролювали діяльність духовенства, в тому числі і його виборність; в унійний період чимало братств користувалося правом їх презенту. Стосунки братств з священниками, які часто були небезхмарними, добре вивчені, проілюстровані численними прикладами з XVIII ст. Вимоги братств до духовенства знаходили відображення в статутах.

Для попереднього, тобто православного періоду, матеріалу набагато менше. Тут Б.Лоренс виокремлює таку сторону, як захист прав руської людності, загрожених з боку Речі Посполитої і латинського костьолу. Захист етнічних інтересів поєднувався з вірністю релігійному обряду. На зламі XVI–XVII ст. захист православ'я як національної релігії відповідав суспільним інтересам українців. Саме цим, на думку Б.Лоренс, пояснюються мотиви боротьби православних братств з унією (на чолі цього руху стояли ставропігійні братства). Згадані форми мали місце і в першій половині – середині XVII ст., коли на терені єпархії тривала завзята боротьба між православними та унійними єпископами. Відтак, дослідниця фіксує різниці між православними і унійними братствами.

Параграф про різноманітні прояви харитативної діяльності братств також добре обґрунтований джерелами і проілюстрований прикладами. Найкраще простежено діяльність братських шпиталів, матеріал про які зведено в табл.19 (с.248). Вдалося віднайти свідчення про 19 шпиталів на терені єпархії, починаючи від 1592 р.

Освітньо-культурній діяльності братств також присвячено окремий параграф п'ятого розділу. Б.Лоренс слушно підкреслює, що в братській програмі реформи церкви істотним елементом було піднесення рівня навчання духовних і світських. Відтак, широко засновувалися братські школи і друкарні. Дослідниця вважає, що спочатку, тобто, в XVI ст., розвивалися саме братські школи, причому переважно в містах.

Натомість, у XVIII ст. з ініціативи церковної влади виникали парафіяльні школи. Розглянувши процес розвитку шкільництва в цілій Київській митрополії, Б.Лоренс перейшла до специфіки регіону. Найстаршою тут вважається перемишльська школа при кафедрі Св.Івана Хрестителя, відома ще з XV ст., про яку піклувався наприкінці XVI ст. єпископ Михайло Копистенський. До відновлення школи мало відношення місцеве братство. Матеріал про заснування та розвиток міських братських шкіл зведено в табл.21 (с.260-262). Усього дослідниця виявила 38 таких шкіл, у хронологічних межах 1591 – 1780 рр. Сільських шкіл зафіксовано лише при 5 братствах: у Майдані Синявському, Старому Місті, Страшевичах, Верблянах і Воютичах (хронологічні межі – 1726 – 1777 рр.). Б.Лоренс збрала також вичерпний джерельний матеріал про школи, процес навчання, шкільні бібліотеки, вчителів та учнів. Поширення освіти, в тому числі й братської, спричинило великою мірою піднесення загального інтелектуального рівня руської людності регіону. У православний період братське шкільництво служило інтересам захисту православ'я, з переходом до унії школи регіону втратили давнє значення і навіть познизився рівень навчання.

У коротких висновках Б.Лоренс зупинилася на потенційних можливостях подальшого дослідження теми, з огляду на фрагментарність джерельної бази. Такою є, наприклад, картина розвитку мережі сільських братств. Вона вважає також, що варто продовжити дослідження проблеми співіснування латинських і церковних братств Перемишльської єпархії. У додатках привертає увагу зведена таблиця церковних братств у містах єпархії з вказівками на першу писемну згадку, джерельну підставу і посвяту/титул. Відтак, зібрано матеріал про 105 міських братств. З таблиці про сільські братства видно, що таких було в досліджуваній період 130.

Приглянемося прискіпливіше до тих моментів монографічного дослідження Б.Лоренс, які викликають дискусію. Перше, на що невимушено звертається увага українського читача – це типологічне визначення церковних братств, які названі однозначно: братства східного обряду, братства церкви східного обряду, православні і унійні братства та ін. Водночас, щодо римо-католицьких братств вжито назву латинські/костельні братства. Видасться, що дослідниці трохи не вистачило сміливості назвати церковні братства українськими, а костельні – польськими. На наше переконання, саме документальна спадщина братств дозволяє чіткіше з'ясувати проблему етноконфесійної самобутності українсько-білоруської церкви в розглядувану добу.

Друга заввага стосується ієрархії функцій братств у загальній схемі викладу їх історії. З одного боку, Б.Лоренс начебто й розуміє, що братства були інституцією головно релігійною (див.: с.227), проте розглядає релігійні функції в останньому розділі книги. На наше переконання, історію братств варто викладати суто під релігійним оглядом, тобто, від самого початку виокремлювати в їх діяльності аспекти, пов'язані з їх інституційним розвитком, тобто, працею на користь церкви. Діяльність братств варто було б простежити в таких аспектах: догматично-канонічному, обрядово-літургійному, а також моральному, і лише після цього – харитативному і адміністративно-господарчому, культурно-освітньому, суспільному і політичному (попередня історіографія, майже без винятку, застосовувала іншу ієрархію цінностей). Відомо, наприклад, що львівське братство опікувалося відомою на Сході Європи братською/церковною школою, займалося виданням богослужбової літератури та ін. Це зайвий раз засвідчує, що воно діяло як серйозна церковна інституція. Вже в XVII ст. братства започаткували чимало новацій: в багатьох братських книгах і пом'яниках знаходимо досить ранні фрагменти метричних книг, описи братських/парафіяльних бібліотек, церковного

майна, зрештою – реєстри братчиків. Нагадуємо, що згадані новації були канонізовані унійною церквою лише Замоїським собором 1720 р.

Маємо також декілька дрібніших зауважень щодо вивченості кириличних рукописних книг братств, які зберігаються у львівських архівосховищах, зокрема, дрогобицьких. Так, наприклад, в книзі братства при церкві Св.Юрія ми нарахували сім окремих реєстрів/каталогів братчиків: три старші, два жіночі/сестринські, два молодші; причому молодші поділені на хлопчиків і дівчаток. Якщо наслідувати методику підрахунку братств, якою користується Б.Лоренс, то при церкві Св.Юрія діяло не два братства (старше і молодше), як вона вважає (див., напр., с.310), а чотири. На нашу думку, кількість братств при одній церкві варто вираховувати за кількістю статутів, адже відомо, що сестринські і молодші братства на мали ні своїх статутів, ні окремих привілеїв. Також важко уявити, що при котрійсь із церков могло діяти сестринське чи молодше братство, без старшого.

Ще одна ремарка напрошується при спостереженні датування найдавніших згадок братських шкіл. Так, наприклад, Б.Лоренс першу згадку про братську школу при церкві Св.Юрія в Дрогобичі датує 1713 р. Проте зрозуміло, що вона діяла і раніше: братський бакаляр згадується в протокольному записі братської книги цієї ж церкви під 1692 р. Аналогічні приклади напрошуються і при прочитанні найстаріших свідчень про церковні/братські бібліотеки, наведені в дослідженні. Гадаємо також, що авторські сюжети про опікування братствами розбудовою іконостасів також вимагають глибшого опрацювання.

Дослідниця багато уваги приділила унійним братствам, а також впливові унії на загальний процес розвитку братського руху. На нашу думку, матеріал зі згаданої проблеми, розкиданий по книзі, міг би бути об'єднаний в один розділ, від чого праця значно виграла б, оскільки значно підсилилася б проблема інституційного розвитку мирянських організацій. Останнє зауваження стосується необізнаності Б.Лоренс з сучасною російською історіографією братств, яку ми аналізували у згаданій на початку статті, підготовленій нами до друку до збірника на пошану Я.Ісаєвича.

Незважаючи на сказане, вважаємо, що монографія Б.Лоренс має велику наукову новизну і містить ряд значних переваг, які яскраво виділяють її у великому масиві літератури про братства. Зрештою, це перше велике спеціальне дослідження, цілком присвячене історії братського руху на терені однієї єпархії. Відповідно, воно може слугувати зразком для написання історій братств інших українських єпархій Київської митрополії. Переконані, що книга Б.Лоренс дуже прислужиться українській науці і вона знайде численних читачів в Україні. Вітаємо дослідницю зі значним науковим успіхом і бажаємо їй подальших здобутків.

¹ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст. – К., 1966; його ж: Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI- XVIII ст. – К., 1972; його ж. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів // Історія української культури. У 5-ти т. – Т.2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С.549-564; його ж. Братства // Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.369-370.

² Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – Вип.1. – Київ-Львів, 1992. – С.54-71. Автор простежує вивченість проблем, пов'язаних із ранньою історією братств.

³ Паславський І. Суспільно-культурна діяльність Львівського братства кінця XVI – першої половини XVII ст. в оцінці української історіографії // Успенське братство і його роль

в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення... – Львів, 1996. – С.43-51.

⁴ Шустова Ю.Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства как исторический источник (1586-1788). Автореферат дисс. ...канд. истор. наук. – М., 1998.

⁵ Лукашова С.С. Взаимоотношения клира и объединений мирян в восточных землях Речи Посполитой в конце XVI-го века. Автореферат дисс. ...канд. истор. наук. – М., 2001.

⁶ Див.: Тимошенко Л. Рукописна книга братства дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Т.VIII. – Дрогобич, 2004. – С.445-455; його ж. Ставропігія церковних братств у контексті Берестейської унії. Історіографічний аспект // Готується до друку в збірнику до 70-річчя Ярослава Ісаєвича; його ж. Ставропігія церковних братств і гене́за Берестейської унії // Готується до друку в збірнику матеріалів наукової конференції “Східні церкви XVI-XVIII ст. та їх традиція”, яка відбулася 3-5 листопада 2005 р. в Інституті Центрально-Східної Європи в Любліні.

⁷ Likowski E. Unia brzeska (r.1596). – Poznań, 1896.

⁸ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r. – Lwów, 1933.

⁹ Chodyncki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370-1632. – Warszawa, 1934.

¹⁰ Наводимо декілька найновіших праць польських дослідників з теми. Див.: Flaga J. Rekrutacja do bractw religijnych w XVII i XVIII wieku na przykładzie archidiaconatu lubelskiego // Roczniki Humanistyczne. – Lublin, 1987. – T.35, № 2. – S.101-115; ten że. Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. – Lublin, 2004; Litak S. Bractwa // Litak S. Parafie w Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku. – Lublin, 2004. – S.217-249.

¹¹ Перед тим їх увага до проблеми була досить спорадичною. Пригадується у зв'язку з цим рецензія Ю.Бардаха на монографію Я.Ісаєвича. – Bardach J. Bractwa cerkiewne na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej XVI-XVII w. // Kwartalnik Historyczny. – 1967. – T.74. – S.77-82; невеликий розділ Л.Беньковського – Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce. – Т.II. – Kraków, 1969. – S.834-835.

¹² Kołbuk W. Ustawy i statuty unickich bractw cerkiewnych // Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich. Praca zbiorowa pod. red.: Ryszarda Luźnego, Franciszka Zielki i Andrzeja Kępińskiego. – Kraków, 1994. – S.329-336.

¹³ Kuźmak K., Szegda M. Cerkiewne bractwa // Encyklopedia katolicka. – Т.III. – Lublin, 1995. – S.14-18. Див. також прикінцеву бібліографію проблеми.

¹⁴ Mironowicz A. Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej. – Białystok, 2003.

¹⁵ Litak S. Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XVII-XVIII wieku. Rozwój i problematyka // Przegląd Historyczny. – 1997. – T.88. – № 3-4. – S.501-512.

¹⁶ Wereda D. Działalność bractw cerkiewnych w unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku // Religie. Edukacja. Kultura / Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi. – Lublin, 2002. – S. 579-590.

¹⁷ Isajewicz J. Bractwa cerkiewne w diecezjach przemyskich obrządku wschodniego w XVI-XVIII wieku // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Т.3. – Przemyśl, 1996. – S.63-73. Див. також давнішу статтю Г.Борча про латинські братства Перемишльщини. – Borcz H. Bractwa religijne w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym // Roczniki teologiczno-kanoniczne. – Т.XXVIII. – Z.4. – Lublin, 1981. – S.77-89.

¹⁸ Див.: Lorens B. Unickie bractwo Świętego Onufrego w Jarosławiu // Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. – № 36. Seria społeczno-pedagogiczna i historyczna. Historia 8. – Rzeszów, 1999. – S.63-71; її ж. Gospodarczo-społeczne funkcje bractw religijnych na pograniczu etnicznym polsko-ruskim (Rusi Czerwonej) w czasach nowożytnych // Granice i pogranicza. Historia

codziennosci i doświadczeń. – T.I / Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku. – Białystok, 1999. – S. 26-35; її ж. Sieć bractw cerkiewnych w diecezji przemyskiej obrządku wschodniego w XVI-XVIII wieku // Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. – № 40. Seria społeczno-pedagogiczna i historyczna. Historia 9. – Rzeszów, 2001. – S.79-95; її ж. Konfraternie cerkiewne diecezji przemyskiej w XVII i XVIII wieku // Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej / Pod. red. A.Jankowskiego i A. Klondera. – Bydgoszcz, 2004. – S. 213-227; її ж. Bractwa cerkiewne w miastach ziemi przemyskiej w XVI – XVIII wieku // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.6. – Дрогобич, 2002. – С.197-208; її ж. Księgozbiory bractw cerkiewnych w eparchii przemyskiej w XVIII wieku // Kraków – Lwów. Książki – czasopisma – biblioteki XIX i XX wieku / Pod red. H.Kosętki. – T.VII. – Kraków, 2005. – S.57-64; Pelczar R., Lorens B. Cerkiewne szkoły brackie w eparchii przemyskiej w XVI-XVIII wieku // Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych. – T.LVII. – Kraków, 2004. – S.5-21.

¹⁹ Lorens B. Konfraternie cerkiewne diecezji przemyskiej w XVII i XVIII wieku. – S.213.

²⁰ Lorens B. Unickie bractwo Świętego Onufrego w Jarosławiu. – S.69-71.

Леонід ТИМОШЕНКО

Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

Методологічні пошуки сучасної історіографії, перспективи історичної науки потребують серйозного осмислення її традицій, аналізу розвитку історіографічного процесу як у цілому, так і в його регіонально-національному просторі; більш детальної реконструкції спадщини її видатних постатей. Тому актуальним та важливим видається обраний В.Масненком ракурс наукового пошуку – дослідження багатofакторних впливів історичної думки на розвиток національної свідомості українців. І хоча дослідження присвячене кінцю XIX – першій третині XX ст., воно, безперечно, має в собі потужний прогностичний “вихід” на сьогодення. З огляду на сказане, тема монографічного дослідження є актуальною та своєчасною, а підходи до її вивчення виглядають дуже сучасно. Важливо, що йдеться передусім не стільки про ліквідацію суттєвих лакун в історії вітчизняної історіографії, скільки про тематичне, видове та хронологічне розширення історіографічного процесу, збагачення джерельної бази і на цій основі – переосмислення минулого вітчизняного історико-наукового дискурсу. Такий підхід неминуче призводить до розгляду проблем, яких майже не торкалася національна історіографія.

У вступі до книги автор коректно та чітко обґрунтовує актуальність теми, формулює мету та завдання наукового пошуку, визначає об’єкт і предмет, хронологічні та територіальні межі, методологічні засади і дослідницькі методики. Щоправда, при визначенні об’єкту наукового пошуку, В.Масненком помилково було ототожнено предметне поле інтелектуальної історії та історії ментальностей (с. 7). Загалом, авторське розуміння мети дослідження полягає у комплексному аналізі розвитку української історичної думки та змін національної свідомості українців у добу серйозної суспільно-політичної трансформації, яка призвела до утворення модерної нації та була позначена вагомими спробами національного державотворення. При цьому дослідника спеціально цікавить

те, в який спосіб історична думка набувала нової якості, якою вона стала у новій національній формі та яких змін при цьому зазнавала суспільна свідомість національної спільноти. Авторське вирішення цієї засадничої проблеми ми знаходимо у тексті книги. Рецензована монографія чітко структурована та складається зі вступу та висновків, восьми розділів і надзвичайно докладної бібліографії.

Перший розділ монографії, за усталеною традицією, присвячений історіографії проблеми дослідження. Автор послідовно, у чотирьох підрозділах, розкриває наявний досвід в опрацюванні проблеми. Розпочинає свій історіографічний огляд В.Масненко з 1920-30-х років, коли, на його думку, склалися “адекватні методологічні підходи” для осмислення націотворчої складової історичної думки. На нашу думку, така хронологічна цезура є не зовсім виправданою з кількох причин. По-перше, автор сам декларує нижню хронологічну межу своєї студії кінцем XIX ст. По-друге, загальновідомо, що формування теоретико-методологічних засад української історіографічної традиції припадає на кінець XIX – початок XX ст. По-третє, через такий поділ не зовсім зрозумілою є генеза поглядів досліджуваних автором істориків на названі проблеми; бо як зрозуміти, наприклад, погляди М.Грушевського 20-30-х років без узагальнення його довоєнного творчого доробку. Зрештою, й сам автор неодноразово звертається до праць, створених авторами у більш ранні періоди. У першому підрозділі автор досить докладно, із широким залученням сучасної історіографічної традиції, вивчає погляди на націотворчу складову історіографічної думки М.Грушевського, В.Старосольського, В.Липинського, С.Томашівського, О.Бочковського, Д.Дорошенка, Д.Багалія. Автор цілком аргументовано констатує, що у той час проблема національної свідомості розглядалася, як одна з головних у дослідженні феномена нації. Загалом, це відповідало загальноєвропейській науковій парадигмі. Далі автор застановляється над проблемою взаємозалежності історичної думки та національної свідомості в українському зарубіжному та західному суспільствознавстві повоєнного періоду. Об’єктом авторської уваги стали праці І.Лисяка-Рудницького, О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, Б.Крупницького, Б.Кравченка, Р.Шпорлюка, С.Величенка, З.Когута, О.Субтельного, П.Магочія та ін. Надзвичайної цінності цьому аналізу додає той факт, що автор розглядає українську історіографічну рефлексію цього періоду в широкому світовому інтелектуальному контексті, залучаючи твори західних мислителів В.Коннора, Дж.Армстронга, М.Гроха, А.Вілсона, Д.Ареля та багатьох інших. Наступним у хронологічній послідовності йде аналіз сучасної версії історіографічного опрацювання заявленої проблеми. Автор аналізує праці О.Реєнта, І.Кресіної, Г.Касьянова, Л.Нагорної, В.Холодного, Я.Грицака, Ю.Левенця, М.Томенка та інших сучасних науковців. Відзначимо водночас прискіпливий та виважений тон авторського аналізу, завдяки чому В.Масненкові вдалося об’єктивно відзначити здобутки та перспективи у студіюванні такої складної проблеми. Тому нам видається цілком виправданим визначення дослідником сучасного стану новітньої української історіографії щодо розвитку національної свідомості як компенсаторського. Зауважимо, що основну частину історіографічного нарису збудовано за хронологічним принципом: автор пропонує три основні періоди: 20-30-ті роки, повоєнний період та сучасну добу студіювання проблеми. Осібним стоїть останній підрозділ, що відбиває центрально-східноєвропейський досвід студіювання проблеми. Такий авторський хід, на нашу думку, дещо порушує логіку розділу та дисонує із загальною стрункістю історіографічного аналізу. Доцільнішим нам видається паралельний розгляд вітчизняного та західного досвіду, згідно з виокремленими автором хронологічних періодів. Поряд із ґрунтовністю аналізу української та російської літератур, присвячених про-

блемі, дещо скромним виглядає “центрально-східноєвропейський”, як його називає автор, досвід студіювання проблеми. Так, автор називає лише дві польські праці та по одній чеській та словацькій. Очевидно, що наші сусіди, особливо поляки, куди більше заангажовані у вивчення взаємозалежності розвитку національної свідомості українців та становлення їхньої історичної думки¹. Свій аналіз стану наукового дослідження етнополітичної функції української історичної думки автор закінчує виявленням загальних рис, властивих історіографічній традиції різних періодів. Таких спільних рис В.Масненко називає три: це вже зауважений компенсаторний характер більшості спеціальних досліджень, слабкість джерельного рівня найважливіших праць та, власне, що зумовило авторську зацікавленість періодом, відсутність цілісного аналізу взаємозв'язку історичної думки та національної свідомості українців періоду найбільш інтенсивного націотворення.

Наступний виклад є теоретичною квінтесенцією цілої праці – авторська увага в ньому сконцентрована на методологічних принципах аналізу взаємозв'язку історичної думки та національної свідомості. Передусім автор зосереджується на визначенні тих ключових термінів, що складають понятійний каркас його праці, – це історична пам'ять, історична традиція, історичний досвід, історична, етнічна й національна свідомість. Розглядаючи генезу у зміні смислового навантаження кожного з названих термінів, автор демонструє традицію їх застосування у сучасному наукознавстві. Незважаючи на надзвичайно широкий спектр представлених позицій, йому вдалося досить виразно окреслити власний оригінальний погляд на кожну проблему. Далі дослідник вивчає впливи історичної пам'яті й традиції на становлення та розвиток національної свідомості. Розглядаючи механізм цієї взаємодії, В.Масненко відзначає дію багатьох чинників на неї, серед яких детально зосереджується на поєднанні наукового та міфологічного складників. Останньому компоненту історичної та національної свідомості автор присвятив особливу увагу, що абсолютно доцільно з огляду на фрагментарність вивчення проблеми в сучасній українській історіографії. Передусім учений справедливо відкидає однобічне позитивістсько-негативне тлумачення міфу та наводить аргументи, що підтверджують продуктивність національного міфу для суспільно-державного розвитку України. В.Масненко зосереджується на класичних та сучасних українських інтерпретаціях місця та ролі міфологічної складової в розвитку історичної та національної свідомості й доходить висновку, що взаємодія історії та міфу незмінно породжує низку антиномічних явищ, впливи яких на духовне життя людських спільнот практично врівноважується один одним, забезпечуючи тим самим його подальший розвиток. Разом із тим, на нашу думку, авторський аналіз значно виграв би за умови залучення роздумів над феноменом міфу в українській гуманітаристиці першої третини ХХ ст., передусім у творчості М.Грушевського. Це дозволило б простежити певні традиції та новації у розумінні проблеми. Також, на жаль, автор недостатньо врахував потужний західноєвропейський та американський досвід (за невеликим винятком перекладних видань) аналізу ролі міфологічної складової в культурі загалом та науці зокрема, адже пріоритет у вивченні цієї проблеми, безсумнівно, належить західним ученим². До речі, саме такий – широкий контекстуальний підхід дослідження теми – задекларовано у вступі до праці (с. 7).

Далі розглядаються основні етапи розвитку національної свідомості та історичної думки українців у добу суспільно-політичної трансформації. Автор виокремлює особливий трифазовий цикл взаємин історичної думки та національної свідомості у цей період (кінець ХІХ ст. – 1917 р., 1917-1920 рр., 1920-ті роки). Такий поетапний роз-

гляд процесу становлення національної свідомості українців, на переконання автора, дозволяє зрозуміти, як за його специфікою відкривається своєрідність притаманної їм історичної пам'яті та історичної думки. Під специфікою та своєрідністю В.Масненком розуміються, перш за все, особливості регіонального мегапростору у геополітичному вимірі та ситуативність становища, а вже поза тим – унікальність власне українського, якщо його можна тут знайти. Автор справедливо зазначає, що українська ситуація була типовою для підімперських спільнот Центрально-східноєвропейського регіону, які із запізненням увійшли в фазу національного становлення. Суто ж українська специфіка полягала в тому, що революційні події (1905 та 1917-1920 рр.), розхитуючи та руйнуючи імперську структуру, сприяли, з одного боку, розширенню соціальної бази для сприйняття національної моделі історичної пам'яті, з іншого ж – породжували негативні явища, викликані слабкістю певної усталеної традиції, що нерідко призводило до появи екстремальних виявів, у тому числі й у становленні національної свідомості. У першій фазі автор досліджує академічну (Наукове товариство імені Шевченка, Київська археографічна комісія, Історичне товариство Нестора-літописця, Харківське історико-філологічне товариство, Одеське товариство історії та старожитностей, Губернські вчені архівні комісії, Українське Наукове Товариство, коло співробітників "Київської Старовини", університетські центри тощо) та громадсько-культурну працю (передусім, В.Антоновича, М.Грушевського та В.Липинського) на тлі приспаної національної свідомості. З огляду на особливо вагомий внесок до скарбниці української культури, автор окремо зосереджується на націотворчій ролі львівського наукового центру. Він зауважує суттєву розбіжність національного розвитку у регіональному вимірі – зосередження основних інтелектуальних сил у Галичині, де спостерігався також найбільший рівень національного усвідомлення. Стосовно Наддніпрянщини, автор відзначає поступове зростання ваги наукового потенціалу та поширення національної свідомості серед широких мас, що стало особливо помітним після зняття обмежень щодо українства в результаті революційних подій 1905 р. В.Масненко слушно констатує, що рівень української історичної думки у той час випереджає загальний розвиток національної свідомості. У межах середньої фази, яка охоплює 1917-1920 рр. автор пише про революційний вибух, лавиноподібне зростання національної свідомості. Особливістю історичної думки цього періоду, на його думку, є те, що вона знаходить своє втілення у науково-популярних, часом відверто агітаційних формах, презентованих працями М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, Д.Яворницького, Д.Донцова, Б.Грінченка та ін.. Також відзначаються помітні зрушення в організаційному становленні української науки, що знайшло своє найвагоміше втілення у створенні Української Академії Наук. Період же 1920-х років, за авторською концепцією, являє собою нову, цілком завершену фазу, основний зміст якої полягає у формуванні повнокровного історіографічного середовища. У цей час відбувається скорочення розриву між розвитком наукової сфери і масової історичної свідомості, спостерігається певне вирівнювання регіональних відмінностей щодо побутування національної моделі історичної пам'яті. Автор справедливо пише про суттєві зміни соціального статусу української науки, що призвело до ускладнення її внутрішньої структури та формування кількох наукових напрямків, течій та шкіл у вітчизняній історіографії (передусім М.Грушевського, М.Василенка, Д.Багалія, М.Слабченка, М.Яворського). В контексті дослідження інституційно-організаційних змін в українській історіографії цікавими є авторські ремарки стосовно радянського та українського відгалуження в тогочасному українському марксизмі. Поряд із позитивними зрушеннями,

В.Масненко виокремлює також і чинники негативного впливу на розвиток історичної науки, що стосувалися передусім суспільно-політичної сфери. Загальний висновок автора виглядає цілком логічним: саме на цій фазі розвиток історичної думки вповні відповідав рівню національної свідомості.

У наступному викладі на прикладі післяреволюційної української історіографії В.Масненко демонструє дію етнополітичної функції історичної науки у процесі національного усвідомлення, що, згідно з авторською концепцією, виконує двоєдину – консолідуючу та перастативну (відмежовуючу) задачу. Наводячи приклад реалізації першої, автор досліджує діяльність українських наукових установ і видань як чинник національної комунікації. Зрозуміло, що в цьому контексті у центрі уваги дослідника знаходиться діяльність на ниві українізації та консолідації вітчизняних учених Всеукраїнської академії наук. Автор аналізує структурне розширення установ Академії та різке збільшення спеціалізованих видань, що дозволило значно модернізувати організаційний кістяк української науки, поширити та поглибити тематику досліджень. Окремо вивчається досвід регіональної політики Академії – утворення академічних центрів у багатьох містах України, науково-методична допомога при створенні дослідних інституцій на провінції, заснуванні різнорідних наукових видань тощо. Не забуває автор також і про львівський науковий центр, а також українознавчі осередки в Росії (Петроград) та Західній Європі. Попри такі позитивні зрушення, автор відстежує й негативні явища, пов'язані зі всезростаючим ідейно-політичним тиском у СРСР, що згодом призвели до згортання українізації та, практично, припинили комунікацію українознавчих центрів республіки зі Львовом та еміграційними осередками. Незважаючи на останню обставину, висновок автора доволі оптимістичний: період 1920-х років приніс нову якість у розвитку мережі вітчизняних наукових видань та інституцій, що вперше охопили майже всі ділянки наукового знання та більшість території компактного проживання українців. Все це створювало необхідну основу для наукової комунікації між дослідниками та ширшими верствами населення, завдяки чому національна свідомість отримала відповідну базу для свого розвитку. Як приклад реалізації перастативної функції, В.Масненко розглядає цікаву дискусію українських учених із новою візією української минувшини, презентованою прихильниками надзвичайно голосної в 1920-х роках течії російської історіографії – євразійства. Автор докладно розглянув позиції сторін, представлених відповідно М.Трубецьким та Д.Дорошенком, відзначивши адекватність високому рівню дискусії теоретичних аргументів українського історика. Новим словом у розробці цього сюжету став зауважений автором чималий суспільний резонанс від дискусії, що знайшла продовження у появі кількох оригінальних публікацій (передусім О.Салтикова та О.Мицюка). Загалом, на думку автора, дискусія навколо євразійського бачення минулого України з одного боку, продемонструвала своєрідну лібералізацію класичних засад російської імперської історіографії, з іншого – сприяла загальному піднесенню національної свідомості українського загалу. Продemonструвавши дію етнополітичної функції історичної науки на інституційному та теоретико-історіографічному прикладах, В.Масненко цілком виправдано переходить до індивідуального виміру історичної науки та демонструє те, яким чином зростання соціального та наукового престижу українських досліджень позначилося на власній долі дослідників. Для показу парадоксів особистого національного визначення істориків автор обрав дві пари постатей – І.Лінниченка та Д.Багалія, а також братів Андрія та Миколу Стороженків. Розглядаючи особисту наукову долю кожного з названих істориків, автор намагається на їх прикладі показати загальні тенденції у виборі стра-

тегії наукового пошуку та мотивації дослідницької діяльності вчених підросійської України, простежити впливи професійного зацікавлення українознавчою тематикою на модуляцію національного самовідчуття. Справедливо уникаючи етичної оцінки світоглядного вибору вчених, автор, натомість, застановляється на відповідності цього вибору провідному напрямку – оформленню національної історичної парадигми. На думку дослідника, пошуки старшим поколінням власної національної ідентичності, пережитий ними досвід глибокої рефлексії дозволив молодшому поколінню українських істориків вирішувати більш актуальні для 20-х років завдання та вести плідний дослідний пошук. Завершується виклад аналізом досвіду віднайдення української національної парадигми у нових пореволюційних геополітичних реаліях. Цей досвід відрізнявся принципово новою якістю, оскільки був зосереджений на пошуку взаємоприйнятної інтерпретації минулого, а не різкого розмежування, як це було у випадку з імперськими історіографічними традиціями у попередній період. В.Масненко розглядає спроби вписати національну історичну думку у ширший цивілізаційний контекст по лінії розгорнутих у 20-х роках білорусознавчих, литuanістичних та тюркологічних досліджень. Надзвичайно цікавим є також авторський аналіз українського погляду (презентованого західноукраїнськими дослідниками) на посталі в той час у середовищі російської еміграції сепаратні моделі ідентичності, найбільш яскравими прикладами яких вважалися донський та сибірський рухи. Проведений пошук дозволив В.Масненку дійти висновку, що українська історична думка в 20-х роках виявилася доволі відповідним знаряддям для визначення нових геополітичних реалій, у яких намагалася знайти своє місце модерна українська нація.

Попередній сюжет знайшов продовження у дослідженні автором впливу наукових дослідів та культурно-просвітницької діяльності доби національного відродження на актуалізацію та трансформацію історичної пам'яті українців. Найбільш адекватною у цьому сенсі, на думку В.Масненка, була така проблематика історичного знання: формування українського народу та нації, особливо початкової фази цих процесів; історичні прецеденти української державності та соборність всіх українських етнічних земель. В актуалізації саме цих напрямків автор справедливо вбачає існування взаємозв'язку між суспільними потребами та внутрішньою логікою розвитку самої історичної науки. Передусім крізь призму аналізу студій М.Грушевського, В.Липинського, Д.Дорошенка, С.Шелухіна, В.Пархоменко, С.Смаль-Стоцького, М.Кордуби, С.Томашівського, В.Заїкіна та інших істориків автор показав широке обговорення проблем націогенезу (етногенезу) українців у тогочасній історіографії. Виявивши спільні підходи та найбільш суттєві розбіжності, він наголошує на корисності такої дискусії, оскільки вона не лише засвідчила поважні теоретико-методологічні зміни в історіографії, але й, через збудження громадської зацікавленості, сприяла зростанню національної свідомості українців. Далі, в хронологічному порядку, В.Масненко досліджує дискусії навколо традицій українського державотворення середини XVII ст. крізь призму аналізу позицій головних представників історіографічного процесу того часу – М.Грушевського та В.Липинського. Окреслюючи їх теоретичні та методологічні настанови, дослідник пояснює особливості інтерпретації джерельного матеріалу та концептуальні висновки кожного з них. Як своєрідне розширення та поглиблення предмета дискусії, проаналізовано бачення історико-державницької проблематики в працях І.Крип'якевича, С.Томашівського, О.Терлецького та ін. Позитивні наслідки такої дискусії, на думку автора, полягали в утвердженні в науці факту існування тривалої традиції українського державотворення. Зауважимо, що В.Масненко вже частково звертався до цієї

проблематики у попередній своїй монографії³. Найбільшою проблемою для розвитку української нації післяреволюційної доби була розірваність між кількома державними організаціями. Тому особливого значення серед історичної проблематики в 1920-х роках набуває актуалізація соборницької домінанти у національній консолідації. Працю істориків над ствердженням соборницької ідеї В.Масненко показує у двох вимірах – власне наукових дослідженнях, що дозволяли виявити єдність українського історичного процесу у всіх його проявах та конкретній співпраці українських науковців різних розділених частин України. Автор глибоко та доказово показує успіхи та складнощі на цьому шляху. Останні були викликані як об'єктивними обставинами (передусім обмежувальною політикою радянського керівництва), так і суб'єктивними чинниками, що полягали у проявах партикулярних настроїв певної частини українських науковців. Своєрідним символом прагнення нашого народу до соборності В.Масненко слушно називає М.Грушевського, що послідовно обстоював ідею єдності українського народу на всій території його історичного проживання. Ще однією важливою дослідною проблемою, з огляду на процес етнонаціонального відродження, на яку звернув увагу автор, стало дослідження історичного минулого етнічних груп, що тривалий час мешкали на одній території разом з українцями, – євреїв, поляків, німців, молдаван тощо. Окрім суто пізнавального значення, ця проблематика мала важливе національне спрямування – органічно включити історію національних меншин до проблемного поля загальноукраїнської історіографії. Таке розширення дослідного історичного поля, вихід за межі суто української етнічності було свідченням соціальної чутливості та зрілості історичної думки, набуття нею загальнонаціональних характеристик. Узагальнюючи наведену проблематику, дослідник доводить притомність національної історичної думки, що, незважаючи на негативні політичні обставини в УСРР, силами своїх радянських, галицьких та емігрантських представників у зазначений період демонструвала достатню зрілість і спроможність відповідати на виклики часу.

Соціальним аспектам українського націостановлення та їхньому узагальненню в історичній думці присвячено наступний виклад автора. В контексті аксіоматичного для досліджуваної доби твердження про соціальну неповноту української нації, її переважно селянський характер, В.Масненко аналізує широкий спектр думок стосовно даної проблеми, представлених у дискусіях 1920-х років. Передусім він зосереджується на осмисленні в тогочасному українознавстві місця та ролі аграрної складової української національної свідомості. Крізь призму провідних історіографічних та етнополітичних концепцій В.Липинського та М.Грушевського автор показує усвідомлення ними високої місії українського селянства в процесі націогенезу. Разом з тим, пояснюється своєрідність у розумінні кожним дослідником шляхів пробудження селянської верстви та залучення її до свідомої націотворчої та державницької роботи, що було пов'язане з відмінними похідними теоретичними настановами. Виявивши історичні передумови особливостей національного самоусвідомлення селянських верств Галичини та Наддніпрянської України, В.Масненко доходить висновку, що реальний історичний процес участі аграрної складової у тогочасному творенні української нації був доволі непослідовним і мав дискретний характер. Проте досвід обговорення даної проблеми в 1920-х роках може бути актуалізований на сучасному етапі національного розвитку, коли національною домінантою можуть стати універсальні хліборобські цінності. Особливості розвитку української суспільно-політичної думки та національно-визвольного руху спонукали до пошуку адекватної оцінки особливої ролі в них інтелігенції. Відзначивши територіальні та політичні особливості становлення

інтелігентського прошарку українського народу в другій половині XIX – на початку XX ст., автор звертається до досвіду студіювання феномена інтелігенції в українських націознавчих координатах. Серйозне обговорення проблеми в 1920-х роках стало можливим завдяки створенню солідної джерельної бази для дослідження конкретної участі українських інтелектуалів у визвольному русі шляхом введення у науковий обіг великого масиву документального матеріалу, який за часів самодержавства не оприлюднювався з політичних причин. Студіювання цього матеріалу дозволило закрити велику кількість “білих плям” з історії українського національного відродження XIX ст., тим самим створивши послідовну схему розвитку національної інтелектуальної традиції, що пов’язувало сучасну українську спільноту зі знаковими постатями та ідеями у минулому. Щодо інтерпретації конкретної участі інтелігенції у націотворенні, то думки дослідників розділилися у досить широкому спектрі – від визнання безперечного проводу (наприклад, М.Грушевський і його послідовники) до заперечення самостійної ролі у цьому процесі (передусім В.Липинський). Та загалом, на переконання автора, українська історична думка 1920-х рр. демонструвала новий підхід до осмислення соціального зрізу становлення власної національної спільноти.

Розірваність українського народу між кількома державними організаціями актуалізувала увагу громадськості на перебігу національного наукового життя за межами УСРР. У цьому аспекті автор зосереджується на функціонуванні регіональних (анклавних) варіантів української історичної думки в контексті національної консолідації. В центрі його уваги основні українознавчі осередки у межах Чехословаччини, Польщі, Румунії. Автор демонструє особливості поширення та функціонування історичного знання на кожній з частин української території, що було зумовлене як різною політичною ситуацією (від найбільш сприятливої у Чехословаччині – до жорсткої асиміляційної в Румунії), так і стартовими інституційно-науковими та національними можливостями (від найбільш організованого львівського наукового центру – до зародкових форм українського наукового життя на Буковині). Цікавим є авторський погляд на зростання українознавчих досліджень у межах Російської федерації (як на українських етнічних землях – Кубані, так і у давніх наукових центрах, як Петербург). Багатообіцяючі здобутки, що з’явилися там протягом 1920-х років, були перервані гвалтовним поверненням до великодержавної владної політики. Завершує авторський огляд аналіз своєрідних умов становлення емігрантського варіанту української історичної науки. Крізь призму науково-організаційної, громадсько-політичної та популяризаторської діяльності чільних представників української еміграції (М.Грушевського, В.Липинського, Д.Дорошенка та ін.) показано зростання інтелектуальної потуги емігрантського відгалуження, посилення його авторитету на міжнародній арені. Особливістю емігрантського історико-наукового дискурсу було те, що тут переосмислення накопиченого історико-політичного досвіду відбувалося у цілеспрямованому національному напрямку, що мав послідовну етатистську орієнтацію. Така суспільно-політична абсолютизація наукового пошуку згодом стане характерною ознакою історичної науки на еміграції і буде посилюватися відповідно до погіршення ситуації в УСРР та припливу нових науковців. Водночас відбулося суспільне визнання евристичної вартості історичних досліджень, які здійснювалися науковцями-емігрантами, що досить часто пропонували новаторські методологічні підходи до історичних досліджень, впроваджували в українську наукову практику сучасні західні взірці. Тим самим, емігрантський варіант історичного дослідження став повноправною складовою частиною української історичної науки. Наявність емігрантської гілки, на переконання В.Масненка, стало своєрідним

гарантом збереження національної історичної парадигми при виникненні реальної загрози для її існування у межах материнського простору з початком 30-х рр.

В останньому розділі продемонстровано “вихід” досліджуваної проблематики на сьогоднішній день: аналізується теперішній стан національної свідомості й обговорюються можливості використання накопиченого наприкінці XIX – у першій третині XX ст. досвіду актуалізації історичної пам’яті для національної інтеграції українського суспільства на сучасному етапі. Автор вирізняє та характеризує основні версії історичного минулого, які реально присутні в сучасній українській масовій свідомості, – це українська етнічна парадигма, українська національно-державницька версія, імперська російська традиція, етнічні парадигми національних меншин та різноманітні сепаратистські моделі. У цьому плані цілком коректними виглядають проведені ним паралелі із добою відродження 1920-х років та вказані шляхи використання наявного досвіду. Окремо В.Масненко зупиняється на ролі державних інституцій та їхньої політичної лінії щодо утвердження сучасної української історичної парадигми. Він демонструє певну непослідовність та еkleктичність у цій площині, відсутність продуманої стратегії національного будівництва. Завершуючи огляд, автор доводить, що спільна історична пам’ять може стати надбанням більшості українських громадян і відповідно відіграти роль чинника національної інтеграції у тому випадку, коли вона буде ґрунтуватися на найпривабливішій моделі історичної парадигми – національній. Вона має розглядатися як частина національної консолідуючої ідеї і цілеспрямованої державної політики. Зрозуміла річ, що історична або, ширше, соціогуманітарна наука не повинна залишатися осторонь цих процесів. Такий підхід уже в силу власної природи орієнтує наукову думку на дослідження тих історичних сюжетів, які дозволяють адекватно зрозуміти складний та суперечливий шлях українського націостворення в умовах багатоперспективного полікультурного соціуму.

У висновках В.Масненко у розрізі цілої теми підсумовує дослідження. В узагальнюючому плані він відстежує певну послідовність дії механізмів взаємодії історичної думки й національної свідомості та стверджує, що саме націотворення у всій складності його виявів як соціокультурного та суспільно-політичного явища було домінуючим чинником, який визначав становлення української історичної думки кінця XIX – першої третини XX ст. В цілому ж, за період від кінця XIX ст. до початку 30-х рр. XX ст. українська історична думка пройшла складний процес трансформації, перетворившись із маргінального щодо імперської історичної моделі напрямку в офіційну історіографію, яка отримала суспільне визнання у межах цілої національної спільноти. При цьому, виконуючи свою питому етнонаціональну функцію, вона відкривала значні потенційні можливості для подальшого розвитку дослідної сфери. Розгром української національної історіографії у межах УСРР був насильницькою ліквідацією здорового соціального та наукового організму, який мав спроможність до належного забезпечення повнокровного розвитку української нації. Незважаючи на це, історична пам’ять українців продемонструвала свою властивість до самовідтворення, до відродження у нових сприятливих суспільно-політичних умовах, що й продемонстрували події нашої історії останнього часу.

Доброго слова заслуговує й поліграфічний рівень видання. При нинішній скруті у книговидавничій справі в Україні це особливо приємно відзначити. Зрозуміло, що рецензована книга не позбавлена деяких технічних огріхів, як-от помилки при написанні польськомовних праць. Також роботу з книгою для зацікавленого читача значно б спростила наявність іменного покажчика. Та загалом же рецензоване видання відзна-

чається фундаментальністю, широким діапазоном охоплених питань, новизною постановлення багатьох історіографічних проблем, компактністю та обширним фактажем. Книга має всебічну аргументовану доказовість тверджень і висновків, містить багато оригінального й цікавого матеріалу, вперше введеного до наукового обігу. Монографія, крім того, що є змістовним науковим синтезом цікавої історіографічної проблеми, дає й багато матеріалу для роздумів щодо продовження і подальших напрямів її розробки. І в цьому також полягає неперехідна вартість нової праці.

¹ Назвемо, принаймні, кілька таких, найбільш характерних, на нашу думку, праць: Macurek J. *Dějepisectví evropského východu*. – V Praze, 1946; Serczyk W.A. *Drogi i bezdroża ukraińskiej myśli politycznej i narodowej w XX stuleciu* // *Ukraińska myśl polityczna w XX wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii UJ i Fundacji Św. Włodzimierza Chrzciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28-30 maja 1990*. Pod redakcją M. Pałaskiego. – Kraków, 1993. – S. 11-19; Filipowicz M. *Identyfikacja narodowa na Ukrainie: wybór ojczyzny. Przypadek Przeglądu Krajowego i Wacława Lipińskiego Pamiętnik XV Powszechnego zjazdu historyków polskich*. Pod red. J. Staszewskiego. – T. I. – Cz. 2. – Gdańsk-Toruń, 1995. – S. 47-54; Papierzyńska-Turek M. *Hruszewski-Lypynski. Dwie filozofie dziejów Ukrainy i ich współczesna recepcja* // *Samoidentyfikacja mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej*. Redakcja naukowa Jan Lewandowski, Wojciech Goleman. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – S. 114-130; Duleba Alexandr. *Ukrajina a Slovensko. Geopolitické charakteristiky vyvinu a medzinarodne postavenie Ukrajiny. Implikácie pre Slovensko*. – Bratislava, 2000; Lewandowski K. *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918-1932*. – Wrocław, 1974.

² Див. напр.: *Myth and Mythmaking*. Ed. H. Murray. – New York, 1960; *The Myth of the State*. – Uppsala, 1972; Henderson J. L. *A Bridge across Time. The Role of Myths in History*. – London, 1975; *Allegory, Myth and Symbol*. – Cambridge (Mass), 1981; Strenski I. *Four Theories of Myth in Twentieth Century History*. Cassirer, Eliade, Levi-Strauss and Malinowski. – Iowa City, 1989. Є розлора бібліографія; *Historia-mity interpretacje*. Praca zbiorowa pod redakcją Aliny Barszczewskiej-Krupy. – Łódź, 1996; Topolski J. *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*. – Warszawa, 1996. – S. 203-334.

³ Масненко В.В. *Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років*. – Київ, Черкаси, 2000. – С. 113-174.

Віталій ТЕЛЬБАК

Іван Монолатій. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1940). – Частина I: Австрійський період – Західно-Українська Народна Республіка (1772–1923). – Коломия: Вік, 2002. – 228 с. (Бібліограф.: с. 172-202; док. 3: с. 203-210, табл. 5: с. 211-218).

Увага багатьох дослідників останнім часом прикута до проблем історії етнічних меншин, вплив і внесок яких до економічного та культурного потенціалу країни проживання часто значно перевищує їхню питому вагу в її населенні. Особливо це стосується західноукраїнських земель, де та чи інша етнонаціональна група впродовж тривалого часу посідала панівне місце в суспільно-політичному житті. В рамках актуальної і широкої проблематики етногенезу національних меншин України значний загально-пізнавальний і науковий інтерес являє собою етнічна історія німців поза межами своєї Батьківщини. У зв'язку з цим цінним є досвід наукового узагальнення місця представників німецького етносу в розвитку як соціально-політичного, так і культурного та економічного життя Східної Галичини, яка в 1772–1918 рр. творила окремий коронний край Австрійської імперії.

Суттєвий інтерес у цьому плані являє собою рецензована монографія, яка підготовлена на основі дисертаційного дослідження автора¹. В ній дослідник за допомогою маловідомого документального матеріалу здійснив спробу комплексного аналізу соціально-економічного та культурного становища німецького населення Східної Галичини у 1772–1923 рр. До честі науковця, який не перший рік займається окресленими проблемами², він використав широке коло історико-краєзнавчих матеріалів з наукових архівів та рукописних відділів академічних інститутів. Широка палітра документів дозволила йому заявити до розгляду низку питань, які у вітчизняній історіографії практично не порушувалися, хоча в далекому й близькому зарубіжжі вони розробляються вже давно³.

Структурно книга складається із чотирьох розділів. Зібраний у результаті копіткої дослідницької роботи матеріал систематизовано за двома основними напрямками – економічна й суспільна активність галицьких німців. Саме ці сюжети складають змістовне ядро монографії, в якій подано історіографію проблеми, розглянуто передумови появи німців на галицьких теренах, їхню роль у поширенні там матеріальної культури Заходу, показано механізми об'єктивного переходу німецько-українських взаємин від спорадичних контактів до взаємовигідної співпраці в багатьох сферах суспільного буття.

У першому розділі свого дослідження автор ретельно проаналізував джерельну базу та стан наукової розробки проблеми. Заслуговує схвалення залучення до наукового обігу ряду документів п'яти архівних установ, які йому вдалося згрупувати за окремими аспектами досліджуваної теми. Становлять значний інтерес і опубліковані джерела, широко використані під час написання монографії. Завдяки цьому, авторові загалом вдалося відтворити загальну картину урядової політики Відня в національному питанні в ті часи. Характеризуючи наведену історіографію проблеми, слід звернути увагу на те, що вона розглянута не лише за періодами розвитку історичної науки, а й за науковими школами. Це дало змогу більш широко і ґрунтовно висвітлити головні тенденції, котрі склалися в історичній науці за час вивчення даної теми. Можна погодитися з твердженням І.Монолатія, що німецькі та австрійські дослідники другої половини

XIX – початку XX ст. розглядали Східну Галичину як виключно власну територію, прагнули обґрунтувати й виправдати панування Австрійської імперії на українських землях наприкінці XVIII – на початку XX ст. (с. 10-12). Загалом, авторів певною мірою вдалося досить неупереджено підійти до вивчення історіографії розглядуваної ним проблеми. Щоправда, варто було б здійснювати аналіз праць більш критично і показати, яким чином їхній зміст відповідає на поставлені у книзі завдання. Під час розгляду джерельної бази та літератури з теми дослідник використав матеріали часописів тих часів. Разом із тим, на жаль, ним залучено матеріали лише частини офіційної австрійської преси. Поза увагою автора залишилися такі німецько- та україномовні газети, як “Deutsches Volksblatt für Galizien”, “Ostdeutsches Volksblatt”, “Evangelisches Gemeindeblatt”, “Діло”, “Свобода”. На їх сторінках можна знайти чимало свідчень про різноманітні сфери життя німців у тогочасній Східній Галичині.

У другому розділі охарактеризовано особливості виникнення та становлення німецьких колоній у досліджуваному регіоні. В цілому, авторів вдалося відтворити досить об’єктивну картину заселення Східної Галичини вихідцями з німецьких князівств-держав, Австрії, Чехії та Польщі. Заслужовують схвалення глибокі історичні екскурси, за допомогою яких описується цей процес (с. 29-39). Привертають увагу також наведені у цьому розділі дані стосовно розселення, соціального складу і професійної зайнятості німців. Вони дають змогу уявити їх роль у господарському й соціальному житті краю. Здійснений дослідником аналіз урядової етнополітики в той період не викликає заперечень, і тому можна повністю погодитися з висновком про те, що остання стосовно німців Східної Галичини велася протекціоністськи: робилося все для підтримання імперської політики германізації слов’янських поселень краю (українських і польських), а також комплексу політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх та релігійних проблем, які були пов’язані з австро-німецькою колонізацією та існуванням численної німецької етнічної спільноти у цьому регіоні. На думку автора, такі політичні та економічні заходи Габсбургів збігалися із загальними інтересами міжнародної системи рівноваг та політики Відня в національному питанні (с. 50-51). Разом з тим, розділ не позбавлений, на наш погляд, і деяких недоліків. Це стосується вивчення структури та форми німецьких поселень (с. 52-58), що, загалом, на сьогодні вже комплексно досліджене фахівцями з урбаністики краю.

Яскраву картину організованого громадсько-політичного і культурного життя німецьких колоній у Східній Галичині авторів вдалося відтворити в третьому розділі монографії. На основі аналізу широкого кола архівних та картографічних джерел, статистичних даних й краєзнавчих матеріалів тут доводиться, що в результаті урядової політики розселення відповідні зміни кількісного складу німців Галичини відбулися, в основному, в 1772–1857 роках. Найбільше німців Галичини, як показано у розділі, було зосереджено у Львівському (8,28 %), Золочівському, Самбірському і Стрийському округах (3-4,5 %), в інших восьми округах Східної Галичини – не більше 2 % від загальної кількості населення. Соціально-економічне та культурне життя німців Галичини зосереджувалося у самоврядних поселеннях (с. 76). Автор стверджує, що, в міру адаптації німецьких поселенців до нового середовища, поступово відбувався перехід від контактів у побутовій сфері до взаємного зацікавлення культурними особливостями та перших спроб взаємообміну духовними цінностями, залучення німецьких поселенців до участі у громадсько-політичному житті краю (с. 77, 102). Вдало охарактеризовано тенденцію, за якою на початку колонізації надзвичайно важливою була етнічна самоідентифікація німецькомовних переселенців. Іншим потужним

пластом, що зумовлював самоідентифікацію колоністів, була релігійна приналежність. З часом у середовищі німецькомовних колоністів формується нова ідентичність, яка ґрунтувалася на спільному проживанні в межах однієї колонії або округу. Як німці–колоністи практично не бачили різниці між сусідами українцями і поляками, які мали виразно відмінні життєві практики, так і в очах українських і польських селян лютерани, реформати, меноніти, шваби, гессенці були “німцями”. Стверджується, що ізолюваність німецьких колоністів мала не стільки етнічну, скільки соціальну природу, і в цьому плані німецький поселенин за соціокультурними характеристиками був набагато ближчий до українського селянина, ніж до німця-підприємця або суспільного діяча, а життєві практики українських селян та німецьких колоністів мали набагато більше спільних, аніж відмінних рис, як-от традиціоналізм, консерватизм та відносна замкненість життя громади, велика роль етнічної і релігійної відчуженості.

Завдяки залученню нових фактів, дослідник переконливо довів, що місце і роль німців Галичини в рамках громадсько-політичного й культурного життя Австрії та Австро-Угорщини визначалися захистом і обстоюванням вимог їх політичних, господарчих, релігійних прав і свобод, концепціями розширення німецької колонізації у східному напрямку, посилення культурної, організаторської і державно-правової ролі німецької національної групи в соціумі досліджуваної території. Суспільне становище німців було специфічним і суперечливим. За своєю соціальною структурою названа національна група була близькою до панівних національностей, однак, порівняно із поляками та євреями, була малочисельною, що створювало певне підґрунтя для громадсько-політичних контактів з українським населенням краю (с. 77-86).

Автор на значній джерельній основі показує, як політичні впливи німців у Галичині (як частини панівної нації після 1871 р.) виявилися через повне (1772-1867 рр.), а згодом часткове (1867-1914 рр.) домінування в урядових установах німецької мови та безпосередні зв'язки з владними структурами Австрії і Австро-Угорщини. Посилення позицій польської меншості (від 60-х років XIX ст.) в усіх сферах суспільного розвитку дало поштовх до активізації взаємин українців і німецьких поселенців на громадсько-політичному рівні. Однак, зазначає І.Монолатій, уся подальша система функціонування державної виконавчої влади, представницьких органів та самоврядування була спрямована на збереження домінуючого становища польського елемента. Позиції в економіці визначалися тим, що в аграрному секторі серед постійно зростаючої земельної власності матеріально переважали єврейські орендарі та польські поміщики, а тому соціально-економічний, культурний та духовний розвиток німців Галичини, у більшості випадків, відбувався в рамках національних самоврядних громад (с. 115-116). Висновки до розділу є цілком переконливими та оригінальними. Щоправда, твердження про те, що нові німецькі колонії допомагали безпосередньо у запровадженні нових сільськогосподарських культур (овес, ячмінь, кукурудза, коношина) видається не досить переконливим (с. 76). Адже сьогодні документально відомо про вирощування цих культур у Східній Галичині задовго до процесів німецької колонізації кінця XVIII – середини XIX ст.

У четвертому розділі, присвяченому участі німців Східної Галичини в боротьбі за державну незалежність українського народу, детально розглядаються умови політичного та національного розвитку німецької спільноти у період становлення та будівництва ЗУНР. Привертає увагу здійснений автором аналіз місця і ролі німецької спільноти в національній політиці ЗУНР. Дослідник підкреслює, що налагодження конструктивних взаємин з національними групами Галичини було важливим чинни-

ком діяльності цивільної влади ЗУНР усіх рівнів. До реалізації цих прав національностям пропонувалося організовуватись в окремі публічно-правові групи і скерувати своїх представників до УНРади. Так, 18 листопада 1918 р. УНРада, на пропозицію Ради Державних Секретарів, ухвалила створення окремих польського, єврейського та німецького державних секретаріатів (с. 124). Головні принципи державного ладу, внутрішньої і зовнішньої політики держави були визначені Основним Законом держави і доповнені спеціальними конституційними законами. Викликають інтерес наведені у розділі факти про створення ефективних адміністративних структур нової української влади на місцях і участі в них галицьких німців. Зазначається, що в деяких повітових УНРадах були представлені делегати польських, єврейських та німецьких громад. Активізація такого представництва призвела до того, що 11 грудня 1918 р. на зборах делегатів від німецьких громад у Станіславові було створено представницьку організацію під назвою “Німецька Народна Рада в Західно-Українській Народній Республіці” (с. 127). Зміст монографії показує, що Німецька Народна Рада закликала одноплемінників ставитись до властей ЗУНР із довірою – у відповідь на прихильність і розуміння, які українська влада виявляла до німецького населення.

Яскраву картину німецько-української співпраці у військовій царині авторові вдалося відтворити, узагальнивши відомості про участь німців Східної Галичини у військових формуваннях УСС та УГА. Заслужовує на схвалення висновок, що реальним виразом українсько-німецьких двосторонніх взаємин було те, що українська влада залучала до формування Збройних Сил ЗУНР австрійських старшин німецького походження, уродженців німецьких колоній Галичини, для яких західноукраїнські терени були Батьківщиною, і яку вони захищали, виконуючи свій громадянський обов’язок (с. 130-134).

Можна погодитися з автором, що політичне, економічне і культурне зміцнення німецької національної групи 1918-1923 рр. було можливим лише за умови відповідної співпраці її представницьких органів з певними установами Ваймарської республіки (с. 140-152). У розділі подається детальний огляд взаємин німецьких національних товариств краю із “Інститутом Закордонних Німців” у Штутгарті, “Союзом друзів мовних острівців”, “Союзом Закордонних Німців” у Берліні. Окремо висвітлюються організаційні заходи “Спільки німців-християн Галичини” у її контактах з фінансовими установами Центрально-Східної Європи – “Богемським банком”, “Німецьким аграрним та індустріальним банком для Австрії” у Празі; окремими підприємствами і установами – “Німецьким шкільним союзом” у Відні, книжковим видавництвом у Троппау тощо. Завдяки цим зусиллям, німці Галичини, які мешкали досить компактними групами, не стали знаряддям для розпалювання міжнаціональної ворожнечі, а пізніше – знаряддям східної політики нацистського Райху. Водночас зазначається, що німцям Галичини поступово, через засоби масової інформації та гуманітарну допомогу, нав’язувалася ідея, що лише Німеччина є їх єдиною Батьківщиною (с. 160).

Висновки, яких дійшов автор під час роботи над монографією, підтверджують нові підходи в дослідженні теми і переосмислення цілого ряду питань. Вони є цілком оригінальними й повністю випливають зі змісту книги. Ініціювання розробки актуальної і недостатньо вивченої теми, виявлення, систематизація низки джерел, висунення та обґрунтування автором концептуальних підходів для інтерпретації соціально-економічного становища і культурного розвитку німців у Галичині є важливим внеском у сучасну історичну германістику України.

Дослідження І.Монолатія заслуговує на схвальну оцінку як вдала спроба зібрати й узагальнити максимальну кількість джерельного та історіографічного матеріалу

з проблеми. Монографія містить стислий й осмислений виклад тексту та його супровід у вигляді різноманітних пізнавальних форм сприйняття матеріалу, таких, наприклад, як таблиці (с. 211-218). Окремо текст доповнюють документи, частина з яких уперше перекладена українською мовою (с. 203-210). Рецензована монографія, звісно, передбачає неповноту розкриття окремих сюжетів, деякі граматичні помилки. Проте висловлені зауваження не впливають на загальну високу фахову якість праці, яка повністю розкриває становище німців Галичини у 1772-1923 рр. Автор успішно дослідив одну з недостатньо розроблених проблем вітчизняної історії вказаного періоду, яка актуальна не тільки в науковому, а й суспільно-політичному плані. Зауважимо також, що монографія може бути навчальним посібником для етнологів, економістів, соціологів та етнографів, і корисною для всіх, хто цікавиться історією України та, зокрема, Східної Галичини.

¹ Монолатій І.С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.01 – історія України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 20 с.

² Німецькі колонії Галичини в таблицях. Довідник / Передмова та упорядкування І. Монолатія. – Коломия: Музей історії міста Коломиї, 2000. – 56 с.; Монолатій І. Німці у Галичині (1772–1923): координати німецько-українських взаємин. – Львів-Коломия, 2001. – 56 с.; Відгуки на працю автора: Критика: Рецензії, есеї, огляди. [Київ] – Рік VI, Число 7-8 (57-58). – Липень/Серпень 2002. – С. 31.

³ Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens, insbesondere Lembergs. 1772–1940. – Marburg am Lahn, 1961. – 234 s.; Alabrudzińska E. Kościoły ewangelickie na krasach wschodnich II Rzeczypospolitej. – Toruń Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. – 272 s. та ін.

Вікторія ТЕЛЬВАК

У ПОШУКАХ МЕТАНАРРАТИВУ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

**Ab Imperio. Теория и история национализма и империи
в постсоветском пространстве. Казань, 2003. №1. Российская
империя: окраины и границы. 630 с.**

Тернер і його спадщина

Під час Світової Колумбової вистави в Чикаго 1893р. на з'їзді Американської історичної асоціації тридцятидволітній асистент Вісконсинського університету Фредерик Джексон Тернер виступив з доповіддю «Значення кордону в історії США» (The Significance of Frontier in American History). Історик стверджував, що американське

суспільство передовсім сформували відкриті простори Дикого Заходу і саме Дикий Захід забезпечив державі демократичні принципи функціонування та розвинув американський індивідуалізм. Три роки поспіль на тексти Ф.Тернера особливої уваги не звертали. Дехто з дослідників навіть припускав, що оскільки його виступ в програмі конференції зазначений в числі останніх, то він міг не виступати взагалі. Відомо natomiast, що сам Ф.Тернер пропонував організаційному комітетові конгресу включити замість себе свого учня, але йому відмовили.

Часи змінюються. 1900р. публікація «Значення кордону в історії США» стала одним із основних текстів американської історії. До того ж, оскільки президенти Теодор Рузвельт та Вудро Вільсон були істориками за фахом й прихильниками Ф.Тернера за уподобаннями, його теза стала також істотно впливати на політику уряду. 1910р. Ф.Тернер очолив кафедру історії США в Гарварді, а водночас – Американську історичну асоціацію. Тож це може видатися неймовірним, але невелика за обсягом публікація 1893р. спричинила безпрецедентну за тривалістю й звичайну для культури академічної суперечки в США за гостротою дискусію, яка не закінчилася й досі. Крім істориків, у полеміці брали участь антропологи, археологи, географи, геологи, демографи, екологи, етнографи, етнологи, кліматологи, психологи, соціологи, філософи. Відповідаючи на запит під гаслом «Frederick Jackson Turner», on-line бібліотека «Questia» пропонує переглянути 7911 книг і 489 статей¹. Майже кожен американський коледж або університет пропонував «фронтір-студії» до 1960р., або, за словами Річарда Гофштадтера, в той час американський історичний цех трансформувався «в одне велике товариство тернеріанців» (one large Turner-verein)².

Ще 1928р. вся американістика оберталася навколо «сонця» Ф.Тернера, але після смерті (1932) його стали сприймати як фальшивого пророка. Тепер думка загалу була такою: історик винайшов концепцію, яка спонукала федеральний уряд до хибної політичної стратегії й спричинила «велику депресію». Після другої світової війни в американській історіографії знову зростає інтерес до спадщини Ф.Тернера, робляться численні спроби порівняння світових «фронтирів». Цей нурт пішов на спад після 1960р. у зв'язку із загостренням міжрасових стосунків у США та крахом світової колоніальної системи. Ф.Тернера тоді стали звинувачувати в расизмі. Треба зауважити, що Ф.Тернер виховав плеяду послідовників, допомагав і опікувався ними, і вдячні учні пропагували погляди вчителя у багатьох наукових осередках США – також у зовсім американському дусі наукової корпоративності. Ці вчені також мали своїх послідовників, тому корпорація «тернеріанців» розподіляла посади й гранти аж до початку 1980-х років, поки їх не замінило покоління «катедер-соціалістів». 1973р. престижне видавництво Оксфордського університету видало апологічну біографію Ф.Тернера елегантного пера Рея Аллена Біллінгтона, водночас цей автор написав або інспірував інші фундаментальні праці про «фронтир». Нова хвиля критики поглядів Ф.Тернера пов'язана із появою близько 1990р. так званої «нової західної школи». «Нові західники», окрім звинувачень у расизмі, висунули Тернерові ще й звинувачення апології екологічних злочинів, які чинили в Америці європейські переселенці, та сексизмі. Попри все, критики так і не спромоглися вирватися; сприймаючи удар, воно моментально прогинається, а за мить поновлює попередню форму. Спрямована на відмежування від Ф.Тернера кампанія «нової західної школи» насправді ревіталізувала його репутацію³.

Водночас із Ф.Тернером на Світовій Колумбовій виставі в Чикаго виступав театр Буффало Білла: буффало та коні, вінчестери й стріли, ковбої та індіанці і т.п. Як Ф.Тернер в історіографії, так само Буффало Білл справив феноменальний вплив на американську

культуру, створивши жанр вестерну. Сам Ф. Тернер відносився до творчості Буффало Білла зі скепсисом, якщо не з презирством. У свою чергу, Буффало Білл ледве чи знав про існування Ф. Тернера. Тим не менше, Буффало Білл чи не найбільше спричинився до пропаганди тези Ф. Тернера. Варто зауважити, що 1894р. його театр гастролював у Львові під час Галицької крайової вистави до 100-ліття повстання Тадея Костюшка. Субкультура вестерну домінувала в євро-атлантичній культурі аж до недавнього часу. Ба навіть в «найхолодніші» роки «холодної війни» радянські кінотеатри та телебачення пропагували витворений Буффало Біллом образ «Дикого Заходу» – здебільшого завдяки фільмам спільного німецько-югославського виробництва за участі незабутнього Гойко Мітіча. Тож не дивно, що підлітки Радянського Союзу, поряд із традиційними «козаками-розбійниками», найбільше любили бавитися в «ковбоїв-індіанців».

Компаративний підхід

Хто прочитає знамениту статтю Ф. Тернера, буде розчарований. Річ у тім, що цей класик історіографії США не дотягував до інтелектуального рівня творців європейських національно-історичних наративів. До того ж, Ф. Тернер являв собою тип перфекціоніста. Нагадаю, що перфекціоніст – це той, хто малопродуктивний не тому, що не знає, а тому, що знає забагато. Всю його спадщину складають текст докторату, 1 книга та близько 30 статей і рецензій (приблизно така ж кількість титулів була незавершена та залишилася в рукописах). Взагалі, Ф. Тернер – людина кришталіно чистої біографії, Ахілесова п'ята якої, як не парадоксально, – його історичні праці.. Так, розповідають епізод, коли йому замовили книжечку про Дикий Захід для дітей. Взявши аванс, Ф. Тернер близько двох років виправдовувався перед видавцями, що текст не написаний, бо він не встиг переглянути ще отакі й отакі джерела. Ф. Тернер так і не виконав це замовлення. Зрештою, як і інші замовлені й оплачені наперед праці.

За освітою Ф. Тернер був стовідсотковим позитивістом-архівістом, а за світоглядом – неоромантиком епохи *fin-de-siecle*, який вважав історію водночас мистецтвом і наукою. («Я завжди хотів бути артистом, але правдивим артистом», – стверджував Ф. Тернер). Тож під час творчого процесу ці дві засадничі риси його світогляду ставали на диби. Як кожний історик з амбіціями пророка, що й сам прагне збагнути «правду», він був схильний до узагальнень, але водночас порядність джерелознавця не дозволяла йому робити поспішних висновків. Після сорока йому працювалося особливо важко. Під час вакацій він їхав десь на «Дикий Захід» (що вже був зовсім не «дикий») і диктував тексти найнятому для цього студентіві-стенографістові, що друкував їх на машинці. Озвучуючи свої думки, здебільшого був невдоволений (попри те, що про нього згадували як про чудового оратора), дратувався, багато палив, заспокоювався під час риболовлі (був завзятим рибалкою) і ... за місяць повертався додому, виснажений і фізично, і нервово.

Очевидно, Ф. Тернер сам розумів сумнівність власного твердження, що відкритий простір Дикого Заходу ніби-то автоматично генерував самоврядування. Приклади сусідніх Канади та Мексики доводять протилежне. Як відомо, демократія в Канаді була «насаджена» британським колоніальним урядом, а в Мексиці слабкість, а згодом крах іспанського централізму мали за наслідком перманентну патримоніальну анархію. З огляду на власний перфекціонізм, Ф. Тернер так і не насмівся відреагувати на цей виклик. Що більше, він навіть не спромігся дефініювати поняття «фронтира». А взагалі Ф. Тернер і чимало його критиків представляли літературу «для домашнього

вжитку», як сказав би І.Франко. До честі Ф.Тернера, він усе ж спонукав до порівнянь своїх студентів, один з яких, Герберт Болтон, що спеціалізувався в галузі історії Латинської Америки, заснував свою власну «Каліфорнійську школу кордону» (Californian Borderlands School).

Арнольд Тойнбі був перший, хто інкорпорував тезу Тернера в великий наратив всесвітньої історії та акцентував увагу на значенні «фронтирів» для розвитку цивілізації. Згідно з його поглядами, суспільство «фронтира» приречене існувати в умовах небезпеки знищення. І оскільки «Біль від роз'ятрених ран збадьорює оспалу душу» (Doloris Soritam recreant volnera viva animam, це епіграф до його «Досліджень історії»), такі спільноти більш придатні для прогресу, ніж будь-які інші.

Вальтер Прескотт Вебб, також учень Ф.Тернера, поширив його тезу на Західну Європу, всю Америку, Південну Африку, Австралію, Нову Зеландію, запропонував ідею «Метрополії» та «Великого Кордону», а водночас наголосив на визначальному впливі народів зони «Великого Кордону» на світову економіку, літературу, науку та мистецтво⁴.

Інший відомий американський історик, Вільям МакНіл, застосував поняття «Великого Кордону» до суспільств усієї Євразійської рівнини та акцентував увагу на європейсько-оттоманському пограниччі⁵. Оскільки В.МакНіл писав також про Україну, його брошура привернула увагу українських діаспорних учених, а Іван Лисяк-Рудницький відгукнувся на неї публікацією про застосування тези Ф.Тернера в історії України⁶.

Теза Тернера була відома також польським історикам. Ще 1969р. Януш Тазбір писав: «Якщо говорити про Дикі Поля, то порівняння з західною частиною Сполучених Штатів у XIX ст. напрошується саме собою ... Якщо замінити індіанців татарами, то ситуація досконало відповідатиме станові, що витворився на наших Диких Полях за Вазів. І в Північній Америці і в Речі Посполитій XVII ст. існував той самий рухомий кордон (moving frontier) людського поселення, яке простягалось до середини держави та підлягало різного роду пересуванню»⁷.

А в 1987р. патріарх польської історіографії XIX ст. Стефан Кеневич, рецензуючи англomовну збірку статей І.Лисяка-Рудницького, з ентузіазмом підтримав його порівняння України з США та висловився за застосування тези Тернера до історії всієї Речі Посполитої⁸.

Водночас, крім австралійської, канадської, латинсько-американської, російської, південно-африканської, ново-зеландської історіографії, навіть фінські історики пробували адаптувати тезу Тернера, інтерпретуючи історію своєї країни як «периферію неформальної американської економічної та культурної серцевини» під час «холодної війни»⁹.

Компаративний підхід сягнув апогею у 1975-1984рр., коли Оклахомський університет видавав газету «The Frontier. Comparative Studies». Це видання мало б спричинити глобальну трансформацію поняття «фронтира». Як дефініював це поняття Р.Біллінгтон, «географічний регіон, прилеглий до незаселених регіонів континенту, де низький коефіцієнт заселеності та незвичайно багаті натуральні ресурси, досі неексплуатовані, дають малозабезпеченим винятковий шанс покращити своє соціальне та економічне становище»¹⁰; як Анна Холодна уточнила дефініцію «фронтира», – це «обмежений простір змінних цінностей, де різні культури вперше стикаються з «іншістю» (otherness) й сприймають, пристосовують або одомашнюють її»¹¹.

Російський вимір

«Критика» неодноразово рекламувала часопис «Ab-Imperio» – можливо, найкраще тепер російське періодичне видання в галузі історичної науки. Але уникнемо дифірамбів, обмежившись коротким «браво», та повернемося до Ф.Тернера.

Я вже згадував про спроби застосування тези Тернера в російській історіографії, ініціаторами якого були здебільшого американці російського походження. Хоча публікації 1950-1970-х років є зазвичай методологічно механічними, а інколи й наївними, тим не менше, ці автори мали рацію¹². Зрештою, Марк Бассін дотепно простежив співзвучність тези Тернера з тезою Соловйова про визначальну для російської історії парадигму «ліс – степ».

Треба зауважити, що сам Ф.Тернер висловився проти застосування своєї концепції до історії Західної й Центральної Європи. Варто також враховувати, що його знаменита теза – це водночас ідеологічне підґрунтя для різновиду антиметрополійного націоналізму, свого роду «декларація незалежності» американської історіографії. Тому він акцентував на тому, що розмежовувало Америку з Європою, а не зближувало їх. «Американський фронтір, – писав Ф.Тернер, – істотно відрізняється від фронтіра європейського – фортифікованої лінії кордону, що простягається через густонаселені регіони. Натомість найістотнішою рисою американського фронтіру є те, що він пролягає через вільні землі. В переписах населення він трактувався як маргінес поселень з густотою двоє або декілька осіб на одну квадратну милю»¹³. Водночас Ф.Тернер якось зауважив, що «Росія повинна мати свої власні «фронтірні інтерпретації»¹⁴.

Ледве чи в світі набереться десяток учених, зарівно ознайомих з американською та російською історіографією. Тішила вийти за межі Тернерового «фронтіру» й розглянути феномен кордону взагалі.

Програмні статті тому – «Змінюючи концепції та конструкції кордонів: компаративний історичний підхід» Альфреда Рібера (професор Центрально-Європейського університету, Будапешт) та «Південний і східний фронтір Росії» Андреаса Каппелера (директор Інституту Східних та Східно-Європейських досліджень, Відень). Переслідуючи мету систематизувати явище кордону, на базі багатого фактичного матеріалу А.Рібер виділив три типи кордонів: територіальні або державні кордони, уявлення про які як про національні кордони остаточно сформувалися після Великої французької революції («якобінська модель»); динамічні «фронтіри» динамічних поселень (dynamic frontiers of advancing settlements), символічні кордони (Окцидент – Орієнт, поділ на Західну, Центрально-Східну та Східну Європи тощо). Оскільки особливості кордонів першої і третьої груп зрозумілі, зупинюся на другій.

«Під впливом антропологів, – пише А.Рібер, – трактування Тернерової концепції «фронтіра», що відмежовує «дикунство від цивілізації» або як рух уперед на «пусті землі», трансформувалося в ідею «фронтіра» як зону взаємодії двох або кількох відмінних суспільств, втягнутих у багатоманітний культурний та комерційний «прикордонний взаємообмін» між корінними американцями й колоністами чи поселенцями». В модерний період Автор розрізняє три види цього типу: американський (США й інші британські домініони), російсько-імперський, китайсько-імперський. «Англо-саксонський» вид, – стверджує А.Рібер, відрізняється від двох інших тим, що, по-перше, росіяни та китайці здебільшого прагнули асимілювати або толерували завойовані народи й культури, а не прагнули їх знищити, як це було в США, Канаді [щодо Канади А.Рібер помилився, в половині XIX ст. там дійшло до згоди між індіан-

цями й колоністами – І.Ч.], Австралії й Новій Зеландії; по-друге, вони були змушені змагатися за нові землі між собою або з іншими великими державами». Ґрунтовніше автор зупинився на порівнянні колоністів США з південно-африканськими бурами (поряд з Австралією, цей порівняльний аспект вивчений чи не найкраще). Хоча не погоджуюся із думкою А.Рібера, що бурські республіки відрізнялися від США більше, ніж Канада (*nota bene*, канадські історики, регулярно виступаючи проти адаптації історії їхньої країни до тези Тернера, доводили її помилковість і трактували як ідеологічне підґрунтя американського імперіалізму). Бо Канада колонізована передовсім завдяки зусиллям метрополії, в той час як США та Південна Африка – здебільшого громадами вільних поселенців-протестантів у супереч їй.

На протигау історії колонізації Америки, історія російського «фронтира» мала здебільшого мінорний тон. Ключевський, Соловйов та інші наголошували на величезних втратах – людських і матеріальних – у боротьбі із «степом» та важких природних умовах. М.Покровський додав до цього песимістичного образу ще образ «тюрми народів». Лише в післявоєнний період радянські історики почали змальовувати селян-переселенців у героїчний спосіб, подібно як американські історики – піонерів, не вдаючись, зрозуміло, до таких порівнянь. Лише тепер з'явилася «сибірська школа» російської історіографії, яка схильна порівнювати колонізацію Сибіру й Дикого Заходу.

Стаття завершується коротеньким оглядом історії китайського «фронтира». Хоча чим відрізняється китайський вид російського, Автор не пояснив. Тому, на нашу думку, А.Рібер вдало класифікував типи кордонів, проте схема видів здається обґрунтованою недостатньо. Зрештою, це було завданням А.Каппелера. Принагідно зауважу, що його стаття перекладена російською з німецької публікації 2001р., мова публікації тому – російська й англійська, а редакція приймає до друку, крім німецької, матеріали також польською та українською.

«Поняття «фронтира», – пише А.Каппелер, – відрізняється від поняття державного кордону передовсім тим, що воно описує перехідну зону, яка, як правило, не інтегрована в жодний з державних організмів і має динамічний характер». Явище «фронтира» він запропонував розглянути в чотирьох контекстах: «як географічний «фронтір» між різними кліматичними й рослинними зонами, в російському випадку, – передовсім як між лісом і степом; як соціальний «фронтір» між різноманітними способами життя й системами цінностей, особливо між осілим населенням та кочівниками або мисливцями; як військовий «фронтір» між двома військовими об'єднаннями; як релігійний і культурний «фронтір» між різноманітними системами цінностей і культурними традиціями». Відповідно до цієї схеми, Автор розрізняє військовий «фронтір», «фронтір» інтенсивної експлуатації (*extractive frontier*), «фронтір» поселень. Водночас, він враховує класифікацію культурного кордону Юргена Остергаммеля: імперський «варварський» кордон, національно-державний кордон, кордон включення «фронтира» (*Erschliessungsgrenze des eigentlichen Frontiers*). Далі Автор застосовує ці класифікації в свої інтерпретації обох російських «фронтирів» – степового та сибірського – й обумовлює, що не розглядатиме феномена наддніпрянського козацтва, «оскільки воно не відноситься до російського контексту, а пов'язане з польсько-литовською й українською історією». Феномен козацтва він трактує як військову демократію, яку протиставляє московській автократії. Тут варто зауважити непослідовність автора, який чомусь потрактував написану з наголосом на антитезі «московська автократія – «фронтирна демократія» монографію Йосифа Вечинського як неприйнятну для науки. Можливо, він не погоджується з основною думкою Й.Вечинського, що зіткнення «фронтирної»

демократії з деспотизмом Москви є основним наративом історії ранньомодерної Росії? Натомість для відносин між росіянами й мусульманами, як вважає А.Каппелер, характерна безприкладна толеранція з боку царату, яка не має аналогів.

Якщо степова зона становить у дусі схеми А.Каппелера поєднання військового й поселенського типів «фронтирів», то Сибір – «фронтір» поселень й інтенсивної експлуатації. На відміну від російсько-мусульманських стосунків, ставлення росіян до аборигенів-анімістів більше нагадує жорстокість білих колоністів до індіанців. А.Каппелер зауважив, що в XVII ст. сибірські племена ставали об'єктами сегрегації лише в виняткових випадках, що більше, чимало росіян асимілювалося з якутами. Водночас Автор змалював типовий образ сибірського селянина – незалежної та підприємливої людини з твердим характером, що нагадує піонерів Дикого Заходу. Однак протягом XVIII ст. населення російських «фронтирів» поступово було інтегроване в структуру Російської імперії. «Вільне козацтво приручили, і з квазідемократичної альтернативи й джерела соціального неспокою воно перетворилося в вірного слугу царату». Натомість рецепція західноєвропейської ідеї прогресу та *mission civilisatrice* мали за наслідок сегрегацію «іногородців». «Класичний «фронтір» як зона воєнної конфронтації, економічного й культурного контакту замінив ідеологічний «фронтір» у головах людей».

У висновках А.Каппелер стверджує: «Питання про можливість інтерпретації азійського й степового кордонів Росії ранньомодерної доби в ключі Ф.Тернера закономірне. Вільне козацтво та російські поселенці мали схожі до американських колоністів риси: волелюбність, дух першовідривання, сміливість, індивідуалізм, потяг до самоуправління й рівноправності. В обох випадках велику роль відігравали релігійні меншини та секти. В ранньомодерну епоху ці пограничні громади являли собою альтернативу станово-автократичній Московській державі й можуть розглядатися як зародки політичної демократії. Однак ці специфічні соціо-політичні структури й ментальності функціонували виключно на пограниччі й у Сибіру та не могли поширитися на всю Росію. Навпаки, експансивна абсолютна монархія «наздогнала» в XVII-XIX ст. периферійні громади, встановила свій контроль й частково, щонайменше, інтегрувала їх в становий лад імперії».

Завершує розділ «Методологія й історія» стаття Девіда Лейтіна (професор політології Стенфордського університету) «Що таке мовна спільнота?». Автор спробував обчислити коефіцієнти гетеромовності в окремих регіонах Радянського Союзу. У передмові редактори тому пояснили, що оскільки сучасні кордони здебільшого формувалися як кордони між мовними спільнотами, то вони вважали за доцільне включити цю публікацію у зміст тому. Хоча зауважу, що автор не концентрує уваги ані на концепції кордону, ані навіть не згадав про Ф.Тернера.

Іншими авторами рецензованого тому стали 7 росіян (в тому числі 1 росіянка з Фінляндії), 3 американців, 3 молдаван, 2 німців, 1 литовець і 1 японський учений. Автори здебільшого розглядали генезу націоналізмів російських окраїн (карельського, бурятського, білоруського, татарського, румунсько-молдавського, придністровського, центрально-азіатських), а також соціальні рухи (Пугачов), генезу європейських кордонів («Одна людина не може створити «Східної Європи», але може спробувати: Чарльз Фредерик Геннігсен та ідеологічна конструкція Східної Європи» Марка Бейкера з Каліфорнійського державного університету; я не міг втрияти Японії та соціальні науки Росії: спільні пошуки виходу з кризи» Кімітакі Мацузато (що не заперечує високої наукової актуальності цього тексту; просто К.Мацузато мав справу не з кордонами,

а порівнював славістику СНД та Японії) достатньо гармоніюють із загальною концепцією тому. Варто відзначити ще дві публікації: «Насильство та влада в історичній пам'яті мусульманського пограниччя. До нової інтерпретації пісні про Хочбара» Володимира Бобровникова (Інститут орієнтальних досліджень РАН) та «Ми вбиваємо лише своїх: злочинність як маркер міжетнічних границь у Одесі початку ХХ ст. (1907-1917)» Іллі Герасимова (співредактор «Ab-Imperio»). Відомо, що насильство та бандитизм були неодмінними супутниками побуту «фронтирних» спільнот. Гадаю, прихильників компаративістики зацікавлять такі висновки В.Бобровникова: «Унікаючи крайнощів орієнталістської демонізації чи етнографічної ідеалізації горян, треба визнати, що культурний код «насильства», залишаючись безумовною домінантою (емоційною та соціально-структурною), поза всякими сумнівами був важливим фактором самоорганізації й ідентифікації горян протягом XV-XVIII ст., а через механізми актуалізації історичної пам'яті – й набагато пізніше. «Прикордонний» (в екзистенційному сенсі) феномен насильства виявився важливим фактором для структуризації справді пограничного горянського суспільства, оскільки воно, знаходячись між конфліктними «силовими полями» сусідніх стабільніших і високо інтегрованих соціумів, потребувало постійного самоствердження та верифікації своїх кордонів і основ соціальної організації. На мусульманському пограниччі суспільство трактували як постійно готове до бою ополчення, армію. Насильство було основою будь-якої законної влади та політичної організації горян. Набіги на ворогів-іновірців, що знаходилися поза місцевим законом, служили також формою соціалізації горянської молоді».

Аналіз рецензованого тому дає підстави припустити, що кваліфіковані вершки історичних цехів різних країн відчувають синдром перевтоми студіями над націоналізмом, на які була особливо багата епоха після краху СРСР. На це вказує передмова, а також «перехідні» (якщо так можна сказати) титул («Від імперії») та субтитул («Теорія та історія націоналізмів та імперії на пострадянському просторі») часопису, які формують віртуальний ґрунт для ймовірного нового метанарративу історії Східної Європи. В даному випадку редакція «Ab-Imperio» ініціювала реінтерпретацію історії Росії в дусі тези Ф.Тернера. Такі спроби робилися й раніше. Зауважу, що сучасні американські історики не виявляють особливого зацікавлення до продовження започаткованих ними компаративістських студій в дусі тези Ф.Тернера. «Сьогоднішня увага до «фронтира», – стверджує А.Каппелер, – передовсім пов'язана з його досвідом зони комунікації та економічної, соціальної, культурної і політичної взаємодії між спільнотами з різною специфікою». В цьому контексті рецензований том – свіже слово в російській історіографії та в компаративістиці взагалі. «Фрагментована візія та надмірна увага до деталей не завжди виходять на користь точності, – стверджував В.МакНіл. – Бо за окремими деревами можна не побачити лісу; а дерево може випасти з поля зору під час дослідження незліченної кількості листя. Іншими словами, кожний новий приріст у історичних деталях може завадити зауважити істотніші речі, які можуть виявитися для громадськості важливішими, ніж відкриття в галузі сегментованих суб-історій»¹⁵. Тож застосування тези Тернера в рецензованому томі «Ab-Imperio» має за наслідок істотний прогрес у формуванні альтернативної концепції історії Східної Європи.

¹ Дані за 15 серпня 2005р.

² Hofstadter R. The Progressive Historians. Turner, Beard, Parrington. – New York: Vitgag Books, A Division of Random House, 1970. – P.83.

³ Patricia Nelson Limerick. "Turnerians All: The Dream of a Helpful History in an Intelligible World", *The American Historical Review*, vol.100 (1995). – P.698.

⁴ Walter Prescott Webb, *The Great Frontier*. Introduction of Arnold J. Toynbee (Austin: University of Texas Press 1964, 1-е видання – 1951).

⁵ William H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier. 1500-1800* (Chicago and London: The University of Chicago Press 1964); ejusd, *The Great Frontier. Freedom and Hierarchy in Modern Times* (Princeton, New Jersey, 1983).

⁶ Лисяк-Рудницький І. Україна між Заходом і Сходом // Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*. – К., 1994. – С.1-9.

⁷ Tazbir J. Szlachta a konkwistadorzy. Opinia staropolska wobec podboju Ameryki przez Hiszpanię. – Warszawa, 1969. – S.89.

⁸ Stefan Kieniewicz, "Rudnytsky's Eassays in Modern History in the Eyes of a Polish Historian", *Harvard Ukrainian Studies* 11, no. 3-4 (1987). – P.522-523.

⁹ Michael Berry, "The Limits of Community Finland as a Symbol of Frontier-Infused Liberalism", in: Michael Berry, Georg Mand, Jerry Schuchalter, *Frontiers of American Political Experience* (Turku: Turun Yliopisto, 1990).- P.31-85.

¹⁰ William W. Savage, Stephen Thompson, "The Comparative Study of the Frontier: An Introduction", *The Frontier. Comparative Studies*, vol.2, Norman: University of Oklahoma Press, 1977. – P.6.

¹¹ Kervin Lee Klein, *Frontiers of Historical Imagination. Narrating the European Conquest of Native America. 1890-1990*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press 1997. – P.210.

¹² Lobanov-Rostovsky, A. "Russian Expansion in the Far East in the Light of the Turner Hypothesis", in: *The Frontier in Perspective*, ed. by Walker Wyman and Clifton B.Kroeber (Madison: University of Wisconsin Press, 1965); Joseph L. Wieczynski, *The Russian Frontier. The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History*, Charlottesville: University Press of Virginia, 1976; Mark Bassin, "Turner, Solov'ev and the «Frontier Hypothesis»: The Nationalist Signification of Open Spaces", *The Journal of Modern History*, vol.656, N3 (1993). – P. 471-511. Зауважу, що тут перераховані лише праці, які я прочитав. Насправді публікацій про російський «фронтир» було набагато більше.

¹³ Frederick J. Turner, "The Significance of the Frontier in American History", in: *The Frontier in American History*, by Frederick J. Turner (New York: Henry Holt and Company, 1931). – P.3.

¹⁴ Ray Billington, Frederick Jackson Turner. *Historian, Scholar, Teacher*, New York: Oxford University Press, 1973. – P.459.

¹⁵ McNeil, W. *The Great Frontier...* – P.8.

Ігор ЧОРНОВОЛ

Пастух Р. Корона Данила Галицького. Вибрані статті, нариси, інтерв'ю, рецензії, есеї. – Дрогобич: Коло, 2005. – 640 с.

Нещодавно побачила світ сімнадцята книга Р.Пастуха (нагадаємо, що перед тим вийшли друком краєзнавчі праці автора: "Вулицями старого Дрогобича", 1991; "Історія Дрогобича в датах, подіях і фактах" (у співавторстві з Петром Сов'яком), 1991; "Рідна школа в Дрогобичі", 1991; "Дрогобицькі бувальщини", 1998; "Угольна – моє село", 1999; "Дрогобицькі вулиці", 2000, 2002; "Думи волі", 2001; "Дрогобич давній і сучасний",

2002; “Дрогобич”, 2002). Роман Пастух – відомий журналіст, публіцист, краєзнавець і поет. Книгу “Корона Данила Галицького” склали вибрані статті, нариси, інтерв’ю, рецензії, есеї, наукові розвідки і дослідження історико-краєзнавчої, національно-патріотичної і культурно-мистецької тематики. В основному, це значна частина творчого доробку автора на ниві журналістики, публіцистики, краєзнавства, літературознавства, етнографії та фольклористики, надрукованого в періодичних виданнях від 1988-го до серпня 2004 р. Зокрема, йдеться про всеукраїнський часопис “За вільну Україну”, газети “Рідне поле” і “Гомін волі” (м. Стрий), “Галицька зоря” і “Мій Дрогобич” (м. Дрогобич), та деякі інші¹.

Дана праця належить, безперечно, до науково-популярних довідників енциклопедичного характеру з історичного краєзнавства, котрих у сучасній історичній науці не так уже й багато. Книга розрахована на широке коло читачів: педагогів, чиновників, студентів та учнів – усіх, хто цікавиться історією рідного міста та краю, тому в ній переважає художньо-публіцистичний стиль, адже автор є журналістом та краєзнавцем.

Книга починається із вступного слова автора та передмови. Рецензоване видання вміщує десять розділів, які закінчуються вказівником прізвищ та псевдонімів.

У передмові “Від автора” Роман Пастух конкретно сформулював завдання видання, конкретизував джерела інформації (зокрема, виділив три типи – публікації у літературі та в періодиці, документи, спогади безпосередніх учасників і свідків подій) і зауважив причини, які заважали йому довести дослідження до належного (суто наукового) рівня.

У першому розділі – “Історії немеркнучі скрижалі” мова йде про минуле нашого краю та про його видатні історичні постаті. Зокрема, розповідається про корону галицько-волинського короля Данила Галицького; відому поетесу і складачку мелодій до своїх віршів Марусю Чурайвну; могилу видатного діяча-гетьмана України Петра Дорошенка; “чемпіона чемпіонів”- українського богатиря XIX століття Івана Піддубного; священика, посла до галицького крайового сейму Мирослава Січинського; злет і загибель родини Коссаків; життя та останню дорогу гетьмана Павла Скоропадського; політичного керівника визвольних сил, діяча ОУН Кирила Осьмака; відомого дрогобицького адвоката Володимира Ільницького; учасника національно-визвольних змагань першої половини XX століття, відомого історика цих змагань Осипа Думина; “столітній” чи “цісарський” дуб, що біля села Лисовичі, – і саме ці моменти проливають світло на забуті чи занедбані факти нашої історії [С. 7-55].

Розділ “Дорога до храму” присвячений духовному надбанню нашого народу, а саме найдавнішій дрогобицькій Маріїнській церкві, Пресвятої Діви Марії;² дарунку Єрусалимській церкві гетьмана Івана Мазепи; відродженню святині василіан; каплиці 13-ох Пратулинських Мучеників, що розташована у місті Стебнику; Кальварійській хресній дорозі; життю і діяльності останнього владики Перемишльської єпархії Йосафата Коциловського; жезлу митрополита Андрея Шептицького; церкві Спаса в Дрогобичі; церквам околиць Дрогобича; Вознесенській церкві в Дрогобичі; церкві Пресвятої Трійці у Дрогобичі; священику Павлові Кікті. З вищезгаданого матеріалу ми можемо взяти відомості про визначних священиків нашого регіону, а також про архітектурні пам’ятки духовного призначення та звичаї і обряди нашого краю [С. 59-98].

У наступних розділах: “Зірками стали їхні імена”, “Співав нескорений народ”, “Пам’ять рукотворна” йдеться про славетних героїв (Степана Бандеру, Григорія Мацейка, Ярослава Мельника, Романа Різняка, Василя Галаса, Марію Савчин, Миколу Фриза, Василя Рудника, Юлію Ганущак, Павла Зайця, Михайла Фридера, Софію Дусик, Кузьму

Дасіва та інших) [С. 100-182]; співаків та співачок, поетів, композиторів, журналістів, фольклористів (Парасковію Пасічник, Григорія Федисіва, Федора Кушніра, Миколу Сороколіта, Миколу Кривецького, Григорія Дем'яна та інших) [С. 184-221]; відомих постатей української історії, пам'ятним місцям та знакам славетним героям нашого краю (Настю Лісовську-Роксолану, пам'ятник гетьману Петрові Сагайдачному в Кульчицях, пам'ятник гетьману Богданові Хмельницькому, пам'ятник лицарю волі та милосердя, пам'ятник Героям Крут, пам'ятні знаки Кобзареві, пам'ятник президентові УНР в Дрогобичі, пам'ятник Юрієві Котермаку, Іванові Франку, Степанові Бандері в Дрогобичі та іншим, які знаходяться на теренах Львівщини та за її межами) [С. 223-291].

“Під кронами титана” – шостий розділ рецензованої книги. Він присвячений взаєминам Франка з Володимиром Чапельським, невідомому коханню великого поета, Франку і Стрийщині,³ взаєминам Степана Венгриновича з Іваном Франком, збиранню народного фольклору Іваном Франком на теренах Дрогобиччини,⁴ Франковому роду, невиданому “Словнику франкознавства”, Олесеві Гончару, який відвідував стежку поета в Нагуєвичих та самим Нагуєвичам – батьківщині Івана Франка [С. 294-340].

Дуже цікавим є сьомий розділ – “Діла земні”. В ньому автор розповідає про одного з ініціаторів створення Українського Січового Стрілецтва та Пласту УСС Івана Чмолу; оркестр “Сурма”, що існував в Трускавці з 1930 р. по 1939 р. та його учасників; Гандзю Янчишену з Уголни, що на Стрийщині; гарну збірку вишитих рушників Івана Вати з Дрогобича; скульптуру Богородиці із Кальварії Пацлавської; Дрогобицького Ікара; Д. Мацигіна з Нежухова; Дмитра Демкова з Уголни – одного із перших у селі, що виїжджав до Америки; Марію Семенівну Намаку з Тернопільщини – члена Дрогобицької станиці Братства ОУН і УПА; Героя колишнього Радянського Союзу під час німецько-радянської війни, дрогобичанина Григорія Геврика; Василя Куликовця із села Волі Висоцької, що біля Жовкви; Данила Цикова з Турківщини; учасника УПА Олексія Явора зі Сколівщини; учасницю ОУН і УПА Марію Щупляк з Дрогобиччини; могили, що на пагорбі Святий Ян біля гостинця Моршин-Лисовичі; вихідця із Старого Села що біля Дрогобича, який мав честі потрапити на сторінки енциклопедії “Британіка”; перевертня Остапа Скруту (псевдонім “Лимонка”) – злочинця НКВД і КГБ; націоналістів Володимира і Євгенію Лучаків із села Котовань на Дрогобиччині; депутата Верховної Ради України першого демократичного скликання від Дрогобича Романа Іваничука; “режисерів” вертепної трагедії на Стрийщині; Осипу Олексин з Дрогобича; Василя Ваврина з Самбірщини та інших [С. 342-420].

У розділі “Долі, спресовані часом” мова йде про Дрогобицьке товариство “Руська захоронка”, в якому провідну роль відігравали отці Василіяни; воїна УПА Михайла Хом'яка з Львівщини та Івана Царенка – енкаведиста; Михайла і Леокадію Хом'яків, провідних діячів ОУН і УПА; терористичну діяльність Героя колишнього Радянського Союзу Миколи Кузнецова; агента УПА з гнізда енкаведистів, начальника Дрогобицького обласного управління НКВД і МВД Олександра Сабурова; втікача з ГУЛАГу – студента Соколовського; стріянина Олексія Магасевича, страченого в Стрию за участь в ОУН і УПА; колишнього політв'язня Івана Слюсара та його зошит із записами часів існування ГУЛАГу; викладача математики механічного технікуму, націоналіста Григорія Михаця; Йосифа та Єлену Тарелів – сім'ю українських патріотів; Мирона Бучацького, депутата Львівської обласної ради першого демократичного скликання та його допомогу в будівництві будинку матері правозахисника України Юрія Литвина; найдовший лист української епістолярії Федора Гриніва, який потрапив до “Книги рекордів України”; світочів нашої культури; батька відомого українського історика,

академіка Ярослава Ісаєвича – Дмитра Ісаєвича (1889-1973); Карпаторусинський “каламутант”; Нюрнберзький процес [С. 422-490].

Дев'ятий розділ – “Скарби у шатах невмирущих” – присвячений полотну українського художника Миколи Івасюка “В”їзд Хмельницького до Києва”, перша виставка якого відбулася у Львові в 1912 р.; одній з найкрасивіших старовинних монументальних споруд у центральній частині Києва – Маріїнському палацу; осередкові політичного, економічного і культурно-мистецького життя українців не тільки Стрийщини, а й значної частини Прикарпаття – Народному дому в Стрию; авторів ліричної пісні “Гуцулка Ксеня”; художнику Петрові Обалю з Тернопільщини; актрисі знаменитого мандрівного театру Йосипа Стадника Тамарі Гуманській-Хавалці, яка досить довго мешкала в Дрогобичі; австралійцеві з мольбертом із Бережан – Володимирі Савчаку; військовику, священику, художнику – Володимирові Силіну; Любомирові Рихтицькому – літератору і провидцю з села Ролева, що на Дрогобиччині; громадському діячеві, фольклористові, добре відомому на Самбірщині Михайлові Рабію; творам видатних митців, написаних в концтаборах ГУЛАГу; Іванові Хандону – поету та художнику; поету та музиканту з села Волощі, що на Дрогобиччині Петрові Нечипіру; поету Іванові Гнатюку; художнику Петрові Савчину із Жидачівщини; гордості Трускавця Михайлові Біласу; мозаїку Василеві Зайцю з села Дорожева, що на Дрогобиччині [С. 490- 546].

В останньому розділі – “Слово про слово” – автор розповідає про дослідників історії рідного краю, краєзнавців багатьох теренів України, а саме Валентина Кравченка, автора книги “Український Севастопіль” (вийшла у 2001 р.), яка є цікавою своїм хронологічним викладом фактів, які підкріплюють історичну українськість Криму та його морської твердині; Андрія Чайковського, майже ровесника Івана Франка, який своїми творами заповнював прогалини історії України, зокрема періоду козаччини; Ганну Гром – краєзнавця, дослідниці історії села Нагуєвичі;⁵ Миколу Куделю з Волині – автора книжки “Кобзар у моєму житті”; повстанського літописця Григорія Дем’яна; Миколи Литвина і Кіма Науменка, авторів книги-довідника “Генералітет українських визвольних змагань”; Андрія Хрущака, автора історико-краєзнавчої книги “Волоща – отча земля”; співавтора книги “Історія Дрогобича в датах, подіях і фактах” Петра Сов’яка та інших.

Завершується книга вказівником прізвищ і псевдонімів, який є розлогим та дає можливість читачеві пришвидшити пошук потрібної інформації.

На нашу думку, книзі Р. Пастуха бракує систематизації викладу матеріалу, більш критичного ставлення до документальних джерел, чіткої хронологічної послідовності викладу подій та фактів, що повинно бути врахованим при написанні науково-популярних довідників енциклопедичного характеру з історичного краєзнавства.

Книга Романа Пастуха, попри незначні зауваження, є цікавою і корисною для істориків, краєзнавців, викладачів вузів і шкіл, для найширшого загалу шанувальників історії Франкового краю та України взагалі.

¹ Пастух Р. Корона Данила Галицького. Вибрані статті, нариси, інтерв’ю, рецензії, есеї. – Дрогобич, 2005. – С. 3.

² Див. докладніше: Петрик А., Петрик В., Тимошенко Л. Розвідкові археологічні дослідження церкви св. Пресвятої Діви Марії в місті Дрогобичі у 2001 році // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. V. – Дрогобич, 2001, – С. 7-20.

³ Див. докладніше: Пастух Р. Іван Франко і Стирийщина // Стирийщина крізь призму століть. / Праці науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім. І. Франка. – Вип. 3. – Дрогобич, 2004. – С. 81-94.

⁴ Див. докладніше: Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Львів, 1901-1910. – Т. 1, 2, 3.

⁵ Див. докладніше: Гром Г. Нагуєвичі – батьківщина Івана Франка. Нарис про рідне село Івана Франка – Нагуєвичі від давнини до сучасності. – Дрогобич, 1992. – 68 с.; Гром Г. Нагуєвичі. – Дрогобич, 2002. – 288 с.; Гром Г. Франкові Нігуєвичі. Дрогобич, 2004. – 280 с

Володимир ГАЛИК

**Іванцюра Іван. ДОРОГИ ЖИТТЯ РОДУ ІВАНЦЮРИ. КНИГА
СПОМИНІВ І СВІТЛИН. МЕМУАРНИЙ НАРИС /Ред. В.
Демків/. – Україна, 2005. – 566 с.**

Не часто в науковій чи публіцистичній галузях предметом дослідження стає історія окремо взятого роду. Дана праця є саме такою. І задумувалася вона не як наукове дослідження, а з тим, “щоб зберегти пам’ять про рід Іванцюри та розповісти більш докладно про всю родину, розпорошену на сьогодні по всіх теренах України, ... щоб скріпити родинний зв’язок поміж всіма, де б хто не був” (С. 4).

Її автором є один із представників цього роду – Іван Іванцюра, уродженець села Доброгостів Дрогобицького району, громадянин України, котрий волею долі після Другої світової війни опинився на еміграції і по сьогодні проживає у Великобританії. Після нарису про рідне село це вже друга праця нашого крайнина¹.

Базуючись на даних Б. Грінченка, етимологію свого прізвища автор виводить від слів “Іван-чура, Іван-чурай, Іван-цюра”, які є похідними від лексеми “джура” (С. 5). Виходячи з цього, Іван Іванцюра у художньому стилі подає розповідь про козацького джуру (“чуру”, “цюру”), а згодом відважного старшину Івана Чурая, котрий, осівши на Прикарпатті, міг бути гіпотетичним засновником роду. Така версія видається малоймовірною. Рід Іванцюри, скоріше за все, місцевого походження, а прізвище походить від лексеми “Іванцьо” (демінутив імені Іван), яка і по сьогодні побутує у мові місцевих мешканців.

Вірогідні дані про генеалогію свого роду автор подає, починаючи з ХІХ століття, коли його пращур Стефан був дяком у місцевій церкві. Базуючись на переказах, Іван Іванцюра простежує родинні зв’язки свого роду до початку ХХ ст. Ця розповідь доповнюється світлинами, на яких бачимо обійстя прадіда Федора, родину його діда Олексі тощо. Було б добре якби ці відомості також доповнювалися записами у тогочасних метричних книгах, які збереглися в архівах.

Подальша розповідь базується на основі власних спогадів з дитинства та юності. У них знаходимо чимало відомостей, цікавих з етнографічного погляду. Це, зокрема, свідчення про сімейно-родинне життя українців, традиції виховання дітей та залучення їх до посильної праці. Як відомо, основною дитячою працею в Україні було пастухування. Дитячі спогади автора про випас птиці, худоби, коней підтверджують

висновок відомої дослідниці З. Болтарович про те, що на Бойківщині саме виконання пастуших обов'язків лягало в основу вікової періодизації розвитку дітей².

У праці наведені відомості, які дають змогу охарактеризувати традиції місцевого пастівництва. Зокрема, важливим є свідчення про ранній випас великої рогатої худоби у до Юріївський період, тричленну структуру пастівницького сезону, поетапне використання пасовищ. Цікавими є дані і щодо побуту пастухів.

Крім матеріально-побутових аспектів пастівництва, у праці навітлено місцеві традиції святоюрської обрядовості. Детально описано і відзначення пастухами свого професійного свята – 12 липня, на Петра і Павла. Цей опис доповнює відомості про звичай петрування на Дрогобиччині, поданого свого часу М. Драганом³.

В окремому параграфі описано традиції весілля на селі. І хоча в етнографічний літературі наявний знаходимо опис весільного обряду з цього села⁴, спогади І. Іванцюри цікаві в контексті передавання внутрішньосімейної атмосфери, яка проявлялася при одруженні.

Наукову вартість мають і численні фотографії селян першої половини ХХ століття. Їх можна розглядати як ілюстративний матеріал до вивчення локального колориту народного одягу. Певний інтерес становлять фрагментарні свідчення про місцеві традиції споживання їжі.

Спогади Івана Іванцюри являють значний інтерес для досліджень історико-краєзнавого характеру. Це, зокрема, спогади про батька Миколу, учасника Першої світової війни, а згодом вояка Української Галицької Армії, які проведені в контексті загального аналізу цих подій.

Чимало даних стосуються розвитку освіти на селі, громадського життя селян у 30-ті роки ХХ ст. Описана діяльність товариств “Просвіта”, “Рідна школа”, “Сільський господар”, “Хліборобського вишколу молоді”, а також ОУН та Союзу Української Молоді. Розповідь доповнюється численними фотографіями. Зокрема, на одній з них зафіксовано свято “Просвіти”, яке відбулося 1938 року. Серед учасників був посол сейму відомий український громадський діяч Стефан Витвицький. У роботі є дані, що стосуються історії церкви. А саме, подано список священників місцевої церкви, починаючи з 1828 року і дотепер. І хоча ці відомості не мають безпосереднього відношення до основного змісту роботи, вони, водночас, ілюструють атмосферу, в якій відбувалося формування світогляду автора.

Читача не зможуть не схвилювати свідчення Івана Іванцюри про страшні випробування, які випали на долю його сім'ї, родини, односельців у часи Другої світової війни. З книги довідуємося про енкаведиські репресії 1939-1941 рр., про умови праці в трудових загонах під час воєнного лихоліття, про активну роботу автора в ОУН упродовж 1942-1943рр.

З літа 1943 року Іван Іванцюра – один з 35 односельців, які вступили до Української дивізії “Галичина”. Спогади про військовий вишкіл, про участь у бойових операціях доповнюють історичні відомості про це військове формування.

Багатий фактологічний матеріал міститься у розділі про перебування Івана Іванцюри у таборі для військовополонених. Інформація про організацію життя в таборі, про релігійну, культурно-освітню роботу серед колишніх вояків унаочнюється численними фотографіями, які відтворюють ці події.

У книзі детально висвітлено повоєнне життя української громади у Великій Британії загалом та місті Ноттінгемі зокрема. Будучи діяльним членом Союзу українців Британії, Іван Іванцюра зібрав значний матеріал з історії цієї організації. Спогади,

документи, фотографії, опубліковані в цьому виданні, свідчать про активне суспільно-громадське життя наших земляків у еміграції. Їх можна використовувати і при вивченні історії української діаспори.

У виданні опубліковано чимало епістолярних матеріалів. Це, зокрема, листи від родичів, з якими був поновлений контакт ще в 1957 році, а також від громадських та політичних діячів, з якими спілкувався автор. На жаль, наведені лише ксерокопії листів. Також здебільшого відсутня інформація про авторство листів. Все це ускладнює їх сприйняття.

Не оминув Іван Іванцюра і розповіді, доповненої численними фотографіями, про родинно-приватне життя, яка, без сумніву, буде цікавою родичам автора, а, водночас, засвідчує розмаїття життєвої долі людини.

З відновленням незалежності України змінилося і життя Івана Іванцюри. Він неодноразово приїздить в Україну, приймає українське громадянство, встановлює контакти з бойовими побратимами в Україні і, водночас, активно працює над утвердженням Української держави у світі. Підтвердженням цього є численні історичні документи, опубліковані у цьому виданні. Серед них доволі унікальні: грамоти на відзначення заслуг Івана Іванцюри, запрошення на урочисті збори, присвячені дев'ятій річниці незалежності України, які відбулися в національному палаці "Україна", фотографія з теперішнім Головою Верховної Ради України В. Литвином та лист від нього тощо.

У виданні вміщено значну кількість копій статей із емігрантської та вітчизняної періодики. Ці матеріали стосуються різних аспектів емігрантського життя, наświetлюють діяльність Івана Іванцюри в Україні тощо. Однак використання цих матеріалів як джерела для подальших досліджень ускладнюється відсутністю вихідних даних.

Таким чином, перед нами не наукове видання, а, радше, збірник документів та особисті свідчення Івана Іванцюри. Вони можуть бути використані в ролі джерельної бази для подальших наукових пошуків.

Вихід у світ цієї праці не став подією лише родинного масштабу. Книга привернула увагу і громадськості. На її презентації були присутні професори Дрогобицького педагогічного університету М. Шалата та М. Романяк, діячі дрогобицької філії товариства "Просвіта" М. Богаченко, Т. Бордуляк, односельці. Вони вітали публікацію спогадів Івана Іванцюри, документів, турботливо збережених автором, підкреслюючи їх значення для виховання молоді.

Позитивно оцінюючи зміст матеріалів, підготовлених Іваном Іванцюрою, мусимо, однак, критично поставитися до роботи редактора видання. І тут мова не стільки про численні мовні погрішності і погану структурованість роботи, як про незабезпечення наукового рівня публікації. Такі недоліки неприпустимі, адже вони звужують можливості подальшого використання прорецензованого дослідження.

Зроблені зауваження, однак, аж ніяк не применшують значення рецензованої праці.

¹ Детальніше про автора та його село див.: Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. V. – Дрогобич, 2001. – С. 382- 386.

² Болтарович З.Є. Традиції сімейного виховання // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2. – С.16-23.

³ Драган М. Петрування в Тустановичах, п. Дрогобич // Матеріали до етнології та антропології. – Львів, 1929. – Т. 21-22. – С. 30.

⁴ Левинський В. Бойківське весіле в Доброгостові // Матеріали до українсько-руської етнології та антропології. – Львів, 1908. – Т.10.

Микола ГЛАДКИЙ

Петришин П.В. Історія села Гірське-Горуцько: короткий енциклопедичний довідник (разом із хутором Випучки (Сталінівка, Угартсберг) і селом Великі і Малі Липиці. Україна (Галичина). Львівська область. Миколаївський район. – Гірське, 2002. – 374 с., іл.; Петришин П.В. Історичні документальні спогади наших односельчан (Дудич і Коваль) XIX-XX століття (оригінал). с.Гірське. Миколаївський район. Львівська область (Галичина). Україна. – Гірське, 2005. – 287 с.; Петришин П.В., Петришин Ф.В. Родовід Петришиних із 1815 року. – Гірське, 2005 р. – 274 с.

Краєзнавчі дослідження Миколаївщини в останні роки значно поживалося¹. Почали з'являтися праці, присвячені окремим селам і містечкам Миколаївщини, найдавнішій історії краю². Серед таких праць виділимо книги Петра Васильовича Петришина “Історія села Гірське-Горуцько” (2002 р.), “Історична документальні спогади наших односельчан” (2005 р.) та “Родовід Петришиних із 1815 року” (2005 р.)

Праця була задумана як короткий енциклопедичний довідник, присвячений 525-річчю від дня першої писемної згадки про село. Автор зазначає, що книга стала кінцевим результатом шестирічного творчого доробку: підбір, пошук, систематизація місцевих і архівних матеріалів, щоправда, про них у спеціальному розділі “Використана література і спогади односельчан” (с.367-369) практично нічого не сказано. У процесі пошукової роботи автор використав земельні кадастри, документи судових інстанцій, родинні архіви, але жодного разу не вказано конкретного місця їх зберігання, коли, ким і де були записані ті чи інші спогади односельців, не подано комплексного аналізу таких цінних рукописних джерел, як “Щоденник родини Коваль із 1848 р.” тощо.

Книга має досить складну і розлогу структуру, поділена на 21 розділ, які, в свою чергу, поділяються на дрібніші параграфи, що значно утруднює її сприйняття. Книга розпочинається із короткої автобіографії автора, вступного слова та переліку спонсорів даного видання. З “Вступного слова” довідуємося, на яких принципах автор побудував свій творчий доробок, а саме: “... я не старався робити висновків і узагальнень тому, що це не входить в мої компетенції. Я не суддя і не адвокат, я просто констатував факти. Бог всім суддя.”

Вступний розділ “Версія виникнення нашого села” є одним із найменших. З нього з подивом дізнаємося, що через територію села проходили у Карпати римляни, а у Візантію, Грецію, Італію та інші країни Європи купці возили свої товари. Подає автор і невідомо звідки взяту “точну” дату заснування міста Городка – 1213 р. Подібним чином

дослідник відзначає місце точного розташування найдавнішого поселення XII-XIII ст. на території села та подає час існування найдавнішої сільської церкви (XIV ст.).

У розділі віднаходимо й інші казуси. Відзначаючи, що перша письмова згадка про село відноситься до 1477 р., П.Петришин, у той же час, пов'язує його виникнення із походом татар на Галичину в 1498 р. Цю думку він підтверджує народним переказом про те, що село засноване людьми, які втікали від турків та татар.

Зазначимо, що польський дослідник А.Макарський, звертаючись до походження назв сіл Перемишльської землі зазначає, що назва села походить від українського "горіти" й постало, нібито воно, на випаленому місці³. Про походження назви села можна довідатися і із праць М.Худаша. На його думку, походження назви села з'ясувати важко. і тому він гіпотетично припускає, що вона є похідним від особової назви Горь⁴. Особова назва Горь, як зазначає дослідник далі, могла виникнути не лише від слов'янського автохтонного особового імені Гориславль, але й від інших слов'янських автохтонних особових власних імен-комполітизмів. До них М.Худаш відносить імена-комполітизми з препозитивним компонентом Гор [и, о, е] типу Гористой, Горимир, Горомисл та імена-комполітизми з постпозитивним компонентом –горь типу п.Cieszgor, Dalegor, Dziwigor⁵.

На привеликий жаль, авторові дані дослідження невідомі.

В розділі "Нарис давньої історії села" подається ряд вісток про село (1477, 1501, 1508, 1515, 1546, 1548 тощо). Автор, наслідуючи найдавнішу історію села, використовує матеріали численних люстрацій, поборових реєстрів 1663, 1673, 1685 рр., матеріали Йосифінської (1787-1788) та Францисканської метрик (1819-1820), дослідження А.Яблоновського тощо.

Відзначимо, що, використовуючи дані джерела та наукові праці, автор міг би подати значно більше інформації про найдавнішу історію села. Так, адміністративно село належало до королівських і входило до Меденицького ключа. Визначити устрій і функціонування місцевої громади досить важко. Тут перепліталися як волоське так і давнє руське право. Так, в Горуцькому впродовж 1530-1536 рр. фіксуємо князів, а в 1569 р. тут згадано тивуна. Тивуни в Меденичах, Бильчі, Горуцькому і Літині на початку XVII ст. були обрані із середовища своїх громад намісниками старости Ю.Мнішека та присягали на громаді.

Відзначимо, що руська громада відрізнялася від волоської тією роллю, яку відігравало тут скотарство і землеробство, що автоматично призводило до зміни повинностей. Практично всі села волоського права розташовувалися на значній віддалі від фільварків, і це рятувало їх від панщини. Руські ж громади перебували у сфері постійного адміністративного тиску фільварку та різнилися в правовому статусі.

Маємо дані й про економічне життя села та його громади. На 30-і рр. XVI село платило 4 гроші з лану поземельного податку. Досить активно село контактувало зі своїми сусідами. Прикладом може слугувати вирішення питання про сінокоси у річці Дністра, дельтах Бистриці та Тисмениці в Дрогобицькому старостві, багнами яких користувалися методом займщини прилеглі королівські та шляхетські села: Волоща, Тинів, Бояри, Ролів, Добрівляни – шляхетські, Літиня, Грушова, Медениці, Горуцько – королівські тощо. Порядок користування пасовищами й сіножатями визначався й усною традицією. Так, коли тинівська громада покосила траву на одній із ділянок, у 1732 р. громади інших сіл заявили, що в цьому місці ніколи не косили, а існувало лише спільне пасовисько. Це санкціонував і суд⁶.

П'ятий розділ "Сільська рада" досить розлогий (53 с.) та має безліч підрозділів, які слід було б перегрупувати. В ньому подано історію місцевого самоуправління, починаючи від початку XX ст. Подано також добірку світлин, на яких зображено родини сільських керівників, могили односельчан, таблицю "Список громадян Горуцького, вивезених німцями на роботи в Німеччину" (всього 213 осіб), та "Список односельчан, які воювали на фронтах Другої світової війни". Опис подій повоєнного часу у цьому розділі проілюстрований документальною збіркою: це передусім різного роду постанови Медичницького виконавчого комітету районної ради та рішення тієї ж ради. На жаль, дана добірка документів, хоч і побудована хронологічно, не прокоментована автором належним чином й загалом не дає об'єктивної інформації щодо економічного життя села. Зазначимо, що даний розділ доцільніше було б поєднати із розділами 8, 9, 10, 15.

Шостий розділ "ЗУНР – політичні пристрасті і наслідки" подає загальні відомості про тогочасні події і судовий процес над жителями села В.Петришиним, С.Петришиним та С.Підлужним, що виступили проти місцевого поліцая. Незрозумілим є порушення автором історичної хронології подій історії ЗУНР та повідомлення про участь односельців у УСС. До того ж, відзначимо, що на Стрийщині ніколи не діяв так званий "загін пластунів Стрийщини", а існували "гуртки", "курені" та "коші", про що можна довідатися з численної спеціальної пластової та краєзнавчої літератури⁷. Очевидно, що автору не відомий і той факт, що УСС та УГА – це різні військові одиниці.

Наступний, сьомий розділ, який має назву "Армагедон місцевого значення у післявоєнні роки 1944-1950 роки", навітлює наступні теми: жертви від так званих "борців за волю України"; жертви від силових структур Радянської влади; жертви від фашистських окупантів; односельчани – учасники бандерівського руху; переселення родин 1946-1947рр. у Росію.

Тут чітко простежується тенденційна позиція автора, щодо неоднозначних подій радянської окупації. Чого варте трафаретне, пафосне, у дусі "славних часів керівної ролі партії" висловлювання про ті часи, "коли наші односельчани разом з усіма добивали фашистів" та "відавали своє здоров'я і життя за Вітчизну.. за родини, так звані місцеві "борці за волю України намагалися встановити свої ніким не визнані, закони і порядки впродовж п'яти післявоєнних років" (!!!) (с.77).

Можна б було оминати даний розділ, якби не той факт, що автор войовничо, не подаючи нам події "радісного нашого визволення від панської Польщі доблесними визволителями", розстрілів його односельців в катівнях НКВД Дрогобича та Львова, одразу ж переходить до "горя", що його завдали жителям села "борці за волю України" (с.77). Автор цитує 25 спогадів очевидців та нараховує 26 загиблих від рук УПА.

На увагу заслуговує той факт, що, як впливає із тих же свідчень, жодного обличчя т.зв. "убивць" свідки, зазвичай, не бачили. Серед тих, кого забирали, бачимо людей, які, на думку "вбивць", співпрацювали з НКВД: родина Ройових (с.83), М.Т. Дудич (с.83) тощо. "Місцеві головорізи" вбили Ф.І.Вірта, голову сільської ради (1941, 1944), за співпрацю з НКВД, М.М.Ковалю, голову сільської ради (1945-1946), за співпрацю з НКВД (с.89) тощо. Дезертир Червоної армії Федір Гузик був убитий т.зв. "бандерівцями" після того, як сільський голова М.Коваль та батько Ф.Гурика відвідали відповідні партійні структури в Дрогобичі (с.92-93), які згодом чинили супротив у віднайдені тіла вбитого.

Більш сухо та стримано автор подає спогади сучасників про звірства в селі "ястрибків", "структур НКВД", жертви більшовицької окупації, події, пов'язані із виселенням

людей на Сибір (Росію – автор). Аж занадто детально автор звертається до функціонування у селі колгоспу, подаючи різноманітні витяги, рішення, протоколи засідань сільської та районної рад тощо, що так і не дають загального розуміння проблеми.

Можна назвати й цілий ряд інших недоліків. На нашу думку, історія села подана дуже нерівномірно. Період до початку ХХ ст. ілюстрований скупими, фрагментарними даними, які часто не мають належного коментаря. Структура викладу матеріалу доволі нерівномірна та хаотична, з огляду на відсутність певної хронології розділів.

Так, наприклад, розділ 11. “Церква”, (с.244) повертає нас у ХІV ст. коли було споруджено місцеву церкву св.Кирила і Мефодія, щоправда автор не подає чіткої дати та не вказує, звідки ним взято цю інформацію. Недостатньо висвітлено й найдавнішу історію місцевої церкви. Відзначимо, що В.Слободян найдавнішу вістку про церкву в селі відносить до 1507 р.⁸ Знову церква в селі згадується у 1515 та 1589 р. Коло 1604 р. була споруджена дерев'яна церква, на місці якої у 1819 р. вимурувано, а у 1820 р. освячено однонаву церкву терезіанського типу. Одноярусну вежу на західному фасаді увінчано бароковим завершенням. У 1923 р. було проведено відновлювані роботи. Того ж року церковний комітет на чолі із парохом о.Калимоном заангажували східноукраїнських митців Ю.Магалецького, Л.Перфецького, О.Карпенка та О.Харківа розписати церкву в українському стилі. “Покрову” у вівтарній стіні намалював Ю.Магалецький, “Христа на Оливній горі”, “св.арх.Михайла”, “Проповідь на горі” – Л.Перфецький.

Досить слабким є розділ “Школа” (с.261-275). Зазначимо, що автор міг би подати набагато більше даних про сільську освіту та церковне життя кінця ХІХ ст., використовуючи матеріали Шемпатизмів, на які він неодноразово посилається у праці. Так, На 1886 р. сільським парохом був Іоан Ломницький, якому помагав сотрудник Федір Супрун. У селі діяла однокласна “мішана” школа, що мала свою філію в Раделичах. До сільської парафії також належала дочірня церква Воздвиження Чесного Хреста в Раделичах, до якої належало 735 парафіян. До Церкви Покрови Пресвятої Богородиці входило 2017 парафіян з Горуцького, Угарсберга і Грудків⁹.

Заслужують на увагу розділи “Інтелект села” та “Товариства”, в яких автор навітлює короткі біографічні дані вихідців з села, зупиняється на діяльності товариств “Просвіта” та “Товариства ім. М.Качковського” (п.б. москофіли) (!!!). Серед вихідців та жителів села П.Петришин виділяє родину отця Козловського, Я.Рака, І.Лучечка, художника і поета М.Павлішака, Р.Рихалю, М.Чорного, О.Якуцу (Довгу), К.Яцух, місцевих поетес К.Ярему та Л.Козар. Даний список потрібно б було значно розширити, адже в селі проживали священики І.Ломницький, Ф.Супрун, П.Дудко, О.Трешневський та ін. що залишили помітний слід в культурно-релігійному житті села і про яких автор лише мимоволі (на жаль, – В.М.) згадує у попередніх розділах. Сюди ж можна було віднести місцевих вчителів О.Комарницького, М.Антоновича тощо. Ще одним вагомим недоліком праці є відсутність прикінцевих висновків чи узагальнень з історії села.

Окрему увагу П.Петришин звертає на соціальний розвиток села початку-кінця ХХ ст., ілюструючи матеріал численними світлинами, грамотами та таблицями. Заслугує схвалення уведення до обігу такого цінного джерела, як “Щоденник ведення спостережень... родини Коваль” (с.326-332), що, починаючи із 1848 р. інформує нас про різноманітні природні катаклізми, явища та події в краю та на селі. Зазначимо, що автор, використовуючи матеріали “Щоденника”, в попередніх розділах міг би значно доповнити історію села протягом 1848-1913 рр.

Розділи “Перелік німецьких сімей, які проживали в нашому селі...” (с.333-337) та “Водні артерії...” (338-344) вартувало внести до розділу про соціально-економічний розвиток села.

Завершують працю короткі нариси про сусідні села Липиці та Угартсберг (Випучки, Сталінівка), що, в цілому, незважаючи на скупість та фрагментарність поданої інформації, заслуговують схвалення.

Автор у “Вступному слові” передбачив, що після виходу книги “знайдуться ревізійністи, радники і порадики, особливо опозиціонери, стосовно моїх поглядів і уподобань, на факти, викладені в ній” (с.3). Не причисляючи себе до жодної із цих категорій і прагнучи, як і П.Петришин, “сприймати історію такою як вона була, робити із неї висновки...”, зазначимо, що авторові так і не вдалося подати цілісну та вичерпну історію села.

Друга книга є своєрідним продовженням історії села. Більшу її частину становлять матеріали із щоденника Василя Михайловича Дудича про його перебування на примусових роботах у Німеччині (1939-1945) та спогади про післявоєнне життя села у 1946-1950 рр. Книжка широко ілюстрована світлинами сільських історико-архітектурних пам’яток, місцевого життя та образками із сімейного архіву родин В.Дудича та Ковалів.

Як і попередня книга, дане дослідження потребує більш якісного вчитання та стилістичного правлення. Так, на с.17 автор зазначає, що газифікація села розпочалася в 1854 р. і, разом з тим, подає газетну вирізку під назвою “50 років газифікації Гірсько-го”. Зважаючи на досить “нечитабельний” почерк автора “Щоденника...” зазначимо, що бажано було б відійти від практики факсимільного перевидання праці.

Стимулом до написання третьої книги, як зазначають автори, стали дві попередні праці з історії села Горуцько-Гірське. Привертає увагу зібраний, переважно на основі родинного архіву, фактаж історичного та демографічного характеру. Частину його вперше введено до наукового обігу, а окремі дані, безперечно, без перебільшення, є унікальними. Наприклад, цікавими є вістки про початки роду Петришиних та їхній прихід до Горуцького тощо. Заслуговує на увагу перелік представників родів Кахничів, Андрійчиків, Суботиків, Дудичів тощо. Окрім того, авторам удалося зібрати та систематизувати значний фактичний матеріал з історії свого роду. Безперечним позитивом є наведений у книзі значний ілюстративний матеріал.

Попри те, книга не позбавлена недоліків. Вона б суттєво виграла, якби автори належно прокоментували дані Йосифінської та Францисканської метрик, відійшли від частих повторів, “ліричних” та “філософських” відступів. Уважаємо, що ілюстративний матеріал є недостатньо опрацьованим і фахово відібраним, хоча, безперечно, люстрації завжди “оживлюють” сухий фактаж.

* * *

Однак, загалом, зазначимо, що громадськість одержала цікаві популярні краєзнавчі нариси, насичені численними фактами, подіями, іменами односельців тощо. Враховуючи ту обставину, що історія села дотепер не написана, книги мають бути належно оціненими, тим більше, що в них заповнено цілу низку лакун минулої історії Горуцько-Гірського. Ці дослідження є добрим підґрунтям для продовження роботи.

¹ Більш детально про історико-краєзнавчі дослідження на Миколаївщині див., наприклад. – Миколаївщина. Збірник наукових статей // Відп. ред. Л.Войтович. – Т.1. – Львів, 1998.

² Филипчук М. Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тис. н.е. Стільсько і його округу // Миколаївщина. Збірник. наук. статей / Відп. ред. Л.Войтович. – Львів, 1998. – С.80-104.; Цигилик В. Залізодобувний центр в с.Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тис. н.е. // Там само. – С.39-48.

³ Makarski W. Nazwy miejscowości dawnej ziemi Przemyskiej. – Lublin, 1999. – S.93.

⁴ Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. – К., 1995. – С.82.

⁵ Там само. – С.79.

⁶ Більш детально про історію села див.: Жерела до історії України-Руси. – Т.1. – С.220-225; Миколаївщина. Збірник наукових статей // Відп. ред. Л.Войтович. – Т.1. – Львів, 1998. тощо.

⁷ Падох Я. Стрийський Пласт // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник. – Т.1. – Нью-Йорк, 1990. – С.-445-450.; Підручна книжечка пластуна і пластунки. – Торонто, 1990.; Савчук Б. Український Пласт (1911-1939). – Івано-Франківськ, 1996.; Спогади перших пластунів: З майбутньої книги (знімки) // Пластовий шлях. – Ч.4. – 1995. – С.57-58.

⁸ Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія. – Львів, 1998. – С.330-331.

⁹ Шематизм Перемишльської єпархії за 1886 р. – Перемишль, 1886. – С.90.

Василь МЕНЬКО

Хроніка та інформація

АКАДЕМІКУ ЯРОСЛАВУ ІСАЄВИЧУ – 70

7 березня 2006 р. виповнилося сімдесят років з дня народження Людини і Вченого Планетарного Масштабу доктора історичних наук, професора, академіка НАН України Ярослава Дмитровича Ісаєвича. На урочистій академії, яка відбулася у Львові в Будинку вчених, вітали видатного вченого і дрогобичани, адже зв'язки Ярослава Ісаєвича з нашим містом є тісними і безпосередніми. В останні роки він є членом редколегії нашого збірника, автором декількох вагомих статей з історії краю.

Ярослав Ісаєвич народився 7 березня 1936 р. в селі Верба на Дубенщині (Рівненщина) в сім'ї вчителів – Дмитра (одного з чільних діячів Центральної Ради) та Наталі (з дому Чабан, її рідний брат був січовим стрільцем), а дитинство його пройшло в Стрию, звідки походила родина матері. Вступивши на історичний факультет Львівського держуніверситету ім.І.Франка (1952 р.), Ярослав Дмитрович пов'язав своє життя з найцікавішою галуззю гуманітаристики. 1957 р. він закінчив університет.

Ще в студентські роки Я.Ісаєвич захопився історією давнього Дрогобича, наприкінці 50-х рр. у дрогобицькій пресі з'явилися його перші публікації про пізньосередньовічне місто. 1961 р. молодий учений захистив кандидатську дисертацію “Місто Дрогобич в XVI – XVIII ст.”, опублікував ряд цінних статей, енциклопедичних гасел, розвідок. Саме Ярослав Ісаєвич “вирвав” із мороку небуття постать нашого знаного земляка – Юрія Котермака. Дрогобичани знають і шанують праці ювіляра з історії давнього Дрогобича.

Ярослав Ісаєвич писав кандидатську дисертацію під керівництвом професора Я.Кіся, багато працював у бібліотеках та архівах. 1978 р. у Московському університеті він захистив докторську дисертацію на тему “Історія друкарства в Україні та його роль у міжслов'янських культурних зв'язках (XVI – перша половина XVII ст.)”. Його блискуча наукова кар'єра поєднувалася з педагогічною діяльністю: він викладав у Львівському університеті, Івано-Франківському педінституті, Києво-Могилянській академії, читав лекції в університетах Польщі, США, Канади, Німеччини, Австралії, Японії та інших країн. Дослідник справедливо вважається учнем Івана Крип'якевича, вочевидь, не випадково він працював під його керівництвом в Інституті суспільних наук Академії наук України і став продовжувачем його справи. У 1989 р. він обійняв посаду директора. Згодом прийшло визнання на академічному рівні: від 1990 р. він є членом-кореспондентом, а від 1992 р. – академіком НАН України. Протягом ряду років Я.Ісаєвич очолював в академії Відділення історії, філософії та права.

Сьогодні Ярослава Ісаєвича знають як талановитого і плідного історика, джерелознавця, археографа, знавця спеціальних історичних дисциплін, книгознавця, бібліографа, культуролога, організатора численних наукових проектів, ентузіаста Справи, якій він присвятив своє життя. Як учений, Я.Ісаєвич займається широким колом наукових проблем. Так, він досліджує історію Галицько-Волинської держави, церковні братства XVI-XVIII ст., українське книговидання. Перечислимо його основні монографії: “Братства та їх роль у розвитку української культури XVI- XVIII ст.” (1966), “Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI- XVIII ст.” (1972), “Юрій Дрогобич” (1972),

“Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україна” (1975, перевид. 1983), “Преемники первопечатника” (1981), “Літературна спадщина Івана Федорова” (1989), “Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми” (2002), “Voluntary Brotherhood. Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine” (2006) та ін. Разом з Я.Запаском Я.Ісаєвич видав зведений каталог українських стародруків “Пам’ятки книжкового мистецтва” (у 2-х томах, 3-х книгах). Серед численних видань, які готував і редагував Я.Ісаєвич, варто відзначити другий том фундаментальної праці “Історія української культури” (2001).

Багаторічна праця дослідника в царині архівістики, джерелознавства та археографії теж є дуже плідною. Так, він віднайшов і увів до наукового вжитку чимало невідомих писемних джерел (найчастіше історіографи згадують опубліковані Я.Ісаєвичем записки Мартина Груневега з унікальними описами Львова та Києва).

На роботах Я.Ісаєвича виросло не одне покоління дослідників середньовічної і ранньомодерної доби української історії. Інститут українознавства ім.І.Крип’якевича НАН України, який очолює ювіляр, є однією з провідних наукових установ держави. Завдяки невтомній праці й енергії керівника та його учнів він відомий далеко за межами Батьківщини. Авторитет Інституту – це, без перебільшення, авторитет Ярослава Ісаєвича, авторитет і високий рейтинг його наукових студій, коефіцієнт цитованості яких сягає найвищого рівня.

Життя та діяльність Ярослава Ісаєвича припали на нелегку повоєнну добу української історії, а також на час становлення незалежної України. Останнім часом розкрилися нові грані його таланту. У святій справі відродження української науки ювіляр і зараз відіграє провідну роль. Ще 1989 р. Я.Ісаєвич брав участь в установчій конференції Міжнародної асоціації українців в Італії, а на другому конгресі у Львові (1993 р.) його обрали президентом МАУ. Це найбільш авторитетне міжнародне об’єднання українських учених він очолював до 1999 р. Ще 1993 р. Я.Ісаєвич був обраний почесним доктором Гродненського університету ім.Янки Купали, а в 1994 р. – закордонним членом Польської академії наук у Кракові.

Сьогодні, як і декілька десятиріч тому, Історик знає, що має робити. Лише тепер ми розуміємо, яким нелегким є життя людини, що живе в системі високих ціннісних координат. Тому ще більше схилимо чоло перед життєвим і науковим подвигом Ярослава Ісаєвича.

Бажаючи ювілярові, щоб доля подарувала йому ще чимало років для плідної праці в ім’я України і української науки, міцного здоров’я, успіхів в усіх починаннях, пам’ятаємо і свій борг перед ним: досі не виданою залишається його велика праця про наше місто.

Леонід ТИМОШЕНКО

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЛЕКСАНДРОВИЧ Володимир – доктор історичних наук, провідний науковий спеціаліст Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, професор Варшавського університету (Республіка Польща).

БАРАН Олександр – аспірант, м. Львів.

БІЛА Світлана – кандидат історичних, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

БІРЮЛІНА Олена – зав. відділом давньої історії Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.

БОДЗЬОХ-КАЗНОВСЬКА Беата – доктор історії, працівник Регіонального музею в Бжозові (Республіка Польща).

ВОЙТОВИЧ Леонтій – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, професор кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ГАЛИК Володимир – аспірант кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ГЛАДКИЙ Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ГОЛОЗДРЕНКО Олександр – аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка

ГРЕЧИЛО Андрій – кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії ім. М.Грушевського НАН України, голова Українського геральдичного товариства.

ГРИЦАК Ярослав – доктор історичних наук, професор, директор Інституту історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка.

ДОВБИЩЕНКО Михайло – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ДОЛИНСЬКА Мар'яна – кандидат історичних наук, доцент кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Інституту архітектури Національного університету “Львівська політехніка”, докторант історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЄРМОЛІН Олександр – науковий працівник Кримського філіалу Інституту археології НАН України.

КАЗНОВСЬКИЙ Маріуш – магістр, працівник Регіонального музею в Бжозові (Республіка Польща).

КРІЛЬ Михайло – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету ім. І. Франка, професор кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ЛАЗУРКО Лідія – здобувач кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ЛИЛЬО-ОТКОВИЧ Зоряна – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.

МАКАРСЬКИЙ Владислав – габілітований доктор, професор кафедри польської мови Люблінського Католицького Університету (Республіка Польща).

МОНОЛАТІЙ Іван – кандидат історичних наук, доцент, доктор філософії, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

МЕНЬКО Василь – старший лаборант Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

НАКОНЕЧНИЙ Володимир – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ПЕРЕРВА Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна” (Білоцерківське представництво).

ПЕТРАНІВСЬКИЙ Василь – викладач кафедри Курортного менеджменту Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ПЕТРЕЧКО Олег – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, докторант кафедри археології та античної історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

ПЕТРИК Андрій – аспірант, викладач кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СЕДЛЯР Олександр – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.

СЕНЬКІВ Михайло – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СІНКЕВИЧ Наталія – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

СІРЕДЖУК Петро – кандидат історичних наук, доцент кафедри загально-економічних і гуманітарних дисциплін Івано-Франківського Інституту менеджменту Тернопільської академії народного господарства.

СКОЧИЛАС Ігор – кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України.

СКОЧИЛАС Ірина – кандидат історичних наук, вчений секретар Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України.

СМУТОК Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СОВА Андрій – аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

СОВ'ЯК Петро – заслужений учитель України, заступник директора Снятинської ОШ Дрогобицького району.

СТЕЦИК Юрій – кандидат історичних наук, викладач кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТЕЛЬВАК Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТЕЛЬВАК Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТИМІШ Лідія – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціології, політології та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТИМОШЕНКО Леонід – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії, завідувач Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТИМОШЕНКО Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ЧОРНОВОЛ Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

ШЕВЦІВ Катерина – викладач кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ЯНИШИН Богдан – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ДРОГОБИЦЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК**

Випуск IX

Головний редактор – **Леонід Тимошенко**
Літературне редагування – **Орест Пілько**
Переклад англomовних текстів – **Олег Шалата**

Технічні секретарі видання:
Андрій Петрик, Володимир Галик

Технічний редактор – **Ярослав Зьола**

Адреса редакційної колегії:
Історичний факультет, кафедра всесвітньої історії,
вул. Лесі Українки, 46,
82100 Дрогобич, Львівської обл.
тел.: (03244) 3-81-44,
факс (03244) 3-83-76.
e-mail: cliotima@mail.ru
telvak1@yahoo.com

Підписано до друку 17.08.2006 р. Формат 70х100/16
Папір офсетний. Умов. друк. арк. 86. Наклад 300. Зам № 1655.

Видавництво

вул. Бориславська, 8, Дрогобич, 82100
тел. (03-244) 2-90-60, 3-87-32,
kolo@isp-lviv.net.net